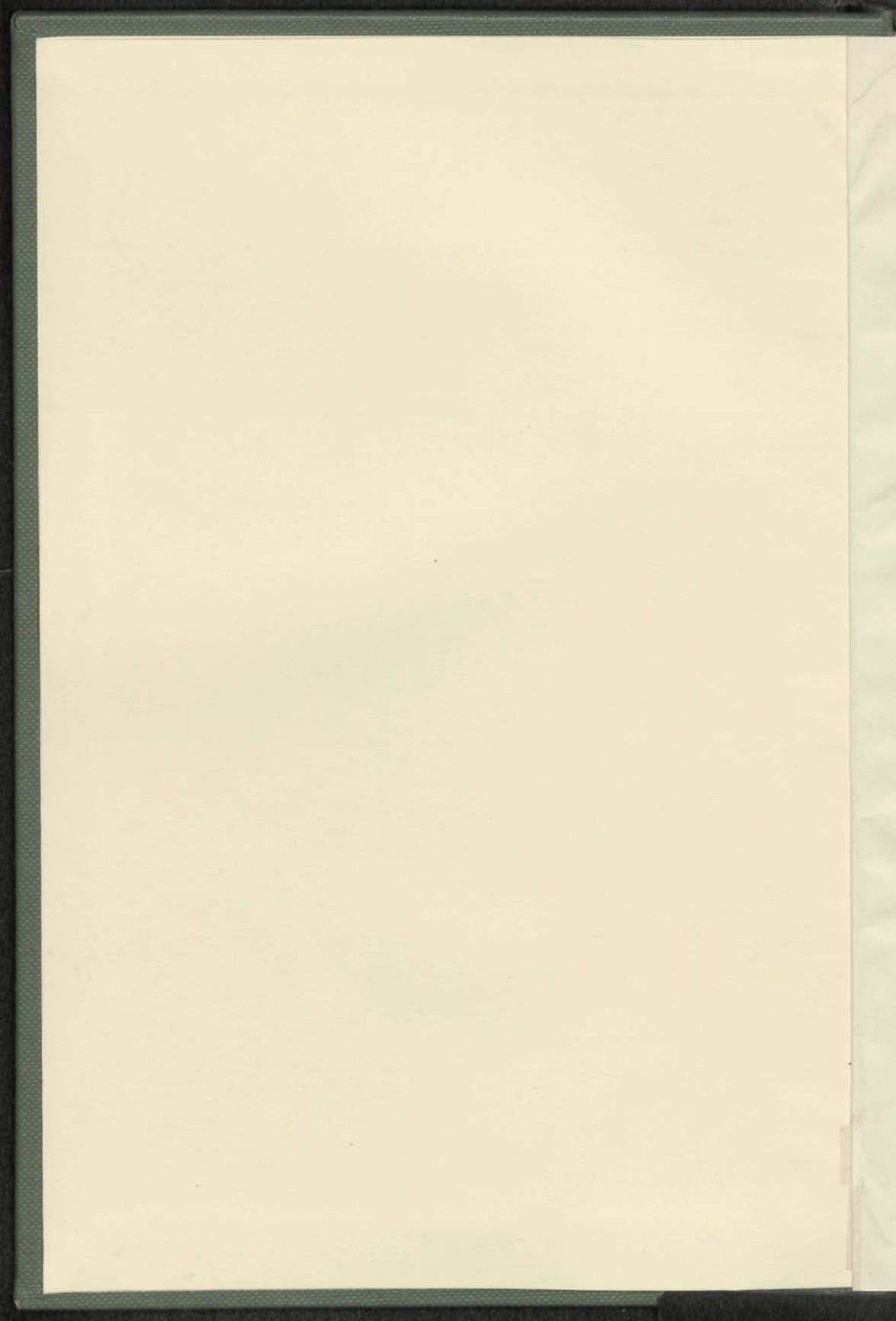

TIJDSCHRIFT
VOOR INDIËSCHE TAAL-
LEERTE EN OEFENINGEN

DEEL 1

1880

TIJDSCHRIFT VOOR INDISCHE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

UITGEGEVEN DOOR HET

KONINKLIJK BATAVIAASCH
GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
= EN WETENSCHAPPEN =

2

25

DEEL LXXVII

1937

TJDSCHRIFT
VOOR INDIISCHE TAAL-
LAND- EN VOLKENKUNDE

Uitgegeven door het

KONINKLIJK INDIËSCH
GENOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN

DEEL LXXVII

1937

INHOUD.

Bijdragen :	Blz.
P. J. WILLEKES MACDONALD bouwk. ing., Batavia's Bovenstad, I. Het Zuiderdeel van Molenvliet West	1
Dr. K. C. CRUCQ, De geschiedenis van het heilig kanon te Batavia	103
J. W. J. WELLAN, Onze eerste aanrakingen met Lampoeng	141
R. Dr. D. ASIKIN W. K., De stichting van het Regentschap Krawang en Krawangs eerste Regent	178
J. DE LOOS-HAAXMAN, Naar aanleiding van het portret van Petrus Albertus van der Parra op Tandjong Oost	206
Dr. W. F. STUTTERHEIM, Het zinrijke waterwerk van Djalatoengda	214
Prof. K. A. NILAKANTA SASTRI, Śrīvijaya, Candrabhānu and Vira-Pāṇḍya	251
Ir. J. L. MOENS, Çrīvijaya, Yāva en Kaṭāha	317
Inleiding	317
Hfdst. I. Çrīvijaya	328
Hfdst. II. Yāva	348
Hfdst. III. Kaṭāha	415
Naschrift	471
Chronologische Tabel	474
Naamregister	482
Lijst van Afkortingen	487
Dr. J. Ph. DUYVENDAK, De plaats der primitieven in de cultuurgeschiedenis	488
Dr. Alb. C. KRUYT, De hond in de geestenwereld der Indonesiërs.	535
J. DE LOOS-HAAXMAN, Jacob Coeman, Ziekentrooster en Schilder	590
F. H. VAN NAERSSSEN, Een Hindubalineesche oorkonde gevonden in Oost-Java	602
G. L. TICHELMAN, Toenggal panaloean, de Bataksche tooverstaf.	611
Mededeelingen :	
H. R. VAN HEEKEREN, Ontdekking van het Hoa-binhien op Java	269
Dr. A. N. J. Th. à Th. v. d. HOOP, Een steenkistgraf bij Cheribon	277
G. L. TICHELMAN, Simeloengoen-Bataksche oorlog	280
Dr. C. NOOTEBOOM, Het graf van de Vorsten van Boeki te Silolo (Saleier)	635
„ Een besnijdenisfeest op Saleier	636
Beschrijving van de oprichting van het adathuis (Roemah Bolon) te Raja op 24 Februari 1937, 7 uur 's ochtends.	642
Dr. E. J. VAN DEN BERG, De viering van den raraja hadji in de Kota Wolio (Boeton)	650

Boekbespreking :

BASIL A. FLETCHER, M. A., B. Sc., <i>Education and Colonial Development</i> , door Dr. J. Ph. DUYVENDAK	130
Dr. K. A. H. HIDDING, <i>Gebruiken en Godsdienst der Soendaneezen</i> , door Dr. J. Ph. DUYVENDAK.	132
W. TRITTEL und R. LASSIG, <i>Javanisch</i> (Lautbibliothek no. 149), door Dr. G. W. J. DREWES.	137
Dr. H. Th. FISCHER, <i>De moderne ethnologie als historische wetenschap</i> , en	
Dr. B. J. O. SCHRIEKE, „ <i>Koloniale Volkenkunde</i> ” en „ <i>Volkenkunde van Nederlandsch Indië</i> ”, door Dr. J. Ph. DUYVENDAK	288
Dr. W. J. A. KERNKAMP, <i>Pan-Arabische beweging en Islam</i> , door Dr. G. W. J. DREWES.	291
PAUL SATTLER und GÖTZ v. SELLE, <i>Bibliographie zur Geschichte der Schrift bis in das Jahr 1930</i> , door A. J. B. K.	293
C. A. MEES, <i>De Kroniek van Koetai, tekstuitgave met toelichting</i> , door Dr. W. KERN	294
<i>Herinneringen van Pangeran Aria Achmad Djajadiningrat</i> , door Dr. G. W. J. DREWES.	314
A. H. RUIBING, <i>Ethnologische Studie betreffende de Indonesische slavernij als maatschappelijk verschijnsel</i> , en	
Dr. G. KUPERUS, <i>Het cultuurlandschap van West-Soembawa</i> , door Dr. J. Ph. DUYVENDAK	508
J. P. M. MENSING, <i>De bepaalde straffen in het Hanbalietische recht naar aanleiding van hare toepassing door de Wahhābieten</i> , en	
J. J. C. H. VAN WAARDENBURG, <i>De invloed van den landbouw op de zeden, de taal en letterkunde der Atjèhers</i> , door Dr. G. W. J. DREWES	511
<i>Korawācrama, een oud-Javaansch proza-geschrift</i> , uitgegeven, vertaald en toegelicht door J. L. SWELLENGREBEL, door Dr. Th. PIGEAUD	523
<i>Jaarbericht no. 4 van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap „Ex Oriente Lux”</i> ,	
R. HENNIG, <i>Verkehrsgeschwindigkeiten in ihrer Entwicklung bis zur Gegenwart</i> , en	
S. F. MARKHAM and H. HARGREAVES, <i>The Museums of India</i> , door Dr. A. J. BERNET KEMPERS.	527
A. A. M. SCHARPÉ, <i>Bāṇa's Kādambarī</i> (dissertatie Utrecht 1937), door Dr. F. B. J. KUIPER.	661

Batavia's Bovenstad

door

P. J. WILLEKES MACDONALD bouwkn. ing.

I. Het Zuiderdeel van MOLENVLIET West.

Met het doel de ontwikkeling van de koloniale bouwstijl te kunnen bestuderen maakte ik verleden jaar een aanvang met de verzameling van nog bestaande tekeningen, die door velen welwillend aan de Oudheidkundige Dienst werden afgestaan. Enerzijds zijn die nog veel te onvolledig om conclusies te rechtvaardigen, anderzijds zijn zij door hun afmetingen onoverzichtelijk en geven bijna steeds opmetingen zonder de minste zekerheid omtrent de bouwtijd. De laatste kan benaderd worden uit de kadastrale gegevens. De tekeningen werden deels op uniforme schaal herleid en vereenvoudigd, maar een en ander vereist veel tijd en de vrees was gerechtvaardigd, dat intussen weer veel gegevens zouden verloren gaan. Om ook elders het verzamelen of tenminste bewaren van tekeningen te verkrijgen, was publicatie wel het meest gewenste middel. Gelukkig was de redactie van ons Tijdschrift bereid de dertig jaar geleden beëindigde verspreiding van gegevens op dit gebied te hervatten. Immers kan aldus eer verwacht worden, dat door critiek en aanvulling de nog beschikbare feiten worden vastgelegd dan bij de uitgave van boekwerken als „Oud Batavia” en „Indische Landhuizen”, die echter intussen wel bewezen, dat de belangstelling voor de koloniale geschiedenis vooral ook in haar uiterlijke verschijning groot genoeg is. Inplaats van classificatie naar bouwtypen kunnen dan bij deze voorlopige verzameling de aparte gebouwen op de voorgrond komen en, naar 't voorbeeld der „Landhuizen”, de eigenaren met hun aard en relaties. Daardoor wordt dan het „program van eisen” voor de gebouwen verklaard en soms de beslissing omtrent de bouwtijd mogelijk gemaakt.

Bij voorbaat moge ik de locale groepering verdedigen. Het eenvoudigste voordeel is, dat het kadastraal onderzoek door de

vermelde belendingen een interne contrôle levert. Het principiële argument is, dat in een beperkte wijk ook de verscheidenheid van gestelde eisen beperkt is, dat men bij de bewoners een zekere eenheid van opvatting omtrent hun huizen vindt, kortom, dat de „stand” slechts met de tijd verandert. Een voordeel voor den lezer lijkt het mij ten slotte, dat men zich gemakkelijker een belendend huis voor de geest roept dan een in een (nu geheel) andere wijk of zelfs in een andere stad.

De verzamelde gegevens omtrent personen zijn, voorzover niet onmisbaar in de beschrijving, in het tweede deel bijeengebracht met de herverkaveling der percelen. Deze is toch ook meer van belang als bewijsmateriaal dan wel voor de bouwstijl. Als bijlagen volgen ook nog enige citaten van archivalia omtrent punten, waaromtrent een uitspraak licht betwijfeld zou worden.

Over de vraag, welke wijken dan het eerst voor beschrijving in aanmerking komen, acht ik ook een woord vooraf nodig. Evenals bij het verzamelen der gegevens drong zich hier de vrees op, dat binnenkort weer een aantal nog bestaande gebouwen verdwijnen zal. Speciaal in Batavia is de oude stad zoozeer in belangrijkheid verminderd, dat wat daar nog gespaard bleef, nu weinig gevaar meer loopt voor „moderne” eisen te moeten vallen. Ook is hier het meest gepubliceerd omtrent huizen „binnen de stad” of in de naaste omgeving. Daarentegen blijken in de nieuwere wijken juist nu vele eigenaren in verbouwing of algehele vervanging van 't gebouw het enige middel te zien om de gedaalde opbrengst van hun kapitaal weer op te voeren.

Met de verdediging van het aanvagen met de rij percelen langs Molenvliet van Djagamonjet tot Gang Ketapang kom ik tot de algemene beschrijving van deze groep. Nogmaals stel ik voorop, dat conclusies over de bouwstijl nog praematuur zijn, maar om een algemene impressie te geven moet ik er wel op vooruitlopen. We zouden dan in deze huizen en zelfs in de „post” Rijswijk, die het fort verving, moeten zien de eerste poging om tot stedelijke gebouwen te komen, die de geslotenheid der Europese bebouwing loslieten om voor de altijd welkome buitenlucht open te staan. Aan de Jacatraweg ging het in de voorafgaande periode om buitens voor een verpozing van hoogstens enkele dagen; evenzo op de kuststrook langs de Antjolsje vaart. Langs de wegen

naar 't Westen heeft men vermoedelijk hetzelfde type als langs de Molenvliet gebouwd, maar daar is er niets van over, terwijl het ook niet tot verdere ontwikkeling gekomen is door de preferentie van de weg naar 't Zuiden.

Die preferentie kan ik wel niet anders verklaren dan door de waterstaatkundige toestand. Voor de Oostzijde moet de definitieve afdamming van de Tjiliwong bij Noordwijk (omstreeks 1725) twee bezwaren meegebracht hebben: dichtslibben van de bedding der Grote Rivier, de attractie der buitens op Jacatra, en meer aanslibbing van het strand bij Antjol. De toestand aan de Westzijde was al slecht; na het opgeven der doorgraving-Kamal in '32 was de kans op verbetering verkeken.

Situatie met kadastrale blokken.

De pogingen om bij droogte toch doorspoeling der stadsgrachten te krijgen, voerden bijna alle tot overstroming bij plotselinge regenval, waarna geen voldoende afwatering volgde. Daar stond dan tegenover, dat de molenvliet de gelegenheid bood de erven te besproeien en door te spoelen door de goten naar de Crocot, die nog steeds bijna rechtuit in zee uitliep. De reden, dat nu een nieuw bouwprogram voor de huizen aan Molenvliet gesteld werd, hangt hiermee samen. Immers begon juist in 1733 de plotselinge ver-

meerdering van ziekten en sterfte in de stad. Hoewel men dus nog de woningen aan Tijgersgracht of Grote Rivier aanhield, vaak ook een ambtswoning „in 't Casteel” had, werd het een behoefte buiten te wonen, niet alleen daar eens een luchtje te scheppen. Vermoedelijk zullen er vooral de kinderen ondergebracht zijn, ook als de ouders voor plechtigheden in stad moesten blijven. De terminologie der acten is, evenals tegenwoordig,

achter bij de ware toestand. Eén koop (in 1738) betreft „zaayland”, een uitzondering, waar de andere percelen „thuymland” heten. Die term uit de 17e eeuw is volgens mij de reden, dat men in de 18e nog van tuinhuis sprak, toen de tuin al lang niet meer hoofddoel was.

Opvallend is ook het aantal personen, dat in een stadshuis overlijdt: voor de chirurgijns was het sluiten der poorten natuurlijk een afdoend excuus. Vanzelfsprekend moest de „pompe funèbre” van een huis in de stad vertrekken, die van Compagniesdienaren van de ambtswoning; misschien heeft deze noodzaak nog het meest gedaan om de „stad” bewoond te houden!

Met het bovenstaande zou ik echter de indruk geven, alsof het Molenvliet opeens bebouwd zou zijn met een nieuw eerste-rangs kwartier, wat even dwaas zou zijn als de populaire voorstelling van de stichting van „Weltevreden” door den ijzeren maarschalk. Vóór de gloriëtijd, die ons 't meest interesseert, moet toch wel die besproken worden, die deze inleidde, al zijn de sporen daarvan zooveel vager. Ook hier hebben de groote Hanzen de kleine luiden maar geleidelijk verdrongen; we zullen echter ook zien, dat ze uit groot bezit, voor landbouw gekocht, stukjes afstonden aan vrijgelatenen of andere relaties. Kennelijk was hun eerst occupatie toegestaan, zodat we hier al de juridische figuur vinden van de woning op andermans grond, zo typisch voor het demontabele indonesische huis. In de eene koopbrief van Alida Beck meen ik namelijk iets te ontcijferen over een maccassaars huis van Angkat en Galant, beiden van Boegis, behalve de vermelding van een planken woning, die wèl tot haar onroerende bezit behoort. Als regel zien we de wonderlijkste perceeltjes geleidelijk combineren en herverkavelen en ik wil bij voorbaat verklaren niet volkomen zeker te zijn van deze legkaart alle brokjes ingepast te hebben. Het voornaamste bezwaar is wel, dat er in de serie overschrijvingen, hoe indrukwekkend ook van 1625 af bewaard, een aantal lacunes voorkomen. Een moeilijkheid is, dat buiten de stad de percelen pas omstreeks 1770 genummerd schijnen te zijn en daarbij komt, dat bij de overschrijvingen niet alleen foute maten, maar ook verkeerde blokcijfers rustig werden overgenomen uit de oudere acte. Eén dier fouten bracht mij zelfs op 't spoor van een acte, die door een lacune niet rechtstreeks

terug te vinden was. Voorlopig moet er dus voor die eerste tijd wel gegeneraliseerd worden.

Zoals gezegd, was de opstuwung in de molenvliet een voordeel voor de aanwonenden door de mogelijkheid van doorspoeeling, maar reeds vóórdien zullen er zich wel enkelingen nabij het oude fort hebben gevestigd. Onder de oudste namen vinden we veel Portugese, waarvan er wel geweest zullen zijn, die zich nog van voor 1641 de analoge toestand bij Malacca herinnerden, waar ook langs de rivier moestuinen waren aangelegd onder bescherming van een redoute. Maar ook Bengala leverde latere Mardijkers en enkele De Costa's lijken mij ook, als slaaf, „van de Cust” geheten te hebben. Misschien liepen er nog een paar oudsoldaten onder, maar de deftigste bewoners waren wel de Intje(s) Patani, die ik, in tegenstelling met de „van Patani's”, die slaven waren geweest, voor prinsen van den bloede houd, of van een geslacht, dat hier, evenals dat van Intje Siam, naar hun vaderland werd aangeduid. Met de 18e eeuw komen dan geleidelijk de opkopers voor grotere percelen, maar het is nog niet de „upper ten”, eerder hun voorgeslacht. Getuige Hemsink's brug (Bijlage C) hadden die met hun landerijen van de Westzij af de Crocot bereikt. Trouwens, als Mossel van 1758 tot '61 aan 't kopen gaat, is het kennelijk nog te doen om een toegang tot de percelen ten W. van de Crocot, met een „moderne achtkante koepel”. Dan begint de rij der Edeleeren wel, maar de door mij bedoelde nieuwe bouwwijs wacht op den tweden G. G., te weten Reinier de Klerk. Het lijkt vreemd, dat hij zeven jaar na het bouwen van het huis, dat nu 's Landsarchief bergt, een groot perceel verderop kocht, maar als ik terecht veronderstel, dat hij daarop een waarlijk geheel ander type huis liet bouwen, zou juist in het feit van die verbeterde opzet een verklaring liggen, die in zijn geval wel niet in speculatie gezocht mag worden. De uitspraak in „Indische Landhuizen”, dat het eerste huis door hem zelf, dus na 1760 gebouwd is, lijkt mij overigens aanvechtbaar.

En dan komen we van 1770 tot 1800 in een stoet van onderling verwante grootheden als Weyerman, van Oordt, Armenault, v. Leliveld, Vos, Welgevare, Mom, Breton, v. d. Parra, Smith, Neun, v. Naerssen en Caulier. Met de v. Riemsdyk's gaan we de 19e eeuw in, waar we nog den waarnemenden G. G. Reynst zien,

maar met de v. Motmans (tot 1888) de deftigheid al ras verdwijnt. Had „mama Caulier” niet vóór haar derde huwelijk al kamers verhuurd in 1819? Dat was dan wel voor de gezelligheid, maar het gewezen pendant van de „bocht der Heerengracht” begon logées te houden als bedrijf en daarmee verschijnt in de lijst der eigenaren een hele groep Franse namen, waarvan Chaulan en Chassé tot grondexploitatie overgingen en dan ook vereeuwigd zijn. In onze eeuw komt daar dan Alaydroes bij en het is wel typisch voor de overgang van eigen huis tot huurwoning, dat dan pas Arabische namen opkomen. Tegelijk wordt de laatste phase, die van zakenwijk, aangegeven door de Naamloze Vennootschappen . . . en het Gouvernement.

De Noordgrens van het te beschrijven blok is alleen gekozen, omdat daar de hoeveelheid overgebleven gebouwen plotseling zo sterk vermindert. Historisch was misschien te bewijzen geweest, dat er een tijd lang een grens van de delen 3 en 4 van blok M gelopen heeft over de verdwenen weg, één perceel ten Zuiden van Gang Ketapang, maar dat werd in 1689 of eer veranderd, toen als deel 3 het buffelsveld met omgeving werd aangenomen, of eigenlijk alles tussen Tjiliwong en Menteng ten Zuiden van wat nu Noordwijk heet.

De Westgrens, als rivier, mag wel praehistorisch heten en de Zuidgrens is eigenlijk weer willekeurig, om het militaire terrein van omstreeks 1800 als geheel bij de Rijswijkstraat te kunnen behandelen, waar steeds de ene zijde de andere beïnvloed heeft.

Over de Oostgrens, het Molenvliet, dat aan de belangrijkste gebouwen de plaatsbepaling gaf, valt echter meer te zeggen. Ik meen namelijk niet naar „Oud Batavia” te mogen verwijzen, omdat het verkort relaas daar de indruk moet wekken, dat in 1648 door Bing-am een vaart gegraven werd, die de Compagnie negen jaar later tegen geringe betaling accapareerde en tot molenvliet benutte. In de bijlagen vindt men daarom enige vollediger texten; hier kan een schets volgen van de geschiedenis van dit gelukkig gespaarde waterwerk, dat tot voor kort nog zo'n attractie voor vreemdeling en baar was.

De financiële omstandigheden, waaronder de „concessie” van 1648 voor de „navigabele vaert” verleend werd, doen al niet heel veel verwachten. Ook technisch stond de promotor zwak: zijn

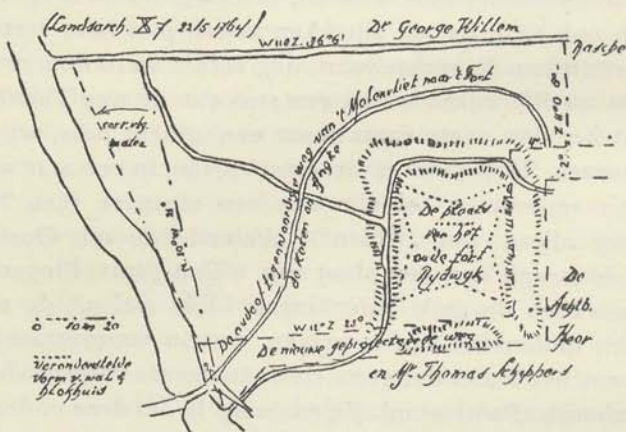
doel was een vaart te krijgen naar zijn hoog gelegen land, nu Tanah Abang, kennelijk omdat de Crocot in droge tijden te weinig water had. Vandaar dat zijn gracht een tak naar de Grote Rivier zou krijgen, die inderdaad ook bij droogte nog wel iets meer aanvoerde. Maar dat wilde nog niet zeggen, dat het water naar zijn gracht zou vloeien: daartoe had de weerstand in de nieuwe loop kleiner moeten zijn dan in de oude en juist de richting naar Tanah Abang maakte die langer, zelfs al had de Tjiliwong vele bochten. Met de Crocot stond het nog slechter: daaruit kon inderdaad het water afgetapt worden, maar het gevolg moest zijn, dat dan de bovenloop sneller ging vloeien, dus nog eerder leeg liep. Het staat dan ook vast, dat de zijtakken negen jaar later niet bestonden, daarentegen de rechte vaart, nog verder werd doorgetrokken, langs wat nu Rijswijkstraat en een stuk van de weg Tanah Abang heet. Dat het dan geen vaart maar een gracht heet, wijst al op weinig succes. Treffender is de omschrijving in een acte van 1677, die wel overgenomen zal zijn van een vroegere (van '56? met toevoeging alleen van „wijlen“): „belendende ten Oosten over de gen^e h^{re} wegh met een sloot van wijlen captⁿ Bingam”.

Dat men toen de zaak beter inzag, blijkt wel uit de resolutie om er een molenvliet van te maken, waarin vooropstaat het opstuwen van het water der grote rivier en daarna volgt de sluisbouw bij Batenburgh (Pantjoeran). Eigenaardig is, dat deze onderneming berust op de proef met een watermolenken bij de fortres Rijswijk, die in '56 aan de Crocot gebouwd was. Een dam in de Crocot wordt niet vermeld en zou toch wel als een gevaarlijk experiment opgevallen zijn. Het lijkt mij dan ook waarschijnlijker, dat het verval gevonden werd doordat de sloot, die langs de weg naar dat fort liep en in Bingams gracht uitkwam, zoveel lager niveau had. De gracht was, bijvoorbeeld bij laagwater op de ree, wel bijna droog en daarom is het ook begrijpelijk, dat bij Bingams 3 requesten van '58 op het verlies der tolheffing evenmin wordt ingegaan als op het loon van zijn bode!

Schijnbaar heeft het Molenvliet bij de „doop” in 1661 voorgoed aan beide bestemmingen voldaan. In '81 is er echter al storing aan de overtoom. Uit het gegeven citaat krijg ik niet de indruk, dat de sluis bij de molens al vervangen was door een overtoom, maar dat er een aan de bovenkant was en dan wel tussen Crocot en Molenvliet,

waarvan dan nog lange tijd het watertje ten Zuiden van de later daar gebouwde „post” zou overblijven (zie Bijl. A). Tot 1725 houden we dan, zoals reeds gezegd, het wegslaan van de stuwdam in de grote rivier, die nu nog de stand van 't water in de Molenvliet regelt.

Het beste bewijs, dat het werk niet direct slaagde, ligt echter in de plaats, waar in 1656 de fortres Rijswijk gebouwd werd, waarbij de Regering zoo uitdrukkelijk naar Holland schreef, dat die naam doelde op de rijstvelden aldaar. Dit verlokt tot de hypothese, dat dit nog de sawahs waren van den stadhouder, die in 1618 ten Z. W. van de dalem lagen en dat daarvan het laatste rudiment in de naam

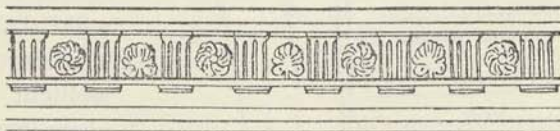

Petodjo Sawa bewaard bleef. De plaats van dit fort kan zeer nauw bepaald worden, omdat het terrein tot 1890 onverkoopbaar bleef, kennelijk omdat wel het stenen blokhuis afgebroken werd, maar wal en grachten slechts door de natuur genivelleerd werden. Bovenstaande kaart moest ook voor een mislukte verkoop dienen. Behalve uit de prent bij Nieuhoff kan de opzet van 't blokhuis nog uit het nieuwe, bij de „post”, worden gereconstrueerd.

Zoals uit het citaat over de naamgeving van 't Molenvliet in '61 blijkt, was dit toen het enige punt van belang in deze buurt en daarom kan deze bouw ook beter vooraf besproken worden inplaats van in de rij der andere gebouwen. De plaats is daarom zo tekenend, omdat die aan de rivier gekozen werd inplaats van aan de gracht. Het is zelfs opvallend, dat in het hele rapport van den veldheer in die sector van 't Bantamse front over de gracht

niet gesproken wordt. In 1686 wordt daarentegen de verbetering van de „buitenwacht” aan de knie van 't Molenvliet wel uitdrukkelijk gemotiveerd door de „grote passagie”. Volgens „Oud Batavia” zou de fortres in 1697 ontruimd zijn, wat uit bijlage B niet zeker blijkt. In de belendingen van het perceel ten Oosten ervan staat echter in 1738 nog „het fortres Ryswyk” en pas in '58 „oud fort”. Ook de weg naar het fort wordt als belending pas in 1748 als „voordesen een Cies weg dog nu een Cies uitgegrave (?) land” genoemd. Hoewel ik de text niet terugvond, waarop De Haan het afbreken in 1729 baseert, lijkt me dit niet een besluit als andere, zonder blijvende gevolgen, maar ook in werkelijkheid het eind van het fort, want in '41 was in de herinnering de redout al met die in de andere forten versmolten.

Met dat citaat komen we dan aan de volle ontwikkeling van de buitenwacht of Post Rijswijk en kunnen we de wandeling in gedachte van daar af beginnen.

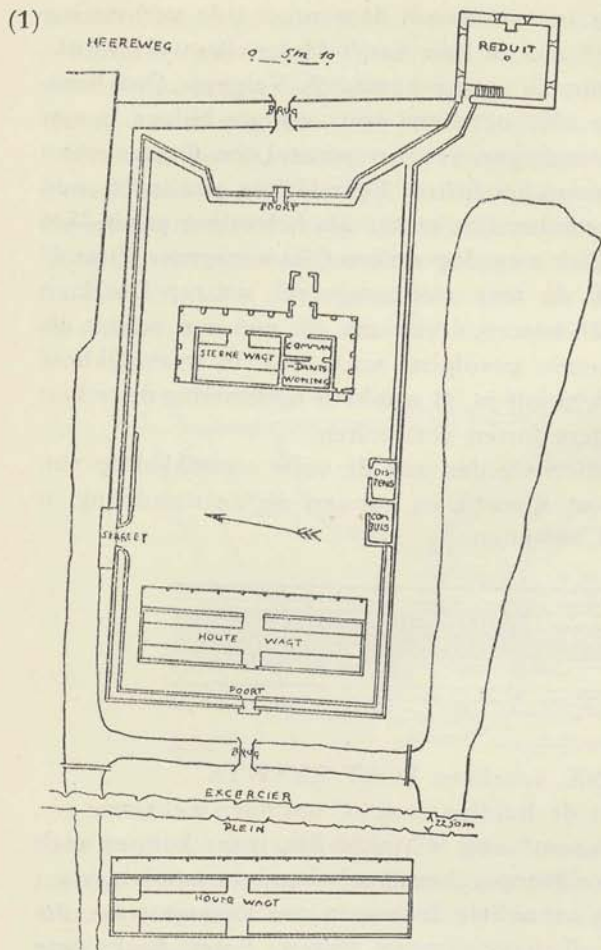

1. POSTSPAARBANK, voorheen POST RYSWYK.

De oude stallen en de huidige „wacht” vormden weliswaar een uitbreiding van de „post” aan 't Molenvliet, maar kunnen toch beter bij een andere groep gebouwen behandeld worden, want ze strekten zich uit tot achter de huizen der Rijswijkstraat, die oorspronkelijk ook officierswoningen waren. Later heeft deze „Franse buurt” ook de overzij beïnvloed en sluit dus beter bij de streek tussen het huidige Rijswijk en Koningsplein aan.

Van de „post” hebben we een zeer voldoende plattegrond. Op het huidige Postspaarbank-terrein kan men de vernauwing naar 't W. nog zien; alleen het Oosterdeel vormde de buitenwacht „bij het bosch”, waar De Haan de naam Djagamonjet van afleidt. Het is wellicht hoog tijd te vermelden, dat mij de legende verteld werd, dat die naam op een bordje bij het hoekhuis prijkte inplaats van „awas andjing”.

De steene wagt in 't oude deel zal wel na 1740 gebouwd zijn,

immers is het enig wapenfeit der bezetting geweest, dat ze in dat jaar de post in brand staken, toen de Chinezen kwamen afzetten. Ook daarom lijkt het mij, dat het bewaard gebleven project van 1741 voor een reduit voor Rijswijk bedoeld was, maar nog op een kaart, die De Haan 1751 dateert, staat de „nieuwe te reekenen post Rijswijk”. De stallen op 't achterterrein zijn wellicht ook toen overgebracht van de „stoeterij”, die bij het oude fort vermeld wordt, waarna men dan in 1764 trachtte aldaar terrein te verkopen. De uitbreiding over

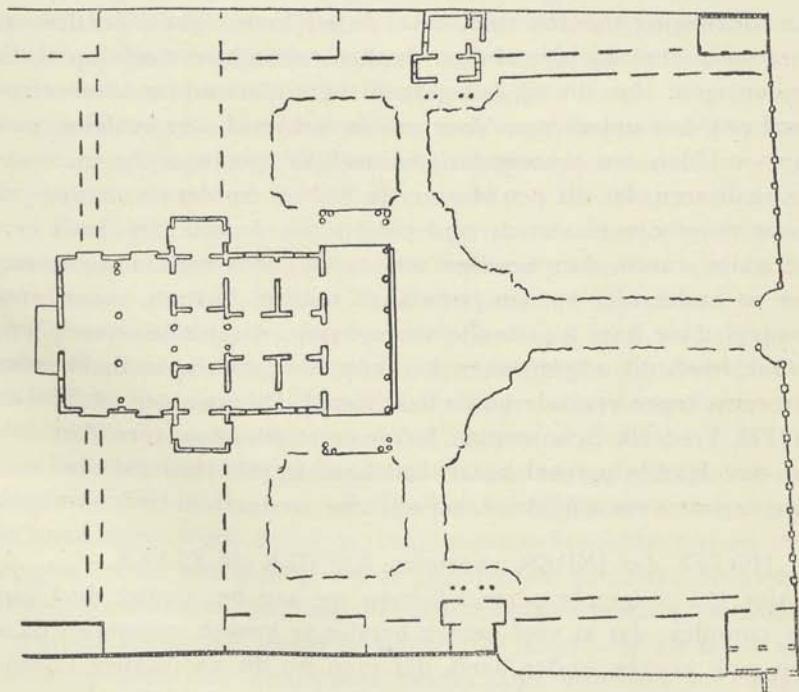
het huidige militaire complex zou dan dateren van 1793, toen de dragonderwacht naar Rijswijk verhuisde.

Van de „post” waren de gebouwen in 1815 „zeer bouwvallig”, de reduit was al in 1809 door Daendels afgebroken en het perceel werd voor 4150 spaanse matten verkocht aan Jan Tiedeman. Deze was weduwnaar van de oudste dochter van „mama Caulier”, die verderop woonde, waar nu 't Regentschap kantoor houdt; in '16 hertrouwt hij met de weduwe Moorrees, maar het was niet voor haar, dat hij de post afbrak en er een groot huis bouwde, want hij verkocht het vóór '19 aan Pieter Willem Helvetius v. Riemsdijk,

zoon van „den bekenden landheer” en wel voor 32000 spaanse matten *zilver*. Hoewel dit gebouw tot 1920 schijnt bestaan te hebben, is het mij niet gelukt er een tekening van te zien te krijgen. Nu is er slechts een rij bijgebouwen en een geheel verbouwd achterhuis van over en die kunnen dan nog dateren van \pm 1850, toen er bijgebouwd werd. Want de verpondingswaarde stijgt dan tussen '41 en '56 van 30 op 50 mille, terwijl ik als algemene stijging voor de hele groep dan maar 40 % afleid.

2. HOTEL des INDES, voorheen MOENSWYK.

Het receptie-paviljoen van „des Indes” valt hierna wel direct op als bijna ongerept monument. Inderdaad is het 't hoofdgebouw van „Moenswijk” door den Directeur Generaal Adriaan Moens na 1781 zo gedoopt. Zijn aankoop werd op folio 1 geprothocolleerd en is daarom verdwenen.

Op bijgaande figuur heb ik wel getracht de speelhuisjes te restaureren, die De Haan nog beide zag en waarvan er nog een op de kadastrale tekening herkenbaar was. Maar onze dankbaarheid

voor wat hier gespaard bleef bekoelt als we zien, dat bij het overlijden van onzen Directeur van Konsten en Wetenschappen er, behalve het groot steene woonhuis, nog waren: een eet- of biljartzaal, combuis, dispens, slavevertrekken, stallen, wagenhuis, waschkok en nog 4 kamers of woningen! Van de imposante aanleg van 't erf is dus niets meer zeker. Wel volgt uit de resolutie van 1741 (bijl. B), dat een der „kamers of woningen” wel uit dat jaar of het vorige gedateerd zal hebben en als we bij Rach een stel van twee aan de voorkant zien in 1770, is het waarschijnlijk, dat Moens die behield. Hij zou trouwens niet licht weer ze prettig dicht op de weg hebben mogen bouwen! Intussen zal er dan toch ook wel in '40 een hoofdgebouw gestaan hebben en is het best mogelijk, dat de nieuwe naam op een wijdse verbouwing paste. De huidige banketteerzaal zou dan een aanbouw zijn en kan ook best daarom apart in de acte vermeld zijn ¹⁾. Dan zou men in de voorgalerij ook een toevoeging moeten zien, maar de gelijkvormigheid der deuren doet weer eer aan nieuwbouw denken, misschien deels op oude funderingen. Hoe dit zij, het geheel toont niet minder de meesterhand van den ontwerper. Voor ons is, achteraf, de opvolging van voor- midden- en achtergalerij nauwelijks merkwaardig, maar als we realiseren, dat dit een der eerste huizen zonder verdieping geweest moet zijn en dat de onderritten aan de voorgalerij ook een innovatie waren, dan beseffen we, dat de goede verhoudingen van een en ander niet op een jarenlange traditie rustten, maar integendeel, door haar kunstvolle vormgeving, die traditie vestigden.

Ook heeft dit uitgesproken karakter het gebouw wellicht ruim een eeuw tegen veranderingen beschermd. De opvolger van Moens in 1792, Frederik Schouwman, leefde en overleed er, terwijl hij ook het navolgende perceel bezat. Dan komt in 1804 Holle, die het ook niet verlaat voor zijn dood, terwijl zijn weduwe er ook overlijdt.

3. HOTEL des INDES, voorheen REINIER de KLERK.

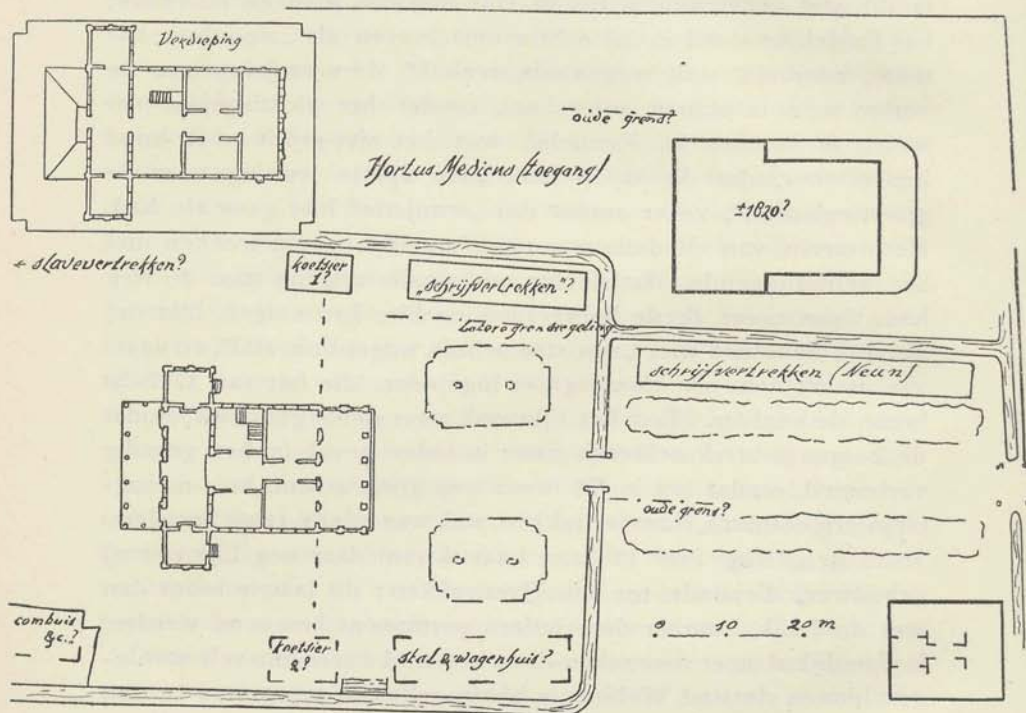
Met het volgende perceel komen we aan het oudste deel van dit complex, dat al veel eerder betalende gasten opnam en daar dan ook zozeer onder leed, dat men nu dit voormalige hoofdgebouw al bijna vergeten is. Al lang vergeten zijn de twee huizen, die dit diep-in gelegen gebouw links en rechts aan de

¹⁾ Het typische fries daarin is op blz. 9 als vignet afgebeeld.

weg voorafgingen, al werden die bij de eerste metingen van het (3) kadaster nog vastgelegd. Dat waren dan ook de oudste, vermoedelijk al in de 18e eeuw gemoderniseerd. Van het Noordelijke is dit wel zeker, omdat het in 1762 nog een planken huis heet; het Zuidelijke werd in '61 echter omschreven als „woonhuis, kamers, combuis, stal, wagenhuis, veehok”, de verwijzing naar de vorige acte is echter onleesbaar, zoodat het stichtingsjaar niet nader te bepalen is. Kennelijk was het niet groot en ik houd het er voor, dat dit in '74 heet „een aparte woning voor de groentepianten”, zeker omdat een „oranjerie” hier geen zin had. Het terrein van dit huis was toen namelijk saamgetrokken met het achterliggende, dat slechts een smalle uitgang naar de weg had. Voor zover ik de herverkaveling hier kan volgen, lijkt mij dit stuk bebouwd met „een steene huis, wagenhuis, stal”, en daarvan is wellicht de Compagnies Ingenieur, die het van 1747-'50 bezat, de stichter. Maar het lijkt ook weer slecht gebouwd, omdat de koopprijs sterk achteruit gaat; in ieder geval is het grondig verbouwd, omdat het in '74 heet: een groot steene huis met agtergalerij, combuis, slavevertrekken, stal, wagenhuis, twee koetsierswoningen. Nog een 15 jaar later kwam daar nog bij: een rij gebouwen, dienende tot schrijfvertrekken; dit laatste toont dan wel duidelijk, hoezeer deze huizen permanent bewoond werden, ja eigenlijk al meer voor zaken-doen bestemd waren dan vele woningen binnen de stad. Wellicht is hierin zelfs een symptoom te zien van de ontwikkeling van de particuliere bedrijvigheid, als het al geen verboden handel was, die zeker beter buiten de stad kon worden gedreven. Op de plattegrond heb ik getracht deze toestand te restitueren. Vermoedelijk toch werd de opzet al gewijzigd, toen er in 1824 het damespensionaat in kwam en daarna is geleidelijk het volbouwen met hotelkamers en afbreken der bijgebouwen begonnen. In onze eeuw werd de agtergalerij door een betonnen eetzaal vervangen en de voorgalerij van de „pendoppo” voorzien, die beiden alweer verdwenen zijn, maar het groote huis verminkt achterlieten.

Van de eigenaren noem ik slechts De Klerk, die als Raad van Indië in 1764 het Zuiderdeel kocht. Zijn buurman en zwager Westpalm verkoopt zijn huis dan in '65 aan Jan van Oordt, die het in '67 aan De Klerk overdoet, waarna de tussensloten gedempt hadden kunnen worden. Juist omdat dit niet gebeurde, schrijf ik

(3) aan De Klerk de bouw van het „grootte steene huis met achtergalerij” toe. Dat dit zoo spoedig op zijn vorige bouwerij aan 't Molenvliet volgde, heb ik in de inleiding al toegelicht. Daar

doelde ik op de grote vooruitgang in opzet van dit huis, de beide open galerijen, de verlichting der kamers van opzij, de climax in de verwijding van de binnengalerijen. Een ander punt, dat zijn bouwlust kan hebben opgewekt, is juist die eigenaardige omsluiting van dit erf door een sloot, waardoor men van de weg af twee bruggen had over te rijden om op een veel meer afgesloten voorplein te komen. Toch schijnt het hem niet bevallen te zijn, misschien alleen de grotere afstand tot de stad niet. Wellicht verbouwde hij toen het huidige Landsarchief en trok daar weer in, want in '74 verkoopt hij het hier behandelde aan Cornelis Potmans, die twee jaar later 2e administrateur van de medicinale winkel werd. Deze schijnt het oude huis aan de weg voor „groenteplanten” bestemd te hebben, terwijl op de rest van 't perceel een „Hortus Medicus” ontstaat.

De bouw der „schrijfvertrekken” valt vrij zeker onder Coenraad Martin Neun, tussen 1791 en 1801, die zeker plaatselijke belangen had als directeur der Bank van Leening en opzichter van 't ambachtskwartier.

In '24 komen dan de eerste betalende gasten, want het Gouvernement koopt het om er een meisjeskostschool onder te brengen; kennelijk verwachtte men van de schrijfvertrekken een geest van studie, maar zag de mondaine sfeer van 't hoofdgebouw voorbij. Dat zagen, bij de verkoop in 1828, Chaulan en Dodero beter in. Ik meen namelijk, dat zij ook op Bidara Tjina een logement hadden en dus de eigenlijke grondvesters van het hotelbedrijf aan 't Molenvliet waren. Zestig jaar later koopt Lugt het, om 't jaar daarna met Moenswijk zijn grote combinatie te completeren.

4. HOTEL des INDES voorheen D^{re} VAN DE PARRA.

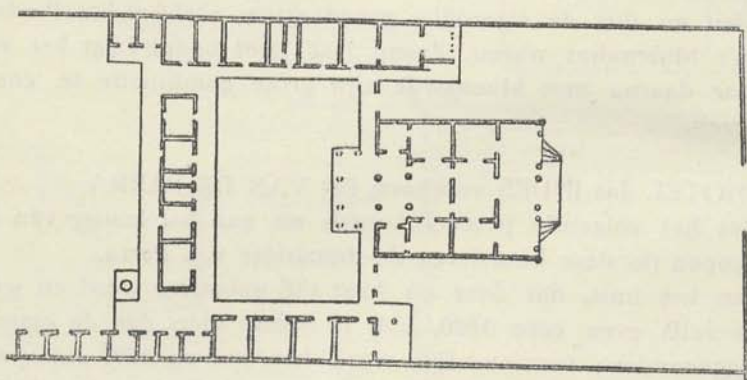
Met het volgende perceel komen we aan het laatste van de aankopen (in deze buurt) van de douairière v.d. Parra.

Van het huis, dat daar na haar tijd gebouwd werd en wellicht zelfs even vóór 1800, heb ik helaas niets dan de omtrek teruggevonden; vermoedelijk werd het pas na 1797 gebouwd, omdat toen de Noordgrens verschoven werd. Ik kan dus slechts de omschrijving geven van de acte, waarbij het in 1801 verkocht werd met „een steene huis, combuis, dispens, slavevertrekken, wagenhuis en agter een nieuw steene gebouw en vischvijver”. Misschien bleef dit huis in 1828 als school in gebruik, althans was het dat nog in 1890. Omstreeks die tijd moet het, met de rij schrijfvertrekken op de grens, afgebroken zijn en vervangen door de vleugel logeerkamers met kapperswinkel, waarbij dan wel voor 't eerst een verdiepingsgebouw vlak aan de weg kwam.

5. HOTEL des INDES voorheen GOLDMAN.

Het huis, dat nu op de hoek van Gang Chaulan staat, werd zeker gebouwd voordat die weg bestond, maar J. C. Goldman bezat het perceel van 1801 af en schijnt het vóór 1838 (toen hij jonkheer werd) met een „heerenhuis met 2 blokken bijgebouwen, zijnde stal, dispens, wagenhuis en bediendenwoningen” bebouwd

- (5) te hebben; tenminste zoo koopt Etienne Chaulan het, die het dan in '58 gesplitst weer verkoopt aan Jeremias Jannes Schill. Als dit huis dus tussen 1800 en 1838 gebouwd is, toont de plattegrond ons wel de inzinking bij de nieuwe huizen. Niet zozeer de eisen aan ruimten zijn veranderd, al waren er kennelijk minder „bedienden” dan vroeger „slaven”, maar vooral de maten zijn verschrompeld. Gelukkig bleef de vermindering der hoogte binnen de grens, die 't klimaat stelt. Daarbij behouden de vertrekken een aesthetisch bevredigende verhouding, de typische lage achtergalerij

heeft een eigen charme en is zeer zeker uitstekend geschikt om warmte te weren. Het wat boerse, hellende beschot tegen de daksparen hinderde minder nu het heele huis bijna onversierd bleef. Tegenwoordig, en wellicht reeds van 1850 af, is de lage achtergalerij in het midden uitgebouwd tot een „pendoppo” van normale kamerhoogte. Wellicht zal het later mogelijk zijn dit type aan een bepaalde periode te verbinden. Het is aan dit voorbeeld te zien, dat het een mode geweest is, want in dit geval is feitelijk het achtererf veel te bekrompen om het uitzicht naar drie zijden tot een genoegen te maken. Ook de luchtigheid is maar dubieus, als men zo dicht tot de keuken nadert. Men zou zich deze simpele huizen uit de tijd der „restauratie” graag gemeubeld denken in de geest der vaderlandse, met gefineerd mahonie. Er schijnt echter heel weinig in die strakke geest nagemaakt te zijn; vermoedelijk teerde men nog op de onverwoestbare, oude stukken.

5 f. Huis GOUYN voorheen CHAULAN.

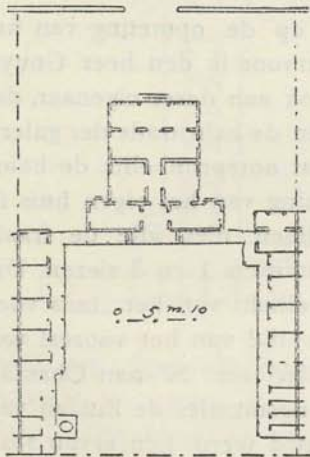

Van de huizen aan Gang Chaulan worden hier slechts de zeven uniforme van de Zuidzij besproken: van die nabij de Crocot is niets over of alleen een deel der funderingen; van die aan de Noordzij zijn de Oostelijke twee nog net herkenbaar als een vereenvoudigde vorm der Zuidelijke, terwijl de paar originele onder de overige dateren van na 1888 en die zouden in deze groep dus te veel afsteken.

Bijgaande plattegrond is gebaseerd op de opmeting van het tweede huis van 't Molenvliet af, waarvoor ik den heer Gouyn heb te danken. Vermoedelijk ligt het ook aan dezen eigenaar, dat hier èn het bovenlicht der hoofddeur èn de balustrade der galerij nog intact zijn; mogelijk is het ook, dat oorspronkelijk de balustrades verschillend waren ter herkenning van het eigen huis in de uniforme rij en vrijwel zeker hebben niet alle de fraaie bovenlichten gehad, die nu nog de nummers 1 en 3 sieren. Die zijn kennelijk van elders afkomstig, wellicht van het „huis voor de groenteplanten”, dat omstreeks die tijd van het voorerf van „des Indes” verdween, althans van 1838 tot '52 aan Chaulan behoorde, terwijl volgens de verpondingstaxaties de Zuidzij van Gang Chaulan tussen '39 en '53 bebouwd werd. Eén ervan sluit op blz. 39 mijn beschrijving.

In de plattegrond zijn de kamertjes naast de achtergalerij gelijk gemaakt, hoewel dit nog maar bij één der huizen zichtbaar is. Onder 9ⁿ vinden we een sterker voorbeeld hiervan, maar daar is het onzeker of de gesloten voorgalerij oorspronkelijk over de hele breedte doorliep. De quaestie omtrent de aanbouw van de „pendoppo”, bij het hoekhuis zoeven besproken, komt in deze twee groepen ook weer op. Schijnbaar is die uitbouw in het onderhavige plan onmisbaar, omdat anders de achtergalerij niet meer dan een overloop was. De vraag is echter of vóór 1850 de achtergalerij wel onmisbaar geacht werd of nog steeds een soort luxe, zoals in de dagen, dat die apart in de koopacten vermeld werd. We hebben hier toch kennelijk te doen met een

- (5f) eenvoudiger type, niet met een verkleinde uitgaaf der grote „tuinhuizen”. Er is gedeceideerd geen binnengalerij maar een gang midden in het huis en het lijkt redelijk, dat die in deze voorbeelden tot achter doorloopt. Daarbij moeten we niet vergeten, dat in de grote huizen de achtergalerij ook niet als eetzaal dienst deed, maar het vertrek achter de binnengalerij of de binnengalerij zelf. Dan is het ook aannemelijk, dat Chaulan, of eerder zijn vriend de architect Poublon, in het ontwerp de gesloten voorgalerij als eetkamer bedoelde: de open galerij was toch altijd beschikbaar als ontvangvertrek, vandaar ook het lage dak, er overheen stekend en tegen regeninslag beschuttend.

Een eigenaardigheid, die me tot-nogtoe lijkt aan het ingenieurbureau Chaulan en Deeleman te danken te zijn, is het afsluiten der uitspringende achterkamers naar het achtererf en het aanbrengen van een deur naar de straatzij. Kennelijk waren ze voor bezoekers (klanten of logé's?) bedoeld. Toch hadden de bijgebouwen, althans aan één zijde een „paviljoenkamer” vooraan, zodat voor de beroemde gastvrijheid wel gezorgd was. Dit lijkt voor een firma, die zo nauw aan 't hotelbedrijf gelieerd was, vreemd, maar Chaulan's

eigen familie deed hem begrijpen, dat men alleen al voor het huisvesten van as- en descendenten meerdere kamers beschikbaar hoorde te hebben.

Juist door verandering van eis op dit punt wordt wel verklaard, dat minstens één der uitspringende kamers overal verbouwd werd. De diverse wijzigingen der voorgevels vormen in deze straat haast een staalkaart van modes. Daarbij viel bijna steeds een typisch Frans detail als slachtoffer; ik bedoel het zijraam, dat eigenlijk een deur is met in het kozijn een balustrade. Tenslotte vermeld ik nog, dat in het huis van den heer Gouyn de drie deuren in de gang bovenlichten hebben van diagonale latten met rozetjes, ook zuiver achttiende-eeuws.

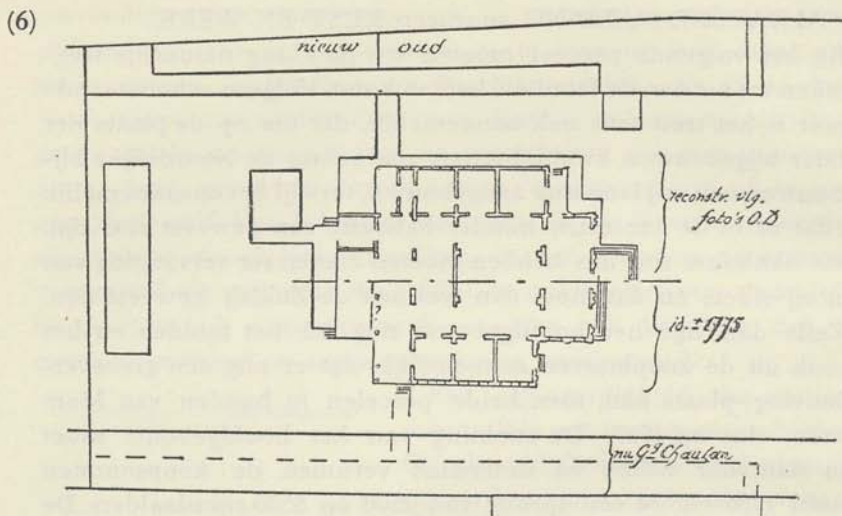
6. ALKATIRIE-BUILDING voorheen RUST EN WERK

Bij het volgende perceel moeten we de Gang natuurlijk wegdenken tot het aan de familie Chaulan komt. Volgens achterstaande figuur is het trouwens ook aannemelijk, dat die op de plaats der Zuider bijgebouwen kwam. Immers was achter de Noordelijke bijgebouwen een vrij lang stuk aangebouwd, terwijl het onaannemelijk is, dat er in de 18e eeuw minder behoefte aan geweest zou zijn. Deze aanbouw zou dus hebben moeten dienen ter vervanging van een rij elders en dat moet dan wel aan de Zuidzij geweest zijn.

Zelfs dan ligt het hoofdgebouw nog uit het midden en het is ook uit de koopbrieven aannemelijk, dat er nog een grensverhuiving plaats had, toen beide percelen in handen van Mom waren, dus na 1787. De stichting van het hoofdgebouw moet dan daarvoor vallen en inderdaad vertonen de koopsommen tussen 1756 en '74 een sprong van 2500 op 8500 rijksdaalders. De eerste betreft dan de combinatie van twee percelen naast elkaar aan 't Molenvliet, het ene met „twee kamers van steen en planken”, het andere met een „planken huis”. Het tweede bedrag volgt echter de omschrijving: „groot steene woonhuis, combuis” enzovoort, en dit heb ik getracht op de tekening weer te geven.

Helaas is mijn reconstructie verre van betrouwbaar, want het huis werd in 1934 afgebroken, terwijl er bij de Oudheidkundige Dienst slechts één stel fotos van is en bij het kadaster niet meer dan de omtrek. Uit de interieur-fotos is duidelijk te zien, dat de omlijstingen der deuren van de feestzaal met de datering omstreeks 1770 overeenstemmen. Weliswaar zagen we bij het vorige huis hoe onbetrouwbaar betimmeringen als bewijsmateriaal zijn, maar in dit geval is overbrenging van elders niet waarschijnlijk. De deuren waren nog op de oude, grote breedte aanwezig en ten getale van zes of zelfs negen! Hoe jammer het ook is, dat zo'n stel vernietigd werd, nog meer is te betreuren, dat geen onderdeel van de verbouwde achtergalerij bewaard werd. Die was namelijk in Empire-stijl vergroot, dus een veel zeldzamer geval.

De (halve) plattegrond, die ik voor de originele opzet meen te moeten aannemen, is echter wel een verrassing, omdat we daarin de drie opvolgende, dwars liggende receptieruimten zien geflankeerd door slaapkamers. Bij vergelijking met Moenswijk zou dit dan een proef geweest zijn voor het gelijkvloerse huis, die

niet voldeed. Dit is ook in zover juist, dat in de feestzaal bovenlichten waren aangebracht, die òf van later tijd stammen òf vroeger nog meer constructieve bezwaren meegebracht hebben. Uit een opmeting der muren had kunnen blijken of de voorgalerij oorspronkelijk met bogen ontworpen is, of dat die met de glasdeuren werden toegevoegd of wel dat de hele voorgalerij (met de vergroting der zijkamers) van later dateert, waarbij dan een oud model pilaster gecopiëerd zou zijn. De vergelijking met 9^a zou tot dit laatste voeren, omdat daar de voorgalerij zeker nieuw is; echter is het omgekeerd mogelijk, dat die weer in de plaats van een met bogen kwam. Zoals reeds in de aanhef gezegd: alleen een groot aantal gevallen kan ons over zulke adaptaties heen helpen. Merkwaardig is de bijzonder grote afstand tot de weg van het hoofdgebouw, waardoor het tussen de bijgebouwen kwam te liggen, wat tevoren ontweken werd, welhaast zeker om van zee- en land-wind te profiteren.

Nu is juist dit geval met het achteruitgeschoven hoofdgebouw een sterk bewijs voor de vaste regel, dat de bijgebouwen der belendingen elkaar zoveel mogelijk moesten dekken. Doordat men er, vooral bij oude grenzen, de spoelgoot tussen had liggen, konden daarin weerzijds de daken afdruipeu: een ideaal jus stillicidii.

Het afbreken der Zuidelijke bijgebouwen, de aanbouw aan de Noordelijke en wellicht ook de bouw van de Westelijke als afsluiting, kan op 1839 gesteld worden, toen Chaulan het achterterrein en de Zuidstrook als toegang kocht. Het huis zelf kreeg hij pas in '43, maar behield het dan ook tot zijn dood. Vermoedelijk hield hij kantoor in het Noorder paviljoen, dat dan ook verbouwd leek.

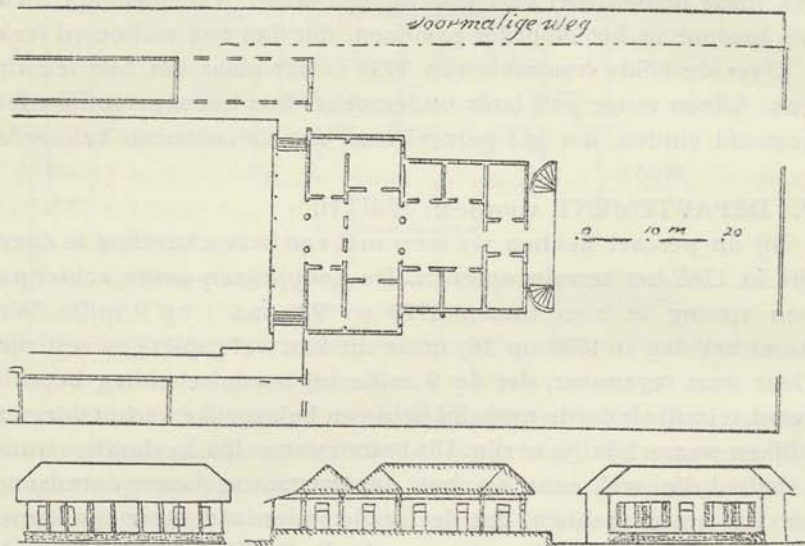
Over de beide bouwsels van 1934 is het maar het best te zwijgen. Alleen moge een later onderzoeker hier het ongelooflijke feit gestaafd vinden, dat het perceel toen aan één eigenaar behoorde.

7. DEPARTEMENT voorheen SMITH.

Bij dit perceel hebben we weer met een herverkaveling te doen, die in 1765 het terrein oplevert. De koopprijzen geven echter pas een sprong te zien tussen 1779 en '92: van 1 op 9 mille. Wel komt het dan in 1808 op 16, maar dit kan wel papier geweest zijn. Daar staat tegenover, dat de 9 mille bij boedelscheiding bepaald werd, terwijl als derde mogelijkheid een belangrijke verbouwing zal blijken waarschijnlijk te zijn. Dit betreft natuurlijk het huidige front.

Ieder, die wel eens op het departementsgebouw doordrong, zal wel gezien hebben, dat de façade inderdaad maar één kamer diep is. De bijbouwingen voor de B. O. W. maken echter de indruk van het oude woonhuis zeer verward; de tekening moge dit vergoeden door de toestand in 1890 weer te geven. Het ontbreken van enige versiering aan de gevels is wellicht het gevolg van latere bezuiniging op het onderhoud, want de poort tussen hoofdgebouw en Noorder bijgebouwen vertoont nog de Dorische ordre, die tegen 1800 weer zo in zwang kwam. Onverzorgde zijgevels komen trouwens meer voor en bewijzen wel, dat ze door geboomte van de weg af niet gezien werden. Als een vergoeding voor de aesthetische nuchterheid van de voorgevel merken we hier weer de afsluiting der daken op aan de zijkant, die anders alleen bij de zeer fraaie huizen toegepast werd. In principe toch werd het gebouw door een serie daken, evenwijdig aan het front, gedekt. De „zakgoten” ertussen, in Holland minimaal toegepast wegens het gevaar van lekkages bij sneeuwjacht, geven hier minder bezwaar, vooral bij de toen gebruikelijke uitvoering als met lood beklede gemetselde goten. Werd het huis van een rondlopend dak voorzien, dan werden zelfs de afvoeren door de zijdaken

- (7) heen gevoerd, maar dit bleef veel onderhoud eisen en diende alleen voor het uiterlijk. In het onderhavige gebouw werden nu alleen voor- en zijkanten van een omlopend dak voorzien en dat van 't middenvak doorgetrokken naar achteren. Daar was dan

één apart dak, dat de goten aan het gezicht onttrok; de ene onderbreking opzij was nu van de weg af vrijwel onzichtbaar. De reden, waarom men niet tot overkapping van het heele gebouw, althans tot grotere breedten, overging, kan zeker niet steeds in economie gezocht worden. In een geval als Moenswijk, waar er zelfs een rij kolommen in de achterzaal kwam te staan om de uiteinden der spanten te dragen, zou ik liever veronderstellen, dat men een dak, hoger dan het huis, ondenkbaar lelijk achtte. Daarbij kwam dat men constructief nog bleef bij het systeem van de trek balk uit één stuk en dus gebonden was aan het, met de kleine schepen aangevoerde, hout van hoogstens 20 voet lengte. Over de constructie wil ik hier alleen nog opmerken, dat de kappen met hun typisch verschil van Hollands of Chinees systeem, niet voor datering kunnen dienen, omdat men van 't eerste via het tweede weer bij de vaderlandse wijze terugkwam, zodat het zeker, evenals nu, aan den aannemer zal hebben gelegen, welk werk men kreeg.

De plattegrond geeft ook inzover aansluiting bij de latere typen der 18e eeuw, dat de verbreding der middengalerij naar de achtergalerij nog met een tussenvertrek wordt opgelost. Het vreemde is echter het vervangen van de voorgalerij, die in 1800 toch zeker al gemeengoed der grote huizen was, door een soort portaal. Indien we hier niet met een verbouwing te doen hebben, het type dus ook elders gevonden wordt, lijkt mij de verklaring te liggen in het zeker toegenomen stofbezwaar, nu „de weg van Rijswijk” een verkeersader begon te worden. Alleen al de dragonderwacht, die juist van 1793 tot 1811 nog escouades in de oude stad geleverd zal hebben, moet tot krasse eisen van den bouwheer bijgedragen hebben. In overeenstemming met deze hypothese lag de vloer (en dus bovenkant ramen) extra hoog boven de grond.

Als stichter stelde ik David Joan Smith, die in 1792 overleed; voor de eventuele verbouwing komen dan in aanmerking zijn schoonzoon Van Naerssen of de schepen Pieter Broes, die minder gefortuneerd lijkt. Het huis voldeed nog lang aan de hoogste eisen: in 1844 woont Jhr. J. C. Reynst er, die later waarnemend G. G. werd. In '64 komt het aan 't Gouvernement en begint het volbouwen van het erf, dat dezer dagen nog werd voortgezet.

8. ALAYDROESWEG voorheen weduwe CANTZ-BEYNON.

Gaan we nu over tot het Noorderdeel van het perceel, dat van 1760 tot na 1815 met het vorige verenigd was, dan kunnen we de periode van „secretaris Weyerman”, 1770 — '79, waarin ook de volgende 5 percelen er bij hoorden, wel uitschakelen. Op het nu te beschouwen perceel worden achtereenvolgens drie woonhuizen vermeld, waarvan natuurlijk alleen het laatste nog enig spoor heeft achtergelaten; ik laat dan de huidige winkels met bovenhuizen, die de Alaydroeslaan flankeren, maar geheel buiten bespreking in de hoop, dat hun invloed op latere gebouwen ook zal blijken verwaarloosd te mogen worden. Van het laatste huis hebben we omtrek en ligging volgens 't kadaster, waaruit wel blijkt, dat het met de vorige overeenkwam. Helaas is ook de omschrijving van 1823 heel kort: „een Nieuw steenen woonhuis en nodige bijgebouwen”. Die der vorige is niet langer, maar

het betrof dan ook in 1775 „een steene huis met pannen bekleed” (voor „gedekt”?), dat mij het overblijfsel lijkt van het „planken woonhuis en speelhuis van steen” van 1733, onze oudste datum. De laatste is 1919, toen Alaydroes het perceel in zijn N. V. inbracht. Daarop volgde de afbraak en de aanleg van de weg, die dus bijna midden tussen de twee opgeheven wegen naar de fortres ligt. Uit een stedenbouwkundig oogpunt is het zeker merkwaardig, dat deze, wegens de aansluiting aan de Berendrechtslaan, op den duur meer zal betekenen dan de Gang Chaulan. Zo gezien was het dus een fout om de Tangerangse weg met een wijking naar rechts op Gang Chaulan aan te sluiten, maar die bestond in 1840, terwijl de oude wegen waren opgeheven na het verval van de Zuiderringsloot, die pas na 1800 herleefd schijnt te zijn als nokslot van de Tangerangse weg, wellicht zelfs pas na de aanleg der defensielijn, waarvan de middens bestemd waren voor de toegangswegen der aanvallende armee. De wonderlijke wegwijzer aan 't Molenvliet tegenover Gang Chaulan met „links af, over de brug rechtsom”, is dan ook hiervoor al verklaard door de relatie van den tegelfabrikant Chaulan met het hotelbedrijf van zijn vader.

9 (i). Huis KROET voorheen CANTZ.

Bij het volgende huis ging ik uit van de opgaven van De Haan in Oud Batavia (p. 487), maar kom ten slotte tot de conclusie, dat hij het slachtoffer geworden is van een dier Bataviase legenden, waarvan hij zelf zegt, dat ze meestal onjuist zijn. Bij zijn spookhistorie, die toch wel met de inlandse graven zal samenhangen, blijkt duidelijk, dat hij (of het spook) zich twee percelen vergiste, tenzij het spook opzettelijk verhuisde.

Noch de bouw vóór 1761, noch het langdurig bezit door de familie Weyerman vond ik bevestigd. Nu zou die vroege datum ook wel heel verrassend zijn, omdat het type van buiten al te herkennen is als gelijk aan een huis aan 't Oostelijkste deel van Rijswijk en in dat geval de bovenverdieping, die alleen over de achtergalerij recht is opgetrokken, geen overgang vormt van 't verdiepinghuis tot het geheel gelijkvloerse. Het is waar, dat de smalle achtergalerij op oudere typen lijkt, maar als men let op de dubbele toegang van de binnengalerij uit ziet men, dat die hier niet de statieuze doorloop naar de achtergalerij is, maar de versmalde feestzaal,

die we in de oudste gelijkvloerse plannen zulke imposante afmetingen zien aannemen. Die versmalling was nodig, omdat de zolder daarboven als doorloop diende en als toegang tot de bergplaatsen onder de dakhelling.

De mogelijk zware belasting met meubelen en kisten zou dan geweldige balken vereist hebben indien de muren weer op 10 meter van elkaar stonden. Constructief gezien is dus de

grote feestzaal de oorzaak der gelijkvloerse huizen: er kon alleen een loze ruimte boven komen, d.w.z. de kap(pen). Uit het oogpunt van onderhoud is de bekapping uit één stuk over het achterhuis een voortreffelijke oplossing; de kans op lekkages is bijna minimaal; de bergplaatsen gaven zeker ook veel voordeel boven vochtige „goedangs”, alleen waren de twee zolderkamers de versterkte vloer nauwelijks waard en zeker de grote galerij daarbij te weinig in gebruik om de last van regeninslag te vergoeden. Terwijl ik meen, dat de voorgalerijen van den beginne af aan de zijden gesloten waren, lijkt het mij, dat de betimmering van de voorzijde boven al heel spoedig is aangebracht, anders zouden we de omschrijving van 1823, „een huis van steen en planken” zelfs moeten aanzien voor die van een voorgaand gebouw, terwijl het mij al verbaast, dat ik de bouw na 1815 moet stellen. Of dit werkelijk zo laat is voor dit type, zal uit de gegevens van het genoemde overeenkomstige huis nog moeten blijken.

Van de tekening valt nog te wijzen op de bijgebouwen, waarvan in dit geval ook heel weinig vertimmerd schijnt te zijn, en

dan op het badhuisje, dat door De Haan helaas ook slechts in de „gedevaliseerde” staat is afgebeeld. De schijnbaar onbeholpen plaats hiervan en de wijking ten opzichte van huis en grens geven mij het vermoeden, dat dit inderdaad een ouder deel is, dat bij het volgende perceel behoord heeft. De reden namelijk, dat ik de bouw pas na 1815 stel, is dat het perceel daarna is gevormd uit een breedte van 19 m van het hiervoor beschrevene en 11 m van het volgende complex. Het zwembad zou dan aan de Zuidgrens daarvan gelegen hebben en op dat erf was ruimte genoeg, want het was 162 m breed!

Eigenaardig is de afscheiding van het woonerf, schijnbaar gemaakt bij de splitsing in 1925, maar de muur aan het eind der bijgebouwen bestond al, wellicht van de dagen van Mr. Klein. Toen verleden jaar het huis door den zoon van de weduwe Kroet betrokken werd, bleek er maar zeer weinig onderhoud nodig. Een eresaluut aan deze familie, die dit erfdeel piëteitvol, op het sluiten der achtergalerij na, geheel intact liet, is hier zeker wel op zijn plaats.

9 (j). LOGEERGEBOUW der K. P. M. voorheen Gebr. BEYNON.

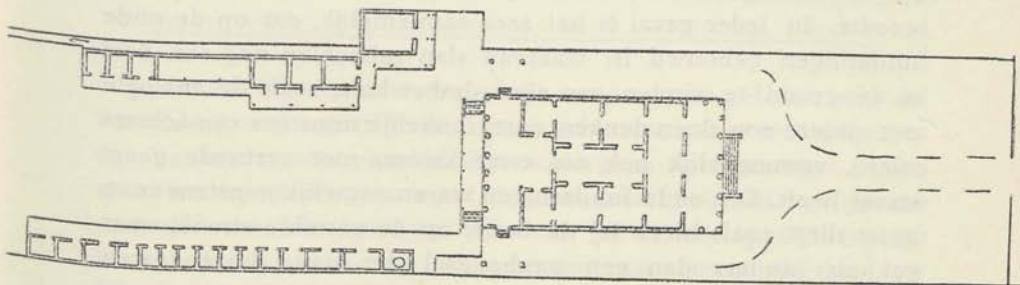
Zoals gezegd, bestond het volgende perceel oudtijds uit een strook van het vorige en de vier nu bestaande, waarvan één reeds geen huis meer heeft. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat het oorspronkelijke huis ongeveer in het midden lag, waar nu het regentschapskantoor ondergebracht is, dat geheel van bijgebouwen ontbloot is.

De tijdsbepaling van het volgende gebouw, het internaat der K. P. M., is overigens ook zeker uit het bewijs van eigendom van 1823, waar het gespecificeerd is als „nieuw steenen woonhuis en verdere bijgebouwen”. Dat „bewijs” is vier dagen ouder dan hetzelfde voor 't vorige huis, waar toen de nieuwheid al af was en dit verschil heeft hier te meer betekenis, omdat beide acten aan dezelfde eigenares werden afgegeven. Uit de plattegrond alleen zouden we eer een ouder type afleiden, wegens de verbreding naar de achtergalerij; uit het ontbreken van een verdieping heeft men op 't eerste gezicht dit huis als veel jonger aangezien.

Dit was wel een naïeve conclusie uit de opvallende ouderdom van enkele verdiepingshuizen. Zelfs als Bosboom ons niet reeds

gewezen had op het gelijkvloerse huis van Jan Schreuder, had (9j) men toch uit de „inlandse” huizen moeten verwachten, dat er ook grote huizen zonder verdieping gebouwd zouden zijn, zodra men meer ruimte ter beschikking kreeg.

Het blijkt nu al, dat deze huizen, vermoedelijk beide door Cantz, hoogstens het tweede door zijn weduwe, gebouwd, alleen een verschil van smaak vertonen, een keus tussen twee nog gebruikelijke typen. Men zou haast denken, dat het gelijkvloerse inderdaad ontworpen werd voor de drie broers van mevrouw Cantz, waarvan de oudste pas in 1819 trouwde en die het tezamen van '25 tot '45 in eigendom hadden. Ze zouden er dan „vrijer” wonen dan in het verdiepingshuis van hun zuster. We zien hier immers de symmetrische suites, doorlopend van voor- tot achtergalerij, die we nog alleen op

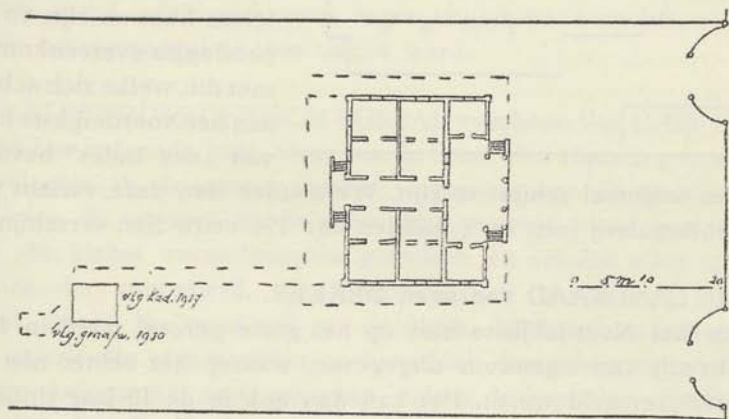
Moenswijk vonden, maar die later tot de onmisbare factoren behoren en ten slotte het „paviljoenhuis” voortbrengen, dat toch niet anders is dan de helft van dit type, vaak met de verbreding achteraan, de gehalveerde galerijen inclus. Toch duurde het tot 1930, dat het algemeen gebruik werd de oude huizen door een halfsteensmuurtje van bijgebouwen tot aan straat voor twee gezinnen (en twee lage huren) te bestemmen. Tevoren had men de helften, opnieuw gebouwd, met de kamerwanden tegen elkaar geplakt om tenminste een zijgalerij te hebben, vanwaar de kamers lucht kregen. Veel was dat niet en vooral was het grote voordeel der oude binnengalerij, dat koele-lucht-reservoir, verloren. Maar met de huidige wijze van door midden delen zijn we kennelijk op weg naar het geheel ingebouwde huis, waarmee dan een kringloop

van twee eeuwen gesloten zou zijn. Na deze uitweiding kom ik nog even op de plattegrond terug om te wijzen op de losstaande kamer in de eigenaardige sprong van de Noordgrens. Het is wel een pover overblijfsel van de vrijstaande „speelhuisjes”, maar in dit geval een aardige vondst in verband met de Noordelijke onderrit, die wel het meest gebruikt zal zijn, omdat stal en wagenkamers aan die zijde lagen. Ten slotte moet ik het oordeel over de verbouwing in 1928 aan de lezers overlaten, omdat ik die zelf ontwierp; alleen worde vermeld, dat tal van onderdelen, zelfs kapspanten, nog in zo goede staat waren, dat ze herplaatst konden worden op de verschoven Noordelijke „suite”.

9 (k). REGENTSCHAPSKANTOOR voorheen SCHREUDER ?

Hiermee zijn we gekomen aan het gebouw, dat nu Regentschapskantoor is en wellicht nog delen bevat van het oorspronkelijke hoofdgebouw van het grote perceel van 162 m frontbreedte. In ieder geval is het zeer aannemelijk, dat op de oude funderingen gebouwd is, waarvan dan misschien nog een deel in de grond te vinden zou zijn, als het huis, zoals de analogie met andere zou doen denken, oorspronkelijk minstens een achtergalerij, vermoedelijk ook nog twee kamers met verbrede gang, omvat heeft. Die oude funderingen waren namelijk minstens twee meter diep, zoals bleek bij de bouw op de geruilde strook, waar wel niet anders dan een aanhangsel der oude bijgebouwen aangetroffen moet zijn. Nu zou het aantrekkelijk zijn in dit gebouw het huis te zien, dat De Haan door Weyerman vóór 1761 laat bouwen, maar die datum is zeker fout, omdat hij pas in '66 kocht en daarbij wordt dezelfde omschrijving gebruikt als bij de koop in 1752. Hoewel het nu zeer onwaarschijnlijk is, dat de huidige opbouw van voor dat jaar zou stammen, is het toch ook wel uitgesloten, dat die reeds 15 jaar later geraseerd zou zijn. De kooprijzen in die tijd geven geen licht, omdat het perceel maar een onderdeel was van een geweldig grondbezit. Er is echter tussen 1857 en '62 een stijging met f 10.000.—, samenvallend met een kapitaalcrachtig eigenaar, en voorshands meen ik dus de indeling volgens de tekening aan die tijd te moeten toeschrijven, waarbij het dan mogelijk is, dat de fundering, althans van de buitenmuren, nog met de oude overeenkomt en vrijwel zeker,

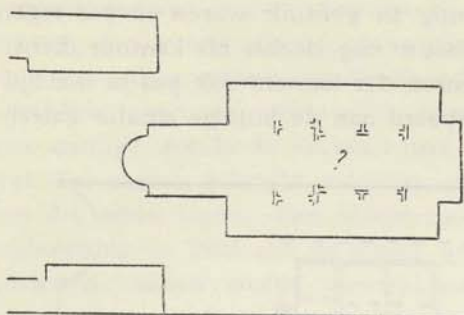
dat de oude bijgebouwen nog in gebruik waren en pas tegen (9 k) 1895 afgebroken, toen het gebouw nog slechts als kantoor dienst deed. Ik meen de tussenmuren der kamers ook pas in die tijd te mogen stellen, wellicht gepaard aan de huidige smalle galerij

aan de zijden, die dan ten slotte enige jaren geleden met de voorgalerij verbonden werd. Het is echter ook zeer wel mogelijk, dat de tussenmuren ouder zijn en de gang is toegevoegd onder verwisseling der deuren, want de plattegrond krijgt dan gelijkenis met die van het huis van Chaulan (6), dat ik op 1775 taxeer, terwijl de kap dan van ouds op die muur gerust zou hebben. Bij deze veronderstelling van een grote feestzaal is dan zeker een achtergalerij vereist, maar alles blijft onzeker, wat vooral ook jammer is ten opzichte van de voorgalerij, die een origineel en smaakvol element vormde in dit wonderlijke huis.

9 (l). MOLENVLIET WEST BINNEN voorheen weduwe DOEBEL.

Een bouwkundige beschrijving van het volgende huis kan haast geen waarde hebben zolang daarvan slechts de kadastrale omtrek bekend is. Toch moet ik, omdat de datum zo precies bekend is en de kadastrale meting wel vóór enige verbouwing zal gebeurd zijn, nog even aandacht voor dat schema vragen. Het meest opvallende is wel de uitstekende achtergalerij, waarvan de achtergevel doet twijfelen of het wel een open „pendoppo” geweest is. Het kan echter zijn, dat de tekening, waarop nog geen onderscheid

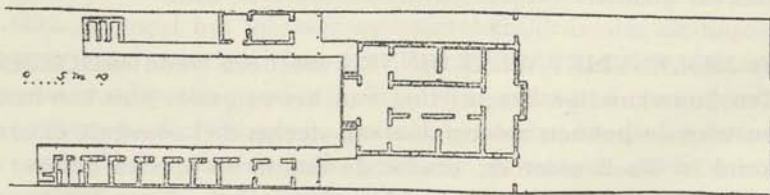

tussen open en gesloten vertrekken gemaakt is, ook onoverdekte bouwsels heeft opgenomen; dan zou het half rond een terras kunnen zijn en de pendoppo overeenkomen met die, welke zich achter aan het Noordelijkste huis van „des Indes” bevindt

en niet origineel schijnt te zijn. We zouden dan deze variant van de achtergalerij juist in 't midden der 19e eeuw zien verschijnen.

9 (m). LANDRAAD voorheen DEKKER.

Van het Noordelijkste huis op het grote perceel werd in 1823 een bewijs van eigendom uitgegeven, waarop het echter niet als „nieuw” vermeld wordt. Het kan dan ook in de 10 jaar sinds de vorige acte gebouwd zijn, ja zelfs vroeger, want daarin wordt reeds Dekker als Noordelijke belending genoemd. De plattegrond is zo simpel, dat die een navolging van de kleine huisjes van de 18e eeuw lijkt. Het vreemde van dit gebouw zit echter in de voorgalerij, die met muren gesloten is, waarin openingen alsof de ramen en deuren er uit genomen zijn. Inderdaad zou er dan enige gelijkenis met het departements-gebouw (in de oude toestand) geweest zijn; in ieder geval kunnen de omljstingen en verdere gevelversiering wel aan later tijd toegeschreven worden, misschien bij het vergroten der voormalige deuropening. Van de

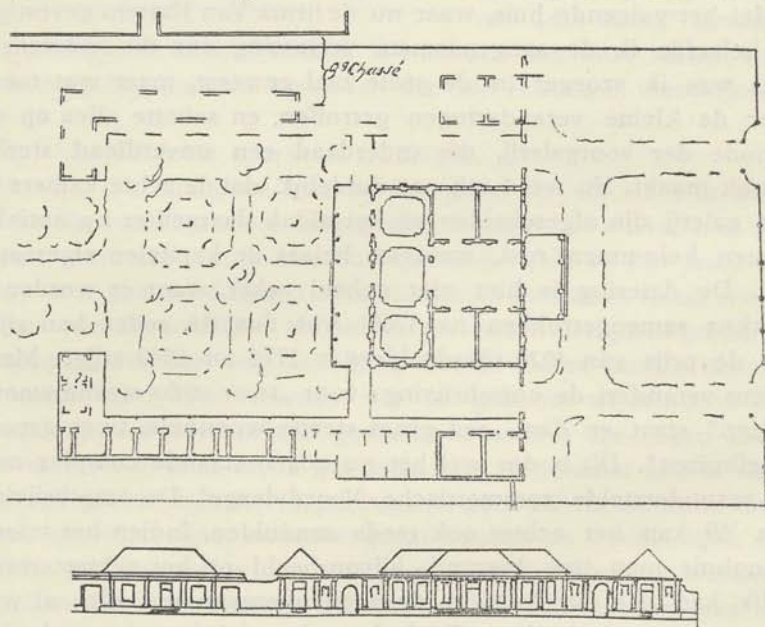
Noorder-bijgebouwen is wellicht een stuk afgebroken, anders is de zuinige manier om toch symmetrische paviljoenkamers te krijgen wel merkwaardig. Van de weg af waren die echter niet te zien, want de afsluitmuur met poort lijkt mij wel origineel:

die is op dit smalle perceel het surrogaat voor de oude afsluiting tussen het hoofdgebouw en de paviljoens, die eerst voor wagens en paarden, later voor gasten, dienden. De erfafsluiting heeft kennelijk nog in 't eerste kwart der 19e eeuw een grote invloed op het plan gehad. Dat deze eis geleidelijk met minder nadruk gesteld werd, pleit wel voor meer veiligheid 's nachts, vooral omdat het personeel al min talrijk werd.

9 (n). ELECTROTECHNISCH BUREAU voorheen Van HAEFTEN.

Met het volgende huis, waar nu de firma Van Hattem gevestigd is, beleefde ik de aangenaamste verrassing van dit onderzoek. Wel was ik vroeger in de grote zaal geweest, maar was meer door de kleine veranderingen getroffen en schatte alles op de periode der voorgalerij, die inderdaad een onverdiend sterke indruk maakt. Nu werd mij pas duidelijk, dat de achterkamers in een galerij zijn afgescheiden en het afdak daarachter op antieke houten kolommen rust, waarvan helaas de kapitelen afgezaagd zijn. De datering is hier niet geheel zeker, want er worden 3 stukken samengetrokken na 1769, wat dus de reden kan zijn, dat de prijs van 4020 rijksdaalders in 1774 tot 6640 stijgt. Maar tevens verandert de omschrijving: voor „twee stuks steene woonhuizen” staat er dan „een groot steene woonhuis, twee groote speelhuizen”. Dit is dus wel het nu nog bestaande complex met de veronderstelde symmetrische Noordvleugel. De omschrijving van '69 kan het echter ook reeds aanduiden, indien het tweede woonhuis toen nog bestond, bijvoorbeeld op het achterterrein. Zelfs kan dat nog best in de acte overgenomen zijn, al was het toen al afgebroken. Toch kan de stichting niet veel vóór 1770 gesteld worden, dus bijna gelijktijdig met het voormalig hoofdgebouw van „des Indes”, hoewel het wel van geheel andere opzet is. Veel meer lijkt het op het onlangs afgebroken huis ten Noorden van Gang Chaulan, dat ik ook omstreeks 1770 moest stellen. De verhouding der oppervlakten van kamers en galerijen is echter hier veel gelukkiger. Ik neem dan aan, dat de voorgalerij, die in de huidige vorm wel van 't midden der 19e eeuw zal dateren, oorspronkelijk toch dezelfde maat had. Het is mogelijk, dat er zich ook bogen bevonden, maar ik houd het er eer voor, dat de pilasters ook toen met zuilen correspondeerden;

(9 n) ze zouden dan vlak gelaten zijn, in tegenstelling tot de gecanneleerde aan de gevel, omdat men van buiten gecanneleerde zuilen zag, evenals bij Moenswijk. Met zuilen is de restauratie ook verklaarbaar uit wegrotten der draagbalken; voor de hypothese, dat de hele voorgalerij toegevoegd is, pleit het doorlopen van de kroonlijst op de gevel; de vlakke pilasters zouden dan alleen bijgewerkt zijn. Zonder voorgalerij sluit de plattegrond nauw aan bij die van het huidig Landsarchief, dat slechts 10 jaar ouder zou zijn. Het aesthetische alternatief voor de lage

gevel: een zo lang mogelijke, is dan een tweede bewijs voor de smaak van den ontwerper. Er rest mij nog de restitutie van de Noordelijke bijgebouwen te verdedigen. Hoewel aan de Zuidzij de ombuiging aan 't eind verdwenen is, staat die wel vast door de kadastrale omtrek; de vertrekken achter het speelhuis zijn even zeker toegevoegd, wat alleen al uit het optrekken met halfsteens muurtjes blijkt. Als men die ruimte in de 19e eeuw tekort kwam, is het zeker, dat er in de 18e nog meer nodig was. Tenslotte is het ook onaannemelijk, dat de gedecoreerde gevel onsymmetrisch was, vooral omdat het speelhuis dan best naar de grens verscho-

ven had kunnen worden; er zou dan ook geen reden geweest zijn (9 n) het terrein samen te trekken. De afsluiting van 't achterterrein door de vleugels der bijgebouwen is ook niet alleen aestheties begrijpelijk, maar zal wel verband gehouden hebben met de „koekraal” en „speelhuis agter”, die al in '64 vermeld worden. Zoals nog vaag te zien, is de voorgevel met een Louis XIV guirlande versierd; de achtergalerij vertoont op de ongeschonden pilasters ook verdienstelijk lofwerk, dat wel waard zou zijn van de witalagen van anderhalve eeuw bevrijd te worden. Het voorbeeld is kennelijk aan een iets oudere Franse bron ontleend, maar past daardoor beter bij de dessus-portes, die wel met het late „treillis” versierd zijn maar op een typisch zware wijze uitgevoerd, zodat de rozetten bijna de ruitopeningen sluiten. De pompeuse deuromlijstingen, die nog in het huis bij de Gang Chaulan voorkwamen, ontbreken hier evenzeer als op Moenswijk, kortom het hele huis ademt een nieuwe stijl, die veel van 't stadshuis weglaat, om zich aan te passen aan de ruime maten van 't gelijkvloerse woonhuis op ruim erf. Het openstaan naar de weelderige natuur voert aldus tot die gereserveerde strenge vormen, die in hun tegenstelling zo treffend spreken: de gastvrijheid biedt vóór alles koelte en rust.

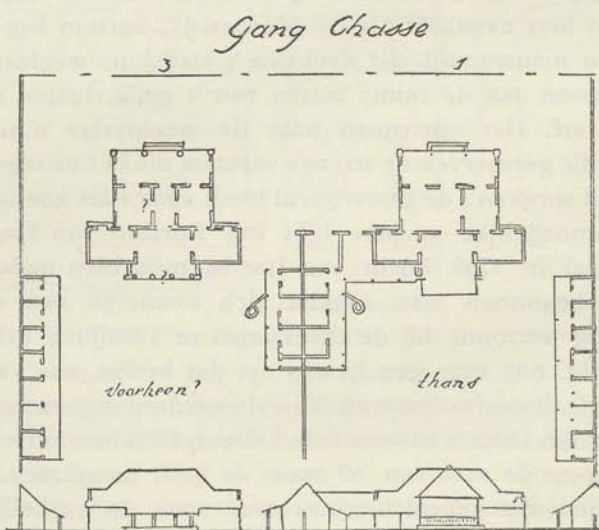
De vermoedelijke stichter lijkt mij Adriaen van Haeften, die het perceel in 1769 kocht van Harris, misschien nadat met de bouw al begonnen was. Omdat zich kennelijk een dergelijke verhouding vertoont bij de theekoepel te Tandjong Priok, duikt er wellicht nog eens een bewijs op, dat beslist, wie van beiden eigenlijk de bouwlustige was. Van de verdere eigenaren valt nog de auteur Ari Huyser te vermelden, die in 1780 tien mille betaalde, maar volgens de acte van '89 maar de helft terugkreeg. Die acte is misschien niet geheel betrouwbaar, want de werkelijke koper was toen al dood en zijn weduwe kan wel wat meer met de belasting dan met haar geheugen rekening gehouden hebben.

Ten slotte komen we aan Chassé, die het huis al 19 jaar bezat, toen hij baron werd. Toch heeft noch hij, noch de douairière de Gang Chassé aangelegd, maar onze vriend Chaulan; de splitsingsacte was een van zijn laatste daden in 1875. De naam was vermoedelijk al gegeven aan het smalle „wegje” ten Noorden van den baron, dat nog tot na zijn dood moest blijven bestaan, omdat er een onafhankelijk perceeltje aan 't eind lag. Het eigenaardige is nu, dat

Chaulan, toen hij het achterterrein wilde exploiteren, niet op dit wegje aansloot, maar een nieuwe, rechte straat aanlegde en daarvoor de Noordervleugel afbrak. Nu moest dit laatste misschien toch gebeuren, omdat het wegje anders te smal was, terwijl daarenboven die bijgebouwen misschien ook wat verzakt waren, maar hoofdzaak zal toch wel geweest zijn, dat er geen sprong in de zijweg mocht blijven, opdat de stand van zijn nieuwe huizen niet zou lijden.

9 (n). Zuidzijde GANG CHASSÉ voorheen CHAULAN & DEE-LEMAN.

Deze huizen zijn daarbij ook iets ruimer van maten dan die aan Gang Chaulan; kennelijk in verband met de minder diepe erven, wellicht ook met andere eisen in vergelijking met dertig

jaar vroeger, werd daarentegen de gesloten voorgalerij weggelaten, zodat ze ten slotte voor ongeveer gelijke bedragen verkocht konden worden. De achtergalerij was nu, door een kleine verandering, een zeer bruikbaar eetvertrek geworden. Of er oorspronkelijk achter de voorgalerij een gang met twee kamers, of toch een „voorkamer” ontworpen was, durf ik uit de huidige toestand niet te concluderen. Die geeft met de onsymmetrische binnengalerij zeker een aantrekkelijke indeling, maar het waarschijnlijkst

is toch wel; dat de vierde kamer verdween, toen de paviljoenkamer werd toegevoegd. Een juiste verhouding in volumens der drie „galerijen” werd toen bereikt door de aanbouw van de pendoppo... althans zo veronderstel ik.

thans

voorheen ?

Hiervoren is gemeld, dat de splitsingsacte voor de weg pas in 1875 gepasseerd werd, nadat Chaulan het terrein zes jaar bezeten had samen met Deeleman. Er is echter aanleiding te veronderstellen, dat de huizen al vóór '69 gebouwd waren, want de prijs van het geheel was van 35 mille in '43 tot 83 gestegen. Mijn taxatie voor de algemene stijging is ruim 60 %, zodat er nog 27 mille te verklaren is en dit lijkt me veel voor persoonlijke handigheid, zelfs voor den toenmaligen eigenaar: Arnold (-Michiels).

9 (o,p,q) My. t. Expl. GANG CHASSE voorheen ROMSWINCKEL.

Van het volgende perceel heb ik de zeven huizen, die er nu staan, maar niet opgenomen. Wel is van het voorgaande de kadastrale meting gevonden, maar die geeft slechts de omtrek van een abnormaal gebouw aan. Ik meen echter als zeker te kunnen zeggen, dat dit door verbouwing, of liever aanbouw, zo schijnt. Immers kon de hele breedte pas na 1831 bebouwd worden, wegens de reeds vermelde gang naar een perceeltje er achter. Toch vermeldt het bewijs van eigendom van 1818 een nieuw stenen huis met achtergalerij, combuis, dispens en kamers boven dezelve, slavenvertrekken, wagenhuis, stal met vertrekken. Dit zal dan wel behouden zijn als middenstuk en Noorder vleugel. Toch is het eigenaardig, dat ook hier weer een gebouw van \pm 1840 omstreeks 1900 afgebroken is. Er werd mij op gewezen, dat de huizen op Salemba b. v. bijna geen funderingen hebben en vermoedelijk uit die tijd dateren. Het zou dan aannemelijk zijn, dat men, om het prijsverschil niet te groot te maken, ook op de veel jongere bovengrond aan 't Molenvliet bezuinigde op de fundamenteen, die er vroeger juist extra diep waren, naar 't voorbeeld

van de oude stad. Dit zou zich dan in een tijd van 50 jaar zodanig gewroken hebben, dat geen herstel meer baatte. In dit speciale geval is het echter ook mogelijk, dat het grote huis, ontstaan door de aanbouw van de Zuidvleugel, daardoor tegelijk alle statie verloren had en ongewild werd. Daarbij kwam dan, dat de buurt ten Noorden van Gang Chassé volstrekt niet meer deftig geacht werd, zodat de exploitanten terecht in de bouw van kleine huizen het redmiddel zagen. We zouden dus aan deze schamele gegevens een voorbeeld herkennen van het verloren gaan van een kunstwerk, niet omdat het oorspronkelijk tot de minderwaardige behoorde, maar omdat het verknoeid was. En in de lijst der eigenaren springt dan de periode der onderwijzers, 1844-'59 en '90-1901, in 't oog als waarschijnlijke tijd van het verknoeien door bijplakken van lokalen.

Voor de tijdsbepaling van 't oude huis kan de prijs van 1811, liefst 60000 rijksdaalders, niet dienen, want in 1818 was die nog maar 30000 guldens! Toch geloof ik, dat Romswinckel het in die jaren gebouwd heeft, omdat er toen de „laan” aan de Noordzij bij getrokken werd en 't daarna „een steene huis met slavevertrekken” heet. Romswinckel woonde zelf aan de weg naar Noordwijk en zal het wel verhuurd hebben aan den lateren koper, Gavork Mannuk, die wellicht al aan het bijbouwen ging voor zijn zusters en neven, die hun latere rijkdommen vermoedelijk niet uit Perzië meebrachten. De afbraak en vervanging door liefst zeven huizen (maar dan ook „paviljoensysteem”) schat ik op 1906.

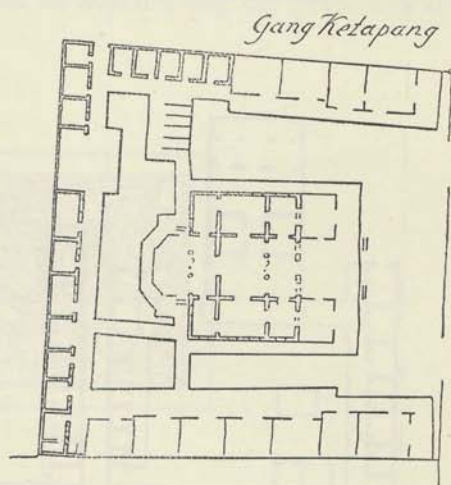
10. HOTEL HOA KIAO voorheen VAN LELIVELD.

Van dit hoekhuis, precies bij Paal 2, treffen nu het meest de uniforme paviljoens, hoewel aan dak en zijgevel van het hoofdgebouw wel te zien is, dat dit ouder is. Als een merkwaardig staaltje van langdurigheid der oude materialen noem ik het beschot tegen het dakoverstek. Bij de aan- en verbouw van de voorgalerij werd dit namelijk naar voren verlengd, maar het oude verstek is nog steeds door de verflagen heen te zien, zodat die planken het „in weer en wind” minstens 160 jaar uitgehouden hebben.

Behalve uit deze moet in 't dakoverstek blijkt de aanbouw der voorgalerij uit ander soort ramen en deuren en plafonds. Het laatste heeft me ook de achter-uitbouw doen verwerpen, al komen

daar wel oude deuren en ramen voor, die ik me dan van de oude voorgevel overgebracht denk. Het zou anders aantrekkelijk zijn deze uitbouw met die van 't Landsarchief (volgens de prenten) te vergelijken. Zoals ik de plattegrond van 't ontwerp zie, lijkt die juist een tussenvorm van Jan Schreuder's huis en de tegenwoordige vorm van dat Noordelijke huis van De Klerk.

De beide zijvleugels zouden uit de tijd der apothekers, 1835-'46, dateren, maar de rij bijgebouwen langs de achtergrens lijkt origineel. Deze geheel abnormale opzet is goed verklaarbaar, doordat van ouds het perceel tussen twee wegen lag: de Gang Ketapang (toen, als verderop, Gatiep geheten?) en de „Klapperslaan” naar het oude achterterrein aan de Crocot. Er was dus veel voor te zeggen op die twee landelijke wegjes uit te kijken. Daarentegen waren de percelen achter het huis slechts met kamponghuisjes bebouwd. Vermoedelijk heeft de Zuidzij ook nog oude bijgebouwen gehad tot op de hoogte van de achtergalerij, maar zijn deze verdwenen voor logeerkamers, toen het geheel in 1888 hotel werd.

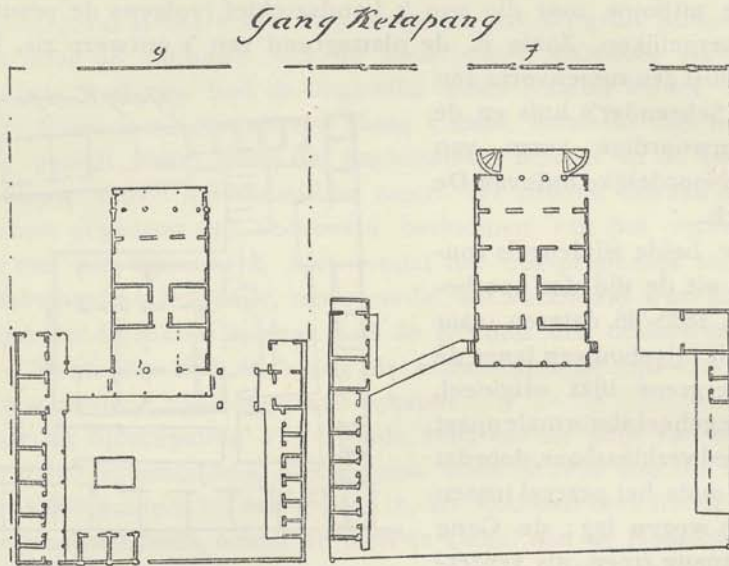

11, 12. De volgende twee perceeltjes aan de Zuidzij van Gang Ketapang worden hierachter alleen voor de soort eigenaren behandeld.

13, 14. PANDHUIS en SOCIETEIT GIOK HIONG HWEE voorheen GOLDMAN en SCHOUTEN.

Het derde huis, nu pandhuis, is praktisch verdwenen, maar gelukkig na opmeting door de B. O. W. Het vierde daarentegen is zeer goed bewaard gebleven. Ook omdat ze kennelijk omstreeks 1840 gebouwd zijn, kunnen de plattegronden ook wel tegelijk besproken worden.

(13,14) Het Oostelijke huis heeft de galerijen en vier kamers, die al iets vóór 1800 normaal waren: de binnengalerij, al of niet ver-

wijdend naar achteren, is helaas tot een gang verschrompeld; de bijgebouwen liggen veraf en zijn nauwelijks met een overloop verbonden aan de achtergalerij. Bij het Westelijke loopt de gang maar tussen een enkel stel kamers; op dit smallere perceel was het doenlijk verband met de bijgebouwen te krijgen: aan de ene zijde vinden we een schilderachtige onderrit, aan de andere een overloop, die nu organisch aansluit aan een afdak ter beschutting van de zonzijde der bijgebouwen, waarvan de voorste kamer op de gebruikelijke wijze als paviljoen uitspringt. Het eind van deze gaanderij heeft in de achtermuur dan nog een bediendenpoortje, dat misschien ook alleen maar voor wassen diende, want nu is er naast de greppel nauwelijks meer plaats voor een pad.

En met dit laatste staaltje van zorg voor huishoudelijke behoeften zal ik de wandeling door dit blok huizen besluiten. Er bevinden zich nog wel enkele woningen op, die nog eigenaardigheden vertonen, maar die zouden tenslotte de aandacht te veel afleiden van de oude grootheid van deze buurt, zonder het beeld der huidige halfslachtigheid te verduidelijken.

Wie meer over die ontwikkelingsgang wil weten, meer over de bedoelingen van de aanleg van Molenvliet en 't oude Rijswijk en over de bewoners der huizen, moge in de volgende verzameling bijlagen niet alleen bewijsstukken zien, maar ook een bron van allerhande bijzonderheden om de beschrijving der gebouwen zelf aan te vullen.

BIJLAGE A.

Verkorte text van enige Resoluties i/z het Molenvliet.

27/4 1648. „Soo verschynt . . . Bingam . . . remontreerende dat hij niet alleen een grooten ommeslagh van landbouw . . . maar ook . . . voorgenomen heeft een ruyme diepe en navigable graft te laten graven beginnende van omtrent dese stadts landpoorte en soo recht suyden aenloopende tot by het bosch alwaer sich in twee armen ofte spruyten sal verdelen waarvan de eene oostwaert tot in de groote riviere, d' andere westwaert tot in 't riviercken Crocots strecken sall, sullende dese vaert . . . accommodatie voor alle inhabitanten deser stede die omtrent ofte aen voorsz. rivier hare bouwlanden reedts syn hebbende (geven) ten anderen . . . gelegentheyt . . . tot noch toe woeste landeryen, boven gemelte bosch gelegen insgelycx te cultiveren . . . Maer dewyle . . . Bingam . . . tsyne coste a deposito over de 12000 realen (heeft opgenomen, kan men hem in de) bycans insupportabele kosten van 's Comps wegen te hulpe comen (mits hy) al syn roerende en onroerende goederen aan de Cie. verbinden soude . . . Des soo sal hy Bingam niet vermogen eenen reale van ymandt particulier meer op te nemen . . .”

16/7 1657. „Alsoo de Cruytmolens die wy eenige jaeren verleden hebben opgerecht merckelyk beswaert worden door de oncosten der buffels . . . (is goedgevonden deze) te verplaetsen ende op de rivier te leggen om door het water omgedreven te worden . . . sullende tot dien eynde een dam leggen in de groote rivier onder het fortje Noordwyck om daer met het water op te setten ende door een nieuwe gracht die van daer gegraven sal werden te brengen in de gracht voor desen door den Capitein der Chinesen Bingam (gegraven) aen 't eynde van welcke gracht daer deselve met een sluys en schutdeuren sal opgehouden worden onder de redout Batenburgh deselve cruytmolen gelecht sullen werden nevens een ofte twee houtsageryen Coornmoolen Suyckermoolen ende sulcke meer . . . sullende de oncosten . . . genoechaem uytgewonnen werden door het gerief . . .”

29/1 1658. „3 requesten by Bingam . . . eenelyck dat hem mochte goet gedaen worden soodanige penningen . . . als van een Chinese boode . . . Ten tweede versocht vergoedinghe voor het stuckje landts daer de redout Batenburgh op gebouwd is ende vorder by de Compie gebruyckt wort tot het plaetsen van eenige watermoolens Ten derden en ten laetsten soodanige somma van penningen als bewysen soude dat hem hadde comen te kosten het graven van de gracht daer de Compie nu de groote rivier tot het omdryven van de voorsz. molens door is leydende waerdoor hy alsnu versteecken te syn van soodanige beneficien van Thollen als van de vaertuygen die die gracht quamen te passeren vermochte te vorderen en hem . . . als vergeldinge . . . van de swaare lasten . . . die hadde gedraagen waren vergunt . . . goetgevonden ten aensien het Chinees Nieuwjaer voor de deur sy ende om comptanten benoodicht . . . voor alle syne praetentien tot dan door den Gouverneur generael te

doen presenteren een somma van duysent realen compt/ waermee ver-
trouwen sich . . . genoegh gedaen sal houden"

24/12 1661. „Ten tweede dat daer tegen de vaert nae de fortresse Rys-
wyck die voortaan molenvliet genaemt sal worden mede verpacht sal
worden op deselve conditien als de vaert van Anchol en Ancke.

Ende ten derden aengesien het hout en de bamboesen, die langhs de voors/
vaerten inkomen tot noch toe mede gerechtigheden onderworpen syn
geweest die aan diverse pagters mosten worden betaelt, namentlyck . . .
. . . . goetgevonden dese in een te smelten . . ." (volgt tarief)

15/7 1681. „Den Chinees pagter van de vaert molenvliet genaamt
Tamsiako . . . versoeckende . . . dat hem . . . met het vertreck van veeler
Inlanderen & als door dien den overtoom waar over de van boven
afkomende goederen . . . moeten afgebragt werden wel een maent lang
was ontstelt geweest 2 maanden pagtpenningen (die hy tot 150 rds
's maants moeste betalen) mogten werden geremitteert . . . goetgevonden
55 rds afslag te geven"

BOSBOOM, in T. B. G. deel XLVI p. 422, geeft een uittreksel uit de
afgaande patriase missive van 16/1 1658, toen de verbinding met Noortwyck
gereed was, maar de sluis „beneden omtrent de redout Batenburgh
daerse in deselve rivier valt" nog niet.

BRANDES, in deel XLIII p. 27, geeft uit het dagregister de inspectietocht
van 10/11 1659 naar de beide stuwdammen.

Slot der Resol. van 7/10 1701. „Vervolgens dan mede overwogen synde
het versoek van Pieter van Doornick en verdere Ingelanden aan de rivier
Crocot, om op eigen kosten een dam te mogen leggen in de Bingams
gragt ten eynde het water daar te stutten en in de rivier Crocot te leyden
opdat haar landen door gebrek van water nu ten merendeele onbeplant,
weder als bevorens bezaayt en bewatert mogte werden; soo is goetge-
vonden aangesien daar niemand by benadeeld zy 'tselve hun te accor-
deren, mits met eenen ook besorgende dat gem revier alvorens ten haren
koste behoorlyk uytgediept en tot de vaert bequaam gemaakt werde."

Vermoedelyk was dit het einde van het gesukkel, waarover de reso-
lutie van 18/6 1700 zo duidelyk spreekt:

„Op het voorstel van den heere gouverneur generaal is goetgevonden
het water 'twelk uyt de groote rivier door het verleden jaar gemaakt gat
na de rawa tsidang, en vandaar na en door de bingams gragt een weinig
boven den overtoom van molenvliet, agter het land van Jan d' Alfeitar in
de Krokot uytloopt, weder na het molenvliet (even gelyk in den droogen
tyt van a° 1699) af te leyden; gevolgelyk de verleden Jaar gegrave opening
besuyden over molenvliets brugh, voor de jongste regentyt weder toegedamt
zynd, nu weder te laten doorsteken en met eenen de doortogt agter gem
Alfeitars land met een dam te laten stoppen, om daardoor het gevreesde
gebrek van water in 't molenvliet . . . nogtebeter voor te konnen komen:
met Intentie om wanneer het regen mousson weder aankomt alsdan de
saken aldaar weder in den presenten stand te herstellen . . ."

5/5 1778. „Aan den heer Raad Extra ordinarius David Joan Smith . . . te accorderen het leggen van een waterleiding uit het Molenvliet in den noksloot lopende benoorden zijn Ed. tuin . . . mits niet excederende de bij resolutie van 20 April 1756 bepaalde ruimte van zes duimen diameter . . .”

BIJLAGE B.

Texten i/z fort en post Ryswyk.

Res. 22/8 1656 „... de siecke.. de vl(aming)... heden/ van buyten uyt onse leger-(plaat)s in... (pol)der/waer omtrent gistren een strydt tuschen d vyands ende ons militaire troupen geschiedt is/ sich... een weinich tydts (lat)ende hier binnen vinden (doende) perfect berigt van 't gepasseerde sedert de geseyde gevecht specialyck waer en in welcker (voe)gen ons voors: veltleger hebben nedergeslagen, ende tegenover der bantammers aggressien in der haest en by provisie / met horden en andere gereedschappen/ beginnen te beschandsen ende met Canon te munieren Edoch (ver)claert aldaer nevens nae dat nu also de gelegentheyth daer om her . . . heeft besichticht ende geperfi(spi?)cieert mitsgaders 's vyants gelaet / die sich nu stil sचेynt te houden/ wel een geheel, doch syns oordeels seer dienstigh werck gemelte ons werck een weynich verplaetsen, en wat hooger tot omtrent het bruggeken over de rivier Crocot liggende... begrypen... op een seer advantagieuse plaats een propere redout van steen geextrueert werdende, so soude deselve connen dienen tot veiligink der wey en say-landen ende neg(oryen) om her tot een breydel en verhinderinge van des vyants schroomlycke strooperien en excursien aen dien oort (cant?) mitsgaders in gelegentheyth een goede retraite voor ons volck. Dese saeck daer op noch heden met alle andere heeren van der raade ernstige deliberatie genomen ende nae behooren overwoogen wesende soo g(etuigen) sich gesamentlyck nevens d'Ed. heer Generael met (het ge)voelen en voorslagh van gemelte heer de Vlamingh gecon(f)orme(ert), dan 't eene beslooten ende vastgesteld ons Crygsvolck so haest mogelyck van legerstede te laten veran(deren)... schanskorven, geschut en ander oorloghs-tuygh allenskens en nu... te transporteren, ons by provisie tegen 's vyants aencomste verstercken, en dan voorts, volgens 't concept van 's Comps geswooren landt-meter Joannes Listingh aldaer een vierhoekige steene redout te bouwen, op voors: plaets gelegen omtrent een half uur gaens uit suyden van de stadt tegens de riviere Crocot belendende int oosten met (sn)ai riet van den procureur Paulus Visscher, ten suyden met de velden van de Chinees Iupqua westwaert aen gemelte Crocots rivier en ten noorden met de thuyn van Comps stalmeester Hendrick Christoffel Leser ende sal yder syde van die vastigheyt begrypen de lengte van 30 voeten en also in syn binnenste ommeloop maken thien roeden muers voorts tot de borstweringe die met syn voetbanck 5 voeten hoog sal wesen de altitude van 10 voeten hebben mitsgaders 't heele werck besloten worden in een in-gebogene faussebraye van 5½ voet hoog omringt met een gracht van 30 voeten breed”

31/1 1657, afgaande Patriase Missive, door V.D. BERG geciteerd in deel XVIII p. 328, door BOSBOOM in XLVI p. 417 voor de naamgeving „in de rysvelden, aen deselve cant gelegen ende na deselve genaemt Ryswyck”. Het voorafgaande over „Jacatra”: „nevens de Waterplaats, soo van outs genaemt synde, een Royale schans” is een voorbeeld van mystificatie door den pennist, die de Resolutie van 25/7 1656 „resumeerde”. Daar staat in de inhoud al kort en duidelijk: „Ende sal d'Ankese voortaan de Sterreschans die in Anchiol Soutelande en de groote neven de waterplaats gelyck in voortyden dit Coninckryck Jacatra mitsgaders die by de schouw Batenburg geheten worden”.

1673 Dagregister gedr. p. 166 „Noortwyck, Ryswyck, de buytenwacht (bezet door) Capitein Kumusia Tico sterck 87 koppen.”

9/7 1686, Res. p. 319. „Om de buytenwagt aen de vaert Molenvliet tusschen de buytenfortressen Noortwyck ende Ryswyck, altans seer vervallen synde . . . tegen alle onverhoese aanslagen en overvallen te segoueren, waer soo nu eenige nagten sedert het jongst voorgevallen geweld van eenige stropende vreemde balyers, vier en twintigh soldaten onder een vaandrig uyt ons Casteel hebben gemist en derwaerts besteld worden, soo is goetgevonden seker daer agter leggend erfje, reets met genoegsame ophoging geprepareerd synde, met palissaden te laten besluyten en een bamboese Corps de guarde tot lyffberging by provisie daar in op te laten slaan om naderhand te sien off het nodig soude zijn op die plaats, daar van vele kanten te water en te lande grote passagie is een meerder sterckte te maken.”

Vóór 1689 (zijn vertrek) Aegidius Daalmans in Indiaanse Aantekeningen bij De HAAN, *Priangan* II XXII 28 noot 1: „. . . een houte brug, alwaar een sergeant met eenige soldaten de wagt hebben, alwaar de weg met palisaden en een poorte, die des avonds toegesloten werd, besteld is”

Res. 5/3 1697. „. . . goetgevonden het fortje noortwyck van de Europese manschap nevens het canon en daartoe behorende ommeslagh gehelyck te ontbloten, en eenelyck methaar geweer daar in te plaatsen de Inlandse patronillanten. Voorts oock van de fortresse ofte buytenpost ryswyck alle de militairen nevens het canon ende verdere ommeslagh te ligten en in te trecken mitsgaders 'tselve als van geen nut in desen tyt meer synde aen ymand daar toe genegen of omtrent geseten tot gebruyck in te ruymen over te geven doch de verdere buytenposten vooralsnog te continueren.”

30/11 1711. Afg. Patr. Missive noemt volgens De Haan een buytenfortje „de Overtoom”

Res 12/9 1741 „. . . de slegte gesteldhyt en situatie van de Post Ryswyck en principaal van de daarom zijnde ringmuur . . . (eist reparatie ad rds 2186) . . . dat voor weinig meerder kosten of wel na gissing 766 rds tot een beter defentie 30 a 35 voeten nader na de revier een vierkante toorn zoude kunnen werde gemaakt om daar op agt stucken geschut te plaatsen na de afteykening daar van geformeert . . .”

(volgens bericht van een commissie, uitgebracht 18/7) „dat aan de Noordzyde van gedagte wagt in de thuyt van den oud-gouverneur van Ternaten De Heer Martinus Storm een groot gebouw van steen met pannen gedekt, is opgehaald ter hoogte na gissing van wel 20 voeten . . . indien eenig vyand daarvan possessie nam . . . geen mens er vylig in sou wesen . . . (en het voorstel tot bouwen van een) toorn . . . op de wyse als de midelpunt of wel eer op zommige buytenforten geweest zyn . . .”

BIJLAGE C.

Texten i/z brug over de Crocot.

25/6 1718 Res. Heemraden: „Van weegen den E. Balliuw Gerrard Hemsink ingediend zynde een request waarby is verzocht omme te mogen leggen een brug oover de rivier Crocot tot een oovergank en communicatie van syne landeryen aand'oost en westzyde van gemelte rivier geleege . . . als een nieuwe saeck . . . over deselve geen particuliere of andere bruggen werden gevonden dan alleen beneden aan de mond derselve of daer ze in de groote rivier valt . . . en booven in de weg na Tana-abang daer die uyt de bingams gragt is voort geleyd, beyde tot laste van dit collegie . . . verstaan . . . aen H.E. de Hoge Regering te renvoyeren”

11/6 1720 „den oud bailiuw Gerard Hemsink permissie verleend tot het leggen en onderhouden op eygen kosten van een brug over de rivier Crocot tot communicatie syner landeryen naer schikking van heemraden alsoo nogte de compie nogte het gemeen daar door nadeel staat te lyden mits omtrent de hoogte der voorn/brugge en de forme van het hek hetwelk hij daarop gehouden sal syn te setten tegen de overgank van ongequalificeerde . . . sich allesints sal moeten schicken na d'aanwyzing van Heemraden voornoemd”

BIJLAGE D.

Verkavelingen en Personalia.

Zoals reeds aangekondigd, volgen hier de verzamelde gegevens, betreffende de verkaveling der percelen en de familierelaties hunner eigenaren. Als derde bron voor mijn conclusies dienden nog de kooprijzen, maar als die drie groepen apart werden behandeld zouden er te veel herhalingen nodig zijn, die beter later vervangen kunnen worden door een alfabet der namen van personen en zaken. Ik zal dus de volgorde der beschrijving aanhouden, waar nodig met combinatie van huidige percelen, als die van herverkaveling afkomstig zijn.

1. POSTSPAARBANK voorheen POST RYSWYK.

Dit perceel heet bij de verkoop in 1815 „T Twaalfde perceel van 't Gouvernement”, waarbij de nummering van 1780 (?) als 394 wordt aangehaald. Dit is in zoverre merkwaardig, dat toen het terrein van 't gede-moleerde fort geen nummer kreeg; werd als criterium voor privaatrechtelijk bezit toen ook het gebruik of de afsluiting aangenomen? Onder 7 missen we helaas deze aanduiding bij het verkopen van de „Compagnies weg”;

ik mag hier echter op die term wijzen, omdat bij alle percelen aan 't (1) Molenvliet die belending heet „heereweg”, terwijl we onder 9 als derde voorbeeld van openbaar bezit de „gemeene weg” vinden.

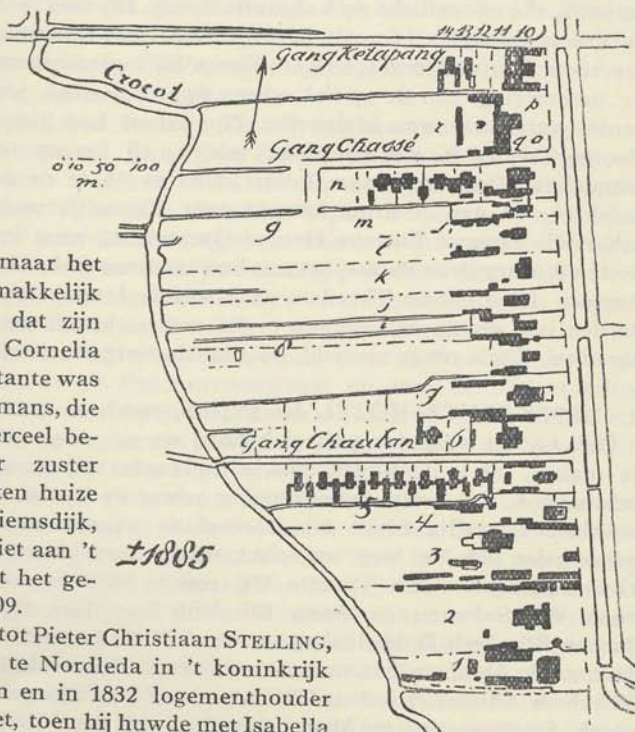
Hoewel er op sommige kaarten grenzen ontworpen zijn op het terrein ten Z. van 't onderhavige perceel, is het nooit tot een andere verkaveling gekomen dan de overal aan de heereweg toegevoegde strook van $\pm 1\frac{1}{2}$ meter. Dit geldt ook voor het volgende perceel, zodat hier de algemene kaart is opgenomen.

Omtrent de eigenaren vermeld ik nog van Jan TIEDEMAN, dat hij te Naarden geboren werd, 1803 in Indië kwam en reeds in '08 secretaris der H. Regering werd, in welk jaar hij (Anna) Geertruida Adriana Caulier huwde; het volgend jaar kreeg hij een dochter, Susanna (of Costanna) Cornelia, die met Jhr. Abraham Grevers zou trouwen. Zijn vrouw overleed in '12 op Daalzicht achter Tanah Abang, na hem een zoon geschonken te hebben, die drie jaar later stierf. Hij hertrouwt in '16 met Jacoba Margaretha Martheze, weduwe Moorrees, wellicht een dochter van den Amphioen-kassier Nicolaas Marcus. Van haar stamt zijn zoon Johannes Nicolaas, in '22 geboren. Tiedeman overlijdt in '40, zijn weduwe drie jaar later.

Onder 7 vinden we vermoedelijk zijn neef, in '12 te Amsterdam geboren.

Voor den tweeden eigenaar, Pieter Willem Helvetius VAN RIEMSDIJK, zou ik gevoegelijk naar het boek van Mrs. Feith en Prins kunnen verwijzen, maar het is nog niet zo makkelijk daar te zien, dat zijn vrouw, Sophia Cornelia Bangeman, de tante van de Van Motmans, die het volgende perceel bewoonden; haar zuster trouwde zelfs ten huize van onzen v. Riemsdijk, maar dit was niet aan 't Molenvliet, want het gebeurde al in 1809.

We komen nu tot Pieter Christiaan STELLING, in 1794 (of '95) te Nordleda in 't koninkrijk Hanover geboren en in 1832 logementhouder aan 't Molenvliet, toen hij huwde met Isabella

Cornelia LEHMANN. Het jaar daarop koopt hij het hotel, maar sterft reeds in '36. Zijn weduwe bezit het daarna nog 17 jaar; zij hertrouwt met G. Denninghoff en hun kinderen noemen zich Denninghoff Stelling. Het lijkt wel, of zij haar eersten man ten huize van diens buurman, onzen vriend Tiedeman, ontmoette; ik veronderstel dan, dat diens schoonvader Caulier een zoon was van den Luthersen predikant, die met Rebecca Johanna Lehman gehuwd was, die best een tante van deze Isabella kon zijn. Standen ze af van Bernhardus Lehman, die de weduwe van Frederik Schreuder huwde, dan was het wonen op Molenvliet al bijna een eeuw in de familie (zie 9h).

Hoewel mevrouw Denninghoff pas in '73 overleed, deed ze het hotel in '53 van de hand aan Hendrik LOUST, een der personen, waaromtrent ik niets vond. Indien hij niet veel langer te Batavia verbleef dan de 8 jaar, dat hij het hotel bezat, is het ook waarschijnlijk, dat hij niet in de Burgerlijke Stand voorkomt als bruijom, vader of overledene.

Hetzelfde moet ik van zijn opvolger van 1861 tot '67, Cornelis KRAMERS, zeggen; alleen kan wel aangenomen worden, dat beiden ook hotelier waren, of, zoals men toen zeide: logementhouder. Alleen is van Kramers nog wel zeker, dat hij in het bedrijf overleed; zijn weduwe, Petronella Theodora Wilhelm toch verkoopt het hotel aan Eugène Achille BONNET, die er wellicht de koksmuts droeg. Hij was in '35 te St. Banville du Putois geboren en huwde in '65 Anna Sophia DAMMERS. Toen zij in '66 een zoon, Pierre Georges, kregen, heette hij logementhouder op Rijswijk: de herinnering aan de „post” scheen nog te bestaan, want twee huizen verder sprak men van Molenvliet. Zijn vrouw had hier toen een broer, George Diederich, als koopman wonen; zij kregen nog een dochter, Jacqueline Christine, maar Bonnet stierf in '68 en de weduwe doet het hotel in '70 aan de firma LEROUX over. Kennelijk was in dit geval de beherende vennoot Eutrope Honoré GIRARDEAU, want in '75 verkrijgt zijn weduwe, Marguérite PROUX, het met hun kinderen Gabrielle Agathie, André Auguste Léon, René Theodore en Mathilde Marie. Haar beheer liep na dertien jaar uit op de vendutie in '88, waarna het uit was met het gebruik als hotel. Zoals reeds vermeld, volgden de Burgersocieteit en Eigen Hulp.

2. DEPENDENCE HOTEL des INDES, voorheen MOENSWYK.

Ook bij het volgende perceel hebben we nog niet met herverkaveling te maken, al is de Noordgrens in de laatste 10 jaar weggevaagd. Misschien ook ligt oude samenvoeging achter de hiaten der registers verscholen. Toevallig blijkt uit de resolutie over de post, dat in 1740 de gebouwtjes aan de weg opgericht waren door Martinus STORM, toen Oud-Gouverneur van Ternate. Hij was in 1698 te Ambon geboren als zoon van Salomon en Anna Elisabeth Rooselaer. Hij huwde in 1726 Jacoba Elisabeth Dubbeldekop en werd in '30 secretaris der H. Regering. Hun zoon Abraham Martinus stierf hier als advocaat in 1762, hun dochter, Elisabeth Adriana, stierf in '69, na getrouwd te zijn geweest met Woldringh, Swellengrebel en Meurs. Martinus zelf stierf in 1746.

Zelfs met behulp van de belending van 't volgende perceel kan ik (2) daarna niet verder teruggaan dan 1761; als gezegd zou dan juffer PIETERS de buurvrouw van Mossel geweest zijn ... wellicht meer. Vóór 1770 hoorde het aan Hermanus WIJPKENS, misschien een zoon van den gelijknamigen dominee, die juist in '67 stierf Van den Directeur-Generaal MOENS, naar wien het huis nog in 1820 genoemd werd, moet hier nog wel wat vermeld worden, behalve zijn verdienste om het huis gebouwd of tot de huidige vorm gebracht te hebben. Allereerst, dat hij „Directeur van Konsten en Wetenschappen” was, waaronder toch wel het Genootschap verstaan zal moeten worden. Hij kwam in '80 als Raad extraordinair naar Batavia en kocht in 1781 dit perceel Hij was toen tweemaal gehuwd geweest, met Susanna Adriana Potken, geboren te Colombo in '26 en daar gestorven in '61 en met Sara Maria Reket, ook daar overleden ('68), maar geboren te Jaffnapatnam. Daardoor was Moens dan wel zo bevriend met Johannes Hek, die daar in '60 geboren was. Althans waren bij de doop van twee van diens kinderen Moens en zijn derde vrouw, Helena Mitternach, getuigen. Hek zullen we onder 11 weer zien, beiden onder 10. Moens werd in '89 ontslagen en stierf in '92, zijn kinderen waren allen jong gestorven en zijn weduwe, die hem 6 jaar overleefde, hield het huis niet aan.

Het kwam aan Frederik SCHOU(W)MAN, die het navolgende al bezat. Dat hield verband met zijn beroep; ook verdere bijzonderheden worden dus onder 4 vermeld. In 1803 overlijdt hij op Moenswijk en vertrekt ook zijn weduwe, die in '11 sterft.

We krijgen nu Johan Hendrik HOLLE, geboren te Oost Cappelle en in 1784 onderkoopman. Drie jaar daarna trouwt hij de dochter van Dominee Theodorus Vermeer, Anna Elisabeth, die in '88 sterft. In 1792 hertrouwt hij met Wilhelmina Charlotte PILON en laat in 't zelfde jaar zijn schoonvader, Jean Baptist begraven. Die was kort te voren majoor der artillerie geworden, na al in '69 vaandrig geweest te zijn. Maar hij was dan ook op Timor geweest, waar Holle's vrouw geboren werd, wellicht ook haar zuster Charlotte Cornelia, die evenals zijzelf in 1812 op Moenswijk stierf. In 1792 was Wilhelmina weduwe van Pierre Joseph Perez; Holle werd in '95 Raad extraordinair en was in 1801 opzichter van 't ambachtskwartier. Twee jaar daarna redderde hij de boedel van Jan Stave, waarin het volgende perceel; wellicht bracht dit hem tot de koop van Moenswijk in 1804. Hij overleed er in '08.

Na de dood van zijn weduwe en schoonzuster (als we hier tenminste niet met naamsverwarring te doen hebben) kwam het aan Lieve Willem MEYER. Te Utrecht geboren, kwam die in 1790 in Indië, werd in '97 boekhouder en was in 1808 secretaris der H. Regering. Nog in '16 wordt hij vermeld als „president of the native orphan chamber” op 500 rupees, maar had het huis toen al verkocht, wellicht om zich op 't ambtelooze leven in te richten. In 1812 was hij evenzo verhuisd, zoals we onder 7 zullen zien. Hij huwde in 1797 Helena Wilhelmina Nicolaas, die in 1844 te Cheribon overleed; zij adopteerden in 1814 Maria Louise, ex Pamela

van Bali. Vermoedelijk kort voor zijn dood hertrouwde hij nog met Aletta Jacobsz van Macao, die omstreeks 1860 krankzinnig was.

In 1815 kocht Pieter JESSEN het huis. Die was te Flensburg geboren, in '13 in Indië gekomen en in '14 gehuwd met Adriana Maria de Nijs, wier jongere zusters met de gebroeders Bik zouden trouwen. Het huwelijk had plaats ten huize van Johannes Wilhelmus Moorrees, tevoren „minister aan den Sultan van Jogjakarta” en Jessen bleef dus met diens weduwe bevriend, toen ze hertrouwde met Jan Tiedeman, onder 1 al genoemd. Het is dan ook begrijpelijk dat, toen die zijn nieuwe huis aan v. Riemsdijk verkocht en Jessen naar Tegal vertrok, TIEDEMAN op Moensdijk kwam. Toen diens weduwe er woonde werd het op f 40000 getaxeed.

Na haar dood in 1843 kwam het aan de gebroeders VAN MOTMAN, reeds als neven van v. Riemsdijk vermeld. Eigenlijk waren het halfbroers, want Gerrit Willem Casimir (Sr) had het jaar, vóór hij van Anna Apolonia Jens scheidde, Willem Reinier geadopteerd, den zesjarigen zoon van Cicilia. In 't jaar zelf der scheiding hertrouwt hij dan ten huize van v. Riemsdijk met diens schoonzuster, Jacoba Reiniera Bangeman en krijgt den anderen zoon: Frederik Hendrik Casimir. In 1843 waren beiden gehuwd: Willem Reinier met Charlotte Geertruida ARNOLD, wier broer we onder 9n nog behandelen, en F. H. C. met de adoptiefdochter van bovengenoemden v. Riemsdyk, (Sophia) Maria Catharina. Deze was in het testament van haar grootvader als erfgename van de eerste graad genoemd en vormde bij de onteigeningscomédie van Tjampea het grootste struikelblok. Van haar acht kinderen noem ik alleen Carolina Catharina, in '42 geboren en gehuwd met den enigen zoon van Willem Reinier: Gerrit Willem Casimir (Jr). In '48 sterft Willem Reinier en krijgt zijn weduwe dus een helft van dit bezit; in '58 de rest, zodat de tak van F. H. C. er verder buiten blijft. Als nu in '88 de weduwe v. Motman — Arnold sterft, komt het huis noch aan Gerrit Willem Casimir, noch aan zijn erkende halfzuster Frederika Constantina, maar aan Johanna Reiniera Frederika, in '28 geboren, gehuwd met Wynand Lucas van Slooten, maar reeds in '82 van hem gescheiden. Deze dame kon het grote huis kennelijk niet langer dan 4 jaar aanhouden: zij verhuisde verderop (zie onder 9 l)

De koper is Jacob LUGT, van 1888 af haar buurman, en met hem begint de verbouwing tot hotel. Hoewel hij zeker een der bekendste personen van dien tijd geweest is, met zijn houten been, heb ik geen officiële gegevens kunnen vinden en blijft hij als vrijgezel dus bijna even onpersoonlijk als zijn schepping en opvolgster: de N.V. Hotel des Indes, die in '98 de rij van eigenaren sluit.

3. HOTEL des INDES voorheen REINIER de KLERK (voor kaart zie 5).

Bij het volgende perceel komt wel een grenswijziging voor, maar die valt vermoedelijk maar zeer kort vóór het samentrekken tot hotel; wellicht was het afzonderlijk bezit alleen een middel om dat bedrijf niet met een te groot kapitaal te belasten.

We kunnen dus wel direct tot de eigenaren overgaan, waarvan de (3) eerste weer uit de belending van het volgend perceel is gevonden: Tobias TACKMAN, van wien ik ook niet anders vond dan dat hij in 1761 overgeschreven zou hebben op Christiaan KLEYNHOFF, die echter in '58 al als belending genoemd wordt. De acte werd dus laat opgemaakt, vermoedelijk omdat Kleynhoff, die in '51 al 1e praktizijn was, over repatriëeren dacht, wat hij dan ook in '62 deed. Hij was getrouwd met Huberta Verspyck en had toen 4 kinderen: Theodora Francina, Jacob, Christiaan Frederik en de pas geboren Agnieta Huberta. Zijn loopbaan is uitvoerig behandeld in het Dr. Boelman's proefschrift over de geneeskruidcultuur. in N. O. Indië.

Willem NICOLAI betaalde 700 rijksdaalders en verdiende er in een half jaar 300 op. Ik houd hem daarom voor denzelfden als Jan Frederik Willem, die in '63 secretaris van Padang werd, na in '58 onderkoopman in Perzië geweest te zijn en in '61 te Batavia gekomen, waar hij Johanna Christina Boudewijnse huwde. De snelle winst was een gelukje.

De koper was namelijk Reinier DE KLERK, nog steeds Edeleer. Voor zijn carrière kan ik gevoeglijk naar de Encyclopaedie verwijzen, voor zijn vrouw naar *Indische Landhuizen*, maar hier moet toch nog vermeld worden dat zijn zwager het volgende perceel bezat, het echter in '64 verkocht. Daarvan koopt de Klerk dan in '67 nog een stukje aan de Crocot, maar verkoopt het geheel in '74 voor 2000 rijksdaalders, wat zeker geen winst opleverde.

Het kwam dan ook aan Cornelis POTMANS, die pas twee jaar later 2e administrateur van de medicinale winkel zou worden. Hij was te Middelburg geboren in 1741 en in '60 als 3e chirurgijn in Indië gekomen. In '69 huwde hij Geertruida Margarethe Querfeld van Batavia, weduwe van Carel Hendrik Kiseus, hofmeester van den G. G. Behalve een jong gestorven zoontje schonk zij hem nog in '77 Lambert Cornelis, die assistent werd en met Anna Krygsman trouwde, kort daarop onder curatele gesteld werd en een zoon Matthias Cornelis naliet. Verder had hij nog een dochter, die '95 met F. C. H. Asmus zou trouwen. Potmans werd in '83 weesmeester en stierf in '84 te Buitenzorg, waar zijn graf nog in de Plantentuin te zien is. Vermoedelijk werkte hij aan 't Molenvliet in den Hortus Medicus, waarover straks meer; wellicht werd het grote huis verhuurd, bijvoorbeeld aan den volgende koper.

Dit was Petrus Albertus VAN DE PARRA (Jr), die dat jaar, '78, als achttienjarig onderkoopman trouwde met Catharina Geertruida Breton. De liefhebberij van zijn vader voor rijksadelaars is bekend; hijzelf heeft dit met „l' Aiglon" gemeen, dat hij ook op 23 jarige leeftijd kinderloos stierf. Trouwens, al was het eerste huwelijk van den G. G. met Elisabeth Petronella van Aerden niet kinderloos, hun 2 zoontjes stierven al vóór 1746. Met zijn tweede vrouw adopteerde de „grote" v. d. Parra al twee dochters en een zoon van Manis van Boegis, voordat de „kroonprins" geboren werd. Over de douairière zal bij 't volgende perceel nog veel te vertellen zijn, hier nog iets over de weduwe, die het huis nog een jaar, dus tot '84, aanhield. Haar vader, Hendrik Breton, is vooral beroemd,

- (3) omdat hij in '83 oneervol ontslagen werd en dat nog wel als directeur-generaal. Hier interesseert ons haar moeder meer, Sara Maria van Oordt, de dochter en enige erfgename van Jan van Oordt, die de volgende twee percelen in '76 aan haar naliet. Zoals reeds gezegd, is al uit de bouwgeschiedenis te verklaren, dat die niet aan haar dochter, maar aan dier schoonmoeder kwamen; misschien hield echter de verkoop door de weduwe v.d. Parra-Breton in '84 toch nog verband met de débacle van haar vader.

Koper was Hendrik François VINCENT, als boekhouder getrouwd met Anna Rosina Smith, een geadopteerde dochter van Johan Christoffel, voor wiens identiteit met den vader van den verderop te noemen David Joan Smith ik niet kan instaan. Vincent wordt in '91 als sabandaar te Semarang geplaatst.

Dan komt (Coenraad) Martin NEUN in het huis, wiens relaties meer naar de toekomst dan het verleden voeren. Geboortig van Anspach, was hij in 1780 boekhouder en in '93 visitateur-generaal, het volgend jaar directeur van de Bank van Leening en Raad extraordinair, tevens opzichter van 't ambachtskwartier, wellicht de directe voorganger van Holle. Hij was in '84 getrouwd met Jacomina Geertruida Kreps, wellicht een zuster van mevrouw Beekman, die verderop (9o) woonde, overleden in '89. Hij hertrouwde met Christina Tauber, die hij ook overleefde, althans vond ik een voogd vermeld over hun dochter Geertruida Frederica Carola, die reeds in 1804 met Johan Fr(i)ederik(ch) Arnold huwde (zie 9n) en in 1828 met Charles Lindau. In 1793 werd een natuurlijke dochter van Neun, Johanna Constantina, geadopteerd door Johan Paulus Arnold; Neun zelf adopteerde in '97 (na de dood van zijn vrouw?) nog Jan Frederik, zoon van de vrije vrouw Besje en op dertigjarige leeftijd gestorven. Zoals gezegd, stierf Neun aan 't Molenvliet; executeur was zijn buurman Schouwman.

Op de vendutie in 1801 kwam het huis aan Johan Frederik baron VAN R(H)EEDE TOT DE PARKELER, in '76 onderkoopman, in '92 te Makasser, '96 te Solo. Hij was getrouwd met Ida Petronella Vos, een dochter van den mede-admiraal, uit diens tweede huwelijk, zoals onder 4 nader zal blijken. Zij was dus een tantezegster van de douairière v.d. Parra en heeft dan wellicht haar man aangespoord het huis Weltevreden te huren. Het was echter een korte vreugd, want hij overleed er in 1802.

Toen kwam het huis van De Klerk aan Jan STAVE, die ook al in dat jaar stierf. Hij was in 1792 uitgekomen van Amsterdam en in '95 nog militair schrijver, maar daarbij gemachtigde van diverse belangrijker personen. In 1800 huwde hij de weduwe van Pieter van der Weert: Coenradina Renne, die reeds een dochter had. Deze weduwe krijgt het huis dus van Jan Stave, als hij 10 dagen na de overschrijving overlijdt. Dat de pennist bij zoo'n tempo in de war raakte, is vergeeflijk; of moeten we er meer achter zoeken, dat zijn weduwe in een ander register douairière v. Rheede heet?

Zeker is, dat zij het in 1806 liet overschrijven op haar derden man: Balthazar Frederik Wilhelm baron VAN LUTZOW. Geboortig van Perlin, was hij in 1784 in Indië gekomen en vijf jaar later hoofd der artillerie geworden. Hij huwde Dorothea Maria Budach, die in 1800 overleed; daarna

adopteert hij Fredrik Wilhelm, in '96 geboren uit de slavin, Tafny van (3) Gorontalo. In 1802 hertrouwt hij dan met de weduwe Stave, die hem ook geen kinderen schonk. Haar voordochter, Anna Petronella van der Weert trouwt in 1810 met David Johan Papet, die het huis krijgt als de barones in 1818 er overleden is. Van Lutzow adopteerde daarna nog vier zoons.

Van PAPET vond ik geen bijzonderheden, kennelijk was het huis hem te groot, misschien ook vond hij in 1824 het bod van 't Gouvernement van f 40000,— te mooi om het af te slaan.

Wij krijgen dan de 4 jaar, dat het gebouw kostschool is en de inleiding tot de bestemming tot hotel. De Haan schrijft dit kort bestaan toe aan de trouwlust der onderwijzeressen; spookte de geest van de barones er soms? Of kwam de natuurlijke dochter van Neun wel eens op bezoek, nu ze door zijn schoonzoon Arnold geadopteerd was, in gezelschap van de kamenier van de voogdes van mevr. Arnold, die later eigenares van het huis ernaast zou worden? Inderdaad, de omgeving was nog te veel doortrokken van wuftheid! Eigenaardig is, dat de kopers, A. CHAULAN en J. J. DODERO nog vier jaar later, in '32, ook een logement op Bidara Tjina hadden, tenzij Chaulan daar een anderen compagnon had. Vermoedelijk was hij met zijn zoons, Surléon Antoine, geboren in 1793 en Etienne, van 1807, uit Zuid-Frankrijk gekomen; het is ook mogelijk, dat de oudste zich, behalve bij de Burgerlijke Stand, Antoine sec noemde. In ieder geval beheert hij in '35 het hotel aan 't Molenvliet, toepasselijk „de Provence” gedoopt; Etienne was er toen kok, maar volgt hem 't volgend jaar op. Surléon heet dan landeigenaar, maar zal als monsieur le propriétaire wel meer in de melk te brokken gehad hebben; hij was getrouwd met Guémilly Cormane en kreeg hier twee dochters en een zoon. In '46 deed zijn firma het hotel over aan Etienne.

Die had in '34 den zoon der Chinese vrouw Kim Goei erkend als Antoine Adolphe, die later met Julie Clementine van den Bosch zou trouwen, en meelfabrikant werd. In '35 huwde Etienne met Marie Flore Louvet, in '13 te Parijs geboren; haar vader François was overleden, maar haar moeder, Marie Eleonore le Blanc, was getuige bij 't huwelijk.

Zij kregen vijf dochters, de jongste werd in '43 mede aangegeven door Cornelis Denninghoff, zodat de verhouding met den concurrent op „Rijswijk” niets te wensen liet. Onmogelijk is het trouwens niet, dat die toen ook „de Provence” beheerde en het „Rotterdamsch” doopte, althans noemt Etienne zich al in '41 fabrikant en toen wagenfabrikant. Kennelijk gaat het dus al in de richting van zijn compagnieschap met Deeleman; al was die nog bij de Waterstaat; wellicht had hij de uitvinding al gedaan, die hem beroemd zou maken. Onder 9 n kom ik op dezen „vriend en compagnon” terug. Intussen zal ook in 't hotelbedrijf de man verschenen zijn, die het in '52 van Etienne kocht.

François Auguste Emile WIJSS was in '21 in Zwitserland geboren; in '51 huwde hij op haar zestiende jaar de oudste dochter van Surléon Antoine Chaulan: Victorine Antoinette, die hem 't volgend jaar een zoon, Antoine

Emile, schonk. Hij bezat het hotel acht jaar en heeft het „des Indes” genoemd, volgens De Haan op raad van Multatuli.

Dan volgt Louis George CRESSONIER, in 1806 te Beauvais geboren en sinds '49 logementhouder te Semarang. Hij was getrouwd met Marie Barbe Jacquet; toen hij in '71 aan 't Molenvliet stierf, liet hij haar met vier kinderen na; een zoontje was jong overleden. De weduwe hield het hotel tot '80; toen waren ook haar beide dochters, de eene gehuwd met E. J. L. Lafon, gestorven, misschien ook haar zoon Victor Joseph Frédéric, althans bezat zij het alleen met Louis Philippe Guillaume Cressonier.

Koper was Theodore Louis GALLAS, die het in '86 naliet aan zijn weduwe, Berdina Elisabeth Schreuder en zijn dochters: Theodora Louise en Anna Maria. Het is in die omstandigheden begrijpelijk, dat dit het eerste perceel was, dat Jacob Lugt voor zijn hotelcomplex kocht. De inbreng in de N. V. gebeurde, als bij het vorige, in '98.

4. HOTEL des INDES voorheen HORTUS MEDICUS (zie kaarten bij 5). Dit perceel is in de 18e eeuw ongeveer 20 jaar in één hand geweest met het volgende, maar schijnt er toch niet feitelijk mee verbonden te zijn, althans aan de voorzijde. Het achterterrein is er echter bij gekomen, maar omstreeks 1840 door Chaulan in gelijke stroken achter de percelen aan 't Molenvliet verkaveld, hetgeen eigenlijk niet veel betekende, omdat dit perceel met het vorige en alras ook Moenswijk toch voor één bedrijf dienden. Alleen werd de strook achter het volgende voor de Zuidzij van Gang Chaulan bestemd.

Hoewel ik niet kan instaan voor mijn reconstructie der delen van het volgende, zou die opleveren dat dit vóór 1731 aan Maria Cardier behoort zou hebben. Mogen we voor de ongewone achternaam Cardeel lezen, dan zou dit de plaats geven van de houtzaagmolen van haar vader Hendrik Cardeel, Pangeran Wiragoena. Weliswaar plaatst De Haan die aan het Noordereind van 't Molenvliet, maar de „overtoom”, die evenzeer het vereiste verschil van water-niveaux aangeeft, ligt bij hem zowel Noord als Zuid. De oplossing zou zijn dat, zolang aan het Noordereind geen stuw gemaakt was, het water in de „vaart van Bingam” aan 't Zuidereind lager dan de Crocot stond. Een argument voor deze hypothese zie ik in de wonderlijke sloten tussen dit perceel en het vorige, die voor molenaanleg met balkenberging wel geschikt lijken.

Hoe dit zij, in 1747 kwam het in handen van 's Compagnie's ingenieur Antoine Pierre RAVOISY DEL SAUNOY. Het laatste deel van die naam lijkt een portugisme van den pennist voor DES AUNOIX, zoals de gelijktijdige secretaris van Chandernagore heet. Daarbij sluit aan, dat zijn weduwe Anna Adriana Ernesto, naar Bengalen vertrekt. Antoine was te Parijs geboren als zoon van Antoine Bonaventure en Marguërite Maksard, kwam in '44 als luitenant in dienst en stierf in '49 als „kapitein ingenieur en chef”.

Het perceel werd uit de boedel gekocht door Joseph DE MILAAN van 's Gravenhage. Deze was in 1725 getrouwd met Alida Smith, wellicht een oudere zuster van Jan C. H. of (en) van Jan Paul, die we onder 7

en 8 nader bespreken. Zij kregen een dochter Susanna Catharina, die (4) met Justus Cornelis Bierens zou trouwen, en een zoon Wilhelm Joseph. De Milaan hertrouwt in '31 met Sara Elisabeth du Mee; van '32 tot '40 werden nog geboren: Elisabeth Anthonia, Josephus Wilhelmus († '71) Anna Elisabeth en Jan Jacob. Bij de koop in '50 was de Milaan schepen en kaptein der burgerij, het jaar daarop stierf zijn oudste dochter; hijzelf overleed in '55.

We komen nu aan Jacob VAN SCHOONDERWOERT, bij de koop geëligeert gouverneur van Ternate. Kocht hij het als geldbelegging of dacht hij spoedig terug te komen? Dit laatste zou aanleiding geweest kunnen zijn om er een huis te laten bouwen, waarna het beter was het te verkopen, zoals hij in '58 doet, om het echter na zijn terugkeer in '67 weer aan te kopen; helaas stierf hij er toen enige maanden later! Hij was te Amsterdam geboren, evenals zijn vrouw Henriette Elisabeth Brand, was in '37 secretaris van Gamron en in '42 te Batavia terug.

De koper, Jan Willem HASEBROEK, was juist in '57 ontslagen als oudgeheimschrijver van Z. H. Edelheid, kaptein der pennisten en secretaris der H. Regering. Hij was een jaar na Schoonderwoert te Batavia gekomen en wel van Hougly; in '50 ging hij naar Nederland om in '53 lid van de Raad van Justitie te worden. Hij stierf in '59; een gelijknamige Hasebroek, wel zijn zoon of neef, repatriëerde in '62.

De volgende eigenaar, Michiel Willem WESTPALM, is al bij het vorige perceel genoemd als zwager van De Klerk. Zijn vader, Michiel, was in 1683 geboren en eerst gehuwd met Clara van der Burg, bij wie hij twee dochters (later getrouwd met Boisses, respectie v. Spijkeren) en een zoon Jasper had. Hij hertrouwde met Geertruida Margaretha Goossens, van wie Michiel Willem, Geertruida Catharina (getrouwd met Mr. J. H. v. Panhuys) en Sophia Francina stammen. Deze laatste was dan de vrouw van Reinier de Klerk, dien zij evenzeer overleefde als haar eersten man Borchers en den tweden, Hugo Verijssel, bij wien ze een dochter Margaretha had, waarover later meer. Het drie maal trouwen had Margaretha Goossens ook gedaan: na Westpalm volgden Coyett en Thedens! Van Michiel Willem Westpalm vond ik geen nakomelingen, alleen schijnt Johannes Michiel zijn oom geweest te zijn en ook van Hendrik Pieter Bangeman, die de schoonvader was, zowel van v. Riemsdyk als van v. Motman, onder 1 genoemd.

In 1764 komt het perceel nu, tegelijk met het volgende, aan Jan VAN OORDT, bij het vorige al genoemd als grootvader van mevrouw v. d. Parra, doordat zijn dochter Sara Maria met Hendrik Breton trouwde. Van Oordt was in '25 onderkoopman, hoofd van Haroeko en kwam in '34 naar Batavia, waar hij spoedig huwde met Catharina Theodora Poulle, immers stierf een kindje van hen in '36. Twee jaar later werd Sara Maria geboren, maar pas in '48 hun zoon Johan Petrus, dien hij overleefde; ook zijn vrouw was al in '53 gestorven. Hij werd nog in '73 sabandaar, maar stierf in '75 op „Ryswyk”. In '67 valt dan het kortstondig bezit van Schoonderwoert voor de tweede keer. De boedel schijnt

- (4) zonder overschrijving aan Hendrik Breton gekomen te zijn, die wellicht al plannen had voor het huwelijk van zijn dochter en met de aanstaande koopster onderhandelde.

In 1778 komt dan de overschrijving op de douairière v. d. PARRA met de naam Hortus Medicus. De eigenlijke plantentuin zal wel op het terrein aan de Crocot gelegen hebben en hoorde dus nog bij het volgende perceel, maar daar schijnt nog geen huis gestaan te hebben. Als de benaming dus ook op het huis werd toegepast, moet het onderhavige ermee aangeduid zijn. Intussen deelde Kleynhoff volgens Boelman (zie 2) „aan zijn vrienden . . . die planten of haar zaden weer uit”. Behalve de boabab, door De Haan vermeld, zou daarvan dan in 1905 ook nog een Adansonia over geweest zijn.

De douairière was geboren omstreeks 1738 als Adriana Johanna Bake, dochter van David Jo(h)an en Ida Dudde, weduwe Comans. Haar zuster Ida Wilhelmina Bake trouwde in '62 met Johannes Vos, den, onder 3 genoemden, mede-admiraal. Zij had echter nog een halfbroer (gehad?) en drie halfzusters uit het eerste huwelijk van Ida Dudde met Constantyn Comans. Van die halfzusters ken ik er één slechts als weduwe Dreyer, in 1781 te Breemen, uit de geldzendingen der Armenaunts; zij was de grootmoeder van den G. G. Wiese. De oudste komt hierna nog ter sprake als mevrouw Smith onder 7 en de jongste, mevrouw Mom, bij 't volgende perceel. Hier kan dus beter nog iets omtrent haar ouders verteld worden. David J(o)an Bake was in 1718 uitgekomen en in '19 naar Ambon gezonden; achttien jaar later wordt hij als Raad-extraordinair naar Batavia ontboden en is in '42 president der Bank van Leening. Voor zijn broer houd ik Mr. Jacob Willem Bake, die in '52 zijn wapen op de „magnifique theca” van de Raad van Justitie liet zetten en die getrouwd was met Sara Hendrika van Leliveld, wier broer onder 10 voorkomt. Van Ida Dudde moet ik opmerken, dat De Haan alleen haar 1e huwelijk schijnt aan te nemen en de douairière v. d. Parra laat afstammen van Adriana Dudde, haar zuster, die in 1709 met Arnold van Tets huwde. Inderdaad is hij in '24 te Banda overleden, maar er is ook vermeld, dat ze samen omkwamen, zodat ik me aan de gegevens der fiches van 't Landsarchief gehouden heb. Ida Dudde had nog drie zusters, waarvan Maria met v. d. Velde en Boockesteyn en Catharina met Jan van Aldewerelt trouwden, de derde wel, evenals haar ene broer, jong gestorven is. Ook van haar oudsten broer, Johannes, vond ik verder niets. Dat waren dan de kinderen van Lambert Dudde en Agatha Berghuysen; van die uit zijn eerste huwelijk met Catharina Ronier vond ik alleen de namen, evenals van die uit het derde huwelijk met Margaretha Heyman. Lambert was in Amsterdam geboren in 1650, in '90 boedelmeester en in 1701 baljuw; hij stierf in 1706.

Als nu de douairière in 1787 sterft, komt ons perceel aan Frederik SCHOU(W)MAN, die er 10 jaar later het volgende weer bij koopt. Deze was geboren te Langenzen en in 1775 opperchirurgijn; hij zal dus al in de jaren van het bezit door de douairière belangstelling voor de „Hortus

Medicus" gehad en wellicht er toen al gewoond hebben. Ook over hem, (4) als „dirigerend lid", schrijft Boelman. Dat hij niet direct het geheel kocht, is wel verklaarbaar, omdat hij pas in '95 opperkoopman des kasteels wordt. Dat hij aan 't Molenvliet woonde, zeker tot geruststelling van zieke bureu, maak ik ook daaruit op, dat hij in 1803 begraven werd „uit zijn tuin bij de post Rijswijk". Hij huwde in 1775 Anna Cornelia Ambrosius van St. Monnike; in '96 adopteren zij hun „huisinboorlinge" Adriana Frederica Cornelia, die Matthijs Senn van Basel zou huwen na het overlijden van zijn eerste vrouw, Geertruida Margaretha Querfeldt, die we tot '78 op 't vorige perceel lieten wonen met haar eersten man, den chirurgijn Potmans. Het lijkt haast of de Hortus zijn naam aan die medische weduwen en weduwnaars dankte. Misschien stond het in verband met het huwelijk van zijn aangenomen dochter, dat Schouman zijn bezit in 1801 verkocht en dus het huis gehuurd zou hebben tot zijn dood.

Dat de koper, Johan Christiaan GOLDMAN, geldbelegging zocht is aannemelijk uit zijn staat van dienst, die in onze *Feestbundel* te vinden is bij de hem in 1838 geworden adelsgunst; daar vindt men ook zijn vrouw, Anna Louise Coert vermeld, maar geen kinderen. De zoons hebben ook voor 't Molenvliet geen betekenis, wel twee dochters, waarvan de ene trouwde met Levinus, zoon van den, onder 2 genoemden, Lieve Willem Meyer, de ander met Louis James Ducommun, wel een broer van Henri Emile, die in 1852 de geboorte van Antoine Emile Wijss aangaf, samen met Etienne Chaulan. Goldman komen we onder 7 en 13 weer tegen.

Dat Chaulan dus beide percelen in '38 overnam, kan wel berusten op een oude relatie; wellicht bouwde hij in '32 en '34 de huizen van Goldman aan de Gang Ketapang ook.

In 1849 verkoopt Chaulan aan Fontaine ROZY, een persoon, waaromtrent ik niets kan vermelden.

Zes jaar later komt het aan Catharina Elisabeth NOORDZIEK, toen gescheiden van Johann Carl Ferdinand Heincken. Vóór haar huwelijk was zij, in '25, kamenier van Adriana Maria Ekenholm, wel een zuster of dochter van Johannes Ekenholm den vriend van Neun en Schouman.

Weer zes jaar later, in 1855, koopt de firma REYNST & VINJU het perceel. De jongste firmant was toen Johannes Marinus Tiedeman, reeds onder 1 genoemd en nog te noemen onder 7, na den broer van den oprichter der firma.

In '58 verkopen ze het aan Gerke Elisabeth BENNEMEYER, weduwe van Johan Joseph Schinkberg; voor deze, overigens onbekende dame zal het wel een geldbelegging geweest zijn; misschien ook voor den volgenden bezitter, van '64 tot '71: Jean Gerard Guillaume Henri STRENGNAERTS, al is het ook mogelijk, dat het oude huis toch niet veel huur kon opbrengen en dus wel door de eigenaren bewoond werd, zij het dan met betalende gasten.

In '71 vinden we er Corstiaan Justus KOK (de Jong) met Lucas

Jan VAN DIGGELEN, die er een particuliere school, annex internaat, hielden. Delaatste was 1839 of '40 te Nederhemert geboren en gehuwd met Helena Henrica Peeters. Hij stierf er als onderwijzer in '78 en liet zijn helft aan haar en zijn dochters, Mary Elize Wilhelmine en Hendrika Dorothea Josephine, na. Het jaar daarop kregen zij er de helft van Kok de Jong bij en verkochten het in '91 aan den ons al bekenden Jacob Lugt. Als staaltje, hoe het internaat gehouden werd, meld ik nog, dat het overlijden van v. Diggelen werd aangegeven door twee collega's-onderwijzers „wonnende op Molenvliet”.

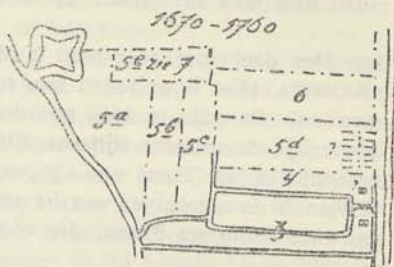
5. ZUIDZIJ GANG CHAULAN voorheen Voortuin van JACOB MOSSEL.

Zoals hiervoor gezegd, lag op dit perceel ook het grootste deel van den Hortus Medicus; het strekte zich langs de Crocot een eind naar het Zuiden uit, bijna tot de „post”. De originele verkaveling blijft nog vrij onzeker, hoewel ik toevallig bij een verkoop, tezamen met veel Noordelijker percelen, nog een welkome aanvulling vond. Tegenover het interessante, dat de gegevens ten dele tot 1670 teruggaan, staat het bezwaar, dat we daar bij de families De Costa, Fransz enz. belanden, die niet alleen zó talrijk waren, dat er steeds gelijknamigen voorkomen, maar ook nog ijverig de liefhebberij van naamsverandering beoefenden. Het is dan ook niet meer dan een impressie dat, ten tijde van de stichting der fortres, het hele terrein ten Zuiden ervan, breed ongeveer 50 roeden en van De Crocot tot de „vaart” van Bingam, aan een mardijker behoort heeft, die het onder zijn zoon en schoonzoons verdeelde. Omstreeks 1660 lagen er dan van de Crocot af drie stukken, respectie van Cornelisz, De Costa en van De Rosayro en De St. Thomé samen, hoewel dit laatste stuk ook tot de vaart kan hebben gereikt, want toen ze in '71 het Westerdeel verkochten, hoorde daarbij een weg door hun land, die dan wel op de „heereweg” zal hebben uitgelopen. De stukken aan de Crocot en in het midden hadden behalve de toegang over water vermoedelijk uitweg over de berm der fortres. Langs de nieuwe toegangsweg werden kennelijk meerdere perceeltjes geformeerd, die echter al weer opgekocht waren, voordat Mossel ze met het achterterrein verenigde. Aan de heereweg waren dan ook nog twee of drie diepe percelen verkocht: ons vorige nummer en die welke het volgende zullen blijken te vormen. Deze heeft Mossel niet in handen gekregen; zoals reeds gezegd, was voor hem ook het bezit ten Westen van de Crocot hoofdzaak, maar moest hij de dwarsliggende percelen wel op groter breedte kopen om aan de rivier te komen.

Vóór de combinatie door Mossel hebben we dus: *a* het deel aan de Crocot, *b* het deel ten Oosten daarvan, tussen fort-berm en het zijtakje der rivier, *c* het perceel met toegangsweg en *d* de strook langs die weg tot aan het Molenvliet.

5a. Voor het deel aan de Crocot volgt uit de belending, dat het vóór 1672 aan Adam CORNELISZ behoort zou hebben. Er is iemand van die naam geweest, die met Susanna van Bengala trouwde en in 1679 een

zoon Joao doopte. De eerste overschrijving (die ontbreekt) is van 1708 aan Hendrick REGULETH. Die was op Solor geboren, huwde Anna Key(s)er en had twee kinderen: Margaretha (gedoopt 1683) en David ('86). De laatste heette wel naar zijn oom den notaris, dien we onder 9f nog tegenkomen, maar van wien hier toch zijn eerste vrouw genoemd moet: Anna Cardoza. Daarin zie ik dan een zuster van Catharina Cardoso, wier executeur Hendrick Reguleth was, en van Francina Cardozo, die met Adam Anthonysz getrouwd was, die toen het deel d bezat.

In 1712 verkoopt Reguleth aan Gerard HEMSINCK, een zoon van Lambert Hemsinck en Helena Duycker, broer van Lambert, dien we onder 9g weer aantreffen en gehuwd met Anna Spanbroek. Hij was in 1719 baljuw en stierf in '34. Over het gros van zijn gronden zullen wij onder 9 spreken, het nu beschouwde vormde een apart stuk, door de fortres ervan gescheiden; hij legateert het aan een vrijgelaten slavin, die hem minstens 25 jaar overleeft en dus ook wel zijn dochter geweest kan zijn.

Zij heette Thomasia VAN BATAVIA, het laatste vaker een aanduiding van geboorteplaats dan familienaam, maar zij kan wel wat uitstaande gehad hebben met Francisco van Batavia, die tot 1693 het deel ernaast bezat. Zij verkoopt in 1761 aan Mossel, twee jaar nadat „Zijne Excellentie” de omliggende percelen bezat. De overschrijving geschiedde 17 dagen vóór diens dood en het is dus de vraag of we in het uitsstel de vasthoudendheid der oude vrouw moeten zien of het afwikkelen van een haast vergeten plan. In ieder geval pleit het voor de correctheid van den Generaal.

5b. Het volgende deel kwam in 1672 aan Antoni DE COSTA of aan zijn vrouw Maria de Costa; in ieder geval legateert de laatste het als weduwe aan den genoemden Francisco VAN BATAVIA.

In 1693 komt het aan Bastiaan PIETERSZ, waarbij vermeld is, dat hij erfgenaam was van Juliana Bastiaans, die het voor 50 rijksdaalders gekocht had; wellicht was zij dus zijn moeder. Bij zijn geboorte heette hij Bastiaan van Mangaray en in de opgave der belendingen van deel a is in 1713 en '58 ook alleen sprake van diens „erven”. Misschien gebeurde dit, omdat zich daaronder Helena Pieters bevond, volgens De Haan „de moeder der kinderen van Mossel”. Haar broer kan dan Pieter Pieters geweest zijn, die Susanna Clasina Galants huwde, want op deel d woonde vóór 1738 een Galant van Boegis. Beiden zouden dan kinderen zijn van Abraham, die in 1665 gedoopt werd als zoon van Bastiaan en Cecilia van Batavia, terwijl we de stamboom nog kunnen verlengen door als ouders van Bastiaan aan te nemen Jan en Juliana Bastiaans, maar de overvloed van gelijknamigen en het ontbreken van geboorte-data verhin-

deren enige beslistheid. Ik zal dus verderop, waar nog meerdere Pietersen voorkomen, van supposities afzien

Dit deel was het eerste, dat in 1758 door Mossel gekocht werd.

5c. Het deel met weg naar 't Molenvliet kwam in 1671 aan Francisco DE COSTA. Hier is er reden aan te nemen, dat dit degeen is, die met Anica van Bengala in 1662 een dochter Maria doopte, want die kon dan gevoeglijk de moeder zijn van Elisabeth FRANS, die dit deel aan Mossel verkocht in '58. Toen was zij „weduwe Hendriks” en inderdaad zijn er in 1720 en '30 doopgetuigen van die namen. Maria de Costa kan dan getrouwd zijn met Domingo Frans, die vóór 1738 ten Zuiden van deel *d* woonde.

5d. Van de strook, die de eigenlijke toegang van de heereweg af vormde, is maar van één part de herkomst voorbij 1700 gevonden en dat is een perceel van 1 roede bij 60! Wellicht is dit dus de weg van deel *b* in 1671, maar er wordt een bamboese woning op vermeld, zodat het meer heeft van dergelijke verkavelingen in de Westervoorstad. Er zou dan langs de heereweg een petak gestaan hebben en dit verklaart ook wel, waarom deze onpractische percelen later niet meer teruggevonden werden.

In 1699 kwam dit strookje aan Symon GOEDEVERS, dien ik niet terugvond, wel zijn zuster Catharina, in '82 gedoopt als dochter van Antony en Susanna van Dalen.

In 1707 verkoopt hij het aan Adam ANTHONYSZ, die getrouwd was met Francina Cardozo, onder *a* al genoemd. Toen zij het in '22 op haar naam liet schrijven, woonde er ten Noorden een Jan Anthonysz, wellicht een zwager of zoon.

Zij verkoopt dan aan OEY Teng Ko, die intussen al sinds 1715 diverse stukjes had opgekocht, waarvan echter de overschrijvingen ontbreken.

In 1738 komt het geheel nu aan Alida BECK, toen al minstens vijf jaar weduwe van Marcus van den Briel. Zij was in 1698 met haar tweelingzuster Maria gedoopt als dochter van (Laurens) Lieve Beck en Catharina Gustavus; vier latere kinderen schijnen jong gestorven te zijn. Zij had bij v. d. Briel een dochter, Anna Catharina, geboren in '21 en in '38 getrouwd met den hieronder volgenden eigenaar, voorts in '26 een zoon, dien zij overleefde. Van den Briel, geboren 1690 te Bimelipatnam, stierf in '32, in welk jaar zij twee kinderen van Helena van Mallebaer adopteerde: Petronella Jacomina van '23 en Petrus van '29. In '36 adopteert zij nog de tweejarige Andreas Arnoldus ex Cleopatra van Baly. Het volgende jaar stierf haar zuster Maria, die getrouwd was met Jeronimus Slot en dus wel het navolgende perceel bewoond zal hebben.

De bovengenoemde schoonzoon, die in '39 het deel kreeg (als bruidschat?), was Pieter Constantyn DE VOS, in 1729 klerk ter secretarie van Amboina. Hij kreeg in '40 een zoon George Marcus en in '43 een dochter Susanna Caroline. De Vos is vóór of in '58 krankzinnig verklaard, want toen werd zijn boedel verkocht; hij stierf het jaar daarop (zie ook 7b).

De koop uit de boedel gebeurde voor Mossel door den opzichter van

de vismarkt COLEMBYN, dien we onder 7 bij zijn eigen percelen terugzien. (5d)

Zo was het perceel dan door den G. G. weer bijna geheel verenigd, maar slechts 17 dagen voor zijn dood; het heeft dus weinig zin hier bijzonderheden omtrent Jacob MOSSEL te herhalen.

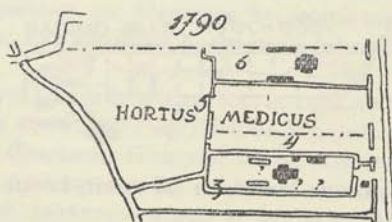
In 1762 wordt het overgeschreven op Mr. Thomas SCHIPPERS, waarmee we aan 't echte Indische patriciaat komen. Reeds zijn vader, Cornelis, werd in 1681 gedoopt onder getuigenis van Speelman, zijn oom Joan met hulp van den G. G. van Hoorn. Uit het huwelijk van zijn vader met Charlotte Elisabeth Visser stamden ook de advocaat Mr. Carolus Philippus Johannes, de Heer van Bodegraven, Mr. Petrus Leonardus en de vrouw van den kaptein van 't voetvolk Becker: Everdine Beatrix. Thomas zelf kwam in 1725 te Batavia als oppermeester; in '42 huwde hij te Bantam Maria Susanna Archer, die het jaar daarop stierf als huisvrouw van den onderkoopman en fiscaal „deser Benting”. In '56 hertrouwde hij met Maria Elisabeth Goon, weduwe van Jan Paul Smit, dien we onder 7 en 9h terugzien. In '59 werd Johanna Charlotte Elisabeth geboren, die met Ary Huysers, den biograaf van De Klerk zou trouwen (zie 9n). In '64 wordt hij gouverneur van Malacca en komt in '73 als weduwnaar terug. Twee jaar later trouwt hij ten derde male, met Catharina Cornelia van Mylendonk, douairière van Ossenberch en wordt daardoor een oom van Jacob Theodoor Reynst, den lateren landheer o.a. van Djasinga en schoonzoon van D. J. Smith. Schippers sterft in '80, zijn weduwe in '91 ten huize van dien neef Reynst.

Van zijn tweede vrouw had Schippers dus 9h; Smit had daar al 7 percelen „paddieland” ten W. van de Crocot gekocht en het land Tomang, tussen Petodjo en Kotta Bamboe. Vermoedelijk sloot een en ander in '63 aaneen en kunnen wij de omvang apprecieren door te wandelen langs de Alaydroesweg, de Kroekoet, Gang Chaulan, Gang Kadji, Djagamonjet en de begraafplaats tot Tanah Abang. In Gang Kadji moeten we er dan nog aan denken, dat er slechts een brug ontbreekt om ons de gelegenheid te geven ook over het voormalig bezit van Schippers via „des Indes” op 't Molenvliet terug te komen!

Bij het vertrek van Schippers naar Malacca ('64) komt het perceel aan Jan VAN OORDT, 12 dagen na het vorige en blijft er 23 jaar mee verenigd, ja eigenlijk 80 jaar met een onderbreking van 10 na de dood der douairière van der Parra.

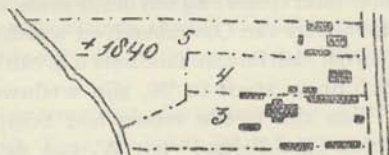
Dan komt het namelijk aan haar executeur Arnoldus Constantyn MOM, den zoon van haar halfzuster, Ida Constantia Comans en Gerrit Mom, toen majoor. In 1745 vertrokken ze met den pasgeboren Arnoldus naar Wijk bij Duurstede; daar werden dan twee meisjes geboren, Geertruida Margaretha, die

met Evert Jan van Nieuwkerken zou trouwen en Jacoba Anthonia, die Karel Joost, baron van Neukirchen verkoos (beide heeren genoemd Ny-

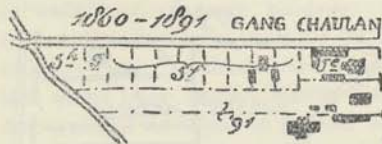
venheim!). Ook had of verkreeg vermoedelijk majoor Gerrit de heerlijkheid Maurik, waarin Arnoldus dan opvolgde. Deze kwam in '65 in Indië terug en huwde in '73 Catharina Louise van Riemsdijk, de 15 jarige dochter uit het vierde huwelijk van den G. G.; haar vinden we als eigenares onder 6. In '75 wordt Mom koopman, '85 opperkoopman, '90 1e en colonel der burgerij, '94 vice-president van schepenen, terwijl hij in 1800 sterft als Edeleer en begraven wordt uit een huis aan de „weg van Rijswijk”; executeur was Am Faure, de man van zijn eersteling: Ida Adriana. Een jaar vroeger was zijn jongste kind, Constantia Louisa, overleden in het „tuinhuis op de Molenvlietsche dijk”, waar in 1803 ook het tweede, Adriana Johanna stierf, in '13 Catharina Arnolda Maria, de vrouw van Jan Isaak Sevenhoven en in '23 zijn weduwe, waarbij vermeld is, dat het huis toen „Werk en Rust” heette. Dit lag op het volgende perceel, maar daar had Mom kennelijk een strook tot de Crocot bijgevoegd uit het hier behandelde complex. De rest werd bij het vorige getrokken door Schouman.

Gescheiden worden ze dan weer door CHAULAN in 1839, maar in rechte percelen dwars op het Molenvliet-front, terwijl nu langs de Noordgrens de Gang Chaulan was aangelegd, waar aan de Zuidzij reeds een huis stond, bijna aan de Crocot; het perceel wordt in 10 delen gesplitst, waarvan de 7 in 't midden uniform bebouwd werden en tot na 1900 in één hand zijn gebleven. Achtereenvolgens kunnen dus onderscheiden worden: het deel aan 't Molenvliet, e, dat middenblok, f, en de twee aan 't eind, g en h.

5e. Het hoekhuis wordt in 1858 gekocht door Mr. Jeremias Jannes SCHILL, een familievriend der Chaulans. Zijn vader, Ernst August, was in '39 getrouwd met Adriana Elisabeth Christina Wilhelmina Tromp, een schoonzuster van Deeleman (zie 9n); zij stierf het jaar daarop. Jeremias Jannes trouwde pas in '65, met H. Schmalhausen, het lijkt dus wel of de aankoop geschiedde, omdat hij er al met zijn vader gewoond had en die toen overleed. Na zijn huwelijk verhuurde hij het echter.

Precies 50 jaar staat het deel op naam van Schill, dan komt het aan de weduwe OOSTHOEK, in 1920 aan haar dochters: Adelaide Jeannette, mevrouw De Rozario en Pauline Frederika, mevrouw Standacher.

Als de laatste in '24 sterft, koopt *Hotel des Indes* het

5f. Het middenblok werd bij het overlijden van Etienne in 1876 overgeschreven op de kinderen CHAULAN. Daarvan was één dochter kinderloos overleden; de oudste, Rosine Eleonore, getrouwd met K. A. A.

Loonen, waarover onder 6 meer; Corneille Clementine nog ongehuwd, terwijl voor Pauline Angeline en haar ook overleden man George Gottlob Jung, opkwamen: Verginie Stephanie Pauline Jung en Mina Madeline, gehuwd met Bedier de Prairie. Deze aangetrouwde kleinzoon was wijnhandelaar en heeft gewoond op 't perceel onder 91 te behandelen. Dan waren er, behalve de reeds genoemde voorzoon, nog Etienne Eduard, Paul Lucien en Etienne Edmond Ferdinand. Laatstgenoemde kreeg dit complex, toen men in '80 met de boedelscheiding gereed kwam.

Hij verkocht het Westelijkste huis (g) in '90 en bracht de rest in 1903 in de My tot Exploitatie van GANG CHAULAN in, waarvan hij directeur was. Hij bleef op no. 5 wonen tot in 1916 BOEN HOEY OEY het blok kocht en no. 3 aan Raoul GOUYN verkocht, die er nog woont en mij tal van bijzonderheden vertelde.

5g. Het zoeven genoemde deel kwam in 1890 aan Johanna Margaretha BAKKER, zeven jaar later aan Carolina ANDREAS, toen gehuwd met J. R. L. van Rhijn en een schoonzuster van de weduwe, die op deel h kwam wonen. In 1921 gaan beide over aan Sech Ambara bin Awab BAYASOET en tien jaar later aan Sech Mansoer Bin Amin bin ABDULAZIS. De weduwe Van Rhijn woont nu op Tjikini.

5h. Het perceel aan de Crocot werd door Etienne Sr. al in 1852 verkocht aan André Simon GABRIEL, ook een huisvriend, die in '38 de geboorte van Madeline Mina had aangegeven. De overschrijving gebeurde nog als ledig erf à f. 500.—; het jaar daarop wordt de taxatie gebracht op 11 mille, waaruit zou volgen, dat het huis nog iets groter was dan het oudere op het erf ernaast. De naam Gabriel doet denken aan de architecten der laatste Lodewijken, doch deze was koopman en zijn huis zal wel door Chaulan gebouwd zijn. Onder de getuigen van Surléon vond ik echter een architect: Adolphe Theophile Poublon, die dan al van 1836 af invloed gehad zal hebben, ook op de firma Chaulan en Deeleman, die in '54 als „engineers” de Armeniaanse kerk bouwden.

Met 1863 komen we aan den recordhouder van lange namen: Jonkheer Willem Henri Gustaaf Adolf Laurens DU PEYROU van Breugel. Geboren in '27 als zoon van Jan Eliza en Johanna Maria Frederika Verhagen, trouwt hij in '52 als 2e kommissie ter Algemene Secretarie met Louiza Sipsilia van Slooten, een nicht van de onder 2 genoemde Johanna Frederika Reiniera van Motman.

18 jaar later komt dit deel aan David Hendrik Willem RAVIA DE LIGNY en weer 18 jaar verder, in 1898, aan de weduwe en dochter van Johan ANDREAS: Louise Marie David en Charlotte. Hun vier zoons schijnen jong gestorven te zijn. Als Carolina Andreas van 5g en Johan eigenlijk heetten: Carolina Dorothea en Daniel Johannes, waren ze in '54 en '55 geboren als kinderen van Carapiet Andreas, verkoper van de „Internatio”, en Charlotta Dorothea Joseph. Carrapiet zal wel een zoon geweest zijn van Paulus, in 1804 te Ispahan geboren en in '61 te Sindanglaia begraven.

In 1904 komt het huis op naam van Ernst Alexander BERKHOLST, die met Charlotte Andreas getrouwd was en in '18 aan onzen donateur Sech Oemar bin Joesoef MANGOES, die het drie jaar later aan den koper van 't belendende overdoet.

6. ALKATIRIE-BUILDING voorheen WELGEVARE („Werk en Rust”) (kaarten zie 5 en 7).

Zoals gezegd, is dit perceel van 1787-'97 met het vorige verenigd geweest en is er toen het achterterrein bij getrokken. Hoewel die toestand een eeuw duurde, is ze van weinig belang, omdat daarna dit achterterrein, verenigd met dat van het volgende perceel, weer uitgesplitst werd en in de percelen Gang Chaulan Noordzij verdeeld. Daarbij, of al iets eerder, werden ook twee percelen, achter op het oude, van aparte huizen voorzien, maar die zijn hoogstens een vereenvoudigde uitgave der huizen van de Zuidzij en lijken dus niet de bespreking waard. Wel hebben we in het begin twee percelen met een wegje ertussen, zegge *a* en *b*.

6a. Als oudste, ontbrekende overschrijving hebben we hier de verkrijging door Abraham SCHE(E)MON in 1723. Onder 5 opperde ik, dat hij het van de oorspronkelijke mardijker-ontginners gekocht zou hebben. Volgens De Haan is hij echter een afstammeling van den Christen-Japanner, kaptein Itchiemon, die in 1651 een bos van Tasman huurde en dus wel bij de stichting der fortres Rijswijk daar een stuk gekregen kan hebben. Abraham heet intussen al inlands burger en was getrouwd met Maria Willems, een tante van Hendrik Rademaker's vrouw (zie onder 10). Susanna Scheemon, wel zijn zuster, was weduwe en moeder van Abraham Jansz (zie 11) en de buurman van Abraham Scheemon was Pieter de Almeida, gehuwd met Elisabeth Jans; hij was daar dus wel ingeburgerd! In '37, twee jaar na Abrahams dood, verkoopt de weduwe Schemon het aan den burger Pieter Adriaan BEYTS, gehuwd met Doorlinde Abrahams. Hij betaalde 1000 rijksdaalders en kreeg er in '46 maar 470, wat parallel loopt met de prijzen van deel *b*, zodat het hier ook wel veroorzaakt zal zijn door verval van het huis.

De koper was Ravoisy DEL SAUNOY, onder 4 al behandeld en die het tegelijk met dat perceel verkoopt aan DE MILAAN: de prijs van 97 rijksdaalders betekent dus niets. De Milaan doet het zo gauw mogelijk, ook nog in 1750, over aan Christiaan Rudolf VAN IMHOFF, die juist eerste van Onrust geworden was, kort voor de dood van den G. G. Vermoedelijk was hij een zoon van Hieronimus Rudolf en Hillegonda Visser, die beiden in de kelder van den G. G. begraven werden en dus wel nà familie geweest zijn.

In '55 komt dit deel dan aan Mohamet TAYEER, luitenant der Baliërs, kennelijk van de islamitische. Deze koop was een speculatie op de samentrekking, die dan ook onder den koper van 5 maanden later tot stand komt. De oude weg achter de fortres om, dus in het volgende perceel, werd omstreeks die tijd naar de Zuidzij daarvan verlegd en nu kon het wegje tussen de delen van het hier bedoelde wel vervallen.

6b. Het deel ten Noorden van dat wegje zou volgens de belending in (6a) 1731 behoord hebben aan Domingo FRANSZ, maar hoe weinig betrouwbaar die opgaven zijn blijkt wel daaruit, dat er, ondanks de nu te noemen eigenaren, nog tot '55 staat: erven D. Fransz! Hij is al onder 5 c genoemd met zijn hypothetische dochter; het is echter mogelijk, dat inderdaad het onder 6a behandelde deel tot de ontbrekende van 5 behoort, wat door de lacunes niet is uit te maken.

In 1733 komt het in ieder geval aan Jan Coenraad SWARTSENBURG, geboren te Salthoeffelen, in '28 gehuwd met Maria de Campo en in '36 gestorven in de tuin van juffrouw Berendregt.

Toen ging het voor 2352 rijksdaalders aan Samuel SMELS met een steene huis, dat wel niet nieuw meer geweest zal zijn, want 12 jaar later is het „gedevaliseerd” . . . en maar 78 rijksdaalders waard. De koper, Nicolaas DUYT verloor er nog 53 op en dus kwam het in '55 voor 25 aan Isaak JACOBS, ook een inlands burger. Hij was getrouwd met Trayntje Arons, kreeg in '57 een dochter Charlotta en stierf in '94. Het perceel had hij nog in '55 verkocht.

Voor anderhalf jaar komt het nu aan Christiaan TIEL, die al in 1729 secunde in de medicinale winkel was; het lijkt wel of hij ook op de samentrekking speculeerde, maar naast het net viste.

6. Het perceel komt nu in '56 en '57 geheel in handen van Gerrit Hendrik PR(E)UYMERS, sinds '51 baas der timmerlieden. Hij wordt er Kaptein der ambachtsgezellen en trouwt er Susanna Maria Grebel, weduwe van den timmerman Caspar Andries Janke. Het huis was opgeknapt tot een woning van planken, zodat hij het in '64 voor 2500 rijksdaalders verkoopt, waarin ook wel de samentrekking verdisconteerd zal geweest zijn, althans werd het daarna vervangen door het fraaie huis, hiervoren beschreven, wellicht onder zijn toezicht; immers werd hij in '65 fabrik. Zijn tweejarig zoontje sterft in '66, hijzelf in '69, waarna zijn weduwe hertrouwt met Hubert van Basel, terwijl zij het in '76 bracht tot een vierde huwelijk met den aanstaanden G. G. Alting.

De koper van '64 en stichter van het huis, dat er 160 jaar zou staan, is Gijsbert Jacob WELGEVA(A)RE, in '46 uitgekomen, in '52 naar Banda gezonden en in '61 gehuwd met Jacoba Maria van Hoogstraten, hier overleden in '70. Vermoedelijk was hij een broer van Dina Elisabeth, getrouwd met Dirk Jonker en later schoonmoeder van Catharina Johanna van Riemsdijk, een dochter van „den bekenden landheer”. Als Jacobus Welgevaere ook een broer was, beleefde hij aan hem minder plezier: die werd in '68 „als pernicious” naar Holland gezonden; de derde broer, Johannes Christoffel, had misschien iets uitstaande met de onverwachte verkoop in '74, want die werkte op Onrust en de koper was daar baas van.

Dit was Bastiaan DURAN, enige maanden tevoren ontslagen en die in '76 begraven wordt uit zijn huis aan de „weg van Rijswijk”. Zijn weduwe, Wilhelmina Lucasz van Souratte, verkoopt het enige maanden later, al leeft ze nog tot 1809.

Het kwam aan Mr. Petrus VAN DER VORM, te Batavia in 1731 geboren

- (6) als zoon van den luitenant der stadspennisten Johannes Hobius en diens tweede vrouw Maria van Baarle. Mr. Petrus was dus een kleinzoon van den gelijknamigen dominee; hij kwam als Raad-extraordinair in '65 uit Holland terug en schijnt plotseling, nog geen jaar na de koop, besloten te hebben te repatriëren. Hij had 8500 rijksdaalders betaald en kreeg er 8000 terug van Welgefare. Die bezat het dit keer precies een jaar, want hij werd tot hoofdadministrateur van Ternate benoemd. Als hij in '81 terugkomt, is zijn kans verkeken; hij sterft als president van Heemraden in '93 aan de Roca Malakka.

In '78 trekt Arnold Constantijn MOM in het huis. Hij combineert het negen jaar later met het Zuidelijk belendende, waarbij het hem betreffende vermeld is. Na zijn dood blijft het nog 23 jaar aan zijn weduwe, Catharina Loysa van Riemsdijk. Haar familierelaties vullen het reeds geciteerde boek. Hier kunnen nog enkele verwanten onder de bewoners van 't Molenvliet genoemd worden, behalve neef Pieter Willem Helvetius, onder 1 vermeld. Diens vader, „de bekende”, stierf in 1818 aan 't Molenvliet, dus wellicht in het nu behandelde huis bij zijn zuster. Zoveen heb ik den aangetrouwden oom van haar nicht Catharina Johanna genoemd, nml. Welgefare; de weduwe van Pruymers kreeg een voorzoon Senn van Basel, die met een zuster, ook een der talloze kinderen van W.V.H. huwde; straks onder 7, zien we Smith trouwen met de weduwe van haar oom van der Voort. Haar vader's eerste vrouw, Martina van den Briel, kan tenslotte zeer wel een nicht geweest zijn van de Anna Catharina, die onder 5 d behandeld is en bijna tegelijk geboren werd. Onder zulke omstandigheden is het begrijpelijk, dat onze weduwe het voor dagelijks bezoek niet met een kleiner huis afkon, laat staan voor verjaarsrecepties!

Over den koper van 1824, Izaak DRURY, kan ik daarentegen niets melden en van dien van '27, Robert ADDISON niet veel meer dan dat hij te Appleby in Westmoreland geboren werd en koopman was. Hier was het struikelblok, dat de eerste bladen van de klapper bij de Burgerlijke stand finaal verbleekt zijn. Vermoedelijk was hij een zoon van George Augustus, die in 1815 te Buitenzorg begraven werd als assistant-secretary. Robert overleed in '62 als 7/8 eigenaar van Djasinga.

Met 1833 komt ook hier een Fransman: Auguste Bonaventure Desiré LAGNIER, in 1793 (of 10 jaar later?) te Marseilles geboren. Hij huwde Marie Thérèse Chovineau, bij wie hij een zoon Paul had, van wien nog wel afstammelingen zullen leven. Eigenaardig is dat Auguste in '49 aan 't Molenvliet sterft, hoewel hij het huis al in '45 verkocht. Dat was echter aan CHAULAN, die het achterterrein het volgend jaar uitsplitste, zodat hij Lagnier wellicht in het huis liet, of, wegens de verplaatsing der bijgebouwen, in zijn hotelcomplex opnam. Hij komt echter niet voor onder de vrienden, die geboorten aangeven, noch vond ik een verbintenis hunner kinderen.

Etienne CHAULAN heeft in ieder geval lang in het huis gewoond en daarna zijn oudste dochter, Rosine Eleonore, met haar zoon, want haar werd het bij de boedelscheiding toegewezen. Haar man, Karel Adriaan Antonie LOONEN, was een jaar na Chaulan in '77 overleden en dat op

reis naar Holland, waarheen zij hem kennelijk om de erfenis niet gevolgd was. Zij kocht nu eindelijk het terrein van het (in 1696?) afgebroken fort Rijswijk; bij de bebouwing aan de Noordzij der Gang Chaulan had ze in '88 de middenpercelen dubbele diepte bezorgd door van 't Gouvernement het achterterrein van het departement te kopen, maar het moeras aan de Crocot geweigerd; vermoedelijk bezweek ze twee jaar later voor de klachten der eerste huurders over muskieten!

In 1904, bij haar overlijden (?), komt het grote huis aan Sech Aboebakar bin Mohamad bin Abdurachman ALHABSY, en wordt „Hotel Smissaert”; in '08 gaat het over aan de weduwe van zijn neef en opdrachtgever, Said Ali bin Abdoelrachman bin Hasim Alhabsy, omstreeks 1870 hier geboren en in 1906 te Hadramaut getrouwd met Sjarifa Poetoeng binti Sajid Hood bin Abdulla. Deze bleef aldaar en had later als gemachtigde den hier geboren Sech Achmat bin Abdulla BASALAMA. Deze neemt in 1920 het perceel van haar over en verkoopt het, kort voor zijn overlijden, in '32 aan Sajid Awab bin Salim ALKATIRIE, geboren in Hadramaut, die zich haast gebruik te maken van de (voor 't departement van Verkeer?) vooruitgeschoven rooilijn en er een gebouw te zetten, dat zelfs de verwachte winkeliers schijnt af te schrikken.

7. DEPARTEMENT, voorheen CANTZ.

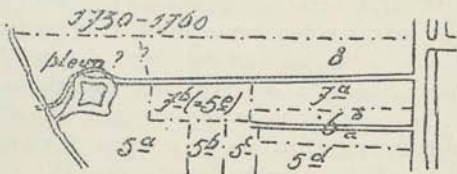
Hoewel dit perceel 25 jaar, zowel vóór als na 1800 in dezelfde handen was als het volgende, was het enige resultaat, dat de strook van de opgeheven weg naar 't fort aan de Molenvlietzijde bij dit, verderop bij het volgende gevoegd werd. Dit was dan nog een gevolg van het feit, dat de nu te behandelen strook tussen Molenvliet en Crocot bestond uit een Ooster- en Westerdeel, *a* en *b* te noemen.

7a. Aan het Molenvliet komt, in de ontbrekende acte van 1734, als eerste eigenaar Claes VAN MACASSER voor. Hij was getrouwd met Magdalena van de Cust en overleed vermoedelijk in '37 als mardijker en liet haar het perceel na.

In '42 verkocht zij het aan Gysbertus SCHUYLENBURG, een zoon uit het eerste huwelijk van Willem Schuylenburg, die als Edeleer in 1719 stierf, na hertrouwd te zijn met Elisabeth Ro(o)vers. Toen nu haar stiefzoon als commissaris van 't klein zegel in '46 overleed, erfde zij het perceel (met 9a), maar verkocht het 2 jaar later voor 220 rijksdaalders.

Voor een half jaar kwam het aan Isaak ANTHONYSZ, wellicht aangegeven die in '39 een slaafje van den verderop wonenden Jan Harris adopteerde; dan was hij gehuwd met Albertina Pieters. Intussen was de Noordelijke

belending omschreven als: „voor desen een Cs wegh dog nu een Cs uitgegrave land”. De eigenaar van 't aan de overzij liggend perceel was dus practisch een buurman en aan hem verkoopt hij het zijne dan ook nog in '48.

Dit was Willem Hyacinthus COLOMBYN, onder 5 d al als stroman voor Mossel genoemd. Hij stierf in 't zelfde jaar als zijn beschermer, '61, maar zijn 12 jarig zootje François zal het wel aan die connectie te danken gehad hebben, dat hij hem als afslager der vismark (!) opvolgde, alkan oom Maturijn wel ingesprongen zijn. De weduwe, Johanna Donker, had nog voor den 5-jarigen Maturijn en de 3-jarige Philippine Hyacintha te zorgen, welke laatste zou trouwen met Pieter van Tonningen en later met Theodoor Herman van den Heuvel.

7b. Van het achterterrein, reikende tot het fort, of liever tot de weg, die er daar omheen boog, hebben we slechts een brief van eigendom van 1760, maar doordat die bij de belendingen ook vroegere noemt, blijkt het bezit tot omstreeks '48 terug te gaan. Het bewijs werd namelijk, ten behoeve van verkoop aan Colombijn, gegeven aan de weduwe van den krankzinnig gestorven Pieter Constantijn DE VOS, die onder 5 d al als eigenaar van het ten Zuiden gelegen terrein is behandeld. Die zal er dan wel op dezelfde wijze aan gekomen zijn, want wij vinden OEY Teng ko ook als buurman van het navolgende perceel. Wellicht had hij ook het deel a bezeten en aan Claes van Macasser verkocht.

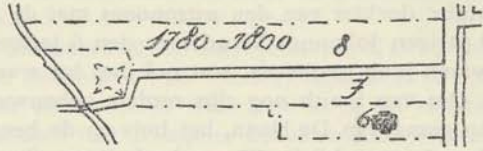
7 (8). Colombyn had nu de drie stukken (behalve 5d meer Zuidelijk) in handen en zijn weduwe verkocht ze in '65 aan de combinatie van Aitsma en Rasche, waarvan wellicht de tweede het kapitaal (590 rijksdaalders!) leverde, de eerste voor verleggen van de weg, na het „uitgraven” van de oude, zorgde. David Julius VAN AITSMA was namelijk baljuw; in '51 al onderkoopman, werd hij in '84 van terugreis geëxcuseerd en leefde nog 10 jaar. Hij was gehuwd met Susanna Haksteen, in '24 geboren als dochter van Wijnand en Dirkje van Ansem. Haar oudere zuster Anna Sara was vermoedelijk met een Hooyman getrouwd en werd de schoonmoeder van Odelia Weyerman, die we onder 9c weer tegenkomen.

Doctor George Willem RASCH(E) van Grijsberg noemde dit een „schuilnaam” voor Georg Wilhelm Rabsche van Greijffenberg. Hij werd juist in '65 eerste in de medicinale winkel. Noch zijn vrouw, Johanna Maria Retting, noch zijn twee dochters of aangenomen zoon, schijnen hem belangrijke relaties bezorgd te hebben.

In 1771 verkoopt de maatschap het perceel aan Jan VAN NOORLE, die zes jaar tevoren naar Indië toog wegens zijn schulden. Hij trouwde Maria Catharina van der Does, die in '73 overleed; werd in '75 als eerste naar Cheribon overgeplaatst en schijnt toen het perceel weer gesplitst te hebben: het Noorderdeel ging aan den eigenaar van het volgende, Weyerman, dien we dus onder 9 uitvoerig bespreken zullen; van het Zuiderdeel ontbreekt de acte van '75.

In '76 wordt vermeld, dat het toen gekocht was door Pieter EVENS, van wien ik alleen een mogelijken grootvader, Carolus, vond als geboren in 1671 en dito dochter, Elisabeth, die in 1811 testeert.

Het kan ook best zijn, dat Evens slechts makelaar was voor den volgenden (7) koper: David Joan SMITH, die het namelijk liet overschrijven direct na de overdracht van de „Comps uitgegrave” weg. In '79 koopt deze dan het stuk van Weyerman er weer bij, waar ook al voor '75 een steene huis stond, maar bij dat op het Zuiderdeel behoorden een combuis, groot speelhuis, paardestallen en wagenkamer van hout

met steene pilaren en dito duivehokken. Al dat fraais kostte echter maar 1000 rijksdaalders en als Smith voor beide percelen 13 jaar later er 9000 krijgt, is het duidelijk, dat hij verbouwd heeft en aannemelijk, dat dit gebeurde op 't Zuiderdeel, terwijl het minst waardevolle huis nog juist bewoonbaar was. Dit zou dan meer en meer verwaarloosd zijn, tot het omstreeks 1818 geheel vernieuwd werd. Hoewel men een groot deel zijner familierelaties in Priangan vindt, wil ik toch zijn verwantschap met andere bewoners van 't Molenvliet hier ophalen. Wij zien hem dan al op zijn vijfde jaar als centrum van een familiegroep, als grootma Dudde hem in '45 naar de retourvloot brengt, samen met tante Mom en tante Dreyer. Deze Ida Dudde was toen weduwe David Joan Bake, maar voorheen al van Constantijn Comans; misschien was haar zuster Maria, toen weduwe Boockestein, ook aanwezig, vrij zeker haar dochter Adriana Johanna, die de tweede vrouw van den G.G. van der Parra zou worden en Ida Wilhelmina, die in '62 dezelfde plaats zou innemen bij Johannes Vos, waarover verderop meer. Was dit meisje nog te jong, dan nam oma Ida misschien de zuster van den kleinen David Joan mee, die de eerste vrouw van Vos werd of die, welke met Robbert Hendrik Armenault trouwde, of de aanstaande mevrouw Reynst, want ook voor die meisjes zal mama Smith-Comans Menado wel niet geschikt voor hun opvoeding gevonden hebben. En dan kon er nog oom Johan Christoffel Smith zijn, wiens aangenomen dochter met den sabandaar Vincent naast Moenswijk zou wonen. En als we nu in gedachten overspringen naar het eind van zijn leven, dan kunnen we een dergelijke stoet van grootheden tezamen denken, zoal niet bij de begrafenis in '92 van uit zijn huis aan de overzij van 't Molenvliet, dan toch bij de boedelscheiding. Uit zijn eerste huwelijk met Hester Petronella Romp waren de drie zoons jong gestorven, maar leefde Maria Petronella nog als vrouw van Jacob Theodoor Reynst, haar neef. Uit zijn tweede huwelijk met Catharina Tobison zal de dochter wel jong overleden zijn. Deze verbintenis duurde zóó kort, dat Smith uit Holland tegelijk condoleances over zijn eerste en zijn tweede vrouw kreeg! Maar met het derde huwelijk, in '81 met Catharina Louise Gallas, kreeg hij meteen vijf voorkinderen van haar eersten man, Bosch, want de tweede, Paulus Godefridus v. d. Voort, overleefde dit zijn derde huwelijk niet lang, evenmin als zijzelf, die in '82 stierf. Deze voorkinderen overleefden hun stiefvader, zowel Cornelis Jan als Catharina Johanna, baronesse

- (7) van Neukirchen en Wilhelmina Petronella, aan wier man Carel van Naerssen het perceel bij oud Rijswijk kwam, alsook Anna Jacoba, de vrouw van den stichter des Genootschaps Radermacher en Catharina Theodora, toen nog ongehuwd. Dan was er nog de weduwe, Johanna Mauritia Mohr, dochter van den astronoom met de 2 andere eigen kinderen: den 9 jarigen Johannes Maurits en den 6 jarigen Hendrik David; drie andere waren jong gestorven, wat ook het lot was van het posthume dochtertje.

Om van Smith nog zijn verdere gebouwenbezit te vermelden, noem ik, op gezag van De Haan, het huis op de heuvel Tanah Abang en „Beren-dregt”, waar hij in '92 overleed. Voor zijn carrière kan wel naar de Personalialia van *Priangan* verwezen worden, maar over zijn familie moet hier nog een enkel punt geopperd worden. Onder 9h komen we namelijk aan Jan Paul Smit, den eersten man van Maria Elisabeth Goon, later mevrouw Schippers. Dit is zeker niet de Jan Smith, gehuwd met Agatha Geertruida Comans en vader van onzen David Joan, maar wellicht een broer. Van hun leeftijd was er dan nog een Johannes, zoon van Rudolph en Sara Greving en in 1700 geboren. Die is dan wel de vader van Egbert Simon, den executeur van Frederik Schouman (zie 2 & 4) en even waarschijnlijk van Johan Christoffel Smith, den schoonvader van sabandaar Vincent, onder 3 genoemd en ook nog executeur van Weyerman, den buurman van David Joan Smith.

Kennelijk woonde al vóór 't overlijden van Smith zijn stiefdochter, Wilhelmina Petronella Bosch, in het huis aan 't Molenvliet. Zij was in '82 getrouwd met Carel VAN NAERSSSEN. Die was in '54 te Breda geboren en sinds '81 onderkoopman. Een jaar na 't huwelijk gingen ze met verlof, na een pasgeboren kind begraven te hebben. In '94 wordt hij administrateur der suikerpakhuisen; zijn vrouw schenkt hem nog een kind, terwijl zij er vier adopteren.

In 1800 volgt nu Pieter BROES. Reeds in 1808 verkoopt hij het perceel voor 16 mille en schijnt tot zijn dood in 1821 aan de Jacatraweg geleefd te hebben.

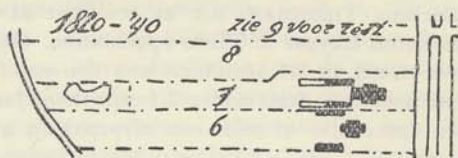
De koper was Abraham Anthony CASSA, geboren in den Haag in 1759 als eerste kind van den oud-schepen van Batavia Anthony Isaac en Catharina de Neider. Abraham kwam op zijn 35^e naar Indië als onderkoopman en weduwnaar van Anna van der Haar, schoonzuster van F. Th. E. van Limburg Stirum. Hier, of nog in zijn Semarangse tijd, hertrouwde hij met de dochter van den resident van Solo, Anna Frederika Maria von Liebeherr. In 1809 kregen zij een dochter, Josephine Catharina Claire, die met den generaal Cleerens zou trouwen; De Haan wil zelfs, dat zij op haar 15^e de eerste dame op de planken was en dat in de militaire cantine! Wel zou haar broer, Albert Benjamin, als kapitein der infanterie sterven, maar die was nog 2 jaar jonger: de oplossing van 't raadsel zal wel bij haar oom Pieter liggen, die onder 9^a nog ter sprake komt. Abraham was in 1813 en '14 in Japan, maar stierf weer te Batavia als „acting Baillieu” in '17; executeur was Chassé, dien we ook bij oom Pieter aantreffen.

Intussen was het huis in 1811 verkocht aan Lieve Willem MEYER, onder 2 al besproken als van dit huis vertrokken.

In 1812, bij die verhuizing, komt hier Robert GRAHAM, wellicht een zoon van Adriaan Lidius, die in 1808 stierf en weer de zoon kan zijn van John, in 1770 oud-majoor.

Drie jaar later komt het Noorderdeel, 8, aan Johannes CANTZ, die beter bij de volgende percelen behandeld kan worden, omdat die in zijn familie bleven. Het Zuiderdeel werd echter door hem al in '18 van de hand gedaan aan Jan BIK, gehuwd met Jeannette Butin en toen 61 jaar oud; zijn oudste, de 25jarige Adrianus Johannes was twee jaar vroeger met professor Reinwardt uit Holland gekomen; de volgende, Jannes Theodoor, zal juist omtrent die tijd aan den Hooggeleerde toegevoegd zijn. Daaraan hebben ze hun vermelding in de *Encyclopaedie van Ned. Indië* te danken. De eerste werd de zwager van Arnold (zie 9n), de ander zou de weduwe van W. V. H. v. Riemsdijk Jr. trouwen, maar kinderloos overlijden. Jan Bik had verder

nog een dochter, die met Elisa Duyvené trouwde; twee zoons Pieter Vreede en Bruno en dan de twee, aan wie dit perceel wordt toebedeeld na zijn overlijden in '27; zijn vrouw stierf reeds in '21.

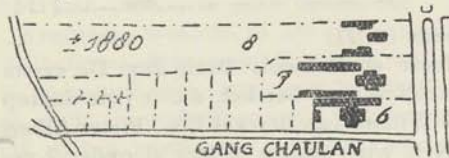
Die opvolgers waren Pieter Albert en François Butin BIK. De eerste huwde in 1819 Johanna Maria Carolina van Berckel, die 't jaar daarop stierf na de geboorte van Wijnand Willem van Berckel Bik; Pieter Albert hertrouwt in '22 Maria Elisa de Nys, wier oudere zuster al onder 2 genoemd is als vrouw van Jessen. Zij hadden drie zoons en twee dochters. Zijn broer François Butin huwde haar zuster Rosalie Sophia in '26 en kreeg twee dochters, vermoedelijk ook een zoon Willem Butin Bik, die de executeur van zijn tante Jessen zou worden. Omdat het merendeel dier kinderen al in '30 geboren was, is het vrijwel uitgesloten, dat de gebroeders met hun gezusters samen in het huis woonden; hoe het zij, ze deden het in '34 van de hand. Wellicht kan de benoeming van François tot resident invloed hebben uitgeoefend. De Pieter Albert de Nys Bik, die Dr. De Haan nog inlichtingen over Oud-Batavia gaf, zal wel de, in '23 geboren, gelijknamige zoon van Pieter Albert zijn. Hij had dan het huis Tanah Abang van zijn oom Jannes Theodoor.

Koper was een employé der Factorij, die bij de oprichting was uitgekomen: Theodorus SCHURMAN; hij trouwde in '29 met Wilhelmina Cornets de Groot en zij zullen wel de ouders geweest zijn van Theodorus of van Henriette Clara, die met elkaar trouwden en in de zestiger jaren te Batavia woonden.

Eind '37 kwam het huis aan Johan Christiaan GOLDMAN, reeds onder 4 besproken, maar omtrent wiens woonplaats hier nog geopperd kan worden, dat hij het huis aan Gang Ketapang voor zijn familie bouwde, maar het betreffelijk nieuwe huis van de Biks zelf bewoonde. Hoofd-

zaak is hier of huis en stand toen geschikt waren voor een vice-president van de Raad van Indië en dat wordt wel 't best bewezen, doordat het, na zijn dood in '40 een jaar aangehouden wordt, terwijl het andere verkocht was.

De opvolger was dan ook als aangewezen: Joan Cornelis REYNST, juist in '40 ook jonkheer geworden en in '45 zelfs waarnemend G.G. Ook voor hem kan dus naar *Feestbundel II* verwezen worden, maar enige aanvulling is hier gewenst. Ten eerste was hij een kleinzoon van Radermacher, den stichter van ons Genootschap, dan een broer van Maximilien, den stichter der firma Reynst & Vinju (zie 4). Zijn stiefmoeder, tevoren „mama Caulier”, woonde nog tot '45 op 't navolgende perceel, waarbij de relatie tot zijn oudoom opklimt. Als hij in '50 repatrieert, blijft misschien zijn dochter Catharina Geertruida er wonen met haar man, John Ricus Couperus, vermoedelijk echter zijn gelijknamige zoon. Die was toen 20 jaar, huwde 4 jaar later een freule Van den Bosch, maar was in '56 reeds weduwnaar. Hij hertrouwde in 1862, waarop het huis wordt verkocht aan Johannes Marinus TIEDEMAN, die er wellicht al woonde, want hij was in '53 in de firma Reynst & Vinju opgenomen. Hij was in '12 te Amsterdam geboren en o.a. in '47 secretaris van den resident van Batavia; daarbij wellicht een neef van den, onder 1 besproken, Jan. Kennelijk was het voor hem een speculatie of zelfs een afspraak in afwachting van een begroting.

Immers gaat het in 1864 over aan 't GOUVERNEMENT, dat wel in '88 het achterterrein voor de huizen van Gang Chaulan afstaat, maar later weer een aantal dezer bij het departement trekt. Eerst diende het gebouw namelijk slechts voor de boedekamer.

8. ALAYDROESWEG voorheen weduwe CANTZ-BEYNON.

Van het Noorderdeel van 't latere complex is de oudste opgaaf de verkrijging in 1733, waarbij echter als Noorderbuur is opgegeven Gerard Eemsing, wat zeker Hemsing moet zijn, zoals straks zal blijken. Maar dan weten we ook uit de Zuiderburen van dat perceel, dat het nu te bespreken stuk zeker de volgende eigenaren had (misschien andere er tussen): in 1656 Paulus VISSCHER, geboren te Amsterdam en procureur bij het „College van Justitie” en omstreeks 1677 den boekhouder Jeronimus SLOT, dien ik voor denzelfden houd als omstreeks 1684 Jeronimus JANSZ, (van 13), ook boekhouder en wel omdat hier in '95 nog een Jeronimus Jansz Slot in hetzelfde verband genoemd wordt. Tussen 1702 en '10 zou het dan overgaan op OEY (T)ing ko, die het best tot '33 gehouden kan hebben.

Toen toch kocht Jacobus VAN VELSE het, een „mixtis burger” van Japara, die toen kaptein der Oostzijdse burgerij was, in '44 werd voorgedragen als schepen, maar bij zijn dood in '56 insolvent bleek. Hij was gehuwd met Cornelia Cleyer, die hem drie zoons en twee dochters schonk en na zijn dood nog in '58 Pamela en Pieter Stopkeerb adopteert, wat zijn verklaring vindt op p.61 van Mr. Prins' *Gedenkwaardigheden*,

waar kennelijk laatstgenoemde aangegeven is als begraven bij Cornelis Breekpot, die tot 1755 ook schepen geweest was.

In '44 verkoopt hij het perceel met een planken woonhuis en speelhuis van steen voor 320 rijksdaalders aan Jan Christiaan ORME, van wien ik niet anders weet dan dat hij het 4 jaar bezat. Toen kwam het aan Willem Colombyn en in de periode van vereniging met het vorige, die al behandeld is.

Die combinatie duurde tot 1815, als hier Johannes CANTZ optreedt. Vermoedelijk deed hij dat ongeveer tegelijk aan de andere zijde van de Noordgrens, maar pas na zijn dood in '23 worden de diverse percelen overgeschreven, zodat er 8 jaar speling blijft, waarin hij hier en op de volgende twee percelen huizen gebouwd kan hebben. In 1765 te Benningen in Wurtenberg geboren, kwam hij op zijn 23^e te Batavia en huwt vóór zijn 40^e Catharina (Hendrika) Beynon, over wie meer bij haar broers onder 9 j. Cantz blijft of wordt intussen broodbakker, althans krijgt hij zo een acte van verblijf in 1813. Hun jongste twee kinderen stierven vóór dat jaar, ook twee latere overleden als kind. Bij zijn dood in '23 bleef de weduwe over met twee zoons: Johannes Friederich en Johannes Jacob (zie 12) en twee dochters Johanna Hendrika Beynon en de pasgeboren Maria Johanna Catharina Frederika (die van de laatste drie namen er niet meer dan twee tegelijk placht te noemen). Vermoedelijk is in '30, toen hun moeder ook stierf, de overschrijving nagelaten; toen echter de 17 jarige Johanna trouwde, gebeurde dit alsnog, waarbij dan het Zuidelijke huis (als bruidschat?) geheel overgaat.

De fortuinlijke bruigom van 1835 was Mr. Henricus KLEIN, te Djocja geboren in 1807, wellicht een zoon van Albert Henricus. Hij studeerde te Amsterdam en kwam in '30 als advocaat terug. Pas 10 jaar na zijn huwelijk krijgt hij een kind: Johanna Hendrika; daarna sterft zijn vrouw en hertrouwt hij met haar jongere zuster, die hem in '59 en '61 nog twee zoons schenkt en hem van '85 tot '90 overleeft. Pas daarna wordt het volgende perceel overgeschreven op de dochter uit 't eerste huwelijk, die intussen al 30 jaar getrouwd was. Het hier behandelde bleef nog op naam van zijn zoons Mr. A.H. en Mr. R. Klein tot ze het in 1903 verkochten aan den lateren donateur des Genootschaps: Sech Oemar bin Joe-soef MANGOES. (zie 91). Deze werd omstreeks 1860 in Hadramaut geboren.

Hij deed het echter binnen acht maanden over aan den iets vroeger hier geboren Sajid Abdullah bin Hoesin ALAYDROES, die het 15 jaar later in de Maatschappij van zijn naam inbracht; toen werd het huis afgebroken en de weg aangelegd met de hoekwinkels aan 't Molenvliet en de „poort” aan Petodjo Ilir. In '25 komt er het achterterrein van 't volgende perceel weer bij en ook daarop wordt een weg ontworpen, totnogtoe echter zonder verder resultaat.

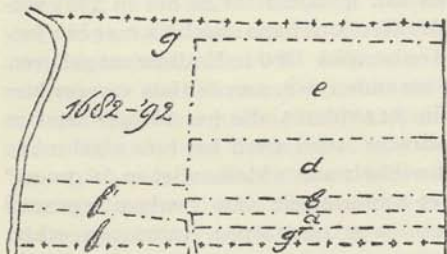
9. ALAYDROESWEG — Gang CHASSE voorheen STALMEESTER.

We komen nu aan een complex, waarvan de oudste opgaven, met het oppervlak in „morgen”, geheel op uitgifte voor landbouw wijzen. Ook is er hier verband tussen de opgaaf bij de stichting der fortres en de oudste acte.

Heet het in 1656, dat de fortres ten Noorden belend zal zijn „met den thuyen van Comps stalmeester Hendrick Christoffel LESER, in '77 wordt het verkocht door Jan DE RUYTER, stalmeester, zodat er tussen deze twee hoogstens nog een collega verondersteld kan worden. Leser kreeg in 1662 „om niet” een door hem met Javanen ontgonnen land, een uur gaans buiten de stad, ten W. der grote rivier. Daarenboven staat op de kaart bij Nieuhoff ook ten Noorden der fortres „Stalmester”. Een huis, althans een „steene”, bouwde de Ruyter er pas. Deze, ook Joan genoemd, zou uit Monnikendam gekomen zijn en getrouwd met Catrina van Eyl (Heel) van Zierikzee. Zij kregen in '69 een dochter, Jannetje of Joanna, die A(E)-widus Ingerman zou trouwen en daarom later ter sprake komt, en een zoon Wilhem in '73.

Bij de koop in 1677 blijkt nu, dat het huis aan de rivier stond, hoewe het perceel ten Oosten tot de „gemeene heerewegh” reikte en daarover belendde met „een sloot van wijlen captein Bingam”. Wellicht was dit weer overgekalkt van de vorige acte en dateerde die van vóór de resolutie van '61, die de naam Molenvliet gaf, maar toen was Bingam nog in leven. Het lijkt eer of we hier een der oudste bewijzen hebben voor het vervangen van de vaart door de weg voor het verkeer. De koper, voor 1500 rijksdaalders, was Pieter BRUYNSEEL(S), geboren 1644 te Nietighem in Brabant, die 't jaar tevoren als sergeant getrouwd was met Magdalena Pietersz, weduwe van Hendrik Jansz Isaack „bakker en burger”; Pieter werd nu ook broodbakker en stierf in '90 ongeveer, zijn weduwe in 1700. Intussen hadden zij het perceel van gemiddeld 450 meter bij zowat 500 langs de „sloot” in tal van stukke n verkocht.

9a. Al vóór 1682 moet een strook van ruim halve diepte en 15 meter breed verkocht zijn aan Petronella CARDOSA, weduwe Hartog Golke, na wier dood het in '83 aan Abraham DOMINGOS^a kwam voor 120 rijksdaalders. Met zekerheid kan ik niets van hem melden dan dat hij sergeant der mardijkers was en tegelijk de volgende strook kocht.

9a + b. In 1691 gaan ze over aan Philip Joosten BRAAK, een burger, gehuwd met Maria Anthonysz, wellicht een zuster van den, onder 5d genoemden, Adam. Zij overleeft hem, volgens de acte van 1710, te noemen onder f.

De twee hier bedoelde strookjes gaan in '95 aan Samuel NAUWENDORFF, gehuwd met Helena Claas(sen). Hij sterft vermoedelijk in 1700, althans zij hertrouwt vóór 1702 met C. Hartogh.

9c. Zij verkoopt de percelen in 1707 aan Intje SIAM voor 200 rijksdaalders. Deze „vrij maleyer” verkoopt 5 jaar later het grootste deel aan den

man, die bijna het geheel weer verenigt, maar houdt een enclave aan, (9c) die in 1732 aan Intje PATANI gaat, omdat, vermoed ik, er al vóór 1707 (?) aanzienlijke Maleiers begraven waren. Want juist in '32 wordt Wan Doellah, Intje Patani door Durven afgezet, hoewel hij al 16 jaar kapitan malajoe en ceremoniemeester was, hetgeen zijn vader zelfs 60 jaar geweest was, dus ook ten tijde van Intje Siam. Wegens de verbanning van Wan Doellah wordt het „thuynland met doorgang naar de graven” op naam van zijn dochters NOORMA en NORANIE geschreven.

Van hen gaat het op SOASA over, die het, op een hoekje van 10 bij 11 meter na, in 1770 verkoopt aan Godefridus WEYERMAN, die het omliggende terrein al 4 jaar bezat, zoals onder *h* te zien is. Hij zal wel de zoon geweest zijn van Dominee Godofredus, die in '32 te Colombo stond en in '38 van Galle naar Malabaar ging. Daar werd namelijk onze Godefridus in '41 secretaris; twee jaar later opperhoofd van Cannanoor geworden, is hij in '60 commandeur van Macasser, als hij herwaarts opgeroepen wordt. Toen had hij twee kinderen: Marten Cornelis, zijn opvolger in dit bezit en Elisabeth Odelia, tijdens zijn commandeurschap te Cannanoor geboren en later gehuwd met Dominee Hooyman en, kort nadat die vermoord was, met Fetmenger, wien ze een zoon schonk, die in 1820 zou trouwen met de natuurlijke dochter van den neef van den straks te noemen Reynst. Dit zou dan het familieverband zijn, dat De Haan voor het huis onder 9*i* vermeldt, in het idee, dat het toen al bestond.

In 1779 erft Marten Cornelis WEYERMAN het complex dan van zijn vader; hij was toen korte notulist, secretaris van Heemraden en had twee zoons van de vrije Sumbawasche Sara geadopteerd, den een noemende George Philippus Vreeland Weyerman. Een dochter van dezelfde, die hij in '84 adopteerde, noemde zich bij haar huwelijk Elisabeth Weyerman van Vreeland; zou zij er werkelijk als een Vechtse nimph uitgezien hebben?

Uit zijn boedel kwam het in '92 aan Johan Samuel Frederik SCHIFFEL, geboortig van Zweibruecken en in '64 uitgekomen. Door zijn huwelijk, in '82, met Cornelia Geertruida Oldenzeel, weduwe van Ewaldus Reynvaan, werd hij een schoonbroer van Johannus Hek, dien we onder 8 al noemden en onder 10 nader bespreken. Zij was echter in '90 gestorven en hij hertrouwd met Arendina Wilhelmina van Stockum, wellicht een zuster van Hendrik van Stockum, die 't jaar daarop directeur-generaal werd. Zij stierf aan 't Molenvliet in '94, hij in '96.

Pas in '98 werd het uit de boedel overgeschreven en wel op Jeremias Otto CAULIER, geboren te Rithem. Dat hij in '80 naar Indië kwam als matroos, versterkt mijn vermoeden, dat hij een zoon was van den Luthersen dominee en Rebecca Johanna Lehman, wier broer we onder 11 tegenkomen en al onder 1 noemden. Jeremias Otto huwde in '92 Susanna Maria Sperling, weduwe van Coenraad Hendrik Reischbieter. Hun oudste kind is, als mevrouw Tiedeman, al onder 1 genoemd, de andere stierven ook vrij jong; Caulier zelf al in '12 en werd begraven „uit zijn huis aan den weg van Molenvliet”.

Het perceel komt dan aan „mama” Caulier, ook bekend als madam Caulier, die aan Mackenzie (onder andere?) de memorie van Bort gaf, die in 1927 door de R. A. S. te Singapore werd gepubliceerd. Deze kennis had ze opgedaan als land-vrouw van Tjilingsing, althans noemt Mackenzie haar zo; het is ook waarschijnlijk, gezien de landing in Augustus 1811, terwijl zij bij zijn vertrek nog weduwe was.

Van „Mevrouw S.M. SPERLING” werd zij echter in 1820 „Susanna Maria REYNST” door haar huwelijk met Pieter Hendrik Reynst, wiens eerste vrouw, Susanna Ignatia Radermacher aan 't slot van 7 werd bedoeld. Zijn enige dochter, die niet jong overleed, Anna, huwde met Mr. P.G. Siberg; ook kan hier de moeder van Susanna, Marie du Peyrou vermeld worden, omdat ze wel familie geweest zal zijn van den jonkheer, die onder 5 h genoemd werd. Het huwelijk van Reynst met Susanna Sperling bleef kinderloos, maar hij had uit het eerste nog zoons, waaronder Joan Cornelis, die al genoemd is bij het huis, nu departement van Economische Zaken. Verder heb ik Jacob Theodoor Reynst al vermeld als echtgenoot van de dochter van Jan Paul Smit; hij was een volle neef van Pieter Hendrik en oomzegger van de vrouw van Mr. Thomas Schippers. We zouden hem dus eer in dit huis verwachten, maar hij had kennelijk genoeg aan zijn landen Jacatra, Djasinga-Bolang en Tjoeroekbitong. Het eigenaardige van Pieter Hendrik is, dat kort na zijn hertrouwen met de verkoop van stukken van ons perceel begonnen wordt; het lijkt wel alsof hij van Susanna Ignatia Radermacher, zijn eerste vrouw, niet genoeg geërfd had om hun achttal groot te brengen. In ieder geval zien we in 1823 een serie bewijzen van eigendom uitgeven: aan de weduwe Cantz voor de twee Zuidelijke, aan A. Dekker voor het Noordelijkste, waarover straks meer. In 1832 sterft Reynst en in '45 zijn weduwe, minstens 75 jaar oud, want haar eerste huwelijk met Coenraad Hendrik Reischbieter had al in 1784 plaats.

Alvorens nu over te gaan tot de splitsing na Caulier's dood, lijkt het beter eerst de overige delen van het complex te behandelen, totdat ze door Weyerman gecombineerd werden.

9d. De tweede verkoop door Pieter Bruynseels geschiedde vóór of in 1682 aan Jurriaan DE SILVA of diens weduwe Anna Mendis. Van den assistent De Silva geeft de Haan's *Priangan* een interessant rapport over zijn ontdekkingsocht achter Bekassi; ook moet hij bij Rijswijk tegen de Bantammers gevochten hebben; het was dus begrijpelijk dat hij een stuk land koos ten Noorden van de weg naar die fortres, volgend op de strook, onder a beschreven. Hoe lang de weduwe leefde, bleek mij niet, vermoedelijk tot 1690, omdat dan hun zoon, Jurriaan de Silva (Jr) verderop grond begint te kopen. Het nu bedoelde perceel kwam alleen op zijn naam voor de verkoop in 1704, waarbij hij 300 rijksdaalders kreeg voor de 200, die zijn moeder betaald had.

De koper, Christiaan Bloetgoet (en GOEDTBLOET), was het volgend jaar al insolvent. Schepenen bezorgen zijn boedel echter een winst van 40 % op dit bezit.

Geertruida van PALINGHOVEN kocht het namelijk bij haar aanwinst van drie jaar vroeger; de volgende strook. Die was ook in '82 door Bruynseels verkocht en intussen in 't bezit geweest van Pieter VAN DOORNICK, toen weesmeester, in 1705 schepen. Uit zijn tweede huwelijk, met Catharina Schoorel, zou hij dan een dochter, Anna, gehad hebben, die met Kuvel trouwde, die ten Zuiden van 5 d gewoond zou hebben. Onze Geertruida, die zich ook Van Pollinckhoven noemde, was de weduwe van Gerard Klinck, die kennelijk een zuster Johanna Willemyna had (al heet ze Van Klinck), die met Lambert Hemsinck Jr. getrouwd was (zoals we onder 9 nog zien) en met F. Wijntjes hertrouwde. Ook was er in 1675 een Geertruid van Klinck met Pieter Boone getrouwd, waarvan een mogelijke kleinzoon onder 13 voorkomt.

Intussen was dit perceel het eerste, dat Gerard HEMSINK in 1710 kocht. Deze, onder 5 a al vermeld, is bij 9 a + b bedoeld als buurman van Intje Siam. Voor de zeven andere, die hij ook uit het complex van Bruynseels kocht, volgen we de tijd van eerste verkoop; na Hemsink gaat dat niet meer, omdat er maar van één de aansluiting der acten vaststaat, bij de andere de mogelijkheid van een tusseneigenaar openblijft, al is de tijd daartoe voor de meeste nauwelijks voldoende. Dit geval is dan een bewijs voor het voordeel van het gelijktijdig onderzoek van meerdere percelen.

9e. De derde verkoop door Bruynseels gebeurde tegelijk met de (1e en ?) tweede en betrof het volgende stuk aan 't Molenvliet met een front van ruim 120 meter, dus reikende tot over de huidige Gang Chassé. Voor 660 rijksdaalders ging het aan Barent VERHEYDEN, geboren te Ambon en toen boekhouder. Hij was getrouwd geweest, maar had bij zijn dood „assendenten nog dessendenten in leven”. Zijn erfenamen waren de procureur Six en Dominee Augustinus THORNTON. Deze deden het kennelijk over aan dominee's gelijknamigen zoon uit diens eerste huwelijk met Cornelia van T(h)ye(n), geboren 1667 en gestorven vóór '90. Die uit het derde huwelijk, met Albertina Bopp, werd pas in '93 geboren en nog gevolgd door Helena in 1700, die met Justinus Vink zou trouwen en dien wellicht het fortuin aanbracht om Weltevreden en de Vinkepasser te kopen. Zijn Eerwaarde, die ook nog Magdalena Bremer, weduwe van Byler, gehuwd en overleefd had, stierf pas in 1720, drie jaar na zijn emeritaat.

Uit de boedel van den 23 jarige ging het perceel voor 900 rijksdaalders aan Jurriaan DE SILVA Jr., al onder d genoemd. Hij was inlands leermeester (wellicht een protégé van den dominee uit diens tijd als rector der Latynse school) gehuwd met Anna Ditmars en vader van een derden Jurriaan (Gasper). De meester heeft nu kennelijk midden in het perceel een weg aangelegd en het tot een nederzetting verkaveld, wellicht het eerste voorbeeld van de typisch Bataviase Gang. Deze lag vlak Noordelijk van de huidige Gang Chassé en als men ooit het pad tussen die Gang en Gang Ketapang wil dopen, zou een „De Silva weg” een

gepaste herinnering aan deze verdienstelijke Portugisen (onder zovelen) kunnen zijn.

e'. Van de 14 percelen, waarheen in margine van zijn koop verwezen wordt, worde hier voorlopig alleen het laatste vermeld, dat in 1712 aan Gerard HEMSING ging; het gehele complex valt trouwens buiten de combinatie van (mama) Caulier, die we eerst zouden behandelen.

9f. We komen nu aan het achterterrein, waarvan ook eerst het Zuiderdeel verkocht wordt. Eigenaardig is, dat pas in 1695 als Zuidelijke belending van „het pleyn van Ryswijk” sprake is, daarvoor nog van Jeronimus Slot, zoals onder 8 ook voor het Westerdeel aangenomen. Dit geeft toch niet de indruk alsof het fort in '97 ontruimd zou zijn, eer dat het toen pas van een behoorlijk schootsveld voorzien zou zijn, wat ook beter met bijlage B klopt. De Noorderberm kan nu nog wel aan Slot zijn blijven behoren, maar als smalle tussenstrook niet steeds vermeld zijn.

De eerste 37 meter naar 't Noorden kwamen dan in 1684 aan François PHENIX, wiens vader, Pieter, en broer, Jan, te Rotterdam bleven. Hij zou gehuwd zijn met Catharina Phenix, die hem in '80 een zoon Johannes schonk en een dochter, die in '88 in Holland was. Kort daarop stierf zij en hertrouwde François met Catharina Jacobs, waarna hij in '85 nog een zoon, Jonas, kreeg. In '80 was hij assistent, in '95 stierf hij, na in '87 nog het volgende perceel van ongeveer gelijke grootte er bij gekocht te hebben.

f'. Dit was tegelijk door Bruynseels verkocht aan Adolff HUYSMAN, burger en baas smid, in 't zelfde jaar waren Bruynseel en vrouw doopgetuigen van diens zoon Pieter uit zijn huwelijk met Joanna van T(H)IEL. Nog geen jaar later ging het aan Jan BERVELT, in dezelfde acte ERBERVELT genoemd en in de volgende Bouwelt, wat zeker een fout lijkt. Een Jan Bervelt, ook luitenant, wordt nog vermeld als in '86 bevorderd tot captein luitenant en naar Balemboangan gezonden, wat klopt met de overschrijving in Maart '87; toch blijft het vermoeden, dat we hier te doen zouden hebben met den vader van den verrader van 1722. Het erf heet dan beplant met „veelderley vruchtboomen” en wordt saamgetrokken met het zoeven genoemde.

9f. Beide worden in 1795 uit de boedel van Phenix gekocht door Johannes EDUARDS en wel voor 125 rijksdaalders, hoewel ze 242 en 320 gekost hadden. Wellicht was het dus een transactie voor de weeskamer, waarvan Eduards secretaris was. Hij was in '59 geboren als zoon van Christoffel en Maria Seroye, had Cornelia Verwer getrouwd en in '94 Joanna Cornelia gedoopt met Zijn Edelheid als getuige. Hij werd dan ook in '98 Edeleer. Aan 't eind van 't jaar verkoopt hij het weer in twee stukken.

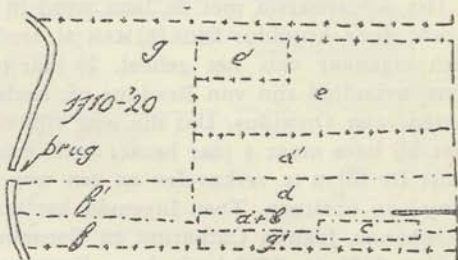
Het Zuiderdeel gaat aan Ursula FERDINANDO, waarvan ik niet anders weet dan dat zij Anthony en Sara VAN MALLEBAER vrijliet en tot erfgenamen maakte, die het in 1709 kregen en een jaar later verkochten aan den, ons bekenden, Gerard HEMSINK.

f'. Het Noorderdeel blijkt volgens het renvooi aan David REGULETH gegaan te zijn en in 1702 verkocht door Jacob & Albert Reguleth,

die dan ook zijn zoons blijken te zijn, zodat ook hier een lacune via het belendend perceel overbrugd werd. De vrouw van David, Anna Cardoza, is al onder 5a genoemd bij zijn broer Hendrick. Van haar stamde nog een dochter, Margaretha, maar zij stierf vóór '83, als David hertrouwd blijkt te zijn met Willemina Lucas, die ook kort daarna stierf, want in '87 krijgt hij met Esther Moulin een zoon Thomas. Van de genoemde zoons volgde Jacob zijn voetspoor als notaris; Albert was in 1718 goudsmid en kocht in '20 suikermolens.

Zij verkopen dan in 1702 aan Mailliar MOLLET of Morlet, van wien ik hoogstens één zoon, Pieter, vond, die in 1749 te Padang was. Het schijnt dezen Fransman niet voor de wind gegaan te zijn; in 1704 wordt zijn boedel geexecuteerd.

Dan gaat dit stuk aan Philip (Joosten) BRAAK, ons al van a bekend en komt na diens dood in 1710 in handen van HEMSINK, vier maanden vóór het Zuiderdeel. Er stond toen een „bamboese woning met pannen gedekt” op.

9g. Het restant van Bruynseels werd 1692 voor 1000 rijksdaalders verkocht aan Lambert HEMSINCK, al onder *d* genoemd in verband met zijn vrouw Van Klinck. Hij was „in de beroering” op het comptoir Sadran-gapatnam door de slavin Monica van de Cust „als van de dood bewaerd”, waarvoor zij door zijn moeder bij testament van 1695 geëmancipeerd werd en een legaat van 100 rijksdaalders kreeg. Bij de doop van zijn dochters in '91 en '92 waren Lambert Sr. en Helena Duycker getuigen, zodat ook de vader de koper geweest kan zijn. De prijs was $\frac{2}{3}$ van de koopsom van 15 jaar tevoren voor het geheel; toch betrof het nu maar $\frac{1}{4}$ van 't oppervlak en dan nog aan de rivieren met slechts een „klapperslaan” naar de heereweg. De verklaring ligt in de bebouwing met een steene huis en combuis, benevens bamboese pedakken, een en ander dus wel meer dan een behuizing voor een mandoer en slaven voor tuinbouw. Behalve het terrein aan de Crocot en de laan behoorde er nog een strookje van 20 meter breedte aan 't Molenvliet bij. Hoewel de drie stukken „naast malkander” heten, kan ik voor 't derde alleen een aparte ligging geheel Zuidelijk opmaken uit de belendingen; „naast” zal dus wel „nabij” betekenen; het is anders ook vreemd, dat die strook direct in '94 afgescheiden zou zijn en niet vanuit de „laan” geëxploiteerd.

g' Hij werd voor 61 rijksdaalders gekocht door den mardijker David MICHIELS en 't jaar daarop door Frans CORDEIRO, die in 1702 stierf en zes kinderen naliet. De zoons, Zacharias (zie 5a), Pieter, Elias Gabriel (zie o) en Domingo, deden hun erfdeel over aan hun zwager Jan de GRUYTER, gehuwd met Isabella Cordeiro, die op z'n Hollands (?) Jubel heet. Jan was

toen chirurgijn op Purmerend, zodat het een geldbelegging lijkt. Hij stierf vóór 1710, waardoor we zijn weduwe als verkoopster kennen. Dat hij in 1695 een zoon Marten doopte, doet vermoeden, dat hij zelf een zoon was van den Marten, die hellebardier van Maetsuyker was en een zoon van Jan, in 1614 al opperkoopman te Jacatra. Die zou dan weer de zoon geweest zijn van één der eerste bewindhebbers: Hendrick de Gruyter.

Het deel is dan nog voor twee jaar in handen van Jan ANTHONYSZ, voor het aan Hemsink komt voor 150 rijksdaalders.

Het achterterrein met de laan werd in 1694 voor 603 rijksdaalders gekocht door Arnoldus INGE(R)MAN(S), reeds genoemd als schoonzoon van den eigenaar van het geheel, 20 jaar tevoren. Zijn voornaam zou dan vereenvoudigd zijn van Erwidus of, zoals de weg in 1748 nog schijnt te heten, van Onwidus. Dat die weg zijn naam behield, lijkt vreemd, omdat hij hem maar 4 jaar bezat; zoals echter onder e gezegd, begon toen juist De Silva te verkavelen en een weg aan te leggen, waarmee verwarring kon ontstaan. Toen Ingeman het huis verkocht waren zijn kinderen, Stephanus, Joanna Catharina en Cornelius pas 10, 8 en 7 jaar oud.

Van 1698 tot 1700 bezit Anna KOEYMANS het, van wie ik verder niets weet, evenmin als van haar opvolger JAP A KO, die het in handen van boedelmeesteren liet, tot het in 1711 ook aan HEMSINK komt, die daarmee het hele complex weer bijeen had op de meeste delen van De Silva na.

9. Waarom deze de negen stukken, ook dat ten Zuiden van het fort, in 1712 aan Willem CUFFELER verkoopt en ze in 1716 weer terugkoopt, is me duister: vermoedelijk dacht hij over repatriëren. Aan gecamoufleerde geschenken tussen den oud-captein en den aanstaanden baljuw hoeven we ook niet te denken, want Kuffeler was hertrouwd met Susanna Duyker, wel een zuster van Lambert Hemsink's vrouw. Ook had hij in 1688 al geld geleend aan Bruynseels, dat hij terugkreeg bij diens grote verkoop aan zijn zwager. Toentertijd was Cuffeler of Kufflaer gehuwd met Diana Raveni; zij hadden drie kinderen: Johannes, Willem en Helena. Of er uit het tweede huwelijk kinderen waren is dubieus, want hij lag tot 1705 te Japara; hij stierf in '19.

Na de wederinkoop door Gerard Hemsink is er nu een lacune, behalve voor 't perceel, dat hij aan zijn Thomasia legateert (5a) en het stuk met de graven (9c).

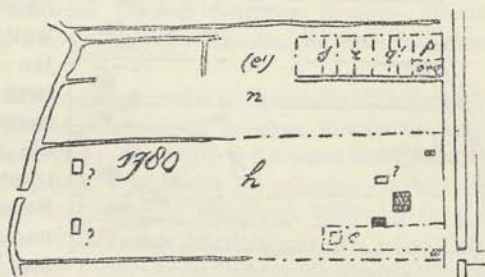
Het is echter wel aannemelijk dat hij de rest ook tot zijn dood in 1734 bezat. Bij het huis schijnt hij in '20 een brug over de Crocot gebouwd te hebben; kennelijk bezat hij dus aan de Westzij grond tot de Overtwatersweg (zie bijlage C).

Die verdere gronden blijven dan nog lang met het huis in één hand; het Noorderdeel, nu met een rechte lijn van Molenvliet tot Crocot afgescheiden, blijft verdeeld. Deze splitsing moet wel in of na '34 gebeurd zijn: de volgende eigenaren hadden geen reden ze te maken.

9h. Voor het Zuiderdeel, exclusief de graven, vinden we dan in '41 de aankoop door Frederik SCHREUDER, gehuwd met Willemina Louise

Miller, die in '52 hertrouwd blijkt te zijn met Bernardus Lehman, onder 1 al genoemd. Frederik was in 1718 in Indië gekomen, in '49 diaken der Lutheranen en zoon van Christiaan en Maria Schult en een broer van Christiaan (Jr). Zijn aankoop doet vermoeden, dat ook Jan Schreuder, over wiens huis zoveel geschreven is, een broer was. Er was er ook een, in '43 sergeant te Tegal en (een) in '61 schipper, van de vrouwen Schreuder, die De Rave en Van Dresden huwden, is de relatie dus geheel onzeker.

Lehman verkoopt dan in '52 aan Jan Paul SMIT, onder 7-8 als oom van David Joan Smith voorgesteld. Zijn dochter, Maria Pauline, trouwde in '78 met Willem Carpentier en twee jaar later, als M. P. Smith met Bernardus Hoyneck van Pappendrecht. Jan Paul, burger,

wordt in '52 heemraad en in '55 cornet der burgerij. Hij sterft in '56 en laat het complex gronden na aan zijn weduwe Maria Elisabeth GOON.

Als deze hertrouwt met Mr. Thomas SCHIPPERS, wordt het in '61 op diens naam geschreven. Hem hebben we al onder 5 leren kennen; eigenaardig is, dat hij deze gronden nog 2 jaar langer aanhield dan het eerst behandelde perceel.

9 h-c. In 1766 koopt dan Godofridus WEYERMAN het complex, rondt het in '70 af met de tuin rondom de graven en verenigt het in '75 met de Zuiderbelending, wat echter zeer tijdelijk is (7-8). Voor het overige komen we nu, met de eigenaren onder c vermeld, aan Caulier en zijn weduwe.

Haar verkopen, na 't tweede huwelijk, werden alle tegelijk in '23 door bewijzen van eigendom vastgelegd; de volgorde is dus daaruit niet na te gaan, zodat het beste lijkt ze maar van Zuid naar Noord op te sommen.

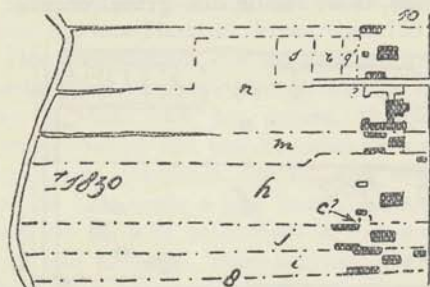
9 g'-c. Allereerst koopt dan Johannes CANTZ de strook onder g' bedoeld en de grond van c, voorzover ten Zuiden der graven, maar recht door tot aan de Crocot. Naar mijn vermoeden bevond zich op de strook g' een badhuisje, dat mama Caulier wel wat veraf gevonden zal hebben, terwijl het overpad naar de graven op de grens kwam, waardoor kennelijk niemand zich meer verplicht voelde er rekening mee te houden. Samen met zijn perceel kon Cantz er nu drie maken, waarvan het eerste onder 8 verder beschouwd is.

9i. HUIS KROET voorheen CANTZ.

Het volgende is dan bebouwd, dus na 1815, met het huis, dat De Haan aan de familie Weyerman toeschrijft. Hier blijft de weduwe tot haar dood in '30; twee harer kinderen zijn dan in Holland, zodat het

begrijpelijk is, dat het pas in '35 op hen wordt overgeschreven. Daarna blijft het nog 13 jaar in gemeenschappelijk bezit.

In 1848 krijgt de schoonzoon, Mr. KLEIN, het geheel; evenals het Zuidelijk belendende gaat het in '85 aan zijn weduwe en kinderen. In '90 sterft de weduwe en wordt het op de zoons overgeschreven, maar in '91, kennelijk bij herziene boedelscheiding, op de voordochter.

Die was in '60 getrouwd met Jean Baptiste Maximiliaan BOSHOUSER, geboren in '27 als zoon van Jan en Jacoba Veeris. Zij kregen twee dochters: in '64 Jeanne Henriette en in '66 Adeline Adelaide, die in 1935 overleed. De eerste trouwde met Johannes Hendrikus Kroet, wel een zoon van den gelijknamigen, die in 1845 gehuwd was met Johanna Carolina Wilhelmina

Klein, zodat hij haar neef kan zijn. De andere zuster overleed onlangs, na gehuwd te zijn geweest met August Burghardt. Boshouwer had voorts nog een zoon Alexander Victor, gehuwd met Jeanne Charlotte Crickmore en gestorven vóór 1922, als zij hertrouwd is met Frederik Jacobus van Goethen.

In 1925 werd het achtererf verkocht aan de N. V. Alaydroes, in '35 het restant overgeschreven op de kinderen van J. H. Kroet en J. H. Boshouwer: Felix Hugo, Maximiliaan Henrikus, Xaverius Johannes en Angélique Victorine, gehuwd met Willem Kievits.

9 j. LOGEERGEBOUW der K. P. M. voorheen Gebr. BEYNON.

Het derde perceel van Cantz werd bij de overschrijving op zijn weduwe in 1823 beschreven als bebouwd met een „nieuw” stenen woonhuis en verdere bijgebouwen. Het verschil met het vorige kan hoogstens acht jaar geweest zijn; het is echter ook te verwachten, dat deze term alleen werd opgenomen als een gebouw nog niet in gebruik genomen was, omdat anders de beslissing in de lucht hing; wellicht was het ook een bewijs, dat er geen eerdere verhoging der verponding mogelijk geweest was.

De weduwe Cantz verkocht het twee jaar later aan haar broers: Hendrik Daniel Coenraad, Frederik Hendrik en Jacob Willem BEYNON. Eerstgenoemde was al 5 jaar jonger dan Catharina Henriette. Alle vier waren door Frederik Hendrik, den commandeur van Bantam, geadopteerd als kinderen van Saima. De huwelijken der broers zijn al besproken bij de indeling van het huis, ook dat hun zwager wel in overleg met hen gebouwd zal hebben; de bouwlust was hun zuster al op haar negende jaar bijgebracht, toen ze de eerste steen legde voor haar vader's landhuis Srengsing of Kebajoran.

In '45 verkochten zij het huis aan Lodewijk LAUNY, welke Elzasser toen of kort daarop Directeur der middelen en domeinen werd. Hij was een vriend van Deeleman (zie n) en in '18 gehuwd met Susanna Wilhel-

mina Anakota Brugman, die het huis in '49 van hem erfde. Zij hadden drie zoons en twee dochters, die huwden met le Conge en Monod de Froideville; een aangenomen dochter huwde met den resident Mullemeister.

In '60 verkoopt de weduwe het huis aan Johannes Cornelis SCHMIDT, ontvanger der In- & Uitvoerrechten; hij was wellicht een zwager van den stadsapotheker Pratje, dien we onder 10 noemen.

Na zijn overlijden gaat het huis in '65 over op zijn weduwe, Emelie Macaré en zijn kinderen Johanna Louise, Auguste Jacobus Cornelis, Anna Hendrika en Frederik Eduard; het bereikt dan de hoogste verpondingstaxatie: 28 mille.

In '71 verkopen zij het aan den waarnemend stadsapotheker Frederik Ernst VAN HOUTRIJVE, die in '81 Maria Magdalena Scheuer huwde en het vijf jaar later verkoopt. De apotheek van v. Houtrijve & Co werd later „Bavosta”.

Dan komt er Johannes Hendrik VORSTMAN in, geboren in den Haag 1836 als zoon van Jan Gysbert en Catharina Elisabeth Wilhelmina Ewyk en in '62 gehuwd met Gezina Wilhelmina Snellebrand, die 9 jaar jonger was en dochter van Isaac Jacobus Johannes en Geertruida Sophia Scholten. Bij zijn overlijden hadden zij de volgende kinderen: Sara Wilhelmina Cornelia, Alida Sophie Elisabeth, Jan Gysbertus, Johanna Hendrika, Isaac Jacob Johannes en Karel Christiaan.

Een 10 maanden later in '84 verkopen zij aan Dr. Johannes Carel Joseph CHAMBRY, gehuwd met Henrietta Albertina Haudt. Toen hij als arts te Tebing Tinggi in Palembang was, kregen ze een zoon Charles August Denis, die het vak van zijn vader koos en huwde met Agatha Hordyk Exalto d' Almaras. In 1905 is de taxatiewaarde 18 mille, een vermindering met 35% in 40 jaar en in dit geval zeker niet door begin van bouwvalligheid, noch door grenswijziging, dus typisch door andere appreciatie van de „stand”.

In 1914 koopt de Koninklijke PAKETVAART Maatschappij het en begint de bij- en verbouwingen, die reeds beschreven zijn met de ruilverkaveling ten opzichte van het volgend perceel. Daarvan valt hier nog te releveren, dat toen de waarde van de vierkante meter aan het Molenvliet op het driedubbele gesteld werd van die aan de Crocot.

Het Gouvernement was namelijk eigenaar geworden van het volgende perceel; op het deel bij de Crocot verzezen daar loodsen voor de telegrafie en B.O.W. Ter uitbreiding daarvan werd in '18 het achterste deel van 't erf der K.P.M. geruimd voor een strook aan 't Molenvliet tot 1/3 van 't oppervlak, die dan tot de verbreding van het hoofdgebouw en de bouw van een complete zeevaartschool gelegenheid gaf. (= 9c)

9m. Hoewel er nog een perceel door de weduwe Caulier werd uitgesplitst, kan dit beter uitgesteld, omdat het geheel aan de Noordzij ligt en dus met de vorige niet, met de volgende wel, verband houdt.

9h. Het grote huis, slechts ontdaan van het badhuisje in 't Zuiden (en misschien een stel bijgebouwen in 't Noorden), bleef de weduwe tot haar dood behouden, van 1820 tot '32 met haar derden man, Pieter Hendrik Reynst. Bij diens dood werd het getaxeerd op f. 24500, wel een bewijs dat het grondoppervlak weinig invloed had.

In '45 wordt het uit haar boedel gekocht door Johan Heinrich REUTER, 38 jaar oud en gehuwd met Wilhelmina Deeleman. Hun eerste kind was pas gestorven, er bleven twee jongens van 3 en 2 jaar.

Eind '49 wordt het gekocht door de weduwe Doebel en Mr. A. KLEIN, wat kennelijk een hoorfout voor den Zuiderbuurman H. KLEIN is, want een maand later wordt het gesplitst en komt het Zuiderdeel aan dezen eigenaar der vorige percelen. Voor kaart zie onder 1.

9k. In '52 verkoopt hij het echter aan Wilhelmina Frederika FROELE, die ik nergens terugvond, evenmin als Johanna Wilhelmina BOY, haar minderjarige erfgename in den Haag, wier vader (weduwenaar Froele?) het in '57 op haar naam laat overschrijven om het te verkopen aan Willem Frederik Alexander CORES DE VRIES, den reder, die een schip verhuurde voor de Molukkenreis van Duymaer van Twist, en „op het Koningsplein nabij Batavia” woonde. Hij was getrouwd met H. W. Andriessie en vermoedelijk een zoon van Mr. Johan Bavius en Conradina Jacoba Susanna Keulenkamp Lemmers.

Van den koper van '62, George Anton ORT, is te melden, dat hij in '26 geboren was, gehuwd met Eda Johanna Wilhelmina Abrahams de Melverda en in '76 een dochttertje verloor; een oudere dochter was toen al gehuwd met H. Schroeder. Het huis was toen hotel en wellicht daarom werd het achterterrein verkocht.

Zijn opvolger was in '81 Jan Marius CHEVALIER, in '21 te Dorcht geboren als zoon van Everhardus en Martina Roest en gehuwd met de 22 jaar jongere Elisabeth Verhey. Zij zal wel de zaak gedreven hebben, als het tenminste juist is, dat hij als „hotelhouder” in '92 stierf. Het huis kwam aan zijn kinderen: den 39 jarigen Pieter, rijtuigverhuurder aan de Berendrechtslaan en Elisabeth Johanna Maria, gehuwd met Johan Elise Blitz.

Zij verkopen het 't volgend jaar aan E. G. VOLKERS of Vulkers, van wien alleen de verkoop aan 't GOUVERNEMENT in 1911 te vermelden is. Vermoedelijk zijn toen de bijgebouwen afgebroken, die wel uitgewoond geweest zullen zijn, want het bleef „hotel Ort”.

9l. Teruggaande tot de splitsing in 1850, vinden we voor het Noorderdeel de weduwe Doebel en een „in aanbouw zijnd woonhuis”. Zij was in 1805 als Elisabeth Maria Cornelia POLLONES geadopteerd door Johan, een Littauer, die in 1788 voor de derde maal in Indië kwam en in 1813 landheer van Blaradja was. Haar moeder was Anthonetta van Batavia; zijzelf huwde drie maal: in '23 met W.J. Sertyn, in '27 met Sigmund Herman Fredrik Wrede en ten slotte met Ludwich Heinrich Doebel. Uit dit huwelijk had zij een dochter Cornelia, die met W. F. G. Pool trouwde en dit is wel de verklaring voor het feit dat, wat nog in 1862 Gang Pollonis heette, daarna Gang Pool genoemd werd. In dat jaar werd Elisabeth namelijk insolvent verklaard en haar huis aldaar verkocht; een ander had zij dan wel tevoren aan schoonzoon Pool overgedaan. Zij stierf in '76.

Het voor haar gebouwde huis aan 't Molenvliet had zij al in '58 verkocht aan Jacobus Bartholomeus DROSSAERS. Deze was in Den Bosch geboren, 1812, en gehuwd geweest met Catharina van de Garde. Hij hertrouwde met Helena Sophia Houthuysen van Breda, die hem vier zoons en vijf dochters schonk en in '60 overleed. Hij trouwde toen nog met haar jongere zuster Louise en kreeg in '65 nog een zoon. Bij zijn overlijden in '77 werd het perceel op vijf dier kinderen overgeschreven, terwijl Bedier de Prairie (zie 5b) er zijn wijnhandel had, want de vader was reeds vóór '74 naar Depok vertrokken, waar toen zijn derde vrouw overleed. De boedel, waarin ook ruim twee ton zat, deels van de verkoop van het achterterrein in '75 afkomstig, bleef kennelijk onverdeeld, want in '82 wordt er nog overgeschreven op Ludolph Jan en Helena Carolina VAN BEUSECHEM. Georgine Françoise Drossaers was namelijk gehuwd met Willem Nicolaas Philip Renaud van Beusechem, zoon van Ludolph Jan Sr en C. C. W. Palm, zodat ze in de verte familie waren van Van Riemsdijk en Chassé.

Misschien ligt in die connectie de reden dat het huis in '92 overging aan Johanna Frederika Reiniera VAN MOTMAN, onder 2 al behandeld.

Als meer van haar bezittingen en het aandeel in Tjampea, komt het in 1901 aan den, ook al (onder 8) behandelden, Sech Oemar MANGOES. Wellicht verzorgde die de combinatie met de beide belendingen voor de verkoop in 1911 aan het GOUVERNEMENT, waarop de afbraak gevolgd schijnt te zijn van dit jongste der drie huizen.

9m. We zijn nu gekomen aan de laatste splitsing van de weduwe Caulier, de Noordelijkste strook van haar bezit, waarvan in 1823 Anthony DEKKER een bewijs van eigendom kreeg. Hij was in 1780 te Hagesteyn geboren, in 1817 als havenmeester gehuwd met Engeline Catharina Alewyn en toen kaptein luitenant ter zee, terwijl Reynst als kaptein ter zee zou overlijden. Dekker is in '26 aan de Jacatraweg gestorven. Hij schijnt het huis verhuurd te hebben aan Adriaan Anthony Vinju, wiens vader hem executeur testamentair gemaakt had. Althans noemt een meetbrief van 't volgende perceel de belending „Vindju”. Tot '29 bleef het nog in 't bezit van vier zoons Dekker.

Toen kwam het aan Anna Elisabeth PALM, douairière Chassé. Hem zullen we bij 't volgend perceel behandelen, zij was de oudste dochter van Matthias Frederik en Abigaël Maria Simons.

Na haar dood in '43 komt het huis aan Johannes Harmanus JONKMAN, die er in '48 als 36-jarig vrijgezel overleed. Zijn opvolger was Cornelis HEYE, die er drie jaar woonde en er vermoedelijk Anna Christina ten Brummeler huwde. Hij was de zoon van Hendrik en Clasina van der Moeyen.

In '51 werd het gekocht door Francina Wynanda VAN DOORNINCK, pas weduwe geworden van Pieter Johannes Overhand, resident der Preanger Regentschappen, met wien ze in '42 gehuwd was na de dood van zijn eerste vrouw E. J. Bletterman.

In '60 koopt de Zuiderbuurman J. B. DROSSAERS het en splitst het achterterrein er uit, kennelijk in verband met de wasscherij, die aan een zijweg van de Gang Chassé de naam zou geven; later wordt dit ook voor het vorige perceel geregeld. Dit hield hij namelijk niet aan, maar verkocht het na vier jaar.

De koper, Johannes Anthony HOOFDSTEEDER, was in 1807 geboren als zoon van Joseph Augustijn en Elisabeth Michiels, die wel een tante was van mevrouw Arnold, die nog op 't volgende perceel woonde. Johannes huwde in '31 S. W. Thiessen en hertrouwde met Caroline Fifi van den Bogaert, die in '77 het huis van hem erft samen met hun zoon Johan Richard George.

Zij verkopen het in 1900 aan Cornelis Martinus Theodorus Napoleon BUDDINGH, die geboren was in 1862 als zoon van Willem en Theodora Thealine Henriette Palmyre Vrijdag. Hij had een ijsfabriek, die aan de overzij van 't Molenvliet in de naam van een Gang is vereeuwigd. Hij huwde Amalia Sophia Cordesius en werd ook directeur van de Buitenzorgse gasfabriek.

In 1909 koopt de Maatschappij FELICITAS het, die ook wel niet ongelukkig geweest zal zijn met de verkoop binnen twee jaar aan het GOUVERNEMENT.

We komen nu aan het gedeelte, door Jurriaan de Silva Jr. verkaveld en slechts voor een klein stukje door Hemsing opgekocht. (9e')

9n. Electrotechnisch Bureau voorheen VAN HAEFTEN.

Van 't deel ten Zuiden van De Silva's weg ontbreken vrijwel alle opvolgende overschrijvingen, zelfs is het niet zeker of dit wel in meer dan twee of drie stukken verdeeld is geweest. In ieder geval was het vóór 1753 weer in één hand, met daarbij het achterterrein met de klapperslaan, die aan de andere zijde van de rij kleine perceeltjes weer op 't Molenvliet uitkwam, welk stuk wel tot 1734 aan Hemsink gebleven was.

Op één dag toch kocht Urbanus BRESYN deze twee stukken. Hij werd juist in '53 ontslagen als commissaris der Zee- en commerciezaken, na president van Qualladamak te zijn geweest, hij was gehuwd met Anna Elisabeth COULON en stierf kort na de koop, waarop de weduwe het verkreeg. Zij was een dochter van Jan Hendrik en Margaretha Tippeloo, hertrouwde met Mr. Johan(nes) NOBEL, maar overleed in '57 op haar 34e. Mr. Johannes, zoon van Johan Caspar en Johanna Catharina de Jong, was al advocaat in den Haag, toen hij in 1745 naar Indië trok. Hij hertrouwde vermoedelijk met een Juffer Jubbels en pas toen liet hij het overschrijven. Hijzelf overleed in '64, na ook haar overleefd te hebben. De executeur van zijn executeur-testamentair, wijlen Adriaan Jubbels, verkoopt het dan aan Mr. Johannes HARRIS, toen vaandrig der Oostzijdse burgerij en gehuwd met Anna Krommert, met wie hij Willem adopteert, een zoon van Sara, die aan de Molenvlietsche dijk woonde. Of hij daar zelf ook gewoond heeft is niet zeker, noch of hij al in '62 het volgende perceeltje gekocht had; hij stierf „buiten de Rotterdamsche poort” in '73.

Het perceel had hij al in '68 verkocht aan Adriaen van HAEFTEN, die (9n) er meerdere stukjes verderop bij kocht, wat echter niet tot vereniging voerde. Dit is dezelfde als de eigenaar van het speelhuis te Tandjong Priok, door Rach afgebeeld, en eigenaardig is, dat Harris daar indertijd wijkmeester was geweest. Van Haeften is ook de secretaris der Bank van Leening, die volgens De Haan promotie weigerde wegens de emolumenten. Hij kon het weten, want zijn grootvader Nicolaas was hier notaris en zijn vader, Mr. Jacobus was hier geboren en gestorven. Het huis aan zee bouwde hij wellicht voor zijn eerste vrouw, Maria Barbara Krag, dochter van een zeevaarder uit Drontheim, die hem twee zoons en drie dochters schonk. Als hij in '74 hertrouwt met Wihelmina Johanna Soual, verkoopt hij 't merendeel van zijn Molenvliet-bezit; beiden sterven in '76.

Voor twee maanden komt het grote perceel (met een klein aan 't Molenvliet) in handen van Jacob VAN CAMPEN. Deze was in 1761 te Bantam met Cornelia Petronella Poelman getrouwd en in '72 van Palembang teruggekomen. Kennelijk werd hij ziek, want in '74 wordt hij ontslagen met permissie aan de Kaap te wonen.

Hij vindt een koper in David Joan Smith voor den broer van diens zwager: Abraham ARMENAULT. Deze was van Amsterdam in '69 in Indië gekomen, waar zijn vader, Daniel, ook geweest was; zijn broer Daniel Jr. was toen al in Japan. Broer Robbert Hendrik, die met Ida Johanna Smit(h) getrouwd was in '51, was wellicht pas gerepatrieerd, want reeds in '45 was hij extraordinaris klerk. Abraham bracht het tot boekhouder, maar vertrok in '76 voorgoed naar Holland, waar zijn „huis” de zaken voor de Indische familie waarnam.

Het huis werd aan Johannes VOS overgedaan, al genoemd als zwager van David Joan Smith, door zijn eerste huwelijk met Adriana Agatha. Reeds in '62 was hij echter hertrouwd met Ida Wilhelmina Bake, overigens een halfzuster van Mevrouw v. d. Parra. De Haan, die de benoeming van Vos tot mede-admiraal zo uitvoerig afkeurt, noemt hem alleen neef van den G. G. en ziet dus het tweede huwelijk over het hoofd of houdt Ida voor een dochter van Jacob Willem Bake, den Raad van Justitie; het lijkt echter onwaarschijnlijk, dat „Mevrouw Generaals” voor een nichtje mee naar de rede gegaan zou zijn. Ik zie in deze quaestie alleen de vraag of Hasselaar admiraal bleef alleen omdat hij eerder benoemd was of om de Amsterdamse heren niet te ergeren. Met deze episode in '71 liep de carrière van Vos niet af. De aankoop van het huis gebeurde na zijn terugkeer in '76. Hij schijnt toen echter te zijn gaan sukkelen, vertrok in '78 naar de Kaap „tot herstel van gezondheid”, maar stierf toch in '82. Hij had toen drie dochters, waarvan we Ida Petronella Jacoba al onder 3 vermeldden als baronesse van Reede tot de Parkeler. Hij was (bij vertrek naar de Kaap?) gescheiden van Ida Bake.

Ook wel in verband met dat vertrek verkocht hij eind '77 het huis aan 't Molenvliet aan Alexander CORNABE, die het kennelijk als geldbelegging nam, want hij repatrieerde toen tussen zijn dienst op Tegal en die te Ternate, waar hij in '83 gouverneur werd. Bij het voorschrift om

- (9n) bij vertrek alle grond te verkopen werd dus kennelijk wel een tijdelijk absenteïsme toegelaten. Cornabe was getrouwd met Agatha Catharina Houting, dochter van den Raad-extraordinair Nicolaas, en hertrouwde tegen '94 met Margaretha Theodora Amelia Dur (r), die hem een zoon en dochter schonk.

Bij zijn terugkeer verkoopt hij het perceel in '78 aan Rutgert Reynier KEYZER, waarvan niet anders te melden valt dan de verkoop in '80.

Dan krijgen we, overeenkomstig de blokkaart, Ary HUYSER, den tweden administrateur der graanmagazijnen, onder 5 al genoemd. Hij repatrieerde in 1784, maar was in 1792 weer hier als drukker . . . en auteur. Hij schijnt, volgens de kaart, de goot aan de Zuidzij van de „laan" tot de Crocot doorgetrokken te hebben, zodat het een doorlopende weg kon worden, wat op den duur toch niet geschiedde.

In '89 komt het perceel nu aan de weduwe van Hendrik Laurens VAN DER CRAP, die het echter zelf gekocht had zonder over te schrijven en wel in '86, tegelijk met het perceeltje aan 't Molenvliet of in '87 met het achterste op dezelfde rij, dat echter tegelijk op naam staat van Dirk Leenart, wat dan wel een zeer vrije schrijfwijze zou zijn voor denzelfden persoon. Hendrik Laurens was in '41 geboren als posthume zoon van Hendrik van der Crap, heemraad en ijkmeester en diens derde vrouw Elisabeth Appeldoorn. Hij was in '68 onderkoopman, huwde vier jaar later Anna Christina Houtman, toen weduwe van Andries Kramer, werd schepen en overleed aan 't Molenvliet in '88. Hij had in '81 een zoon van Estaa van Boegis geadopteerd en was executeur-testamentair geweest van de weduwe Mohr, de schoonmoeder van David Joan Smith, die zijn vrouw een legaat gaf. Anna Christina was een aangenomen kind van Fredrik Willem Houtman, meesterknecht der kruitmakers en in '49 geboren; bij haar dood in '95 bleken mevrouw Wiese en juffer van Stockum erfgenamen.

Het perceel werd voor 10 mille verkocht aan Simon Hendrik STEVE, 1e secretaris der Hoge Indiase Regering, die het in 1800 aan Pieter WALBEEK verkoopt voor 16, waarin wel een inflatie-factor zal zitten. Pieter was een zoon van Jan Walbeek, vrijheer van Tienhoven, en A. J. van der Sluys. Hij werd in 1777 eerste resident van Bandjermasin, in '93 kaptein der pennisten en stierf in 1807 als inspecteur der regentschappen. Hij was in '85 getrouwd met Johanna Louisa Gotzhuisen.

In 1808 verkoopt hij voor 33 mille aan Petrus Theodorus CHASSE, die reeds in 1802 het perceeltje aan 't Molenvliet van hem gekocht schijnt te hebben. Voor diens staat van dienst kan weer naar de Feestbundel verwezen worden, zijn vrouw Anna Elisabeth Palm is al onder m genoemd. Van de vijf dochters en twee zoons, die hij overleefde, noem ik hier Wynanda Elisabeth, geboren in 1799 en gestorven vóór de geboorte van de gelijknamige die in 1802 geboren werd. Het eigenaardige is namelijk, dat in 1799 een Wynanda Elisabeth geboren werd en begraven uit een tuinhuis aan 't Molenvliet, die de dochter zou zijn van Pieter Theodoor Cassa: wel dezelfde naamsverwarring, die we bij dit nummer 9 voor het samentrekken van 't grootste deel moeten veronderstellen. Chassé

was namelijk bijna geslaagd in het opkopen der perceeltjes binnen het (9n) omlopende, waardoor hij de „laan” daarbij kon trekken. Alleen zou dit stuk vier dagen vóór de acte van samentrekking overgegaan zijn op Pieter Theodoor Cassa! Inderdaad bleef juist dit, met het Zuidelijk beledende deel tot haar dood in handen der douairière, die nog 11 jaar van die titel genoot. Door de val der Compagnie zou die haar ontgaan zijn, maar Chassé was in '27 baron geworden.

In 1843 dan verkrijgt Jan Willem ARNOLD het perceel. Zijn ouders zijn al onder 3 vermeld, evenals zijn nicht bij adoptie, die van nature zijn tante was: Geertruida Charlotte Arnold (Neun), die in 1808 met Brandel en in '22 met Steitz huwde. Bij datzelfde perceel vonden we Arnold's zwager Van Motman; hijzelf was de jongste, geboren in '13 en in '38 getrouwd met Augustina Michiels, bij het vorige perceel genoemd. Zij hadden twee zoons en vijf dochters, de oorspronkelijke aandeelhouders der „landen”, waarvan de verpondingswaarde bij de dood hunner moeder in '76 ruim 3½ miljoen was, Arnold zelf was in '74 naar Holland gegaan, wel in verband met het sterven van zijn zwager Bik (zie 7) en hun gemeenschappelijk bezit van de Breesaap.

In '69 had hij het huis voor 83 mille aan Etienne CHAULAN & COMPAGNIE overgedaan; de meer dan verdubbelde waarde zal wel aan de bebouwing van Gang Chassé te danken geweest zijn. De compagnon in quaestie was zijn vriend Charles Theodoor DEELEMAN, die het van '76 tot '80 samen met de kinderen Chaulan bezat en het in '84 naliet. Deeleman was in '24 te Amsterdam geboren en was ingenieur van de Waterstaat, toen hij in '47 Adriana Wilhelmina Tromp huwde, de 19 jarige dochter van Jannis, die ook op Molenvliet woonde. De bruijom namelijk logeerde bij Ernst August Schill, zijn aanstaanden zwager, onder 5e genoemd; de derde getuige was Lodewijk Launy, ons ook al van 9j, bekend: het was, met de Chaulans er bij, een echt wijk-feest! Twee jaar later werd Jean Jacques geboren en in '59 Johanna Catharina. Dan komt in '66 een tweeling: Arnold Willem en Willem Arnold. De eerste werd de bekende makelaar, de tweede machinist op suikerfabrieken. Die had dan de technische zin van zijn vader geërfd, den uitvinder der nu weer in groten getale aangemaakte „deelmaan's”. De relatie van den vader met den architect van Chaulan & Cie, Poulbon, dateerde al van hun tijd bij de Waterstaat, zoals op oude tekeningen te zien. Als jongste kind krijgt hij in '68 Caroline, aan wie bij de boedelscheiding dit perceel werd toegewezen.

Zij splits het in '95 en verkoopt het huis aan 't Molenvliet aan het WE-DUWEN- EN WEEZENFONDS voor 21 mille. De vier volgende gaan voor f 8400 elk aan Max Henri Theodoor GOERS en dat op de hoek van de Wascherijweg aan Bernard SIBENIUS TRIP. Deze vijf worden in 1934 opgekocht door de Mij tot Exploitatie van Vastigheden „Lim”, het erf vooraan komt in 1922 aan TAN In Hok en in '33 aan LIE Hin Lim, dien we nog onder r en 14 terugzien, evenals Goers onder s. Van Sibenius Trip kan vermeld worden, dat dit de zoon was van Mr. Jan en Elisabeth Salverda van de

Lande, dat hij Elisabeth Willemina Elenbaas huwde en in 1919 als architect overleed, na dit langen tijd bij de B. O. W. geweest te zijn. In '93 kreeg hij een zoon Cornelis Bernard.

90. We komen nu aan de verkaveling van Jurriaen de Silva Jr., die de sleutel leverde tot Hemsink en diens voorgangers. Het reeds genoemde perceeltje aan 't Molenvliet verkocht hij in 1712 aan Gabriel CORDEIRO, die het in '26 overdoet aan Gabriel ELIAS. Dan is er een lacune tot de koop door Clara SYMONS in '53. De eerste is wel dezelfde als onder g' genoemd; van de anderen valt niets te melden.

In '58 komt het perceeltje aan TIO Ho nio, die het in '64 aan haar dochters, TJOE Kien en Tjoe Kiam nio nalaat. De laatste krijgt het 't volgend jaar geheel tot '68, als het aan OEY Tjan Ko en ONG Koey Ko komt, die het een jaar later aan Adriaen VAN HAEFTEN verkopen. Ook Armenault bezit het samen met het grote perceel, maar Vos koopt het niet. Pas in '83 wordt het op vendutie gebracht en door Daniel Adriaan BEE(C)KMAN gekocht. Die was in '70 al secretaris van Heemraden, huwde in '74 Sara Dorothea Kreps, onder 3 als schoonzuster van Neun genoemd, en repatrieerde in '88.

In '86 wordt het dan door Van der Crap gekocht, die een paar maanden later het volgende koopt en in '89 het grote perceel, dat toen dus de kleine geheel omsloot op het wegje na. Het blijft nu verder verenigd met het volgende stuk aan 't Molenvliet, dus kan daarvan eerst de geschiedenis opgehaald worden.

9p. De Silva zou dit in 1701 verkocht hebben aan Joosten BENTING of Henting, waarvan ik slechts weet, dat hij het in '08 aan Maria ROSAYRO overdoet. Deze kan de weduwe van den luitenant der artillerie Hans Creps zijn en is dan in '28 gestorven. Volgens de belending van 't volgende perceel zou het verder vóór '38 aan Isaak VAN SCHINNE gekomen zijn tot '62, wat lang lijkt, maar er zijn er vier van dezelfde naam elkaar opgevolgd. Hier zouden we te doen hebben met den Raad van Justitie van '39, oom van den beroemden Radermacher en in '18 getrouwd met Everdina de Jode, die hem in '26 twelingdochters schonk en in '31 den vierde der dynastie, die dit perceel tot '62 bezeten kan hebben.

Dan zou Jan HARRIS gevolgd zijn, maar dat moet dan een afkorting voor onzen Mr. Johannes van n zijn, of gevolg van een doorlopende achterlijkheid, want Jan (de doodbidder, die bakker werd) was al in '61 gestorven.

Vóór 1776 wordt dan Salomon LUCASZ genoemd, maar voor het perceel zelf de koop in '82 door LIE I Ko. In '86 verkoopt die het aan Van der Crap. Na de dood van diens weduwe wordt het nog eens afgescheiden; van 1796 tot 1802 bezit Frederik Willem NICOLAAS het. Die was in '93 kaptein der inlandsche Christenen, adopteerde 2 zoons en 3 dochters en huwde N.H. Anthonysz, die hem in 1801 overleefde, maar 't perceel overdeed aan Walbeek voor 1110 rijksdaalders.

9q. Het perceeltje aan De dwarsweg achter deze twee schijnt De Silva in 1712 verkocht te hebben aan Jan PIETERSZ, van welke naam er een aantal in leven waren; er is natuurlijk alle kans, dat hij een broer van zijn buurman Christiaan was en beiden neven van de weduwe Bruynseels, maar zekerheid is in deze gevallen bijna uitgesloten.

Hij verkocht in '22 aan Gillis NICODEMUS, maar deze foliant is in brokjes uiteengevallen, zodat voorlopig geen vervolg gegeven kan worden. Wellicht valt er ook niets te ontdekken vóór '31.

Dan koopt Gysbertus SCHUYLENBERG het en krijgen we in '48 dezelfde overgang via zijn stiefmoeder als onder 7.

Dit perceeltje komt dan aan ROA, luitenant der Baliërs, wel van die in 't „kwartier” aan 't Molenvliet. Hij verkoopt het 't jaar daarop aan Esperansa LUCASZ, wellicht een tante van de gelijknamige, latere eigenares der Westelijke belending en zo goed als zeker gehuwd met Jan MARCUS, die in '42 opperhoofd van Bassoura was. Zij kregen te Gamron een dochter, Anna Maria, die het perceeltje erft en in '67 met David Jacob DUCLOUX (Duclaux) trouwt, toen opperstuurman.

Hij verkoopt het voor haar in '72 aan Monsieur George Reynier SANDER, waarmee de relatie niet was afgelopen. Als Anna Maria namelijk in '81 als weduwe sterft, betaalt Sander haar begrafenis. Hij werd in '82 onderkoopman. In dat jaar verkoopt hij het perceel aan Njey Aliedja, Amieda en Samieda, wat mij één persoon schijnt aan te duiden, hoewel een moeder met dochters een goede verklaring geeft van het langdurig bezit. Immers kocht CHASSE het van haar pas in 1809, tussen de twee volgende delen in.

q'. Het volgende stuk is in 3 en 2 delen verkocht, maar dan weer verenigd, zodat ze het best samen behandeld kunnen worden. In 1695 al verkocht De Silva een stuk aan Anthoni THOMASZ, in 1707 een ander aan Scipio van BENGALEN; daartussen lag dan nog iets, want als in '08 Christiaan PIETERSZ dat van Thomasz koopt, wordt tegelijk ingeschreven, dat hij met Scipio een stuk van De Silva koopt. Van Pietersz is onder p al geopperd, dat hij naast zijn broer woonde; van Thomasz lijkt mij alles even onzeker; van Scipio weten we door de overschrijving van '43, dat zijn universeel erfgenaam Johannes NICOLAAS was. Dit was wel de man van Christina Marcus, waardoor we in de familie van 't vorige perceel en van Salomon Lucas aan 't Molenvliet geraken.

Nicolaas verkoopt dan 2 delen aan Johannes LAURENS(z), die er gestorven schijnt te zijn, evenals zijn weduwe, Lucretia MATTHYS. Het gecombineerd perceel met „een bamboese huisje” wordt door haar executeur in '64 verkocht aan den Javaan SARA OEDIEN, die er wel niet gewoond zal hebben en het 't volgend jaar verkocht.

Al hoorde de koper, Jan Dirk REYSELS, als luitenant van een compagnie inlandsche burgerij er beter thuis, hij deed het een maand later over aan Johannes Harris, waarmee het bij het grote perceel kwam. Misschien stond die snelle verkoop in verband met Reysels' trouwen in '65 met Anna Maria Brons, die wellicht als weduwe van Jan Dirk Vaag, gewezen bootsman, ook wat meebracht.

De twee stukjes worden weer van 't grote perceel gescheiden 3 jaar (!) na de dood van Van Haeften, als Sacer VAN MACASSER (ook van Batavia) het op haar naam krijgt. Bij een zo discreet uitstel past het ons te zwijgen.

Zij verkoopt nu de helft aan Adriana FRANS, de rest aan den, onder o al genoemden Salomon LUCASZ. Twee jaar later, in '82, gaat dat van Salomon op Esperansa LUCASZ over, die er in '89 weer een stukje van teruggeeft aan Adriana Fransz; de rest gaat in 1804 aan Jacoba en Abraham Isaak PIETERS. Hun erfgenaam was kennelijk Willem Cornelis PIETERS, die het in 1808 aan Chassé verkocht.

De twee stukjes van Adriana bleven tot 1809 op haar naam, hoewel het me toch toeschijnt, dat zij de „weduwe Dirk Jacobs” is, die al in 1792 aan 't Molenvliet overleed; de grond zou dan beheerd zijn door haar zoon Willem Cornelis Jacobs. De kans hierop wordt vergroot door de vele Jacobsen, die rondom woonden.

In ieder geval koopt Christiaan (Godlob) RICHTER ze om ze 't volgend jaar aan Chassé over te doen. Hij was te Amsterdam geboren in 1795 en stierf in 1836, na twee dochters geadopteerd te hebben. In 1813 vroeg hij permissie tot verblijf als wonende aan 't Molenvliet, zoals we zien zullen: het perceel achter dit. Alleen voor hem bleef van 1815-'36 het „gangpad naast de douairière Chassé” bestaan.

90, p, q. We kunnen nu de verdere eigenaren van het verenigd perceel aan 't Molenvliet nagaan. De koopsom in 1811, 60000 rijksdaalders, lijkt exorbitant, maar het is kennelijk papier geweest. De koper was Joost Carel ROMSWINCKEL, die als eerste gesworen klerk ter secretarie in 1801 zijn nichtje Catharina Wilhelmina van STOCKUM gehuwd had. Zij was in 1782 geboren uit het huwelijk van Hendrik, later Directeur-Generaal, en Catharina Elisabeth van Romswinckel, weduwe van den landmeter Marci; haar broers en zusters stierven zeer jong, zijzelf in 1806. Het jaar daarop hertrouwde Romswinckel met Femmetje Catharina Brouwer, die in '27 overleed, na hem een zoon en twee dochters geschonken te hebben. Hij kocht in 1814 het perceel op Rijswijk, waar nu Van Arcken gevestigd is en schijnt kort daarop zijn bezit aan 't Molenvliet verkocht te hebben.

In 1818 althans wordt er een bewijs van eigendom afgegeven, waarin vermeld: een nieuw steenen huis met agtergalerij, combuis, dispens en kamers boven dezelve, slavenvertrekken, wagenhuis en stal met vertrekken. Alleen aan de Zuidzij wordt als belending een weg genoemd; bij het kadaster heeft men nog een kaartje, waarop aangegeven is, dat van de „laan” aan de Noordzij het Oosterdeel bij dit perceel getrokken werd, de rest aan Chassé bleef. De koper, die vermoedelijk ook de bouw van het huis betaalde, was Gavork MANNUK, als dertigjarige van Julpha bij Ispahan in 1797 naar Indië gekomen. Hij was geassocieerd met Nazaret Johannes en liet zijn zusters Mariam en Takoey overkomen, bekend als stichtsters der kerk in Gang Scott en de eerste als vrouw van Jacob Arathoon. Gavork woonde in '13 nog op Jacatra, maar stierf in '27 aan 't Molenvliet; behalve genoemde zusters, liet hij een broer te Colombo

na. Als typering van zijn zaken diene, dat hij in '24 het Gouvernement (9 o. p. q) met een ton contanten bijsprong en daarenboven voor twee ton katoentjes op crediet leverde.

In '28 komt het huis op naam van Jordan JOHANNES, wel een zoon of neef van Mannuk's compagnon, dien we onder 10 nog tegenkomen. Hij huwde in '25 Anna van der Hoeven van Amsterdam en kreeg in '26 een zoon Jacob Dieterik, wellicht nog een, Manuk, die suikerfabrikant werd. Later trok hij naar Singapore, waar hij in '73 overleed.

In '31 had hij het huis al verkocht aan den schoonzoon van Chassé, Mr. Jacques Adriaan VERPLOEGH, gehuwd met Juliana Cornelia Theodora Chassé, in '23, kort na zijn komst uit Middelburg. Zij hadden een dochter en twee zoons, die zich Verploegh Chassé noemden (na de verheffing van hun grootvader). Vermoedelijk in verband met de dood van Richter en de mogelijkheid de Gang te vervangen door de huidige doorlopende, verkoopt Verploegh het vóór-perceel in '38, zijn schoonmoeder de laatste vier jaar van haar leven alleen latende in het huis aan de overzij van de gang, al is 't ook mogelijk, dat zij eerder vertrok (toen de gang verlegd werd?).

De koper was TAN Eng (G)oan, wel de latere majoor. In '41 verkoopt hij het aan Johan Arends THOLEN, in 1806 te Emden (N-H) geboren uit het huwelijk van Hinrich Arends en Engels Heyen. Hij huwde Grietje Koster, die hij overleefde; hij stierf op zijn land Oeloedjamie in '51.

In '44 had hij het huis verkocht aan Cornelis Jacobus van AECKELEN (Arczellen? Aeckerlin?); twee jaar later komt het aan Isaak NORTIER, in 1803 te Rotterdam geboren als zoon van Jacob en Margaretha de Vos en in '45 gehuwd met Anna Louise LE CLERCQ. Zij waren onderwijzer en onderwijzeres en bij zijn overlijden in '54 heet hij nog particulier onderwijzer. Vermoedelijk hielden zij school aan huis en hield zij het daarom nog tot '59 aan.

Dan komt er Leendert BRAS, twee jaar later vermeld als vennoot van v. d. Linden en Schilperoort te Palembang en misschien de grootvader der mede-eigenaren onder 11 te noemen. Wellicht vertrok hij in '62 naar Palembang, althans gaat het huis over aan Caspar Huibert August THOMANN, van wien ik slechts de verkoop in '70 kan melden. Heinrich Alexander BAHLMANN, de koper, hield er een bazaar en was getrouwd met Maria Rosa Agnes Striethorst, die het erfde met hun kinderen: Maria Catharina Françoise, Regina Josephina Agnes, Elisabeth Henriette Maria, Justina Theodora Maria, Wilhelmus Hendrikus, Maria Aloysa, Hendrik Frans Robert, Agnes Maria Josephine Francisca en Bernadette Regina Josephine Maria.

Zij verkopen nog in '86 aan den directeur van hun bazaar: J. Th. VOENCK, die 4 jaar later hetzelfde doet met de helft. Samen bezit hij het dan gedurende 11 jaar met Gosse GORTER en F. G. STEIN, directeuren van de school „Instituut Thie”, die door de uitbreiding van het Hotel des Indes moesten verhuizen. Gorter was wel een zoon van Job en Marretje Hofste; van Stein vond ik geen familie. Zij verkopen hun helft in 1901,

aan MANGOES, die het geheel drie maanden later aan Sapie Ie levert, waarna het in 1902 aan de Zusters URSULINEN komt en wel weer als school gediend zal hebben. In 1906 hadden zij de ruimte niet meer nodig en was ook dit huis der negentiende eeuw uitgewoond of niet meer te verhuren.

De Maatschappij tot Exploitatie „GANG CHASSÉ” vervangt het door zeven gelijkvormige huizen!

9r. Er resten nu nog twee perceeltjes, waarvan het eerste door De Silva in twee stukken verkocht zou zijn en wel aan Pedro en Matthys Hector VAN BENGALLEN, op één dag in 1695. De eerste zou het dan 1706 aan Catharina JANS hebben overgedaan, veeleer nagelaten, want in '24 schijnen beide in handen gekomen te zijn van Annica VAN BENGALLEN, die wel haar dochter kon zijn; er komt zelfs in 1707 onder de kopers van De Silva nog een Catharina van Bengale voor, maar dat kan ook degen zijn, die in 1670 met Jacob Jansz trouwde. Annica was vrij zeker getrouwd met een ARNOUT, wellicht Isaak zelf, die haar erfgenaam was en in '52 ook overleden. De naam komt misschien onder 10 weer voor als Aernolt en Arnot.

De diaconie brengt het dan op vendutie en in handen van Johannes JACOBS. Deze was getrouwd met Susanna MOSES, die het in '61 van hem erft, samen met de volgende kinderen: Abraham ANTHONYSZ als weduwnaar van Jacomina, Maria weduwe Oofthutter, Florentina, Jacob en twee kleinkinderen Abrahams. In '64 blijkt Anthonysz overleden; zijn dochter Susanna was zeker nog minderjarig, zij wordt pas bij de verkoop in 1803 genoemd. Ook Maria is gestorven; wellicht hertrouwde zij nog met ADAMSZ, althans is in 1803 ook een Samuel Valentijn Adamsz eigenaar. Florentina huwde na '64 met een zeker Schorrel, die dan vóór 1803 stierf. Jacob verdwijnt ook na '64 en inderdaad is er in 1780 een gelijknamige meesterknecht der smitsgezellen te Makassar. De kleinkinderen Abrahams kon ik niet terugvinden.

Tenslotte krijgt Susanna Anthonysz nog in 1803 het geheel en verkoopt het pas in 1811 aan Rentsius Godfried DE GRAVE voor 1500 rijksdaalders. Die was in 1789 te Macasser geboren als zoon van Ds. Henricus en diens derde vrouw J. E. Voll, tevoren weduwe Dieterich. In '13 wordt het geveild en gaat voor 1500 Spaansche matten aan Christiaan Godlob RICHTER, die bij het vorige (o, p, q) al vermeld is.

Bij de dood van Richter komt het in '36 aan Christiaan HEYER, die het precies een jaar later overdoet aan Daniel PARE, van wien ook slechts te vermelden is, dat hij het in '40 verkoopt aan Anna Maria Barbara VRYBURG, dochter van Pieter en Maria van Panhuys. Als 14 jarige trouwt ze op Banda in 1823 met Thomas Anthony van der Hell; in '31, '34 en '35 schenkt zij hem een dochter, in '37 een zoon. Kort daarop sterft hij en komt zij naar Batavia; het huis bezat zij maar een jaar.

In '41 toch verkoopt zij het aan Philip Jacob STAMLER, een 48 jarigen Hagenaar, die getrouwd geweest was met Louiza Antonia Macaré en sinds '27 hertrouwd met Juliana Antoinette van Alphen, die te Baltimore

geboren was. Hij was in '37 chef ordonnancier en had een zoon, Jacobus Wilhelmus, die assistent-resident werd.

Reeds in '43 wordt hij opgevolgd door Henry PROSSER, in 1813 te Londen geboren en in '39 getrouwd met Maria Osborne van Benkoelen, die hij aan boord van zijn brik „Le Charles” had meegebracht. Hoewel zij hier nog in '48 een dochter kregen, deed hij het huis al in '45 van de hand.

Het komt aan Carolina Hendrika THOMAS, Weduwe Jan Specht, die het in '48 weer verkoopt aan Elisabeth DE BRUYN, die getrouwd was geweest met Jacobus ter Hoeff en met Willem Lodewijk van Lutzow, wel de zoon van Tiba, geadopteerd door den, onder 3 genoemden, baron.

Zij verkoopt het in '53 aan Levinus MEYER, die met een freule Goldman getrouwd was. Haar vader, al onder 7 en 4 genoemd, komt bij 13 weer ter sprake; wellicht heeft de schoonzoon diens bouwprestaties willen imiteren, althans koopt hij later de belending.

In '63 verkoopt hij het aan Martinus Johannes Adrianus Arnold, die ik voor een broer houd van zijn buurman, dus voor een zoon van Adolph Cornelis en wellicht een kleinzoon van den Johan Paulus, bij Neun onder 3 genoemd.

In '68 wordt het gekocht door Pangerang MACHMOED, dien ik niet thuis kan brengen; in '75 door Alexander SIMON. Die was in '30 te Rethy in België geboren en in '57 uitgekomen. Hij huwde Terresia HEINEMAN en had twee dochters: Rosalie Henriette, gehuwd met Charles Henri Eugène Maseroy, en Henriette Adrienne, de vrouw van Henri Charles Knaud. Bij het overlijden van Simon krijgen de dochters elk een kwart, dat ze in 1902 verkopen aan Otto Erich Frantz Heinrich Steffen, van wien de weduwe deze helft in '03 koopt.

Zij verkoopt in 1911 aan TAN Yoe Hok, den lateren wethouder der Gemeente, die het twee jaar later op naam van TAN Po Houw en TAN Po Song, ieder voor de helft, laat overschrijven. Wellicht waren er plannen voor een kongsie met den, reeds onder *n* genoemden, Tan In Hok; die zouden dan afgesprongen zijn in '26, want gebroeders (?) TAN verkopen dan aan TJUNG See Gan, maar ten slotte heeft die het toch verkocht aan of ingebracht in de My. tot Expl. van Vastigheden „LIM”, die momenteel weer een groot deel van het perceel van De Silva bijeen kreeg

9s. Het laatste perceel van de Noordrij lag dus in de hoek van het achterterrein en de „laan”, en was er door Hemsing (tot 1734?) mee verenigd. In 1770 ontdekte Van Haeften, dat het niet in de koop daarvan begrepen was en kocht het op publieke verkoop door Heemraden als „onbekend ledig erf”. Armenault echter, die het complex in 1776 kreeg, verkoopt dit stukje direct aan Mr. Johannes Christoffel SCHULTZ. Die was in '56 procureur en van '80 tot '92, toen hij naar Makasser ging, heemraad. Hij was ruim 30 jaar getrouwd met Jacoba Grothe, die in '90 stierf, na hem 7 dochters en drie zoons geschonken te hebben. Bij de geboorte van den eersten zoon was Martheze (zie 1) getuige; bij den dood van Schultz in 1803 was Caulier executeur.

Hij had het perceel intussen in '87 aan Van der Crap verkocht. Bij de vendutie na de dood van diens weduwe gaat het weer apart in '95, als het aan Trenatus KROONSTRAAT komt. Die was in '60 geadopteerd door Theophilus Fransz en bracht het tot hoofd der prauwvoerders; hij stierf in 1812. In '98 verkocht hij het aan AB(1)EL, die in '99 weer een ledig erfernaast ontdekt, liefst van 39 bij 33 meter en dit pro taxatie verkrijgt. Hij was captein, kennelijk van een compagnie Mohamedanen, want zijn vrouw Asea heet na zijn dood „vrije onchristen vrouw”; zij verkoopt in 1815 aan Chassé, die het perceel dan verenigt met het vorige, door het aan Richter te verkopen.

Bij diens dood komt het bij legaat in '36 aan Sara Wilhelmina VAN DER SLUIS en zijn dochter Eleonora Dorothea Maria, die het voor de langstlevende moesten bewaren. In '39 besluit echter de Raad van Justitie to publieke veiling. Hadden ze het „steene huisje met 2 blokken bijgebouwen van bamboe” gebouwd zonder de nodige contanten?

In '39 krijgt de weduwe Van Heerdt, Maria Wilhelmina DU PUY, het. Zij was in 1792 geboren uit het huwelijk van Pierre Philippe (van Londen) met Alida Olpherdina Janke; haar vader werd luitenant der pennisten, haar broer, ook Pieter Philip geheten, secretaris van boedelmeesteren; zij stierf te Mr. Cornelis in 1865. In '57 koopt de weduwe Specht het; zij had tevoren in het vorige huis gewoond.

In '59 volgt dan Antje VOUTE, die het ook maar 2 jaar bezat, evenals Levinus MEYER, bij 't vorige perceel al genoemd. Dan komt in '63 Johan Frederik ARNOLD, zoon van Adolph Cornelis, maar aan zijn voornamen gezien toch wellicht familie van die uit Hanau (zie *n*). Hij zou procuratiehouder der firma Kopersmit & Co. geweest zijn en getrouwd met P. C. Pietersz; zijn dochter Nicolette Cornelia was getrouwd met D. H. L. Stephan, zijn zoon Adolph Cornelis met Louise Geertruida Stephan. Hij stierf in '75; onder 14 noemen we hem nogmaals.

In '70 echter verkoopt hij dit perceel aan Johann Joseph Theodoor GOERS, den Hamburger, die in '62, dus op zijn 27^e, als „professor” vuurwerkmaker uit Singapore aankwam. (De Haan zegt Britsch-Indië, maar volgens den heer Gouyn was hij tevoren kanonnier geweest). Hij huwde in '69 Sophie Dorothea VAN DER VLIS, die het huis in '95 van hem erft. Hun zoon, Max Henri Theodoor, hebben we onder *n* al genoemd; hij erft dit perceel van zijn moeder in 1912. Een zusje van hem was er op tweejarige leeftijd gestorven in '77. Van hem gaat het in 1934 over aan het „INLANDSCH AMBTENARENFONDS”.

Van het achterterrein laat ik de opsomming der eigenaren achterwege, omdat het wel zeker is, dat daar toch geen gebouwen van enig belang gestaan hebben. Hoogstens zou men aan het huis van Hemsink kunnen denken, hoewel het mij waarschijnlijker voorkomt, dat dit ter hoogte lag van de brug, die de kaart van 1780 aangeeft. Het is inderdaad mogelijk, dat daarvan nog eens fundamenten gevonden zullen worden; van de huizen der 19^e eeuw is dit vrijwel uitgesloten, omdat ze zo weinig diep aangelegd werden, dat ze sedert wel volledig opgebroken zijn.

10. HOTEL HAO KIAO voorheen VAN LELYVELD.

Aan het Molenvliet blijft nu nog het perceel op de hoek van Gang Ketapang. In 1677 wordt als Noorderbelending van het grote perceel van Bruynseels opgegeven François SALAMAT van Boeton. Zijn doopnaam wijst naar de Franse gemeente en misschien is het niet geheel toevallig, dat we onder 13 een Anthony Amat(h) tegenkomen, die zeker tot die gemeente hoorde, waarvan overigens zo weinig bekend is.

De latere belendingen luiden: „verscheyde personen”, maar de eerste koop, waarvan de acte ontbreekt, valt al in 1726. De naam AERNOLT, noch de qualiteit van mixtis burger helpen ons verder; hoogstens kunnen we veronderstellen, dat het dezelfde is als de Isaak Aarnout, onder 9r al genoemd, en hem als zoon den navolgenden eigenaar toedichten. Wel weten we, dat hij op 't perceel een steenen huis met steenen combuis had.

Hij verkoopt in 1738 voor 150 rijksdaalders aan David JACOBS, een inlands burger, die het in '40 overdoet aan Jan ARNOT, mixtis burger, die het 21 jaar bezeten zou hebben.

Waarschijnlijk echter bezat Hendrik RADEMAKER het al lang, toen hij het, in 't jaar van zijn sterven, liet overschrijven. Hij was in '49 chirurgijn op de kruijtmolen en stierf in '61 als chirurgijn majoor op 't kasteel. Hij was getrouwd met Lydia van de Leeu, die in '54 overleed, na hem twee dochters geschonken te hebben (zie 6a). Vermoedelijk was Hendrik een broer van Nicolaas en Johan Cornelis, dus een oom van den oprichter des Genootschaps, die hem juist nog vier jaar meegemaakt kan hebben na zijn komst in Indië.

Uit Rademakers boedel komt het steenen huis aan Christiaan NAB, secretaris der Bank van Leening, wat hij al 10 jaar was en nog 14 jaar, tot vlak voor zijn dood, zou blijven. Hij huwde Jacoba de Mager; na haar dood adopteert hij in '59 Christiaan, den zoon van Soenting van Boegis en hertrouwt met Hendrika van de Polder, bij wie hij nog een dochter kreeg. Zij hebben zeker niet in het kleine huis gewoond; hij verkoopt het in '64.

Voor 125 rijksdaalders kreeg (Carel) Hendrik BALHOF het. Die was in '31 als zoon van Christina van Bengalen geadopteerd door Christoffel, een stalknecht; hij was te Semarang vaandrig van een compagnie inlandse burgerij geweest en werd hier 2e bode van Heemraden. Hij stierf nog in '64.

In September '65 komt het op naam van Adriaan REINIER, wel de burger metselaar, die in dat jaar met Christina Vrijmulder trouwde. Waarschijnlijk was hij slechts tussenpersoon, want ruim een maand later krijgt Jan ROSYN het. Die woonde in '62 nog buiten de Rotterdamsche poort, huwde Maria Cornelia de Goede en stierf in '73 als boekhouder der equipagewerf „aan de weg van Ryswyk”.

Dan komt het voor 1020 rijksdaalders aan Ludewich MULLER nog met het „oude steene woonhuis”. Geboren te Darmstadt, werd hij in '61 cornet en in '70 ritmeester. In '62 huwde hij Anna Maria Wans, kreeg in '64 een dochter Petronella Maria, het volgend jaar nog een, Anna

- (10) Maria en in '69 een zoon Johan Petrus, die jong stierf. Hijzelf overleed ook nog in '73, zijn vrouw in '77.

In 1774 komt het perceel aan Carel Frederik SEVERIN, die zonder de eerste voornaam uit Wesel gekomen en in '65 secretaris van Heemraden geworden was. In '68 gehuwd met Anna Sibilla Haselkamp van Negapatnam, kreeg hij in '83 een dochter Anna Adriana. Toen hij het oude huis kocht, was hij secretaris der weeskamer, maar de koop gebeurde toch niet als zodanig, want het lijkt onwaarschijnlijk, dat de weeskamer fondsen in vernieuwing van het huis zou steken. En bij de verkoop in '76 staat er „een groot steene huis, diverse slavevertrekken, stal, 2 wagenhuizen en menagerie”!

De bouw kan wel in overleg met den koper, Mr. Nicolaas Alexander VAN LELIVELD gebeurd zijn, die terugkeerde van Ternate, waar hij fiscaal geweest was. Te Semarang had hij zijn vrouw, Sara Jacoba Dobbelaar, verloren, na een dochter gekregen te hebben, Henriette Cornelia, die achterenvolgens zou trouwen met Willem Harting, J. B. Pichetti en E. J. Roesler, die met haar jongere zuster Anna Maria getrouwd geweest was. Leliveld namelijk hertrouwde in '78 met Maria Sonneveld van Doesburg, die hij ook overleefde. Hij was wel de jongste zoon van Marten en Henriette Margaretha van Rhee; Marten stierf in '45 als geweten Ternaats gouverneur; hij had drie dochters en vermoedelijk nog een zoon. De oudste zuster van Leliveld, Sara Hendrika, trouwde met Jacob Willem Bake, een der Raden van Justitie op de magnifique theca vereeuwigd en een neef van David Joan Smith; zij hertrouwde in '58 met Ds Columba. De tweede, Geertruida Johanna, trouwde met W. J. Meurs; de derde, Cornelia Amelia, in '56 met Bernard Brouwer en vermoedelijk later met Ds Spiering, die in '81 aan David Joan Smit het overlijden meldt van „onzen broeder H. A. Leliveld”. Mr. Nicolaas stierf in 1800; het huis had hij in 1780 verkocht.

Dat de wijdse omschrijving niet veel zegt, blijkt uit de prijs van 1200 rijksdaalders; dat de EDELE COMPAGNIE die betaalde, is wel een bewijs, dat er geen geknoei achter stak, vooral omdat het pas vijf jaar later weer verkocht werd en dan voor 1300.

Toen ging het aan den Directeur-Generaal Adriaan MOENS, ons van 2 welbekend. Hij moet dit huis zeven jaar lang verhuurd hebben; wellicht kocht hij het als tijdelijk verblijf tijdens de verbouwing van Moenswijk en kon hij het daarna slecht kwijt.

In '92 koopt „de heer JOHANNES” het, vrij zeker Nazaret, de compagnon van Mannuk, onder 90, p, q, al genoemd. Dan volgt, in 1805, Isac DE RAAD, die 4000 rijksdaalders te offeren heeft. Hij was chirurgijn-majoor van het 2e bataljon geweest en in '92 stadschirurgijn geworden.

Wel in 1806 komt het aan Johannes (van) HEK, die het volgende perceel aan Gang Ketapang (11) ook kocht, maar niet tot verbouwing kwam. Wij hebben hem al genoemd onder 8 als zwager van Schiffel. Hij was te Jaffnapatnam in '60 geboren, vermoedelijk als zoon van Leonard, die in '27 nog te Gale was. Isaac, die in '85 te Jaffnapatnam een zoon Leonard

Adriaan doopt (met Moens als peet), zou dan een broer geweest zijn. (10) Moens was in '89 dan weer getuige bij de doop van Johannes' dochter, Sara Elizabeth, te Batavia. Hij was in 1808 schepen, maar in '12 zonder beroep en woonde toen aan Gang Gatiep, waar hij in '18 overleed.

In 1807 krijgt Jan Lucasz. HEIMERIKS een bewijs van eigendom van 't hoekperceel; hij betaalde f. 15600. Te Amsterdam geboren, kwam hij in 1794 in Indië en was in 1804 opperchirurgijn. Nog in '07 huwt hij Elisabeth Johanna Beth, één der 14 geadopteerde kinderen van Willem Beth, gouverneur van Makasser. In 1808 werd Pieter Gysbert geboren, na een jong gestorven dochter, in '11 Francina Jacoba, die later in het huis komt, in '13 Gerrit Lucas, dan twee jonggestorven zoons, in '19 Andries Hermanus Alexander en in '22 Jan Jacob Lodewijk. Als de vader in '28 sterft, gaat de moeder met de 5 kinderen naar Kampen, maar komt in '29 terug.

In '35 komt de helft (van de weduwe?) aan haar halfbroer Jan Eliza BETH, die in '13 Anna Petronella Jansen huwde en drie dochters had. Vier maanden later wordt het geheel echter verkocht aan J.J. DIEMONT, stadsapotheker en zes maanden later getuige bij het huwelijk van Francina Jacoba Heimeriks met den apotheker 2e klas Johan Carl Andreas DIEDERICHS, die het in '38 van hem overneemt, wellicht na het gehuurd te hebben. Zij kregen vier dochters, alleen de eerste aan 't Molenvliet.

Het huis ging namelijk in '42 over aan nog een stadsapotheker: J. (Herm)an Gerhard David PRATJE (Pratze), die er ook 4 jaar woonde. Hij was getrouwd met Elisabeth Wilhelmina Maria Schmidt, zoals onder 9s gezegd, en stierf in '51 op weg naar Nederland. Zij was in 1818 te Bremen geboren en stierf op haar 30e, na hem vier zoons geschonken te hebben.

Eindelijk komt er dan een eigenaar voor langer tijd: Willem HUMME, als ontvanger uit Semarang gekomen. Hij had al eerder ergens aan 't Molenvliet gewoond, zoals vermeld bij de geboorte van zijn dochter Johanna Maria, evenals Willem en Hendrik Carel geboren uit zijn huwelijk met Annetta van Reyn. Willem werd lid der rekenkamer en stierf op zijn 80e te Soekadingin in '77.

Het huis had hij in '61 verkocht aan Elois (J.) RINCHON een 39-jarigen Belg, die in '54 kleermaker op Noordwijk was en bevriend met de, onder 4 genoemde, Schinkbergs. Hij was getrouwd met Rosalie Catharine WILLEMS, die het huis in '69 van hem erft en er wel gewoond zal hebben met hun pleegdochter Wilhelmina Petronella Antoinetta de Wole.

In '88 komt het aan Adrianus VAN AARDENNE, in '42 te Dorcht geboren, in '63 in Indië gekomen en in '68 met H. D. E. Baelen getrouwd. Omdat hij op de eerste bladzijden van de klapper bij de Burgerlijke Stand voorkomt, is zijn naam hopeloos verbleekt en kan ik uit die bron niets verder melden. Hij was chef der firma Batenburg & Co.

Het huis gaat in '91 over aan François Arnold MEERTENS en wordt het „hotel de l' Europe". Hij was te Zutphen in '44 geboren uit het huwelijk van zijn gelijknamigen vader en Jacoba van der Kemp. Hij huwde Louisa Pauline DRECHSEL, die in 1907 het hotel van hem erft samen met hun kinderen:

den 30 jarigen François Arnold, 1e machinist der K. P. M., Louis, ingenieur, Henri, ook machinist en de 22 jarige Jacoba, gehuwd met W. K. F. Bylevelt. De vader heet bij zijn sterven „hotelhouder” en wellicht is daarin de reden te vinden, dat de kinderen het in 1910 verkopen aan de vereniging „Michiel Adriaansz. DE RUYTER” voor haar zeemanshuis.

Dit werd in '27 naar Priok overgebracht, toen wel bewezen was, dat daar geen malaria meer dreigde, waarbij het bezit overging aan den, in Hadramaut geboren Sech Saleh bin Obeid bin ABDAT, die het nu verhuurt aan den beheerder van het hotel Hao Kiao, die zeer welwillend de opmeting toestond.

11. Het volgende perceel bestaat officieel uit twee delen, waarvan het Oostelijke dubbel merkwaardig is: het zou nog niet zijn overgeschreven sinds 1748 en tegelijk het enige zijn, waarvan we tot de originele uitgifte, de „donatiebrief”, kunnen teruggaan, die echter zelf ontbreekt, zowel in het Erfbriefboek als in de Realia of Resoluties. Feitelijk zal er wel een verwisseling van nummers plaats gehad hebben en een samentrekking vergeten zijn. Omdat het er hier slechts om gaat een verbinding met de volgende stukken te verkrijgen en een algemene indruk omtrent de bewoners, zal ik op deze puzzle maar niet ingaan.

De donatiebrief van 1721 brengt het dan aan Andries RODRIGO, die het in '48 nalaat aan zijn kinderen: Matthys Andries, Esperansa en Delida Anories. Met Pasquaal Nicolaas als tussenpersoon verkopen ze het dan aan Abraham JOHANNES, op wiens naam het heden nog staat.

De volgende helft zou dezelfde Johannes in 1754 gekocht hebben, het grootste deel in '59 overgedaan hebben aan Regina ABRAHAMSZ, maar in '62 weer bezeten, samen met Aurora en ten slotte in '82 verkocht. Hij zou dus zelfs wel „de heer Johannes” kunnen zijn, die het hoekhuis bezat tot na '92, maar het kan ook diens vader geweest zijn, als mijn veronderstelling onder 10 juist is. Wat Regina betreft, zij zal wel iets te maken gehad hebben met Johannes Augustyn ABRAHAMS, die in '82 Oosterbuurman is, dus het andere deel van Johannes verkregen zou hebben; om de verwarring compleet te maken, hebben we in 1773 als belending van 10 den Abraham Jansz, die onder 6a genoemd is, en zien we straks de huisvrouw van Abrahamsz in dit deel!

De verkrijger in '82 was Pieter MANUEL, die het 't volgend jaar voor dezelfde prijs, 80 rijksdaalders, aan Christina PASQUAAL overdoet, die in '78 zo gedoopt werd, maar tevoren Rouw van Butong heette. In '89 volgt dan Anna Maria Pasquaal, in '87 als zodanig gedoopt. Zij erft in '96 van den bekenden landmeter Carel Frederik Reimer, die in '88 haar dochter geadopteerd had. Haar in 1799 en 1801 geboren zoons worden dan weer geadopteerd door Frederik Thomas Brasch, te wiens huize zij in 1802 sterft.

Het jaar tevoren had ze het perceel verkocht aan Johannes VAN HEK, zoals onder 10 vermeld. Diens weduwe legateert in 1822 het perceel aan de reeds genoemde „huisvrouw” van Johannes Augustyn ABRAHAMS: Sara Catharina de SOUCA en hun kinderen Pieter Constantyn en François.

Abrahams zelf zou dan het andere stuk bezeten hebben; in '50 wordt het deel van de huisvrouw, nu toch zeker wel weduwe, op haar zoons overgeschreven en in '59 de helft van Pieter Cornelis op zijn weduwe Magdalena Christina Groenewald. François was al in '56 gestorven, zij kon dus meteen verkopen en kreeg liefst f 2400, dus kennelijk voor beide stukken.

De koper was Wilhelmus Franciscus FRANS, op wiens naam het nu 43 jaar blijft staan. Hij was juist in '59 getrouwd met Catharina de Keyser en kreeg in '61 een dochter, Rosaline Carolina, de enige, die hem overleefde: de drie zoons en twee dochters, die nog tot '77 geboren werden, stierven vóór 1904.

Zij was intussen weduwe geworden van (Johannes) Zacharias VAN MINOS en liet maar meteen de helft op haar kinderen schrijven: Lucie Eleonore, mevrouw TOOROP, Johannes François, gehuwd met J. H. Peeters, Caroline Elisabeth, mevrouw BRAS en Charlotte Rosalie, mevrouw FRIEDLANDER. In '25 sterft Bras of zijn weduwe en komen hun kinderen bij de eigenaren, namelijk G. F. J. A. en Constance Beatrice, reeds vermeld onder 9 o, p, q. In '27 sterft Johannes François VAN MINOS en komen er, behalve zijn weduwe nog bij: Josephine Henriette, Johanne Helena, Max en Jeanne Hortense. Doordat men kennelijk niet aan het onbewezen bezit van het Oosterstuk wil tornen, zal dit op den duur nog een tweede Tjampea worden, maar met de overledenen erbij!

12. Op het volgende perceel krijgen we tot 1723 Johannes ANTHONYSZ, die het dan nalaat aan zijn weduwe Theodora ADAMSZ. Als deze in '38 sterft, is haar (schoon)moeder, Maria ANTHONYSZ, erfgename. Die was intussen weduwe geworden van Joan JUWEDO, maar had wellicht nog een zoon Anthonysz, die straks genoemd zal worden.

Zij verkocht het erf echter in '41 voor 100 rijksdaalders aan David TOLYN van Bali, een mardijker, die de bamboese petak schijnt verhuurd te hebben aan Moena van Cheribon en haar dochter Djamina of eer nog aan hun meester, Jacobs. In '51 echter kopen deze dames het perceel, maar heten nu Maria Adolphina van WIEREN en, begrijpelijkerwijze, Hillegonda Gerardina JACOBS. De moeder doopt in '60 nog Jacobus Jeremias Jacobsz, waarbij toch vermeld werd, dat de vader onbekend was; de dochter trouwde met den zoeven aangeduiden Anthony ANTHONYSZ, die in '66 haar helft krijgt en in '71 die van zijn schoonmoeder. Inplaats van de petak worden slechts vruchtbomen genoemd. Hij sterft kort daarop en Hillegonda, nu zelfs Gerdonia geheten, huwt Johannes Hendriks, die in '77 juffer Van Wieren laat begraven, juist in het jaar, dat zijn broer of neef het perceel ernaast (13) verlaat. Hij had toen al twee zoons en kreeg er nog twee bij en vier dochters. In '90 was hij bij de verkoop leermeester, vermoedelijk wel aan huis, voor de wijkbevolking.

Koopster was Elisabeth GRASTEN, vermoedelijk getrouwd geweest met een of anderen Bosch, althans laat zij het erf na aan haar dochter Frederika Maria BOSCH, die het van '92-'95 bezit.

Dan komt het aan een vrije Balische vrouw, NOORSANIE, die het in 1806 nalaat aan haar dochters BIET, BALIE en REYDA. Deze verkopen in '49, twee harer door bemiddeling van Johannes Jacobus Cantz, onder 8 genoemd.

Eigenaar wordt Thomas HALL en de taxatiewaarde is 5 jaar later 10 mille. Het schijnt mogelijk, dat hij een zoon zou zijn van Felix, in 1790 te Glasgow geboren en hier in 1847 gestorven. Hij huwde de inlandse vrouw Corenna en had (minstens) tien kinderen, waarvan er in '69 negen erven: George, die het perceel krijgt, Vergina Helena, een jaar later mevrouw van der Horst, Charles Hercules, die Tan Konné huwt, Felix Thomas, Charlotta May, Christina Agatha, (Frederic Henry) Benjamin, Eugenie en Theodoor Henry. George stierf in '99 en liet het na aan zijn weduwe, Franziska Josepha Catharina PFAFF, in '47 te Wetzlar geboren en in 1906 gestorven.

Vier jaar tevoren had zij het huis al verkocht aan Sander RENSING, wellicht een kleinzoon van den stadsapotheker, door den in '24 geboren Gerrit, die met The Tjerewet nio trouwde. Sander zelf huwde in '77 Gesina Wilhelmina Frans, wellicht een zuster van de, onder 12 genoemde Rosaline, en kreeg in '79 een dochter Maria Wilhelmina Catharina. In 1905 verkoopt hij het huis aan den reeds vaak vermelden MANGOES.

13. PANDHUIS voorheen GOLDMAN.

Van dit perceel lopen de overschrijvingen terug tot de tijd, dat nog geen vorige verkrijging vermeld werd. Eigenaardig genoeg wordt als eigenaar vóór 1684 vermeld de boekhouder Jeronimus Jans, dien ik voor denzelfden houd als den onder 8 vermelden SLOT. Hij zou het dan gekocht hebben van Salamat, als die de strook verkavelde; hij verkocht het voor 40 rijksdaalders aan Johannes HARMANSZ, voor wien wel iemand anders betaald zal hebben, want hij stierf onmondig en liet het na aan zijn moeder, Sara VAN BENGALÉ, die het als vrije vrouw in 1708 voor 60 rijksdaalders verkoopt.

Eigenaar wordt Anthony AMATH, waarvan ik onder 10 opperde, dat hij van Salamat zou afstammen. Hij werd „voorleser der france gemeente” en zal dus wel niet zelf bekeerd zijn. Hij was in '11 getuige bij de doop van een kind van Colster, zoals onder 14 nog te berde komt. Kort daarop laat hij het erf na aan zijn weduwe, Agatha SYMONSZ.

In 1715 verkoopt zij het voor 180 rijksdaalders, al wordt er nog geen huis vermeld, aan den inlands burger Pieter CLAASZ, misschien den man van Susanna Gustavus en zo een zwager van Lieve Bek en van de vrouw van Slot. Hij schijnt een huisje gebouwd te hebben, want hij verkoopt het in '32 voor 300 rijksdaalders.

De koper was Jacob PAULUSZ, wel de inlandse leermeester, die in '59 met Magdalena Catharina Petronella Jans getrouwd was en zo familie van zijn buurman (zie 14) werd. Hij zou dan in '63 gestorven zijn en het jaar tevoren het perceel verkocht hebben met groot verlies: het huis was dan ook al meer dan 30 jaar oud.

Immers betaalde Arnoldus BOONE slechts 98 rijksdaalders. Van dezen

onderkoopman weet ik verder alleen, dat hij het in '72 voor 130 ver- (13)
kocht. Hij kan een kleinzoon zijn van den Pieter, die in 1675 hertrouwd
met Geertruid van Klenck. De koper, Hendrik HENDRIKS, kocht er vijf
jaar later voor 185 een belendend stuk bij, waarvan de eigenaar „onbe-
kend” was, zodat hij weer op de prijs van 1732 kwam. Onder 12 is al
verondersteld, dat hij een broer was van den leermeester Johannes; hij
was in '61 getrouwd met Elisabeth Helena Pietersz en stierf in '77 als
assistent.

Toen kocht Jeronimus FIERS beide stukken met een huis van planken
en bamboe en een dito Makassaars voor 435 rijksdaalders. Hij was in
'33 gedoopt met als peet Jeronimus Slot Jr en als getuige de ons ook
al bekende Maria Bek. Zijn ouders waren Gustavus en Maria Catharina
van Eysden, terwijl hij kennelijk een oom Daniël had, die met de tante
van Slot, Margaretha Gustavus, getrouwd was, Jeronimus adopteerde
drie zoons, een van Elisabeth Lambert en twee van Sara Domingos; hij
was in '62 boekhouder en stierf in '82.

In '81 verkocht hij de huizen apart: het eene voor 500 rijksdaalders aan
Njey MITIE, het andere voor 200 aan Njey TAYSA. Van eerstgenoemde
ontdekte ik niets, de ander moet nog jeugdig geweest zijn, want in 1822
krijgt zij nog een bewijs van eigendom voor beide stukken en huizen
(nu met pannen gedekt), ja in '32 verkoopt zij pas voor f 700.

Toen besloot Johan Christiaan GOLDMAN de huizen te vervangen door
één steenen en kwam de taxatie in '33 op f 4000. Hem hebben we onder
4,7 en 9r al leren kennen; straks onder 14 zien we hem weer, echter niet
als bouwer. Dit huis verkocht hij in '40 aan Johannes STOKHEKKER, een
34 jarigen Amsterdammer, die vijf jaar tevoren hertrouwd was als gezag-
voerder der „Calypso” met Mary Ann Woollett; zijn eerste vrouw heette
Johanna Carolina Johnston.

Reeds in '44 verkoopt hij het huis aan Pietro Edoward TUROLLA, wellicht
den vader van den Genie officier, die te Semarang in '65 stierf en van Maria
Adèle, gehuwd met J. A. P. de Visser.

In 1847 komt het huis aan Jan Hendrik SERSANSIE, die het in '73 na-
laat aan zijn in '30 geboren zoon Eduard George, gehuwd met Francina
Johanna Meyer en commies van den Resident. Bij de geboorte van hun
zoon Johannes Hendricus in '60, was hij tot klerk bevorderd en woonde
aan de Prinsenlaan. Van hem verkreeg het GOUVERNEMENT het in 1904,
waarna het tot pandhuis verbouwd werd, gelukkig na opmeting, want er
bleef practisch niets dan enige funderingen over.

14. CHINESE SOCIETEIT voorheen SCHOUTEN.

Ook dit perceel werd uit twee stukken saamgetrokken, maar van beide
ontbreken de eerste acten, terwijl de belendingen alleen van het vorige
perceel zijn nagegaan. Die geven voor 1684 Jacob de COSTER en voor 1732
Pasqual VAN COLSTER. In '72 worden dan nog Nicolaas en Maria COLSTER
vermeld, maar dit is vrij zeker weer een verouderd gegeven. Eer was een
van beiden het kind van Colster, dat de franse voorleser hielp dopen.

De oudste acte geeft in 1763 de koop door Martinus van Batavia, bij zijn overlijden in '67 Martinus JANSZ genoemd. Hij liet het stuk, met een bamboese huis met pannen gedekt, na aan zijn weduwe Anna Catharina Josephs en zijn zoon Tertullianus Martinus, die toen het andere stuk al heet te bezitten, hoewel hij nog jong was; althans wordt het geheel pas in 1821 overgeschreven op zijn dochters: Anthoniette Dorothea, waarvan ik niets vond, en Dorothea Catharina Marlena Magdalena, geboren in 1789 en in '94 geadopteerd als dochter van Marlea. Zij trouwde met Hendrik van Gaalen, maar scheidde van hem in 1823; zij stierf in '29 en liet een zoon Maarten na, voor wien het huis tot '34 aangehouden schijnt te zijn. Zij had er namelijk een stenen huis gezet.

Toen werd het voor f 1100 gekocht door den eigenaar van het vorige, GOLDMAN. Die deed het 't volgend jaar weer over aan Karel Nicolaas COERT, wel zijn zwager of neef, die er in '39 uittrok.

Dan komt H. H. BERKVELD, die het maar twee jaar bezit.

Met Hermanus SCHOUTEN komen we dan aan den bouwer van het nog vrij goed bewaard gebleven huis, want in '43 springt de taxatie op f 10000.

Hij verkoopt het in '50 aan Hendrik Willem HOFMEESTER, een 45 jarig Rotterdammer, die in '40 als ontvanger van Japara naar Banda ging. Hij was getrouwd met Alieda VAN DER MEY, die het huis in '53 van hem erft. Vermoedelijk erfden van haar Johannes en Christina VOERMANS, die het nog in hetzelfde jaar, '56 verkopen aan Jan Lambertus VAN HEK en Leonardus Nicolaas VAN ME(E)VERDEN. Eerstgenoemde was een zoon van Leonard Adriaan (neefje van den, onder 10 behandelde Johannes) en Anna Plantina Johanna, Frobe (zuster van A. P. J. Frobius, den schoonzoon van Johannes?). Hij was in '13 hier geboren, huwde Henrietta Wilhelmina Aart de Jong en werd in '38 onderkommies der douane. Over zijn maat vond ik niets.

Zij verkopen in '59 aan Johan Frederik ARNOLD, onder 9s al besproken; hij bezit het huis 10 jaar, in welke tijd de waarde op 12 mille komt. Dan volgt voor 38 jaar Jan Hendrik HAAK BASTIAANSE. Hij huwde Mary Natalia, die in '77 stierf; zij hadden drie zoons, waarvan één jonggestorven, en twee dochters Eugenie Adrienne Sophie, later mevrouw Corporaal en Mary Antoinette, mevrouw Coers. Met de oudste twee, Johan Cornelis Marie en Fredrik Alexander, erfden zij het huis in 1907.

Het volgend jaar verkopen ze het aan TAN Tjoan Nio, die het in 1910 overdoet aan LIE Hin Lim, ons al van 9n en r bekend.

Hoewel ook het volgende huis wel nog uit de eerste helft der vorige eeuw zal stammen, heb ik daaromtrent maar geen verder onderzoek gedaan. Onder de bewoners komen zoveel onbekende personen voor, dat het moeilijk is een indruk van de „stand" te krijgen. Ook kan gerust aangenomen worden, dat van de zijwegen het stuk nabij 't Molenvliet steeds het aanzienlijkst was; nu die stukken pas omstreeks 1840 blijken bebouwd te worden met permanente huizen, heeft zoeken naar eigenaren weinig zin, omdat we dan toch al in de tijd van verhuren als regel komen.

De geschiedenis van het heilig kanon te Batavia

door

Dr. K. C. CRUCQ.

Toen ik zes jaren geleden in dit tijdschrift, deel LXX (1930) een bijdrage over de drie Heilige Kanonnen had geschreven, waarbij overduidelijk bleek dat de geschiedenis van het meest populaire monument onzer stad feitelijk geheel onbekend was, nam ik mij voor te zijner tijd deze geschiedenis op te sporen; en hoe vele malen mijn onderzoek ook op een dood spoor vastliep, hoe dikwijls mijn hypothesen verkeerd bleken te zijn, een ingeving dat ik mijn doel zou bereiken dwong mij steeds weer opnieuw te beginnen, en inderdaad, het is gelukt.

Wat wist men totdusver van het Heilig Kanon Kjai Sětama of Si Djagoer? Dat het, volgens het opschrift: *Ex me ipsa renata sum*, een hergoten stuk was, waarschijnlijk van Portugeeschen oorsprong; dat de druif den vorm had, dien men met het Italiaansche „*mano in fica*” pleegt aan te duiden; dat men eraan offerde om succes in alle mogelijke ondernemingen te krijgen en speciaal om kinderzegen.

Volgens Javaansche opvatting¹⁾ is de geschiedenis van Kjai Sětama deze, dat zoowel Kjai Sětama als Njai Sětomi huldegescenken zijn van de Portugeesche Compagnie aan den Pangeran van Jakatra ten tijde dat Demak kraton was (de hegemonie op Java bezat). Ten tijde van Kangdjěng Soeltan Agoeng werden Ki Sětama en Njai Sětomi overgebracht naar Mataram, waar ze op den Pagěr boemi van den Kraton werden opgesteld, links en rechts van de poort Bradjanala.

Maar Ki Sětama bleef niet lang in Mataram; hij werd naar Djakarta teruggebracht, aangezien hij telkens in den droom verscheen aan de wachters, en iederen avond vóór Vrijdag- en Dinsdag

¹⁾ Sěrat Tjabolang, Zang 173 vers 7-11.

Kliwon brulde en bulderde hij, en verschrikte de bewakers. Njai Sětomi bleef te Mataram, en veroorzaakte geen last; zij werd een poesaka van den Kraton.

Nog bekender is het verhaal van de drie heilige kanonnen (Ki Amoek, Kjai Sětama en Njai Sětomi¹⁾) door een Hollandsch koopman geleverd als koopprijs voor Tandoeran Gagang, de prinses van Padjadjaran.

Alvorens nu tot de historie zelf over te gaan, moeten we vast stellen wat het Heilig Kanon eigenlijk is van oud-artilleristisch standpunt bezien; dit is van het hoogste belang, aangezien dit de sleutel is tot het geheele onderzoek naar de geschiedenis van het stuk.

Het kanon is met de druif 3.81 m lang; afstand van de „hooge broekband” tot den mond 3,19 m; wanddikte achter den mond 6 ½ cm; doorsnede in de „broek” 60 cm; het heeft een kaliber van 25 cm. De loop behoudt dit kaliber tot 2.55 m van den mond, waar hij zich vernauwt tot een kamer van ongeveer 15 cm doorsnede en 32 cm diepte. Hierdoor is het kanon gekenmerkt als kamerstuk, d.w.z. een stuk met een vaste kamer of kruitzak, die een kleinere doorsnede heeft dan de loop.

Door zijn groot kaliber, gecombineerd met het feit dat het een kamerstuk is, wordt het kanon verder gekarakteriseerd als steenstuk en als wijdmonder. Een steenstuk is een stuk geschut, in de 16de en 17de eeuw gebruikelijk, behoorende tot de kamerstukken, waaruit men aanvankelijk steenen, later ijzeren kogels schoot (Woordenboek der Ned. Taal s. v. steenstuk). Een ouderwetsche benaming van steenstuk is wijdmonder, zooals blijkt uit Van Dam's Beschrijving der O. I. C. onder de beschrijving van Macao: op het bolwerk St. Jago de Barra 16 sware metale stucken, waeraf vijf *seer wijd van mont sijn, om met steenen te schieten*. Deze vijf steenstukken worden ook genoemd in de beschrijving der artillerie van Macao in Dagh-register 1637 blz. 65 e. v., waar „op de sterckte in 't incoomen van de ree” (de „bare”: St. Jago de Barra) o.a. worden vermeld: vijf „cameelen”²⁾,

¹⁾ Ofwel: Ki Amoek, Kjai Sětama en Pantjawoera.

²⁾ vgl. *Die Pulverwaffe in Indiën*, in *Ost-Asiatische Zeitschrift* 1925 blz. 200: Vasco da Gama hat auszer solchen leichten Bordgeschützen auch schwere Büchsen mitgeführt. Der wiederholt für diese vorkommende Name

twee van 8300 lb zwaar, schietende een steenen kogel van 50 lb; twee van 5600 lb en een van 5400 lb gewicht, alle drie „van de principaale mont 30 lb”, d.w.z. als steenstuk zijn ze geboord op een 30 lb zwaren steenen kogel.

In het *Nieuw en Volkomen Woordenboek van Konsten en Wetenschappen* door Egbert Buys, 1774, lezen we: „Kamerkanon, een oud soort Kanon met een kamer, gelijk als bij een mortier, uit hetwelk men groote steenen kogelen schieten kan; daarvandaan dezelve van sommigen Steen Kartouwen genaamd worden. Hedendaagsch worden dezelve niet meer geacht, maar men bediend zich van de zoogenaamd Haubitzen, echter vindt men ze noch hier en daar in de (Arsenaalen) Tuighuizen. Men heeft dezelve naar evenredigheid van de zwaarte der steene Kogelen gegoten en op één Pond Steen, 60 Ponden Metaal gerekend. Indien men nu 70 Ponden steen uit dezelve wilde schieten was het gewicht van metaal 38 Centners en 20 Ponden.” (Deze gewichtsverhouding gaat bij de oudere stukken niet op.)

Het Heilig Kanon wordt in 's Compagnies artillerie-rapporten aangeduid als: 1e een groote ijzeren wijdmonder; 2e een ijzeren steenstuk schietende 36 lb steen; 3e een ijzeren kamerstuk schietende 100 lb ijzer. Inderdaad weegt een gietijzeren kogel met een doorsnede van 24 cm ongeveer 100 Amsterdamsche ponden van 494 gram¹⁾.

Het gewicht van het kanon zelf is 7000 lb, hetgeen wordt aangegeven door het getal 7000, vóór het zundgat ingehakt; ook dit gewicht klopt bij berekening precies.

Teneinde overlading met technische details bij de behandeling der geschiedenis van ons stuk te voorkomen, geef ik hier een globaal overzicht van verschillende soorten geschut waaruit 's Compagnies artillerie was samengesteld:

1e rechtlopend metaal kanon, bestaande uit Duitse (d.w.z. Hollandsche) kartouwen van 48 lb, Fransche van 36 lb en Spaansche van 32 lb, elk soort met zijn onderverdeelingen

„Kamel” ist eine Artbezeichnung für die Grösze; um welche Grösze es sich aber gehandelt hat, wissen wir nicht.

¹⁾ De verhouding 36 lb steen = 100 lb ijzer klopt precies met een opgave in *Die Pulverwaffe in Indiën* blz. 206 waar een steenen kogel van 4,7 kg hetzelfde volume blijkt te hebben als een ijzeren kogel van 13 kg.

in heele, driekwart, halve en kwartkartouwen, naar gelang van het kogelgewicht (bv. 48 - 36 - 24 - 12 lb).

Een heel Duytsch cartouw (48-ponder), gew. 9370 lb, l. 18 kal.

Een $\frac{3}{4}$ Duytsch cartouw (36-ponder), gew. 8445 lb, l. 20 kal.

Een $\frac{1}{2}$ Duytsch cartouw (24-ponder), gew. 5002 lb, l. 22 kal.

Een $\frac{1}{4}$ Duytsch cartouw (12-ponder), gew. 3152 lb, l. 24 kal.

Rechtlopend wil zeggen dat kamer en loop dezelfde doorsnede hebben; metaal beteekent steeds brons, kanonspijs.

2e Rechtlopend ijzer kanon, maximaal van 18 lb, wegende ongeveer 4000 lb.

3e Klokswijs gegoten kanon, waarvan de kamer klokvormig gegoten was, in de 18e eeuw niet meer gebruikt.

4e IJzeren kamerstukken.

5e Metalen kamerstukken of metalen houwitsers, korte kamerstukken tot het werpen en schieten van granaten en kartetsen. Oorspronkelijk was de houwitser ook een steenstuk, zooals blijkt uit den naam Haubitze, uit Boheemsch houfnice = steenwerper (Alg. Ned. Woordenboek).

6e Metalen rechtlopende bassen.

7e Metalen mortieren, maximaal van 12 $\frac{1}{2}$ duim kaliber.

In de 17e eeuw worden mortieren van veel grooter kaliber vermeld, bv. in 1654 van 21 duim „om kaysteen te werpen, seer noodig voor belegerde plaatsen”, steenmortieren dus, maar deze zijn in de 18e eeuw niet meer in gebruik, evenals de metalen kamerstukken van zeer groot kaliber (maximaal 80 lb).

Nog een speciaal soort geschut, de klokswijs gegoten slangen, wordt later niet meer gebruikt; dit waren stukken van middelzwaar kaliber (maximaal 36 lb), van zeer groote lengte, teneinde een groote draagwijdte te krijgen; ook wel genoemd: *grove stucken kanon*. Klein geschut, zooals haken, falconetten e. d. behoeft hier niet besproken te worden.

De projectielen bestaan uit: rondscherp (de gewone bolvormige gietijzeren kogels); langscherp of „gegoten bouts” (langwerpige gietijzeren kogels), steenen kogels, druiven (kartetsen), waarbij de vulling, ijzeren of steenen kleine kogels, om een ijzeren middenstang werd gelegd (vandaar dat men spreekt van druiven met ijzer en druiven met steen gevuld); mortiergranaten of

bommen; en verder speciale projectielen, zooals petarden, brandkogels, gifkogels enz., hier niet ter zake doende.

Nu we dus ons kanon artillerie-technisch hebben gedefinieerd, kunnen we overgaan tot de historie. Zooals ik reeds opmerkte, komt het stuk in de desbetreffende rapporten slechts voor onder zijn technische benamingen, en daarom is het noodig die te kennen; ik zal nu verder evenwel niet den zeer verwarden gang volgen, waarlangs mijn onderzoek is gegroeid, beginnende bij het jaar 1797 en verder terugwerkende, maar aanvangen bij het chronologisch begin, en wel: 1641: de verovering van Malakka.

De gegevens over deze episode zijn ontleend aan „Stukken betreffende het beleg en de verovering van Malakka op de Portugeezen in 1640-1641” door P. A. Leupe ¹⁾.

Nadat Malakka gedurende het jaar 1606 voor de eerste maal belegerd was, werd van 1606-1636 de aanval nog eenige malen herhaald, waarop van 1636-1639 de blokkade permanent werd; den 5den Mei 1640 werd besloten tot een geregeld beleg, dat 14 Januari 1641 eindigde met de bestorming en verovering der stad na dappere verdediging en groote sterfte door hongersnood en ziekten.

Behalve het kasteel en eenige kleinere werken bevatte de stad zes bolwerken: St. Domingo, het Curas, Madre de Deos, Onze Mille Virgines (= Elfduizend Maagden), St. Jago en het Hospitaal.

De Commissaris Justus Schouten, die 1 Februari 1641 te Malakka kwam, stelde voor van de toen aangetroffen 48 metalen en 8 ijzeren stukken al het beschadigde en zwaarste geschut te lichten en de stad met 48 handelbare stukken, maximaal van 24 lb, te monteeren. Voor het lichten en naar Batavia verschepen van het zware geschut zou een speciaal schip van Batavia komen met „kloeke matrozen en bekwame instrumenten, een bok, een kaapstander, malwagens, gijnblokken, dommekrachten e.d., alzoo ervaren hebben dat met weinig slap volk en zonder gereedschap zoo zwaarwigtige stukken niet te handelen zijn”.

Verder adviseert Schouten dat „ter bevrijding van de reede op de bolwerken Curassa, Wilhelmus en Mauritius ieder een slang

¹⁾ Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht, 2 Serie 2 Dl. 1 st.

(van de ligste die daar leggen) behooren te blijven en op elke punt twee wijdmonden om de gordijnen te bestrijken”.

Uit de nader te bespreken opgave van 1678 blijkt dat Schouten's ontwerp van monteering slechts in zooverre is gevolgd, dat stukken van zwaarder kaliber dan 24 lb niet meer aanwezig zijn, uitgezonderd de wijdmonders.

Aangaande het geschut te Malakka bestaan de volgende opgaven:

1e de opgave in het rapport van Schouten (Leupe, o.c. blz. 161) aangaande de stukken waarmede de stad voor de verovering gemonteerd was, in totaal 68 stukken; in Livro do Estado da India Oriental door Barretto de Resenda, Anno 1634 (Journal Malayan Branch R. A. S. no. 60 blz. 3) worden opgegeven 41 metalen en 9 ijzeren stukken op de wallen, en 12 metalen stukken in voorraad, in totaal 62 stukken.

2e de opgave in het rapport van Schouten (Leupe, o.c. blz. 195) aangaande de stukken die hij op de, inmiddels herdoopte, bolwerken nog aantrof, in totaal 56 stukken.

3e Rolle van het geschut rondom alle de fortresses van Malakka (Leupe, o.c. Bijlage XI), in totaal (zonder de bassen en haken) 68 stuks.

4e Memorie van het kanon hetgeen op de punten als andere plaatsen binnen Malakka hebben bevonden (Leupe, o.c. Bijlage XI), in totaal (zonder de falcons) 68 stuks.

5e Lijst van 't geschut dezer stad en fortresse Malacca zo ijser als metaal, in het Verbaal van de Heer Balthasar Bort (gouverneur van Malakka) gelaten op zijn vertrek uit de Regeering van Malakka, aan zijn successeur de Heer Jacob Joris Pits (in handschrift op het Landsarchief) (Anno 1678).

Deze laatste opgave kan slechts aangaande de wijdmonders en andere stukken van groot kaliber als vergelijkingsmateriaal dienen, aangezien na 1641 de monteering der bolwerken gewijzigd is; maar de wijdmonders en stukken van groot kaliber, die na deze veranderingen te Malakka gebleven zijn, staan hier nauwkeurig gespecificeerd, zoodat deze opgave zeer belangrijke gegevens bevat; tevens is zij zoo nuttig, aangezien zij de eenige absoluut betrouwbare inventaris van het geschut is; in de andere opgaven heerscht een schromelijke verwarring.

Teneinde nu genoemde opgaven bij benadering met elkander in overeenstemming te brengen en door deze vergelijking ons kanon op te sporen, is het noodig een korte uiteenzetting te geven over een methode van opgave van de kalibers, die ook hier bij sommige stukken is toegepast, en die tot groot misverstand kan leiden, nl. deze: het kaliber van een stuk wordt steeds opgegeven door het gewicht van den kogel, niet door de maat van den diameter van den mond. Nu kan de opgegeven kogel voorstellen: 1e de kogel op welks gewicht het stuk geboord is, d. w. z. die de werkelijke, absolute, doorsnede van de ziel van het stuk voorstelt, de zg. „principale mond” van het stuk, zooals we die bij de wijdmonders te Macao vermeld vonden; 2e de kogel die officieel voor het stuk bestemd is; 3e de kogel die op het moment van opname toevallig voor het stuk in gebruik was, en die soms veel lichter is dan het officieel voor het stuk bestemde projectiel. Tot welk een hopelooze verwarring deze methode kan leiden, is gemakkelijk te begrijpen. Gelukkig evenwel heb ik een absoluut vaststaand en gedocumenteerd dergelijk geval gevonden, naar analogie waarvan eenige anders onoplosbare artilleristische puzzles kunnen worden opgelost. Het is weder de opgave van het geschut te Macao, die ons dit gegeven verschaft. Daar lag sedert 1632 op de platte form onder het bolwerk St. Francisco een groote slang of columbrijn, genaamd Nossa Senhora de Loureto, volgens de opgave in Daghregister 1637 schietende 35 lb; dezelfde slang noemt Van Dam in Beschrijving der O. I. C. s.v. Macao als schietende 48 lb, terwijl A. Hamilton in *A New account of the East Indies II* blz. 217 dit stuk vermeld met een kaliber van $9\frac{1}{4}$ inch (23 cm), overeenkomend met een kogelgewicht van ongeveer 70 lb. Dit laatste is het gewicht van den kogel, waarop het stuk geboord is; de tweede opgave betreft het gewicht van den officieel voor dit kanon bestemden kogel; de eerste is het gewicht van den kogel die in 1637 voor het stuk gebruikt werd.

We constateeren dus dat het gebruikte projectiel ongeveer $\frac{3}{4}$ van het gewicht van den officieelen kogel bezit! Een geheel analoog geval, dat ik later bij de eventueele beschrijving der kanonnen te Soerakarta uitvoerig hoop te bespreken, treffen we aan in Van Goens' opgave van de artillerie van den Soesochoenan,

waarbij hij de beide lange slangen Koembarawa en Koembarawi, die in werkelijkheid 24 ponders zijn, noemt: „schietende 16 à 18 ponden bals”; ik noem deze opgave van Van Goens ook speciaal, omdat zij een typisch voorbeeld is van een andere, zeer verwarrende fout: deze beide stukken, die, althans uitwendig, van ijzer zijn, noemt hij metalen stukken. Aangezien zeer groote stukken bijna steeds van metaal zijn, schijnt men deze fout soms a. h. w. automatisch te hebben gemaakt.

Gaan we nu over tot de vergelijking der verschillende opgaven, voorzoover die voor ons onderzoek van belang zijn.

We zullen daarbij één voor één de bolwerken en punten bespreken, waarop wijdmonders worden vermeld, daarbij de ijzeren stukken (alle van klein kaliber, maximaal 9 lb.), die niet terzake doen, buiten beschouwing latende.

Het Curas (herdoopt Frederik Hendrik).

Hierbij doet zich al dadelijk het zonderlinge feit voor, dat in de Rolle (de 3e opgave, zie boven) op dit bolwerk in totaal 18 stukken worden vermeld, te weten twee meer dan er vóór de verovering waren (1e opgave); ik zal hier, om niet te lang van stof te worden, de langdradige „onderhandsche” vergelijking achterwege laten, en volstaan met het volgende: de Rolle vermeldt 3 wijdmonders en daarna 1 stuk van 48 lb metaal, genaamd den Hond en 2 stukken van 36 lb metaal; nu blijkt uit Bort's lijst dat het stuk genaamd de Hond ten rechte een groote wijdmonder was van 40 lb steen, terwijl hij ook nog op dit bolwerk vermeldt een andere groote wijdmonder van 36 lb steen; deze beide groote wijdmonders zijn in de Rolle dus tweemaal opgegeven, waardoor het totaal der stukken 2 stuks te hoog wordt.

Met inachtneming van deze wijziging kunnen we de volgende tabellen opstellen:

<i>Rolle:</i>	<i>Memorie:</i>
3 wijdmonden, t.w.	} 3 groote wijdmonden
1 wijdmond van 40 lb steen	
1 " " 36 " "	
1 " " 36 " "	
1 stuk van 36 lb ijzer	1 Fransch kartouw van 38 lb. ijzer
1 " " 18 " "	1 slang " 16 " "

1 stuk van 12 lb ijzer	1 Prince stuk	van 12 lb ijzer
1 " " 12 " "	1 " "	" 12 " "
1 " " 12 " "		
1 " " 12 " "		
1 " " 15 " "	1 stuk	" 15 " "
1 " " 9 " "		
	½ kartouw	" 25 " "
	1 kartouw	" 24 " "

De beide laatste stukken der Memorie zijn wellicht gelijk te stellen met twee stukken van 12 lb in de Rolle (vergelijk de hierboven besproken „verwarring in de opgave van kalibers”; het kaliber van 12 lb is ± 13 cm, van 24 lb ± 16 cm).

Resumeerende: op het Curas waren in 1641 drie groote wijdmonders, 1 van 40 lb steen en 2 van 36 lb steen; in 1678 waren er twee groote wijdmonders: 1 van 40 lb steen en 1 van 36 lb steen; dus was een groote wijdmonder van 36 lb steen van dit bolwerk gelicht, en naar Batavia gebracht.

St. Domingo (herdoopt Victoria).

Rolle:

1 stuk van 36 lb

1 " " 24 "

1 " " 12 "

1 " " 12 "

1 " " 12 "

1 " " 24 "

Memorie:

1 slang van 24 lb

1 klokswijs " 13 "

1 " " 12 "

1 stuk " 12 "

1 " " 19 "

1 groote wijdmond.

Voor de gelijkstelling van een stuk van 24 lb met een stuk van 19 lb zie de „kaliberverwarring”. Wat betreft de groote wijdmond: blijkbaar worden in de Memorie met groote wijdmonders bedoeld stukken van 36 of meer lb steen; aangezien uit bovenstaande vergelijking blijkt dat het kanon moet worden gelijkgesteld met een stuk van 36 lb in de Rolle, zal hiermede bedoeld zijn een wijdmond van 36 lb steen.

In Bort's lijst worden op Victoria vermeld 2 wijdmonders van 12 lb steen die we later in de Rolle en de Memorie zullen aantreffen; Schouten vermeldt in de 2e opgave op *St. Domingo* 5 metalen stukken; het zesde stuk, de groote wijdmonder, was dus toen al weggehaald en naar Batavia gebracht.

Madre de Deos (herdoopt Emilia).

Rolle :

4 wijdmonden
 1 stuk van 50 lb
 1 " " 48 "
 1 " " 48 "
 1 " " 24 "
 1 " " 24 "
 1 " " 12 "
 1 " " 15 "

Memorie :

4 wijdmonden
 1 Duitsch heel kartouw
 1 Fransch " "
 ½ kartouw van 24 lb
 ½ " " 24 "
 1 klokswijs " 12 "
 1 stuk " 17 "
 1 Fransch kartouw van 36 lb.

Het Fransch heel kartouw in de Memorie zal wel een vergissing zijn voor een Duitsch heel kartouw; 1 Fransch kartouw van 36 lb (kaliber ± 18 cm) zal moeten worden gelijkgesteld met 1 stuk van 50 lb (kaliber ± 20 cm).

Bort's lijst vermeldt hier 2 wijdmonders van 28 lb steen; de beide andere wijdmonders, die, zooals uit de vergelijking der lijsten van 1641 en 1678 blijkt, niet naar een ander bolwerk zijn overgebracht, zijn derhalve van dit bolwerk gelicht en naar Batavia vervoerd; nu weten we uit Schouten's rapport dat de zwaarste stukken zijn verscheept, reden waarom we mogen aannemen dat de twee van hier gelichte wijdmonders ook stukken waren van groot kaliber, dus van 28 lb steen of zwaarder. Het rondeel *Madre de Deos*, na het Curas Malakka's grootste bolwerk, moet, evenals het Curas, met groote wijdmonders gemonteerd zijn geweest, gelijkmatig verdeeld over den 3/4 cirkelvormigen omtrek. *Omtrent het Hospitaal.*

Hier doet zich hetzelfde feit voor als bij het Curas; in de Rolle zijn twee stukken meer dan in de opgave van vóór de verovering; na desbetreffende wijziging krijgen we de volgende vergelijking: *Omtrent het Hospitaal.*

Rolle :

3 wijdmonden, t.w.
 2 wijdmonden van 12 lb steen
 1 wijdmond " onbekend kaliber
 1 stuk " 6 lb.
 1 " " 1 "
 1 ijzer stuk " 5 "

Op de Gordijn.

Memorie :

3 wijdmonden
 1 ijzer stuk van 8 lb.
 1 koper stuk van 5 lb.

De beide wijdmonders van 12 lb steen vinden we in Bort's lijst terug op het nabijgelegen bolwerk St. Domingo; de wijdmonder van onbekend kaliber moet, gezien zijn plaatsing op de gordijn, een kleine wijdmonder of courtijnstuk zijn geweest, waarschijnlijk van 6 lb steen (kaliber \pm 15 cm). Dergelijke courtijnstukken stonden te Batavia o.a. op de Kasteelspunten (om de gordijnen te bestrijken); zij behooren niet tot de groote wijdmonders betrokken in ons onderzoek, en zijn dus voor ons niet van belang. Een dergelijke kleine wijdmonder van 4 lb steen (kaliber \pm 13 cm) vermeldt Bort op de batterij aan het einde der Noordervoorstad.

Typeerend is verder in deze vergelijking de verwisseling van metalen en ijzeren stukken.

Onze Mille Virgines (herdoopt Henriette Louise).

Rolle :	Memorie :
2 wijdmonden	3 wijdmonden
1 stuk van 48 lb	
1 " " 24 "	1 slang van 29 lb
1 " " 18 "	$\frac{1}{2}$ kartouw " 20 "
1 " " 18 "	
1 " " 15 "	1 stuk " 16 "
1 " " 12 "	1 " " 12 "
1 " " 7 "	1 " " 4 "
1 " " 7 "	1 " " 4 "
	1 Fransch kartouw van 36 lb.

Het Fransch kartouw van 36 lb zal men gelijk moeten stellen met 1 stuk van 48 lb, volgens de redeneering der bovenbesproken „kaliberverwarring”: de in gebruik zijnde kogels van 36 lb hebben $\frac{3}{4}$ van het gewicht der officieel voor dit stuk benoedigde kogels van 48 lb.

De eene wijdmond, die de Memorie meer vermeldt dan de Rolle, zal moeten worden gelijkgesteld met het overcomplete stuk van 18 lb in de Rolle, m. a. w. : het zal een kleine wijdmonder zijn van \pm 15 cm kaliber of $6\frac{1}{2}$ lb steen, een courtainstuk derhalve, voor ons onderzoek van geen belang.

Bort's lijst vermeldt op dit bolwerk 2 wijdmonders van 28 lb steen, dezelfde dus als in de Rolle opgegeven.

St. Jago (herdoopt Wilhelmus).

Rolle :

2 wijdmonden
1 stuk van 48 lb
1 " " 24 "
1 " " 24 "
1 " " 24 "
1 " " 18 "

Memorie :

2 wijdmonden
1 slang van 24 lb
 $\frac{1}{2}$ " " 18 "
 $\frac{1}{2}$ kartouw van 24 lb
1 Fransch " 18 "
1 slang " 26 "

De slang van 26 lb volgens de methode der meer vermelde „kaliberwisseling” gelijk te stellen met 1 stuk van 48 lb, evenzoo $\frac{1}{2}$ slang van 18 lb met 1 stuk van 24 lb.

Bort's lijst vermeldt op Wilhelmus geen wijdmonders, maar uit zijn opgave blijkt dat het twee wijdmonders van 28 lb steen zijn geweest, die in 1678 liggen respectievelijk: één op Ernestus en één op het nieuwgebouwde bolwerk Middelburg, aan den mond der rivier.

Conclusie.

In 1641 lagen op de bolwerken de volgende wijdmonders, van 12 lb en zwaarder kaliber :

Op het Curas : 1 van 40 lb steen (de Hond) en 2 van 36 lb steen.

Op St. Domingo : 1 van 36 lb steen.

Op Madre de Deos : 2 van 28 lb steen en 2 van evengroot of zwaarder kaliber.

Omtrent het Hospitaal : 2 van 12 lb steen.

Op Onze Mille Virgines : 2 van 28 lb steen.

Op St. Jago : 2 van 28 lb steen.

in totaal: 1 van 40 lb steen (de Hond)

3 " 36 " "

6 " 28 " "

2 " 28 " " of zwaarder

2 " 12 " "

14 stuks.

In 1678 lagen op de bolwerken de volgende wijdmonders, van 12 lb en zwaarder kaliber :

Op Frederik Hendrik : 1 van 40 lb steen (de Hond) en 1 van
36 lb steen

Op Henriette Louise:	2	van	28	lb	steen
Op Emilia:	2	„	28	„	„
Op Victoria:	2	„	12	„	„
Op Ernestus:	1	„	28	„	„
Op Middelburg:	1	„	28	„	„
in totaal	1	van	40	lb	steen (de Hond)
	1	„	36	„	„
	6	„	28	„	„
	2	„	12	„	„

10 stuks.

Aldus zijn in 1678 te Malakka minder aanwezig dan in 1641: 2 wijdmonden van 36 lb steen en 2 wijdmonden van 28 lb à 36 lb steen. Deze wijdmonden zijn dus naar Batavia overgebracht, hetgeen *precies* klopt met de ondervolgende artillerie-opgave van Batavia in 1668.

1668. De vier groote wijdmonden worden vermeld in den inventaris van het geschut te Batavia, van den Constabel-majoor Claes Jansen, d. d. 12 December 1668 opgenomen in het Afgaand Patriasch Briefboek van dat jaar. Daar worden opgegeven bij het voorradig geschut „onder het Casteel”, d.w.z. op des Kasteels Noorder-buitenbarm, tusschen de punten Parel en Saffier, vóór de Waterpoort: drie metalen wijtmonders en één groote iser wijdmonder. Aangezien bij onderzoek der desbetreffende stukken gebleken is dat deze wijtmonders niet afkomstig zijn van eenige op de Portugeezen veroverde vesting in Voor-Indië, mogen en moeten we wel aannemen dat deze vier groote wijtmonders dezelfde zijn als die welke in Malakka zijn veroverd; de groote ijzeren wijdmonder is dan het Heilig Kanon.

Uit dezen inventaris blijkt verder dat de bolwerken des Kasteels van Batavia voorzien waren van „cleene wijtmonders”, om de gordijnen (de muren tusschen de bolwerken) te bestrijken, evenals Schouten dat in zijn project voor Malakka noodig oordeelde.

Bij deze wijtmonders wordt nooit het kaliber opgegeven, hetgeen begrijpelijk is, daar zij niet bestemd waren voor het schieten met ijzeren kogels, maar voor schroot- en steenschoten om den barm tusschen de Kasteelspunten, langs de gordijnen, te bestrijken.

Zoowel bij deze als bij de nog te bespreken opgaven der artillerie is er één bepaald punt van de versterkingen van het Kasteel dat onze bijzondere aandacht verdient, en wel de Noordwest-hoek, ten Westen van de punt de Parel en ten Noorden van den Kasteelsvijver; dit terrein wordt op verschillende wijzen aangeduid: onder de punt de Paerel, beneden de punt de peerl bij 't hek, de faucebrai onder de punt de paerel, maar altijd is hetzelfde bedoeld: de Noordwest hoek van het Kasteelsterrein, tegenwoordig tusschen brug Rusman en de Kalibesar. Oorspronkelijk werd dit stukje land van den Kasteelsvijver afgesloten door een hek, dat we op verscheidene teekeningen, o.a. bij Heydt, terugvinden. In 1684 werd een stukje muur met een poortje naast de Parel gebouwd, de Vijverpoort, die 's Kasteels Westerbarm (tusschen de Westergordijn des Kasteels en den Kasteelsvijver gelegen) aan de Noordzijde afsloot. In afgaande Patriaasche Missives 1684 (blz. 96) wordt dit gememoreerd: De faucebrae aan de Westzijde van het Casteel is nu mede voltooyt en zoo aan de zee- als landcant met een muur afgeslooten, 't welk van buyten mede wat aansien geeft, maar evenwel sulcken noodig werck niet is geweest als wel de suffisante en hegte steenen beschoeijing aan de Noortzijde daar de Waterpoort staat en waardoor alle Coopmanschappen ontvangen en afgescheept worden.

Deze hoek is voor ons onderzoek zeer belangrijk, daar hier later de Zeebatterij werd gebouwd, zooals we t.z.t. zullen bespreken. Reeds in 1668 blijken er kanonnen te staan: onder de punt bij de Paerel 2 ijsere stukken van 18 ponden.

1680. In de groote generale memorie van 's Compagnies staat door Speelman en Camphuys, opgenomen in het Afgaand Patriaasch Briefboek van 1680 wordt uitvoerig opgave gedaan van al het geschut op de Kasteels- en Stadspunten, echter niet van het kanon in voorraad; de „cleene wijtmonders” worden hier „courtainstukken” genoemd. „Beneden de punt de peerl by 't hek” blijken nu te staan 2 metaele halve duytsche kartouwen van 24 lb. Merkwaardig zijn verder de groote veranderingen die in het verloop van elf jaren hebben plaats gehad in de monteering der verschillende punten, die sterk verschilt van de opgave van 12 Dec. 1668.

1692. In dit jaar is het getal 7000, het gewicht in ponden aan-

duidend, op ons kanon aangebracht. We lezen in Resolutie 24 Maart 1692: De heer Directeur Generaal Joan van Hoorn getoont hebbende den memorie van verscheide stucken geschuts, waarvan het gewigt niet bekend zij, soo is verstaan deselve te stellen in handen van den Water Fiscaal Joachim Brunstad, den ontfanger Simon van den berg, den Constapel mayoor Dirk Thomasz: met recommandatie dat sij dto stucken die niet gewogen konnen werden sullen nameten, en volgens de kunst uytrekenen het naaste gewigt van ieder derselve ten eynde by d' artilleryboekjes de belastinge daarvan na voorgaande approbatie deses Tafels te konnen reguleeren en ieders beraemde gewigt op de stucken te doen incappen.

In Resolutie van 18 Juny 1692 staat onder „Het berigt van den Constapel mayoor d. d. 15 April hoeveel de ongewoge stucken yser canon na sijn calculatie behoorden te wegen en tegens wat gewigt ieder diende ingeboekt te werden” vermeld: een ijsere 18 ponder in de middelmaat den aantal van 4150 lb en mits derzelver verroesting gecalculeert op 3900 lb; een dito van 12 lb, van 10 lb enz. ± van 1 lb, alle met hun normaal gewicht als legger ter berekening. Ook is er de opgave van den Waterfiscaalen den Ontfanger Generaal van 42 nog ongewogen stukken metaal kanon op Kasteels- en Stadspunten; hiervan blijken de zwaarste te zijn 2 stukken van 20 lb (misschien halve Duytsche kartouwen) op den Diamant, wegende 4366 lb en 4341¼ lb. In de faucebrai onder de punt de paerel:

1 kloxgewijs van 18 lb weegt 3095¼ lb.

1 ps. metaal canon schiet 30 lb. weegt 2973¾ lb.

1 „ „ „ „ 36 lb. „ 2425 lb.

Is geaprobeert de inboeking van al het ongewoge yser canon na de eerste calculatie te laten geschieden . . . sullende wijders op ieder stuck desselfs gecalculeert gewigt moeten ingekapt worden bij resolutie van den 24sten Maart passado.

1705. Hoewel van geen direct belang voor ons onderzoek, moge hier vermeld worden de bouw van het nieuwe Artilleriemagazijn en -werkplaats aan de Amsterdamsche Gracht en de Kali, op het Kasteelsbuitenplein. Bij Resolutie van 27 Sept. 1705 werd besloten de plaats daar „t geschut en scherp geborgen wordt” in het vierkant te doen vergrooten en aldaar tevens een

nieuw Artillerie-werkhuis te bouwen, teneinde de werkplaatsen der artillerie van de Kasteelspunt de Diamant, waar ze tot dien tijd gevestigd waren, te „dimoveeren”. Dit werk kwam gereed vóór 24 Mei 1707; bij Resolutie van dien datum werd besloten de corps de garde en verdere appartementen op den Diamant, die op de plaats der vroegere artillerie-werkplaatsen moesten worden gebouwd, volgens ingebrachte „aftekeninge” te doen opmaken. We mogen aannemen dat in 1707 de kanonnen die tot dusver op den Kasteels noorderbuitenbarm lagen opgeslagen, waaronder ook de „groote iser wijtmonder”, naar het nieuwe Artilleriemagazijn zijn overgebracht. Dit blijkt ook o. a. uit een Resolutie van dat jaar tot het opmaken van een „combuys en gemakhuys” tegen den muur van de Kasteelsnoordercourtine, bewesten en beoosten de Waterpoort, voor het wachtvolk aldaar; de buitenbarm was derhalve toen ontruimd. Evenzoo blijkt dit uit de Resolutie van 2 December 1707 om in het nieuwe artilleriemagazijn op de binnenplaats een afdak te maken voor het ijzer geschut, dat anders in de open lucht moet blijven liggen. Bij Resolutie van 27 Januari 1708 wordt echter besloten: „aangezien deze ten aanzien van het lage dak rondsom voormelte plaats soo hoog niet kan worden gemaakt dat men daaronder het canon bequamelijk soude kunnen verwerken” de ijzeren kanonnen die „in de lugt” moeten blijven te laten teren, en voor het overtollige ijzeren geschut een bamboezen loods te doen maken op het eiland Edam, voor den afscheep als ballast. Uit denzelfden tijd hebben we nog een bericht waaruit blijkt dat ook bij het „handgeweer” wijtmonders bestonden: in Aankomende Patriasche Missives 1703-1705 bij de beschrijving van de voldoening op den Generalen eisch uit Indië: voor de Wapenkamer . . . ps. Donderbussen off Wijtmonders, kennelijk zoo genoemd omdat ook hier de kamer van het wapen een kleinere doorsnede heeft dan de loop.

In Afgaand Patriasch Briefboek 1711 (blz. 1473) wordt vermeld: volgens resolutie van 7 May 1708 zijn er een dubbel stel affuiten voltooid voor de artillerie te Batavia, bestaande uit 174 beslage affuyten van 24 tot 4 lb, 66 beslage affuytsleden, 8 tot de wijtmonders en 111 beslage rolpaarden tot diverse ysere stucken.

Dit is het laatste rapport waarin over wijtmonders wordt gesproken: deze naam is derhalve in het begin der 18de eeuw

in onbruik geraakt; voortaan spreekt men slechts van kamerstukken, steenstukken en houwitsers; de acht bovengenoemde wijdmonders zijn waarschijnlijk de „courtainstukken” op de Kasteelspunten.

Uit een opgave van artilleriegoederen voor ballast d.d. 23 September 1720 blijkt dat de in voorraad zijnde kanonnen, zooals we reeds hierboven onderstelden, lagen „op 't plain voor de artillerie” en in de magazijnen, dus niet meer op den Kasteelsbuitenbarm.

1724. De Constabel majoor Willem Beyts vermeldt in een rapport over kanonnen en ammunitie d.d. 9 September 1724: wijders is er ook in 't geheel in voorraad heden bij de Artillerie pr. restant: 599414 Bequaam Rond en 62683 ps. Langscherp tot 2525 soo metaal als yser Regtloopend en Cloxwys canon, idem Camerstucken soo in voorraad als tot defentie op de bolwerken alomme

te weten	524 Metaal	}	Regtloopend Canon
	1956 Ysere		
	87 Metaal		Cloxwijs Canon
	6 Metale	}	Camerstucken
	2 Ysere		

Deze twee ijzeren kamerstukken zullen we in de latere rapporten gedurende de geheele 18de eeuw telkens weer aantreffen. Zooals uit die rapporten t.z.t. zal blijken, zijn deze twee stukken: een ijzeren kamerstuk van 100 lb ijzer — het Heilig Kanon, en een ijzeren kamerstuk van 24 lb ijzer.

Verder leert dit rapport ons dat het zwaarste kaliber waarvoor munitie voorradig was, en dat dus in gebruik was, bestond uit metalen halve Deutsche kartouwen van 24 lb; heele kartouwen van 48 lb blijken nog niet aanwezig te zijn, wel drie driekwarts kartouwen van 36 lb, waarvoor evenwel geen munitie aanwezig is. In de rapporten van 1668 en 1692 zijn ook de 24-ponders de zwaarste stukken, uitgezonderd twee stukken van 36 lb, denkkelijk klokswijs gegoten metalen slangen op de faucebrai bij de Parel in 1692. In 1668 zijn er twee kloksgewijze stukken van 36 lb. in voorraad, wellicht dezelfde stukken (de twee bovengenoemde 36-ponders, die in 1692 vermeld zijn; zooals we weten, eigenlijk een 36-ponder en een 30-ponder).

Later zullen we op dezelfde plaats 36-ponders aantreffen, tezamen met het groote kamerstuk; belangrijk is in dezen het feit, dat

vanouds dit punt in den Noordwesthoek van het Kasteelsterrein, naast de Parel, de zwaarste batterij van Batavia blijkt te zijn geweest.

1755. Nadat alzoo het groote stuk ruim een eeuw lang otium cum dignitate genoten had, besloot men het weder in gebruik te nemen; dit leert ons Mossel's Memorie ter verhandeling van den Staat en het belang der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie op haare respectieve Comptoiren, om te dienen tot een vervolg van het in Rade van India overgelegde schriftuur de dato 1 May 1753, opgenomen in de bijlagen der Resolutie van 9 Mei 1755, waarin de bespreking der kanonnen aldus aanvangt:

Bij dese gelegenheid heb ik meede nagegaan de voorraad van Canon en Scherp in India en ben van gevoelen dat Ambon 't kan stellen met ... (op deze wijze worden van alle kantoren opgegeven de voorhanden kanonnen voorzoover ze noodig geoordeeld worden).

Batavia op de Bolwerken:

	8	metaale	van	36	lb.	
24	"	"	24	"	"	
30	"	"	16	"	"	
25	"	"	12	"	"	
29	"	"	8	"	"	
64	"	"	6	"	"	
16	"	"	4	"	"	
	1	ysere	steenstuk	van	36	lb.
	12	ysere	van	18	lb.	
22	"	"	12	"	"	
50	"	"	8	"	"	
120	"	"	6	"	"	
50	"	"	2	"	"	

451 canon buyten de vaartuygen.

Het ysere steenstuk van 36 lb, dus schietende een steenen kogel van 36 lb = het ijzeren kamerstuk schietende 100 lb ijzer = het Heilig Kanon.

Van de acht 36-ponders waren er vier bestemd voor het reeds onder Van Imhoff gebouwde Waterkasteel, „op het einde van het voorland” d.w.z. aan het eind van den Westelijken havendam; de andere vier zullen we aantreffen op de meermalen besproken batterij naast de Parel.

1760. We zijn nu genaderd tot de merkwaardigste episode in de geschiedenis van ons kanon, toen het in batterij lag in de versterking die de „pièce de résistance” van Batavia's verdediging vormde. De Haan zegt hierover in *Oud-Batavia* (2e druk blz. 157): „De Parel had dit eigenaardige, dat de noorderface zich westwaarts tot de kali verlengde in een gekanteelden muur, waarachter kanonnen stonden, en waarin een poort was, die de Vijverpoort heette... Deze kanonnen dienden enkel om den wal van het Kasteel te sparen bij het geven van saluutschoten.” Dit is, zooals we hieronder kunnen constateeren, onjuist; deze Zee- of Vijverbatterij was niet bestemd voor saluutschoten, maar was de zwaarste batterij van Batavia. Voor saluutschoten waren bestemd de kanonnen in de beide benedenflanken, op den Kasteelsnoorderbuitenbarm naast de binnenflanken van de Parel en de Saffier aangelegd volgens Resolutie 9 Juni 1747, om daarop lichte stukken te leggen voor saluutschoten, om de punten des Kasteels daarvan te ontlasten:

„Te meermalen over de swakheyt der wallen en Bolwerken van dit Casteel bij het doen van veele eerschoten uijt het daar op leggende sware canon gesproken en nog laast ter resol: van den . . . daar af vermaan gedaan mitsgaders thans wederom door den heere Gouverneur-Generaal sulx gememorieert en teffens geproponeert zijnde om tot het doen van salutschoten in de flanken van de punten de peerl en saphier aan de noord kant deses Casteels, dewijl het daar op staande swaar canon van 18 lb bals, niet sonder ontciering daar af kan werden geligt, nog ook om de differentie der hoogtens van de beddingen of batterijen, met ligte canon kan werden g'entremeleert, twee beneden flanken te laten aanmaken, en daar op eenige ligte stucken canon te plaatsen, te meer die benede batterijen nog al eenige versterking geven sullen aan het casteel selfs, mitsgaders ook ten dien eijnde so in de medicinale winkel, als het negotie pakhuys te doen maken twee sortie poorten als gevoeglijk geschieden kunende, na het ingekomen berigt van den fabricq Lambertus van den Andel en een overgelegde kaart of plaan so is verstaan sulks indiervoegen te laten geschieden.”

Uit een kaartje van het project dezer benedenflanken blijkt dat ze naast de binnenflanken van Parel en Saffier op den

Noorderbuitenbarm waren ontworpen, dus één Oostelijk van de Parel en één Westelijk van de Saffier. Op de platen van Rach blijken zij al weer verdwenen te zijn.

Zonderling genoeg wordt in de Resoluties niets over den aanleg van de Zeebatterij vermeld, maar uit de memories van het Ambachtskwartier is de bouwgeschiedenis geheel te reconstrueeren. We vinden hierover in de memories van voltooide en onvoltooide gebouwen van het Ambachtskwartier het volgende:

De Nieuwgemaakt werdende Batterij agter 't Casteel besijden de punt de paarl aan de rivierkant, lang 156, hoog 10½ en dik 5 voet, met een Caaymuur lang 48, hoog 4 en dik 3 voet komt in dit boekjaar (nl. 1 September 1758 — 1 Sept. 1759) te belooopen f 2989 : 16 st.

In de Memorie van 7 vol- en onvoltimmerde Gebouwen Rakende 't Ambachtskwartier, geteekend door Js. Hartkop en Reynier de Klerk, staat vermeld: De nieuwe Batterij bezijden de punt de paarl voltooyd en ook de vernieuwde Waterpoort des Casteels, onvoltooyd. De Nieuwe Batterij agter 't Casteel besijden de punt de paarl aan de rivierkant lang 156, hoog 10½ en dik 5 voet met een kaaymuur lang 48, hoog 4 en dik 3 voet, voltimmerd en het bekostigde daaraan in 't afgeloopen boekjaar (nl. 1 Sept. 1759- 1 Sept. 1760) monteerd f 538. 1 st.

Uit de geringe kosten aan de Zeebatterij besteed in dit boekjaar blijkt duidelijk dat de batterij voltooid is in het einde van 1759, ongeveer October-November; de bouw valt dus vrijwel geheel in het jaar 1759.

De Waterpoort des Kasteels is verbouwd tusschen 1 Sept. 1759 en eind 1761; waarschijnlijk heeft men dus deze poort geëntameerd toen de Zeebatterij af was. Aangezien het concept der verbouwing van deze poort werd goedgekeurd bij Resolutie van 24 Mei 1756, en de Zeebatterij eerder werd gebouwd, is het waarschijnlijk dat deze batterij ook reeds in het project van 1756 was begrepen.

De bespoedigde aanleg der nieuwe batterij hangt ongetwijfeld samen met den dreigenden oorlogstoestand dier dagen; Frankrijk en Engeland bestreden elkander in Indië (zevenjarige oorlog 1756-1763), en men kon ieder oogenblik met een van beiden in oorlog geraken.

Ook bij den aanleg van een nieuw bastion tusschen de punten Groningen en Zeeburg, die bij Resolutie d.d. 10 Januari 1757 aan de ingenieurs Berg en Van Leupken werd opgedragen, werd als reden de oorlogstoestand opgegeven.

De volgorde van den aanleg der defensiewerken gedurende den Zevenjarigen oorlog is aldus :

- 1e het in orde maken van het Waterkasteel ¹⁾.
- 2e het bouwen van een bastion tusschen Groningen en Zeeburg.
- 3e het bouwen van de Zeebatterij naast de Parel.
- 4e de verbouwing van de Waterpoort des Kasteels.

1767. In den opneem der artillerie d.d. ult. November 1767 vinden we dan de Zeebatterij volledig gemonteerd, aldus :

op de Zeebatterij :

1 ps. ysere Camerstuck van 100 lb, met affuit.

1 ps metalen canon van 48 lb, met affuit.

4 ps " " " 36 " " "

Dit ijzeren kamerstuk van 100 lb is, zooals we weten, het Heilig Kanon.

Als ammunitie op de Zeebatterij vermeldt dit rapport :

10 druyven met yser gevuld van 48 lb

2 " " " " " 36 "

2 " " yser en steen " 30 lb steen.

Deze laatste druiven zijn bestemd voor het groote kamerstuk, dat, zooals bekend, eigenlijk een steenstuk was, schietende 36 lb steen ; een kogel van 36 lb steen heeft hetzelfde volume als een ijzeren druif met 30 lb steen gevuld en als een ijzeren kogel van 100 lb. Verder blijken op deze batterij aanwezig :

1 kopere canonlepel van 48 lb

4 " " " 36 "

1 " " " 30 "

De laatste was bestemd voor het laden van het groote stuk met druiven van 30 lb steen.

De 48-ponder, die hier voor de eerste maal wordt genoemd, was het eenige „heel canon” of „Duytsche heele cartouw” te

¹⁾ Tot den bouw hiervan was besloten bij Resolutie 8 Dec. 1747 ; bij Resolutie 3 Maart 1750 werd besloten het naar een kleiner project te bouwen ; bij Resolutie 7 Febr. 1757 om beddingen voor 't geschut, een kruit- en wachthuis erin te maken.

Batavia. Uit de „samentrekking” van het geschut aan het einde van dit rapport blijken er, evenals in Mossel's Memorie, acht 36-ponders aanwezig, waarvan vier op de Zeebatterij en vier op het Waterkasteel. We treffen ook hier de twee ijzeren kamerstukken aan, evenals in het rapport van 1724, nl. het 100-ponds ijzeren kamerstuk op de Zeebatterij en een 24-ponds ijzeren kamerstuk „op 't plain voor de artillerie”. De metalen kamerstukken worden metalen houwitser genoemd, waaronder een van 24 lb ijzer en zes van 2½ lb steen. Steenen kogels blijken „op 't plain voor de artillerie” in grooten getale voorradig, maximaal van 32 lb, minimaal van 20 lood.

De Zeebatterij is afgebeeld op een tekening van Rach: Gezicht van de Laage of Vijverbatterij des Casteels ¹⁾; we zien hier de monden der zes stukken op de batterij, door windproppen afgesloten, in de embrasures. De verbouwde Waterpoort is afgebeeld door Rach in: Gezicht van de Casteelswaterpoort ²⁾.

1773. In de Notitie van eenige ammonitiegoederen „als er in de Packhuysen, Zolders en Maguasijnen sub dato ult. Februari 1773 bevonden zijn”, worden genoemd: boven de Smitswinkel 3 ps druiven met yser gevuld van 100 lb, bestemd voor het 100-ponds ijzeren kamerstuk.

Het Memorieboekje van den kapitein-luitenant der artillerie Erik Sundberg, van het jaar 1774, vermeldt op de Zeebatterij dezelfde zes stukken als het rapport van 1767.

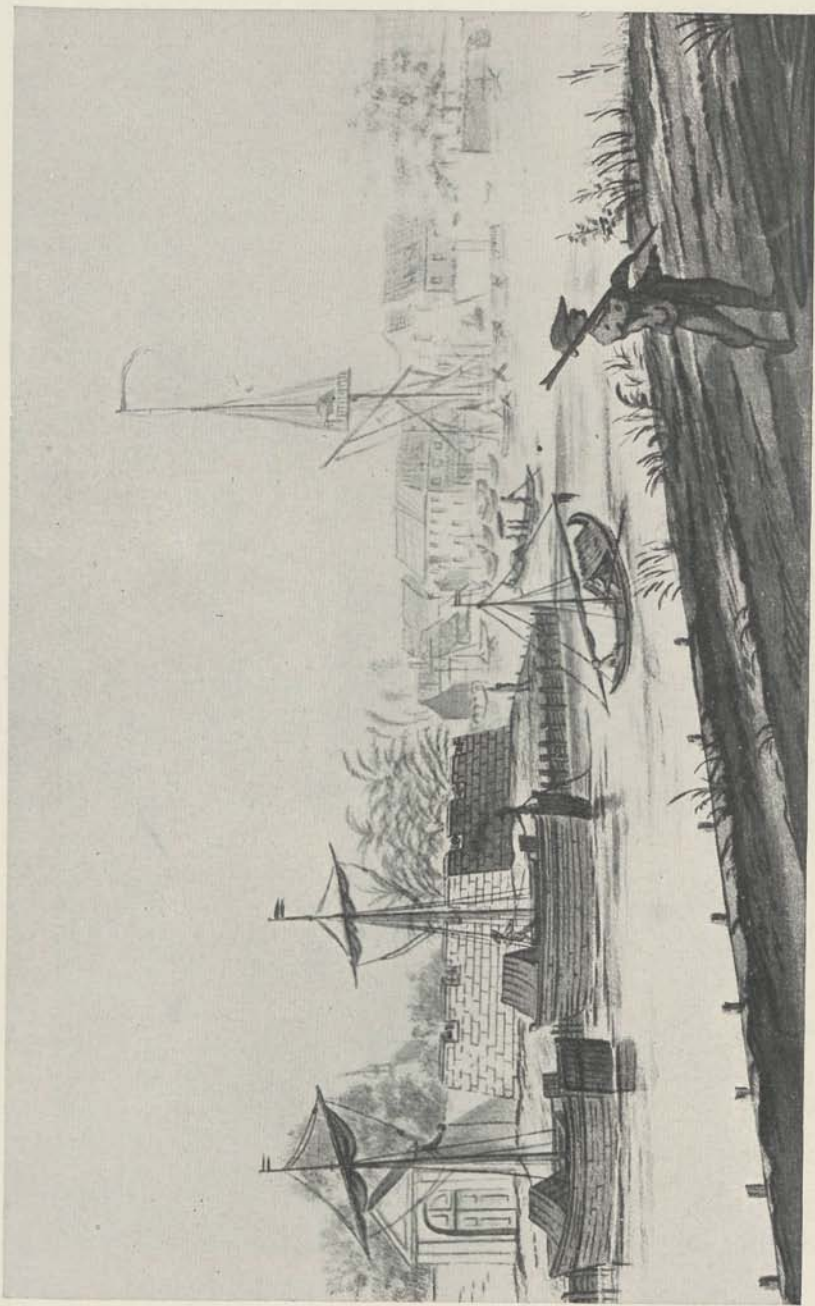
Ook in rapporten van 1780 en 1781 treffen we dezelfde montering dezer batterij aan; bij vergissing wordt hier het 100-ponds kamerstuk een metalen stuk genoemd.

1792. In dit jaar is dd. 28 Maart ingediend een Project ter plaatsing van het Geschut in het Casteel en Stad Batavia, waarbij voorgesteld wordt de Zeebatterij met veel lichter geschut te monteeren, nl. 4 Canons van 18 lb en 6 canons van 6 lb (lange) en het Waterkasteel met 4 canons van 36 lb en 4 van 18 lb; hiervan is echter niets gekomen.

1793. Het uitvoerigste en belangrijkste rapport nopens de Zeebatterij treffen we aan in „Secreete opstellen en Verhandelingen

¹⁾ Collectie Boursse Wils A 7, gereproduceerd in DE HAAN's *Oud Batavia*, Platenatlas K 11 (in beide drukken).

²⁾ Boursse Wils A 6; Platenatlas K 9.

De Zeebatterij, naar de teekening van Rach.

Het Heilig Kanon in zijn tegenwoordige opstelling.

betreffende de Commissie tot de defensie van Batavia, aanfang neemende met d. 23 Aug. 1793", waarin duidelijk gezegd wordt, dat het 100 ponds ijzeren kamerstuk diende om het Havenkanaal te bestrijken; de 48-ponder blijkt al niet meer daar aanwezig . . . „derhalve diende een voornaam oogmerk gerigt te blijven op de Zeebatterij; welker swaar Caliber geschut eerst met kogels en bij aannaderen des vijands met druyven gelaaden werdende billijke verwachting van een zonderling goed Effect geefd. Ten dien eynde hebben Hun WelEd. Gestr. de Edele Heeren Commissarissen ter zee en te velde ook gelieven goed te vinden, dat het 100 lb ijser kamerstuk 't welk aldaar legd, ter plaatse wierde overgebracht, alwaar de eerste buyging of Hoek dier batterie is; om daardoor een beter en ongedwongener schootlijn langs de strekking der rivier te kunnen doen; en alhoewel slechts 2 ps. kogels voor dat canon aan handen, zoo zijn evenwel druyven voor 't zelve te maaken, welke van een groote uitwerking zouden kunnen zijn; voornamelijk naardien op die batterie nog 4 canons van 36 lb leggen, welke ook eerst met rondscherp en vervolgens met druyveschooten zouden kunnen werden geladen—dan om dit swaar Caliber aldaar wel te kunnen behandelen is voor alle dingen noodig dat de houte beddingen, tenersten wierden nagezien, en voor goed gerepareerd, vermits het Oostelijke der 36-ponders reeds met de wielen in de planken is verzakt, en voordat een reparatie aldaar ter hand genomen, niet zoude te gebruiken zijn."

In gevolge hiervan werd de Zeebatterij weer in behoorlijken staat van verdediging gebracht. Men merke op dat het Memorieboekje van Sundberg, bovengenoemd, nog vermeldt: op de Zeebatterij . . . goede beddingen, zoodat in slechts 19 jaren de batterij dermate verwaarloosd was, dat een stuk door de bedding heen was gezakt.

In het Weekelijk Rapport d.d. 19 October 1793 lezen we: „de geteerde houte beddingen op de Zeebatterij zijn op den 4den dezes zoover voltooyd als noodzakelijk bevonden is tot de plaatsing van eene 100 lb ijzer kamerstuk en 4: 36 lb metale canons, welke gewoonlijk op dezelve hebben gestaan, zijnde de Chineesche Arbeydslieden op gen. dag des avonds van dat werk afgegaan". En verder: „op den 4den Oct. is de nieuwe bedding der Zee-

batterij zoo verre voltooyd geweest als noodig was om het ijzere 100 lb caliber camerstuk en 4 ps. metalen 36 lb canons op dezelve te plaatsen, 't geene ook geschied is volgens resolutie van H. W. G. d. d. 1 October."

1795. In dit jaar werden nog eenige kleine reparaties aan de Zeebatterij verricht, zooals we lezen in het Weekelijk Rapport d. d. 26 Januari 1795: „vorige week onderhanden genomen reparatie der paalwerken in de rivier naast Zeebatterie gelijk ook eenige Uitbeeteringen aan dies Metselwerk zijn door inbrengen van nieuwe balken en 't voorzien van gordings enz. thans voltooit". En een bericht dd. 26 July 1795 vermeldt: „de Fortificatiën der Kasteels- en Stadswerken mitsgaders die der onderhoorige buytenposten overigens nog in voorigen staat".

1796. Maar in dien „voorigen staat" zou de Zeebatterij niet lang meer blijven. Het lijkt wel alsof tegelijk met de Compagnie zelf ook het groote kanon van het tooneel moest verdwijnen. Bij Resolutie van 1 September 1796 wordt besloten tot het vernietigen van „onbequame artillerijgoederen", waaronder alle affuiten van de Zeebatterij, te weten:

1 affuit met zijn twee wielen van 100 lb	
1 " " " " " " " "	48 "
4 affuiten met acht wielen " " "	36 "

Den 25sten October 1796 blijken dan deze affuiten gesloopt te zijn en het ijzer aan het Ambachtskwartier afgegeven.

De ijzeren 100-ponder werd van de Zeebatterij gelicht, overgebracht naar het Artilleriemagazijn en op de batterij vervangen door een metalen 24-ponder of halve kartouw; de vier metalen 36-ponders werden van nieuwe affuiten voorzien. De metalen 48-ponder was, zooals we weten, reeds vóór 1793 naar het Artilleriemagazijn overgebracht.

1797. Dit alles blijkt duidelijk uit den opneem der Artillerie van ult. Februari 1797. In het Artilleriemagazijn blijken te berusten: de ijzeren 100-ponder (met 1 canonlepel à 100 lb), de metalen 48-ponder (met 1 canonlepel à 48 lb), en 20 druiven met ijzer gevuld à 100 lb. Op de Zeebatterij:

4 metale canons op affuiten, van 36 lb.	
1 " " " " " " " "	24 "
2 ps. rondscherp " " " "	48 "

28 ps. rondscherp	van 36 lb.
50 „ „	„ 24 „

Het 24 ponds kamerstuk blijkt ook nog aanwezig in het magazijn; bij vergissing echter een metalen stuk genoemd.

1810. Het groote stuk bleef alzoo in het Artilleriemagazijn, totdat Daendels in 1810 de artillerie deed overbrengen naar Weltevreden. Bij deze verplaatsing zal het stuk als zijnde te zwaar en onbruikbaar vóór het magazijn zijn blijven liggen. Kort daarop moet het „heilig” geworden zijn, hetgeen ik mij zoo voorstel dat, toen eenmaal het kanon proefondervindelijk bewezen had „magisch geladen” te zijn, een handig man zich heeft opgeworpen tot regelaar dier magische krachten, en derzelver gelidelijke vruchten.

In de Engelsche lijst van overgave, Anno 1816, wordt het kaliber vermeld van 115 lb, d.w.z. Engelsche ponden = 104 Nederl. ponden, het kaliber waarop het stuk geboord is. ¹⁾

1822. Reeds in dit jaar vermeldt Van Doren in Reis naar N.O.I. Deel II blz. 55-56 het groote stuk als Heilig Kanon, ongeveer op zijn tegenwoordige plaats; op blz. 56 haalt hij de kanonnen te Batavia en te Bantén door elkaar.

Ook het Tijdschrift voor N.I. Deel I blz. 236 (1845) vermeldt het Heilig Kanon op dezelfde plaats.

Bij den aanleg van den spoordijk achter de Amsterdamsche Poort werd het kanon iets naar het Noordwesten verplaatst.

1936. Tot dit jaar lag het Heilig Kanon op den grond; in 1936 is het op verzoek van den Oudheidkundigen Dienst door de Genie op een betonnen blok met twee neuten geplaatst, zoodat het eindelijk een behoorlijke opstelling heeft gekregen.

Aldus is de geschiedenis van het Heilig Kanon van 1641 tot heden. Van den tijd dat het nog te Malakka was, en van zijn vervaardiging is natuurlijk niets met zekerheid te zeggen; evenwel heb ik hieromtrent de volgende, m.i. niet onwaarschijnlijke conjectuur opgesteld.

Malakka was, volgens Schouten's beschrijving, na de komst der Nederlanders in Indië en inzonderheid na het beleg door den

¹⁾ F. H. W. KUYPERS, Aanteekeningen betreffende eenig oud en merkwaardig geschut in N. I., in: *Militaire Spectator* III Deel I no. 6.

admiraal Cornelis Matelief in 1605 — 1606, . . . „na d' Europeesche wijze meetkunstig in groote harde steen en kalk gelegd en na dat concept, noch niet al voltrokken” . . . Valentijn vermeldt dat de Portugeezen in 1606 reeds drie jaren bezig waren met Malakka te versterken.

Verder leert de Encyclopaedia Britannica ons, dat gegoten ijzer geschut eerst in de 17de eeuw in algemeen gebruik kwam; dit gegeven, gecombineerd met bovengenoemde versterking van Malakka in het begin der 17de eeuw, doet vermoeden dat het kanon uit dienzelfden tijd dateert.

Inderdaad kan men uit het opschrift *Ex me ipsa renata sum* het jaartal 1606 reconstrueeren, op de volgende wijze: de Portugeezen laten dikwijls het cijfer der duizendtallen in jaartallen weg, bv. op de klok van den Conde de Linhares, in het Bat. Museum: A° — 633; in het contract met den koning van Sunda: em XXJ dias do mes d Agosta da presente era de 5CXXIJ annos . . . d. w. z. A° 522; nemen we nu uit het opschrift de letters die getalswaarde bezitten, met uitzondering van de beide letters M (= 1000), dan krijgen we XVI; X is hier niet geschreven als X (= 10) maar als de helft van CIO (= 1000) + C (= 100), dus 500 + 100 = 600, waardoor we dan het jaartal zouden kunnen lezen als 606 = Anno 1606.

De druif stelt een vrouwenhand voor, blijkens den parelarmband om den pols, die uit een geborduurde pofmouw steekt; een vrouwenhand natuurlijk, omdat kanonnen als zoodanig vrouwelijk zijn, waarmede ook de vrouwelijke uitgangen van het opschrift: ipsa — renata overeenkomen.

Het gebaar, in het Portugeesch figa (vijg = *figo*) is het bekende afweermiddel tegen het booze oog, zwarte magie en hekserij. Begrijpelijk is het, dat men bij een zoo magisch-gevaarlijke handeling als de hergieting van een ijzeren stuk, dubbel gevaarlijk omdat ijzer op zichzelf al een magisch metaal is, in den vorm van het stuk een permanente bescherming tegen booze invloeden heeft vastgelegd, en tevens dat de naam van den gieter, noch het jaartal der hergieting op het stuk worden vermeld (het jaartal misschien wel, maar dan verborgen, zie boven), teneinde noch door naam, noch door dateering aan de booze magische machten vat te geven.

Het is mij een groote voldoening hiermede het Heilig Kanon van Batavia, tot dusver slechts een curiositeit voor touristen, te hebben hersteld in de positie die het toekomt, te weten die van een historisch monument van den eersten rang. De verovering van Malakka is een mijlpaal in de geschiedenis der Compagnie, de definitieve beslissing in den strijd tusschen Portugeezen en Hollanders om de hegemonie in de Oost-Indische wateren; „het heeft hier onder de gevangen Portugeezen groote verslagenheid gecauseerd, zeggen ronduit, nu Malakka verloren is geen Indiën meer hebben; en het is zeker, God de voorste, bij aldien UEd. resolveren het geeyschte volk te zenden, den Portugeesch binnen kort geheel Indiën zullen doen ruimen; Engelschen en Deenen moeten dan verdrogen en zal UEd. meester van deze rijke trafique blijven”. Aldus Antonio van Diemen in een brief aan Bewindhebberen.

Maar hooger dan „deze rijke traffique” achten wij het prestige en den roemruchten naam dien de Compagnie verwierf (... „alle omliggende Princen zullen ons adoreeren ... den Mataram moet onzen vriend worden ...”) door de verovering van het voor onwinbaar gehouden Malakka op een zeer dapperen en krijgskundigen vijand, die zich „seer deftig en manhaftig” tot het uiterste had verdedigd.

„Nog altijd”, zegt De Haan in *Oud-Batavia*, „hangt over ons prozaisch Batavia a trailing cloud of glory”; en het Heilig Kanon, „oorlogsbuit van 't heir der Lusitanen”, is van dien roem een blijvend getuigenis.

Ten slotte rest mij nog mijn dank uit te spreken aan allen die mij, direct of indirect, bij mijn onderzoek hebben geholpen; speciaal moge ik memoreeren de groote bereidwilligheid die ik steeds op het Landsarchief mocht ondervinden, waar mij inzage werd verleend van alle door mij verlangde stukken, waaraan de gegevens voor deze bijdrage voor het grootste deel zijn ontleend.

BOEKBESPREKING.

BASIL A. FLETCHER, M. A., B. Sc., *Education and Colonial Development*. (Methuen & Co. Ltd., London, 1936; 151 pp.)

De schrijver van dit boekje van 151 bladzijden, Professor of Education, Dalhousie University, Canada, heeft zich voorgesteld een algemeen overzicht te geven van de vraagstukken, die ten aanzien van het onderwijs oprijzen bij het moderne contact tussen Oost en West. Men moet erkennen, dat hij zijn onderwerp in een juiste geestesgesteldheid is genaderd. „There are times and situations when it seems likely that nothing better will emerge from this contact than some grotesque bastard product of mis-generation. At other times there is seen the hope and the possibility of an Eastern renaissance” (p. 4). Wat hij in het algemeen opmerkt over zijn onderwerp, laat zich aangenaam lezen, en de lectuur ervan kan worden aangeraden aan ieder, die nooit ernstig heeft nagedacht over de grote mogelijkheden, destructief en constructief, die in koloniaal onderwijs besloten liggen. Hiervan geeft de schrijver een oriënterend overzicht, voor een gedeelte toegelicht met wat hij op een reis door grote stukken van het Oosten, te beginnen met Turkije, heeft aanschouwd. Hij is getroffen door de „project” methode voor het volksonderwijs, zoals deze hier en daar wordt toegepast. Afzonderlijke hoofdstukjes wijdt hij — terecht — aan „the significance of nationalism” en „the significance of religion”.

De schrijver heeft zich afgevraagd of men het probleem wel in het algemeen kan behandelen, en om vaagheid te vermijden heeft hij zich speciaal op één gedeelte willen toelagen. Hiervoor heeft hij Java gekozen. *Hinc lacrimae!* Want de beide hoofdstukjes, die in hun geheel aan dit land zijn gewijd (afdeling 1, hoofdst. 3 en 4), zijn een mislukking, en ook op de andere plaatsen, waar hij naar Java verwijst, zijn telkens onjuistheden ingeslopen. De oorzaak is gemakkelijk te vinden; hij was aangewezen op wat

hij toevallig onder ogen kreeg aan in het Engels (en één in het Frans) verschenen studies, benevens op zijn persoonlijk verworven inlichtingen bij zijn verblijf hier te lande.

Voor zijn eigenlijke onderwerp en voor zijn leidende beschouwingen ook in het algemene gedeelte had hij het gemakkelijk, daar hij hierbij de beschikking had over de Engelse bewerking van het werk van Dr. De Kat Angelino; deze omstandigheid is er waarschijnlijk ook niet vreemd aan geweest, dat zijn keuze juist op Java is gevallen. Daarnaast beschikte hij nog over het verzamelwerk van Dr. B. Schrieke, *The Effect of Western Influence*. In het derde en in een gedeelte van het vierde hoofdstukje begeeft hij zich echter buiten de in deze werken behandelde stof. In verband met de betekenis van wat hij noemt „the racial factor”—waarmee hij bedoelt „het volkskarakter”—voor de opvoeding acht hij het nodig een schets te geven van prae-historische immigraties in Java, waarbij hij uit een bron, die ik moet bekennen niet te hebben getraceerd (is het alles uit het in de tekst geciteerde werk van Foster?), verrassend veel bijzonderheden verhaalt van volken, die zich hier achtereenvolgens hebben neergelaten en hen vrijwel ten voeten uit tekent, naar het uiterlijk en naar het innerlijk. Weniger wäre mehr gewesen! Zonder historische herinneringen op te halen had hij kunnen volstaan met een schets van het Javaanse volkskarakter, zoals dit thans is — als hij deze had kunnen geven. Ook het vierde hoofdstukje, „The free assimilation of foreign culture”, waarin hij een schets geeft van Java's cultuurontwikkeling onder vreemde invloeden, is misgegaan, tot hij in het tweede gedeelte weer vaste grond krijgt.

Elders in het werkje komt, zoals gezegd, Java ook telkens te pas. Zo op p. 66, waar hij klaarblijkelijk enige opmerkingen weergeeft van Dr. Van der Kolff (uit Schrieke's „Western Influence”, p. 124) over een schadelijke zijde van de invloed van de suikerondernemingen op de welvaart van de inheemse landbouw, doch op een wijze en in een verband die de oorspronkelijke bedoeling verre overdrijven.

Alle opmerkingen betreffende Java aan critiek te onderwerpen zou geen zin hebben. Als de Hollandse lezer de gedeelten over Java overslaat, is de lectuur van dit boekje hem wel aan te raden.

Slaat hij deze niet over, dan vindt hij op p. 116 een voorstel voor een verbeterd programma van de Mulo, inzonderheid betreffende Geschiedenis en Aardrijkskunde. Dit zij dan in de aandacht aanbevolen; want een bevredigende opzet van het onderwijs in deze stof is niet zo gemakkelijk te bereiken. Waarom zouden wij dit den vreemden en zo welwillenden criticus niet toegeven?

October '36.

J. Ph. DUUVENDAK.

Dr. K. A. H. HIDDING, *Gebruiken en Godsdienst der Soendanezen*. (Kolff & Co., Batavia, 1935; 157 blz.)

Het verschijnen van dit werkje is een heuglijk feit. Ontstaan uit een serie lezingen richt het zich tot een brede kring van lezers en streeft het er naar enige centrale gezichtspunten werkelijk het eigendom van den lezer te maken. Van harte hopen wij, dat dit boek de belangstelling zal vinden, die het door onderwerp en uitwerking verdient. De literatuur over de cultuur der volken van Ned. Indië, die genietbaar is voor „belangstellenden” en die tevens voldoet aan eisen van wetenschap, is bevreemdend gering van omvang. Wel ligt er veel materiaal in magazijnen opgehoopt (vide dit tijdschrift), maar niemand, die niet toevallig van het vak is, denkt erover hierin te gaan wroeten. Popularisering van bereikte inzichten schijnt mij in de volste zin van het woord een eis des tijds; voor wetenschappelijke hooghartigheid is thans minder plaats dan ooit, nu men er zich niet meer mee kan tevreden stellen een kleine élite van specialisten te kweken, maar nu het er om moet gaan de grote groepen te beïnvloeden, die op de inheemse maatschappij opzettelijk en onopzettelijk hun invloed uitoefenen.

Een eis des tijds, maar overigens niets nieuws! Want heeft niet reeds vijf en veertig jaar geleden niemand minder dan Snouck Hurgronje een illuster voorbeeld gegeven in zijn in de *Locomotief* gepubliceerde „Brieven van een wedono-pensioen”, eveneens in het bijzonder handelende over de gebruiken en opvattingen der Soendanezen? Illuster en onnavolgbaar, wat kennis en fijne ironie betreft. Doch niet onnavolgbaar naar de intentie.

Dr. Hidding heeft niet de bedoeling gehad nieuwe feiten mee te delen. Hij heeft in de eerste plaats, aan de hand van Soendanees materiaal, willen aanwijzen de z.i. „centrale begrippen, die voor een werkelijk inzicht in de mentaliteit der bevolking en in de wijzigingen, die zich thans onder invloed van den modernen tijd daarin voltrekken, van primair belang zijn” en die mutatis mutandis ook voor de bewoners van andere streken van de Archipel gelden (Voorwoord). Hij heeft zich door deze opzet niet verloren in vage bespiegelingen, maar heeft den lezer heel wat materiaal in handen gegeven en een groot aantal meer of minder bekende gebruiken toegelicht.

Het boek opent met een „psychologische inleiding”, waarin den lezer op het hart wordt gebonden primitieve culturen vooral zonder vooringenomenheid te naderen en ze te bezien als zelfstandige grootheden, met een eigen geschiedenis en met eigen waardebeoordelingen. Deze inleiding, waarin beschouwingen worden gegeven die hier niet nog korter zijn samen te vatten, is zeer lezenswaard. De schrijver heeft de gave zich gemakkelijk verstaanbaar uit te drukken, zonder concessies te doen aan de nauwkeurigheid zijner formuleringen. Hij wijst hier in het bijzonder op de cosmische verbondenheid, waarin de primitieve mens leeft. In de beide volgende hoofdstukken wordt dit, na een schets van die cosmische verbondenheid in Moslims gewaad en in Moslimse terminologie (takdir), uitvoerig toegelicht aan verschillende gebruiken van het familieleven. Het daarop volgende hoofdstuk beschrijft in het algemeen op welke wijze de voornaamste Moslimse geloofsvoorstellingen gerecipieerd zijn geworden in het primitieve wereldbeeld, terwijl in het vijfde hoofdstuk een nadere beschouwing wordt gegeven van gebruiken en voorstellingen, die buiten het stelsel van de Islam vallen, maar niettemin voor de kennis van het geestesleven van eminente betekenis zijn. De schrijver laat dit vooraf gaan door wat hij noemt een nadere precisering van hun geestelijke structuur. Hij komt dan tot de formulering, dat de „ecstatische aanleg” een grondtrek is van hun mentaliteit en van de primitieve mentaliteit in het algemeen. De mens moet zich zelf, zijn eigen ik, zoals dat leeft in het heden en zorgt voor zijn onderhoud op zijn eigen, oud-vertrouwde grond, verlaten, hij moet hiervan afstand doen om zich zelf te verliezen aan „het

andere", opdat zijn innerlijk daaraan deel kan krijgen (aldus ongeveer p. 87, 88). „Want door zich te verliezen, komt die ziel tot de vrijheid en kan zij in die werkelijkheid leven, die men gewoonlijk maar sporadisch in deze wereld aantreft, maar die toch de grondslag, de voedingsbodem en het verborgen wezen ervan is" (p. 88). Dit afstand doen, dit uittreden uit zich zelf bedoelt de schrijver met „ecstase". Uit dit gezichtspunt worden enige verschijnselen nog eens gezien, onder welke de mystiek, de wajang, en enige volksspelen en dansen. In het zesde hoofdstuk worden dan enige kenmerken van de literatuur toegelicht en besproken, terwijl tenslotte het laatste hoofdstuk zich weer meer op algemeen terrein beweegt en de „logische achtergronden" behandelt. De schrijver voelt zich niet bevredigd met de verklaring of beter gezegd de toelichting, die hij tot dusver heeft kunnen geven, en zoekt naar een alles omsluitende formulering, waarmee de gesteldheid van geest, die aan al de beschreven verschijnselen ten grondslag ligt, kan worden aangeduid. Na een nadere uiteenzetting van het cosmologische systeem komt hij tenslotte, in aansluiting aan een indeling van Leisegang, tot de conclusie, dat de denkvorm, waarmee wij bij de Soendanezen te doen hebben, de denkvorm is van de „Gedankenkreis", de gedachtencirkel. „Het meest merkwaardige van deze ordening is dat in een dergelijke eenheid de tegenstellingen naast en tegenover elkaar blijven staan, terwijl er toch ook een eenheid, een totaliteit, ontstaat. De tegenstellingen worden hier echter niet in de eerste plaats als zoodanig begrepen, maar als onafscheidelijk bijeen behorende grootheden, die niet op zich zelf denkbaar zijn. Dit is wel de meest wezenlijke trek en tevens de belangrijkste consequentie van dezen denkvorm, waarbij men den cosmos als een gesloten eenheid ervaart en dus niets wezenlijk scheiden en analyseeren kan".

Een studie als deze laat tweeërlei beoordeling toe. Daar van een communis opinio in ethnologicis niet gesproken kan worden, is elke populaire uiteenzetting tegelijk een „opvatting". Met de opvatting van den schrijver nu kunnen wij ons in het algemeen zeer goed verenigen. Bij de door hem gegeven beschrijvingen en toelichtingen der verschijnselen — want het zijn eigenlijk meer toelichtingen dan verklaringen, die hij geeft; en hierin ligt juist het

waardevolle — worden niet meer alle deuren geopend met de beide sleutels „ziel” en „magische kracht”. Er zouden natuurlijk verschillende opmerkingen te maken zijn over allerlei interpretaties — vooral het laatste hoofdstuk biedt daartoe gelegenheid — of over de verdeling van de stof — die wel eens de indruk maakt beïnvloed te zijn door de noodzaak binnen het raam van een lezing te passen —, maar liever wil ik mij beperken tot enkele algemene opmerkingen. Deze betreffen dan tevens wat de schrijver aan meest persoonlijke inzichten in dit werk heeft neergelegd: zijn denkbeelden over ecstase en over de gedachtencirkel, die ik reeds kort weergaf. Om er maar terstond mee voor den dag te komen: dit schijnen mij de zwakke gedeelten van het boek. Storend of verwarrend zijn deze begrippen niet, maar wel schijnen zij mij nietszeggend. Of juister uitgedrukt, zij drukken nog eens op een andere wijze uit, wat de schrijver reeds in de aanhef heeft geformuleerd als de cosmische verbondenheid, maar zij voegen er niets nieuws aan toe. Tegen het woord ecstase kan men bovendien het voor de hand liggende bezwaar aanvoeren, dat het licht verkeerde associaties opwekt; dit bezwaar zou echter wegvallen, als er inderdaad iets nieuws en karakteristieks mee werd aangeduid — hetgeen mij niet het geval lijkt. Het is echter onjuist van „aanleg” te spreken in dit verband. Hetzelfde geldt voor de denkvorm van de gedachtencirkel. Mijnentwege kan men het wel als beeld gebruiken, ter kenschetsing van een door den schrijver bedoeld en uitermate belangrijk kenmerk, namelijk het „samen-gaan van een monistische en een — betrekkelijk — dualistische houding” (p. 144); maar het is niets dan . . . een beeld. Een beeld, dat bovendien, als het opgang maakt, verderfelijk kan werken, omdat te vrezen is dat velen zich zelf binnen die cirkel zullen laten vangen en zullen menen, dat met die cirkel nu ook werkelijk een verklaring is gegeven van een en ander; op soortgelijke wijze als vroeger, en nóg wel, het begrip mana als eenvoudig verklaringsprincipe moest dienen.

Hierom zit er geen voortgang in het werk, het vordert niet; het blijft . . . in een cirkel ronddraaien. De grondgedachte is aangegeven in het eerste hoofdstuk en al het andere zijn beschrijvingen en illustraties daarvan. Dit is geen verwijt, het wordt er alleen een, wanneer de schrijver meent in de latere hoofdstukken door

de termen ecstase en gedachtencirkel iets nieuws aan zijn betoog toe te voegen. Aan het eind zijn wij even ver als aan het begin, maar mij lijkt dit ver genoeg op het pad van algemene formuleringen. Dan komt het verder aan op de uitwerking en analyse.

De schrijver wil zijn boek niet beschouwd zien als een ethnologische bijdrage; desnoods als een phaenomenologische studie (Voorwoord). Deze onderscheiding begrijp ik niet en de afwijzing van de ethnologische pretentie schijnt mij niet gerechtvaardigd. Waarschijnlijk heeft de schrijver willen doen uitkomen, dat hij niet voorgeeft de beschreven gebruiken geheel en al, tot de grond toe, te hebben geanalyseerd. Ongetwijfeld zou hier nog heel wat te doen zijn. Maar tevens speelt er bij hem toch ook een minder juiste opvatting van de taak der ethnologie door heen. Want verderop (p. 32) geeft hij te verstaan, dat het vooral de taak der ethnologie is de betekenis van de maatschappelijke groeperingen na te gaan, terwijl hij elders (p. 144) verklaart, dat „uit den aard der zaak” de aandacht der ethnologen niet zozeer op de godsdienstige als op de culturele en sociale achtergrond der verschijnselen is gericht, welke gebieden „wel niet te scheiden, maar toch wel te onderscheiden zijn”. Inderdaad zijn zij niet te scheiden en de door hem aangehaalde ethnologen doen dit dan ook niet. Dr. Hidding echter, die blijkbaar de „culturele” (wat verstaat hij hier eigenlijk onder?) en sociale elementen afzonderlijk wil stellen en in een niet-ethnologische studie niet wil behandelen, bestrijdt niettemin van dit geïsoleerde standpunt uit een ethnologische theorie (die van Rassers) en beantwoordt de vraag, of sociale factoren in de onderhavige verschijnselen van betekenis zijn (pp. 103, 152). Meer dan in enige sociale organisatie is, naar hij stelt, het ordenings-principe te zoeken in het „andere rijk”, waarmee ons leven en deze wereld verbonden zijn en dat zich hierin telkens openbaart (p. 152). Nu is dit een onjuiste beperking van de sfeer van het andere rijk of „het goddelijke”, zoals hij het ook noemt. Dit goddelijke is, volgens de door hem bestreden opvatting, eveneens aanwezig in de sociale organisatie, die immers als mikrokosmos hetzelfde grondplan vertoont als de makrokosmos. Door zijn formulering van de kosmische verbondenheid van het primitieve denken zegt Hidding eigenlijk hetzelfde reeds, maar hij heeft hier niet de nodige konsekwentie uit getrokken; hiermee hangt

waarschijnlijk samen, dat hij het een stap voorwaarts acht te spreken van ecstase, alsof dit niet reeds in het voorgaande besloten zou liggen. Zomin als een „wonder” in het primitieve denken een wonder is, is „ecstase” een uit zich zelf of uit de eigen sfeer treden, om het eens wat overdreven te zeggen. Wonder noch ecstase bestaan er eigenlijk, omdat zij beide het gewone, althans het vrij gewone, zijn.

Laat het ook mij tot slot geoorloofd zijn tot mijn begin terug te keren: moge dit boek in ruime kring de verheldering van begrip brengen, die het op zo kundige wijze voorbereidt.

October 1936.

J. Ph. DUYVENDAK.

W. TRITTEL und R. LASSIG, *Javanisch*. Berlin, 1936. 8°. 8 S. R.M. 1. — (Lautbibliothek, Texte zu den Sprachplatten des Instituts für Lautforschung an der Universität Berlin, No. 149).

Dit nummer van de Lautbibliothek, behoorende bij plaat L. A. 427, bevat den tekst van een stukje poëzie, een alleenspraak en enkele zinnen proza, alles voorgedragen door R. M. Jodjana, den sinds tientallen jaren in Europa verblijf houdenden danser. De teksten zijn afgedrukt in Javaansch karakter en in een transcriptie, die bedoelt het thans op Java gebruikelijke systeem weer te geven, terwijl er ook een fonetische transcriptie en een Duitsche vertaling aan toegevoegd zijn. Vooraf gaan enkele opmerkingen en een korte bespreking van consonanten en vocalen, alsmede van hare weergave in de beide transcripties.

Het is jammer, dat de bewerkers van deze uitgaaf de kopij van hun boekje niet door een deskundige op het gebied van het Javaansch hebben laten nazien, niet alleen om tekst, transcriptie en vertaling van fouten te zuiveren, doch ook om hun inleidende opmerkingen waar noodig te rectificeeren.

Zoo is het Javaansche schrift *niet* tot „eine vorderindische Schriftform der Devanagari (Sanskritschrift)” te herleiden, doch stamt, naar bekend, af van het Zuidindische Pallava schrift, als welks voortzetting het oudste zgn. Kawi-schrift, dat in 760 voor de oorkonde van Dinaja is gebezigd, beschouwd wordt.

Dat bij de (vaststelling der thans gebruikelijke?) transcriptie „mit Rücksicht auf die drei groszen Dialekte Ost-, Mittel- und

Westjavanisch einer mittleren Linie gefolgt worden ist", is een zonderlinge mededeeling, die blijkbaar berust op misvattingen t.a.v. het Madoereesch en het Soendaasch. Men moet daar op verdacht zijn, wanneer men leest, dat de taal der gegeven teksten „mitteljavanisches Dialekt" zou voorstellen.

In de gebruikelijke transcriptie wordt de eerste klinker van ᮊᮧᮒᮧᮒ of van ᮊᮧᮒ niet met *è* weergegeven, doch met *a* of *e*, evenmin als de ᮊᮧᮒ spelling *Räden* (blz. 8), de weergave van de *pepet* met *ë*, en het schrijven van de *h* tusschen twee klinkers in woorden als *saoeran* juist is. De bewerkers hebben de voorschriften van de officieele spelling van het Javaansch met Latijnsch karakter blijkbaar nooit onder de oogen gehad; wij zouden hun dat niet kwalijk nemen, wanneer zij niet zeiden de „amtliche holländische Umschrift", „die auch in den javanischen Schulen gelehrt wird", te bieden.

Het eerste - gezongen - stuk, hier als „Morgenlied" aangekondigd, is één strofe in de versmaat *Dandangoela*. Dit couplet is allerm minst een „morgenlied", doch een uit een beschrijving gelichte strofe, ontleend aan de *Tjenti* (*Zang* 57:53). Dit laatste was den vertaler zeker wel onbekend, anders had hij de woorden: *santri samja angambil toja astoeti* ¹⁾, *adan ajat-ajatan*, nooit weergegeven met: „ . . . gehen die Frommen Gebete murmelnd sich Weihwasser zu holen". Want deze vromen zijn de *Moslische* *santri*'s van de *perdikan-désa* *Wanamarta*, die bij het allereerste ochtendkrieken op het geroep der vogels ontwaken om na de ritueele wassing den oproep tot de *ṣalāt* te psalmodieeren! De *Moslische* entourage viel trouwens uit de woorden *soeboeh*, *adan* en *ajat* al duidelijk op te maken. Van deze strofe is verder de 4de regel metrisch niet in orde: zij behoort slechts 7 lettergrepen te tellen. Derhalve dient hier met den tekst van de gedrukte uitgave gelezen te worden: *baroeng swarèng pakswaroem*. In den volgenden regel is *djag-djagan*, gezegd van een pauw op het dak, niet „postiert", maar: heen en weer stappend; in *estanja* in den dan volgenden regel is de *v* op de *e* achterwege gebleven, terwijl in den Javaanschen tekst het woord daarna foutievelijk *ler* (met

¹⁾ In de gedrukte uitgave van de *Tjenti* staat, met vermijding van hiaten, *santri samja tangi ngambil tojastoeti*.

pepet) i. pl. v. *lir* gespeld is en in regel 2 in *benggala* de tjetjak is uitgevallen.

In het tweede stukje, ook alweer minder juist aangeduid als „Liebeserklärung des Königs Kelânâ” — het stukje bevat de bekende alleenspraak van den verliefden kelana —, is de Javaansche tekst er véél slechter afgekomen, terwijl de transscriptie al evenmin zonder fouten is (*kěmběng* voor *kemben*, *djongrong* voor *djongrong*). In de phonetische transscriptie valt hier op de foutieve uitspraak *d'ád'ō* (= *djadjá*) van het woord *djadja*, en het weglaten van de *n* in *ngoendoehi* (in de transscriptie foutievelijk *ngoendoei* gespeld).

Ook in het laatste (proza-)stukje ontbreken de fouten niet, b. v. *moelih* i. pl. v. *malih*; het hinderlijkste gebrek is daar echter de verkeerde interpunctie van den eersten zin, dien men met behulp van een punt en een volkomen misplaatste puntkomma in drieën heeft gekapt. Nu staat er: Koela noewoen sadjatosipoen koela rahi tjoewa. Sabab sampoem sawatawis dintěn koela dèrèng (sic) sagèd; malantjong aningali kiṭa; lees: Koela noewoen. Sadjatosipoen koela rahi tjoewa sabab sampoem sawatawis dinten koela dèrèng saged m(a)lantjong aningali kiṭa.

Wil dit tekstboekje bruikbaar zijn, dan is deugdelijke herziening geboden!

Batavia, 7 Dec. 1936.

G. W. J. DREWES.

The first part of the report is devoted to a general description of the project and its objectives. It is followed by a detailed account of the methods used in the study, including the design of the experiments and the procedures for data collection and analysis. The results of the study are then presented in a series of tables and figures, which are accompanied by a detailed discussion of their significance. Finally, the report concludes with a summary of the findings and some suggestions for further research.

The study was conducted over a period of six months, during which time a total of 120 subjects participated in the experiments. The subjects were recruited from a variety of sources, including local advertising agencies, university students, and members of the general public. The experiments were carried out in a laboratory setting, and the data were collected using a series of standardized procedures. The results of the study are presented in a series of tables and figures, which are accompanied by a detailed discussion of their significance.

The findings of the study indicate that there is a significant relationship between the variables studied. This relationship is particularly strong in the case of the first variable, which is shown to have a positive effect on the second variable. The results also suggest that there are important differences between the two groups of subjects, which may be due to differences in their background or experience. These findings have important implications for the field of research, and they provide a basis for further investigation.

The study was supported by a grant from the National Science Foundation, and the authors would like to thank the members of the research team for their assistance and cooperation throughout the project. The authors also wish to thank the reviewers for their helpful comments and suggestions.

Onze eerste aanrakingen met Lampoeng

door

J. W. J. WELLAN.

Op het eerste gezicht maakt het een eenigszins vreemden indruk in een officieel schrijven, ddo Januari 1682, van den Resident van Bantam aan de Hooge Regeering te Batavia, te lezen, dat de jonge Sultan van Bantam voornemens was behalve zijn 60 echte vrouwen er nog 1000 bijwijken op na te gaan houden, waarvoor hij alle mooie meisjes uit de stad had laten opzoeken en bij zich brengen¹⁾, want — zoo vraagt men zich onwillekeurig af — wat gingen hem de intieme aangelegenheden van dien Vorst aan, meer nog, wat hadden de Hooge Heeren te Batavia hiermede te maken?

Bij eenig nadenken komt men echter tot de conclusie, dat het van zeer veel belang was nauwkeurig ingelicht te zijn over de wijze waarop deze jonge vorst zijn leven wenschte in te richten, daar hij — aldus handelende — zijn gezondheid zou verwoesten en, in plaats van een lastig tegenstander — zooals zijn vader, de oude Sultan — een willig object voor de Compagnie zou worden, zoodat het streven der Compagnie om Bantam geheel in haar macht te krijgen en dezen concurrent ten koste van Batavia dood te drukken, des te eer bereikt zou worden.

Officieel heette het echter, dat zij de partij van den jongen Sultan tegen die van zijn vader, den ouden Sultan, koos, omdat menschelijker wijze gesproken, eerstbedoelde nog een lang leven voor den boeg had²⁾. Zij verzweeg evenwel, dat de oude vorst, Aboe'l-Fatah, een veel krachtiger persoonlijkheid was dan zijn zoon, Aboe'l-Natzar (Kahar), en er met dien ouden heer nog een appeltje te schillen viel over zijn in 1681 aan Djambi gedaan

¹⁾ *Dagh-Register 1682*, I, p. 21. ²⁾ Hij overleed 11 October 1687.

voorstel om alle Europeanen daar van kant te maken, de loge te berooven en den buit samen te deelen¹⁾.

De oude vorst had namelijk eenigen tijd geleden het bestuur over het rijk Bantam aan zijn zoon overgedragen, maar — zooals dit meestal gaat — zich toch niet geheel en al uit de zaken kunnen terugtrekken. Dit optreden verdroot den jongen Sultan op den duur, als gevolg waarvan er eerst verwijdering en daarna groote vijandschap tusschen beiden ontstond, welke vijandschap ten slotte zóó ver ging, dat de oude Sultan een legermacht op zijn zoon afzond.

Hoe meer nu de jonge Sultan in het gedrang geraakte, hoe dringender zijne smeekbeden naar Batavia werden om hulp van de Compagnie, zoodat, toen eindelijk het kasteel van den jongen Sultan door de legerscharen van zijn vader geheel was ingesloten, de Hooge Regeering te Batavia het tijdstip aangebroken achtte om tusschenbeide te treden, waarom zij o. a. een vloot onder commando van den Majoor Isaác de Saint Martin naar Bantam zond om den jongen vorst te ontzetten en verder bij te staan.

Erg doortastend trad deze De St. Martin niet op, zoodat de „Coninck Abdul Elkahar Aboen Nasar Boe 'lNatzar" den 12den Maart 1682 aan dien Vlootvoogd schreef²⁾: help me, dan zal ik „aan de Compagnie overgeven alle de landen als Turtiassa en de negorijen die peper uitgeeft, als Lampon en andere³⁾, zooals d' E. Compagnie en capiteijn Moor sal begeeren”.

Dit was een kolfje naar de hand van de Compagnie, waarom zij — toen den 7den April 1682 het kasteel te Bantam door hare troepen was ontzet en de zaken zich daar in eene goede richting ontwikkelden — den 17den Juni van dat jaar reeds besloot t. z. t. in de hoofdnegorij van Lampoeng „ten behoeve des Coninck van Bantam om die landstreke te segoureeren een princevlagge te planten, tot een teeken dat wij den Coninck van Bantam en sijne onderdanen onder ons bescherminge genomen hebben, tot weeringe van alle die daar ten behoeve van den

¹⁾ N. MAC LEOD, *De Oost-Indische Compagnie op Sumatra in de 17e eeuw*. Ind. Gids 27 (1905) II, p. 1601.

²⁾ *Dagh-Register 1682*, I, p. 391. ³⁾ De spatieering is van mij.

Ouden Coningk en sijne complicen ijets mochten hebben te pretendeeren" ¹⁾).

Deze principieele beslissing werd in de „extraordinarij vergaderinge" van 29 Juni 1682 gevolgd door het treffen van de noodige voorbereidende maatregelen voor eene „besending" naar Lampoeng, terwijl men zich intusschen door den Resident Willem Caaff te Bantam over die landstreek liet inlichten ²⁾).

De door dezen Compagniesdienaar verstrekte gegevens, zich hoofdzakelijk bepalende tot opsomming van eenige landschappen en dorpen met het geschatte zielental en de titels van enkele Hoofden, zijn zóó verward en onduidelijk, dat het niet de moeite waard is zijne „notitie" hiervan over te nemen, maar volstaan kan worden met het essentieele daaruit te gebruiken als aanvulling op het veel belangrijker — verder hieronder volgend — rapport van den Koopman Herbertus de Jager.

Uit een en ander blijkt, dat wij destijds nog zeer slecht op de hoogte waren van de toestanden en verhoudingen in Lampoeng, hetgeen niet te verwonderen valt, daar wij, na onze zeer vluchtige kennismaking in 1596 (12 Juni) met de bevolking van het dorp Dampin ³⁾ aldaar, ons aan deze streek weinig gelegen hadden laten liggen. De Lampoenger bracht immers zijn peper naar Bantam, waar wij dat product van den Sultan opkochten, hetgeen der Compagnie voorshands voldoende voorkwam.

Wel is waar hadden wij van 22 Juni tot 10 Juli 1661 de kust van de Semangka-baai door twee schepen laten opnemen, maar uit hetgeen daarover in het Dagh-Register van dat jaar staat aangeteekend ⁴⁾, blijkt, dat de verkenning („ontdekking" noemde men dat destijds) zich bepaald had tot het verzamelen van enkele nautische gegevens als: het zoeken naar geschikte anker- en ververschingsplaatsen, het peilen van de diepte der baai, opneming van klippen, enz., waardoor de „Kaertemaker van de Come."

¹⁾ *Dagh-Register 1682*, I, p. 768. ²⁾ *Ibidem*, p. 777 e. v.

³⁾ Deze plaats is niet meer bekend. Zij moet gelegen hebben in de Pedada-baai, Z. W.-Lampoengbaai, ten O. van de plek waar thans Bawang ligt: G. P. ROUFFAER en J. W. IJZERMAN in *De eerste Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595–1597*, p. 64. Zie ook G. M. A. W. LODEWIJKS, *Historie van Indië*, enz., I, Amsterdam, 1598, p. 22-26, herdruk p. 56-58. ⁴⁾ p. 229, 232, 234, 235.

in staat was gesteld de bestaande kaarten aan te vullen en te verbeteren.

De eilanden in straat Soenda waren voor ons echter geen terra incognita; „Poelau Besi en Sebesi” waren reeds bij resolutie van 23 Augustus 1624 „voor de Hooghe Oost-indische Compie. in sauegarde ende possessie genomen” en een „huysinge” daar opgericht ¹⁾, welke vestiging wegens „calamiteit ende rasende sieckte” in het volgende jaar weer werd „gelicht” ²⁾. Ook Lagoendi — waar de Engelschen in 1624 en 1625 korten tijd verbleven ³⁾ — was, blijkens eene daarover voorkomende beschrijving in het Dagh-Register 1625 ⁴⁾ ons niet onbekend, terwijl wij herhaaldelijk Krakatau en Poelau Besi hadden aangedaan om er timmer- en brandhout te halen, maar van den vasten wal van Sumatra wisten wij toen nog zoo goed als niets. Terecht schreef dan ook Dr. R. Broersma ⁵⁾, dat met de opdracht aan den Koopman Everhard van der Schuur ⁶⁾ om „een besending derwaerts met enige ministers [Grooten] des Bantamschen Konings te onderneemen, om die landen en de daer vallende peper voor de Compagnie en Bantam te verseecken” ⁷⁾ de periode van de bemoeienis der Oost-Indische Compagnie met Lampoeng werd ingeluid.

Daarom valt het te betreuren, dat deze schrijver in zijn overigens zoo verdienstelijk werk ⁸⁾, zich beroepende op de autoriteit van P. H. van der Kemp, daarop heeft laten volgen:

„Men zou meenen, dat daarmee ook de berichtgeving omtrent gewest en bevolking veelvuldig wordt. Dat is evenwel niet het geval. Vooreerst bepaalde de Compagnie zich in hoofdzaak tot het begeerde product en wat er overigens door haar ambtenaren mag zijn medegedeeld omtrent land en volk is in onze archieven niet meer te vinden, omdat Raffles later met het oog op zijne plannen voor Zuid-Sumatra alle stukken, de Lampongs betreffende, meenam toen hij naar Bengkoelen vertrok. Wij zijn dus be-

¹⁾ *Dagh-Register 1624*, p. 71-72. ²⁾ *Ibidem*, p. 153 en 156.

³⁾ J. W. J. WELLAN, *De Engelschen op Lagoendi, 6 October 1624 – 29 Mei 1625*, in: *Ind. Gids 1926*, p. 481-500. ⁴⁾ p. 131-134, 136, 147-148.

⁵⁾ *De Lampongsche Districten*, Batavia, 1916.

⁶⁾ Ook geschreven: Schure en Schuuren. ⁷⁾ Gen. Resolutie 22 Juli 1682.

⁸⁾ Voor een welwillende critiek zie: J. JONGEJANS, *Een en ander over Semangka*, in dit tijdschrift deel 58 (1913) p. 229 e. v.

perkt tot de Generale Resolutiën als eenige officieele bron, terwijl voor de 18e eeuw nog enkele particuliere berichten daarbij zijn te voegen”.

Deze mededeeling berust namelijk op eene vergissing, welke vergissing dáárom zoo funest is, wijl zij aanleiding zou kunnen zijn, dat anderen zich lieten weerhouden dit vrijwel maagdelijk terrein te gaan ontginnen. Niet Van der Kemp toch heeft verklaard, dat Raffles alle papieren, Lampoeng betreffende, uit de archieven heeft medegenomen, maar de Commissarissen Generaal berichtten zulks den 23sten December 1817 naar Nederland, waarbij zij uit den aard der zaak onder „archieven” verstonden de „Indische archieven”¹⁾. Broersma zag over het hoofd, dat al mochten er in 's Lands Archief te Batavia enkele stukken over Lampoeng ontbreken, afschriften daarvan in het Koloniaal Archief kunnen worden teruggevonden²⁾. Dat zulks inderdaad het geval is, wordt bewezen door het artikel van Mac Leod in de *Indische Gids* van 1906, waarin o.a. een brokstuk van Lampoeng's geschiedenis — loopende over de jaren 1686-1689 — wordt behandeld, ontleend aan in dit archief aanwezige bescheiden³⁾.

Maar, blijkens het in 1931 verschenen Dagh-Register over 1682⁴⁾, liggen er ook in 's Lands Archief te Batavia nog vele en belangrijke gegevens over het 17de eeuwsche Lampoeng verscholen, uit welk ruw materiaal het gedeelte onzer eerste aanrakingen met dit gebied in de hierna volgende bladzijden is getrokken.

*

Thans tot ons punt van uitgang terugkeerende, zien wij den Koopman Everhard van der Schuur, lid van het College van

¹⁾ Zie P. H. VAN DER KEMP, *Raffles' bezetting van de Lampongs in 1818*, in: *Bijdr. Kon. Inst.*, 1899, p. 4; en M. L. VAN DEVENTER, *Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden sedert 1811*, p. 135, noot.

²⁾ Een door mij ingesteld onderzoek op het Rijks Archief te 's Gravenhage heeft dit uitgewezen. Voor zooveel de expeditie — Van der Schuur betreft wordt verwezen naar het: *Sesde Deel* vervattende de Brieven en Papieren uijt de resp. gewesten van Indien, enz., *Tiende boeck*, WWWW, 1683, vooral de Folio's: 3782, 3784-3786, 3788-3790, 3807, 3808, 3814, 3839, 3883, 3964, 3982 en 3978.

³⁾ *De Oost-Indische Compagnie op Sumatra in de 17e eeuw*, in: *Ind. Gids*, 28e Jrg. (1906) I p. 794-802.

⁴⁾ Uitgegeven door Mevrouw W. Fruin-Mees.

Schepenen te Batavia ¹⁾, tot deze zending uitverkoren „als prompt ervaren in de Maleijtsche taale, en van genoegsame conduite om de intentie van de Hooge Regeeringe aldaar te kunnen uitvoeren” ²⁾, in gezelschap van den hem toegevoegden Onderkoopman Abraham Holscher, laatstelijk Secretaris tot Makassar ³⁾ en twee Bantamsche gezanten, in den namiddag van den 6den Augustus 1682 van Batavia uitzeylen, na des morgens op de afscheidsreceptie van den Gouverneur-Generaal met de gezanten van Bantam te zijn getraceerd op „een glaasje wijn en sirij pinang” ⁴⁾.

Behalve een kaart van straat Soenda kreeg hij eene instructie ⁵⁾ mede, waarvan de inleiding onwillekeurig doet denken aan den wolf in schaapskleeren, maar dan zóó slecht gecamoufleerd, dat de voorgewende onbaatzuchtigheid van de Compagnie niemand kon en kan foppen. Beknopt weergegeven luidde zij namelijk: „Dat dewijle de landen en onderdanen van den Coningh van Bantam op sijn smeekende instantie onder 's Compagnies bescherminge waren aangenomen”, het plicht was van de Compagnie niet alleen zorg te dragen voor het behoud van het Bantamsche rijk op Java, maar ook en in het bijzonder voor dat van het daaronder ressorteerende gebied op Sumatra, te weten: Lampoeng en Selibar, gelegen tusschen het Palembangsche rijk aan de eene, en het tot Indrapoera behoorende landschap Majoeta, aan de andere zijde.

Lang hielden de Hooge Heeren deze comedie echter niet vol, want uit het daarop volgende: dat, naar luid van berichten de Vorsten van Bantam hunne grootste revenuen trokken uit de in Lampoeng en Selibar gedreven pepercultuur, weshalve het noodig werd geoordeeld hier zelf eens te gaan neuzen: dewijl noijt (soo over men weet) van 's Compagnies wegen, voornamentlijck tot Lampon, ijmant geweest is, zoo en kunnen van de gelegentheit derwaarts

¹⁾ *Dagh-Register 1682*, II, p. 976.

²⁾ *Ibidem*, p. 889-890. Zijn tractement werd op f 60.— per maand gesteld, met terugwerkende kracht tot 1 Januari van dat jaar, *ibidem* p. 934.

³⁾ *Dagh-Register 1682*, II, p. 934-935. De hem oorspronkelijk toegevoegde Onderkoopman Joannes Melman, die voor deze eer bedankt had, werd voor zijn brutaliteit gestraft met inhouding van zijn gage.

⁴⁾ *Ibidem*, p. 940. ⁵⁾ *Ibidem*, p. 956-959.

over geen fundament spreken¹⁾, kwam de Lampoengsche (peper)jaap al heel spoedig uit de mouw.

Tot „neuzen” alleen behoefde Van der Schuur zich evenwel niet te bepalen: Mocht de gezindheid van de bevolking vrede-lievend blijken, dan was hem voorts opgedragen naar een geschikte plaats voor een kleine versterking te zoeken, deze „defencive baricade” te bezetten met eenige manschappen en wat geschut om van daar uit de noodige inlichtingen in te winnen over land en volk, en „wel ten principale ten reguarde van de negotie”, terwijl dit steunpunt tevens moest dienen om de van elders (Selibar en Ketahoen) aangevoerde peper in de wacht te sleepen.

Dat het zoover niet gekomen is, moet — zooals verder zal blijken — eensdeels worden toegeschreven aan het gewroet van den ouden Sultan van Bantam in de Lampoengsche zaken, anderdeels aan de vijandige houding van het vrijheidlievende Lampoengsche volk. Dit neemt echter niet weg, dat reeds den 6den Augustus 1682, dus nog vóór de uitvaardiging van het edict van den jongen Sultan van Bantam, ddo 22 Augustus 1682²⁾, waarbij der Compagnie o.a. de alleenhandel in het Lampoengsche deel van Bantam werd toegekend, zij zich dit monopolie reeds had toegeëigend.

Dit was een troef, uitgespeeld tegenover den grootsten concurrent der Compagnie, den Engelschman, wien Van der Schuur bij aantreffen aldaar eerst hoffelijk, onder overlegging van zijne machtbrieven van de Hooge regeering te Batavia en van den jongen Sultan van Bantam, moest verzoeken zich van de Lampoengsche kust te verwijderen, om hem mocht dit niet baten, dan desnoods met geweld vandaar te verjagen.

Den 8sten Augustus d.o.v. te Bantam aangekomen, stelde Van der Schuur zich ter beschikking van den Majoor Isaác de Saint Martin en den Raad te Bantam, onder wiens oppertoezicht de expeditie — rekening houdende met de verlangens van den jongen

¹⁾ Spatieering aangebracht om den titel van dit opstel met een officielen tjap uit den Compagniestijd te waarmerken.

²⁾ Dit edict is opgenomen in M. L. VAN DEVENTER'S *Geschiedenis der Nederlanders op Java*, I (Haarlem, 1886) p. 320-321. Zijne aantekening, dat Van der Schuur's zending naar Lampoeng een gevolg was van dat edict is derhalve niet juist.

Sultan van Bantam en diens adviseurs — zou worden uitgevoerd en uitgerust. Daar ontving hij een nota over Lampoeng ¹⁾, getrokken uit inlichtingen door Koopman Herbertus de Jager ingewonnen bij „eenige Javanen en andere”, welk „berigt wegens de Lamponse Cust van de Westelijcke Hoeck van de Keijzersbogt aff tot aan de revier van Tolang Bawang incluijs” zóó belangrijk is, dat wij ons veroorloofd hebben deze nota uit elkaar te rafelen en opnieuw in te deelen naar onze huidige opvattingen van een dergelijk stuk, en waar mogelijk en noodig te annoteren met elders verzamelde gegevens.

A. AARDRIJKSKUNDIGE BESCHRIJVING.

(Indeeling. Landschappen. Grenzen. Kusten. Rivieren.
Bergen. Plaatsen. Eilanden.)

Door Bantam's bril bekeken werd Lampoeng verdeeld in twee deelen, te weten: I. Lampoeng Zuid (Lampon Kidoel) en II. Lampoeng Noord (Lampon Lor).

I. *L a m p o e n g* *Z u i d* strekte zich uit van Tandjoeng Tjina (de Oostelijke landtong van den Westelijken uitlooper van Sumatra) tot Varkenshoek (Tandjoeng Toewa op den Oostelijken uitlooper van Sumatra);

II. *L a m p o e n g* *N o o r d*: van Varkenshoek tot het rijk Palembang.

In *L a m p o e n g* *Z u i d* lagen drie hoofdlandschappen, nl. .

1. *Semangka*, dat de geheele Semangka- of Keizersbaai besloeg van Tandjoeng Tjina af tot en met Teloek Kaloembajan (middeste uitlooper van Sumatra);

2. ten Oosten daarvan *Teloek* [betoeng], zich uitstreckende over het Westelijk deel van de Lampoengbaai van de Pedadabaai af tot en met de negorij Lontar, gelegen ten Oosten van Teloek-betoeng;

3. *Lampoeng Pasisir* of *Batoe Andak*, het Oostelijk deel van de Lampoengbaai, loopende van het dorp Lontar tot de negorij Roegoek [Oedjoeng Kanggalan ten Noorden van de Zutphen-eilanden].

Lampoeng Noord bestond uit zes landschappen: 1. *Sekampoeng*; 2. *Niboeng*; 3. *Pennet*; 4. *Sepoetih*; 5. *Pabéan* en 6.

¹⁾ *Dagh-Register* 1682, II, p. 1045-1055.

Toelangbawang, waarvan de onderlinge grenzen niet werden aangegeven.

Van het binnenland was zeer weinig bekend, enkel over de kuststreek — en dan nog speciaal over die van Lampoeng Zuid — konden eenige gegevens worden verstrekt.

Verscheidene van de opgesomde plaatsnamen zijn niet meer terug te vinden. Die dorpen zijn dus om de een of andere reden verlaten (bijvoorbeeld door gebrek aan goede ladanggronden), of door de vloedgolf van de Krakatau-uitbarsting in 1883 weggevaagd (zooals het dorp *Boernai* aan de Semangka-baai). Ter bevordering van het overzicht zijn in het navolgende de geografische namen, welke geïdentificeerd konden worden, cursief gedrukt en de andere (welke dus niet thuisgebracht konden worden) gespatieerd ¹⁾. Zij werden in de hedendaagsche spelling weergegeven.

I. L a m p o e n g Z u i d .

1. Het landschap *Semangka*.

Aan den Westkant van de Semangka-baai „waaraan benoorden *Tandjoeng Tjina*, de kust van *Poegoeng* grensde”, zoo zegt De Jager, was aan de eerste bocht binnenwaarts, ten Noorden van een klein riviertje, de negorij *P a t i j R o e m a n* gelegen, bestaande uit 10 huizen. Mogelijk wordt hiermede de *Tampangbaai* bedoeld, waaraan nu het dorp *Tampang* ligt.

De uitdrukking „waaraan benoorden *Tandjoeng Tjina* de kust van *Poegoeng*” grensde, wordt ons nader toegelicht door het rapport *Caaff* ²⁾, waarin vermeld staat: „*Lampon Poegongh* is gelegen aen de zee kant ontrent de *Vlacke Hoek* aan de Westkant”. Hoofd van dit circa 5000 man sterke landschapje was *Depati Soera Laga*.

Volgens *Dr. J. W. van Royen* ³⁾ omvatte vroeger de *Poegoengstreek* de toenmalige territoriale marga's: *Poegoeng*, *Rebang-Poegoeng*, *Goenoeng-Alib*, *Wai-Semah*, *Poetih*, *Limau*, *Badak*, het terrein waarop nu de *Javanenkolonie* ligt, *Balau* en *Tegineneng*, alle gelegen in *Lampoeng*, terwijl uit *O. L. Helfrich's Bijdrage*

¹⁾ Schrijver dezes houdt zich aanbevolen voor nadere inlichtingen over laatstbedoelde namen.

²⁾ Zie hierboven p.143 en *Dagh-Register 1682*, I, p. 779.

³⁾ Nota over de *Lampoengsche marga's* in *Med. Afd. Bestuurszaken Buitengewesten*, Serie B. No. 7, *Weltevreden*, 1930, p. 25.

tot de *geographische, geologische en ethnographische kennis van de afdeeling Kroë*¹⁾ [Benkoelen] blijkt, dat er ook in Kroë Poegoeng marga's gevonden worden, namelijk: Poegoeng Malaja, Poegoeng Bandar (thans P. penegahan geheeten) en Poegoeng Tampak.²⁾

Benoorden van Patij Roeman, zoo vervolgde De Jager, lag de negorij Ok e of W a i B a t a n g, waar een dood spruitje was.

Hierbij wordt aangeteekend, dat thans ten Noorden van de Tampangbaai aan de Teloek Karangbèrak de plaats Bèrak ligt.

Verder Noordwaarts gaande volgden de negorijen: Im b o e n g, Boernai (in 1883 verdwenen, zie hiervoor) en *Betoeng*. Laatstgenoemde plaats bestaat thans nog. Zij ligt in het Noordwesten van de Semangka-baai bij Tandjoeng Betoeng, niet ver bezuiden de uitmonding van de Wai Semangka in de Semangka-baai. Te Betoeng, dat veel peper uitvoerde, resideerde Toemenggoeng Santa Baja.

In het binnenste van de bocht bevond zich de negorij K i a m, ten Oosten van de Wai Semangka³⁾.

Het lijkt niet overbodig hierbij aan te teekenen, dat op een zich in het Rijks Archief te 's Gravenhage bevindende manuscript kaart (No. 1142, in afdruk hierbij), getiteld: „De Bocht van Semanca [Semangka] op Lampon [Lampoeng] met de daaraan gelegen Negoreijen in de rivier Teloe Nitpa [Wai Semangka]”, dateerende van eind 1687 of begin 1688, geheel andere plaatsnamen worden aangegeven en wel: Limbingh, Poeloegene, Boering, Boetejapan, Padangmanis⁴⁾, Bataja en Boernai, waarvan alleen de laatste bekend is (zie hierboven).

Thans weer terugkerende tot de door De Jager verstrekte gegevens, zien wij, dat ten Oosten van de Wai Semangka nog vermeld worden: de rivier M a n d r a P a i j l, waaraan de plaatsen Mandra Paijl en Beloe [Beloe is gelegen aan de gelijkna-

1) *Bijdr. Kon. Inst.*, 5e Volgreeks, IV (1889) p. 527 e. v.

2) J. W. J. WELLAN, *Economisch Overzicht van Zuid Sumatra*, p. 197.

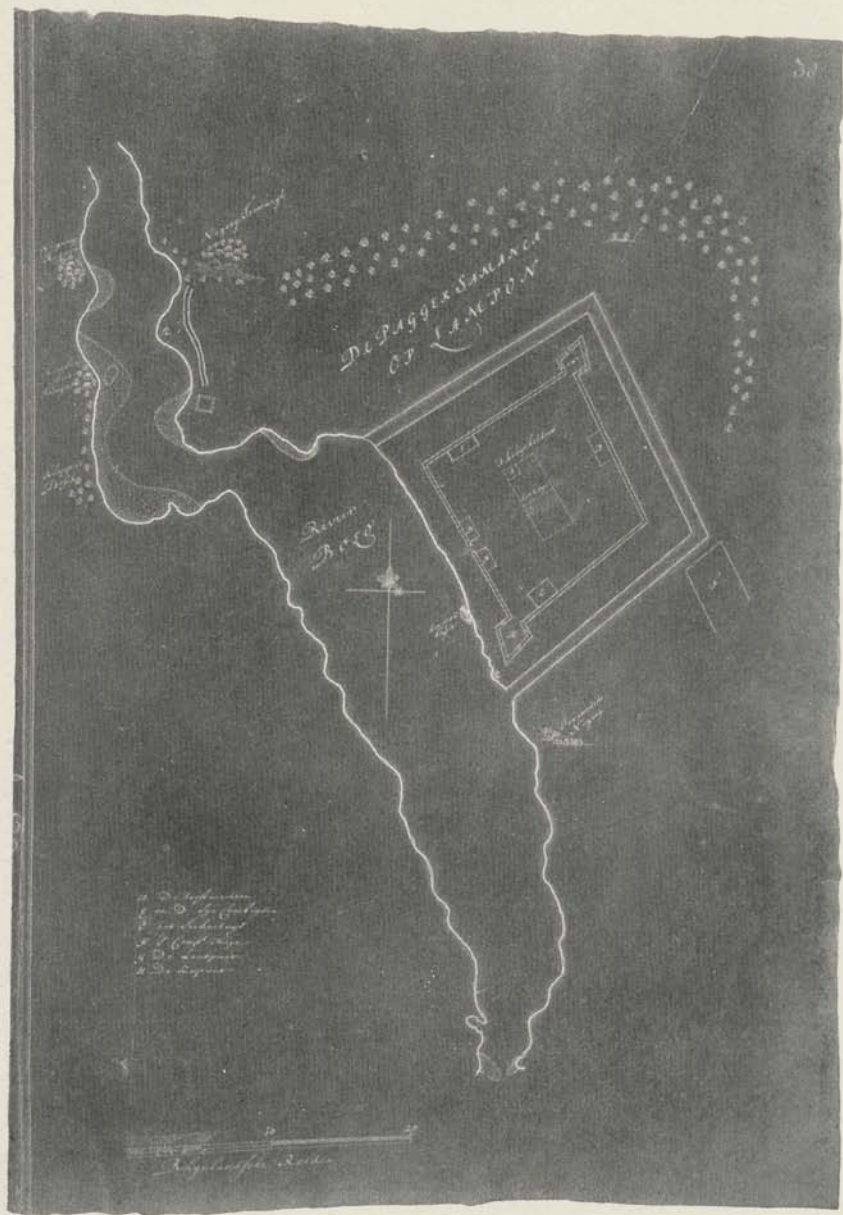
3) Caaff sprak van „Lampon Tsiecamancka aan de zeekant”, waar een goede baai voor schepen was. Hier zetelden twee Hoofden: Pangeran Porba Nagara en Depattij Raxa Nagara. Het zielental werd slechts op 1000 man geschat. *Dagh-Register 1682*, I, p. 779.

4) Aan den Oostkant van de baai is wèl een dorp Padangmanis bekend. Een ander Padangmanis ligt ten Westen van Kota-Agoeng, meer binnslands.

De Bocht van Samanca op Lampon.
(Ms. kaart Rijks Archief 's Gravenhage No. 1142)

Gravenhage.

De Pagger Samanca op Lampon.
 (Ms. kaart Rijks Archief 's Gravenhage No. 1142)

nenslands.

mige rivier]. Ten Oosten daarvan lag de hooge berg *Telkanus* [Tanggamoës].

Mevrouw Fruin-Mees leest uit *Mandra Pajl* m.i. ten rechte *Madjapait*, aangezien Van der Schuur en de Bantamsche gezanten in hunne correspondentie herhaaldelijk dit woord gebruiken.

Madjapait dan, op plus minus één mijl afstand van den riviermond gelegen, was de residentieplaats van den Gouverneur, Radja Ngombar, den vertegenwoordiger van den Sultan van Bantam, elders als *djenang* aangeduid. *Beloe* was de standplaats van den regent [inheemsch hoofd?], Depati of Adi Paraksa Negara.

Als merkwaardigheid wordt hieraan toegevoegd, dat ongeveer te zelfder plaatse in December 1687 onze tweede nederzetting ¹⁾ in Lampoeng werd gesticht. Mac Leod omschrijft deze als volgt:

„Het werk werd aangelegd als een vierkante redoute van 16 roeden (59 m) zijde, met 2 bastions, welke de zijden bestreken, en een gracht, uit de rivier afgeleid” [Zie schetsteekening hierbij]. De bezetting, die oorspronkelijk uit 90 man bestond, was in luttele maanden door koortsen en dysenterie zóó gedecimeerd, dat de Regeering het goedgevond de 40 overlevenden den 9den Augustus 1688 naar Batavia te laten terugkeeren ²⁾.

Oostelijk van *Madjapait*, dus aan de Westzijde van de Semangkabaai, werd eerst de negorij *Karang Kandang* aangetroffen, de afscheepplaats „papiang, pabian, vertollplaats” van het heele Semangkasche gebied. Verder de dorpen: *Teratas* [ligt thans iets binnenslands, ten Noordoosten van Kota-Agoeng, aan de Wai Djelai], *Tellong*, *Selem*, *Owe Belongs* [Wai Beloe?] en *Boemi Agong* [Kota-Agoeng?] bij den *Goenoeng Raja* [Tanggamoës?], beide een eind binnenslands gelegen, en dan weer aan de kust: *Batoebalai* [Batoebalaiboenoek] met daarvoor het eilandje *Limau*, waar geen rivier is [er is daar wél een riviertje van dien naam], *Badak* en *Poetih* — beide aan een kleine baai, met een

¹⁾ De eerste nederzetting was *Lamoet* aan de Toelangbawang rivier, gelegen op één dagreis van de kust. Deze pager hebben wij insgelijks maar een korte poos bezet, namelijk van Februari tot 26 Juli. Zie N. MAC LEOD t. a. p. 28e Jrg., 1906, I, p. 798.

²⁾ t. a. p. p. 800 e.v. Een schets van die pager wordt mede aangetroffen op hoogerbedoelde kaart No. 1142 van het Rijks Archief te 's-Gravenhage.

uitstekenden hoek, *Tandjoeng Poetih* geheeten — en ten slotte *Pertiwi* aan de *Wai Pertiwi* ¹⁾).

Beoosten den Oosterhoek van de Semangka-baai lag aan de gelijknamige kaap [Tandjoeng Kaloembajan], de negorij *Kaloembajan*. Het riviertje dat hier stroomde [de *Wai Napal*] had een zeer wijde monding en een diepe baai of reede. Hier lagen dan ook meestentijds vele met peper geladen schepen. Tegenover deze sterk bevolkte plaats lag het eilandje *Poelau Hioe*.

Over de rivieren, welke in de Semangka-baai uitmondten, werd nog aangeteekend, dat deze met uitzondering van de met prauwen bevaarbare „rivier van Betong, Kiam, Owe Belongan, Limau en Poetick” [Wai Semangka, Wai Beloe, Wai Limau en Wai Poetih] alle zeer kort waren en niet diep landwaarts indrongen.

Van het binnenland van Semangka was alleen bekend, dat er ongeveer 6000 man woonden — hetgeen destijds voor sterk bevolkt gold — er lagen dan ook wel 70 plaatsen. Genoemd werden: *Ngarip* [Wai Ngarip], *Pajong* [Wai Pajoeng], *Panagalirgan*, *Manieling*, *Soemoewang* [Wai Semoewang, linker zijrivier van de *Wai Semangka*], *Bilalau* [Belalau, Kroë, Benloelen] en *Rono* [Ranau]. Het landschap was 10 dagmarschen lang en strekte zich uit tot de negorij *Liwa* [de marga *Liwa* in Kroë, Benkoelen], dat nog tot Semangka werd gerekend. *Liwa* stond mede onder het gezag van genoemden Toemenggoeng Santa Baja van *Betoeng*; hij verbleef nu eens te *Betoeng*, dan weer te *Liwa*. Ingeval hij te *Betoeng* zetelde, stelde hij een vervanger, stedehouder, te *Liwa* aan; „uitgezonderd over het gedeelte van dit landschap, dat tot het rijk van Palembang behoorde”.

In het binnenland woonden nog twee regenten, genaamd *Ranga Nawoes Pati* en *Depati Anoem*. Hunne standplaatsen waren niet bekend ²⁾.

¹⁾ Kaart No. 1142 vermeldt op de Westzijde van de Semangka-baai alleen de plaatsen; *Mai* (Wai?) *p oi* en *Ley mo*. VALENTYN V. Sumatra, verdeelt Lampoeng in twee deelen: „’t rijk van Sillebar en ’t rijk van Dampin. De Keijzersbogt behoort tot Sillebar, hier liggen de plaatsen Botong, Borne, Montapi en Negerij. Aan de Lampongsbocht, behoorende tot het rijk van Dampin: Negerij, Tollok Boeton en Dampin.” Zie zijn kaart tegenover p. 1.

²⁾ Volgens Caaff behoorde nog tot Bantam: *Ketahoen* en *Selibar* in Benkoelen. Kiaij Ngabehi Nita Nagara was daar Sjahbandar. De bevol-

2. *Lampoeng Teloek* (betoeng).

Volgens De Jager werd dit landschap „Tellock” genoemd, omdat het vol baaien was „want *tellock* betekent in de Maleijste tale een Baaij”. In die baaien werd meest overal goede ankergrond aangetroffen.

Pedada, de standplaats van een Hoofd, Toemengoeng Tawong Along, was gelegen aan de eerste baai om den hoek *Tandjoeng Pedada* [Tandjoeng Tikoes], recht tegenover het eiland *Lagoendi*. Daar lagen nog twee kleinere eilanden: *Poelau Geitan Besar* en *Poelau Geitan Ketjil* [Groot en klein *Lagoendi*]. Voor de baai lag nog het eilandje *Poelau Torgam* [Tandjoeng Poetoes?] en in de *Pedada*-baai *Poelau Pedada* [Poelau Balak, lok en Loenik?], vol begroeid met klapperboomen. Naar *Pedada* kwamen vele met peper geladen vaartuigen van *Sillebaar* [Selibar aan de Poelau-baai in Benkoelen], die op *Poelau Lagoendi* ververschingen innamen.

De tweede hoek van deze baai heette *Tandjoeng Panarikan* [Tjoeke Tjambai?], naar het gelijknamige plaatsje, waarvoor de eilandjes *Groot en Klein Panarikan* [Tandjoeng Poetoes, *Lalangga Baloek* en *Lalangga Loenik*] waren gelegen.

De volgende bocht was *Poendoeh* — waar *Depati Sjenga Joeda* als regent, Hoofd, zetelde —, daarna *Sangy*, bewesten het daar gelegen eilandje *Poelau Poehawang*. Hierop volgden de *Rataien* en de *Saboe-baai* met het eilandje *Kelagian*, tegenover *Tandjoeng Saboe*¹⁾. Steeds verder gaande bereikte men de negorijen *Menanga* — de standplaats van den Toemengoeng Soera (Soeroe) *Djajaja* — *Gebang* (aan den hoek *Tandjoeng Gebang*, tegenover het eilandje *Maitem*). In de volgende bocht lag de negorij *Lampasing* met *Tandjoeng Lampasing*, tegenover *Poelau Tegal*, waar veel klapperboomen groeiden. Verderop de negorijen: *Ketegoehan Besar* en *Ketjil* (eveneens dicht met klappers bezet), waar *Depati Alam Pandjang* huisde, *Koeripan* [Wai Koeripan], *Pasisir*, *Prawatij* en *Soeti Caran* [Teloekbetoeng?]. Laatstgenoemde plaats lag het diepst in de *Lampoengbaai* en was de afscheep- of vertollplaats (pabian) van de heele landstreek *Lampoeng Teloek*.

king telde 10.000 man „soo Maleijers als desselfs inwoonders”, *Dagh-Register 1682*, I, p. 779.

¹⁾ Volgens Caaff was daar Toemengoeng Nata Nagara Hoofd over 5000 man.

Hier woonde de Gouverneur van den Sultan van Bantam, Adipati Wira Radja ¹⁾. Vóór de negorij lag het eilandje *Pasaran*.

Beoosten van Soeti Caran lag de negorij *Lontar*, de laatste onder Lampoeng Teloek ressorteerende plaats.

3. *Lamong Pasisir* of *Lampoeng Batoe Andak*.

Dit land [deze kuststreek] was vlak en had niet zooveel baaien en inhammen als het hiervoor beschrevene gedeelte van de Lampoeng-baai.

Men vond er de plaatsen: *Kalioroerang* en *Kasiandaq* [Kalianda], aan een klein riviertje, van waar jaarlijks wel 4 à 500 bhaar peper werd uitgevoerd. De volgende hoek heette *Tandjoeng Kalianda*, daarna de plaatsen: *Koetzij Tanko* [Tangkoedjoeh, ten Zuiden van Kalianda?], *Djo Betong Besar* en *Ketjil* [Betoeng] — standplaats van het Hoofd: Demang Sjanga Wilodja —, waar tegenover drie eilandjes: *Poelau Tjondang* — met veel klapperboomen —, waarvan het Westelijke op de kaart van Soenda *Hoveneiland* werd genoemd.

Daar voorbij werden de plaatsen *Tjanggoeng* en *Tjanti* aangetroffen. Tegenover laatstgenoemde negorij lag een eilandje, dat men *Poelau Moentsjacq* of *Sabalang* noemde. Verderop volgden de plaatsen: *Sombosa* [Soempoeck?] en *Banding*.

Daar, waar het land met een vlakken hoek wat begon uit te steken, werd ruim over de helft van de naaste bocht *Radjabasa*, de hoofd- en vertollplaats van Lampoeng Pasisir aangetroffen, de standplaats van den Adipati of Gouverneur van Lampoeng Pasisir, Wangsa Radja ²⁾. Volgens anderen woonde die Gouverneur echter te Teloekbetoeng.

Hierop volgde de negorij *Idzjo*, nabij *Tandjoeng Idzjo* [Idjoe, Tandjoeng Kelapa?], dicht daarbij het dorp *Batoe Andak* [Batoe Balaq?], dat volgens de kaart een belangrijke ververschingsplaats moest zijn. De daar in de buurt liggende berg werd *Boekit Hoedjoeng* [Radja Basa?] genoemd. Dit gebied was sterk bevolkt.

¹⁾ Willem Caaff noemde de plaats „Teloek Betang, gelegen aan de zeeant”. Depati Nada Nagara was hier hoofd van circa 3000 man.

²⁾ Willem Caaff voegde hieraan toe, dat Radjabasa aan zee lag en de schepen op $\frac{1}{2}$ mijl van die plaats moesten ankeren. De Adipati Nita Nagara was er hoofd over 10.000 man. *Dagh-Register 1682, I, p. 778.*

Tegenover Tandjoeng Idjoe lagen drie eilandjes, de zoogenaamde *Poelau Tiga* of *Satiga*, door de onzen de *Drie Gebroeders* genoemd.

Bij dezen hoek werden nog aangetroffen de plaatsen: *Pangoel*, *Lamboes*, *Merack* en verder *Koenjir*. Tegenover laatstgenoemde negorij lagen de *Bochts-eilanden*, welke bij den Inlander bekend stonden als *Poelau Mangkoedoe Besar* en *Ketjil*.

Daarna volgden de dorpen: *Batoe Wara*, *Kahe* [Kali?] *Besar* en *Ketjil* bij de *Tims-klip* of *Poelau Sikapal*, bewesten de *Verkeshoek* [Varkenshoek of Tandjoeng Toea]. Beoosten daarvan aan de Noordzijde van een riviertje, omstreeks $\frac{1}{4}$ mijl stroomopwaarts, bevond zich de negorij *Pegantoengan*, een voorname peperuitvoerplaats van dit district, waar tegenover twee eilandjes, het Zuidelijke *Poelau Pegantoengan Besar* en het Noordelijke, naar de vele kokospalmen die er groeiden, *Poelau Kalapa* geheeten [Poeloe Sindoe of de Zutphen-eilanden].

Bij de negorij *Bakau* was een goede ankerplaats. Ten Noorden hiervan lag het dorp *Soemoer*. Hierop volgde een hoekje met de plaats *Roegoek*, waar Lampoeng Pasisir eindigde.

De heele Zuidkust had weinig goede reeden en er stond veel branding. In het schaars bevolkte binnenland, dat zeer bergachtig was, trof men geen bevaarbare rivieren aan, waarom de peper hier over land werd getransporteerd.

II. Lampoeng Lor of Lampoeng Noord.

Dit gedeelte van Lampoeng is vlak en aan zee vrij „droog”, schreef De Jager, maar bedoelde waarschijnlijk „moerassig”. De schepen moesten hier op de meeste plaatsen meer dan een kanonschot van de kust ankeren, waartegenover stond, dat men er eenige rivieren aantrof, welke vrij diep landwaarts in bevaarbaar waren.

Het gebied was verdeeld in verscheidene landschappen — door De Jager „districten” genoemd, welke onafhankelijk van elkaar waren.

Over deze landschappen en rivieren deelde hij het navolgende mede:

a. De *Sekampoeng* was eenige dagreizen ver stroomopwaarts bevaarbaar. Aan den mond lagen geen plaatsen, wel hoogerop. Volgens den een waren dit (van beneden- naar bovenstrooms): *Balanga*, *Karta* [Kartalaja? zie T. N. I. 1856, II, p. 373] —

standplaats van den Adipati Raden Alit —, Samping, Mango, Bekda en Garang; volgens een ander: Loeboe (op 1½ dag roeiens), Batoebadak, Djoeika, Goenoeng Raja en dicht daarbij Goenoeng Soegih [besar], dan nog een plaats, waarvan zegsman den naam vergeten was en vervolgens Kattang, waar twee voorname Adipati's, Adipati Soera Taroena en Adipati Wanti of Ingewanti, verbleven ¹⁾. Daarop volgde Menanga en nog een onbekende plaats.

b. Benoorden de Sekampoeng stroomde de Niboeng, waaraan het dorp Niboeng op circa een halven dag roeiens bovenstrooms van de monding.

c. Hetzelfde was het geval met het dorp Penat [Pennet]. Dit dorp, gelegen aan de gelijknamige rivier, omstreeks 300 huisgezinnen tellende, was de standplaats van een onbekenden Adipati ²⁾. Hoogerop lag de negorij Tapoy. Van deze landstreek werd insgelijks veel peper uitgevoerd.

d. Aan de volgende rivier, de Kambas, lag de gelijknamige plaats, waar slechts ongeveer 20 huisgezinnen gevestigd waren, maar die toch belangrijk was, omdat er veel damar of harpuys vandaan kwam.

Niet ver daarvandaan lag aan de kust de negorij Sekopong bij een kleine hoek [Tandjoeng Poelau Sekopong] en daarbij weer een halven dag roeiens van de monding

e. aan de Wai Waka, de plaats Waka diloewar.

f. Daarop volgde de Wai Poetih Ketjil, waaraan het dorp Waka Dalam of binnen Waka.

g. Twee mijl benoorden hiervan stroomde de vrij breede en diep landwaarts in bevaarbare Poetih Besar [Wai Poetih].

Uit de landstreek welke deze rivier beheerschte en uit den daarop volgenden stroom, de Toelangbawang, werd de meeste peper van Lampoeng afgevoerd.

Langs de Wai Poetih lagen de dorpen: Tatakana (aan den mond, een peperstapelplaats), Soerabaja, Koesjin, Koetsjoek, Boejot, Oeloemoelek, Palawang, Tapesiering, Asam, Tjelika, Nagara en Komering [Komering Agoeng, niet

¹⁾ Volgens Caaff waren hier drie Hoofden over 6000 man: Depati Jaja Nagara, Depati Inga Wantej en Depati Soera Taroena. *Dagh-Register* 1682, II, p. 778.

²⁾ Idem: zekere Soera Laga was hier hoofd over 5000 man. *Ibidem*.

ver bovenstrooms van Goenoengsoegih aan de samenvloeiing van de Wai Komeriing met de Wai Sepoetih]. Laatstgenoemde was de uiterste plaats van het gebied Lampoeng Poetih.

Verder teekende hij nog aan, dat de plaatsen Oeloemoelek, Palawang en Tapesiering voornoemd toen al ongeveer 10 jaar geleden door gebrek aan goede ladanggronden verlaten waren, „hebbende de inwoonders van dese 3 negorijen sig in orde op de drie daaraanvolgende plaatsen [dus Asam, Tjelika en Nagara] getransporteert”. Te Tjelika resideerde het Hoofd, Adipati Demang; te Nagara Adipati Pajoeng en te Komeriing Adipati Ponglihan.

h. Bij de Komeriing begon het peperrijke landschap *Pabéan*, waarin de plaatsen: Doyang, Tandjoeng Agoeng, Kamala [aan de Wai Sepoetih], Pagar Agong, Negrij Katon, Gedong en Nagabaija. Hierboven begon het gebergte. Regent van Pabéan was zekere Aria Tjendrasana.

Hierbij worde opgemerkt, dat volgens Dr. Van der Tuuk¹⁾ in de zeventiger jaren van de vorige eeuw, de stammen, die zich *Pabijan* (plaats waar men tol heft, zeeplaats) noemen, voor het meerendeel ten Zuiden van de Afdeeling Sepoetih (maar ten Noorden van de kust-Lampoengers: Lampoeng Paminggir in Te-loekbetoeng en Semangka) woonden, terwijl Dr. Van Royen²⁾ voor de woonplaatsen van de *Poebian* opgeeft de tegenwoordige margas: Poebian, Tegineneng, Merak Batin, Balau, Wai Semah en Poegoeng, alsmede de dorpen Kota Dalam binnen de Peminggir [kust] merga Ketiboeng en de dorpen Kedaton en Negara Ratoe en de merga Noban (behoorende tot de Aboeng-groep) en een gedeelte van de gemengde kampoeng Pakoean-Adji.

Willem Caaff had het nog over een Lampoen Poetih de *Paraen*, gelegen op ongeveer een dag opvarens van zee, waar Kiaij Aria Tjandra hoofd was van alle daar gelegen negorijen, sterk naar gissing 15.000 man. Misschien bedoelde hij met *Paraen* „Pabéan”.

i. Weer ongeveer 2 mijl benoorden de Wai Poetih lag de *Toelangbawang*-rivier, de grootste en diepst het land indringende van alle rivieren van Lampoeng. Zij ontsprong in het Palembangsche gebied. Aan den mond van deze rivier lag de groote peperstapelplaats

¹⁾ Dr. H. N. VAN DER TUUK, *Het Lampongsch en zijne tongvallen*, in dit tijdschrift, dl. XVII, (1872), p. 220. ²⁾ Zie ook t.a.p. de pp. 3-5 en 21-28.

Dinti [Teladas]¹⁾, waar twee regenten huisden, te weten: Ingebehi Djagentaka en Ngabehi Djaga Pati — een derde regent, Aria Satsa Nata, woonde ergens in het binnenland. Volgens Caaff²⁾ was het landschap Toelangbawang verdeeld in tweeën: Toelangbawang Dinti aan den zeekant en Toelangbawang „selfs”. Te Dinti waren twee broeders, Kiaij Ngebehi Tagapati en Kiaij Ngebehi Daka, Hoofd. Zij hadden alleen te zorgen voor het geregeld binnenkomen van de inkomsten van den Sultan van Bantam, maar geen „commando” over de 100 man tellende inheemsche bevolking van die plaats. Aan het hoofd van het eigenlijke Toelangbawang [binnenland] stonden insgelijks twee Hoofden, maar dezen bezaten wèl bestuurbevoegdheden. Zij worden door hem genoemd: Kiaij Aria Niti Pratian en Depati Satja Nata. Het binnenland was sterk bevolkt. Naar schatting woonden er 80.000 man.

Bovenstreams van Dintiteladas lagen de dorpen *Kampoeng Loemoet* [Lamoet? onze eerste nederzetting in Lampoeng, 1687, zie hierboven blz. 151 nt. 2], *Goenoeng Tapa*, *Meraksa*, *Penawar*, *Bakoeng*, *Oedjoeng* [Oemboelan?] *Goenoeng* en dicht daarbij *Pagar Déwa*. Laatstgenoemde negorij, drie dagen stroomopwaarts van den mond gelegen, was de „vertoll”- en hoofdplaats van geheel Toelangbawang, tevens standplaats van den Regent, Aria Nipa Radja.

Bij Pagar Déwa, zoo verklaarde De Jager, nam de Toelangbawang de *Wai Aboeng* op. Dit moet echter zijn de *Wai Kiri*, want een hooger inkomende linker zijrivier van de *Wai Rarem* heet *Wai Aboeng*. Maar hier raakte hij, of beter gezegd, raakten zijne zegslieden de kluts heelemaal kwijt, door erop te laten volgen, dat een andere, onbevaarbare zijrivier van de Toelangbawang — die van Pagar Déwa of van een andere plaats „Koming” stroomt — eigenlijk een tak is van de Palembangse rivier.

Aan de *Wai Aboeng* [ten rechte dus aan de *Wai Kiri*] lagen de plaatsen: *Karta*, *Oedjoeng* [Tandjoeng] *Karang* [aan de samenvloeiing van de *Wai Soengkai* en de *Wai Rarem*], *Linge*, *Gedong Pasar* [Gedongnjapa aan de *Wai Rarem*?] en ten slotte, 15 dagen opvarens van Pagar Déwa, op één dagreis van de Palembangse grens, de hoofdplaats van dit gebied, *Kota Boemi* [aan

¹⁾ Dintiteladas ligt 5 zeemijl boven den riviermond. *Zeemansgids* 1929, I, p. 217. ²⁾ *Dagh-Register* 1682, I, p. 779.

de Wai Rarem] met plus minus 800 huisgezinnen. Hier resideerde een Depati of Adipati Mangkoe Boemi en een Radja Nata. In dit gedeelte van de rivier stond een sterke stroom. Bovenstreams van Kota Boemi moest nog een voorname plaats, *Moelang Maya* [aan de Wai Rarem] gelegen zijn.

III. Eilanden.

Behalve de reeds genoemde eilanden lagen er nog:

a. langs de kust van Lampoeng Lor [tusschen de uitmonding van de Sekampoeng en het begin van Straat Soenda]:

1. *Poelau Moendoe* of *Noorder-eiland*; 2. *De Drie Gezusters* of *Poelau Seram*; 3. *De Pruijse Muts* [Poelau Koepiah] of *Poelau Tambikil*; 4. *Het Hoeks-eiland* of *Poelau Galan*, recht tegenover de kaap *Tandjoeng Seran* [Kanggalan?]; 5. Een lang eiland beoosten *Poelau Kalapa*, dat *Poelau Harimau* werd genoemd; 6. Dicht ten Noorden daarvan een klein eiland *Poelau Pagalaman*; 7. De eilandengroep *Poelau Kandang*, de *Houtseilanden*, op het grootste waarvan zich de *Zutphen-baai* bevond.

Ten aanzien van de hierboven vermelde eilanden en eilandengroepen Nos. 5 tot en met 7 kan nog worden aangeteekend, dat hiermede ongetwijfeld bedoeld worden de eilanden: Rimau Loenik, Rimau Balak, Kandang Loenik, Kandang Balak, Poelau Doewa en Pandjoerit, die tezamen de *Zutphen-eilanden* of *Poelau Soemoer* vormen.

b. Tusschen Sumatra en Java:

1. *Dwars in den Weg* of *Poelau Sangiang*; 2. *Toppershoedje* of *Poelau Tampoerang*; 3. *Pisang-eiland* of *Poelau Damar Besar*; 4. *Geertruids-eiland* of *Poelau Damar Ketjil*; 5. *Brabands Hoedje* of *Poelau Oelar*; 6. *Krakatau Besar*; 7. *Krakatau Ketjil* of *Verlaten-eiland*; 8. Tusschen beide in *Poelau Batoe* (het „stenigh eijlant”); 9. *Lang-eiland* of *Poelau Sorting*; dicht daarbij: 10. *Poelau Gondoel* of *Poolsche Hoed*.

c. Voor de Lampoeng-baai:

1. *Poelau Sebesi* of *Besi Ketjil*, ook *Poelau Sitoko Ketjil*, westen hiervan een zeeklip: *Batoe Mandi*; 2. *Schutters-eiland* [Beschutterseiland] of *Poelau Sebesi Besar*, ook *Poelau Sitoko Besar* [tegenwoordig onderscheiden wij: *Poelau Seboekoe* en *Poelau Seboekoe Ketjil* of *Beschutters-eiland*]; 3. Beoosten hiervan een

paar kleine eilanden *Poelau Sawa*; 4. Westwaarts daarvan *Tims-eiland* of *Poelau Serdang*; 5. Nog Westelijker *Poelau Sidjebi* of *Middel-eiland*; 6. Weer bewesten daarvan *Poelau Lagoendi Ketjil* [Toewa]; 7. *Poelau Lagoendi Besar* of *Poelau Lagoendi* [Hij vergat hier *Poelau Sioental*].

d. Voor de baai van Semangka of Keizers-baai:

1. Het eiland *Taboean* of *Keizers-eiland*.

B. VOORTBRENGSELEN.

(Landbouw, tuinbouw, boschbouw, boschproducten, uitvoerartikelen, vee).

Over den economischen toestand van Lampoeng wordt uit den aard der zaak bedroefd weinig medegedeeld. De Compagnie was vóór alles koopvrouw, weshalve het haar enkel interesseerde wat er van een landstreek te halen viel en wat zij er kon afzetten; hoe de bevolking er aan den kost kwam liet haar volkomen koud.

Daarom mogen wij De Jager al heel dankbaar zijn, als hij vertelt, dat de *rijstooft* meestal zóó overvloedig was, dat er een *rijstoverschot* bestond, welk overschot zijn weg naar Bantam vond.

Verder dienden nog voor eigen gebruik: *a. Vruchten* als pisang, doerian, mangga, enz.; *b. Suiker* uit suikerriet en uit den arènpalm bereid. De opbrengst hiervan was blijkbaar gering, want er werd nog suiker van Java ingevoerd; *c. Sesamum* [widjèn, uit de zaden waarvan de bekende sesam-olie wordt geperst], door De Jager „girgelim” of „singelij” genoemd; *d. Katoen*, dat overal in Lampoeng werd geteeld. Van de opbrengst — geschat op 1000 pikol per jaar — werd een klein percentage, tegen 2 realen of plus minus f 5.— de pikol, uitgevoerd naar Bantam en vandaar weer naar Patani en Kambodja; vroeger naar Sumatra's Westkust.

Alleen mingevoeden droegen kleeren van eigen weefsel, de beter gesitueerden geïmporteerde, geschilderde of gekleurde ka-toentjes, zooals de Javaan.

De *klapperaanplantingen* waren, vooral in Lampoeng Pasisir, zóó uitgestrekt, dat er veel klappers werden uitgevoerd. Per 100 stuk deden zij $\frac{1}{4}$ reaal of circa f 0.62.

Voor de Compagnie was *peper* echter hoofdproduct. Hiervan

werd jaarlijks 15.000 bhaar [\pm 45.000 pikol] uit de Toelangbawang-en 1000 bhaar [\pm 3000 pikol] uit de Sepoetihstreek uitgevoerd ¹⁾.

Volgens opgave van Bantamsche Hoofden ²⁾ kon jaarlijks worden gerekend op een uitvoer van 20.000 bhaar [\pm 60.000 pikol] uit geheel Lampoeng. Van der Schuur bracht van zijn reis reeds 6000 pikol mee ³⁾.

Aangezien wederzijdsche belangen, aldus De Jager, voornamelijk den peperhandel betreffende — want verder viel er niet veel uit Lampoeng te halen — het medebrachten elkaar te ontzien, waren de Bantamsche Vorsten met de Lampoengers overeengekomen, dat zij al hun peper tegen een vastgestelden prijs van 9 realen zouden leveren aan den Vorst van Bantam of aan dengeen, die hiervoor door dien Vorst als zijn gemachtigde, voorzien van een gezegelde acte, was aangesteld. Tegenover dit pepermonopolie van den Vorst van Bantam stond vrijdom van invoerrecht (tol) voor de door den Lampoenger te Bantam aangebrachte peper. Mochten hierover kwesties ontstaan, dan waren de Lampoengers te dien aanzien onderworpen aan den rechtbank te Bantam of aan het inzicht van 's Vorsten gemachtigde in Lampoeng, de „dzjmang” [djenang], dat is „een Inspecteur of Commissaris wegens den Coninck van Bantam”.

Uit een „proclamatie van een Sultan van Bantam” ddo 12 Februari 1663, waarvan J. J. Meinsma in B.K.I. 1870 ⁴⁾ eene vertaling gaf, blijkt, dat ieder ingezetene van Lampoeng verplicht was 500 peperstruiken te planten en te onderhouden. De peper mocht hij verkoopen aan wien hij wilde, aan Javanen, Chineezzen, Engelschen of Hollanders, maar hij was — op poene van verbanning met vrouw en kinderen naar Bantam — verplicht dit product eerst naar Bantam te brengen.

Van de *boschproducten*, die uitgevoerd werden, noemde De Jager in de eerste plaats *damar sela* of harpijs, dat één reaal [\pm f 2.50] de bhaar [\pm 3 pikol] deed. Van dit hars was 5% uitvoerrecht verschuldigd aan het plaatselijk Hoofd, den Adipati. Verder werd er nog veel *rotan* uitgevoerd in bossen van 50 stuk, kostende per bos één reaal [\pm f 2,50]. De uitvoerrechten hierop bedroegen 10%.

¹⁾ Het gewicht van de *bhaar* wisselde af in de verschillende tijdperken. Een groote bhaar deed plus minus 221 kg, een kleine 184 kg.

²⁾ *Dagh-Register* 1682, II, p. 957. ³⁾ *Ibidem*, p. 1373.

⁴⁾ 3de Volgreeks, VIII p. 152-157.

In geringe mate vond ook uitvoer plaats van *lak*. De Jager zet er de Javaansche vertaling *kamaloë* achter, waardoor wij weten, dat hij *kamalo* of *ambalau* bedoelde ¹⁾.

Olifantstanden deden destijds ± 22 reaal [$\pm f 55.-$] de pikol.

De Lampoengsche *veestapel* bestond hoofdzakelijk uit een groot aantal *buffels*, welke voor 4-5 realen [$\pm f 10.-$ tot $f 12.50$] per stuk werden verkocht. *Koeien* en *bokken* waren er weinig. De melk van deze dieren werd door de bevolking niet gedronken. *Kippen* en *eenden* waren er in overvloed.

C. INVOERARTIKELEN.

Voor invoer kwamen voornamelijk in aanmerking: gekleurde kleedjes, dekens (gekleurd als gedrukt), wit doek, „een grote slag platte bekkens van gang, zoo die op Chirrebon meest geproduceert en in 't Javaans rampadam ²⁾ genoemd werden en nog een kleijne soort van bekkens, die op de Cust van Malabar vallen”, porseleinen kopjes en schoteltjes, spiegels, gedroogde en gezouten visch, goud, suiker en niet te vergeten slaven.

D. BESTUUR.

1. De Vorsten van Bantam.

Hoewel het als een paal boven water stond, dat destijds Lampoeng onder Bantam ressorteerde, oordeelde de Compagnie het — vooral met het oog op eventueele aanspraken van de Engelschen — gewenscht zulks bij verschillende gelegenheden alsnog vast te leggen. Zoo liet zij o. a. in het Dagh-Register 1682 memoreeren ³⁾ dat de Bantamsche ambassadeurs te Batavia, Pangeran Aria Diepa Ningrat en Keij Aria Singa Widjaja, den vijfden Juni 1682 verklaard hadden, dat „het gebiet en de directie over Lampon tot

¹⁾ *Ambalau* is de harsachtige donkerrood of oranje gekleurde korst, welke op de takken en twijgen van verschillende boomen, vooral door de wijfjes van een klein insect, de *Coccus lacca* (lak-schildluis) gevonden wordt. Voor zooveel bekend, wordt thans nog alleen lak gewonnen op het vaste land van Indië.

²⁾ Mevrouw Fruin-Mees onderstelt, dat voor *gang* waarschijnlijk *gangsa* gelezen moet worden. *Gangsa* = (Jav.) geel koperen presenteerblad, *rampadam* (Jav.) schotel met vakjes voor sambal en andere toe-
spijzen. ³⁾ *Dagh-Register 1682*, I, p. 725, 752, 764, 768 en 808, 1420-1421.

Sillebaar [Selibar] en sulcx ook over 't gandsche volck gehadt te hebben, die onder de Bantamse gehoorsaamheijt op 't eijlant Sumatra wonen, mitsdien door de autoriteijt sijnes Konings de Regenten gestelt, weggenomen, verandert en wijders mede naar merite in qualiteijt verhoogd had, etc. onder andere het presente hoofd op Lampon tot Samanca [Semangka], genaamt Pangeran Poerba Nagara ook geplaatst, etc.”.

Eveneens werd het noodig geoordeeld den vijfden Mei van dat jaar aanteekening te doen houden van het feit, dat eenige Lam-poengsche Hoofden — na het ontzet van Bantam — verzocht hadden hunne, voor verzending gereed liggende, peper naar Batavia te mogen vervoeren, „aangezien voor desen altoos haere peper na Bantam als onderdanen van dien Coninck overgebracht ware geworden”¹⁾.

Bantam's macht reikte echter niet ver. Zij bepaalde zich hoofdzakelijk tot de kuststreken en dan nog meer speciaal tot het Semangka-gebied. Meer invloed werd ook niet noodig geoordeeld, want door de kuststreken te beheerschen was Bantam in staat toezicht te houden op den peperuitvoer, terwijl de peperhandel, waarbij zoowel Bantam als de Lampoenger zijde spon, oorzaak was dat zij elkaar ontzagen.

De weinige keeren, dat Bantam noodgedwongen verplicht was geweest gewapenderhand op te treden, had dit meestal niet veel succes opgeleverd, daar de Lampoengers, die over het algemeen niet strijdvaardig te water waren, als tactiek hadden aangenomen een zeegevecht te vermijden en zoo snel mogelijk naar het woeste, ondoordringbare binnenland te retireeren. Wel is waar liep er bij dergelijke gelegenheden veel volk te wapen, maar zij hielden aan de kust niet lang stand en sloegen, zoodra eenigen hunner gesneuveld waren, ijlings op de vlucht. Hunne gevechtswaarde was trouwens niet groot, wijl zij slechts gewapend waren met „werp-spiesen en rondassen”.

Verder kon o.a. als bewijs dienen, dat de Lampoenger aan Bantam onderdanig was, dat de Inheemsche Hoofden verplicht waren jaarlijks en bij verschillende feestelijkheden aan het hof, als huwelijken, enz. zoomede wanneer de Vorst hen voor eenige andere aangelegenheid ontbood, hunne opwachting te Bantam te komen maken.

¹⁾ *Ibidem*, I, p. 563.

Ook de verplichte levering van rijst, bij overvloedigen oogst, werd als zoodanig aangemerkt.

In naam was de Lampoenger heerendienstplichtig aan den Vorst van Bantam, zoodat er, in geval van nood, ook hulptroepen van daar konden worden ontboden. Van dit recht werd echter maar een spaarzaam gebruik gemaakt, omdat de Lampoenger hier niet veel voor voelde; lees: meestal weigerde.

2. Vertegenwoordigers van Bantam in Lampoeng.

De door Bantam in Lampoeng — bij gezegelde acte — aangestelde vertegenwoordigers, door De Jager nu eens Gouverneurs, dan weer *dzj mang* (djenang, let wel: *niet* djendjem) genoemd, waren verplicht 's Vorsten belangen, voornamelijk den peperhandel betreffende, te behartigen en te zorgen, dat zijne bevelen werden opgevolgd.

Hun was eene geringe bevoegdheid in rechtszaken toegekend, zich bepalende tot kleine civiele procedures; de andere, meer belangrijke zaken behoorden tot de competentie van den rechtbank te Bantam.

Eigener autoriteit op te treden of dwang op de bevolking uit te oefenen, zonder van Bantam's ruggesteun verzekerd te zijn, was hun niet geraden, want de vrijheidslievende Lampoenger hield er niet van gemassregeld te worden. Zij, die het toch waagden met straffe hand te besturen, konden er zeker van zijn te eeniger tijd het leven te moeten laten. Voor den Pangeran Poerba Nagara van Semangka alleen hadden zij het noodige ontzag.

3. Eigen-, Volkshoofden.

„Van de regeringe daar te lande en hebben geen pertinente overture kunnen krijgen” schreef De Jager, hetgeen bij ontleding van zijn desbetreffend relaas maar al te zeer bewaarheid wordt, want nergens weet hij o.a. de bevoegdheden van de eigen, volks- of inheemsche Hoofden — door hem soms Adipati's genoemd — juist af te bakenen van die van 's Vorsten Vertegenwoordigers, de Djenang's. In het algemeen valt daaruit echter te lezen, dat de bevolking van Lampoeng — verspreid over verscheidene door afgunst onderling zeer verdeelde landschapjes — op democratische wijze werd bestuurd: „voor 't meest populair is”, zooals De Jager het uitdrukte. De eigen Hoofden, de Adipati's, hoewel allen inboorlingen des lands hadden dan ook weinig te zeggen. Van dwang uitoefenen door die Hoofden op de bevolking was

evenmin sprake: „zonder steun van den Vorst van Bantam waren zij zelfs niet in staat iemand tot betaling van zijne schulden te dwingen” schrijft De Jager. Hunne bevoegdheden in rechtszaken waren gelijk aan die van 's Vorsten Vertegenwoordigers aldaar.

Hieronder volgt eene opgave van de namen en titels van de Vertegenwoordigers van den Vorst van Bantam, zoomede van de Volkshoofden (met hunne standplaatsen), getrokken uit de rapporten van: *a.* De Jager, *b.* Van der Schuur en *c.* Caaff.

Land- schappen	Stand- plaatsen	Stedehouders van Bantam (Djenangs)	Inheemsche Hoofden, Regen- ten, Adipati's	Aanteeke- ningen
A. LAMPOENG ZUID.				
I. <i>Semangka</i>	Madjapahit	<i>Radja Ngombar</i> , ook <i>Oegombaren Ombar</i> geschreven. Opvolger van zijn overleden oom <i>Pangeran Poerba Nagara</i> (<i>b.</i>)		Zijn vervanger was: <i>Bangsa Boewa</i> ook <i>Bangsa Loewa</i> geschreven (<i>b.</i>)
	Beloe		Depati <i>Raksa Negara</i> (<i>a.</i>)	
	Tenggah Goenoeng Radja		Adipati <i>Ongar</i> (<i>b.</i>) Adipati <i>Karadjaän</i> (<i>b.</i>)	
	Moelong Maja Betoeng		Menak <i>Sonkadjaja</i> (<i>b.</i>) Menak <i>Demangen</i>	Liwa (<i>Benkoele</i>) ressorteerde onder <i>Betoeng</i> .
	Agoeng		Kiaij <i>Mas Karta Wischa</i> (<i>b.</i>) Toemenggoeng <i>Santa Baja</i>	De jonge <i>Sultan</i> van <i>Bantam</i> zond hem een brief, p. 1045.
	Poetih		Raden <i>Benoe-wa Kalin</i> (<i>b.</i>) Toemenggoeng <i>Singa Widaka</i> of <i>Widekda</i> (<i>a. b.</i>)	In plaats van <i>Angebehi Poerba</i> .

Land- schappen	Stand- plaatsen	Stedehouders van Bantam (Djenangs)	Inheemsche Hoofden, Regen- ten, Adipati's	Aanteeke- ningen
	Djaälang		Singa di Radja (b.)	
	Madan		Ngabehi Kala- katon's zoon (b.)	
	Onbekend		Nachoda Lebih (b.)	Hoofd van eeni- ge verspreid wonende Ma- leiers.
	Binnenland Semangka		Depati Anoem (a.) en Depati Maoep Pati	De Jonge Sul- tan van Bantam noemde hem Depati Mawoes Pati, p. 1045.
II. Lam- poeng Teloekbe- toeng	Teloekbe- toeng (Soeti Karan)	<i>Adipati Wang- sa (Wira) Radja</i> (a.)	Depati Nada Nagara (c.)	Hij was tevens djenang van Lampoeng Pa- sisir of Batoe Andak (a.)
	Pedada		Toemenggoeng Tawang Along (a.)	
	Poendoeh		Depati Singa Joeda (a.)	
	Ratai		Aria Sirinawa (a.)	
	Saboe		Soera di Laga (a.)	
	Menanga		Toemenggoeng Soera Djaja (a.) of Toemenggoeng Nata Nagara (c.)	
	Ketagoean		Depati Alam Pandjang (a.)	
III. Lam- poeng Pusisir of Batoe Andak	Radja Basa	<i>Adipati Wang- sa Radja</i>		Zie hierboven.
	Betoeng		Depati Nata Nagara (c.) en Demang Sjenga Wilodja (a.)	

Land- schappen	Stand- plaatsen	Stedehouders van Bantam (Dienangs)	Inheemsche Hoofden, Regen- ten, Adipati's	Aanteeke- ningen
B. LAMPOENG NOORD.				
I. <i>Sekam- poeng</i>	Karta		Adipati Raden Alit (a.)	Depati Djaja Negara (c.). Zie ook p. 1045.
	Kattang		Adipati Soera Taroena (a. c.) en Adipati Wanti (Wantai of In- gewanti) (a. c.)	
II. <i>Pennet</i>	Pennet		Soera Laga (c.)	
III. <i>Poetih</i>	Tjelika		Adipati Demang (a.)	
	Nagara		Adipati Pajoeng (a.)	
	Komeriing		Adipati Ponglihan (a.)	
IV. <i>Pabéan</i>			Aria Tjendra Sana (a. c.)	
V. <i>Toelang- bawang</i>				
a. Kust- streek	Dinti tela- das	<i>Ingebehi Dja- gentaka en Ngabehi Djaga- Pati (a. c.)</i>		Volgens Caaff twee broers, die geen bestuurs- bevoegdheden hadden.
b. Binnen- land	Pagar Dewa (c.)		Aria Nipa Radja (a.) of Kiaij Aria Niti Pratean (c.)	
	Kota Boemi		Adipati Mang- koe Boemi (a.) en Radja Nata (a.)	

E. HET VOLK.

Behalve de reeds hierboven aangestipte karaktereigenschappen van den Lampoenger, te weten: najverig, afgunstig en jaloersch op elkaar, vrijheidslievend tot in de uiterste consequenties, met afkeer van alles wat naar dwang zweemde, werd hij nog als inhalig en gierig gequalificeerd. Hier tegenover stond echter, dat hij zeer spaarzaam was, want alles wat hij met den peperhandel verdiende werd zuinig bewaard. Slechts een klein deel daarvan werd aan kleeding en opschik besteed; het overige diende voor aankoop van slaven, die zijne peperaanplantingen en rijstvelden bewerkten, waaruit blijkt, dat hij toen reeds graag den „heereboer” uithing.

De behandeling van de slaven was over het algemeen goed. Zoo mochten zij voor zichzelf 100 peperstruiken planten en de vruchten daarvan genieten, terwijl hun bovendien voldoende vrije tijd werd gelaten om boschproducten in te zamelen. Daarom werd alleen aan nieuwe slaven kleeding en slaapgerei verstrekt; later moesten zij zelf hiervoor zorgen. Waagden zij het echter te lui-lakken, dan werden zij op de noodige scheldwoorden of een dracht slagen onthaald. Bleken de slaven op den duur onhandelbaar, dan werden zij verkocht. Wenschten de slaven tot den Islam over te gaan, dan bestond hiertegen geen bezwaar. Sommige slavinnen werden zelfs door hunne meesters als bijwijven aangenomen.

Zacht van aard tegenover vreemdelingen was de Lampoenger evenwel niet, want nog onlangs (1 April 1682) waren de tien opvarenden van een Hollandsche roeiboot, die in de Lampoengbaai ververschingen wilden inslaan, niettegenstaande de bevolking met witte doeken had gewuifd, zonder redenen afgemaakt ¹⁾, terwijl in October van dat jaar vijf Javanen uit een prauw waren gehaald en als slaven aangehouden ²⁾.

Hoewel goedgebloovig Mohammedaan nam de Lampoenger zijn godsdienstplichten niet al te nauwgezet waar. Tegenover andersdenkenden was hij in zijne opvattingen zeer liberaal, hetgeen als een bijzonderheid werd aangemerkt.

De mannen waren erg jaloersch op hunne vrouwen, wat o. a. gebleken was bij het sluiten van het contract van Bantam met

¹⁾ *Dagh-Register* 1682, II, p. 977. ²⁾ *Ibidem*, p. 1231.

de Lampoengsche Hoofden. Zij waren toen namelijk niet te bewegen geweest hunne vrouwen als onderpand voor het naleven van het contract te Bantam achter te laten. Het druischte tegen de adat in Lampoengsche meisjes aan Javanen uit te huwelijken of als bijzitten af te staan. Den ouden Sultan van Bantam was het met heel veel moeite en last maar éénmaal gelukt een Lampoensch meisje in zijn „vrouwengetimmer” [harem] te doen opnemen, wat hem heel wat plichtplegingen tegenover de Lampoengsche Grooten had gekost. De Jager vond het daarom noodig als raadgeving hieraan toe te voegen: handen af van de Lampoengsche schoonen.

Over het algemeen — zoo luidde zijne conclusie — viel er met den Lampoenger echter wel te handelen, als er maar rekening werd gehouden met zijne gewoonten en gebruiken.

*

Van der Schuur had een heele kluit aan de bestudeering van deze memorie, maar, aangezien hij eerst den 24sten Augustus 1682 van Bantam vertrok, werd hem wel de noodige tijd daarvoor gelaten. De tusschenliggende dagen waren benut om de expeditie uit te rusten en uitvoerig met den Jongen Sultan en zijne raadgevers te bespreken.

Het slot van deze onderhandelingen was, dat de vloot zou bestaan uit de jachten „den Alexander” en „Odiik”, benevens het jachtje „de Smit”, welke schepen, buiten het scheepsvolk, bemand zouden worden met twee compagnieën soldaten ¹⁾, terwijl de Sultan had goedgevonden: „den Pangeran Nata Nagara en Aria Wangsa Joeda daarnevens met 4 koningsvaartuigen in compagnie van onse schepen na de bogt van Lampon te senden ²⁾ en Samanca aan te doen ende voorts E. Verschuur etc. met zoodanige papieren te versien als hierachter ten deele mag blijken ³⁾”.

Wel geteld zijn er in dat Dagh-register 23 introductie-brieven opgenomen, te weten: 1. Een brief van den Jongen Sultan aan

¹⁾ *Dagh-Register 1682*, II. p. 1150.

²⁾ Gedeeltelijk tegen het advies van den Rijksbestuurder van Bantam, Pangeran Joeda Ningrat in (zie *Dagh-Register 1682*, II, p. 1039-1040), wat hem echter niet belette de expeditie toch te steunen, zie p. 1042-1045. Hij vertrok daarop als 's Konings gezant naar Batavia, p. 1062.

³⁾ *Dagh-Register 1682*, II, p. 1032.

„de regenten en mindere van Lampon”¹⁾; 2. Een brief van den Pangeran Diepa Ningrat aan de „grooten en nachodaas van Sillebaar”²⁾; 3. Een brief van idem aan „Pangeran Pourba Nagara, hoofd Gouverneur van 't lant Samanca”³⁾; 4. Twintig brieven van idem aan de andere „Gouverneurs en groten” in Lampoeng⁴⁾, ongerekend de „acte in 't Maleijts en Duijts door de Regeerende Sultan van Bantam den Coopman Everhard Verschuur na Lampon medegegeven, om wegens Zijn Hoogheijt aldaar te werden”, welke acte alleen hieronder wordt weergegeven, omdat alle andere brieven vrijwel variaties hierop zijn.

„Sultan Aboe Abdul Cahar, Coninck van Bantam en alle de landeren en volkeren daaronder sorterende, te rade geworden sijnde na een aandachtigh overlegh met mijn onderhoorige en getrouwe mantrijs, te versoeken de hulpe en bijstand van de Generale Nederlantsche Oost-Indische Compagnie, die den Gouverneur Generaal Cornelis Speelman mitsgaders de Heeren Raden van India voor tegenwoordigh op Batavia representerende en sulx tegens mijne rebellige onderdanen, die sig niet ontsien hebben van mijn af te vallen en overtredende alle goddelijcke en wereltlijcke wetten, mijn conincklijcke woonplaats de stadt Bantam te verbranden en verdestrueren ende mij selfs nevens mijne coninginne en haar kinderen in mijn fortresse te belegeren met een boos en opstinaat voornemen van mij te overweldigen en nevens mijne Conincklijcke kinderen te vermoorden om dan na hun veraderschen wille met mijn Coninckrijk en onderdanen te handelen, 'twelck God door zijn oneijndelijcke genade heeft gelieven te verhoeden, sijnde den welgemelte Gouverneur Generael Cornelis Speelman en de Heeren Raden van India op mijn dikmaals ernstigh gedane verzoek bewogen geworden hunne crijgsbenden te water en te lande tot mijn bijstand herwaarts te senden, waarmede ick van dat perijkel ben verlost, latende die oock nog bij mij verblijven met innerlijcke genegentheijt tot mijner getrouwe onderdanen securiteijt en tot afschrick en verdelging der rebellen en vijanden. En dewijle ick mijn verplicht en genegen vinde voor soo grooten weldaat van broederlijcke, getrouwe hulpe al vooraf

¹⁾ *Ibidem*, p. 1040-1042. ²⁾ *Ibidem*, p. 1042-1043.

³⁾ *Ibidem*, p. 1043-1045. ⁴⁾ *Ibidem*, p. 1045.

te geven een teeken en blijk van erkentnisse, totdat ick een vast en onverbrekelijcke verbont met de Nederlantsche Oost-Indische Compagnie zal gemaakt en beslooten hebben, zoo maacke ick bij desen aan alle mijne onderdanen 't sij op dit eijlandt Java off onder mijne jurisdictie op 't eijlant Sumatra, gene uijtgesondert, bekent, dat uijt pure vrije en onbedwongen wille de Nederlantse Compagnie alleen octroyeren en vergunne den gantschen handel en negotie in alle mijne landen, 't zij waar deselve soude mogen gelegen wesen, met uijtsluitijnghe van alle andere zoowel Europise als Indische natien en volkeren, die zonder passe van gemelte Compagnie daar mogten aankomen, en sulcx voor altoos en onwederroepelijck. En opdat daaromtrent geen infratien mogen komen voor te vallen zoo werden met goetvinden en voorkennisse van de Compagnie, onse lieve en getrouwe bontgenoot, dese twee schepen genaamt Odijck en den Alexander uijt de oorlogsvloote en daarmede den gesaghebber Everhard Verschuur, nevens mijne vaartuijgen en gesanten, genaamt Pangeran Nata Nagara en Aria Wangsa Joeda nae mijne goetwillige onderdanen op en omtrent Sumatra gesonden om alle 't gene in desen gezeght is bekent te maaken, opdat door onkunde tegens mijn goetvinden en bevelens niet en kome te zondigen. Ordonnerende derhalven aan deselve onse ondersaten op Sumatra dat met de verschijninge der gemelte schepen, gesanten en vaartuijgen deselve in mijne havenen en rheen ontvangen en admitteren in gelijker voegen en eveneens of ick selfs aldaar in persoon verscheen, hun geloof gevende in 't geene dat se uijt mijnen name en van mijnentwegen komen bekent maacken, moetende oock alle mijne onderdanen bij nootzaackelijckheijt en wanneer het van nooden wezen zal sig met deselve vervoegen omme 't gene in dezen geordonneert en geotroijeert is te helpen verrichten en maintineren tegen wien 't oock zoude mogen wesen".

„En in gevalle eenige vaartuigen met peper of andere coopmanschappen van Sillebaar, Cattauwer en elders vaardigh en geladen leggen, zoo werden de zoodanige gerecommandeert haar ingeladene aan den gesaghebber of wel ijmand anders van Compagnies wegen tegens de prijs die overeenkomen zullen te verkopen off tegens cleden te trocqueren, en sulx alles in oprechtigheijt sonder eenig bedrogh of wel anders dat se onder 't geleijde van gemelte

schepen hun peper naa herwaarts overbrengen. Maar wanneer onse landen van Bantam geheel en al van 't oorlog bevrijd en tot de voorige gerustheijt sullen gekomen zijn, soo verstaat en begeren wij, dat onse onderdanen in de landen van Lampon en die op de Westcant van Sumatra woenen sullen gehouden wesen hare peper hier op Bantam te komen verhandelen zoodanig als van outsher de gewoonte is geweest, welke wijze en maniere dan zal kunnen en mogen werden gecontinueert ten meesten nutte en voordeel van onse onderdanen en versendinge van den peper die op de voorgestelde wijze gevoeglijk kunnen overbrengen of ginder aan de Compagnie overleveren. Alle 'twelke voorgeschreven staat wil ick dat zal en moet worden naargekomen en gehoorzaamt door mijne gesamentlijke ondersaten in 't algemeen en van een ijgelyck in 't bezonder zonder eenigh onderscheijt van natie of persoonen op poene van onse ongenade en dat voor wederspannigh zullen verklaart werden".

„Actum in 't Casteel Sourousouang den 22en Augusto 1682".

Volgens de door Van der Schuur en de Bantamsche gezanten respectievelijk aan den Majoor De St. Martin ¹⁾ en den Vorst van Bantam ²⁾ uitgebrachte rapporten vertrokken zij, met deze bescheiden gewapend, den 24sten Augustus 1682 van Bantam om den 29sten daaraanvolgende voor het dorp Tandjoeng Tiram het anker te laten vallen.

Hier bleek de bevolking gevluht te zijn, waarom er aan land een wit „vreedevaantje" werd geplant en een door den Pangeran Nata Nagara „in de Javaansche taale" geschreven brief achtergelaten, in welken brief der bevolking kond werd gedaan van de vredelievende bedoelingen der expeditie.

Deze mededeeling had in zooverre succes, dat de bevolking weer naar hare woonsteden terugkeerde, maar tot onderhandelingen met de inboorlingen schijnt het niet te zijn gekomen, want reeds den volgende dag zeilde men naar de „Keijzers Boght of Samanca".

Den 30sten Augustus 1682 daarop werd Karang Kandang, de strand- of vertollplaats van Madjapait „zijnde de voornaamste negorie in dat lantschap" bereikt.

¹⁾ *Dagh-Register* 1682, II, p. 1149-1152, 1228-1229 en 1371-1373.

²⁾ *Ibidem*, p. 1249-1252 en 1293-1294.

Ook hier stond de bevolking op het punt uit vrees voor de Compagnie naar het binnenland te vluchten, hetgeen eveneens door de Bantamsche gezanten werd verijdeld. Bij onderzoek ter plaatse bleek nu, dat de bevolking in tweestrijd verkeerde welke houding zij tegenover de Compagnie moest aannemen, of misschien juist gezegd, of zij de zijde van den ouden dan wel die van den jongen Sultan van Bantam moest kiezen.

Eerstgenoemde toch had bij verschillende gelegenheden zijn krachtige hand tot in Lampoeng doen gevoelen ¹⁾. Zoo had hij o. a. in Juli j.l. acht pentjalangs naar Lampoeng gezonden om van daar krijgsvolk te requireeren ²⁾ en tevens last gegeven er een peperpakhuis op te richten ³⁾. Bovendien had hij, tijdens het beleg van Bantam, het Hoofd van Menanga, Aria Soeroe Djaja, last gegeven met 40 pentjalangs bewapend met lieden uit Merak, Djo, Pangkal, Radjabasa, Teloekbetoeng, Ketegoean, Mananga Ratai en Pedada (alle dorpen gelegen in Lampoeng Teloek[betoeng] en Lampoeng Pasisir) naar Semangka te gaan om den Hoofd-Gouverneur [Djenang] aldaar, Radja Ngombar [ook geschreven Oegombar en Ombar] — zoon en opvolger van den sedert overleden Hoofd-Gouverneur, Pangeran Poerba Nagara —, die de zijde van den jongen Sultan had gekozen, te overweldigen en af te maken.

Hoewel het praatje, dat het Aria Djaka gelukt was Ngombar in zijn macht te krijgen „t hoofd afgekapt” en „het oorlapjen van dien Radja in een spleet van een bamboesjen geknepen naar Turtiassa [Bantam] ⁴⁾ te brengen, niet waar bleek te zijn, daar Van der Schuur hem later in levende lijve op het eiland Lagoendi ontmoette, had Aria Soera Djaja toch het Semangkasche gebied gebrandschat, er allerlei rooverijen gepleegd, van elken ingezetene 5 rijksdaalders afgeperst en 2000 man, waaronder Radja Ngombar, Regent van Madjapait en eenige mindere Hoofden (Depati's) met zich mede gevoerd ⁵⁾.

De angst voor den ouden Sultan zat er dus wel duchtig in, maar het gelukte Pangeran Nata Nagara en Aria Wangsa Joeda, na twee nachten met de Semangkasche Hoofden te hebben ge-

¹⁾ Zie ook *Dagh-Register* 1682, II, p. 823-824.

²⁾ *Ibidem*, p. 864. ³⁾ *Ibidem*, p. 1064. ⁴⁾ *Ibidem*, p. 1264.

⁵⁾ De Bantamsche gezanten spraken van 3000 man met vrouwen en kinderen.

soupeerd en gedelibereerd, ten slotte toch eenigen hunner te bewegen den 3den September 1682 in eene vergadering te Karang Kandang bijeen te komen.

In tegenwoordigheid van Everhard van der Schuur en zijn staf verschenen dan in de eerste plaats Radja Ngombar's vervanger, Raden Bangsa Boewa [ook „Loewa” geschreven], verder de Hoofden van de negorijen: Tenggah, Goenoeng Radja, Moelong Maja, Betoeng, Agoeng, Poetih, Djaälang, Madan en de Nachoda Lebih, Hoofd van eenige verspreid wonende Maleiers.

Na op deze bijeenkomst de Bantamsche onlusten uitvoerig te hebben toegelicht en de „acte van authorisatie door den Jongen Coninck verleent”, „welker inhoud haar niet onaangenaam was, *seggende dat nooit Hollandsche schepen of diergelijke maaksel in die boght waaren geweest* ¹⁾, te hebben voorgelezen, vernam Van der Schuur, dat de pepercultuur in deze troebele tijden zeer verwaarloosd was, hetgeen hem aanleiding gaf hier niet langer te verblijven. Daarom begaf hij zich, na eenige geschenken te hebben uitgedeeld ²⁾, weer aan boord en stevende, vergezeld van een twintigtal prauwen bemand met lieden uit Semangka, naar Menanga.

Het eiland Lagoendi passeerende werden zij daar gepraaid door Radja Ngombar, Regent van Madjapait [Semangka] van wien zij vernamen, dat Aria Soeroe Djaja van Menanga, op het gerucht van onze komst, met 400 man in 16 prauwen naar Teloekbetoeng was uitgeweken, hem, Radja Ngombar, met zijne menschen op Poelau Lagoendi achterlatende.

Op raad van dezen — die zich insgelijks met zijn gevolg bij de expeditie had aangesloten — werd eerst het dorp Ratai (gelegen in de wijde Saboe-bocht) aangedaan, omdat daar volgens zijn zeggen verscheidene met peper geladen Selibarsche prauwen lagen.

Na in de Saboe-baai op een „gotelingschoots” ³⁾ van den wal te zijn geankerd, verschenen al spoedig de Hoofden van de naburige negorijen: Pedada, Pondoeh, Ratai, Saboe en Menanga

¹⁾ De cursiveering is van mij.

²⁾ Ook de Bantamsche gezanten lieten zich niet onbetuigd; zij deden aan alle „Pongawa's van Zawangka de genadegift van Sijn Hoogheijt toekomen”, *Dagh-Register 1682*, II, p. 1250.

³⁾ Goteling = licht scheepgeschut.

met witte vaantjes aan boord, om hulde te brengen aan de gezanten van den Bantamschen Vorst, maar tot handeldrijven met de lieden van Selibar, die daar met verscheidene vaartuigen met peper geladen lagen, kwam het in de eerste dagen nog niet, want dezen hadden op de mare, dat wij daar gekomen waren „om haar den peper niet in vruntschap af te handelen, maar geweldiger hant te beroven” hunne prauwen binnen de rivier gebracht, den mond van dat stroompje met paalwerk afgezet en aan de rivierzijde een versterking (pagar) opgeworpen, bezet met 40 metalen bassen ¹⁾, waarin zich 1200 man, voorzien van 200 schietgeweren verschanst hadden, onder leiding van de Selibarsche Nachoda's Kalipa en Pandjang.

Door intermediair van een daar indertijd door den Rijksbestuurder van Bantam, Pangeran Diepa Nirat, aangestelden Mohammedaanschen geestelijke, Toewan Masjoehoer, wisten de Bantamsche gezanten echter ook hier weer de gemoederen te kalmeeren, waartoe de aan Lila di Radja en Nachoda Beda, afgevaardigden van de daar verblijvende Selibarsche peperhandelaren, getoonde „acte” van den jongen Sultan van Bantam en de andere diverse brieven het hunne bijdroegen. Het duurde dan ook niet lang of zij werden bereid gevonden hun peper aan de Compagnie te verkoopen tegen elf rijksdaalders de bhaar, waarvan twee deelen in contant geld en een deel in goede kleedjes zou worden voldaan, mits afgeleverd aan den mond van de rivier onder de daar opgerichte weegschaal, waar tegenover van hunne zijde de eisch werd gesteld, dat er — volgens oude Bantamsche gewoonte — een handgeld „genaamt boeka (bij ons: last breeken)” ²⁾ van 15 rijksdaalders per 100 bhaar zou worden gegeven.

Terwijl Van der Schuur zich onledig hield met peper inkoopen, maakten de Bantamsche gezanten zich verdienstelijk door de nog niet opgekomen Hoofden te ontbieden en den overweldiger van Semangka, Aria Soeroe Djaja van Menanga, die volgens ingekomen berichten naar het binnenland was gevlucht, door een vijftigtal lieden te laten opsporen. Of hij hierin geslaagd is wordt niet vermeld, evenmin of zijn zendeling, Depati Wira Radja,

¹⁾ Bas = scheepgeschut van klein kaliber.

²⁾ „Last (lading) breken” = een gedeelte van de lading lossen.

Hoofd van Teloekbetoeng ¹⁾ naar Depati Wangsa Radja, Hoofd van Kalianda, succes heeft kunnen boeken. Van der Schuur rapporteerde enkel, dat de Hoofden van Batoe Andak weigerden te verschijnen „met te zeggen, dat sij die van Zuider Lampon ²⁾ voor vijanden hielden ende de Hollanders bij off ontrent haar niet begeerden, waarijt bleek, dat sij meer tot den oorlogh als vrede genegen waren”, hetgeen bevestigd werd door het bericht, dat zij naar Teloekbetoeng opgetrokken, daar „verscheijde brantstichtingen aangerecht en twee Maleiers vermoort hadde”.

Bovendien zonden de Bantamsche gezanten nog eenige lieden — allen volgelingen van den reeds genoemden Mohammedaanschen geestelijke, Toewan Masjoehoer —, onder aanvoering van Datoe Besi en den Selibarschen Nachoda Dajang, over land naar Lampoeng Noord — waaruit blijkt, dat er toen reeds een overlandverbinding tusschen Teloekbetoeng en de Toelangbawang-rivier bestond — om de Hoofden dier landschappen te bewegen de zijde van den jongen Sultan te kiezen.

Waren tot dusver de zaken nog al naar wensch gegaan, den 11den November 1682 namen zij plotseling een keer, doordat Radja Ngombar van Semangka, wiens gebied — zooals bereids medegedeeld — eenige maanden geleden door lieden van Menanga was afgeloopen, ruzie had gekregen of gezocht met de Lampoengers van de Teloekkust der Lampoengbaai.

Genoemde Radja Ngombar geraakte met zijn 400 volgelingen in 23 vaartuigen den volgenden dag slaags met „450 gewapende Maleijers en afgekomen bergvolkeren”, die den Ouden Sultan van Bantam trouw waren gebleven. In dit gevecht, dat zich in de Saboe-baai afspeelde, moest Radja Ngombar het onderspit delven, doordat al heel spoedig de meesten zijner landslieden naar den vijand overliepen, waarop hij met twee wonden aan het hoofd naar de Hollandsche schepen vluchtte. Deze nederlaag, die zoowel een échec voor den jongen Sultan als voor diens bondgenoot de Oost-Indische Compagnie beteekende, kon Van der Schuur niet ongestraft laten voorbij gaan, want hier stond 's Compagnie's pres-

¹⁾ *Dagh-Register 1682*, II, p. 1251. Later zeggen de gezanten weer, dat zij Depati Wangsa Radja, Hoofd van Radjabasa naar Depati Wira Radja, Hoofd van Kalianda zonden.

²⁾ Zij beschouwden zich dus niet als „Zuid-Lampoengers”.

tige op het spel. Eenige salvo's op de Lampoengsche vloot gelost, bleken reeds voldoende om haar geheel uit elkaar te doen spatten en in de vlucht heil te zoeken.

Maar nu was het ook gedaan met rustig handeldrijven, waarom Van der Schuur, aangezien ook zijn mondvoorraad uitgeput raakte — de expeditie was slechts voor één maand uitgerust — den 21sten November 1682 de terugreis aanvaardde.

Hoewel het politiek succes van dezen tocht minimaal was geweest, kon men tevreden zijn over de handelsuitkomsten, want beide jachten „den Alexander” en „Odijsk” kwamen volgeladen met peper — 744.188 pond ter waarde van f 62.292.3.12 — te Bantam terug, hetgeen den Majoor Isaac de Saint Martin aldaar aanleiding gaf Van der Schuur te gelasten eerstdaags wederom, thans met de gereed liggende „fluijt de Voorsigtigheijt” naar Lampoeng te gaan ¹⁾.

¹⁾ *Dagh-Register 1682*, II, p. 1380. Zie ook p. 1472.

De stichting van het Regentschap Krawang en Krawangs eerste Regent

door

R. Dr. D. ASIKIN W. K.

Luidens de traditie zou het regentschap Krawang tijdens de regeering en op last van Soeltan Agoeng van Mataram (1613—1646) zijn gesticht. Traditie en historie komen daarin overeen, dat de eerste regenten van Krawang afstammelingen waren van het regentengeslacht van Kartaboemi van Galoeh ¹⁾.

Ter orientatie lijkt het ons niet ondienstig om hieronder de „genealogie van het regentengeslacht van Kartaboemi” aan onze bespreking te doen vooraf gaan. Daaromtrent mochten we van R. Rg. M. Soerianatanagara, Patih van Tjiamis, de volgende gegevens ontvangen. Zij zijn ontleend aan de Galoeh'sche traditie en luiden als volgt:

1. Praboe Siliwangi, Vorst van Padjadjaran. Gehuwd met Ratoe Ambet Kasih, dochter van Gedeng Sindangkasih. De koperen beelden van Praboe Siliwangi en Ratoe Ambet Kasih behooren tot de poesaka (erfstukken) van Talaga ²⁾.

2. Ratna Kedaton Baliklajar (dochter), gehuwd met Soenan Kaboearan, zoon van Praboe Banjak Tjitra ³⁾.

3. Praboe Poetjoek Oemoem van Banten Girang.

De traditie van West-Java kent verschillende Poetjoek-Oemoem's, z. a. die van Banten Girang, Padjadjaran, Oedjoengkoelon; van Talaga, Galoeh en Soemedang. De legende laat hen, elk in zijn

¹⁾ Zooals bekend telde Galoeh oudtijds 4 regentengeslachten, t. w.: 1 Imbanagara, 2 Kawasen, 3 Oetama, 4 Kartaboemi (Bodjonglopang).

²⁾ Zie F. C. WILSEN, *Oudheden van Cheribon*, T.B.G. IV p. 146.

³⁾ Vergelijk HAGEMAN, *Geschiedenis der Soendalanden*, in T.B.G. XVI p. 240.

gebied, een voorname rol spelen bij den overgang van den ouden Hindoeschen godsdienst tot den Islam. Wat betreft den Poetjoek Oemoem van de Kartaboemische stamlijst lijkt het ons aannemelijk dezen te vereenzelvigen met dien van Talaga, die, gelijk de traditie wil, kort na zijn onderwerping en islamiseering door Soenan Goenoeng Djati van Tjirebon, zou zijn komen te overlijden en begraven werd nabij Sindangkasih, het gezagsgebied van Gedeng Sindangkasih, den vader van Ratoe Ambet Kasih, zijn grootmoeder¹⁾.

4. Praboe Haoer Koening van Noesa Herang.

Volgens Hageman t.a.p. zou R. K. Baliklajar getrouwd zijn met Sanhyang Mentel. Uit dit huwelijk zou gesproten zijn Praboe Tjakralarang, de vader van Vorst Sanhyang (Koning Samian der Portugeesche berichten), den laatsten Vorst van Padjadjaran. Deze vorst sloot op 21 Augustus 1522 een verbond met de Portugeezen tegen de in macht opkomende Mooren, d. z. de Mohammedanen, waarschijnlijk onder den legendarischen Kean Santang²⁾.

5. Maradja Tjipta, Sanhyang di Galoeh (Poetra Pinggan-Bagolo).

6. Tandoeran Ageung (dochter), gehuwd met Praboe di Moentoer, een zoon van Geusan Oeloen van Soemedang. Deze Praboe di Moentoer droeg den naam van Dalem Kartaboemi I. Hij was de schoonvader van Sang Adipati Panaekan van Imbanagara, den eersten Mataramschen landvoogd over Galoeh (sinds 1595)³⁾.

7. Dalem Kartaboemi II (Dipati Singadiredja).

8. Dalem Kartaboemi III of Singaprabangsa I.

9. Dalem Kartaboemi IV of Singaprabangsa II van Pager Goenoeng. Volgens de traditie zou deze de eerste regent van Krawang geweest zijn: Dipati Kartaboemi I van Krawang.

10. Dalem Kartaboemi V of Singaprabangsa III, gehuwd met Adjeng Asrinagara, dochter van Djangpati Djangbaja van Tjiamis. Hij was de Panembahan Singaprabangsa of Dipati Kartaboemi II van de Krawangsche traditie.

11. Raden Wirasoeta, Boepati van Tjiantjang, gehuwd met Adjeng

¹⁾ C. M. PLEYTE, *Het jaartal op den Batoe-toelis bij Buitenzorg*. T.B.G. LIII p. 188-190.

²⁾ Vergelijk W. FRUIN-MEES, *Geschiedenis van Java* II p. 13-14; H. DJAJADININGRAT, *Critische Beschouwing van de Sadjarah Banten* p. 73.

³⁾ Vergelijk K. F. HOLLE, *Snippers van den regent van Galoeh*. T.B.G. XXVII p. 114-117.

Galoeh, dochter van R. A. A. Pandji Djajanagara, regent van Imbanagara.

Deze Raden Wirasoeta was de latere Toemenggoeng Panatajoeda I van Krawang. Omtrent dezen Panatajoeda en de op hem volgende regenten van Krawang leze men Dr. F. de Haan, *Priangan I*, Personalialia p. 146-149.

Luidens de traditie was de eerste regent van Krawang dus de grootvader van Raden Wirasoeta, d.i. Dalem Kartaboemi IV van Pagar Goenoeng uit de Galoehsche stamlijst. De desbetreffende traditie luidt als volgt:

„Na de demping van den Soendaschen opstand, onder den Dipati Oekoer van Bandoeng, in het laatst van 1632, zou zich ten Oosten van de Tjitaroem een zekere Bantensche Pangéran Pager Agoeng (Nageragoeng), in het Krawangsche hebben gevestigd. Dit beteekende een invasie van de zijde van Banten in het Mataramsche gebied. Op bekomen bericht daarvan zond de Vorst van Mataram (Sultan Agoeng) het opperhoofd van Wirosobo (Modjo-agoeng in Soerabaja), genaamd Ario Soerengrono, om zich naar Rangka Soemedang (Krawang) te begeven, teneinde den Bantenschen Pangéran van het Mataramsche gebied te verdrijven. Ario Soeréngrono toog met duizend huisgezinnen op weg door de Zuidelijke landschappen. Te Banjoemas gekomen, liet hij aan de rivier Serajoe 300 huisgezinnen achter, met de bedoeling om er zich later te vestigen en om verdere communicatie met Mataram te onderhouden. Vervolgens trok hij verder Noordwaarts over Tegal, Brebes, Tjirebon en daarna Westwaarts over Indramajoe, tot hij in een streek kwam, waar tamarindeboomen groeiden. Hier liet hij een nederzetting achter van 400 gezinnen. Deze nederzetting kreeg den naam van „Tjiasem”.

Met de overigen trok hij op tegen den Pangéran Pageragoeng, die hem naar het schijnt te machtig was. Hij kwam althans met hem overeen, om zijn verblijfplaats, kampoeng Oedoeg-oedoeg, ongemoeid te zullen laten, terwijl hijzelf zich in den omtrek daarvan vestigde en drie dorpen stichtte, genaamd: Waringinpitoe, Parakansapi en Adiarsa. Op Adiarsa vestigde hij zich voor vast, zonder den Vorst van Mataram verder iets van zich te laten weten. In 1834 zouden er nog afstammelingen van Ario Soeréngrono in Adiarsa hebben bestaan.

De Vorst van Mataram, niets vernemende van Ario Soeréngrono, beval toen den Dipati van Kartaboemi om met duizend huisgezinnen eveneens naar Rangka Soemedang te trekken, teneinde de Bantammers van daar te verdrijven en vervolgens aldaar een volksplanting te stichten. Dipati Kartaboemi tastte Pangéran Pageragoeng aan en verdreef dezen van Oedoeg-oedoeg tot Westwaarts van de Tjitaroem. Zelf vestigde hij zich te Oedoeg-oedoeg. Aan de overgebleven Bantammers gaf hij, op voorwaarde van algeheele onderwerping aan zijn gezag, toestemming om aldaar gevestigd te blijven. Daardoor werd de volksplanting zeer vergroot, doch ook werd de bevolking aldaar zeer gemengd, wat betreft ras, taal, zeden en gewoonten: Soendaasch, Bantamsch, Galoehsch (Mataramsch?).

Intusschen stichtte Pangéran Pageragoeng aan de overzijde van de Tjitaroem een nieuwe vestiging, genaamd „Pamojanan”, en rustte zich uit tot een nieuwen strijd tegen Dipati Kartaboemi. Deze voorkwam hem in zijn voornemen en tastte hem het eerst in zijn nieuwe negorij aan, waarbij Pangéran Pageragoeng een beslissende nederlaag werd toegebracht. In dezen strijd werd zoo hevig gevochten, dat het bloed der strijdenden het water van een riviertje geheel rood kleurde, waarom de rivier voortaan den naam kreeg van „Tjibeureum”. In dit gevecht liet Pangéran Pageragoeng het leven. Het hoofd werd hem van den romp geslagen. Met dit hoofd als bewijsstuk toog Dipati Kartaboemi naar Mataram om den Vorst kennis te geven van zijn volbrachte zending. Te Oedoeg-oedoeg liet hij als zijn tijdelijken plaatsvervanger zijn broeder Dalem Kandoeroean Tambak Baja achter, met de opdracht om in den tusschentijd een plaats uit te zoeken voor de stichting van de hoofdnegorij. D. K. Tambak Baja vond die op een plek, waar twee nagasari-boomen (*Accasia Farnesiana*) werden aangetroffen. Zoo ontstond het tegenwoordige Krawang. De twee nagasari-boomen werden in 1834 nog gezien. Thans is daarvan niets meer overgebleven.

Te Mataram aangekomen werd Dipati Kartaboemi door den Vorst aangesteld tot Wadana van het veroverde gebied en beloond met de kris „Karosindjang”. Deze kris is poesaka geworden van zijn huis en zou in 1843 nog in het bezit zijn geweest van zijn nazaat Adipati Panatajoeda van Brebes.

Op zijn terugreis van Mataram naar Krawang kwam hij echter

te Galoeh, in zijn oorspronkelijk regentschap, te overlijden. De Vorst van Mataram benoemde toen zijn zoon, Panembahan Singaprabangsa, tot opvolger in Krawang, met naam en titel van zijn vader: Dipati Kartaboemi II. De hoofdnegorij Krawang werd door hem gesticht en ingewijd.

De Krawangsche traditie vermeldt verder, dat er in het gezagsgebied van Dipati Kartaboemi II, in de desa Karang, een afstameling woonde van den Dipati Oekoer van Bandoeng, die te Mataram wegens den bekenden Oekoerschen opstand ter dood was veroordeeld. Deze man, genaamd Panembahan Karang, weigerde zich aan het gezag van Dipati Kartaboemi II te onderwerpen. Met kracht van wapenen trachtte Dipati Kartaboemi hem toen tot gehoorzaamheid te dwingen. Panembahan Karang kwam daarbij echter te sneuvelen. Zijn kinderen en familieleden namen de vlucht en zochten en vonden een schuilplaats en bescherming bij Ario Soeréngrono.

Deze was overeenkomstig de beslissing van den Vorst van Mataram in rang ondergeschikt aan Dipati Kartaboemi II. Over deze achterstelling was Ario Soeréngrono niet weinig ontsticht en met afgunst en wrok in het hart wenschte hij niets liever dan den ondergang van het huis van Kartaboemi. De gelegenheid daartoe was toen gunstig. Met Toemenggoeng Wirabaja, een neef van Kartaboemi's vrouw, smeedde hij een samenzwering om Dipati Kartaboemi II van het leven te berooven. En zoo werd deze op verraderlijke wijze omgebracht.

Ario Soeréngrono werd daarbij dus gedreven door afgunst en wrokgevoelens, Toemenggoeng Wirabaja hoopte de plaats van Kartaboemi II te zullen innemen. Beiden werden echter in hun verwachtingen teleurgesteld. De Vorst van Mataram, met het voorgevallene in kennis gesteld, benoemde Raden Wirasoeta, den zoon van den vermoorden Kartaboemi, tot opvolger van zijn vader, met den naam en den titel van „Toemenggoeng Panatajoeda”. Tevens werd dezen nieuwbenoemden functionaris door den Vorst gelast om voortaan de belangen van zijn regentschap voor te dragen bij den Gouverneur-Generaal te Batavia, daar Krawang door den Vorst aan de Compagnie was afgestaan. Sedert is dit gewest niet meer onder Mataram gerekend geworden ¹⁾). Aldus de overlevering.

¹⁾ Vergelijk HAGEMAN o.c., T. B. G. XVI.

Op deze traditioneele gegevens mogen we de volgende historische aantekeningen maken.

1. Dat de eerste regenten van Krawang van Galoeh afkomstig zijn moge blijken uit den brief van Toemenggoeng Panatajoeda, Dagregister 9 November 1690 en uit de door hem zelf gemaakte aanspraken op eenige landschappen van het oude regentschap Kartaboemi in Galoeh ¹⁾.

2. Toemenggoeng Panatajoeda vermeldde in zijn brief van 1 Februari 1691 aan de Bataviaasche regeering, dat zijn grootvader in Galoeh gestorven was en in het dorp Pamotan, Pasaoeran begraven ligt ²⁾. Dit graf weet de bevolking van Tjiamis met zekerheid aan te wijzen en wel als het graf van Dalem Kartaboemi IV van Pager goenoeng, den eersten regent van Krawang.

3. Zoowel Toemenggoeng Panatajoeda als zijn vader hebben inderdaad als regenten van Krawang gefungeerd.

Toemenggoeng Panatajoeda heette in D.(agh-Register) 27 Juli 1678: „Regent te Tjiprage”; in D. 14 Januari 1679: „Opperregent van Chebet [Tjibehet]” en D. 16 Juni 1679: „Opperregent van Krawang”. Bij resolutie 7 Juli 1679 werd hem de titel van Toemenggoeng verleend en was hij „Regent van Chebet off Crawang” Zijn regeeringszetel was Krawang (Babakan = Kartajasa = Telokboenoet ³⁾). Hij was de eerste compagniesregent van Krawang.

Zijn vader Dipati Kartaboemi II van Krawang of wel Dalem Kartaboemi V van de Galoehsche stamlijst, staat in de dagregisters van de Compagnie bekend onder den naam van Singaprabangsa. Volgens de stamlijst was hij Singaprabangsa III. D. 16 December 1659 wordt hij genoemd: „Gouverneur off Gebieder van Craoan (Krawang)”. Hij ligt begraven te Indepalla (Dipalla) N. W. van Tjiparage (Krawang) ⁴⁾. Hij viel als slachtoffer van een moordaanslag in de periode, waarin het geheele koninkrijk Mataram, tijdens de regeering van Soesoehoenan Tegalwangi, onderhevig was aan heftige staatkundige beroeringen, ten gevolge

XVII p. 220-228; O. VAN REES, *Overzicht van de Geschiedenis der Prianger Regentschappen* p. 18-19; *Statistische aantekeningen over Krawang*, T. N. I. 1839 I p. 434-440.

¹⁾ Vergelijk DE HAAN, *Priangan III*, Commentaren betreffende Bodjonglopang en Krawang. ²⁾ *Priangan III* p. 161. ³⁾ Vergelijk *Priangan III*, Krawang. ⁴⁾ *Ibidem*.

van den Madoereeschen opstand onder Prins Troenadjaja. Deze opstand vond een niet geringen weerslag ook in het Westelijk Java: Banten, Jacatra, Tjirebon, Soemedang, Krawang, Parakanmoentjang en Soekapoera. Daarbij stond Soemedang, onder protectie van de Compagnie, aan den eenen kant, tegenover Banten, Tjirebon en de overige Soendalanden, misschien met uitzondering van Batoelajang. Krawang met Pamanoekan vormde daarbij het voornaamste krijgstooneel¹⁾.

3. In tegenstelling tot de traditie staat in de geschiedenis als moordenaar van Dipati Kartaboemi II van Krawang vermeld een zekere Natamanggala, een Javaansch avonturier van Demak. Hij zou een partijganger van Troenadjaja zijn geweest. Of gezegde Natamanggala den moord op Dipati Kartaboemi II al dan niet op instigatie van Aria Soeréngrono en Wirabaja bedreven heeft, is zonder meer niet uit te maken.

4. Den naam Ario Soeréngrono vinden we in de historie terug als Aria Wirasaba van Adiarsa. Door Aria Wirasaba werd Natamanggala aan kapitein Frederik Hendrik Muller overgeleverd en door dezen gevankelijk naar Batavia opgezonden, D. 18 November 1677. Te Batavia werd Natamanggala veroordeeld tot den marteldood (gloeiende tangen en radbraken), terwijl zijn medeplichtige Wangsanangga werd opgehangen (D. 14 Mei 1678).

5. Wirabaja behoorde in de beginperiode van het regentschap Krawang inderdaad tot de personen, die een historische rol speelden. Hij werd zelfs door kapitein Muller dd. 29 November 1677 tot Gouverneur of Opperhoofd van Krawang aangesteld, in de plaats van den overleden Dipati Kartaboemi II.

Overzien we bovenstaande historische aantekeningen, zoo treft het ons, dat daarin nergens sprake is van den grootvader van Toemenggoeng Panatajoeda, Dipati Kartaboemi I, als eersten regent van Krawang, benoemd door Soeltan Agoeng van Mataram. Dr. De Haan zegt in Priangan III p. 162: „nergens blijkt, dat er twee personen van dezen naam (Singaprabangsa) kunnen zijn geweest”, waaronder o.i. verstaan moet worden, dat de dagregisters van

¹⁾ *Priangan* I, Hoofdstuk III; *Priangan* II, Bijlagen VI-VII-VIII-IX-X-XI-XII; *Priangan* III, Hoofdstuk III.

het Kasteel Batavia alleen en uitsluitend Singaprabangsa, vader van Toemenggoeng Panatajoeda I, vermelden. De grootvader daarentegen wordt daarin nergens genoemd. De traditie vindt in dit opzicht in de historie dus geen nadere bevestiging.

Het is echter zeer wel mogelijk, dat de historische gegevens uit dien tijd, dat wil in dit geval zeggen de Compagniesberichten betreffende de inwendige aangelegenheden van Krawang, nog maar zeer onvolledig zijn. Krawang toch stond destijds nog onder de opperheerschappij van Mataram; de Compagnie had met de interne constellaties van Krawang en de overige Soendalanden niet dan slechts zijdelings en sporadisch eenige bemoeienis. Het zwijgen van de contemporaine dagregisters van het Kasteel van Batavia aangaande de uit de traditie overgeleverde werkdadigheid van Dipati Kartaboemi I in Krawang mag o. i. daarom geenszins als afdoend argument aangevoerd worden tegen de desbetreffende traditie.

Waar de dagregisters ter zake zwijgen, zijn wij voor ons doel, de historische interpretatie der gezegde traditie, aangewezen op eventueel bestaande authentieke gegevens van Inheemsche zijde. Als zoodanig meenen we te mogen beschouwen de piagem van den Rangga Gedé van Soemedang, verleend door den vorst van Mataram¹⁾. Deze piagem is de groote koperen plaat van Kandangsapi, terwijl de kleinere een piagem is van Dipati Singaprabangsa aan Ki Astrawadana en Ki Wanajoeda. Beide koperen

¹⁾ „Pénget ingkang piagem Ka(ng)djeng ing Ki Rangga Gedé ing Soemedang kagadehaken ing Si Astrawadana. Milané soen gadehi piagem, soen kongkon angraksa kagengan Dalem siti nagara-goeng, kilén wates Tjipami(ng)kis, wétan wates Tjilamaja, sirta soen kon anoenggoni loemboeng, isinipoen pari limang takes poe(n)djoel tiga welas djait. Wondéning pari sinamboet déning Ki Singapra(ba)sa. Basa kala tan angrawahi piagem, lagi lampahipoen Kai Joedabangsa, kaping kalih Ki Wangsataroena. Ingkang potoesan Ka(ng)dje(ng) Dalem ambakta tata titjang kalih éwoe; Wadananipoen Kai Singaprabangsa, kalih Ki Wirabasa, kang dipoen wadanakaken ing manira.

Sasangpoen katampi dipoen prenahaken ing Waringinpitoe lan ing Ta(n)djoe(ng)poera. Angraksa siti goeng boengas kilén. Kala noelis piagem ing dina Rebo tanggal ping sapoeloeh, sasi Moeloed taoen Alip. Kang anoelis piagem manira Anggaprana. ti. ti. I segi patoen, kang dipoen oetang ini loekoenkang”

piagemen zijn reeds in 1888 door Dr. J. L. A. Brandes in T. B. G. XXXII, blz. 339 en volg., beschreven en geïnterpreteerd.

De groote piagem bevat de kennisgeving aan den Rangga Gedé van Soemedang betreffende de aanstelling van Dipati Singaprabangsa en Aria Wirabasa tot Wadana's van Krawang. Rangga Gedé kreeg den last hen resp. te Waringinpitoe en te Tandjoengpoera te installeeren, als de aanstellingsacten zouden zijn ontvangen. Deze acten zouden alsnog door Ki Joedabangsa en Ki Wangsataroena, die toen nog onderweg waren, aan den Rangga Gedé worden ter hand gesteld. Beide gezanten voerden met zich mede 2000 kolonisten, over wie de beide nieuwbenoemde wadana's het gezag zouden voeren. Beide wadana's hadden tot taak de bewaking van een groot stuk rijksg gebied, ten Oosten begrensd door de Tjilamaja en ten Westen door de Tjipamingkis, welke taak voorloopig aan Ki Astrawadana werd toevertrouwd. Bovendien had Dipati Singaprabangsa een speciale opdracht te vervullen, n.l. inzameling en transport van rijst naar Mataram, met welker voorbereidende maatregelen eveneens Ki Astrawadana werd belast.

De vraag is nu: Wie was de Dipati Singaprabangsa, die in de piagem genoemd wordt? — was hij de vader of de grootvader van Toemenggoeng Panatajoeda?

Ter beantwoording van deze vraag moet eerst worden nagegaan, op welk tijdstip de onderhavige piagem is uitgevaardigd. Zulks is door Dr. Brandes in zijn boven aangehaald artikel reeds gedaan; Brandes is daarbij tot de conclusie gekomen, dat bedoelde piagem hoogstwaarschijnlijk in het jaar 1633 geschreven en verleend is (t.a.p. p. 353 en 355). De gronden, waarop hij zijn meening baseert, laten we hieronder in hoofdtrekken volgen:

1. De grens van het Mataramsche rijk reikte toen ter tijd naar het Westen ten minste tot de Tjipamingkis, dus een stuk Westwaarts van de Tjitroem. De tegenwoordige Tegalwaroe-landen zouden toen nog tot het Mataramsche domein hebben behoord. Daaruit zou af te leiden zijn, dat de piagem geschreven zou zijn vóór 19-20 October 1677 en zelfs vóór 1652, want:

a. na October 1677 werd de grens tusschen Jacatra en Mataram bepaald door de Tjipoenagara (rivier van Pamanoean), en wel

volgens het tractaat van 19-20 October 1677 tusschen Soesoehoenan Amangkoerat II en den Admiraal Cornelis Speelman.

b. Bij mondelinge overeenkomst tusschen Soesoehoenan Amangkoerat I en Rijklof van Goens was die grens in 1652 geweest de Tjitaroem.

2. 's Vorsten opdracht aan Dipati Singaprabangsa en Aria Wirasaba was o. a. het stichten van Mataramsche kolonisaties in Krawang, in de streek tusschen Tjipamingkis en Tjilamaja.

Zulks geeft aanleiding tot de veronderstelling, dat gemelde streek voordien schraal bevolkt is geweest. Dit was echter omstreeks Juli 1641 niet meer het geval. In dien tijd waren er reeds 2000 Javanen gevestigd, onder het hoofd Joedakarti. Ze waren bezig met rijst- en peperaanplant en wel op hoog bevel van Mataram. Zelfs zouden ze, bij het bezoek van Juliaan de Silva, reeds 17 loemboengs vol padi hebben gevuld. De loemboengs waren groote huizen van 10 à 12 vadem lang en 2 vadem breed. ¹⁾

De laatst vermelde feiten voeren tot de conclusie, dat de betreffende Mataramsche kolonisatie in Krawang reeds lang voor 2 Juli 1641 begonnen moet zijn. Mr. J. A. van der Chys stelt ze in zijn *Geschiedenis v.d. Soendalanden* blz. 146 en 426 in het jaar 1638.

3. In de piagem is sprake van den Rangga Gedé van Soemadang. Volgens Dr. Brandes zou Rangga Gedé eerst tot 1620 geregeerd hebben, waarna hij van 1620 tot 1631 door Dipati Oekoer vervangen zou zijn geworden. In 1631 zou hij na den dood van Dipati Oekoer weder in zijn vorige positie hersteld zijn geworden, doch hij stierf kort na deze heraanstelling, waarna hij nog in hetzelfde jaar 1631 door zijn zoon Rangga Gempol II zou zijn opgevolgd. Met het oog op deze gegevens zou de dagtekening van de piagem gesteld kunnen worden of op een tijdstip voor 1620 of op omstreeks 1631 — Dr. Brandes is echter van meening, dat met den Rangga Gedé in de piagem kwalijk iemand anders bedoeld kan zijn dan Rangga Gempol II.

Het komt ons echter voor, dat er genoegzame aanwijzingen bestaan, waaruit afgeleid moge worden, dat Rangga Gedé de re-

¹⁾ Zie het rapport van Juliaan de Silva dd. 2 Juli 1641 aan de Bataviaasche regeering, in *Priangan II* Bijlage I.

geering over Soemedang pas omstreeks 1625 aanvaardde, in de plaats van zijn halfbroeder Rangga Gempol I, die in 1624 door den Vorst van Mataram naar Sampang ten oorlog was gezonden en omstreeks 1625, na de onderwerping van Sampang, te Mataram kwam te overlijden. Voor het jaar 1628 werd Rangga Gedé door Dipati Oekoer vervangen. Toen Dipati Oekoer opstandig werd, werd hij weder in diens plaats aangesteld. Eind 1632 werd de Oekoersche opstand gedempt. Kort daarna, vermoedelijk in het jaar 1633, stierf Rangga Gedé en werd hij door zijn zoon Rangga Gempol II opgevolgd. Aangenomen nu dat de zending van Dipati Singaprabangsa naar Krawang plaats had na de demping van den Oekoerschen opstand, zoo zou men moeten vaststellen, dat de piagem dagteekent van 1632 of 1633. Overigens komt het ons ook waarschijnlijk voor, dat de piagem, wegens het tusschentijds overlijden van Rangga Gedé, in handen kwam van zijn opvolger, Rangga Gempol II.

4. De piagem draagt de dateering van een jaar Alip en gaat over een Mataramsche volksplanting in Krawang.

Houdt men daarbij in het oog, dat volgens het rapport van Juliaan de Silva dd. 2 Juli 1641, Krawang reeds bevolkt was met een op hoog bevel rijst verbouwende bevolking van 2000 gezinnen, zoo wordt men tot de veronderstelling genoopt, dat het jaar Alip van de piagem er een is, dat valt onder de regeering van Soeltan Agoeng. Deze regeerde immers van 1613 tot 1646. In deze periode zijn de jaren 1617—1625—1633—1641 alle alipjaren. Een van deze jaartallen moet dus het jaar Alip van de piagem zijn.

Het jaar 1641 blijft buiten beschouwing, om redenen reeds boven sub 2 genoemd. De jaren 1617 en 1625 kunnen eveneens worden uitgeschakeld, omdat er niets van bekend is, dat Soeltan Agoeng voor de belegering van Batavia in 1628/1629 rijstvoorraden had laten aanleggen in het Krawangsche. Wel had hij zulks in Tegal en Gabang gedaan; deze rijstvoorraden worden door den Gouverneur-Generaal J. P. Coen tijdig vernield. Wanneer zulke voorzorgsmaatregelen ook in Krawang waren getroffen, zouden deze zeker niet aan de aandacht van de Bataviaasche regeering zijn ontsnapt en zouden deze rijstvoorraden zeker eveneens vernietigd zijn geworden. En had zulks eventueel niet plaats gehad, dan zou het Mataramsche leger voor de wallen van Batavia

zeker niet slachtoffer zijn geworden van den hongerdood, waardoor het eigenlijk nog in sterkere mate dan door het lood van de Hollanders ten onder ging. Van de aan de Tjisadane posteerende Bantammers, bij wie ze om voedsel kwamen bedelen, kregen de uitgehongerde Mataramsche manschappen den spotnaam van „Si Bendoel” (doodskoppen), zoo uitgeteerd zagen ze er uit ¹⁾.

Zoo blijft dan nog alleen het jaar 1633 over als het waarschijnlijke jaar Alip van de piagem.

5. Als pleitend voor deze meening moge hier verder de brief van den Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer en de Raden van Indië aan de Bewindhebbers van de Gen. O. I. Compagnie dd. 15 Augustus 1633 vermeld worden. Daarin wordt gesproken van de onveiligheid, zoo te land als te water, tengevolge van het molest, door Mataramsche benden uitgeoefend, en wel in zulk een mate, dat zelfs Banten door de vrees werd bevangen, door Mataram te zullen worden aangevallen. Reden waarom de Bantensche regeering als voorzorgsmaatregel reeds ettelijke honderden mannen had doen posteeren zoowel bij de Tjisadane als bij de Tjitaroem, het laatste met goedvinden van de Compagnie.

Het in bovenstaande brief vermelde vertoont een merkwaardige overeenkomst met de traditie omtrent den Bantenschen Pangeran Pager Agoeng, die zich in Krawang genesteld had beoosten de Tjitaroem te Oedoeg-oedoeg (Vergelijk de betreffende traditie verder boven). Men is geneigd aan te nemen, dat de brief van den G. G. Hendrik Brouwer en de traditie over een en dezelfde zaak handelen. Echter wordt door de traditie opgegeven, dat het jaartal der genoemde gebeurtenis zou zijn 1643.

De combinatie voor waarschijnlijk houdende, meent Dr. Brandes echter aan de contemporaine berichtgeving der Compagnie de voorkeur te moeten geven en het jaar 1633 derhalve als het juiste te mogen beschouwen.

Overigens wordt door Dr. Brandes de bekentenis afgelegd, niet in staat te zijn, nauwkeurig uit te maken, wanneer de in de piagem vermelde verhuizing plaats vond.

¹⁾ H. DJAJADININGRAT, *Critische Beschouwing van de Sadjarah Banten* blz. 48.

In tegenstelling met Brandes is Dr. F. de Haan van meening, dat deze verhuizing van Matarammers naar Krawang omstreeks 1653/1654 plaats greep en dat de piagem van Ranga Gedé van Soemedang verleend zou zijn in 1656, en wel op de volgende gronden:

1. In 1653 — 1654 was een groote toestrooming van Matarammers in Krawang te constateeren. Dit moge blijken uit den brief van Rijklof van Goens dd. 8 September 1655 ¹⁾.

2. In een brief van eenige Tjiasemsche Oemboels D. 7 Maart 1687 staat vermeld, dat tijdens de regeering van Soesoehoenan Tegalwangi — d. i. dus in de periode 1646-1677 — een 2000-tal Javanen naar Krawang werd gezonden, onder geleide van Ngabéi Joedabangsa, Ki Wirasaba en Kiai Singaprabangsa ²⁾.

3. De piagem van Ranga Gedé draagt de dateering Woensdag 10 Moeloed, jaar Alip. Vergeleken met de lijsten van Wüstenfeld en met inachtneming van het sub 1 en 2 vermelde, zou die datum overeenkomen met 27 December 1656 of met 24 Maart 1649 ³⁾.

Het meest waarschijnlijk acht Dr. De Haan het jaartal 1656 (o. c. 111 p. 158 en 912), en wel op grond van zijn veronderstelling, dat de piagem verleend zou zijn ná de feitelijke vestiging van Dipati Singaprabangsa en Aria Wirasaba te Krawang, in 1653/1654. (o. c. III noot p. 158). Deze veronderstelling komt in hoofdzaak op het volgende neer:

Het rijk „Wirosobo” werd in 1615 door Soeltan Agoeng van Mataram belegerd en in 1616 onderworpen. De regent „Pangeran Aria Wirasaba” werd verdronken. Daarop werd de bevolking onder den zoon van den gedooden regent naar Banjoemas gedeporteerd. Vervolgens werd deze met Dipati Singaprabangsa van Kartaboemi — beiden als wadana — naar Krawang gezonden. Hun woonplaatsen zouden zijn Waringinpitoe en Tandjoengpoera. Een desa Waringin-sapta („de zeven Waringinboomen”, hetzelfde dus als Waringinpitoe) wordt reeds genoemd op een steen van 1037 A. D., die nog heden staat bezuiden Krian in de Brantasdelta, alwaar ook nu nog een desa Waringinpitoe te vinden is, iets Z. W. van dit Krian. Hij lijkt niet onwaarschijnlijk, dat de

¹⁾ Vergelijk verder *Priangan I*, Overzicht P. 18 - 20 - 24; *Priangan II*, Bijlage IV p. 25; *Priangan III*, Commentaren p. 62/63.

²⁾ *Priangan III*, Commentaren p. 63. ³⁾ *Ibidem*.

naam van deze oude woonplaats door de overgeplante bevolking van Wirasaba op hare Krawangsche vestiging werd overgedragen. En daaruit volgt dan, dat de piagem welke het bestaan dier plaats vermeldt, is verleend ná de vestiging van de kolonisten aldaar (ná 1653/1654). Aldus Dr. De Haan.

Met betrekking tot het bovenstaande zij onzerzijds de volgende opmerking geoorloofd. O.i. laat de tekst van de betreffende piagem met meer reden de interpretatie toe, dat de piagem vóór de vestiging van Dipati Singaprabangsa en Aria Wirasaba te Krawang is verleend. Immers:

1. De betreffende piagem werd door Ki Astrawadana aan den Ranga Gedé van Soemedang ter hand gesteld. Daarin staat:

2. De aanstellingsacten van Dipati Singaprabangsa en Aria Wirasaba zullen alsnog door Ki Joedabangsa en Ki Wangsataroena aan den Ranga Gedé worden aangeboden.

3. Beide genoemde gezanten waren op het tijdstip van de aanbieding van de piagem nog onderweg, met zich voerende 2000 kolonisten, over wie Dipati Singaprabangsa en Aria Wirasaba als wadana waren aangesteld.

4. Na de ontvangst van de aanstellingsacten moesten de nieuw benoemde Wadana's te Waringinpitoe en te Tandjoengpoera worden geplaatst.

Bij dit alles komt nog, dat Dipati Singaprabangsa, naar het schijnt, nooit de facto zijn wedanaschap in Krawang heeft aanvaard, doch op weg daarheen (van Mataram, luidens de traditie) in Galoeh kwam te overlijden, alwaar hij in Pasaoeran, Pamotan werd begraven. Hij kan derhalve nooit tegelijkertijd met Ki Joedabangsa in Krawang zijn aangekomen, zooals de brief van de Tjiasemsche Oemboels vermeldt. O.i. kan hij zelfs niet tegelijkertijd met gezegden Joedabangsa vertrokken zijn (van Mataram), omdat het anders onbegrijpelijk wordt, waarom zijn aanstellingsacte niet aan hem zelf, doch wel aan Ki Joedabangsa werd medegegeven ter aanbieding aan den Ranga Gedé van Soemedang.

Op grond van bovenstaande interpretatie van de piagem komen wij tot de veronderstelling, dat, wanneer die piagem, conform Dr. De Haan's meening, inderdaad betrekking heeft op Mataramsche kolonisatie in Krawang van 1653 — 1654

1. de piagem verleend moet zijn geweest vóór de feitelijke vestiging dier kolonisatie, dus conform Dr. De Haan vermoedelijk in 1649, met als dateering Woensdag 24 Maart 1649.

2. de plaats Waringinpitoe vóór die vestiging reeds bestond.

De vraag is nu echter: Heeft die piagem betrekking op de Mataramsche kolonisatie in Krawang van 1653/1654, ja dan neen? Deze kwestie zal hieronder nader in beschouwing worden genomen.

Allereerst moge op den voorgrond worden gesteld, dat omtrent den eigenlijken datum van ambtsaanvaarding door Dipati Singaprabangsa en Aria Wirasaba als wadana's van Krawang niets bekend is, noch ook betreffende hun eigenlijke aanstellingsacten en de dateering daarvan.

Het moge geoorloofd zijn, de dateering van de piagem van Rangga Gedé van Soemedang, waarin van die aanstelling sprake is, zij het ook cum grano salis, op te vatten als den datum van de stichting van het (de) regentschap(pen) Krawang.

Hieromtrent bestaan dus, zooals uit hetgeen boven desbetreffend gereleveerd is, twee meeningen:

I. Volgens de uiteenzetting van Dr. Brandes zou de stichting van het regentschap Krawang geschied zijn door Soeltan Agoeng en wel hoogstwaarschijnlijk in het jaar 1633.

II. Volgens Dr. De Haan zou die stichting plaats gehad hebben onder Soesoehoenan Tegalwangi. Het jaartal hiervan zou dan naar onze meening waarschijnlijk 1649 moeten zijn.

Wanneer we ons nu opnieuw zetten aan de oplossing van dit vraagstuk, moeten we in de allereerste plaats er mede rekening houden, dat zoowel tijdens de regeering van Soeltan Agoeng, dus vóór 1646 ¹⁾, als tijdens die van Soesoehoenan Tegalwangi omstreeks 1653/1654 kolonisten naar Krawang zijn gezonden.

Dr. De Haan vermeldt in *Priangan I*, Overzicht p. 18: „ eindelijk had zich op bevel van Sultan Agoeng een stroom van Mataramsche kolonisten naar deze streek (Krawang) gericht, om, zooals de argwanende Compagnie onderstelde, de mondvoorraden te verzamelen voor een nieuwen aanval op Batavia. Diens zoon (Soesoehoenan Tegalwangi) zette de kolonisatie langs de Tjita-roem op groote schaal voort, vooral in 1653, toen een kolonie van

¹⁾ Zie *Priangan I*, Overzicht p. 17-18.; *Priangan III*, p. 4-61-910.

2000 man onder Kiai Singaprabangsa en Kiai Wirasaba daaraan werd gezonden”

Deze historische gegevens voor oogen houdende worden we van zelf voor de vraag gesteld: „Op welke kolonisatie heeft de besproken piagem betrekking; op de eerste onder Soeltan Agoeng of op de tweede onder Soesoehoenan Tegalwangi?”

Op gronden, reeds door Dr. Brandes naar voren gebracht, meenen we het voor het meest waarschijnlijk te mogen houden, dat de piagem door Soeltan Agoeng verleend is en dat dus het regentschap Krawang op last van dezen Vorst in het jaar 1633 gesticht werd. Bedoelde gronden zijn voornamelijk:

1. dat Krawang in het jaar 1641 reeds bevolkt was met 2000 Mataramsche kolonisten, die op hoog bevel bezig waren met padi-en peperaanplant (Rapport van Juliaan de Silva dd. 2 Juli 1641).

2. dat van de aanstelling van Dipati Singaprabangsa en Aria Wirasaba tot Wadana's van Krawang kennis werd gegeven aan den Rangga Gedé van Soemedang. Door dezen werd tijdens de regeering van Soeltan Agoeng, en wel tot omstreeks het jaar 1633, namens de Mataramsche regeering het opperlandvoogdelijk gezag (opper-wadanaschap) over de Soendalanden gevoerd.

Vasthoudende aan het jaar 1633 als het stichtingsjaar van het regentschap Krawang, komt nu de vraag aan de orde: Wie was de Singaprabangsa, van wien de piagem melding maakt? Was hij de vader of de grootvader van Toemenggoeng Panatajoeda I van Krawang?

Van belang voor de identificatie van den Dipati Singaprabangsa van Krawang uit de piagem lijkt ons het volgende:

1. dat hij door Soeltan Agoeng tot Wadana van Krawang was aangesteld;

2. dat hij als zoodanig onder het hooger gezag van den Boepati-Wadana van Soemedang, Rangga Gedé, werd gesteld;

3. dat hij, luidens de traditie, tusschentijds kwam te overlijden en daardoor de hem verleende ambtswaardigheid, nooit in feite aanvaardde of bekleedde;

4. dat hij begraven ligt in Galoeh, in de dessa Pasaoeran, Pamotan.

Daarbij komt nog, dat het nergens bekend is, dat van de eerste regenten van Krawang iemand anders den naam Singaprabangsa heeft gedragen dan de vader en de grootvader van Toemeng-

goeng Panatajoeda I. Voor de identificatie met den Singaprabangsa uit de piagem komen derhalve uitsluitend deze twee in aanmerking.

In het begin van onze bespreking hebben we reeds naar voren gebracht, dat we Dipati Kartaboemi I van Krawang, den grootvader van Toemenggoeng Panatajoeda I, slechts kennen uit de traditie; over hem zwijgt de historie. Omtrent Dipati Kartaboemi II beschikken we daarentegen wel over historische gegevens. Daaruit resulteert voor ons de taak, te onderzoeken, of deze historische gegevens betreffende Dipati Kartaboemi II, den vader van Toemenggoeng Panatajoeda I, al dan niet passen in het kader van de door ons afgeleide of verkregen data omtrent den Singaprabangsa uit de piagem.

In het bevestigend geval, moeten we den vader van Toemenggoeng Panatajoeda I met den Singaprabangsa uit de piagem indentificeeren, en hem derhalve beschouwen als den eersten regent van het in 1633 gestichte regentschap Krawang. In het ontkenkend geval moeten we dan noodzakelijk den grootvader van Toemenggoeng Panatajoeda I als zoodanig aanzien.

In de eerste plaats blijkt, dat de vader van Toemenggoeng Panatajoeda I werkelijk in Krawang als regent heeft gefungeerd, in tegenstelling met den Singaprabangsa van de piagem, die door zijn ontijdigen dood zelfs zijn ambtsaanvaarding in Krawang niet heeft mogen beleven. De vader van Toemenggoeng Panatajoeda I heet D. 16 December 1659: „Gouverneur off Gebieder van Craoan”. D. 17 September 1670 heette hij: „Regent tot Goede Goede [Oedoeg-Oedoeg]”. In zijn brief van D. 8 October 1677 noemde hij zich „Keey Singaprabangsa van de plaetse in Depala”. Kort daarna werd hij door Natamanggala vermoord. Zijn verscheiden had dus plaats 44 jaar na de stichting van het regentschap Krawang in 1633. In tegenstelling daarmee zou de Singaprabangsa van de piagem kort na die stichting gestorven zijn. Zijn graf ligt in het plaatsje Dipala te Tjiprage (Krawang) terwijl de Singaprabangsa uit de piagem in de desa Pasaoeran, Pamotan (Tjiamis) zijn laatste rustplaats heeft. (Vergelijk den brief van den Commandant van het fort Tandjoengpoera D. 29 September 1632 en den brief van Toemenggoeng Panatajoeda I 1 Februari 1691.)

Wat de komst van den vader van Toemenggoeng Panatajoeda I in Krawang betreft, in een brief van eenige Tjiasemsche Oem-

boels D. 7 Maart 1687 staat vermeld: „in de vorige tijt bij de regeringhe van den ouden Sousouhounang, die op Tegal Wangi leyd begraven, wierden 2000 Javanen herwaarts gezonden, onder het geleyde van Angabey Joeda Bangsa, Ki Wira Saba, Kiay Singaprabangsa, die metterwoon zijn verdeelt geworden op het land van Pourb' tot Craoan (en niet verder om de Oost als de rivier Tzilamaya), waar doenmaals het gezagh voerden Kiay Joeda Bangsa met 5 ombols, onder wiens gebiet het land Caraong mede sorteerde. Die van Tsiassem hun districht streckten om de Oost tot Sigadon, naar de West tot de rivier Tzilamaya”.

In dezen brief is dus sprake van een Singaprabangsa, die op last van Soesoehoenan Tegalwangi tegelijkertijd met Joedabangsa naar Krawang was uitgetrokken en zich daar werkelijk had gevestigd. Daar de Singaprabangsa uit de piagem op last van Soeltan Agoeng naar Krawang was getogen, doch onderweg was komen te overlijden, zoodat hij dus niet tegelijkertijd met Joedabangsa in Krawang gekomen kan zijn, om er zich werkelijk te vestigen, kan dus de Singaprabangsa van den brief van de Tjiasemsche Oemboels niemand anders geweest zijn dan de vader van Toemenggoeng Panatajoeda.

Bovengenoemde Tjiasemsche brief vertoont een groote overeenkomst met hetgeen de traditie vermeldt omtrent de verhuizing van een Singaprabangsa uit Galoeh naar Krawang, op last van Soesoehoenan Tegalwangi. Deze verhuizing zou plaats gehad hebben na de volkstelling in de Mataramsche Westerlanden, door Ki Poespawangsa¹⁾.

Het tijdstip van de volkstelling van Ki Poespawangsa is waarschijnlijk te stellen op omstreeks 1655 of 1652-1655/7²⁾.

Op grond van dit alles lijkt ons de veronderstelling geoorloofd, dat de brief van Rijklof van Goens dd. 8 September 1655 betreffende de groote toestrooming van Matarammers in Krawang in 1653/1654, de brief van de Tjiasemsche Oemboels D. 7 Maart en de traditie bij Holle en Walbeehm, omtrent de verhuizing van Singaprabangsa uit Galoeh naar Krawang, alle over een en de

¹⁾ K. F. HOLLE, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Preanger-Regentschappen*, T. B. G. XVIII; C. W. WALBEEHM, *Bijdrage tot de Geschiedenis der Soendalanden* in T. B. G. VI.

²⁾ Priangan III, p. 60-61-912; ASIKIN, *De Soemedangsche landvoogdij namens Mataram over de Soendalanden*, in *Panjoeloeh*, December 1934.

zelfde zaak handelen, n.l. over de stichting van een kolonie in Krawang, onder den vader van Toemenggoeng Panatajoeda I, op last van Soesoehoenan Tegalwangi omstreeks 1656.

In de *Panjoeloeh* van December 1934 hebben we als waarschijnlijk gesteld dat omstreeks dien tijd de opperlandvoogdij van Soemedang over de Soendalanden werd afgeschaft. De Soendalanden werden toen in vijf gelijkgerechtigde regentschappen verdeeld: Soemedang, Soekapoera, Parakanmoentjang, Bandoeng en Krawang. De vader van Toemenggoeng Panatajoeda, de Singaprabangsa uit den Tjiasemschen brief, fungeerde dus als zelfstandige regent van Krawang. Daarvoor zou kunnen pleiten, dat hij D. 16 December 1659 vermeld werd als: „Gouverneur off Gebieder van Craoan”.

De babad bij Holle T. B. G. XVII omtrent de verhuizing van den vader van Toemenggoeng Panatajoeda verhaalt „Singaprabangsa vestigde zich te Krawang met 1100 tjatjah's van Kartaboemi, Aria Wirasaba met 600 tjatjah's te Tandjoengpoera en Wira Tanoe met 300 tjatjah's te Tjiandjoer”. Daaruit mag worden afgeleid, dat de vader van Toemenggoeng Panatajoeda met eigen volk van Kartaboemi naar Krawang was verhuisd. Een bevestiging daarvan mag misschien gezien worden in het rapport van Johannes de Hartog, D. 28 October 1687: Uit deze dorpen (Bodjonglopang-Kartaboemi) zouden de Carwangsche volkeren herkomstig zijn” ¹⁾.

In dit verband moge alsnog worden gewezen op een bericht in het Dagregister 1657 p. 253: „ . . . alle Javanen werden van Craoan opontboden [teruggeroepen] ende alleen niet als inboorlingen daer werden gelaten, tot voorcominge van onlusten” ²⁾. Voorts staat in den brief van de Tjiasemsche Oemboels D. 7. Maart 1687 te lezen, dat Kiai Singaprabangsa en Aria Wirasaba geplaatst werden in Krawang, daar te voren Angabei Joedabangsa met 5 Oemboels het gezag voerde.

Een en ander laat o.i. de veronderstelling toe, dat er op last van Soesoehoenan Tegalwangi omstreeks het jaar 1656 in het Krawangsche niet alleen een gezagsoverdracht plaats had van Ngabéi Joedabangsa op den vader van Toemenggoeng Panatajoeda

¹⁾ *Priangan* III, p. 74. ²⁾ *Priangan* III, p. 65.

I, doch dat aldaar een geheel nieuwe kolonie onder Singaprabangsa gesticht werd in de plaats van de oude reeds bestaande onder Ngabéi Joedabangsa. Deze oude kolonisten, die blijkbaar van Mataramsche afkomst (Javanen) waren, werden nu naar Mataram teruggeroepen, z.g. ter voorkoming van onlusten.

Voor de nadere identificatie van deze oude kolonisten bestaat o.i. slechts een mogelijkheid. Zij zijn dezelfde 2000 Mataramsche kolonisten geweest, die in de piagem van den Rangga Gedé van Soemedang zijn vermeld als zijnde door Ki Joedabangsa en Wangsataroena meegevoerd en ter beschikking gesteld aan den Singaprabangsa en Wirasaba van de piagem. En het waren dezelfde kolonisten, die in het verkenningsrapport van Juliaan de Silva dd. 2 Juli 1641 vermeld staan als zijnde bezig met rijst- en peperaanplant, op hoog bevel van Mataram.

Daaruit volgt dus, dat er ook ten aanzien van de afkomst der onder hen dienende kolonisten verschil bestaat tusschen den Singaprabangsa van de piagem en den Singaprabangsa den vader van Toemenggoeng Panatajoeda I. Die van den eerste waren Matarammers (Javanen), die van den laatste waren lieden afkomstig van Kartaboemi (Galoeh).

De volgende reconstructie (hypothese) betreffende den gang van zaken lijkt ons geoorloofd:

De Singaprabangsa uit de piagem kreeg omstreeks 1633 van Soeltan Agoeng van Mataram de opdracht om in Krawang een kolonie te stichten. Daarvoor werden hem 2000 Matarammers ter beschikking gesteld, over wie hij door den Vorst als Wadana werd aangesteld. Deze kolonisten werden onder geleide van Ki Joedabangsa en Wangsataroena naar Krawang opgezonden. Tevens werd aan de beide gezanten de officieele aanstellingsacte van Dipati Singaprabangsa medegegeven.

Van het een en ander werd aan den Rangga Gedé van Soemedang, in zijn hoedanigheid van Boepati-wadana over de Soendalanden, kennis gegeven. Deze kennisgeving is vervat in de piagem, welke hem ter hand werd gesteld door Ki Astrawadana. Luidens deze piagem zou Ki Astrawadana voorloopig met het opzicht over de Mataramsche rijksaangelegenheden in Krawang zijn belast, totdat dipati Singaprabangsa zijn ambt zou hebben aanvaard. Voorts werd in dezelfde piagem gestipuleerd, dat Dipati Singaprabangsa

te Krawang (Waringinpitoe of Tandjoengpoera?) zou worden geïnstalleerd, zoodra zijn officieele aanstellingsacte door Joedabangsa en Wangsataroena, die toen beiden nog onderweg waren, aan den Rangga Gedé ter kennisgeving zou zijn aangeboden.

Tot feitelijke ambtsaanvaarding door Dipati Singaprabangsa als Wadana in Krawang heeft het echter niet kunnen komen. Hij kwam tusschentijds, op weg zijnde van Mataram naar Krawang, te overlijden. Er bestaat reden om te vermoeden, dat Dipati Singaprabangsa eerder dan Joedabangsa en Wangsataroena van Mataram was vertrokken, en wel met verlof van den Vorst, om zich eerst naar zijn oude regentschap Kartaboemi (Galoeh) te begeven. Hier nam de dood hem echter tot zich en zoo was het hem niet gegeven, zijn verdere ambtelijke bestemming in Krawang te volgen. Hij werd te Pasaoeran, Pamotan begraven.

Intusschen waren Joedabangsa en Wangsataroena met de 2000 kolonisten in Krawang aangekomen. Ingevolge de beslissing van Mataram werd toen Joedabangsa tot hoofd der kolonisten aangesteld. Als zoodanig nam hij het gezag van Astrawadana in Krawang over en als zoodanig nam hij de kolonisatiewerkzaamheden ter hand.

In 1646 stierf Soeltan Agoeng en werd opgevolgd door Soesoehoenan Tegalwangi. Op last van dezen Vorst werd omstreeks 1655 door Ki Poespawangsa een volkstelling in de Soendalanden gehouden. De volkstelling werd gevolgd door een bestuursreorganisatie, waarbij zelfstandige regentschappen werden gecreëerd, terwijl de opperlandvoogdij van Soemedang over de Soendalanden werd opgeheven (1656/1657). Omstreeks dezen tijd gaf Soesoehoenan Tegalwangi aan den vader van Toemenggoeng Panatajoeda I den last, om met zijn eigen volk van Kartaboemi naar Krawang te verhuizen en het gezag aldaar van Joedabangsa over te nemen. Ter voorkoming van onderlinge wrijving tusschen de oude en de nieuwe kolonisten, die wat betreft afkomst, aard en karakter, zeden en gewoonten, van elkaar verschilden, werden de oude Javaansche kolonisten, die oorspronkelijk bestemd waren geweest voor den Singaprabangsa uit de piagem, doch wegens diens overlijden onder het gezag van Joedabangsa waren gesteld, naar Mataram teruggeroepen (Dagregister 1657 p. 253).

Uit historisch oogpunt lijkt ons de bovenstaande voorstelling van zaken niet onaannemelijk. Niettemin treft het ons, dat de Mataramsche Regeering een tijd van ongeveer 23 jaar verlopen liet (1633-1656) alvorens de Krawangsche zaken weder ter hand te nemen en den overleden Singaprabangsa van de piagem te doen opvolgen door den Singaprabangsa, vader van Toemenggoeng Panatajoeda. Wat kan wel de reden daarvan zijn geweest?

Deze zou kunnen zijn, dat de Mataramsche regeering Ki Joedabangsa in zake de Krawangsche aangelegenheden wel vertrouwd achtte en zijn leiding betreffende de loopende zaken aldaar wel voldoende had bevonden; voornamelijk echter zal de reden wel hierin te zoeken zijn, dat de Vorst van Mataram zijn bijzondere aandacht had te schenken aan andere, gewichtiger zaken. In deze periode vallen nl. de veroveringsoorlogen van Mataram tegen Balamangan in 1636-1637; 1639; 1645-1646 (op last van Soeltan Agoeng) en in 1647 (Soesoehoenan Tegalwangi). Verder het aanknoopen van politieke connecties tusschen Mataram en de Portugeezen op Malaka, teneinde te komen tot een verbond tegen Batavia, hetzij in zake den handel dan wel een nieuwen oorlog, hetgeen juist de aanleiding was van den reeds meer genoemden verkenningstocht van Juliaan de Silva in Krawang in 1641. Ten slotte het verbond van Mataram en Palembang, waarschijnlijk tegen Banten, omstreeks 1641 ¹⁾.

De voornaamste aanleiding tot de aanstelling van Singaprabangsa, den vader van Toemenggoeng Panatajoeda, en daarmee de versteviging van het Mataramsche gezag in Krawang, schijnt wel te zijn de verhoogde activiteit der Bantammers aldaar omstreeks 1656—1657, waarvan de Mataramsche onderdanen in die streek overlast ondervonden ²⁾.

Tot zoover de gegevens over den Singaprabangsa, vader van Toemenggoeng Panatajoeda I.

Keeren we nu terug tot onze bespreking. Uit het bovenstaande moge genoegzaam blijken, dat de wederwaardigheden van den vader van Toemenggoeng Panatajoeda ten opzichte van die van Singaprabangsa uit de piagem wel markante verschilpunten ver-

¹⁾ COLENBRANDER, *Koloniale Geschiedenis* II p. 153; VETH, *Java* I p. 382.

²⁾ *Priangan* II, Bijlage IV, 2-9.

toonen. In hoofdzaken kort samengevat kan omtrent den vader van Toemenggoeng Panatajoeda I het volgende worden vastgelegd:

1. dat hij omstreeks 1656/1657 door Soesoehoenan Tegalwangi tot Wadana van Krawang werd aangesteld;

2. dat hij die functie werkelijk bekleedde;

3. dat hij als zoodanig onafhankelijk was van den regent van Soemedang, wiens opperlandvoogdij over de Soendalanden omstreeks dien tijd werd opgeheven;

4. dat hij eind 1677 in Krawang zelf gewelddadig aan zijn eind kwam en aldaar begraven werd in Dipala, Tjiprage (Krawang). Bovendien waren de onder hem dienende kolonisten zijn eigen menschen uit Kartaboemi, terwijl die van den Singaprabangsa uit de piagem lieden zouden zijn, afkomstig van Mataram (Javanen).

Op grond van dit alles kan de vader van Toemenggoeng Panatajoeda I o.i. kwalijk met den Singaprabangsa uit de piagem geïdentificeerd worden. Aangezien, nu, zooals we reeds gezegd hebben, voor de identificeering van dezen Singaprabangsa niemand anders in aanmerking kan worden gebracht dan de vader of de grootvader van Toemenggoeng Panatajoeda I, zijn we wel gedwongen aan te nemen, dat het de grootvader is, die moet worden gelijkgesteld met den Singaprabangsa uit de piagem. Deze grootvader, Dipati Kartaboemi I uit de Krawangsche traditie, was derhalve de eerste regent van het in 1633 gestichte regentschap Krawang. De vader van Toemenggoeng Panatajoeda I, Dipati Kartaboemi II uit de traditie of de Singaprabangsa uit de dagregisters van de Compagnie, trad als tweede regent van Krawang op.

APPENDICES.

I. Betreffende de beleefdere taal van de piagem van den Vorst van Mataram aan den Rangga Gedé van Soemedang, in vergelijking met die van de piagem van Singaprabangsa aan Ki Astrawadana en Ki Wanajoeda.

Dr. De Haan vermeldt in Priangan III Commentaren p. 65, dat de wijze van uitdrukking van den Vorst van Mataram tegenover den Rangga Gedé van Soemedang, als zijnde veel te beleefd voor den Vorst zelf, de aandacht trok van Dr. Brandes, den uitlegger van de bedoelde piagem. Dr. Brandes zelf zegt daaromtrent, bij de bespreking van de beide piagemen, in zijn artikel in T. B. G. XXXII (1888) p. 348, het volgende: „Desniettemin blijft het vreemd dat in een schrijven van den vorst van Mataram aan een zijner onderhoorigen zooveel beleefder taal wordt gebezigd, dan door Singaprabangsa tot de zijnen. Daarvoor zal een reden moeten hebben bestaan, die ik evenwel niet kan aangeven, daar mij o.a. de nadere (familie) betrekkingen der personen onbekend zijn, en ik gemeend heb mij hier niet in een wat de uitkomst betreft wellicht onzeker, zeker zeer langdradig onderzoek te mogen begeven”.

Ter orienteering moge hieronder de bedoelde piagem van Singaprabangsa aan Ki Astrawadana en Ki Wanajoeda volgen:

„Pénget lajang ingsoen Singaprabangsa katjikel dening Ki Astrawadana kalajan Ki Wanajoeda; mila manira katjikel lajang sawijos manira (k)ang djoepoet pari kagengan Soesoehoena(n), kang kagadeh dening Ki Rangga Soemedang, loemboeng Kalapa doewa kang tinoe(ng)goe déning Ki Astrawadana kalih Wanajoeda.

Isine kang manira djoepoet pari limang ta(ng)kes poe(n)djoel tiga welas djai bobot, arawahé Ki Joedabangsa. Titi. Kala noelis ing dina Dja-maat, ta(ng)gal pisan, sasi Moekaram, taoen Alip”.

Wanneer we deze piagem vergelijken met die van den Vorst van Mataram aan den Rangga Gedé van Soemedang, dan valt de beleefdere taal, gebezigd in de laatste, inderdaad van zelf op. Wij meenen verder te mogen veronderstellen, dat dit onderscheid in bewoordingen zoowel voor Dr. Brandes als Dr. De Haan aanleiding was om eenigen argwaan te koesteren ten aanzien van de authenticiteit van de piagem van den Rangga Gedé van Soemedang.

Die twijfel zou te elimineeren zijn, indien van die beleefdere uitdrukkingwijze een aannemelijke verklaring zou zijn te geven.

Een zoodanige verklaring meenen we gevonden te hebben in de familierelatie tusschen het Mataramsche Vorstenhuis en het Soemedangsche regentengeslacht, hetgeen moge blijken uit het volgende, ontleend aan het handschrift van Raden Kandoeroean Djiwaprana: „Sadjarah para Loeloehoer Ménak Soemedang”.

Een van de echtgenooten van Soeltan Agoeng, Nji Raden Radjakoesoemah, was een dochter van het Soemedangsche regentenhuis. Zij was een dochter van Pangéran Toemenggoeng van Tegalkalong (Soemedang). Pangéran Toemenggoeng was een broeder van Pangéran Dipati Rangga Gedé, den aan het bewind zijnden regent, die in de aangehaalde piagem wordt vermeld. Beiden waren ze broeders van Pangéran Dipati Rangga Gempol Koesoemadinata I, den eersten Mataramschen Opperlandvoogd (Boepati-Wadana) over de Soendalanden. En alle drie waren ze zoons van Pangéran Geusan Oeloen, den traditioneelen stamvader van het Soemedangsche regentengeslacht.

Onder de vele zoons van Pangéran Geusan Oeloen wordt ook vermeld een Raden Arja Wiraradja. Deze was waarschijnlijk ouder dan Pangéran Toemenggoeng; van Nji Raden Radjakoesoemah was hij derhalve een Oewa (een oom, ouder dan haar vader).

Voor de geloofwaardigheid van het schoonvaderschap van Pangéran Toemenggoeng ten aanzien van den Vorst van Mataram pleit, dat de evengenoemde Raden Arja Wiraradja door dien Vorst zelf betiteld werd met Oewa. Zulks blijkt uit de volgende piagem (Lontarpiagem no. 609 van de Handschriftenverzameling van het Bataviasche Museum). Het afschrift en de vertaling danken we aan de zeer gewaardeerde welwillendheid van R. Ng. Dr. Poerbatjaraka.

„Nawala piagem ing Kangdjeng Soesoehoenan, kagadoeh déné si Oewa Arya Wiraradja, i Soemedang. Karaning angadoeh lajang piagem, déning soen oelihaken maring Soemedang; sarta soen gadoehi wong, kèhé wong lima welas, kang metoe saking Mataram wong lilima, kang saka Soemedang wong sapoeloeh. Ikoe ta sanak prasanaké miwah anak poetoéné adja'na noekarta noekarta.

Taha jèn anaha noekartaha., dé-palaksanaha ing nagara ing kangdjeng Soesoehoenan i paséban Kidoel. Kaja-boeta-prang-ing-ratoe: 1553; sirah tiga tenggek lima. Titi”.

Vertaald luidt de piagem als volgt:

„Piagem - brief van den Soesoehoenan, ter hand gesteld aan Oewa Arya Wiraradja te Soemedang, ter zake daarvan, dat hij door mij naar Soemedang is terug gestuurd. Onder hem stel ik vijftien menschen, waarvan vijf afkomstig van Mataram en tien van Soemedang. Hem mogen zijn familieleden en kindskinderen geen kwaad doen.

Weet, dat wanneer iemand zulks doet, hij (de kwaaddoener) namens den Soesoehoenan zal worden gevangen genomen en naar de Zuidelijke paséban gevoerd. (Gedateerd) — het jaartal met „drie” als kop en „vijf” als hals — 1553. Het zij zoo”.

De dateering van de piagem is dus 1553 A. J. = 1631 A. D. De piagem is dus afkomstig uit de regeeringsperiode van Soeltan Agoeng van Mataram en van Pangéran Dipati Rangga Gedé van Soemedang.

Wat verder betreft Raden Arja Wiraradja: historisch is bekend, dat zijn landgoed in Soemedang „Lemah beureum” was geheeten. Het ligt thans in het district Darmaradja (Soemedang). Daar kan men ook zijn graf vinden.

Een andere aanwijzing ten gunste van de bovenvermelde familierelatie tusschen Soeltan Agoeng en het Soemedangsche regentenhuis en die in nauw verband staat met het boven gereleveerde, vinden we in een passage uit dezelfde Sadjarah van Rd. Kd. Djiwaprana, betrekking hebbende op een zeker voorval in de periode, dat Pangéran Dipati Rangga Gedé als banneling te Gadjah mati in Mataram zat.

Een zeker vrouwspersoon trok zich het lot van den banneling aan. Zij had reden voor zijn leven te vreezen. In dien tijd was de Soendasche opstand, onder Dipati Oekoer van Bandoeng, uitgebroken. Diezelfde vrouw spoorde nu Pangéran Dipati Rangga Gedé ten krachtigste aan, om ter wille van zijn eigen lijfsbehoud des Vorsten gunst af te smeeken en met de opvatting van den opstandigen Dipati Oekoer belast te worden. Hetgeen dan ook inderdaad gebeurde.

Luidens de traditie zou die vrouwspersoon een „kaponakan” (nicht) zijn van Pangéran Dipati Rangga Gedé zelf. Het ligt voor de hand, in haar Nji Raden Radjakoesoemah, de dochter van Pangéran Toemenggoeng van Tegal kalong (Soemedang) te zien.

Samenvattend lijkt het ons wel geoorloofd aanhuwelijking tusschen het Mataramsche Vorstenhuis en het Soemedangsche regentengeslacht aan te nemen. Daarin zou dan te zoeken zijn de

oorzaak van de „beleefdere bewoordingen”, waarin de piagem aan den Rangga Gedé is gesteld. Doch ook zijn ambtelijke waardigheid van Boepati-Wadana over de Soendalanden lijkt ons daarbij eenig gewicht in de schaal te hebben gelegd.

- II. *Betreffende de identificatie van den persoon Joedabangsa uit de piagem van den Vorst van Mataram aan den Rangga Gedé van Soemedang en uit die van Singaprabangsa aan Ki Astrawadana en Wanajoeda met Joeda Carti uit het rapport van Juliaan de Silva D. 2 Juli 1641.*

Voor de chronologische interpretatie van de beide piagemen en daarmee tevens van de stichting van het regentschap Krawang wordt aan het rapport van Juliaan de Silva groote historische waarde toegekend. Daarbij wordt Joeda Carti van dit rapport zonder meer vereenzelvigd met den Joeda Bangsa uit de piagemen.

Is zulks wel toelaatbaar?

Een rechtstreeksche vermelding, dat Joeda Bangsa ook den naam Joeda Karti gedragen heeft, hebben we nergens kunnen vinden ¹⁾. Overigens lijkt ons de mogelijkheid niet uitgesloten, dat Ki Joedabangsa, om welke reden dan ook, inderdaad den naam Joeda Karti gevoerd heeft.

- III. *Betreffende den stichtingstijd van Krawang, volgens een plaatselijk verhaal.*

Toen Aria Wirasaba in Krawang niets tegen Pangéran Pager Agoeng uitrichtte en elk bericht van hem uitbleef, zond de Vorst van Mataram Adipati Kartaboemi van Galoeh daarheen om den Bantenschen Pangéran alsnog van daar te verdrijven. Adipati Kartaboemi volbracht de hem opgedragen taak en vestigde zich te Oedoeg-oedoeg, waar echter ook de overwonnen Bantammers bleven huizen. Hij overleed daarna op een reis van Mataram naar Krawang. Zijn zoon, Panembahan Singaprabangsa, volgde hem op als Adipati Kartaboemi II. Deze stichtte de hoofdnegorij Krawang op een plaats, uitgekozen door Toemenggoeng Tambakbaja,

¹⁾ Wel vonden we in *Poesaka Soenda* opgeteekend, dat voor „Karti” de benaming „Bangsa” gesteld kan worden z. a.: Raksa Karti-Rana Bangsa. (Dialect Loeragoeng betreffende „Ngaran”, in de *Poesaka Soenda* Maart/April 1927 no. 3/4).

den broeder zijns vaders, — en wel omstreeks den tijd dat J. P. Coen het Jacatrasche veroverde. Panembahan Singaprabangsa zou daarbij den Hollanders den noodigen bijstand hebben verleend en erlangde daarvoor eenige landen tot belooning. (Vergelijk T.N. I, 1839 Deel I; Statistische aantekeningen over Krawang.)

De verovering van Jacatra door J. P. Coen had plaats in 1619. De stichting van Krawang als hoofdnegorij zou dus omstreeks denzelfden tijd plaats hebben gehad, en wel door Adipati Kartaboemi II. De werkzaamheid van zijn vader, Adipati Kartaboemi I, zou derhalve noodzakelijk eenigen tijd voor 1619 verlegd moeten worden. Zulks is in strijd met de algemeen gangbare opvatting, dat Adipati Kartaboemi I pas na de demping van den Oekoerschen opstand, dus na 1632, naar Krawang werd gezonden.

Bovendien vormde de rijstvoorziening van Mataram van Krawang uit een zeer voornaam punt in de opdracht aan Adipati Kartaboemi I. En van de aanwezigheid van eenigen rijstvoorraad in Krawang was zelfs in 1628/1629, tijdens de belegering van Jacatra, nog niets te bespeuren.

Wat betreft Adipati Kartaboemi II zelf: Zijn komst te Krawang zou volgens den brief van de Tjiasemsche Oemboels geschied zijn op last van Soesoehoenan Tegalwangi, dus niet voor 1646; volgens verschillende babads na de volkstelling van Poespawangsa, dus omstreeks 1656.

Alles bij elkaar genomen lijkt ons het Krawangsche verhaal omtrent de stichting van de hoofdplaats Krawang ten tijde van de verovering van Jacatra door J. P. Coen, te veel tegenstrijdigheden of onjuistheden te bevatten, om daaraan eenige historische waarde te kunnen toekennen.

Dr. De Haan zegt te dien aanzien: „dit verhaal, dat Hageman van den Aria van Krawang had, lijdt blijkbaar aan sterke overdrijving, waarvan de bedoeling is, de oudheid en glorie van de regentenfamilie (van Krawang) op te vijzelen”. (*Priangan* III Commentaren p. 162)

Naar aanleiding van het portret van Petrus Albertus van der Parra op Tandjong Oost

door

J. DE LOOS-HAAXMAN.

In het landhuis Tandjong Oost aan den Buitenzorgschen weg hangt een levensgroot portret ¹⁾ van den landvoogd Petrus Albertus van der Parra, ten voeten uit in olieverf op doek. Een foto van dit stuk kon niet worden gemaakt; bijgaande teekening ²⁾ geeft echter althans den opzet duidelijk weer. De figuur staat een weinig naar links gewend op een kleurig tapijt in een kamer met aan den eenen kant een doorkijk op water en huizen ³⁾, aan de andere zijde een week en stijlloos, maar typisch 18e eeuwsch gordijn met slepende franje. Dit gordijn laat den hoek van een tafel vrij, waarop een opengerold document ligt. Het gordijn is misschien blauw, de achtergrond echter duidelijk rood van kleur, doch onbestemd van vulling door de blinde vernis.

De landvoogd Van der Parra steunt met breed gebaar een langen commandostaf op de zitting van een stoel, waarop tevens een bepluimde helm ligt, de linkerhand rust even autoritair op de tafel. Deze algemeene indeeling en deze theatrale voordracht zijn geheel gelijk aan die van het levensgroot portret van den landvoogd Van Imhoff, dat hij in 1742, het jaar van zijn vertrek naar Indië, door Philip van Dijk ⁴⁾ liet maken ⁵⁾.

¹⁾ ± 200 × 275 cm. ²⁾ Van de hand van den schilder Jan Frank.

³⁾ Mogelijk kasteel en stad Batavia.

⁴⁾ PHILIP VAN DIJK, Amsterdam 1683 — 's Gravenhage 1753, leerling van Arnold Boonen. Ook kunsthandelaar. Als portret- en historieschilder zeer in trek. Van Dijk schijnt in 1744 nog een levensgroot portret van Van Imhoff te hebben geschilderd, toen deze landvoogd al in Indië was. P. Tanjé sneed het in 1745 in koper. ⁵⁾ Thans in den Volksraad.

In overvloed van details was Van Dijk echter verder gegaan dan de Indische schilder van Van der Parra. De laatste schilderde n.l. geen Mercurius, geen aardglobe en vereenvoudigde ook den doorkijk en enkele onderdeelen der kleeding.

Zoolang het portret op Tandjong Oost niet is gerestaureerd, althans niet is schoongemaakt, kunnen de kleuren niet worden vastgesteld, kan ook geen onderzoek worden gedaan naar een signatuur en een dateering. Nu lijken stoel en gordijn donkerblauw of donkergroen, het vest blauw met gouden borduursel, de jas onbestemd, doch in elk geval donker, met wit satijn gevoerd, de broek groen en de achtergrond roodbruin. Er kan dus nog niet worden nagegaan of de schilder Philip van Dijk den Indischen portrettist ook tot den koloristischen opzet inspireerde; wel echter staat bij vergelijking van de levensgrootte portretten der twee landvoogden vast, dat de Indische schilder Van Dijks ordonnantie op den voet volgde. Stellig is hiervan een dwingende opdracht van Van der Parra de oorzaak geweest.

Ook het portret van Van der Parra in de Landsverzameling (Paleis Weltevreden) is levensgroot, doch niet ten voeten uit, slechts ten halve lijve. Het is in olieverf geschilderd op koper, heeft kwaliteiten in de kleur, doch is overigens een zeer zwakke opzet, zoowel wat pose als wat constructie van den kop betreft. Wel is de jas hoogstwaarschijnlijk niet meer authentiek. Nauwelijks is dit echter te betreuren, daar van den schilder van dit gelaat en deze handen niet kan worden verwacht, dat hij een fluweelen jas zou hebben kunnen schilderen belangrijk beter dan het ding, dat nu over Van der Parra's schouders spant. De eenige schilderkunstige voldoening in dit portret is dan ook, behalve de reeds vermelde kleurverhouding, alleen nog de keurige en gevoelige schildering van het gracieuze rankornament op het lange vest, doch dit is ten slotte toch niet meer dan sierlijk uitgebeelde vlakdecoratie.

Vergelijken wij het portret te Weltevreden met de beeltenis van Tandjong Oost, dan blijkt, dat voordracht van hoofd en romp dezelfde is, doch de stand der armen geheel anders. De rechterarm heeft niet het wijde gebaar van de staande beeltenis, doch is tegen het lichaam gedrukt, de rechterarm heft den commandostaf. Op een rechthoekige tafel links is de helm met den

vederbos geplaatst. De linkerarm steunt met de hand op de heup. Ondanks den minder gunstigen toestand, waarin het portret te Tandjong Oost door klimaat en jaren gekomen is, ziet men toch onmiddellijk, dat deze beeltenis veel beter is dan het portret in de Landsverzameling. Zij is werkelijk door een schilder van beroep geschilderd, aan wien men heel wat kon toevertrouwen.

Doch, hoewel het portret te Weltevreden dan anders is in ongunstigen zin, vooral wezenloos en onaanzienlijk, samenhang is er niettemin. Ondanks het verschil in ordonnantie zijn er zelfs zooveel punten van overeenkomst, dat de veronderstelling voor de hand ligt, dat het stuk uit de Landsverzameling een vereenvoudigde copie zou kunnen zijn van het groote stuk, in het formaat en van de afmetingen gebruikelijk voor de landvoogdsportretten in de raadzaal van het Kasteel en met gewijzigden stand der armen. Er zijn n.l. op de twee schilderijen verschillende details, die letterlijk overeenstemmen met elkaar, o.a. de vette, ronde schouders, het pruikje met zwarten strik, de punten van vest en jas aan den hals ten opzichte van elkaar. Wel geeft de schetsteekening van het groote portret voornamelijk stand en verdeeling aan, doch deze typische details springen zoodanig in het oog, dat zij in de zeer schetsmatige teekening niettemin als vanzelf werden verantwoord.

Van het portret uit de Landsverzameling te Weltevreden werden, zooals gebruikelijk was, kleine copieën gemaakt. Er hangt er een in de Copieëngalerij te Buitenzorg, dat zeer slecht, en een in het Rijksmuseum te Amsterdam, dat evenmin mooi is. 't Was ongetwijfeld naar een dergelijke copie, dat J. Houbraken een gravure ¹⁾ sneed, die hij merkte en 1763 dateerde. Door deze prent zijn het portret te Weltevreden en dat van Tandjong Oost geplaatst in het begin van Van der Parra's regeering, die duurde van 1761—1775.

Eveneens in de eerste jaren van Van der Parra's bewind werd Jeremias van Riemsdijk benoemd tot eersten Raad en Directeur-Generaal (1764). Zijn zoon Willem Vincent Helvetius van Riemsdijk huwde de dochter van Jacobus Johannes Craan, toen het

¹⁾ o. a. in het Prentenkabinet te Leiden. Frederik Muller noemt dit portret, Van Someren niet; andere prentportretten worden door hen niet vermeld. MOES in *Iconographia Batava* geeft het portret te Weltevreden en copieën.

landhuis ¹⁾ Tandjong Oost aan den Buitenzorgschen weg reeds in diens bezit was. Het groote portret van Van der Parra kan een geschenk aan Jeremias zijn geweest. Voor de raadzaal van het Kasteel was het zeker niet bestemd, evenmin als de beeltenis ten voeten uit van Van Imhoff. Zijn beide groote beeltenissen naar eenzelfde ordonnantie opgezet, op den kop na eigenlijk elkaars evenbeeld, merkwaardig is het, dat ook de stukken in de Landsverzameling, die indertijd in de raadzaal elkaars nabije bureu ²⁾ waren, eenzelfde wijziging in den opzet toonen. Niettemin is het zeer goed mogelijk, dat het portret van Van Imhoff in de Landsverzameling voor de gewijzigde details teruggaat op een portret, dat J. M. Quinkhard ³⁾ (1688-1772) in 1742 van hem schilderde en dat eveneens J. Houbraken in prent bracht, (Prentenkabinet Amsterdam), nadat N. Verkolje de voortekening had gemaakt.

Van Imhoff draagt op deze prent het borstkuras, waarboven het geplooidde hemd met strookje en kraag uitkomt, tevens de fluweelen jas als te Batavia. Ook het portretje in het Rijksmuseum toont het borstkuras. Heeft Van Imhoff in Indië een copie laten maken naar het portret door Quinkhard? Het portret te Weltevreden vertoont n.l. èn kuras èn fluweelen jas ⁴⁾, doch de kop van dit stuk is stellig overgenomen van het staande portret uit den Volksraad (Van Dijk).

Het portret van Van Riemsdijk, die Van der Parra opvolgde, vertoont samenhang met andere landvoogdspportretten en wel met het portret van Van Imhoff te Weltevreden en met dat van zijn onmiddellijken opvolger in de regeering, Reinier de Klerk.

¹⁾ Dit landhuis schijnt in het laatst der vijftiger jaren gebouwd te zijn. Het werd door Craan in 1763 overgenomen. Zie: V. I. VAN DE WALL, *Indische landhuizen en hun geschiedenis*.

²⁾ Jacobus Mossel scheidde bestuursperiodes èn portretten.

³⁾ Er is een portretje door Quinkhard gesigineerd in de reeks copieën in het Rijksmuseum te Amsterdam. Hoogstwaarschijnlijk werd ook een beeltenis door Quinkhard gevolgd voor het prentportret van Van Imhoff door F. van Bleywijck (H.v.d. Mij inv.) met gedicht van H. Snakenburg (Pr. kab. A'dam).

⁴⁾ Er bestaan nog vele andere gegraveerde portretten van Van Imhoff en E. W. Moes noemt in *Iconographia Batava* een geschilderd portret in Groningen bij Jhr. Mr. H.L. van Vierssen Trip. Ook in enkele Indische boedels werden portretten van dezen Landvoogd aangetroffen (Boedel Cranendonk-Lodewijks. Fam. C. 401 no. 19 pag. 39 's Landsarchief; Boedel Fauré. Fam. Testam. reg. Semarang, 1779-'80 dd. Soemenep 1 April 1775, en op p. 75, eveneens 's Landsarchief Weltevreden).

Deze laatste beeltenis draagt naam en datum, Tricot 1777. Het is eigenlijk een zeer leelijk portret en de gebochelde toestand van de lange met knoppen zichtbaar tot een paneel aaneen geklonken repen metaal, waarop het geschilderd werd, is feitelijk even ergerlijk als betreuenswaardig. Niettemin is het een portret, de *uitbeelding* van een mensch! De primitief ontwikkelde schilder vatte den kop op den man af aan en ging evenmin uit den weg voor een realistische, ongeflatterde beelding der handen met breede, inderdaad karakteristieke volumina. In de behandeling der spichtige tullen strooken zit zelfs iets geestigs en de kop is ongewoon positief en met moderne directheid aangepakt. Eenzelfde liberale, eigendommelijke, merkwaardig teekenachtige, tevens voor den tijd ongegeneerde weergave toont de kop van Jeremias van Riemsdijk. Als conceptie van een beeltenis, hier een levensgroot kniestuk, is dit stuk evenwel uiterst zwak, en ook in de wijze, waarop het lukraak in het vierkant is gezet, de mindere van het portret van De Klerk. Het is niet geteekend, doch ongetwijfeld ook van de hand van Tricot, die voor de schildering der handen stellig naar de handen van Van der Parra heeft gekeken. Ook is het volstrekt niet onmogelijk, dat hij de portretten uit de Landsverzameling, b. v. dat van Zwaardcroon, heeft bestudeerd. Want steun had deze onmachtige, maar origineele schilder van leelijke, doch onafhankelijke scheppingen ongetwijfeld nodig. Misschien kunnen wij voorts om de overeenkomst in schildering van het gelaat bij de portretten in de Landsverzameling van Van Imhoff, De Klerk en Van Riemsdijk ¹⁾ deze stukken alle drie als door Tricot geschilderd beschouwen, dat van Van Imhoff dan gecopiëerd naar de portretten door Van Dijk en Quinkhard.

Wel valt dan dadelijk het tijdsverschil op. Van Imhoff stierf n. l. in functie 1 Nov. 1750 en het portret van De Klerk door Tricot is 27 jaar later geschilderd. Mogelijk echter is na zijn dood zijn portret niet onmiddellijk in de galerij opgenomen. De inventaris van de goederen de Compagnie toebehoorende in den boedel van Van Imhoff, opgemaakt door de opperkooplieden van het

¹⁾ In het testament van Jeremias van Riemsdijk met zijn 5e vrouw Theodora Rotgers (Not^s Mr. Egbert Blomhert, 's Landsarchief) worden geen portretten genoemd. De boedelbeschrijving werd niet door mij aantroffen.

Kasteel 12 Januari 1752 ('s Landsarchief Weltevreden), noemt toch als hangend in de raadzaal slechts „25 portraicten sijnde de respective Heeren Gouverneurs Generaal van Nederlands-Indië”. Thedens — de voorganger van Van Imhoff — is de 25e van de lijst. Het portret van Van Imhoff was toen dus nog niet opgenomen. Ook in de betreffende Dagregisters van het Kasteel, evenmin als in de Dagregisters, die den dood van Van Riemsdijk en De Klerk vermelden, is iets vermeld over de schenking van een portret.

Ook van deze groep zwakke en onaanzienlijke portretten bestaan uiteraard de traditioneele copieën. Het Departement van Koloniën bezit echter een copietje naar De Klerk ¹⁾, eveneens door Tricot gemaakt (gesigneerd), dat wat aangenamer is dan het portret te Weltevreden.

Van der Parra heeft in zijn testament ²⁾ bepaald, dat alle cachetten en familiepapieren van zijn zijde in het huis op Jacatra aanwezig door de langstlevende (Mevr. Van der Parra) in bewaring moesten worden genomen tot de meerderjarigheid van zijn zoon. Mocht deze zoon jong sterven, dan moesten de portretten verbrand worden en de cachetten stuk geslagen, „also dat wapen met hem alsdan ten grave dalen zal”.

Mevrouw Van der Parra, die in 1787 stierf, trad echter niet zoo rigoureuus op. Zij vernietigde tenminste niet alle portretten over

¹⁾ Indertijd is deze copie niet meegestuurd naar de Wereldtentoonstelling te Parijs en dus niet verbrand. Nu is dit authentieke copietje een der weinige origineele stukken in een heele reeks versch gecopieëerde portretjes (1931 — 1933). Andere portretten dan het groote te Weltevreden door Tricot en de alle daarop teruggaande kleine copietjes zijn mij niet bekend. De Prentenkabinetten te Amsterdam en Leiden bezitten er geen; Frederik Muller, Van Someren, noch Moes hebben De Klerk in hunne opgaven opgenomen. Ook over gegraveerde portretten van Van Riemsdijk bevatten Muller en Van Someren geen gegevens. Moes noemt het portret te Weltevreden en kleine copieën. Mevrouw de Klerk legateerde (test. Nots. Mr. Johs. Nics. Best, 's Landsarchief) alle familieportretten en wapens aan haar kleinzoon Frans Reinier Radermacher, Pensionnaris honorair van Vlissingen. Deze familieportretten worden echter niet in de boedelbeschrijving van De Klerk ('s Landsarchief) genoemd.

²⁾ T. B. 1775/'76. Het testament was eigenhandig geschreven en werd na het afsterven van Van der Parra aan Nots. Egbert Blomhert overhandigd.

het graf heen en bepaalt zich tot bevel tot destructie van enkele afbeeldingen van haar zoon en van de cachetten.

Zij bepaalt 1): Na mijn doot begeere ik, dat al de familjepor-
traiten aan die, welke de naeste betrekking daer op hebben zal,
moeten afgegeven worden en die, van mijn nigten Overschie en
Verbruggen, die op de opkamer op Weltevreden hangt, als er ten-
minste gelegenheydt toe gevonden kan worden na desselve te
Delft gezonden worden . . . Al verder legateere ik aan mijnen
Neeff opgemelde Wel Edele gestrengen heer David Johan Smith
al het postelijn en glaswerken daar mijn mans en mijn wapen op
geschildert en gesneeden zijn om met de pourtraiten zoo van mijn
man als van mijn zoon en die van mijn bij zijn Wel Ed. afsterven
onder zijn WelEdelegestr. nakomelingen te blijven. Nog is mijn ex-
presse wille en begeerte, dat na mijn overlijden de twee portraits
van mijn zoon een die op de opkamer, en een in de middenboven-
kamer hangen, moeten gebrooken en vernietigd worden zoo mede
de cachetten van mijn man en van mij". Deze zoon was in 1760
geboren, was reeds in '73 ordinaris-klerk ter secretarie te Batavia,
werd onderkoopman, boekhouder, luitenant van de Compagnie
Pennisten, alles vóór zijn 18e jaar, in welk jaar hij in het huwelijk
trad met de dochter van den fungeerenden directeur-generaal.
In 1783 stierf hij 2). Zijn vader, noch hij waren ooit in Holland
geweest. Hun portretten zijn dus alle in Indië geschilderd.

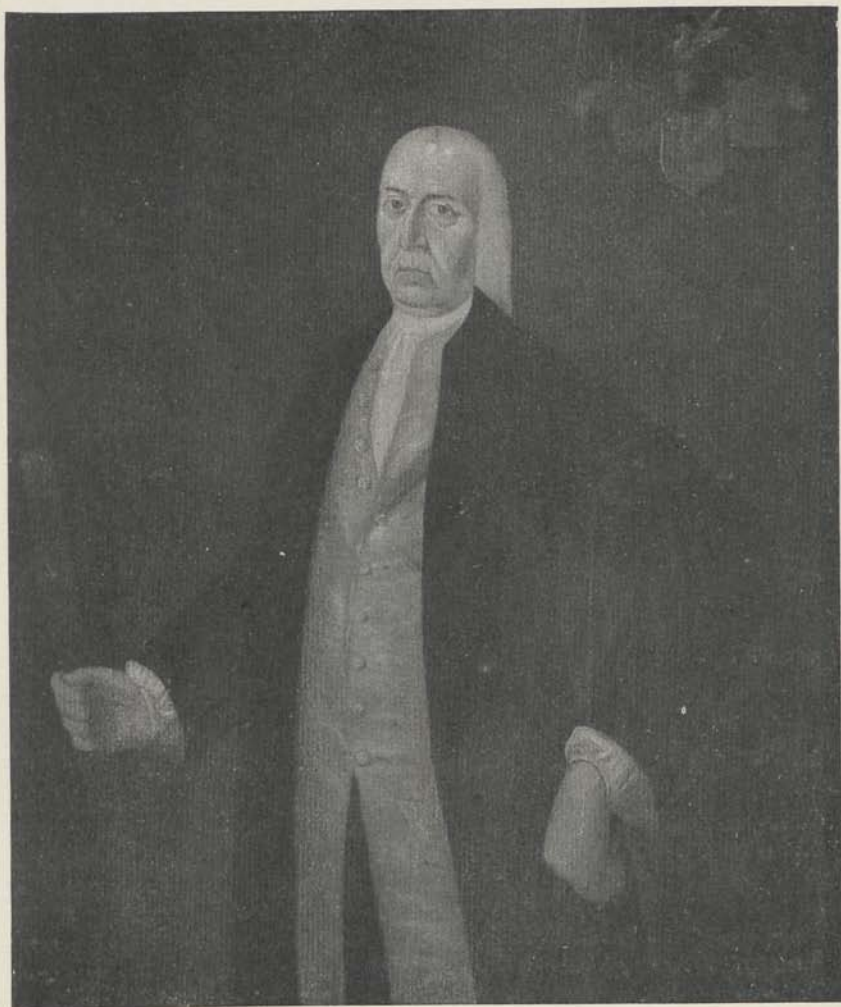
Verder vermaakt Mevrouw Van der Parra nog aan haar neef
Smith . . . „alle de schilderijen van mijnen man en die van het
huys van Oranje, als meede alle de doosen waarop de pourtrette
van mijn mijnen zoon en dien van de familie zijn".

Het is niet duidelijk of met alle de schilderijen van mijnen
man bedoeld zijn portretten van Van der Parra of enkel maar
„schilderijen in soort".

Met „die (schilderijen) van het huys van Oranje" waren na-
tuurlijk wel portretten van Oranjevorsten bedoeld. Er is niet na
te gaan of tot deze Oranjeportretten hebben behoord de twee
portretten van Willem V, „als veldoverste en als admiraal" en het

1) T. B. 1786/87.

2) Van Reede van der Kloot, *De Gouverneurs-Generaal en Commissa-
rissen-generaal van Ned. Indië*, p. 102.

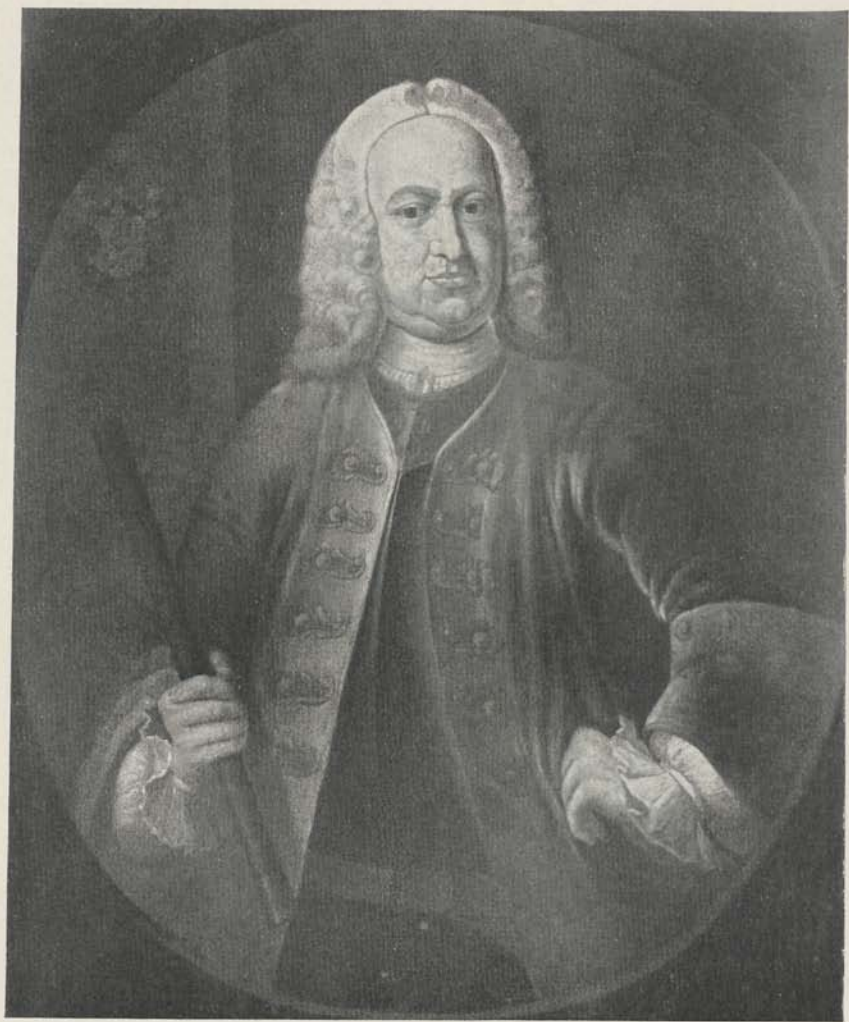
Portret van Jeremias van Riemsdijk.
(Paleis Rijkswijk, Weltecreden)

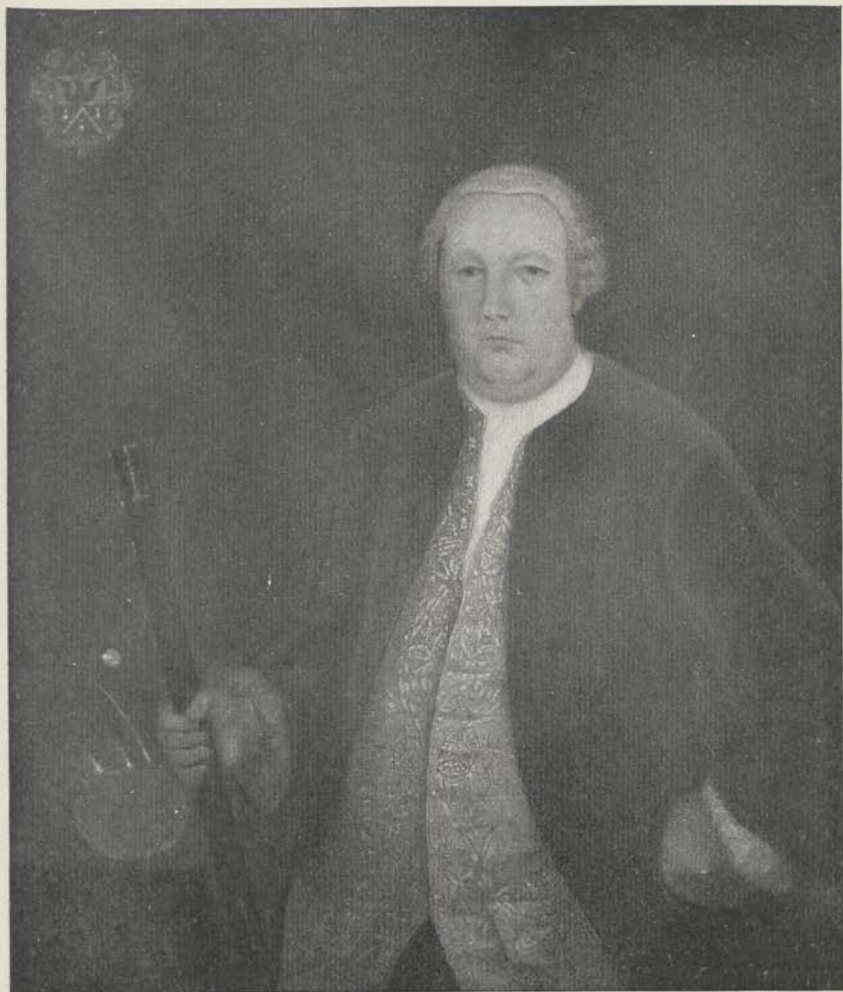
*Portret van Gustaaf Willem Baron van Imhoff.
(Gebouw v. d. Volksraad, Weltevreden)*

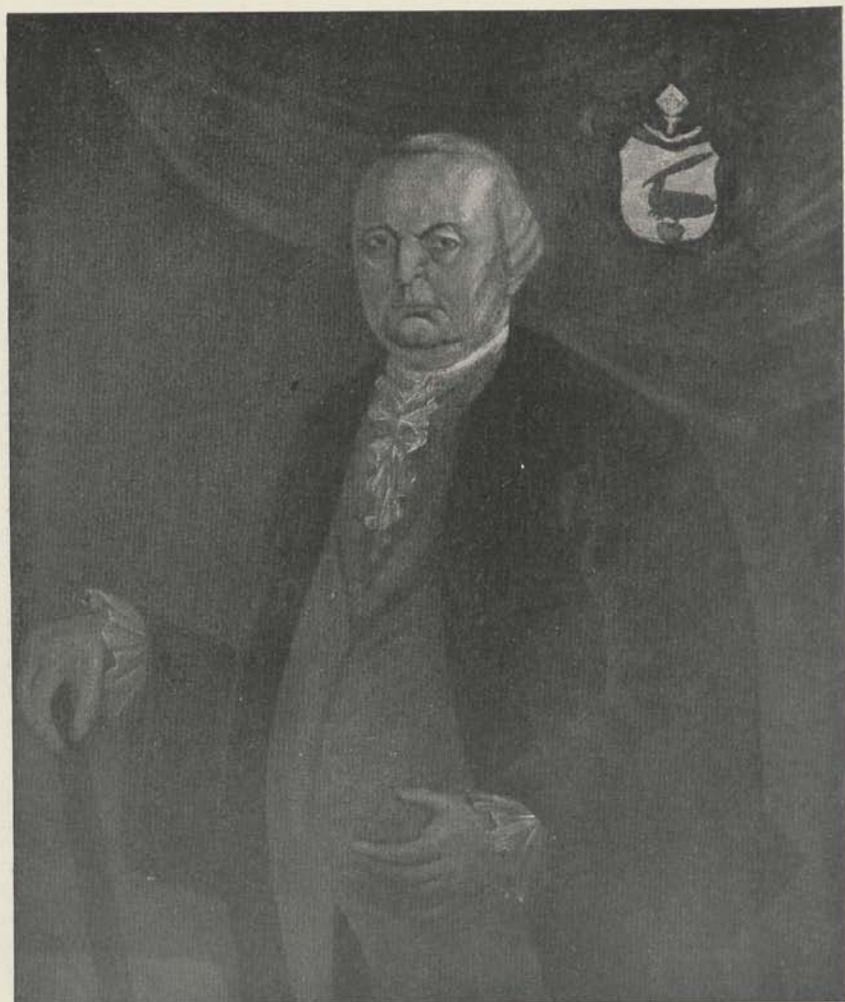
*Teekening naar het portret van P. A. van der Parra
op Tandjong Oost.*

*Portret van Gustaaf Willem Baron van Imhoff.
(Paleis Rijswijk, Weltevreden)*

*Portret van Petrus Albertus van der Parra.
(Paleis Rijswijk, Weltevreden)*

Portret van Reinier de Klerk.
(Paleis Rijswijk, Weltevreden)

portret van „Prinses Willemijntje”, die in 1828 door het gouvernement aan de Landsverzameling werden toegevoegd en afkomstig waren van de Weeskamer ¹⁾).

De boedelbeschrijving van Mevrouw Van der Parra is op 's Landsarchief niet te raadplegen. Die van haar erfgenaam D. J. Smith (3 Augustus 1792, boedel van het huis, staande tusschen de posten Rijswijk en Noordwijk) noemt slechts een dertigtal schilderijen zonder duidelijke beschrijving.

Dagregisters noch testamenten werpen dus eenig licht op den schilder van het portret te Tandjong Oost, evenmin op den maker van de portretten van Van der Parra, Van Imhoff en Van Riemsdijk in de Landsverzameling. Werkwijze en voordracht verbinden echter de beeltenissen van Van Riemsdijk en De Klerk en brengen ook het eerste portret op Tricot terug. Het is voorts niet uitgesloten, dat deze onbekende Tricot de samensteller was van het portret van Van Imhoff in de Landsverzameling.

Weltevreden 1936.

¹⁾ Zie Rapport van 16 April 1828 van de Verzamel- en Restauratiecommissie, ingesteld bij G.B. 2 Jan. 1828. 6.

Het zinrijke waterwerk van Djalatoenda

door

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

Bij mijn bezoeken aan de oudheid Djalatoenda, welke men gemeenlijk vanuit Trawas bereikt, werd mijn aandacht meermalen getroffen door een voor het grootste gedeelte in den grond verzonken, behakt steenblok, dat onder den grooten waringin achter de pasanggrahan van laatstgenoemde plaats lag. De ruwe vormen van dat blok deden mij denken aan een onafgewerkt, niettemin reeds aangevangen topstuk voor een of ander bouwwerk en de vormen riepen een flauwe herinnering aan enkele bouwkundige onderdeelen van Djalatoenda voor den geest. Zooals het echter steeds met dergelijke, voor een speciaal doel ondernomen excursies gaat, ik kwam er nimmer toe en had ook nimmer den tijd om het steenblok geheel bloot te leggen, wat, met het oog op de vele wortels van den waringin, die het omvatten, een langdurig en min of meer verantwoordelijk werk beloofde te zijn. Bij mijn laatste bezoek bleek echter de pachter van de pasanggrahan, de heer J. F. Wesselius, aan mijn onuitgesproken verlangen te hebben voldaan, aangezien het aanleggen van een zwembassin achter de pasanggrahan het verwijderen van het stuk noodzakelijk maakte. De heer Wesselius was echter zoozeer getroffen door den eigenaardigen uitwendigen, maar meer nog door den inwendigen vorm van het stuk, zooals het daar vrij was gekomen, dat hij besloot het als een sieraad op een daartoe aangelegd terras op te stellen — in welken toestand ik het stuk dan ook aantrof ¹⁾. (Plaat 1)

¹⁾ Het stuk komt niet in den inventaris (O. R. 1915) voor en werd dus niet door Knebel opgemerkt.

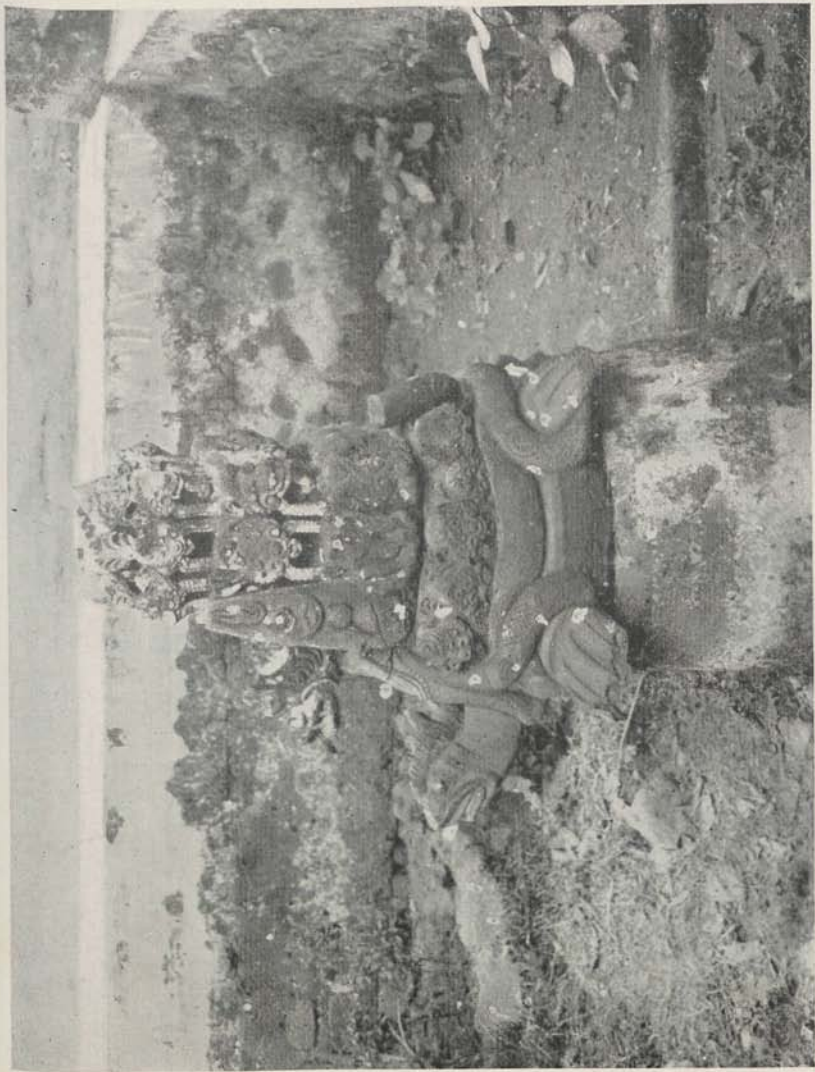

1. Bekroningsstuk te Trawas.

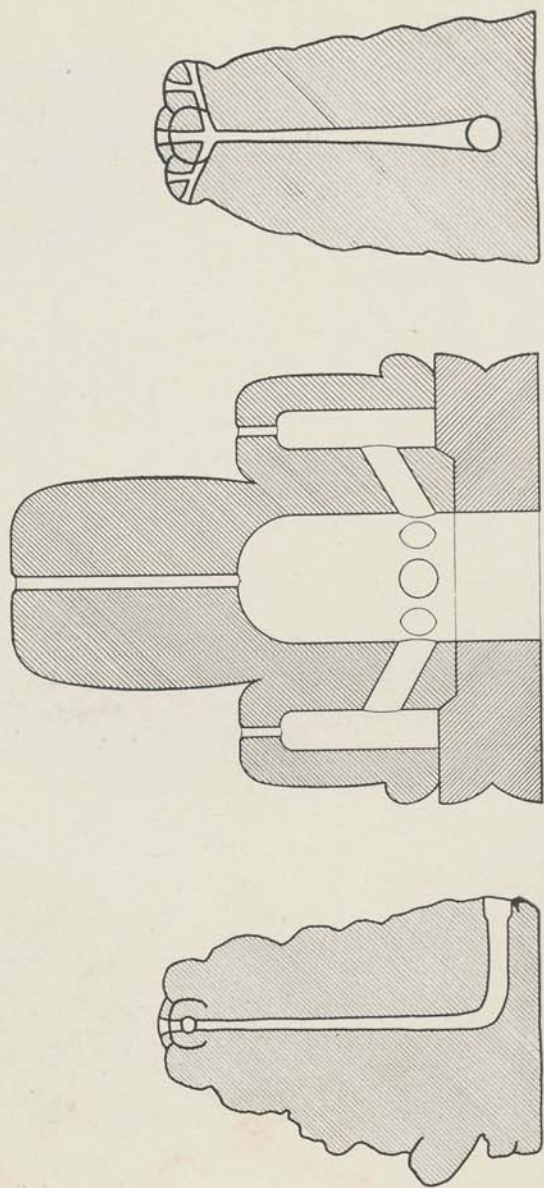
Foto Holt.

2. Waterwerkstuk van Sirah Këntjong (Kediri).
(No. 383a Mus. Bat., Foto O, D. 3031)

3. Waterwerkstuk in de oude poeri te Karang Asém, Bali.
(Foto O. D. 2665)

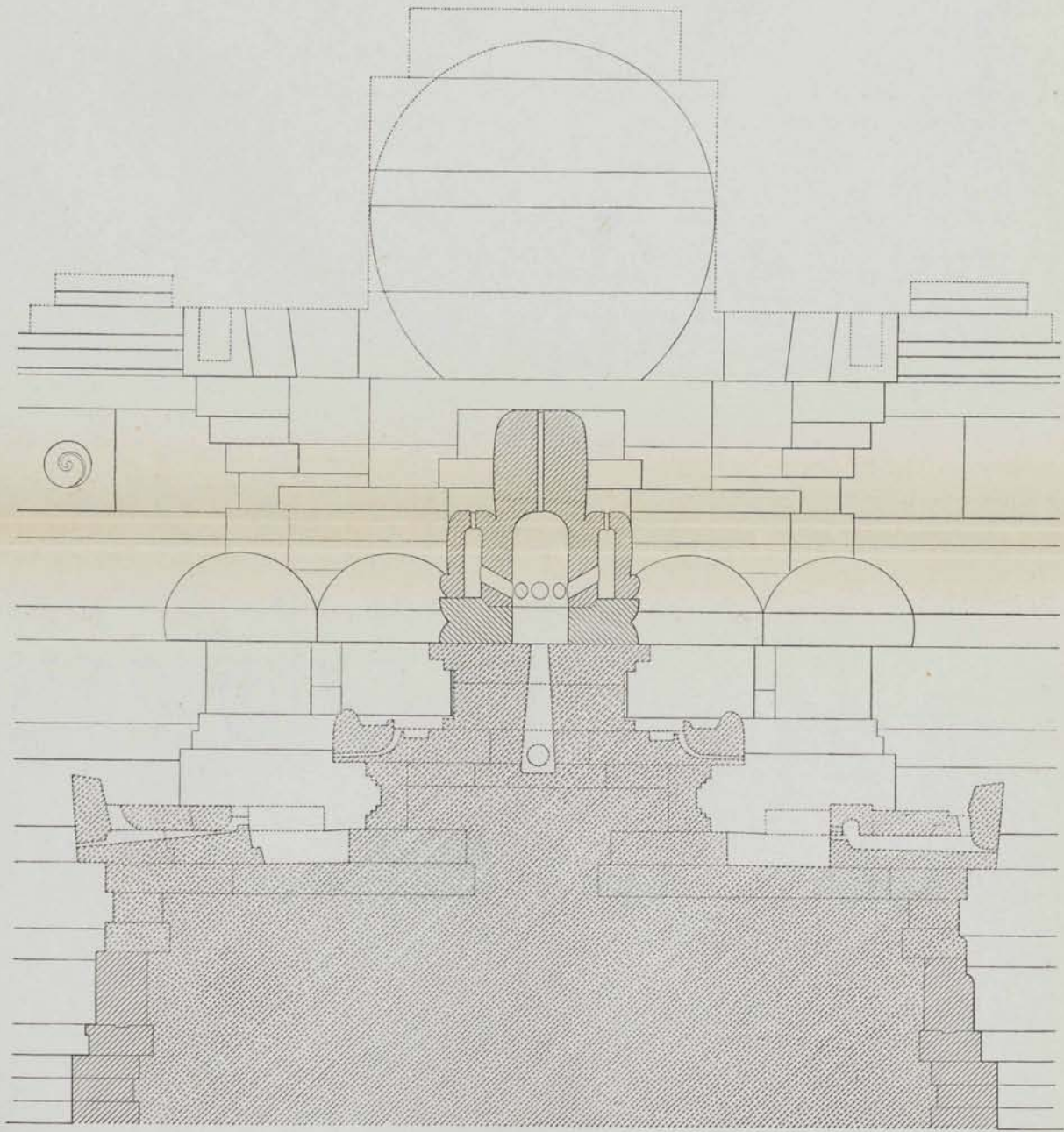
m.: 4. Doorsnede bekroningsstuk te Traawas.

l.: 5. Doorsnede no. 383a Mus. Bat. over lengte-as van den schildpad.

r.: 6. Id. over breedte-as van den schildpad.

„DJALATOENDA”

SCHAAL

DOORSNEDE C-H

0:00
00 0000 000000 00 00000 00000

7. Opstelling van het bekroningsstuk van Trawas op het centrale bouwdeel van Djataloenda.
(Doorsnedeteekening O. D.)

Men veroorlove mij, alvorens den gedachtengang neer te schrijven, dien het stuk bij mij opwekte, en de conclusies mede te deelen, waartoe deze mij bracht, een zoo volledig mogelijke beschrijving van het stuk te geven, welke beschrijving men aan de hand van de hier geboden afbeelding en doorsnede zal dienen te verlevendigen.

Het stuk dan bestaat uit twee losse gedeelten.

Het onderste gedeelte is een lotuskussen van ± 121 cm diameter en voorzien van de gebruikelijke lotusbladen van het onversierde soort. Het kussen is hoog ± 28 cm en op verschillende plaatsen aan den onderrand geschonden. Het glad afgewerkte bovenvlak vertoont in het midden een ronde opening, de mond van een ronden, 35 cm in diameter metenden cylinder, die dwars door het kussen loopt en dus ook aan de onderzijde uitmondt. Rondom de opening in het bovenvlak is de steen over eenigen afstand weggehakt en wel tot op een diepte van ± 5 cm en over een breedte van ± 14 cm; de buitenkant van deze sponning loopt schuins naar boven op. Het bovenste gedeelte van het stuk heeft echter een veel gecompliceerder vorm: rondom een ± 115 cm hoogen, aan het bovenvlak afgeplat-koepelvormig verloopenden cylinder staan vier, kruisgewijs tegenoverelkaar geplaatste, elk ± 55 cm hooge cylinders van dezelfde gedaante, welke lichamen dat van den middelsten cylinder snijden, zoodat die over een gedeelte van de hoogte in elkaar overgaan. Tusschen laatstgenoemde vier cylinders bevinden zich dan nog weer vier op dezelfde wijze opgestelde en gelijkvormige, doch slechts ± 42 cm hooge cylinders, terwijl de negen cylinders tezamen aan de basis omkneld worden door een nāga, die met zijn opgeheven, een juweel dragenden kop naar achteren omziet en zijn staartpunt om het lichaam geslagen heeft, aldus een cirkel vormend. De kop bevindt zich tusschen een der middelgrooten en kleine cylinders. De ruimten, die tusschen het slangenlichaam en de cylinders overblijven, zijn gevuld met telkens een knopvormige verhevenheid, die den indruk maken bedoeld te zijn als miniatuur-uitgaven der grooten cylinders.

De nāga heeft een ± 15 cm dik lichaam, terwijl de afstand van den bovenkant van den kop tot het bovenvlak van het lotuskussen ± 35 cm bedraagt; de kop is lang ± 24 cm. De

diameter van den grootsten cylinder is op de dikste plaats \pm 52 cm ¹⁾. De stijl is vroeg-Oostjavaansch.

Thans het inwendige van dit bovengedeelte. (Plaat 4)

Werpt men het stuk om, dan ontwaart men in het midden van het glad afgewerkte ondervlak een rond gat van denzelfden diameter als dat, hetwelk de uitmonding van den cilindervormigen koker in het lotuskussen uitmaakte; op geheel daaraan gelijke wijze loopt hier om dat gat een rand van dezelfde gedaante als de sponning om het gat in het lotuskussen, doch dan positief. Een en ander past nauwkeurig.

In drie der vier hoekpunten van een om dien rand beschreven denkbeeldig vierkant bevindt zich dan telkens nog een rond gat, van veel kleiner diameter dan het middelste, nl. \pm 11 cm. Deze drie gaten vinden niet hun voortzetting in corresponderende gaten in het lotuskussen, waarin zich immers maar één gat bevindt, en loopen dus dood tegen het bovenvlak van dat kussen. Waar alle vier genoemde gaten de openingen zijn van evenzoo-vele cilindervormige uithollingen in het bovenstuk, daar moeten wij dus veronderstellen, dat de drie kleinere gaten hebben gediend om de drie kleinere cilindervormige uithollingen in het bovenstuk uit te boren. Men vraagt zich af, waarom er zich echter in het vierde hoekpunt van het denkbeeldige vierkant niet een vierde boorgat bevindt? Vooral, indien men door nader onderzoek van het inwendige van het bovenstuk bemerkt heeft, dat er wél een vierde cilindervormige uitholling boven gevonden wordt. Dat onderzoek leert ons echter tevens de reden van het afwezig zijn van het vierde boorgat, aangezien daarbij blijkt, dat alle vier de kleinere cilindervormige uithollingen in verbinding staan met de grootere, middelste, en wel middels schuins naar boven verloopende kanalen, uitgaande van even boven den onderrand van de middelste uitholling. Blijkbaar heeft men nu aanvankelijk de eerste der vier kleinere cylinders vanuit de middelste willen uitboren, doch heeft toen bedacht, dat het veel gemakkelijker zou zijn dit van het ondervlak uit te doen, waarna men dan nog altijd een verbinding tusschen middelste en kleinere cylinders kon bewerkstelligen. De diepte, waarover de verschillende

¹⁾ De nāga is over de geheele oppervlakte sterk verweerd.

uithollingen rechtstandig op het ondervlak in het stuk door-
dringen, is voor de middelste ± 59 cm en voor de vier kleinere
 ± 44 cm.

Hiermede is echter nog niet alles gezegd, aangezien ook de
vier kleinste der negen cylinders van uithollingen voorzien zijn,
die echter evenmin van het ondervlak van het bovenstuk uitgaan
doch alle vier van de middelste uitholling uit zijn bewerkstelligd.
Hun diepte is daardoor niet nauwkeurig te meten.

Ten slotte dient dan nog opgemerkt te worden, dat van den
top van al de genoemde uithollingen naar den top der cylinders,
waarin zij zich bevinden, smalle, pijpvormige kanalen loopen, die
voor de vier meetbare cylinders ± 11 cm lang zijn, terwijl de
middelste cylinder er een van ± 61 cm heeft. De lengte van die
der vier kleinste cylinders is niet goed te meten. De diameter
dier kanalen varieert van 1 tot 3 cm¹⁾.

Wat kan nu de beteekenis zijn van den uitwendigen vorm
zoowel als van de uithollingen in het inwendige van ons stuk?

Om deze vraag met eenige kans op zekerheid te kunnen
beantwoorden dienen wij eerst eens te zien of er misschien andere,
dergelijke voorwerpen gevonden zijn, waarvan de beteekenis
vaststaat of gemakkelijk gevonden kan worden. Inderdaad zijn er
zulke stukken aan te wijzen en wel een uit de Oudjavaansche
periode, thans in het museum te Batavia opgesteld en eenmaal
staande op de onderneming Sirah Këntjong bij Wlingi²⁾ (Plaat 2),
het andere van later tijd en van Balisch maaksel, een sieraad uitma-
kende van de oude vorstenpoeri te Karang Asëm op Bali³⁾. (Plaat 3)

¹⁾ Hoewel de geheele oppervlakte van het stuk hetzij door verwe-
ring, hetzij doordat men er niet de laatste hand aan heeft gelegd, het-
zij doordat men het ruw heeft gelaten om het met pleister te kunnen
bedekken, ruw en het binnenwerk ten ruwste behakt is, zijn die pijp-
vormige kanalen van binnen zeer glad, zoodat het den indruk maakt,
dat zij òf door gebruik zijn gladgeslepen òf oorspronkelijk met me-
taal waren bekleed. Dit laatste heb ik door gebrek aan tijd niet kunnen
vaststellen.

²⁾ Inventaris II: 352, no. 2108 (steenen kegel) en de daar opgegeven
literatuur. Afbeelding in T. B. G. LVIII (1919) t.o. pag. 441, *Cultuurgesch.
van Java in beeld* fig. 125 en *Djâwâ* 1926: 336, fig. 1, alle van dezelfde
foto. Ander aanzicht in T. B. G. LXIV (1924), fig. 9 en onze afbeelding 2.

³⁾ Foto O. D. 2664, 2665, 2666.

Beschouwen wij beide stukken eens nader.

Het eerste stuk is reeds herhaaldelijk beschreven en heeft aanleiding gegeven tot gissingen in verband met de geschiedenis van Java ¹⁾. (Plaat 2)

Het is een steenen kegel, bestaande uit een lotuskussen, waarop een schildpad ligt, die op zijn schild een tweemaal horizontaal ingesnoerden en dus driedeeligen berg draagt, bekroond met een kogel, waaromheen kruisgewijs vier gelijk groote kogels zijn gerangschikt. Om de onderste insnoering van den berg — die als zoodanig door rotsmotieven kenbaar is gemaakt — is een nāga gewonden, wiens opgestoken kop zich boven dien van den schildpad bevindt en een juweel draagt. Aan dien nāga schijnen, aan weerszijden van den kop, twee wezens te trekken of te schuiven; aan de eene zijde zijn het kennelijk goden, aan de andere zijde òf asura's òf ṛṣi's. Boven de bovenste insnoering ziet men dan nog een drietal wezens afgebeeld en wel, boven de nāga- en schildpadkoppen een paard, waarvan naar links en rechts een tweetal dieren met de van vele reliefs overbekende „klapooren” wegvluchten. Het gansche stuk is 100 cm hoog en meet ± 70 cm aan de basis. De stijl is laat-Oostjavaansch.

Bezien wij dit stuk goed dan blijkt, dat er zich aan de achterzijde van den schildpad een gat bevindt, de uitmonding van een cilindervormig kanaal, dat 7 cm in diameter meet en zich, na over een afstand van 7 cm horizontaal in het stuk te zijn doorgedrongen, plotseling vernauwt tot een diameter van 5 cm, welke diameter dan langzamerhand nog afneemt en op de nauwste plaats ongeveer 3 cm schijnt te zijn. (Plaat 5 en 6) Op een afstand van ± 35 cm buigt dit kanaal zich rechthoekig naar boven om en mondt, na het stuk over de geheele lengte doorloopen te

¹⁾ Zie BRANDES in Notulen Bat. Gen. 1893:112 vlgg. en de beschrijving in den catalogus onder no. 383A (nieuw nummer 4385). Voorts BOSCH in T. B. G. LVIII (1919):441 en KROM bij KERN, Nāgarakṛtāgama-uitgave pag. 292. Ten slotte nog *Djāwā* 1926:333 vlgg.

Dat het stuk iets met het *ṣrāddha* van de Rājapatnī zou te maken hebben gehad, zooals BOSCH en KROM meenen (l. l. c. c.), moet ik betwijfelen op grond van mijne in *Bijdragen* 89 (1932): 97 vlgg. verdedigde opvatting, dat de grens tusschen Janggala en Pañjalu voor het grootste gedeelte door den Brantas gevormd werd en via Bajalangoe liep.

hebben, precies in het midden van de middelste der kogels, welke het stuk bekronen, uit. Op 15 cm afstand van deze uitmonding vertakt het kanaal zich echter, welke 2 vertakkingen in schuins opwaartsche richting oploopen en uitmonden in den zijkant van de twee kogels, die zich boven de goden en de asura's of *ṛṣi*'s bevinden. Daarmede is echter nog niet alles gezegd, aangezien in het midden van die twee kogels een zijtak van dat kanaal rechtstandig omhoog gaat en uitmondt in het midden van den bovenkant der kogels. In totaal zijn er dus 5 openingen.

Elders heb ik erop gewezen dat dit stuk naar alle waarschijnlijkheid een voorstelling is van het ronddraaiend verplaatst worden van de bovenste helft van den Mahāmeru van Indië naar Java door de gezamenlijke goden, asura's, *ṛṣi*'s enz., de Javaansche versie van het amṛtamanthana, het karnen van het amṛta ¹⁾. Ik heb daarbij het voorkomen van schildpad en paard niet als een bewijs beschouwd, dat het stuk het uit het Mahābhārata bekende verhaal van het karnen van de melkzee en het verkrijgen van het amṛta daaruit zou voorstellen — waartoe teveel der bij die gelegenheid te voorschijn komende zaken ontbreken —, doch heb gemeend dat wij daarin slechts een aanduiding hebben te zien, dat het hier om den Mahāmeru gaat en niet bv. om een willekeurigen anderen berg. Tevens heb ik er toen op gewezen dat het kanaal, dat door het stuk loopt, waarschijnlijk de bedoeling had om er een of ander heilig water door te laten stroomen en het geheel dus als een wijwaterfontein zou zijn op te vatten.

Voorloopig constateeren wij thans echter dat de bergkegel, de nāga en de openingen, bij alle verschil in aantal en vorm, toch sterk aan diezelfde onderdeelen van het stuk van Trawas herinneren en dat wij goed zullen doen dit stuk in de gedachte te houden bij alle verdere pogingen de beteekenis van het eerstgenoemde uit te vinden.

Gaan wij intusschen over tot het bezichtigen van het tweede stuk, dat ik in de vergelijking met dat van Trawas zou willen betrekken, het waterwerk van Karang Asém.

Het is een sterk op het laatst behandelde gelijkend stuk, waaraan wij, van beneden naar boven, de volgende onderdeelen onder-

¹⁾ *Djāwā* 1926:333 vlgg.

kennen. (Plaat 3) Een schildpad, wiens zwempooten laten zien, dat wij met een waterschildpad te doen hebben, hoewel de kop evenals die van de boenglon (de groote groene hagedis) van een vlamme kam voorzien is ¹⁾. De neus is afgebroken en kan, gezien het feit, dat een waterschildpad is voorgesteld, tamelijk lang geweest zijn; tenzij niet een boeloës (zoetwaterschildpad), doch een pënjoe (zeeschildpad) is bedoeld, in welk geval de neuspartij meer snavelvormig geweest is ²⁾. Op dezen schildpad staat een kegelvormige bergpartij, aan de basis omkneld door een nāga, wiens lichaam telkens om de pooten van den schildpad geslagen is, terwijl de hals zich om dien van den schildpad buigt en boven den schildpadkop een met een kroon getooiden nāga-kop torst; de staart heeft zich aan de tegenovergestelde zijde verheven, doch is aan de punt afgebroken. De berg is met karangans versierd (aan den voet beurtelings karang bintoeloe (éénoog-motief) en goenoengans, daarboven een reeks goenoengan-motieven, daarboven aan elke zijde van den berg een karang bintoeloe tusschen twee karangans hasti, daarboven idem en tenslotte nogmaals), welke met de van de oude vorstenpoeri van Kloengkoeng bekende parelijstjes ³⁾ onderling in verticale richting verbonden zijn. Tusschen deze karangans vinden wij enkele figuren. In de eerste plaats boven den nāga-kop een goden- of godinnefiguur (de foto is tamelijk onduidelijk) binnen een stralenkrans en aan de achterzijde een paard, waarboven een dergelijke godinnefiguur als aan de andere zijde, doch grooter. Boomen verlevendigen het geheel. Ten slotte dient nog opgemerkt te worden, dat uit den bek van den schildpad water kan spuiten, eveneens uit een holte boven het paard en waarschijnlijk nog op andere plaatsen. Het stuk

¹⁾ Kan die vlamme kam iets te maken hebben, zoo vraag ik mij af, met het feit dat de naam van den aardschildpad — badawangnala — is afgeleid van Skt. waḍabānala, hetgeen het onderzeesche vuur aanduidt, dat aan de Zuidpool uit een grot, genaamd de Merriemuil, te voorschijn komt?

²⁾ De voor deze en dergelijke voorstellingen gebezigde schildpad is nl. niet steeds van eenzelfde soort. Die van het stuk van Sirah Këntjong is kennelijk een pënjoe; op Bali is het gewoonlijk de boeloës, die als basis voor een monument dient. Zie MOOJEN, *Kunst op Bali*, plaat CLXXVII (boeloës), CLXXXVI (idem) CCIII (idem).

³⁾ Vgl. MOOJEN, o. c. plaat LII vlgg.

staat op een verhevenheid in het midden van een vierkanten vijver en is ondergronds met den wal door een pijpleiding verbonden, waardoor het water van onderen af het stuk binnendrong om vervolgens uit de verschillende openingen naar buiten te vloeien.

Het zal den lezer wel duidelijk geworden zijn, dat wij hier wederom met een voorstelling van den Mahāmeru te doen hebben. Schildpad, nāga, paard en rotsmotieven wijzen daar al op. Doch evenmin als dat met het vorige stuk het geval was, vinden wij hier alles, wat bij het karnen van de melkzee ter sprake kwam; geen spoor van de goden en daemonen, die aan den nāga trekken — die men toch op elke Balische teekening van het karnen van de melkzee nauwkeurig afgebeeld aantreft — geen juweel, geen olifant van Indra, geen amṛta enz. enz. Wel zouden wij in de beide godenfiguren Lakṣmī en Dhanwantari kunnen herkennen, maar dat is dan ook alles. Het behoeft dan ook geen betoog, dat hier niet het karnen bedoeld is, doch uitsluitend een gelegenheid gezocht werd den Mahāmeru uit te beelden en wel met de bedoeling aan den vijver en daarmee aan de poeri het karakter te verleenen, dat een Indisch vorstenpaleis dient te hebben: middelpunt van de wereld ¹⁾. Toch is daarmee nog niet alles gezegd.

Wij hebben namelijk in onze beschrijving van het stuk een onderdeel weggelaten, dat er schijnbaar niet bij behoort en dat

¹⁾ Het mag bekend verondersteld worden, dat elk Aziatisch rijk van de fictie uitging het eenige rechtmatige te zijn en alle overige bestaande rijken theoretisch negeerde. Deze opvatting, die wij in duizend en meer details van het ceremonieel en den bouw der paleizen, doch ook in de positie en de vereering van den vorst kunnen terugvinden, ging ongetwijfeld uit van de Oudaziatische grondstelling, dat het wereldrijk de afspiegeling was van het hemelsche rijk, dat wil zeggen van den sterrenhemel. De koning was de afspiegeling (zoon) van de zon, zijn hofgrooten die van de planeten, de vaste ambtenaren en het volk die van de eindelooze massa der vaste sterren. Zie hiervoor JEREMIAS, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*, 171 vlgg. Voorts nog HEINE GELDERN in *Wiener Beiträge zur Kunst und Kulturgeschichte Asiens* IV: 28 vlgg. Uit een en ander volgt dat de kratons der Javaansche oppervorsten door hun bewoners als het middelpunt der aarde werden beschouwd, onverschillig waar zij lagen. Omgekeerd mag men uit het voorkomen van dergelijke kenteekenen afleiden dat de bouwer van een kraton zichzelf als oppervorst beschouwde, wereldbeheerscher, cakrawartin.

wij thans in oogenschouw willen nemen. Het is een lancetvormige cartouche, welke zich links van den nāga-kop bevindt en rechtstandig is aangebracht. Op die cartouche zijn, boven elkaar en in bas-relief, enkele voorstellingen te herkennen, te weten (van onderen naar boven gerekend): een bergpartij, waarboven een ronde schijf, vervolgens een op zijn convexe zijde liggende sikkal, een ring en een vlam.

Oogenschijnlijk valt deze combinatie van figuren onder de groote groep van zoogenaamde tjandra sēngkalans, welke een jaartal in beeld brengen. Toch schijnt dit hier nu eens niet het geval te zijn, wat reeds door de elders niet voorkomende verticale opstelling der symbolen aannemelijk wordt.

Navraag ter plaatse liet mij weten, dat men daar deze combinatie als een in beeld gebrachte mantra opvat en niet als een jaartal. De mantra heet pangidjēng karang ¹⁾.

Intusschen is het waarschijnlijk, dat het stuk uit omstreeks 1800 A.D. dateert, aangezien van het oudste gebouw uit de poeri te Karang Asēm bekend zou zijn, dat het uit 1802 stamt. Nemen wij de grenzen wat ruim, dan kunnen wij het waterwerk een stuk uit de 18e of 19e eeuw noemen; een recent stuk dus in vergelijking met de beide andere en wel een bewijs hoezeer de voorstelling van een waterspuitenden berg traditioneel is.

Thans hebben wij dan genoegzaam vergelijkingsmateriaal vergaard om met eenige kans op succes onze taak van de verklaring van het stuk van Trawas aan te vatten.

¹⁾ Het is interessant op te merken, dat de combinatie der symbolen sterk doet denken aan de stūpa-mantra's van Tibet en elders (WADDEL, *Lamaism*, pag. 262). Dáár heeft men achtereenvolgens op elkaar gestapeld een vierkant, een cirkel, driehoek, maansikkel en vlam, respectievelijk als symbolen staande voor aarde, water, vuur, lucht en aether. Met het vierkant als aardsymbool komt uiteraard de bergpartij van ons stuk overeen, daar dit ook een symbool van de aarde is. In hoeverre een en ander kan samenhangen zou een nader onderzoek moeten uitmaken. De naam pangidjēng karang zou erop kunnen wijzen, dat de mantra tot bescherming van het erf is aangebracht, wat ook wel met stūpa's geschiedde en in Tibet nog geschiedt. Pangidjēng is een ding dat tot bescherming dient, pangidjēng rare een middel om kleine kinderen (rare) tegen lejaks, heksen, te beschermen. Zie v. D. TUUK s. v. hidjēng.

Ik geloof niet, dat het moeilijk zal blijken te zijn den lezer ervan te overtuigen, dat ons stuk van Trawas, met zijn uithollingen en kanalen, evenzeer een waterwerk is geweest als wij dat van het stuk van Sirah Kěntjong mogen vermoeden, van dat van Karang Asěm met zekerheid weten. Het is uitgesloten te achten dat men de groote, gecompliceerde uithollingen aanbracht bijvoorbeeld om het gewicht te verminderen.

De koker door het lotuskussen en de pijpvormige kanalen spreken een andere taal en zouden het stuk hoogstens nog als een reusachtig reukvat kunnen doen opvatten. Hoewel er geen steekhoudend bewijs kan bijgebracht worden dat dit laatste niet het geval was — men zou zelfs aan de rook uitstootende „goenoengans” van de Vorstenlandsche garěběgs kunnen denken of aan de getrouwe en naturalistische Měrapī-uitbeelding, welke ik bij de viering van het Sapanan-feest te Gamping (Jogjakarta) in den stoet al rookend zag meegedragen worden — toch geloof ik, dat het voorbeeld van onze beide andere stukken de weegschaalten gunste van een waterwerk kan doen doorslaan.

In dat geval zouden wij ons de zaak zoo moeten voorstellen, dat een gesloten waterleiding het water van eenige hoogte aanvoerde, dit tot onder het midden van het lotuskussen leidde om vervolgens naar boven om te buigen en het stuk van water te voorzien. Dit zou zich dan in de verschillende drukkamers, niet minder dan negen in getal, verzamelen, en vandaaruit door de pijpvormige kanalen naar buiten spuiten of opwellen. Dit laatste hangt uiteraard af van de kracht, waarmede het water werd aangevoerd. Was het verval groot en het gesloten gedeelte van de leiding lang genoeg, dan zou een overdruk ontstaan, die het water inderdaad tamelijk hoog zou doen opspuiten. Daartoe zouden echter — om althans een behoorlijken straal te verkrijgen — de pijpvormige kanalen zich aan den mond iets moeten vernauwen, hetgeen niet het geval is; integendeel, zij verwijden zich eenigszins, hetgeen misschien gedeeltelijk aan uitslijting te wijten kan zijn, doch gedeeltelijk ook opzet moet geweest zijn. Wij moeten dan ook veronderstellen, dat wij niet met een fontein doch met een bron, een oemboel te maken hebben, waaruit het water opwelde om vervolgens langs het zijvlak van de verschillende cilindfers, den nāga en het lotuskussen af te vloeien. Dit laatste

is ook meer in overeenstemming met de Javaansche eischen, aan zulk een waterwerk te stellen. Het geheel zal dan na eenigen tijd geheel met groen mos begroeid zijn geweest, hetgeen ook al in overeenstemming is met het beeld, dat bij de Javanen door het stuk in den geest werd opgeroepen en waarmede wij ons thans bezig zullen houden.

Het behoeft namelijk even weinig betoog als hierboven het geval was, om den lezer in den uitwendigen vorm van ons stuk een gestyleerde hemelberg-voorstelling te doen herkennen. Bij beide behandelde stukken, die van Sirah Këntjong en van Karang Asëm, bleek dat het geval te zijn en er kunnen weinig redenen gevonden worden om aan te nemen dat ons stuk iets geheel anders voorstellen zou. De nāga, die zich aan den voet van het stuk heeft neergeveld, kan ook zonder de daaraan trekkende goden of daemonen de gedachte aan den kosmischen berg opwekken en een ieder, die op Java geen vreemdeling is, weet dat nog naar huidig gevoelen de aarde op een of meer (acht) nāga's rust. Weliswaar vinden wij hier en bij de beide behandelde stukken slechts één nāga, doch bij een geheel gelijksoortige voorstelling, op Bali te Pedjeng gevonden en op een wijwatervat aangebracht, zien wij een achttal nāga's in functie ¹⁾. Ook daar is kennelijk de hemelberg, de Mahāmeru, de kosmische berg en voorstelling van het verblijf van menschen, daemonen en goden afgebeeld.

Er doet zich bij ons stuk echter nog iets bijzonders voor, dat alleen zal opvallen aan kenners van de streek, waar het gevonden is. Denkt men zich namelijk de cilindrische vormen der negen onderdeelen ietwat in elkaar overgaand, dan ontstaat een geheel, dat de grootste overeenkomst vertoont met den berg, tegenover welke het stuk thans is opgesteld — de Pēnanggoengan. Deze berg toch vertoont een voor bergen opmerkelijke en opvallende regelmaat van vormen en wel zoodanig, dat men gemakkelijk een krans van ongeveer gelijk hooge en ongeveer in kruisvorm rondom den hoofdtop gerangschikte neventoppen kan ontwaren: de Goenoeng Kēmoentjoep in het Z. O. (1238 m), de Goenoeng Sarahklapa in het Z.W. (1235 m), de Goenoeng Bēkēl in het N.W. (1240 m) en de Goenoeng Gadjahmoengkoer in het N.O. (1089 m), een en

¹⁾ Zie *Oudheden van Bali* I: 169 vlgg., II: pl. 57-60.

ander, zooals gezegd, rondom den eigenlijken Pënanngoengan-top (1659 m)¹⁾. Tusschen de genoemde vier neventoppen ontdekt men, op lager niveau en met iets minder regelmaat, vier lagere toppen, zooals de Goenoeng Wangi (987 m), de Goenoeng Bënde (1015 m), de Goenoeng Djambi (745 m) en de Goenoeng Gambar (588 m). Zooals men ziet is de overeenkomst in structuur met ons waterwerk opvallend en zonder twijfel heeft men bij het vervaardigen van het laatste het natuurlijke voorbeeld in de gedachten, ja, wellicht een toespeling op dien berg op het oog gehad. Immers, uit de Oudjavaansche literatuur blijkt ons dat de Pënanngoengan werd beschouwd als een berg van groote heiligheid, hetgeen bevestigd wordt door het feit, dat deze berg naar verhouding de meeste heiligdommen op zijn hellingen draagt en daarin misschien alleen door den Mërapï overtroffen werd²⁾. Men vergeve mij een kleine uitweiding terzake, welke het nut kan hebben de aandacht nogmaals op deze heiligheid van den berg en zijn beteekenis voor de Oudjavaansche maatschappij te vestigen.

In de Tantu Panggëlaran, welk voor de kennis van de Oudjavaansche geestelijkheid zoo belangrijk werk door de critische

¹⁾ Deze regelmatige vorm is reeds door ROUFFAER als bijzonder opgemerkt, terwijl RASSERS er het symbool van de vier-vijfdeeling in wil zien. Zie N. B. G. XLVII (1909): 182 noot 1 en *De Pandji-Roman* pag. 298 vlg. Dat intusschen twijfel is opgekomen aan de juistheid van de door ROUFFAER l. c. verdedigde opvatting, dat Erlangga's kluizenarij van den Pucangan op den Pënanngoengan zou gelegen hebben, moge den lezer uit een nog in de *Bijdragen* te verschijnen Oudheidkundige Aanteekening t. z. t. blijken.

²⁾ Na het afsluiten van dit artikel heeft de Heer A. Gall te Soerabaja in samenwerking met schrijver dezes onderzoekingen ingesteld naar het voorkomen van oudheden op de hoogere hellingen van den Pënanngoengan. Zijn pogingen zijn met buitengewoon en verrassend resultaat bekroond, aangezien thans, bij het aanbreken van den regentijd, die verder onderzoek belemmert, reeds een totaal van niet minder dan 40 onbekende ruïnes van monumenten is ontdekt, benevens verscheidene kluizenaarsgrotten en enkele inscripties. Er is echter nog geen sprake van dat de geheele berg is afgezocht, zoodat wij mogen verwachten dat de lijst nog aanmerkelijk zal groeien. Het totaal van thans bekende oudheden van den Pënanngoengan, gerekend van voet tot top, bedraagt 65, een ongehoord groot getal voor een betrekkelijk kleinen berg als deze. (Dec. 1935).

uitgave van Pigeaud algemeen toegankelijk is, vinden wij enkele malen van onzen berg gesproken. Dat wil zeggen, er is alle aanleiding om den daarin vermelden berg Pawitra met den Pëngoengan te identificeeren. De beteekenis, die daar echter aan den berg gehecht wordt, is voor het beter verstaan van ons stuk van zoo groot belang, dat ik hier de bedoelde plaatsen laat volgen.

In den aanvang van het werk wordt, naar men weet, gesproken van het overbrengen van de bovenste helft van den Indischen Mahāmeru, den godenberg, naar Java, teneinde dit eiland meer stevigheid te geven. Als de goden de Mahāmeru-helft op het westelijk deel van Java neerzetten, blijkt het gewicht daarvan echter niet goed geplaatst te zijn, aangezien het eiland in het Oosten opwipt. Om dit te verhelpen trekken de goden den berg wederom uit en brengen hem naar Oost-Java, alwaar hij nog staat; het is de S(oe)meroe, op de topographische kaarten ook Mahameroe genoemd. Intusschen waren er onderweg vele stukken afgevallen, die achtereenvolgens de thans bekende bergen van Java vormden — Katong (= Lawoe), Wilis, Kampud (= Këloed), Kawi, Arjuna en Kumukus (= Wëwirang). Dan gaat de tekst echter voort:

„De heilige Mahāmeru was aan den onderrand door het afvallen (der brokken) uitgehold, zoodat hij naar het Noorden helde. Zijn top schudde en knapte af. Toen zetten de goden den top van den Mahāmeru neer, zeggende: „Kijk! Een Pawitra (Reiniger) is hij!” Daarom is wat nu Pawitra heet de top van den Mahāmeru naar men van ouds vertelt” ¹⁾.

¹⁾ *Tantu Panggëlaran*, ed. PIGEAUD pag. 66, vertaling pag. 136 (waar het getal 66 voor regel 10 v. o. in stede van voor regel 13 v. b. dient te worden aangebracht). Mijn vertaling wijkt in kleinigheden van die van Pigeaud af. Zoo meen ik dat pukah een duidelijker zin geeft als het vertaald wordt met „knapte af” in stede van met „knakte”. Bij dit laatste woord stelt men zich namelijk voor, dat de top nog aan den berg hing en daaruit volgt, dat het vervolg niet anders aangeeft dan de wederoprichting van dien top. Daarmede zou echter de identificatie van den Pawitra met den Pëngoengan onmogelijk worden. Aan die wederoprichting heeft Pigeaud dan ook waarschijnlijk gedacht, toen hij *pawitra* vertaalde met „rein” (hersteld, in orde). Het woord *pawitra* heeft echter zeer vele, alle op het begrip „reinigend” teruggaande beteekenissen, zooals „zeef”, speciaal voor het soma-sap, voorts het Kuça-gras, of een ring,

Uit een andere plaats van hetzelfde werk blijkt voorts onomstootelijk, dat wij dezen Pawitra niet — zooals men zou kunnen vermoeden — in de onmiddellijke nabijheid van den Smeroe moeten zoeken, doch dat hij de Pëngoengan is. Er wordt daar namelijk verhaald dat Çiwa bezig was met het in orde maken van een kluizenarij op den Mahāmeroe en daarbij gestoord werd door de komst van Umā, die zich voor den tijd van Çiwa's bezigheid op den Mahāmeru een verblijf op den Wilis zag toegewezen, doch het verlangen naar den Heer niet langer had kunnen bedwingen. Een twist ontstond, waarna Umā zich op den Arjuna terugtrok en Çiwa de kluizenarij voltooidde. Vervolgens zegt het verhaal:

„De Heer ging van den Mahāmeru naar den berg Pawitra. De „Heer volbracht de trisandhyāwrata” (morgen-, middag- en avondgeloofte) „waarbij hij elken dag drie keer en elken nacht drie „keer baadde. Het badwater vloeide naar Warung Gama. Dat er „geen water is op den Pawitra, komt omdat het opging aan bad- „water voor den Heer, naar men van ouds vertelt. Toen ging hij „weg van den Pawitra. Hij ging yoga verrichten op den top van „den berg Kumukus. Toen wilde de Heer Guru wateren — „rookend ontstond er zwavel (of: de Kumukus werd de Wëlrang), „zooals het tot op heden is” ¹⁾.

Het is duidelijk, dat de nabijheid van Pawitra en Kumukus, welke laatste berg hier zijn bijnaam van den zwavelberg (Wëlrang) verklaard krijgt, benevens de toespeling op de droogte van den Pawitra, welke eigenschap een der kenmerkendste is van den Pëngoengan ²⁾, geen ruimte laat voor twijfel. Daar komt dan

daarvan gemaakt, gesmolten boter, honig, regen, een bepaald vat voor een offer, de upawīta enz. Welke van deze beteekenissen in de Tantu bedoeld is, kunnen wij natuurlijk niet uitmaken, doch het is althans niet ondenkbaar, dat men een bepaald voorwerp op het oog had, welks gedaante op die van den berg geleek en de goden deed zeggen: „Kijk! Een P. is hij!” Voor de mogelijkheid, dat dat een lingga zou zijn, zie beneden pag. 196 noot 3.

¹⁾ Ibidem pag. 100, vert. pag. 167.

²⁾ Het is opmerkenswaard, dat in een geschrift als de Tantu over de droogte van den Pëngoengan gesproken wordt. Wij mogen hier misschien uit opmaken, dat deze berg reeds toen ontboscht was, ja, dit al in ouder tijden zal geweest zijn, aangezien het in de 16e eeuw reeds in mythe-vorm was gekleed en verklaard werd.

nog bij dat in den naam van de op de Oosthelling van den Pěnanggoengan gelegen desa Bětra met recht een herinnering aan het oude Pawitra kan worden gezien, zooals uit de oorkonden kan blijken ¹⁾. De naam komt reeds in 929 A. D. voor en duidt dan kennelijk den Pěnanggoengan aan ²⁾. Nu is het wel interessant dat ons stuk een opmerkelijken samenhang vertoont met dien heiligen berg, doch zulks zal weinig nut hebben te constateeren, als wij niet tevens kunnen aantonen, dat de opstelling van het stuk iets met dien Pawitra-Pěnanggoengan uit te staan had. Dat er zich te Trawas eenmaal een kraton bevonden zou hebben is niet aan te nemen — de totale afwezigheid van fundeeringsresten, scherven en dergelijke sporen bevestigen dit door de afgelegen en heuvelachtige ligging reeds gewekte vermoeden. Bedoelde afwezigheid van fundeeringsresten doet zelfs veronderstellen, dat het stuk in het geheel niet thuishoort op de plaats, waar het gevonden is, daar bij het graven van het bassin op geen fundeeringsresten, van welken aard ook, gestooten werd ³⁾. Wij mogen dus wel aannemen, dat het stuk niet oorspronkelijk te Trawas heeft gestaan. Doch waar kan het dan geplaatst geweest zijn?

Het is uit de literatuur bekend, dat Trawas in de vorige eeuw, toen de belangstelling voor de Javaansche oudheden ontwaakte en er, waarschijnlijk eerst tengevolge van de ontbossing der verschillende berghellingen ten behoeve van de verplichte koffiecultuur, overal monumenten, beelden en fragmenten te voorschijn kwamen, als stapelplaats gediend heeft voor de stukken, welke amateur-archaeologen op hun tochten waardig gekeurd hadden in hun verzameling opgenomen te worden. Dat wil zeggen, na eerst fraai schoongemaakt, bijgepleisterd, gerestaureerd en ten

¹⁾ Zie VAN STEIN CALLENFELS in *Oudheidk. Verslag* 1916: 85. De daar vermelde dharmāçrama uit Ayam Wuruks dagen zal men wel hebben te zoeken in de overblijfselen in de desa Kěsiman (= ka-sīma-an) dichtbij Bětra en vermeld in O. V. 1923: 9.

²⁾ Zie T. B. G. 1925: 222 vlgg.

³⁾ Mijn eerste gedachte was dat het stuk oorspronkelijk in Trawas thuishoorde, omdat de lijn, welke men van den top van den Pěnanggoengan langs den verbindingsweg met den Boetak kan trekken, juist langs de plaats van het stuk loopt. Deze coincidentie zou opvallend zijn, indien wij andere redenen hadden om het stuk daar te plaatsen, doch zonder deze durf ik er niet op te bouwen.

slotte door de witkwast van de finishing touch voorzien te zijn — men leefde in den tijd van het neo-klassicisme en vereerde alles wat er als marmer uitzag — op de treden van de voorgalerij van een landhuis tusschen chevelures en palmen te worden opgesteld. Trawas zag op deze wijze de fraaiste stukken uit de omgeving tot zich komen om vroeg of laat weer te verdwijnen en het waren uiteraard de stukken van de in die omgeving aanwezige berg-hellingen, welke dit voorrecht genoten. Nu levert de onmiddellijk achter Trawas gelegen Goenoeng Boetak niets anders op dan de beide kolossen van Kěmlaka gěđe, die zelfs den toenmaligen tempelschenners te zwaar bleken te zijn. Ook de daarachter gelegen Wělrang bezit aan deze zijde niets bijzonders, zoodat overblijft de Pěnanggoengan. Maar deze berg kenmerkt zich, zooals wij reeds weten, juist door een groot aantal van heiligdommen, zoodat wij, ook al blijkt de kans groot te zijn dat ons stuk van den Pěnanggoengan afkomstig is, voor een moeilijke keuze staan. In de eerste plaats is daar de grafbadplaats van Djalatoenđa, welke overvloedig materiaal kan hebben opgeleverd voor de 19e eeuwse verzamelwoede. Maar dan is er, hoewel aan de andere zijde gelegen, de grafbadplaats van Bělahan, waarvan wij zeker weten dat het hoofdbeeld gedurende langen tijd te Trawas heeft gestaan. Voorts bevinden zich te Trawas nog enkele stukken, waarvan kan worden aangetoond, dat zij afkomstig zijn van het complex Selakělir, iets hooger dan Djalatoenđa en meer naar den kant van Trawas gelegen. Doch ook daarmee zijn wij nog niet uitgepraat. Aan de andere zijde, tegenover de voortoppen Goenoeng Běkěl en Goenoeng Gadjahmoengkoer bevinden zich nog enkele, nimmer goed onderzochte of opgenomen complexen van terrassen en tjañdi's, die alle eventueel in aanmerking zouden kunnen komen voor ons stuk ¹⁾. Bij een dergelijke veelheid van mogelijkheden leek het een onmogelijkheid de keuze te bepalen en ik zou de hoop op het terugvinden van de oorspronkelijke opstelling dan ook geheel opgegeven hebben, indien Z. H. Mangkoe Nagoro, die zich voor het stuk interesseerde, mij niet de

¹⁾ Inmiddels is gebleken dat geen dezer monumenten voor ons stuk in aanmerking kan komen, daar zij alle uit de 14e en 15e eeuw dateeren, terwijl de stijl van den nāga van ons stuk op den tijd van Djalatoenđa wijst.

vraag had voorgelegd of men er niet een tjandra sengkala in zou mogen zoeken, een chronogram-in-beeld. Hoewel het jaartal, dat door Z. H. werd voorgeslagen (1498 Çaka = 1576 A. D.), mij om verschillende redenen niet mogelijk leek, aanvaardde ik de gegeven wenk dankbaar en kwam ik na voortgezet onderzoek tot de volgende resultaten.

Vangen wij van onderen aan, dan kunnen wij voor den nāga het getal 8 noteeren. Vervolgens zien wij negen toppen, alle voorzien van een opening. Nu is het begrip „opening” een zeer gebruikelijke aanduiding voor het getal 9, zoodat wij, indien wij zoowel aan den negenvoudigen vorm van het stuk als aan de openingen recht zouden willen laten wedervaren, het getal 9 tweemaal krijgen. Op grond hiervan zou ik dan ook, onder voorbehoud, willen voorslaan het jaartal als 899 Çaka = 977 A. D. te lezen en vervolgens eens te zien of dit jaartal ons iets verder kan brengen.

Onmiddellijk wordt deze vraag beantwoord en wel door het jaartal 899 Çaka, dat in groote, en-relief aangebrachte cijfers op den achterwand van Djalatoenđa te lezen staat, de grafbadplaats, waarvan Brumund zegt, dat „alle de andere beelden daar gevonden, naar Trawas en de residentie van Soerabaja, of naar elders zijn overgebracht” ¹⁾! Begeven wij ons dus thans met spoed naar Djalatoenđa.

De lezer zal weten, dat Djalatoenđa de naam is van een oudheid, welke bestaat uit een ruim, rechthoekig bassin, dat in de berghelling van den Pënanngoengan is uitgegraven ²⁾. De wanden, welke daartoe werden afgegraven, werden met zwaar muurwerk bekleed, zoodat het bassin aan drie zijden door dat muurwerk is omgeven, terwijl de vierde, naar het Oosten gekeerde zijde open ligt, hoewel deze vroeger ook door een muur moet zijn afgesloten geweest. Als men dit bassin nu, van beneden komende, nadert en het recht voor zich heeft liggen, ziet men, dat in de twee door achterwand en zijwanden gevormde hoeken kamers zijn gebouwd, waarin het water van een hoogerop gelegen bron

¹⁾ BRUMUND, *Indiana* II, 107 vlgg. (KNEBEL voegt hieraan in O. R. 1907:97 toe: „Daarmede heeft men het certificaat van oorsprong van eenig beeldwerk te Trawas”).

²⁾ Zie voor de beschrijving KROM, *Inleiding*² II: 36.

middels leidingen en spuiers stroomde. In het midden van den achterwand bevindt zich voorts een massieve voorsprong, die eenige meters uit dien achterwand het bassin inspringt, op de gebruikelijke wijze is geprofileerd en op zijn kroonlijst een reeks van antefix-vormige spuiersstukken droeg, alle met prachtig reliefwerk versierd. Thans staan er nog slechts drie van deze spuiers en is van de profileering van dezen voorsprong alleen aan den zijkant een indruk te verkrijgen, aangezien reeds Wardenaar, de bekende tempelroover uit het begin van de 19e eeuw, in den voorsprong heeft gegraven en er een steenen aschkist uit tevoorschijn haalde, welke ons leert dat een en ander een bijzettingplaats van een vorst was. Beklimt men de door hem achtergelaten ruïne, dan ziet men dat vlak boven het oorspronkelijke bovenvlak van dien voorsprong een uit den achterwand komende waterleiding uitmondt, welks monding echter totaal is afgebroken en geen sporen vertoont van den oorspronkelijken toestand. Het water vloeit er thans vrij uit en verspreidt zich over de ruïne van den voorsprong; het komt van tamelijk hoog, aangezien de leiding haar oorsprong heeft boven den achterwand van de badplaats en het water dus eerst eenige meters naar beneden valt om vervolgens door de leiding in horizontale richting te worden verder gevoerd.

Het ligt nu voor de hand om, daar de spuiers van de beide kamers (de twee plaatsen, waar zijtakken van de leiding naar buiten treden) zich nog gedeeltelijk ter plaatse bevinden, gedeeltelijk reconstrueerbaar zijn, ons stuk — waarvan wij een oogenblik willen aannemen dat wij de juiste plaats hebben gevonden — als een waterspuier te beschouwen, die in het midden van den voorsprong was opgesteld. Het water, dat na den val in de leiding met kracht in het waterwerk — ons stuk — binnendrong, zou dan de verschillende drukkamers gevuld hebben om uit de pijpvormige kanalen op te wellen; van spuiten als een fontein zal bij zooveel weerstand wel geen sprake geweest zijn.

Helaas schijnt het een onmogelijkheid te controleeren of deze reconstructie reden van bestaan heeft dan wel niet, aangezien van de aansluiting der leiding aan het lotuskussen (waaronder zij dan tot op de helft zou hebben doorgelopen, om vervolgens naar boven om te buigen en het water door de cilindervormige

koker van het lotuskussen in het spierstuk te voeren) niets meer te vinden is — het eenige, wat wij ter plaatse zien zijn eenige losse steenen. Gelukkig is Djalatoenđa echter in 1921 het voorwerp geweest van een zorgvuldig onderzoek en een restauratie — voorzoover doenlijk — door den bouwkundig inspecteur van den Oudheidkundigen Dienst De Haan en den fotograaf-teekenaar De Vink ¹⁾. Hun bevindingen zijn in een rapport vastgelegd, dat weliswaar niet gepubliceerd is, dat niettemin ter inzage ligt voor iedereen, die zich ernstig met onze badplaats wil bezighouden. Dank zij de welwillendheid van het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst werd ik in de gelegenheid gesteld na te gaan of de reconstructie-teekeningen en het rapport misschien aanwijzingen bevatten, die ten gunste van de eventueele plaatsing van ons stuk te Djalatoenđa konden pleiten en tot mijn groot genoegen bemerkte ik, dat inderdaad de bevindingen der beide genoemde ambtenaren deze veronderstelling tenminste niet tegenspreken, er in sommige opzichten zelfs door worden aangevuld en vervolledigd.

Men sta mij toe hier voor een gedeelte de woorden van De Haan te citeeren, namelijk daar, waar hij zich met het waarschijnlijke beloop van de leiding boven den voorsprong bezig houdt, juist dus het punt, dat ons thans het meeste belang inboezemt.

„Op het plat” zegt hij „van het groote plateau” (onze voorsprong) „stond, ongeveer in het midden, nog een tweede, kleiner terrasje, dat, evenals het groote plateau, door een reeks spuwers werd bekroond. Een groot deel hiervan” (het terrasje) „is teruggevonden en op het terrein opgesteld. De afgebroken goot” (van het op het terrein opgestelde, gereconstrueerde terrasje) „is het vervolg van het stuk, dat nog op zijn oorspronkelijke plaats ligt, terwijl ook de andere stukken bij het overgebleven gedeelte van de ruine aansluiten. Helaas is het hoogere gedeelte boven den spuer” (lees: uitmonding van de leiding) „niet teruggevonden, zoodat de eigenlijke bekroning wordt gemist. Tevens zijn hiermede de gegevens verloren gegaan, hoe het water vanuit de hoofdleiding in de leiding van de spuwers werd gebracht. We weten alleen, dat de hoofdleiding het water tot ongeveer het

¹⁾ Zie O.V. 1921: 77, 78, 146 vlgg.

midden van het kleine terrasje voerde, waarna het door een cilindervormige koker naar boven werd gestuwd, maar de verbinding met de leiding achter de spuwers (van het terrasje) ontbreekt. De verdere loop van het water was heel eenvoudig. Vanuit de spuwers van het boventerrasje viel het in den ondiepen bak, die op het plat van het groote plateau werd gevormd door den achterkant van de reliefreeks en den voet van het kleine terrasje. Vervolgens liep het door de spuwers van de groote reliefreeks en kwam in het groote bekken. We kunnen ons voorstellen, dat de beide, boven elkaar geplaatste spuwereeks, een rijk en levendig aspect aan het geheel verleend zullen hebben". Tot zoover De Haan.

Slaan wij nu een blik op De Haans reconstructietekening — waarin ten behoeven van mijn betoog het stuk van Trawas is geschetst (Plaat 7) — dan blijkt, dat op het zgn. terrasje (dat dus thans op het terrein opgesteld staat) de aanzet te vinden is van een basement, in welks midden de cilindervormige koker rechtstandig het water naar boven stuwde. Deze aanzet kunnen wij in gedachten voorzien van de profileeringen, welke dit gedeelte tot een voetstuk moeten maken en krijgen dan een voetstuk met een oppervlakte van ongeveer 120 — 125 cm in het vierkant, in het midden voorzien van een gat, gevormd door de uitmonding van de meergenoemde cilindervormige koker. Dit oppervlak zou dan de „eigenlijke bekroning" hebben moeten dragen, hetgeen, indien onze veronderstelling juist is, het stuk te Trawas zou zijn. Welnu, het lotuskussen, dat op bedoeld voetstuk zou geplaatst zijn, meet \pm 121 cm in diameter, hetgeen dus precies klopt met de maten, welke wij op grond van de reconstructie-teekening mogen veronderstellen. Weliswaar is de cilindervormige koker in dat voetstuk op de reconstructietekening smaller dan de overeenkomstige koker in het lotusvoetstuk, doch dat behoeft geen bezwaar te zijn, aangezien het denkbaar is, dat men in aansluiting op eerstgenoemden koker een andere dwars door het lotuskussen in het eigenlijke lichaam heeft gevoerd om waterverlies langs de voegen te voorkomen.¹⁾

¹⁾ De aansluiting van de hoofdleiding op de spuiers van het boventerrasje, welke De Haan zocht, heeft dus niet bestaan, d.w.z. het water vloeide vrij over ons stuk in de daaromheen gelegen ruimte, waaruit het door de spuiers werd afgevoerd.

Hoe staat het nu met de hoogte van het stuk?

De hoogte is, zooals wij reeds weten, in totaal 143 cm. Waar de bovenkant van het bovenbedoelde voetstuk op ongeveer 25 cm boven den bovenkant van het gereconstrueerde boventerrasje kan worden geprojecteerd, zou de top van ons stuk dus 168 cm boven dien bovenkant uitsteken. Daarmede bereikt deze precies den onderkant van het groote ovaal, dat den achterwand van de badplaats bekroonde en waartegen misschien eenmaal een beeld heeft gestaan. Met andere woorden, het stuk past ook in de opzet van de geheele middenpartij en vindt, omgekeerd, in de reeks van vijf antefixen tegen den hoofdmuur — wel oorspronkelijk bestemd voor het aanbrengen van reliefwerk — een achtergrond, die sterk denken doet aan een voorstelling, welke zeer geliefd is in de Oudjavaansche kunst: een wolkengroep achter den hemelberg. (Plaat 7)

Ik geloof dat wij thans wel met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid mogen zeggen, dat het waterwerk van Trawas niet anders is dan het van zijn plaats gesleepte ¹⁾ bekronende spuiersstuk van DjalatoenĎa's belangrijkste onderdeel, de tjañdivormige voor-sprong, die door deze bekroning met een hemelbergstuk meer dan thans beantwoordde aan zijn bestemming — de bijzettingsplaats van de asch van DjalatoenĎa's koning.

Realiseeren wij ons daarbij wat dit laatste zeggen wil.

Zooals men weet heeft op Java en Bali het oorspronkelijk wel aan het Buddhisme ontleende gebruik, om boven de aschresten van een verbrande vorstelijke persoonlijkheid een monument te plaatsen, waarin een beeld werd opgesteld, dat de godheid voorstelde, waarvan de verbrande vorst een incarnatie was, vooral op Java een grooten bloei beleefd. Elders heb ik uitvoerig uiteengezet hoe, naar ik meende, tengevolge van het doordringen van Centraal-Aziatische, tot op de oude culturen van het Tweestroomland teruggaande opvattingen de oorspronkelijk eenvoudige grafheuvel boven de asch van den Buddha op een zoogenaamde zikkurat geplaatst werd, dat wil zeggen, de goddelijke vereering onderging, welke men in het oude Azië gewoon was op genoemde wijze tot uitdrukking te brengen ²⁾. Zulk een zikkurat, terrassenpyra-

¹⁾ Om te Trawas den Resident tot fontein te dienen?

²⁾ *Tjañdi Baraboedoe, Naam, vorm en beteekenis*, pag. 18 vlgg.

mide, toch, was van ouds de plaats, waar de godheid thuishoorde, als hij uit den hemel nederdaalde, maar tevens een middel tot verhooging van de menschheid, een ware „toren van Babel”. Graven van Perzische vorsten als Cyrus werden ook in later tijd op een dergelijke trappenpyramide gebouwd en aldus verkreeg dat monument de speciale beteekenis van „vereerend voetstuk voor een overleden vorst of vorstelijk persoon”. Als zoodanig nu kwam het gebruik via de Indo-Grieksche en Indo-Skythische invloeden in Noord-Indië terecht, waar het zich oogenblikkelijk moet aangepast hebben aan de daar bestaande behoefte om de resten van den Buddha — inmiddels in een stūpa goddelijk vereerd — een adaequate plaatsing te bezorgen.

Deze terrassenpyramide nu, met de stūpa daar bovenop, onderging in den loop van de eeuwen, die tusschen de geboorte van deze combinatie (omstreeks het begin van onze jaartelling) en de invoering ervan op Java (zeven eeuwen later) verliepen, herhaaldelijk wijzigingen naar lokalen smaak en onder invloed van andere bouwwerken, die er verwant mede waren, dan wel erop geleken. Een belangrijke wijziging bestond uit het steeds verhoogen van dat voetstuk — in overeenstemming met een steeds stijgende goddelijke vereering van den Buddha — totdat tenslotte het type van de pagode ontstond, dat wij uit China kennen.

Het schijnt voorts, dat zich nog een andere ontwikkeling van het eenvoudige thema heeft voltrokken, die uitging van de behoefte het voetstuk te bezetten met de beelden van de verschillende Buddha's, in de eerste plaats van den Buddha Gautama, den stichter zelve. Daartoe bleek het noodig in de terrassen van het voetstuk nissen uit te sparen, waarvan dan — indien ik niet mistast — de voor de hoofdfiguur bestemde nis dieper en grooter werd gemaakt en aanleiding gaf tot het ontstaan van een regelrechte tempelkamer. Deze ontwikkeling nam dus geen genoegen met het onzichtbaar in de stūpa opbergen van een Buddha-reliëf, doch wenschte, waarschijnlijk in verband met de inmiddels tot een ingewikkelde cultus uitgegroeide vereering van den Buddha, zichtbaarder bewijzen van het Buddhistisch karakter van het monument. Het is zelfs niet uitgesloten, dat daarbij invloed van niet-Buddhistische zijde heeft bestaan, waar men gewoon was een godheid of geest tijdelijk in een beeld of ander zichtbaar voor-

werp te bannen. Aldus ontstond het type van den zoowel van Indië, Achter-Indië als Java en Bali bekenden tempel of tjaᅇᅇi, in het eerste geval bestemd voor de vereering van een godheid, in het tweede geval voor die van een vorstelijken voorvader. Vooral het laatste geval toont nog duidelijk de sporen van zijn oorsprong in het feit, dat onder het hoofdbeeld de in een steenen kist (reliquarium) besloten resten van 's vorsten lijkverbranding werden bewaard, juist dus zooals met die van den Buddha in een stūpa geschiedde ¹⁾.

Maar ook in zijn uitwendigen vorm bewaarde dit tjaᅇᅇi-type de herinnering aan den stūpa. Immers, de terrassenpyramide van het oude Azië was de replek van den kosmischen berg, den hemelberg. Zijn indeeling, versiering en tooi richtten zich naar de wijze, waarop men zich dien hemel ingedeeld, versierd en getooid dacht. Maar ook de tjaᅇᅇi en zijn Voor-Indisch prototype vertoont een indeeling in een bepaald aantal sferen, een rangschikking van nissen en kamers met godenbeelden, een versiering met reliefs, waarop mindere goden van den Mahāmeru zijn afgebeeld, een lotusornament, dat het bouwwerk maakt tot een lustverblijf voor goden, kortom, vertoont alles, wat naar oud-Indische opvattingen kon worden opgevat als symbolische aanduiding voor den godenhemel. En of in het duister binnenste van dien hemelberg Ćiwa dan wel Buddha troonde was volmaakt onverschillig sinds dit bouwwerk werd tot de adaequate uitdrukking van het verblijf van de hoogste godheid in het algemeen—voor de Ćiwaieten Ćiwa, voor de Buddhisten Buddha.

Hebben wij in het bovenstaande reeds twee verschillende ontwikkelingsmogelijkheden van den op een trappenpyramide geplaatsten stūpa leeren kennen, er blijft nog een derde mogelijkheid over, welke wij thans een oogenblik dienen te bezien, omdat zij onder meer in het waterwerk van DjalatoenĎa schijnt te zijn verwezenlijkt.

Indien men namelijk de wanden der terrassen van het voetstuk wenscht te versieren met reliefvoorstellingen, betrekking hebbende op het leven van den Buddha of diens vroegere levens, zooals die in de jātaka's beschreven staan, dan blijkt de beschikbare

¹⁾ Voor deze ontwikkelingen zie nog o.c. noot 38.

ruimte voor een eenigszins uitvoerige weergave te klein. Om die ruimte te vergrooten kan men de terraswanden weliswaar hooger maken, doch dan ontstaat het bezwaar dat de reliefs niet goed meer zichtbaar zijn voor de beschouwers, tenzij men ze zeer groot maakt, waardoor dan echter weer het voordeel van de verhooging der wanden illusoir wordt. De eenig mogelijke oplossing is dan ook de wanden te verlengen. Dit nu kan men op verschillende wijzen doen.

In de eerste plaats kan men in het midden van elke zijde van de pyramide een voorsprong uitbouwen, waardoor de beschikbare wand ter plaatse de drievoudige lengte gaat vertoonen van den oorspronkelijke. Men kan ook, of daarenboven, de terrassen breder en de hellingshoek van de pyramide kleiner maken. Hierdoor wordt nog meer ruimte verkregen, geschikt om er de breedsprakige voorstellingen op aan te brengen, die het Buddhisme kende en die zoo goed overeenkomen met de steeds weer in herhalingen vervallende, breedsprakige Buddhistische literatuur.

Het behoeft geen betoog om den lezer in dit ontwikkelingstype den Baraboeċoer van Java te laten herkennen. Dit monument zouden wij, zooals ik elders uitvoerig heb trachten aannemelijk te maken, kunnen opvatten als zulk een uitgebouwd en verbreed pyramidevormig voetstuk, waarop de hoofddagob het oorspronkelijke vereeringsobject vertegenwoordigt.

Maar tevens vinden wij deze gedachte toegepast in het waterwerk van DjalatoenĀ. Immers, daar zien wij op een drievoudig herhaald, terrasgewijs inspringend voetstuk, dat geprofileerd is, versierd met van uitvoerige reliefs voorziene antefix-reeksen langs de kroonlijsten, een topstuk rusten, dat de gedaante heeft van den top van den grooten, heiligen, befaamden Mahāmeru, tegelijkertijd de gedachte oproepend aan dien werkelijken Mahāmerutop, op welks helling de repliek is gebouwd, de Pēnanggoengan, alias Pawitra, zooals de Tantu Panggċlaran en een oorkonde uit 929 A. D. hem noemen.

Als wij daarbij bedenken dat uit deze repliek van den hemelberg — waarschijnlijk uit het tweede, door Wardenaar afgebroken terras — een steenen reliquarium tevoorschijn is gekomen, dat de aschresten bevatte van een vereerd en te vereeren persoon van vorstelijken bloede, dan is de overeenkomst met de terrassen-

stūpa al zeer groot, aangezien ook daarin een reliquarium met de aschresten van een vorstelijk, te vereeren persoon — de Buddha — werd bewaard.

Toch is er een aanmerkelijk verschil bij alle overeenkomst. Uit den Mahāmeru-top toch van ons waterwerk welde eenmaal het heldere bronwater van den Pënanngoengan op, om zich vervolgens, langs de negen toppen afvloeiend, te verzamelen in een bassin, waaruit de eigenlijke top oprees. Daarna vloeide het tweemaal door spuiers in lagere bassins om ten slotte vandaaruit over het land uit te stroomen. Wat had dat water-uit-den-hemelberg te beteekenen?

Wij zouden, bij onze pogingen om deze variant op het oude thema te verklaren, onze toevlucht kunnen nemen tot de bekende correspondentie tusschen makro- en mikrokosmos, tengevolge waarvan wij in ons geval in de hemelberg-repliek ook een Çiwa-afbeelding zouden mogen zien; zoo hebben Buddhisten in den stūpa het lichaam van den Buddha herkend. In dat geval zouden wij nog iets verder kunnen gaan en denken aan het verhaal van het ontstaan van de Ganggā uit Çiwa's haarwring. Daarvoor zouden wij dan moeten aannemen dat het topstuk van ons monument zooveel als de makuṭa van Çiwa zou verbeelden, waaruit dan de Ganggā te voorschijn trad. Tegen deze veronderstelling zijn echter verschillende bezwaren in te brengen. In de eerste plaats wordt, voorzoover mij bekend, de bron van de Ganggā in bedoeld geval steeds enkelvoudig voorgesteld, terwijl wij hier kennelijk een negenvoudige bron hebben. In de tweede plaats is de overeenkomst van ons topstuk met een makuṭa zeer weinig opvallend, ook al denkt men de laatste nog zoo gestyleerd, terwijl de aanwezigheid van den nāga daarmede zelfs geheel in strijd is. In de derde plaats is het verhaal van de uit Çiwa's haartooi ontspruitende Ganggā op Java misschien niet onbekend geweest, maar dan toch nimmer in reliefs of andere voorstellingen uitgebeeld, ja, kent men daar den daarbij behoorenden vorm van Çiwa in het geheel niet.

Alles wijst er dus op, dat wij ons hier op een verkeerd spoor bevinden, dat wij beter doen voorloopig te verlaten.

Er is echter een Oudjavaansch verhaal, dat ons misschien beter op weg zal kunnen helpen en dat ik thans aan den lezer wil voorleggen.

In de Tantu Panggëlaran vinden wij, zooals wij hebben gezien, uitvoerig verhaald hoe op bevel van Guru de goden, asura's en řši's de bovenste helft van den Mahāmeru van Indië al draaiende naar Java overbrengen, teneinde dat eiland wat meer vastigheid te verschaffen. Gedurende dit werk hadden de goden echter zwaar gezwoegd en waren zij dorstig geworden. Laten wij hier den schrijver van de Tantu aan het woord:

„Om nu te spreken van de goden, zij allen zwoegden bij het „draaien van den heiligen Mandara-berg. Daarom kregen zij dorst „naar water. Nu was er water, dat uit den heiligen Mahāmeru „kwam: het gifwater Kālakūṭa geheeten. Het diende tot sap van „den berg. Tengevolge van het gezwoeg van de goden dronken „zij dat gifwater Kālakūṭa. Oogenblikkelijk stierven alle goden „door de magische kracht van dat gifwater Kālakūṭa. De Heer „Parameçwara zag dat: „Wat! Zijt gij gestorven, gij goden? Wat „is dan wel de oorzaak van Uw dood? Ah! Daar vloeit iets uit „den berg; als ze dat gedronken hebben, dan zijn ze daardoor „gestorven. Komaan, ik zal het drinken!”

„Hij dronk het water Kālakūṭa; de hals van den Heer werd donker — als een moedervlek zag het eruit. Daarom heet de Heer „Guru Nilakaṇṭha, want hij is donker als een moedervlek. Toen „sprak de Heer Guru:

„„Ah! Gij zijt wel zeer magisch-krachtig; ik ben erdoor onge- „steld.” *Daar vestigde hij zijn blik op het gifwater Kālakūṭa, zoodat „het werd tot Tatwāmṛta-wijwater.* Hij deed het toen in de kamaṇ- „ḍalu en gebruikte het als stortwater voor de goden. Daar goot „hij het Tatwāmṛta-wijwater over de goden. Zoo werden ze weer „levend, ook de vier lokapāla's, de widhyādara's en gandharwa's. De „goden maakten hun sēmbah voor den Heer Guru. Toen sprak „de Heer Parameçwara: „Komt, draait den heiligen Mandara- „berg nu verder, opdat hij op het eiland Java kome. Vooruit, „mijn kinderen!”” ¹⁾

Ik geloof, dat wij hier een voorstelling hebben, die zich zeer goed rijmen laat met die der wateren, welke uit onzen hemel-bergtop en tjaṇḍi te voorschijn treden. Het water wordt daarbij

¹⁾ ed. PIGEAUD pag. 64 vlg. Mijn vertaling wijkt slechts in kleinigheden van die van Pigeaud af.

als wijwater, als Tatwāmṛta beschouwd, dat dus niet, zooals in het Mahābhārata, tengevolge van het karnen van de melkzee door den god Dhanwantari te voorschijn wordt gebracht, doch dat hier min of meer toevallig ontstaat uit het doodelijke gif, dat de berg opleverde ¹⁾. Het is duidelijk dat men daarbij Ćiwa's goddelijkheid en magische kracht op Java — in overeenstemming met de hogere positie, die deze god daar in vergelijking met het Mahābhārata innam — dusdanig vergroot had, dat het armṛta niet als een reeds bestaand iets gevonden behoefde te worden, doch door dien god uit zijn tegendeel werd geschapen; het leven uit den dood, de dag uit de nacht, kortom een voorstelling, die zich nauwer aansluit bij Oudaziatische, zooals wij die van Egypte kennen en zooals die schijnbaar ook in oudinheemsche voorstellingen schuilt, dan bij de officieel-Indische van het Mahābhārata-verhaal.

Hebben wij hierdoor al de beteekenis van DjalatoenĎa's centrale monument iets kunnen verhelderen en heeft het er den schijn van dat althans de groote lijnen van de oorspronkelijke bedoeling ons voor oogen komen te staan — de vorstelijke resten, bijgezet in het binnenste van den kosmischen berg, en, evenals de bijgezette tijdens zijn leven deed, voortdurend heilzame gaven van zich doende uitgaan — toch zijn er nog enkele dingen op te merken, die een nader onderzoek vereischen ²⁾

Bezoekers van het stuk, zooals dat thans achter de pasanggrahan te Trawas is opgesteld, waren getroffen door den vorm der negen cylinders, welke hen sterk denken deed aan dien van een

¹⁾ Het is mogelijk, dat wij hier moeten denken aan het bestaan van een gevloekte bron of rivier, zooals wij die o. a. op Bali kennen (Pĕtanoe, zie *Oudheden van Bali* I: 21), welke door de aanwezigheid van de grafbadplaats van zijn vloek werd bevrijd. Vgl. de opheffing van de bezwering, die Pañjalu en Janggala gescheiden hield, door het stichten van een monument op den grens: Bajalangoe. (*Bijdragen* 89 (1932): 101 vlgg.).

²⁾ Het zou een begrijpelijke tegenwerping zijn, indien men zou opmerken, dat het niet aangaat een uit 977 dateerend stuk te willen verklaren met een geschrift, waarvan de uitgever aanneemt, dat het na 1500 moet geschreven zijn. Hiertegen kan ik echter aanvoeren, dat de samenstelling van het werk misschien van laten datum is, doch de inhoud, de gegeven en kennelijk — soms zelfs een beetje al te poover — aaneengeregen verhalen, het kenmerk dragen van grooten ouderdom; zooals trouwens in de colophon van het werk uitdrukkelijk wordt gezegd.

lingga. Zij hebben, op grond hiervan, de gissing gewaagd, dat het geheel een phallus zou voorstellen. Hoewel dit, met zooveel woorden gezegd, zeker niet juist kan zijn, is de verwantschap in vorm met sommige lingga's toch te treffend om daar niet even bij stil te blijven staan. Daar komt nog bij, dat het lotuskussen en de nāga een even sterke — of, als men wil, een even weinig sterke verwantschap vertoonen met de yoni, welks dubbel ogief boven den voetlijst en onder den kroonlijst ongetwijfeld uit den lotusvorm is ontstaan, terwijl de tuit gemeenlijk door een nāga gedragen wordt. De gelijkstelling vindt alleen een schijnbaar onoverkomelijke moeilijkheid in het feit, dat er dan niet minder dan negen lingga's zouden zijn, hetgeen toch nimmer gevonden wordt. Dit laatste is echter niet juist, hetgeen blijken kan uit de vondst van een hoogst eigenaardig samengestelde groep van drie lingga's in de Goa Gadjah bij Bědoeloe op Bali ¹⁾. Daar vinden wij, naast elkaar op een langwerpige rechthoekig voetstuk staande, een drietal lingga's, de middelste iets grooter in diameter dan de beide buitenste, doch alle drie gelijk hoog. Het merkwaardige nu is, dat tegen de kubusvormige basis dier drie lingga's telkens acht kleinere lingga's zijn gerangschikt en wel één op de hoeken en telkens een tusschen deze. Bezien wij dit stuk goed en vergelijken wij het met ons topstuk van Djalatoenā, dan blijkt het verschil voornamelijk slechts daarin gelegen te zijn, dat de cylinders van het laatste afwisselend grooter en kleiner van hoogte zijn. Het moet dan ook toegegeven worden, dat de overeenkomsten grooter zijn dan de verschillen. Voorts blijkt bij nadere beschouwing van het Balische stuk, dat de rangschikking der acht kleine lingga's ook al niet willekeurig is, doch overeenkomt met het feit, dat bij lingga's van het gebruikelijke type onder den aan den top afgeronden cylinder steeds een achthoekig gedeelte volgt, waaronder dan een gewone kubus gevonden wordt. De acht vlakken van dat middenstuk nu zijn hier elk met een lingga bezet, zoodat de opzet van het geheel sterk denken doet aan dien anderen lingga van Bali, te Pedjeng gevonden, rondom welks centrale top acht Ćiwa-busten zijn gerangschikt en die dus een aṣṭamukhalingga voorstelt ²⁾.

¹⁾ *Oudheden van Bali* I: 122, II: pl. 122. O. V. 1925: 95 vlg.

²⁾ *Oudheden van Bali* I: 184 vlgg., II: pl. 85.

Kortom, ons stuk zou opgevat kunnen worden als een negenvoudig Çiwa-aspect, een negenvoudige Çiwa-manifestatie, welke dan weer overeenkomt met de eveneens van Bali bekende voorstelling der negen Çiwa-vormen, de nawasanga, als volgt gerangschikt: in het midden (Zenith) Çiwa, in het Oosten Īçwara, in het Z. O. Maheçwara, in het Z. Brahmā (volgens de Dharmawiçeşa uit de rechterhand van Guru ontstaan)¹⁾, in het Z. W. Rudra, in het W. Mahādewa, in het N. W. Çangkara, in het N. Wişnu (volgens denzelfden bron uit de hals van Guru ontstaan) en in het N. O. Çambhu. Zooals men ziet zijn dit allen, met uitzondering van Brahmā en Wişnu, welbekende Çiwa-manifestaties, terwijl de twee laatstgenoemde uitdrukkelijk worden verklaard uit Çiwa-Guru ontstaan te zijn en dus eveneens als Çiwa-manifestaties kunnen worden opgevat.

Wij zien dus, dat onze negenvoudige lingga van de Goa Gadjah in overeenstemming te brengen is met nog bestaande opvattingen inzake een negenvoudig aspect van Çiwa, zoodat wij, daarvan uitgaande, geen bezwaren mogen zien in het aantal der cylinders van het waterwerk bij het beantwoorden van de vraag of daarin misschien toch een correspondentie met den lingga kan schuilen. Daar komt nu nog iets bij.

Zooals men weet, wordt de Mahāmeru-top in de Tantu Panggëlaran met den wereld-lingga gelijkgesteld. Het heet daar dat hij pinakalinggāning bhuwana, dat wil zeggen dat hij tot lingga van de wereld dient²⁾. Daarenboven volgt uit de indeeling der op Java en Bali gevonden lingga's, namelijk een opeenvolging van een kubus (= bhur), een achthoekig gedeelte (= bhuwah) en een cilindrisch deel (= swar), dat men in den lingga een kosmische symboliek verscholen achtte, terwijl er nog andere bewijsplaatsen kunnen gevonden worden die het kosmisch karakter van den Çiwa-lingga bevestigen kunnen³⁾. Zien wij dan voorts, dat de

¹⁾ Zie GORIS, *Bijdrage theologie* enz. pag. 126.

²⁾ ed. PIGEAUD pag. 57.

³⁾ Zie *Oudheden van Bali I*: 188. Dat naast het kosmisch karakter van den lingga ook nog andere magisch-mystische waarden daaraan werden gehecht, vooral in verband met de vorstendynastieën, kan blijken uit het bekende artikel van BOSCH in T. B. G. LXIV (1924): 227 vlgg. Ik vraag mij in aansluiting op noot 1 van pag. 180 af of wij het pāwita

negenvoudige gedaante van den lingga van Goa Gadjah (en eventueel van dien van ons waterwerk) overeenstemt met de negenvoudige uitwendige ordonnantie van de aan den Mahāmeru gelijk te stellen tjaṇḍi ¹⁾, dan lijkt het mij wel verantwoord in den eigenaardigen vorm van het waterwerkstuk, die weliswaar herinnert aan den negenvoudigen vorm van den Pawitra-Pēnangoengan, doch daar door de gerekte gedaante toch ook weer belangrijk van afwijkt, tevens een toespeling op den negenvoudigen Ćiwa-lingga te zien.

Nu weten wij voldoende van de Oudjavaansche cultuur om, naar analogie van de onuitputtelijke gelijkstellingen van verwante of lichtelijk op elkaar gelijkende begrippen in tuturs en andere godsdienstige geschriften ²⁾, aan te nemen, dat men ook in de kunst, die voor een middeleeuwsche maatschappij als die van het oude Java onmogelijk van de godsdienstwetenschappen te scheiden was, ongetwijfeld dergelijke opvattingen zal gehuldigd hebben. En dit geeft ons het recht om in de niet uitgesproken gelijkenis tuschen den negenvoudigen Mahāmeru-top en den negenvoudigen Ćiwa-lingga iets opzettelijks te veronderstellen.

Dat deze gelijkstelling, uitgedrukt in vormverwantschap, voor ons speciale monument een goeden zin zou hebben kan voorts blijken uit het feit, dat Djalatoenā een bijzettingmonument was van een vorst — wij weten nu eenmaal, dat een der voorwerpen, waarin de ziel van den bijgezetten vorst zich tijdelijk incarneerde, juist de lingga was ³⁾. Nu heeft men wel eens beweerd, dat de

van het ter plaatse door Bosch behandelde stuk der Dinaja-oorkonde, dat „vuur”, „reiniger” beteekent, niet met het pawitra van de Tantu mogen associeeren, vooral, omdat er van een lingga sprake is. (pag. 231). Hiermede zou dan de uitdrukking der goden kunnen beteekenen: „Kijk! Een lingga is hij!” Mocht dit juist zijn, dan wordt daardoor de identificatie van het waterwerk met den lingga waarschijnlijker, aangezien wij wel als zeker mogen aannemen, dat het stuk tevens den Pawitra-Pēnangoengan voorstelt.

¹⁾ Nl. het eigenlijke tempellichaam als centraal gedeelte, waaromheen de vier voorsprongen en tusschen deze de ware hoeken — een en ander bijzonder duidelijk te onderscheiden aan den tempelkop. Zie hiervoor vooral den gerestaureerden dakvorm van tjaṇḍi Kalasan.

²⁾ Zie hiervoor vooral GORIS, o. c. hoofdstuk II.

³⁾ Ik kan er niet genoeg den nadruk op leggen, dat in het oude Java het begrip lingga niet in de eerste plaats Ćiwa-phallus, doch vorstenziel-receptaculum beduidde. Zie mijn opmerkingen in *Bijdragen* 86 (1930): 311 vlg.

vorst, die in DjalatoenĀ zou bijgezet zijn, een Wiṣṇuïet moet geweest zijn, doch deze bewering is niet met bewijzen waar te maken. Men heeft namelijk in de aanwezigheid van een Garuḍa in de noordelijke nis aanleiding gevonden tot bovengenoemde veronderstelling — met evenveel recht zou men zich echter naar de zuidelijke nis kunnen richten en den vorst om het voorkomen van een nāga-kop aldaar een slangenvereerder kunnen noemen ¹⁾. De beide voorstellingen zijn samen te nemen als een toespeling op het Garuḍeya-verhaal uit het Ādiparwan, waarin de amṛta een groote rol speelt en het is ongetwijfeld de correspondentie tusschen het heilige bronwater en de amṛta die de aanwezigheid van beide sierstukken als spuiers kan verklaren ²⁾. Zoo zullen wij

¹⁾ Zie KROM-CALLENFELS in O. V. 1916:84, waar het voorkomen van een Garuḍa en nāga als spuiers als reden wordt opgevat te veronderstellen, dat de bijgezette vorst een Wiṣṇuïet was. Nu hebben beide bezoekers van het monument — bedoelde veronderstelling werd gemaakt naar aanleiding van een bezoek — dit blijkbaar in een zeer ontredderden toestand aangetroffen. Er is namelijk niet sprake van een Garuḍa als spuiër (of, zooals in KROM, *Inleiding*² II:36 abusievelijk staat opgegeven, een Garuḍa-kop), doch van een naar het Zuiden vliegende Garuḍa, die op zijn rug een nis draagt. In deze nis mondt een waterleiding uit, doch deze mist den oorspronkelijken spuiër. Vergelijking met de voorstellingen op het soubasement van tjaṇḍi Kiḍal doet met eenig recht veronderstellen, dat er zich in die nis, dus op den rug van den Garuḍa, een amṛtavaas heeft bevonden, die als spuiër fungeerde. (zie *Publicaties van den O. D.* I plaat 7; ook dr. Bosch kwam tot deze conclusie, zooals de lezer in zijn nog te verschijnen publicatie over DjalatoenĀ zal ontwaren).

²⁾ Er blijft inderdaad geen enkel gegeven over, op grond waarvan men een wiṣṇuïtischen vorst kan veronderstellen — het Garuḍeya-verhaal van Kiḍal is immers aan een ċiwaitische tjaṇḍi afgebeeld. Misschien heeft Krom zich bij een en ander laten leiden door de overtuiging, dat de vorst, die in DjalatoenĀ is bijgezet, de vader van Erlangga was, welke laatste vorst, naar men meende, Wiṣṇuïet was. Afgezien van het feit, dat het bijzettingsbeeld van Erlangga als Wiṣṇu op Garuḍa nog niets bewijst inzake de veronderstelling dat hij uitsluitend Wiṣṇuïet zou geweest zijn — Kṛtanagara en andere vorsten hebben zich als Buddhist en als ċiwaiet laten bijzetten — is het hoogst waarschijnlijk dat de vorst van DjalatoenĀ de vader van Erlangga was. Verklaart men namelijk het woord gēmpēng vóór het jaartal 899 als lina, lumāh, kortom, „verlost”. (Bijdragen 1929: 479 vlgg.), dan zou de vorst dus gestorven zijn minstens 13 jaren vóór de geboorte van zijn zoon. De eenige vorsten, die in aanmerking kunnen komen, zijn eigenlijk Makuṭawangċawardhana, de grootvader van Erlangga-

moeten aannemen dat de bijgezette vorst zich niet onderscheidde van de meeste zijner ranggenooten en als een Ćiwa-incarnatie werd beschouwd, wiens geëigende ziele-receptaculum de lingga was.

Deze lingga nu bevond zich, zooals wij weten, op een door een nāga omgeven lotuskussen (hetgeen met de yoni overeenkomt en het geheel tot een variant van de gebruikelijke lingga-yonicombinatie maakt), welk lotuskussen op een massief, tjaṇḍi-achtig bouwsel was geplaatst, dat in twee deelen uiteenvalt: een soubasement en een daarop opgetrokken lichaam van geringer afmetingen. In deze opstelling ligt, behalve de algemeene overeenkomst met de tjaṇḍi, nog meer besloten. Immers, wij kunnen, uitgaande van de verdeling in drie sferen, welke ik aan Baraboeḍoer meende te moeten toepassen — die in een kāmadhātu (laagste sfeer), rūpadhātu (middelsfeer) en arūpadhātu (hoogste sfeer) — een dergelijke verdeling ook gemakkelijk bij de overige bouwwerken van de Oudjavaansche periode maken. Daar vinden wij echter geen driesferensymboliek met een didactische beteekenis als aan Baraboeḍoer, doch een verdeling van de tjaṇḍi in haar geheel als kosmische berg in de drie sferen, waarin die berg, die Mahāmeru, zich, van beneden naar boven gerekend, bevond: de aardsfeer (bhur), de atmosfeer (bhuhwah) en de hemelsfeer (swar). Deze verdeling loopt parallel met die in een soubasement, een tempellichaam en een tempelkop en laat zich, zooals ik elders hoop te kunnen aantoonen, tot in de geringste details van het bouwwerk terugvinden. Het is dezelfde verdeling, als welke wij tevoren konden constateeren bij den lingga — daar is de toepassing al bijzonder duidelijk, aangezien het kubusvormige gedeelte (de aardsfeer) geheel in het overeenkomstige gat van de yoni (= aardsymbool) verdwijnt, terwijl achtereenvolgens de atmosferische en hemelsferische gedeelten daarboven uitsteken.

Bij ons stuk nu — het centrale gedeelte van DjalatoenḌa — spreekt deze verdeling niet minder duidelijk: temidden van de wereldzee (= het groote bassin) verheft zich de menschenwereld (reliefs). Daarboven stijgt de atmosfeer omhoog, die tenslotte de

ga, zelf kleinzoon van Siṇḍok, en Lokapāla, schoonzoon van Siṇḍok en vader van Makuṭawangḅawardhana. Misschien kunnen de voorstellingen der reliefs ons op het juiste spoor brengen — het woord is ten deze aan Dr. Bosch.

hemelsfeer, den werkelijken Çiwa-hemel, torst. Thans echter wordt de juiste verhouding van ons stuk tot de beide andere stukken eerst recht helder. Niet komt ons stuk — het waterwerk van Trawas — overeen met het *geheele* stuk van Sirah Këntjong of van Karang Asēm, doch slechts met *een gedeelte daarvan*, namelijk de top. Immers, de gelijkenis met den Pawitra-Pëngoengan, die niet de gansche Mahāmeru is, ook niet de bovenste helft (want dat is de Smeroe), maar uitsluitend de afgebroken top van den Mahāmeru, wijst er reeds op, dat ons waterwerk ook niet den ganschen Mahāmeru kan beteekenen, zoodat wij er alleen in dienen te zien de uitbeelding van het swar-gedeelte, de hemelsfeer, Çiwa's verblijf, het cilindrische gedeelte van den lingga. Daaronder bevindt zich de atmosfeer, het middengedeelte van den Mahāmeru, de Smeroe. En daaronder ten slotte vinden wij het — in Indië achtergebleven — onderste gedeelte van den Mahāmeru, de aardsfeer.

Beschouwen wij ons stuk aldus, dan wordt ook de overeenkomst met een op het bovenste terras van een terrassenpyramide geplaatste stūpa treffend en zullen wij goed doen daaruit de gevolgtrekking te maken, dat wij het bovenste gedeelte van DjalatoenĀ's centrale monument dienen te splitsen in een eigenlijk terras en een daarop geplaatst, te vereeren voorwerp, in casu de Mahāmeru-top met lingga-affiniteit. Dit stuk eerst is dan de te verwachten godenzetel, wat het godenbed is op den Babylonischen zikkurat, de troonzetel op den Siameeschen troon, de dagob op den Baraboedoer, de piroen op de kerktoren, de grafkamer op Cyrus' grafpyramide, de koepel op de Chineesche pagode, de menhir op de voorouderpyramide en nog zeer veel meer. Dan is het de geëigende plaats, waarop de in Çiwa opgegane en in den werkelijken Çiwa-hemel vertoevende vorstenziel zal nederdalen, zooals de goden van Bali nederdalen in de bekroning van de terrassenpyramidevormige Meroe-daken. En vandaaruit zal hij de magische kracht uitzenden, die de verstoorde, verzwakte of ontvloden levenskracht van het Rijk zijner nakomelingen dient aan te vullen, om het weder tot voorspoed en afwezigheid van rampen te brengen.

Dit laatste brengt ons echter op de veronderstelling, dat ook met het bovenstaande het laatste woord nog niet gezegd is en dat

wellicht de ontwerper van Djalatoenđa door zijn geverseerdheid in kāvya en mystiek ook andere dingen tot uitdrukking wilde brengen, dan alleen het scheppen van een aan 's vorsten ziel geëigende nederdalingsplaats.

Wat dat voor dingen waren zullen wij thans trachten te benaderen.

Zoals wij in verband met het door de Tantu Panggëlaran bewaarde Oudjavaansche verhaal gezien hebben, kunnen wij het uit den Pëngoengan wellende, door Djalatoenđa's waterwerk stroomende water in den geest van den ontwerper vergelijken met het sap van den Mahāmeru, dat door Çiwa's blik tot wijwater werd en de goden tot het leven terugbracht ¹⁾.

Deze vergelijking doet ons denken aan de oudinheemsche opvattingen omtrent den voorouderberg — dat de Pëngoengan eenmaal een voorouderberg geweest zal zijn lijkt mij al zeer aannemelijk ²⁾ — waarvan de wateren naar de vlakke neerdalen en deze tot leven wekken en vruchtbaar maken. Uiteraard nu wordt de ziel van den stamvader, die in het aan den bovenloop der rivieren gelegen zieleland verblijft, in het complex van daarmede samenhangende voorstellingen betrokken. De vruchtbaarheid van dien stamvader werd, door het ontbreken van een heldere voorstelling van den tijdsafstand, welke hem van de nog levende nazaten scheidde, tot in het bovennatuurlijke vergroot, aangezien men alle leden van de bestaande generatie en hun onmiddellijke voorzaten als zijn kinderen beschouwde. De aanwezigheid van de ziel van een dergelijk potent Uebermensch wiens nimmer falende potentie daarenboven in ithyphallische voorouderbeelden dagelijks aan de nazaten voor oogen gevoerd werd, kon niet anders dan iets van die bovenmenschenlijke vruchtbaarheid mededeelen aan den bergstroom, die zijn oorsprong in het zielenland nam en naar zijn aard een magische correspondentie met het zaad van den voorvader uitlokte. Deze vruchtbaarheid kwam dan weer aan de rijst-planten ten goede, die, naar een ieder kon constateeren, met het toevoeren van het water hun levenskracht zagen toenemen.

¹⁾ Het is op Bali dan ook alleen Çiwa, die, bezit genomen hebbend van het lichaam van den priester, water tot wijwater kan maken.

²⁾ En is door de laatste vondsten op dien berg nog aannemelijker geworden.

Nu kan het wel lastig ontkend worden, dat op Java die oer-voorvader, die stamstichter van het gansche volk, geïdentificeerd werd met den Indischen Hemelheer Çiwa, Heer Guru in populairen vorm. En evenmin dat tegelijkertijd de levenskracht van de rijst, de rijstgeest in animistischen vorm, geïdentificeerd werd met de aardgodin Çrī — niet de zoogenaamde gemalin van Wiṣṇu, doch de godin, die in Bengalen nog heden ten dage onder den naam van Dewī of Gaurī als de rijstgodin geldt ¹⁾.

Ziedaar echter de gegevens voor een goddelijk huwelijk, dat tot gevolg heeft de vruchtbaarheid van het land — de stamvader Guru, die zijn zaad ²⁾ doet uitgaan naar de aardmoeder Çrī, godin van Java's bodem ³⁾.

¹⁾ Zie BUCK, F., *F. and F. of India*, pag. 89. Op elke 8 Caitra zou men in Rājputāna een groot feest geven voor Gaurī, wier naam verklaard wordt als „de gele” en duiden zou op de kleur van de dan rijpe rijst, waarvan zij de godin is.

Het komt mij voor dat niet het Çrī in den naam Dewi Sri, doch het Dewī het essentieele element vormt en dat vermoed mag worden, dat onder invloed van de klassieke voorstellingen een latere identificatie van deze Çrī Dewī met de Çrī van Wiṣṇu plaats had. Op Bali geldt Sri nog immer als de gemalin van Siwa; reeds FRIEDERICH heeft hierop in zijn *Kort verslag* enz. (V. B. G. XXII) de aandacht gevestigd.

²⁾ Het zgn. widji langgëng, het „zaad der eeuwigheid”, een term uit de mystiek van tapa's en eṇḍangs?

³⁾ Dat een dergelijke symboliek voor Java niet ondenkbaar is blijkt wel uit de repliek van dit goddelijk huwelijk op aarde; het ceremonieele huwelijk in de krobongan, waar de op het godenbed zittende bruidegom rijst en andere op magische wijze vruchtbaar makende zaken in de schoot van de aan zijn voeten gezeten bruid uitstort. In deze ceremonie zullen wij wel te zien hebben de werkelijke „inzegening” van het huwelijk, d. w. z. het op magische wijze uitlokken van vruchtbaarheid door de hemelsche bevruchting in een eveneens nagebootsten hemel na te bootsen. Opmerkelijk is daarbij het weinig bekende feit, dat zich bij die gelegenheid onder de matras van de krobongan een *koemoeda* (= lotus) geheeten, met dieren (in de kraton ook met dewa's) beschilderde doek bevindt, die sterk aan een godenzetel herinnert. Zooals men weet vinden wij in de oude verhalen herhaaldelijk gesproken van een zaad-uitstorting zonder lichamelijk contact, waarna de bevruchting langs anderen weg plaats vindt. Dit geschiedt voornamelijk bij kluizenaars en řṣi's. Kan het zijn, dat wij hieraan mogen denken bij het motief Guru-Çrī, aangezien Çiwa in den Archipel hardnekkig met den naam Guru (leeraar, řṣi) wordt aangeduid en vele vorstengeslachten van Zuid-Oost Azië hun afstamming via klui-

Kan het nu zijn, zoo vraag ik mij daarbij af, dat de ontwerper van Djalatoenā — ongetwijfeld geen eenvoudig ambachtsman doch een in kāwya en mystiek geverseerd geleerde — dit thema tot zijn Leitmotiv heeft gekozen?

Immers, het valt op dat er een drievoudige parallel is te ontdekken, die wij als volgt kunnen aanduiden. In de eerste plaats het bronwater van den uitheemschen berg (Mahāmeru-top), dat Java's beemden bevoeit en vruchtbaar maakt. In de tweede plaats het uit den hemelschen Āiwa-lingga vloeiende vocht, dat over het aan Āri gelijk te stellen aardsymbool, de lotus, stroomt. En in de derde plaats de verwijzing naar den bijgezetten vorst van uitheemschen oorsprong, die bij zijne inheemsche echtgenooten het kroost verwekte, dat Java voorspoedig en groot zou maken; die, om met Manu te spreken, Java's akker bebouwde ¹⁾.

zenaars en leeraars tot Indië opvoeren? Dat in de bovenaangehaalde ceremonie van de krobongan de vrouw met de aarde, de man met den hemel wordt geïdentificeerd, lijkt mij uit hunne positie voldoende duidelijk.

¹⁾ Wij mogen aannemen, dat er naar oudinheemsche opvattingen een band bestond tusschen de vrouw en den grond. Sporen van zulk een band kunnen wij op talrijke plaatsen in de Oudjavaansche geschiedenis opmerken, onder anderen in de eigenaardige dynastische positie van vorsten als Makuṣawangawardhana (KROM, *Geschiedenis*² 221), Erlangga, Kāmeṣwara, Ken Arok, doch vooral Kṛtarājasa. Men schenke in dit verband ook zijn aandacht aan de groote beteekenis, die in de historische traditie aan het bezit der prinsessen van Tumapēl gehecht wordt en voorts aan het feit, dat dergelijke prinsessen in de historische werken steeds met den naam van een landstreek worden aangeduid. Het heeft er zelfs allen schijn van als zou het eigenlijk steeds de prinses zijn, die de rechten op het rijk in handen had, en slechts een gemaal noodig had om die rechten te doen uitoefenen. Het aantal van op schoonzoons verspringende regeeringen is in de Oudjavaansche geschiedenis opmerkelijk groot. Voorts merke men het feit op, dat in de oude verhalen van Siam de koning gehuwd diende te zijn met vier prinsessen, afkomstig van (geboortig uit) de vier deelen van het rijk (DÖHRING, *Siam* II: 16), iets waardoor de overgeleverde wensch van Jayanagara van Majapahit om zijne halfzusters te huwen plotseling meer perspectief verkrijgt. Het onderwerp is waard er een uitgebreide studie aan te wijden, doch hier kunnen wij reeds aanstippen, dat deze zienswijze misschien in staat zal zijn het nog steeds onbevredigd verklaard ontstaan van een hinduïstisch koningschap op Java van een plausibele verklaring te voorzien. Van een kolonisatie of stichting van dat koningschap — tevoren onbekend — par droit de con-

Het is uiteraard een onmogelijkheid zulk een veronderstelling waar te maken, daar de aard van het Oudjavaansche en Indische *kāwya* het duidelijk uitspreken van bedoelingen uitsluit en in verfijnde toespelingen het hoogste zoekt. Dat er echter symboliek zal gescholen hebben in de opzet van DjalatoenḌa en dus ook in het voornaamste daarvan, het waterwerk, dat zal men mij wel willen toegeven. Misschien dat de verdere studie van dit hoogst belangrijke monument ons nog de gegevens in handen kan spelen, die ons zekerheid kunnen geven inzake de ware bedoelingen van den ontwerper.

Jogjakarta, September 1935

quēte schijnt geen sprake te zijn geweest (zie KROM, *Geschiedenis*² 90). Een oplossing van de moeilijkheid zou kunnen worden aan de hand gedaan indien wij aannemen, dat het aan de hoofdenochters klevende recht op den grond op een gegeven moment ophield uitsluitend in handen van inheemsche mannen gelegd te worden, doch door een huwelijk met uitheemsche Hindu's aanleiding gaf tot het ontstaan van een Javaansch koningschap naar Indisch model, doch met behoud van matrilineale grondrechten. De rol van den uitheemschen gemaal was dan niet anders dan die van voortplanter van het geslacht; al zijn rechten ontleende hij aan zijn huwelijk. Zooals gezegd, de talrijkheid der met dergelijke opvattingen te verklaren verschijnselen is te groot om niet een onderzoek te wettigen.

Śrīvijaya, Candrabhānu and Vīra-Pāṇḍya

by

Prof. K. A. NILAKANTA SASTRI.

In 1926 Prof. Krom published a learned paper, *De Ondergang van Çrivijaya*, in which he argued that the fall of Śrīvijaya dated from sometime between 1225 and 1281 A.D.; he pointed out that the empire suffered from the effects of the repulses suffered by its ruler Candrabhānu on two occasions when he led expeditions against Ceylon, and that the second expedition (1264 A.D.) most probably ended with Candrabhānu's death on the battlefield in his fight against Jaṭāvarman Vīra Pāṇḍya ¹). Weakened by these reverses, Śrīvijaya was no longer in a position to maintain her power against her enemies and had to yield the pride of place to Malāyu.

In this argument Krom followed Ferrand in assuming that Candrabhānu, the Jāvaka ruler of the Mahāvamsa account of the invasions of Ceylon, was a Sumatran ruler of the kingdom of Śrīvijaya ²).

Krom's thesis evoked a fine criticism from M. G. Coedès in 1927, *A propos de la chute du royaume de Çrivijaya* ³). In this memoir Coedès pointed out that Candrabhānu was not a ruler of Śrīvijaya belonging to the Śailendravamśa, but a local ruler from quite another family called Padmavamśa and Pancāṇḍavamśa (?) in the Jaiya inscription ⁴). He also showed that the epithet Jāvaka applied to Candrabhānu by the *Mahāvamsa*

¹) *Med. Kon. Akad. van Wetenschappen*, Afd. Letterkunde, Deel 62, Serie B. No. 5. pp. 8-9 (156-7).

²) Ferrand went much farther and postulated a Pāṇḍyan invasion of Sumatra. *JA.*, Oct.-Dec. 1922 pp. 172 and 226.

³) *B.K.I.* 83 (1927) pp. 459-72. ⁴) *ib.* 462-3.

should be understood not to refer to Sumatra, but in a wider sense. "Dans le cas présent, l'appellation de Jāvaka appliquée par le Mahāvamsa aux habitants du Tāmbraliṅga, c'est à dire de la région de Ligor, est justifiée, d'une part parce que cet état avait été le vassal de Çrīvijaya et dépendait peut-être encore de Sumatra, et d'autre part parce que la population du Tāmbraliṅga lui-même, avant l'arrivée des Thai, ne devait pas être foncièrement différente de celle de Sumatra, le pays Jāvaka par excellence" ¹⁾. Çoedès then proceeded to establish the identity of Candrabhānu of the Mahāvamsa with the ruler of Tāmbraliṅga (Jaiya inscription) on two grounds. First both were Buddhists. And secondly, the chronology works out correctly. We may at once admit the force of the first argument; we shall see presently that the chronology does not fit in as neatly as Çoedès' demonstration would lead us to suppose. He sought support for his thesis from the Pali chronicle Jinakālamālinī; while we may hesitate to follow Çoedès the whole length of his ingenious explanation of the differences between the Jinakālamālinī and the Mahāvamsa, — and the former does not mention Candrabhānu by name, but only a Śrīdharmanarāja of Śrīdharmanagara, — we may accept his general conclusion, and particularly the latter half of it: "Quoi qu'il en soit, il y a certainement quelque rapport entre les faits relatés dans le Mahāvamsa et ceux que fait connaître la Jinakālamālinī, et c'est, soit dit en passant, une raison de plus pour voir dans Candrabhānu, non un roi de Çrīvijaya, mais le chef d'un état de la Péninsule Malaise" ²⁾.

Çoedès then proceeded to elucidate the indirect value for the history of Śrīvijaya of the data relating to Candrabhānu, particularly those gathered from South Indian epigraphy. The inscription of the tenth year of Jaṭavarman Vira Pāṇḍya mentions the victory over the king of the Jāvakas, but does not speak of Kaḍāram; that of 1265 mentions the victory over the king of Kaḍāram but does not speak of the Jāvaka. We may legitimately identify the king of the Jāvakas with the king of Kaḍāram, because Kaḍāram (Keḍah or Krā) is on the same latitude as Tāmbraliṅga, and because it is difficult to imagine that Candrabhānu could have planned and carried out two expeditions against Ceylon without

¹⁾ ib. 463 ²⁾ ib. 465.

a base on the Western coast of the Malay peninsula. Thus the title 'king of Kaḍāram', applied in the 11th century to the Mahārāja of Śrīvijaya, designated a king of the Malay peninsula in the middle of the 13th century. This means that Śrīvijaya no longer commanded the straits on both sides as it did in the heyday of its prosperity, and its decline had begun.

Çoedès then discusses the question of the interrelations among Malaya, Śrīvijaya and Candrabhānu, a discussion which does not immediately concern the object of this paper, and may therefore be left on one side.

As early as 1922, Ferrand suggested a careful comparative study of the epigraphical texts of South India bearing on this question. He said: "Tous ces textes épigraphiques de l'Inde du Sud devront être étudiés comparativement pour en tirer des précisions, tant au point de vue des faits historiques que de la chronologie". But because scholars in South India have not generally kept themselves in touch with the progress of researches into the history of Sumatra and Java, and Tamil inscriptions are not easily understood by scholars outside the Tamil country, Ferrand's suggestion has remained practically unheeded. Speaking for myself, I may say that my studies in the history of Śrīvijaya did not commence until Mr. F. J. Richards very kindly drew attention to a serious omission in my book on *The Pāṇḍyan Kingdom* when he reviewed it in the *J. R. A. S.* (1930 p. 946). In what follows I offer the results of a detailed study of the Tamil inscriptions as regards the historical facts to be gathered from them on the king of Jāvaka, and an examination of the chronology of Candrabhānu's expeditions. Before proceeding to do this, however, I may note briefly the further stages in the studies relating to Candrabhānu and Śrīvijaya.

In 1929 while editing the inscriptions of Siam for the Royal Institute of Siam, M. Çoedès generally reiterated the arguments urged by him in the paper summarised above. But he allowed on this occasion more explicitly than before that Candrabhānu might have governed his state 'sous la suzeraineté plus ou moins effective de Sumatra' ¹⁾ and further he drew attention to the

¹⁾ Recueil II p. 8.

Tamil inscription from Vat Mahādhātu in Nagara Śrī Dharmarāja ¹⁾ as furnishing evidence of continued intercourse between the Malay Peninsula and the Tamil country. And two years later, in 1931, Prof. Krom accepted the conclusions of Çoedès and wrote in the second edition of his *Hindoe-Javaansche Geschiedenis*: 'wanneer de koning van Tāmbralingga aangeduid kan worden als koning van Kaḍāram, dan is Kaḍāram dus niet meer in de macht van Çrīvijaya, en heeft het groote tweelingrijk klaarlijklijk opgehouden te bestaan' ²⁾.

I shall now proceed to set forth the historical facts to be gathered from Tamil inscriptions bearing on the Pāṇḍyan conquest of Ceylon and the Jāvaka ruler in this period.

About the middle of the thirteenth century A. D. the Pāṇḍyan kingdom was ruled by two rulers, there might have been others, a Sundara Pāṇḍya and a Vīra Pāṇḍya, both bearing the prenomē Jaṭavarman. The former is the most celebrated of the rulers of the second Pāṇḍyan empire, a great warrior and builder, whose achievements are found recorded in a number of inscriptions in Sanskrit and Tamil. These inscriptions occur in all the Tamil districts and in Nellore and Cuddapah. Sundara Pāṇḍya, whose reign began towards the close of April 1251 A. D., was ably assisted by Vīra Pāṇḍya who came to power about two years later. The inscriptions of Vīra Pāṇḍya, not yet as well studied as those of his elder contemporary, often corroborate and confirm facts recorded in Sundara's inscriptions. We shall take up the most representative inscriptions, the earliest available in each case, ignoring the repetitions of same facts often in the same words in later records.

Sundara Pāṇḍya's *praśasti* says that he levied a tribute of precious jewels and elephants from the ruler of Ceylon:

Tulaṅgoli maṇiyuñ-jūli vēlamuñ
Ilaṅgai kāvalanai-yirai koṇḍaruḷi.

In the subjugation of Ceylon that is mentioned here, it is possible that Vīra Pāṇḍya also had a part; and this becomes clear from the inscriptions of Vīra Pāṇḍya.

¹⁾ ib. p. 9. I consider the inscription of Tahkvā Pā too early to be introduced into arguments on this period. ²⁾ Page 335.

The exaction of the tribute of elephants and pearls from the ruler of Ceylon is mentioned in the inscriptions of Sundara Pāṇḍya from his seventh regnal year, i. e. from about 1258 A. D. ¹⁾. In the inscriptions of Vīra Pāṇḍya, the conquest of Ceylon is briefly mentioned together with that of the Cōḷa country and the subjugation of the Śāvaka ruler in the phrase: "In the tenth year of king Jaṭāvarman *alias* Tribhuvana-cakravartin Śrī Vīra Pāṇḍya-dēva who was pleased to take the Śōṇāḍu, Īlam and the crown of the Śāvakan together with his crowned head" ²⁾. I have shown elsewhere that the phrase 'taking the crowned head' does not mean decapitation, but compelling the vanquished ruler to bow to the conqueror in open assembly ³⁾. The tenth year of Vīra-Pāṇḍya would be about 1263 A. D., and in an inscription dated the 73rd day of the eleventh year, we find a detailed account of the expedition against Ceylon and of the part of the Śāvaka ruler in it. So far the full text of this account is available in only one copy, that from Kuḍumiyāmalai in the Pudukkottah state ⁴⁾. This account is part of a long *praśasti* of Vīra Pāṇḍya beginning *tirumagaḷ vaḷar mulai*; but an inscription from Śēndamangalam dated in the ninth year (1262) ⁵⁾ with this *praśasti* does not contain the long passage relating to the Ceylon expedition; while another version of the same *praśasti* from Āttūr (Tinnevely district) ⁶⁾ is of no use, as it is fragmentary and undated. Two other versions of the same *praśasti* have been traced in Daḷapatisamudram (Tinnevely district), both dated in the fourth year (1257) ⁷⁾ and neither containing the passage relating to the Ceylon expedition.

Now, all these inscriptions, even those which do not contain the narrative of the Ceylon expedition, give a long list of coun-

¹⁾ *The Pāṇḍyan Kingdom* (PK.) pp. 161-2.

²⁾ 588 of 1916. The text (l. 1) is: Svasti śrī Kōccaḍaiya-panmarāna tiripuvanac-cakravattigaḷ Śōṇāḍum-Īlamum Śāvakan muḍiyum muḍittalaiyūn-gonḍaruḷiya śrī Vīra-Pāṇḍya-dēvarkku yāṇḍu 10-vadu. Ferrand once marks this inscription as 588 of 1917 by mistake, *L'empire sumatranais*, p. 48. ³⁾ *The Cōḷas* I p. 170.

⁴⁾ 356 of 1906 = Pd. 366. See Ferrand, *ib.* XXIII *ter.*

⁵⁾ 480 of 1930. ⁶⁾ 467 of 1930. ⁷⁾ 8 and 9 of 1929. The regnal year of No. 9 is clear in the impression.

tries that acknowledged the suzerainty of Vira Pāṇḍya and sent tributes to his palace; this list includes Kaḍāram¹), besides China and Rāmañña (Arumaṇam). I do not think that the mention of Kaḍāram in this list has any historical significance. It only means that Kaḍāram was one of the countries known to the composer of the *praśasti*. Hence the occurrence of Kaḍāram in the high-flown list of subject countries in 1257 cannot be taken to mean that a conflict between Vira-Pāṇḍya and the king of Kaḍāram had taken place by that time, and that Vira Pāṇḍya had come out victorious in it. The exact context in which Kaḍāram occurs in these inscriptions will be seen from the following section of the *praśasti*: “Gaṅgam, Gauḍam, Kaḍāram, Kāśipam, Koṅgam, Kudiram, Kōsalam, Māluvam, Arumaṇam, Śōṇagam, Cīnam, Avanti, Karunaḍam, Īlam, Kaliṅgam, Teliṅgam, Pepaṇam (?), Daṇḍakam (or Daṇḍarām) (?), and Paṇḍaram — the kings of these and all other lands, and the strong *maṇḍalikas*, having entered the victorious gate of the palace in the jewelled mansions of which the three drums reverberated, awaited the convenience (of Vira Pāṇḍya), made obeisance at his feet, and presented before him the dark elephants and the treasure (they had brought as tribute)”.

It will be seen that this is court-poetry, not history; the names of countries have been chosen with a view to euphony and metrical effects, and there is no attempt here to state facts.

The Kuḍumiyāmalai version of the *praśasti* is, as has been pointed out already, unique in its account of the Ceylon war of Vira Pāṇḍya. The text is difficult and not easy to make out in all its details. This part of the *praśasti* opens with a statement of the object of the expedition; there are serious gaps in the text here, but we can see that there was some dispute in Ceylon, that one of the ministers had invoked Pāṇḍyan intercession, and that the king's aim was to uphold in proper form the ancient practice of royalty (*araiṣiyal valakkam nerippaḍa nāṭṭuṅgurippinul*). Then we learn that among the kings of Ceylon one was killed on the battlefield, and that all his troops, treasures, and paraphernalia were confiscated (*araiṣu-keludāyam aḍaiya vāri*), after

¹) ARE. 1912 II 39; 467 of 1930, however, does not include this name.

which the double-carp (the Pāṇḍya emblem) was put upon the fine flags waving on the Kōṇamalai and the Tirkūtagiri; another king (of Ceylon) was compelled to surrender his elephants as tribute. Finally, the son of the Śāvaka, who had formerly disregarded commands and evinced hostility, came and prostrated (before Vīra Pāṇḍya) and was duly rewarded. The text is uncertain here and so far as I can make it out, the Śāvaka's son was presented with the anklet of heroes (Virakkalal), was taken round in a procession on an elephant, and was permitted to proceed at once to Anurāpuri¹⁾ because it was thought (by Vīra Pāṇḍya) that it was only proper that the son should rule the vast land of Ceylon formerly ruled by his father.

So far the evidence of Pāṇḍyan inscriptions. The facts ascertained from them may be set down as follows:

1257 A. D. Kaḍāram mentioned in Vīra Pāṇḍya's *praśasti*.

1258 A. D. Ceylonese king already subject to Sundara Pāṇḍya.

1263 A. D. Vīra Pāṇḍya's conquest of Īlam and the Śāvakan first mentioned.

1264 A. D. Details of the expedition of Vīra Pāṇḍya against Ceylon, its two kings and the son of the Śāvaka (Kuḍumiyāmalai inscription which, like other inscriptions from 1255 onwards, includes Kaḍāram among states tributary to Vīra Pāṇḍya).

We are now in a position to test the soundness of the argument of Çoedès on the indirect value of the data of South Indian epigraphy for the history of Śrīvijaya. Given the data found in the Madras Epigraphical Reports and reproduced by Ferrand, that argument is a remarkable piece of historical reconstruction. But the sharp antithesis between the inscriptions of the tenth and eleventh years of Vīra Pāṇḍya (588 of 1916 and 356 of 1906) does not in reality exist. The fact is that both these inscriptions refer to the conquest of the Śāvakan, though the second inscription speaks rather of the Śāvakan's son; in addition, the second inscription also mentions the king of Kaḍāram in a grandiloquent list of the kings of the earth who acknowledged Vīra Pāṇḍya's

¹⁾ This important statement is based on what I consider the most likely emendation of an obscure phrase. Vide Appendix where I give the text with some notes on readings.

suzerainty and crowded his antechambers in their eagerness to pay tribute to him. And this list of tributary countries occurs in the *praśasti* of Vira Pāṇḍya in a more or less set form from the fourth year of his reign onwards. It is not possible therefore to hold that a victory over one and the same ruler is mentioned once as victory over the king of Śāvakas, and a second time as victory over the king of Kaḍāram. And this shatters the basis for the identification of the Śāvaka king and the king of Kaḍāram. It is therefore difficult to draw the conclusion from South Indian epigraphy that Kaḍāram, and, with it, the time-honoured title of 'King of Kaḍāram' had passed out of the hands of the rulers of Śrīvijaya in the middle of the thirteenth century. In fact, if we accept Choedès' explanation of the term Jāvaka being applied to Candrabhānu, there is nothing in the inscriptions so far known to us or in the *Mahāvamsa* that brings him into any relation, direct or indirect, with Kaḍāram or Śrīvijaya.

Choedès has, as we have seen, argued that it is difficult to believe that Candrabhānu planned and carried out two expeditions against Ceylon without a naval base like Kaḍāram on the Western coast of the Malay peninsula. This argument, sound in itself, while it may add strength to a conclusion reached on the basis of other evidence, is not, it seems to me, sufficient to serve as an independent proof of Candrabhānu's ownership of Kaḍāram. And if it is true that, as Choedès has himself argued, the supposed emergence of Malāyu in 1183 — the date seems to me still doubtful — was only temporary and short-lived ¹⁾, there is as yet no decisive indication of Śrīvijaya having lost its hold on Kaḍāram in this period. Even accepting Choedès' conclusions regarding the date and significance of the Jaiya inscription on the Buddha statue, it is possible to suggest that Malāyu might have gained some ground on the East coast of the Malay peninsula without detriment to the command of the straits still held by Śrīvijaya. There seems to be as yet no means of deciding this question satisfactorily.

Let us now turn for a moment to consider what evidence there is to suppose that Candrabhānu's invasions started against Ceylon

¹⁾ B.K.I. 83 pp. 470-1.

from the Malay peninsula. First we have the Jaiya inscription which calls Candrabhānu the ruler of Tāmbraliṅga. Then we find that the *Mahāvamsa* gives the same name to the king of the Jāvakas who invaded Ceylon twice within, say, twenty-five years. Lastly, we have the story given in the *Jinakālamālinī* to which Çoedès has drawn attention. I have already stated my view of the account in the *Jinakālamālinī*; it may be taken to be in some way related to occurrences which took place over three centuries before the date of its composition, but in its present form, it does not seem to be of much use to any attempt to reconstruct the history of Candrabhānu; the reference to the Buddha ruler Siridhammarāja of Siridhammanagara in the Pāli chronicle is not enough for that.

The *Mahāvamsa* calls Candrabhānu a *Jāvakarāja*, and his troops, at least on the occasion of the first expedition, *sabbe te Jāvakā yodhā* ¹⁾). The second enterprise against Ceylon is introduced thus :

Tasmim kāle mahāyuddham katvā pubbe palāpito
Candabhanunarindo so Paṇḍucōḷādiratṭhato
mahādamiḷayodhe ca rāsikatvā mahabbale
saddhim Jāvakasenāya Mahātittham samotari.

Here we see that Candrabhānu has had occasion in the interval to reinforce himself strongly with soldiers collected in the Pāṇḍya, Cōḷa and other countries, and his Jāvaka followers are still with him and form the nucleus of his forces. At the end of the second invasion, Vijayābahu, the Ceylonese general, captured the women of Candrabhānu together with his insignia: ²⁾

Atho orodhavare tassa sabbe hatthituraṅgame
khaggādīni bahūn' eva āvudhāni mahādhanam
Jayasaṅkham Jayacchattam Jayabherim Jayaddhajaṃ
etāni pana sabbāni pesesi pitusantikam.

It is noteworthy that there is no direct statement in the *Mahāvamsa* that Candrabhānu came from Jāvaka, or that he returned to that land in the interval between his two inroads into Ceylon. Let us note also that the *Mahāvamsa* counts the Jāvaka inroad among the many calamities that befell Ceylon in this period by the depredations of tyrannical rulers of foreign extraction: ³⁾

¹⁾ MV. 83 v. 38. ²⁾ ibid 74-5. ³⁾ MV. 83. v. 40.

Pāvākāsanividdhastam ṭhānaṃ nīrāsānī viya

Māghādibādhitam Laṅkaṃ Jāvakā puna bādhayum.

All this may raise a doubt if the Jāvakas and their chieftain had established a stronghold for themselves in the neighbourhood of Ceylon. H. W. Codrington has noted in his *Short History of Ceylon* that 'the names Chāvakachchēri (the Javanese settlement), Chāvankōṭṭai (Javanese fort) at Nāvatkuli in the Jaffna peninsula, and Jāvakakōṭṭe (Javanese fort) on the mainland possibly record settlements of his followers' ¹). If there was such a settlement, it is not unlikely that it had its origin soon after the repulse of the first inroad of Chandrabhānu. And it is not also impossible that Chandrabhānu and his followers had made a settlement for themselves before they started even the first war with Parākramabāhu II.

Later Ceylonese tradition is somewhat confused on the nationality of Chandrabhānu and the place of his origin. The *Pūjāvali*, like the *Mahāvamsa*, says that Chandrabhānu was the leader of the Jāvakas ²); but the *Rājāvali* makes a Malabar ruler of Chandrabhānu. It says: "A short time afterwards, however, another Malabar king, called Chandrabhānu Rājah, made a descent on Ceylon, and gave battle to King Alese, and was opposed by the second king, or Prawcrama Bāhu's youngest brother, who vanquished the army of Malawas, and extirpated the whole out of the island" ³). The *Rājāratnākari* also speaks of the Malabars and 'the Malabar king, Tambalingama Rājah' in the same connection ⁴). These references show that in late Ceylonese tradition, the Jāvaka king had come to be looked upon as a local chieftain, though the name 'Tambalingama Rājah' of the *Rājāratnākari* preserves a trace of his true origin. Such a confusion is not likely to have arisen if there had been no local Jāvaka settlement in some manner connected with these Jāvaka inroads into Ceylon.

And on this hypothesis, also we are able to account for the manner in which the son of the Jāvaka king is mentioned in the inscription of Vīra Pāṇḍya. From this record we learn that

¹) p. 78. ²) GEIGER, CV. II p. 151 n. 2.

³) UPHAM, *Sacred Books of Ceylon* II p. 260; The Malawas are the Maravar of South India, a fighting race. ⁴) *ibid.* p. 101.

the son of the Jāvaka was for a time disobedient to the Pāṇḍya ruler, i. e. refused to acknowledge his supremacy and was inimical to him (*paṇḍēval śeyyādigal śeydirunda Śāvagan maindan*); after the Pāṇḍya gained victories over two kings of Ceylon, this Jāvaka prince also came and made his submission, and was admitted by him to the position of a friendly feudatory. It is this fact which is mentioned as we have seen in one phrase in the record of the tenth year of Vira Pāṇḍya viz. *Śāvakan muḍiyum muḍittalaiyum koṇḍaruḷiya*, who took the crown and crowned head of the Śāvagan. The statement that it was only proper that the son should rule the vast island of Ceylon ruled by his father before (*tandai-yāṇḍa taḍaṅgaḍal Īlam*), urged as a reason for the restoration of the son of the Jāvaka to his territory also becomes intelligible only on the basis of a more or less permanently settled Jāvaka colony on the island.

Let us now turn to the relations between Vira Pāṇḍya and Candrabhānu. It has been assumed so far that the Jāvaka opponent of Vira Pāṇḍya was identical with Candrabhānu, that they were friends in the beginning and became enemies for some reason at a later stage. Thus Krom said in 1926 with characteristic caution: "Hetzij nu Jaṭāvarman oorspronkelijk een bondgenoot van Candrabhānu was (de Pāṇḍya's komen in den Mahāwamsa onder diens hulptroepen voor) hetzij hij dadelijk vijandig tegenover hem stond, in elk geval heeft hij klaarblijkelijk van de nederlaag op Ceilon gebruik gemaakt om den Sumatraan onschadelijk te maken" ¹). Çoedès says the following on the same subject: "Pour quelle raison Jaṭāvarman Vira Pāṇḍya se tourna-t-il ensuite contre son ancien allié le roi Jāvaka, il est difficile de le démêler au milieu des renseignements contradictoires que donnent l'épigraphie indienne et la chronique singhalaise. Quel fut exactement le resultat de la campagne de 1256? La

¹) *De Ondergang* etc. p. 9 (157). Ferrand, depending upon the enigmatic statement of Chau Ju-kua, and even Mas'ūdi, that Ceylon was a dependency of San-fo-tsi, and on the Cōḷa inscriptions, assumed that the Cōḷas and the Sumatrans joined about 1260 to plunder Ceylon (J. A. 1922, p. 14, 229). He also held that Vira Pāṇḍya conquered Śrīvijaya in 1264-5 before Candrabhānu's expedition to Ceylon — *ibid.* p. 226. All these views have been rendered obsolete by further study.

défaite du roi de Ceylan et du roi des Jāvaka, disent les inscriptions des Pāṇḍya; — une victoire pour l'armée singhalaise et la défaite des Jāvaka, dit le Mahāvamsa. A y regarder de près, ces réponses en apparence contradictoires sont d'accord sur un point: la défaite des Jāvaka. Le Mahāvamsa, en effet, ne parle que de la déroute des Jāvaka, sans plus parler de leurs alliés indiens, dont les prétentions à la victoire ne sont peut-être pas absolument injustifiées. C'est en définitive le malheureux Candrabhānu qui aurait payé tous les frais de son entreprise" ¹⁾).

But I doubt very much if it is proper to combine the data of the Mahāvamsa and of the Pāṇḍyan inscriptions, and find out their historical average in the manner adopted by Choedès. Apart from the question of chronology to be considered in detail very soon, what are the facts before us? The Mahāvamsa mentions two invasions against Ceylon, both unsuccessful, of the Jāvaka king, Candrabhānu. The Pāṇḍyan inscriptions mention the subjugation of two rulers of Ceylon, followed by a voluntary submission of a Jāvaka king and/or prince. We must note also this; there is not a word in the Mahāvamsa of any alliance between Candrabhānu and the Pāṇḍya invader; it is simply said that Candrabhānu gathered a powerful army of Tamil soldiers from the Pāṇḍya and Cōḷa countries and these might have been mere mercenaries whose presence in Candrabhānu's army implied no political alliance on his part with the Pāṇḍyan king:

Candabhānunarindo so Paṇḍu-Cōḷādiraṭṭhato
mahā-Damiḷayodhe ca rāsikatvā mahabbale
saddhim Jāvakasenāya Mahātitham samotari.

The causes of the invasions are also different in nature. Candrabhānu came saying that he was also a Buddhist, whatever that may imply regarding the causes of the invasion. The Pāṇḍya on the other hand interferes in an internal dispute and does so on invitation from one of the parties. He comes into contact with the Jāvaka king or prince at the end of his campaign leading to a settlement of the affairs of Ceylon. Of the Pāṇḍyan invasion, however, the Mahāvamsa contains not a word; nor does it give us any aid in understanding the identity of the two kings of

¹⁾ B.K.I. 83 p. 467.

Ceylon and the Ceylonese minister mentioned in the Pāṇḍyan record. We can by no means be certain that the Mahāvamsa and the Pāṇḍyan inscriptions refer to one and the same campaign.

But Çoedès found strong support for his argument in the chronology of Candrabhānu's expeditions, and we must now turn to consider this. Taking Wijesiṅha's dates for the reign of Parākramabāhu's reign, 1240-75 A.D. Çoedès applied a correction of 15 years to it as advised by Jouveau-Dubreuil and arrived at the period 1225-60 A.D. for the reign. The eleventh year of Parākrama, 1236 A.D., being, on this reckoning, just six years after the Jaiya inscription, the identification of the Candrabhānu of this inscription with the invader of Ceylon was easy. The second expedition of Candrabhānu in the last years of the reign of Parākramabāhu II was placed by him definitely in 1256 on the strength of the Jinakālamālinī and of an inscription of Jaṭavarman Sundara Pāṇḍya (the co-ruler of Jaṭavarman Vīra Pāṇḍya) which describes him as a second Rāma who plundered Ceylon.

The correction of fifteen years introduced into the chronology of Wijesiṅha is somewhat arbitrary, and the reason for which this correction was advocated by M. Jouveau-Dubreuil ¹⁾ appears no longer valid. The chronology of the Pāṇḍyan civil war of the twelfth century A.D. is not easy to fix from South Indian inscriptions, because the beginning of the reign of Rājādhirāja II, whose inscriptions record this war, is not easily determined. I have considered this problem at some length elsewhere ²⁾, and it is not necessary or possible to go into that question here. But it is by no means certain that the war commenced between 1163 and 1168 A.D.; and it is on this basis that the correction of fifteen years was suggested by Jouveau-Dubreuil.

We now have in Geiger's system of chronology a much more scientific basis for the study of Ceylonese history, and this system, so far as I know, works very satisfactorily from the standpoint of South Indian history. Geiger places the reign of Parākramabāhu II between the years 1236-1271 A.D. ³⁾. On this basis the first invasion of Candrabhānu will fall in the year 1247 A.D.; and

¹⁾ Cf. HULTZSCH in J. R. A. S. 1913, pp. 518-9.

²⁾ *The Cōlas* II, to be published shortly. ³⁾ CV. II p. XIV.

the second invasion somewhere about 1270 A.D. towards the close of Parākramabāhu's reign. And we have no reason to suppose that there was a Pāṅḍyan campaign in Ceylon coinciding with either of these inroads.

Jaṭāvarman Sundara Pāṅḍya came to the throne in 1251, and Jaṭāvarman Vira Pāṅḍya in 1253 ¹⁾. Neither of them could therefore have led a campaign in 1247, the date of Candrabhānu's first invasion. Sundara Pāṅḍya, however, claims to have levied tribute from Ceylon in 1258 ²⁾. Vira Pāṅḍya's inscriptions, as we have seen, mention his victory against the Jāvaka at first briefly in 1263, and in more detail in 1264. The long *praśasti* of Vira Pāṅḍya, we should further note, does not mention the details of this war up to the ninth year, i.e. 1162. It seems probable, therefore, that Sundara Pāṅḍya invaded Ceylon in the early years of his reign, and after a successful campaign, returned to the mainland; then there arose disputes in Ceylon which led to an appeal to the Pāṅḍyan ruler, and Vira Pāṅḍya interfered to settle them somewhere about 1163 A. D. On this occasion he fought against two rulers of Ceylon, and against a Jāvaka prince who was also a ruler of Ceylon. We hear nothing of all this in the Mahāvamsa. That chronicle gives us to understand that there was no end of trouble in the initial stages of Parākramabāhu's reign when he had to contend against a number of rival kings, including the invader Candrabhānu ³⁾. For the rest, the reign of this ruler was, according to the chronicle, a long and glorious record of pious benefactions. And on the eve of his retirement from active government, Parākramabāhu is said to have given to his sons a glowing account of his achievements as ruler of Ceylon ⁴⁾. If the Pāṅḍyan inscriptions of the period are allowed to contain any element of truth, the Mahāvamsa account of the reign of this ruler must be treated as an elaborate piece of pious whitewashing.

It will be seen that the dates we have given above raise the question of the identity of Candrabhānu of the Mahāvamsa with the author of the Jaiya inscription in a somewhat sharp form. Is it possible that a king whose inscription is found in Jaiya in 1230 A.D.

¹⁾ P. K. chh. XI and XII for an account of these rulers.

²⁾ 166 of 1894, P. K. pp. 161-2. ³⁾ MV. Ch. 83. ⁴⁾ Ch. 87 esp. vv. 24-33.

- embuli ¹⁾ vēndarum igal maṇḍaligarum
 mum-muraisu muḷaṅgum ōemmaṇi māḷigai
 kōyir-korra vāyir-puḡundu
 Kālam
4. pārttuk-kalal iṇai paṇindu
 nīla vēlamum nediyamum kāṭṭa
 pūviri ōḷaik-kāvikkaḷattu ²⁾ c-
 Cōlan poruda vēlappōril
 mādap-pir-rārāk-kādak-kālī yānai
 tuḷaikka (i*) c-cemborroḍikkaiyir
5. piḍittu
 vaḷaittu mērkoṇḍu vāgai sūḍiya ³⁾
 talaippērāṇmai tanittani-yeḍuttu
 kalaikkavirājar kavinperat-tudippa
 ōerra ⁴⁾ mannar titāṭṭiyāmal (?) ⁵⁾
 orrai-yāli yulagu valamā ⁶⁾
 ē-
6. nai mannavar irai koḍiraiṇja ⁷⁾
 minavar koḍi mēruvilōṅga ⁸⁾
 vaḍuvarikkoḍuṅgōl vaḷaṅgā vaṇṇam
 naḍuvu nilai ōeṅgōl nāḍorum naḍappa
 ettiśaimannarum iruṅgali kaḍindu
 mutta ve
7. ṅkuḍai mulu nilavu ōriya
 oru molī tarippap-puvi muludundan
 mada-mārpu viḷaṅga maṇi-muḍi sūḍi
 urai kelu (mara*)pil araiśiyal valakkam
 nerippaḍa nāṭṭum kurippinū ṭṭisain(da*)
 tiruppādam ōe tiru
8. nda mandiri
 saraṇamai tīgaḷndinidu nōkki muraṇmigu ōirappil
 ḷamannar ⁹⁾ ilaguvaril oruvanai
 viḷapporudu ¹⁰⁾ viṇmiśai-yērri

¹⁾ eppuvi (?). ²⁾ kāvirikkaḷattu. ³⁾ sūḍi. ⁴⁾ terra. ⁵⁾ tiśaiyariyāmal (?).
⁶⁾ yulaguḷalamara (?). ⁷⁾ idarkoḍiraindu. ⁸⁾ So Daḷapatisamudram version
 (8 of 1929). Others read Koḍitteruvilōṅga ⁹⁾ ḷḷa-. ¹⁰⁾ villa-.

urimaiccurramum uykulam pukkut-
tarumai yāṇmai^{....}yum pala-

9. paḍai^{....}ppuraviyum

Kanamaṇittērum sinavaḍam (ā*) rum
nāgattōḍum navamaṇikkuvaiyum
āḍagattiriyum ¹⁾ ari-āsanamum
muḍiyum kaḍagamum mulumaṇiyāramum
koḍiyun-guḍaiyum kuḷir veṅkavariyum
muraśuñ-jañ —

10. gamum taṇḍu mudali(ya*)

araiśukeḷu dāyamaḍaiya vāri
kāṇāmannavar kaṇḍu kaṇḍēṅga
kōṇāmalaiyinum Tirukūḍagiri^{....}inum
urukelu koḍimiśai-yiru kayaleludi
ēnai^{....}vēndanai ānai tirai koṇḍu

11. paṇḍ —

ēval śeyyādigal śeydirunda
Śāva(ka*)n maindan talamirundiraiñja ²⁾
virakkalal vira (va*) laraic-cūṭṭit-
tirukkoḷam alaivāppaḍan kalittu (?)
valangi aruḷi mulangu kaḷirēri
pārmuludariya ūrva-

12. lañje(y*)vittu

tandai yāṇḍa taḍaṅgaḍal-^{....}ḷam
maindan per ... gum ³⁾ marāpena ninaippiṭ-
ṭaraiśiḍa magindu ānūrpuriccu (?) ⁴⁾
viraiyaccelgena viḍaikoḍuttaruḷi
yāgamaḍandai anbuḍan śātti
vāgai sūḍa ma-

13. dumaṇaṅgamala

vārnda veṅkavarin vāḍalun-denralum
vēndar viśa viraśingādanattu
kapakandaluviya kāmar valla ...

14. da

porroḍi punaindu malarnda malarkkoḷum

¹⁾ -kkiriyum (?). ²⁾ nalam- ³⁾ These words are omitted in the Pu-
dukkottah text. ⁴⁾ Anurāpurikku(?)

paripuraiccirraḍi ulagamuluduḍaiyāroḍum
vīrrirundaruḷiya śvasti śrī Kō-

15. ccaḍaipanmarāna tiripuvanaccakkaravattigaḷ
śiri Virapāṇḍiya dēvarku yāṇḍu 11—vadu
173 nāḷ...

Abstract of contents (with some notes)

- Lines 1-4. To *nediyamum-kāṭṭa*. Rhetorical praise of the king's rule; unhistorical. Note the list of tributary countries (Gaṅgam to Paṇḍaram) which includes Kaḍāram as the third name; only one version of the *praśasti* omits it.
- 4-5. *pūviri śōlai . . . tudippa* A fight at Kāvi(ri)kkaḷam with the Cōḷa king in which Vīra Pāṇḍya captures several elephants, a victory praised by poets in many ways.
- 5-7. *śerra mannar . . . maṇi muḍiśūḍi*: the distress of enemy kings, the power and justice of the Pāṇḍyan rule. From this point all versions of this *praśasti* except the Kuḍumiyāmalai one pass direct to 1.12 *yāgamaḍandai* etc.
- 7-12. Account of Ceylon expedition: opens with an appeal from the Ceylonese minister (*mandiri*) to the Pāṇḍya, and the defeat and death of one Ceylonese king (*oruvanai vilapporudu viṇmiśaiyēri*) and capture of his paraphernalia, the setting up of the flag of victory on the Kōṇamalai and Trikūṭagiri, and the subjugation of another king (*ēnai vēndanai ānai tiraikoṇḍu*), and finally (from *paṇḍēval*) comes the reference to Śāva(*ka*)*n-maindan*, his initial contumacy, later submission, the rewards he received, the procession on an elephant and his restoration to the kingdom of Ceylon (*taḍaṅgaḍal Īlam*) once ruled by his father.
- 13-15. Rhetorical end.

L.L.12

Mededeelingen

Ontdekking van het Hoa-binhien op Java

De Goea Mardjan nabij Poeger (Besoeeki)

Het praehistorisch grottenonderzoek op Java strekt zich tot nu toe uit tot een vijftal vindplaatsen en wel de Goea Lawa te Sampoeng (bij Ponorogo), de Goea Lawang te Dander (nabij Bodjonegoro), de Goea Petpoeroe bij Pradjekan en de Goea Sodong en Goea Mardjan bij Poeger. De laatste drie zijn in Besoeeki gelegen. Van de uitgravingen der eerste twee grotten heeft Van Stein Callenfels een voorloopige mededeeling gepubliceerd¹⁾; over de Goea Petpoeroe verscheen reeds een korte publicatie van mijn hand²⁾, terwijl mijn rapport over de Goea Sodong het licht zal zien in het tijdschrift *Djâwâ*. Hier zal voornamelijk gesproken worden over de resultaten, verkregen bij de uitgraving van een kleine „abri sous roche” ten oosten van Poeger gelegen, nl. de Goea Mardjan.

Alvorens hiertoe over te gaan is het wenschelijk in het kort de overige uitkomsten te bespreken. In de eerste plaats meent Van Stein Callenfels in de *Goea Lawa* van Sampoeng drie praehistorische facies te kunnen onderscheiden en wel:

1. Een laagje, waarin eenige neolitische, rechthoekige bijlen voorkomen.
2. Een laag met een cultuurvorm die uitsluitend werktuigen van been en hoorn kent. Het zijn beenen spatels van tweeërlei type:

¹⁾ P. V. VAN STEIN CALLENFELS, *Note préliminaire sur les fouilles dans l'Abri sous Roche du Guwa Lawa à Sampung*, *Hommage du Service Archéologique des Indes néerlandaises au Premier Congrès des Préhistoriens d'Extrême-Orient à Hanoi 25-31 janvier 1932*.

²⁾ H. R. VAN HEEKEREN, *Prehistorisch Grottenonderzoek in Besoeeki (Java)*. A. De Goea Petpoeroeh nabij Pradjekan. *Djâwâ* XV (1935) blz. 123-129.

de beitelvormige, die eenigszins den vorm heeft van een schoenlepel en de beenen krabbers, die plat en dun zijn. Ten slotte nog eenige beenen priemen en graafwerktuigen uit hertshoorn. De cultuurvorm behoort vermoedelijk tot een late uitlooper van het mesolithicum van Indo-China.

3. In de derde en diepste laag zijn talrijke gevleugelde, aan twee kanten bewerkte, steenen pijlspitsen en ook nog eenige steenen pijlpunten met convexe basis gevonden. Deze pijlpunten-cultuur is terug te brengen tot het neolithicum van Japan en de Philippijnen, dus tot een strooming uit het noorden. Erbij gevonden menselijke skeletten in de Goea Lawa wijzen op een ras met Papoea-Melanesische affiniteiten ¹⁾.

De *Goea Lawang* bij Dander vertoont ongeveer dezelfde cultuurvormen als de eerste, doch de onderlinge positie hiervan is niet duidelijk, aangezien de opvulling der grot te gering was.

De *Goea Petpoeroe* bezit een mengcultuur van:

1. beenen beitelvormige spatels, die overeen stemmen met die uit de tweede laag van Sampoeng;
2. microlithische cultuur, die vermoedelijk verwant zal zijn met die van het Toalien van Celebes;
3. een ruwe steencultuur die zich kenmerkt door het gebruik van weinig, soms in het geheel niet bekapte kali-rolsteen.

Ook is er nog een steenen pijlpunt gevonden met convexe basis.

In deze grot was de opvulling eveneens zóó gering, dat de stratigrafie niet duidelijk is. Menselijke skeletdelen wijzen weer op een Papoea-Melanesisch ras.

De *Goea Sodong* bevatte:

1. eenzijdig bewerkte microlithen, die vervaardigd zijn uit fraaie kwartssoorten als chalcedoon en ook wel uit obsidiaan en carneool;
2. eenzijdig bewerkte pijlspitsen met rechte dan wel convexe basis;
3. beenen spatels in beitelvorm en beenen spitsen;
4. eenige ruwe vuistbijlen, gemaakt uit kleine, in de lengte doorgeslagen kali-rolsteen, die op het breukvlak wat bijgewerkt

¹⁾ W. A. MIJSBERG, *Recherches sur les restes humains trouvés dans les fouilles des Abris-sous-Roche de Goea Lawa à Sampoeng et des sites préhistoriques à Bodjonegoro (Java)*. (In de „Hommage”)

zijn en die verwant moeten zijn met het zgn. Sumatra-bijtype, dat ook in het Hoa-binhien van Indo-China, op Malaka en in de schelpenheuvels op Sumatra's Oostkust veelvuldig voorkomt. Bovendien zien wij nog onder het materiaal een platte „hache courte”.

Waarschijnlijk hebben wij hier met een mengcultuur van zeer bijzonderen aard te doen, aangezien alles tot één stratum schijnt te behooren. Zijn 1 en 2 wederom met een cultuurvorm te verbinden die uit het noorden de Archipel is binnengedrongen, 3 en 4 zijn oorspronkelijk uit het westen gekomen.

Ten slotte de *Goea Mardjan*, die 300 m noordelijk van de vorige grot verwijderd is. Deze kleine „abri sous roche” onderscheidt zich door het voorkomen van talrijke menselijke skelet-deelen. Slechts één skelet was duidelijk bijgezet in oost-westelijke windrichting met het hoofd in het oosten. Dit skelet lag met opgetrokken knieën en was bedekt door drie groote kalksteenbrokken. (Dit bedekken met één of meer groote steenen werd in de *Goea Lawa* door Van Stein Callenfels ook geconstateerd en dient vermoedelijk ter beschutting tegen wilde dieren.) Het overige gedeelte der grot was bezaaid met menschenbeenderen: men zou kunnen spreken van één breccie van menselijke skeletdeelen. De aard der ligging, het moedwillig breken der beenderen en vooral de aangetroffen brandsporen doen mij sterk denken aan anthropophagie, zoodat mijn vermoeden, in de *Goea Sodong* opgevat, tot zekerheid werd.

Aangezien de bewerking van dit materiaal, waarvoor mij reeds toezegging werd gedaan door Dr. Lubberhuizen te Soerabaja, veel tijd zal vergen, zal hier verder uitsluitend gesproken worden over de hier gevonden cultuur die, hoewel met weinig voorwerpen vertegenwoordigd, m.i. typologisch van buitengewoon belang zal zijn, daar hiermede het voorkomen van het Hoa-binhien op Java voldoende bewezen zal zijn.

De inventaris bestaat uit: hache courte, 4 stuks; groote, platte schrapers, 2 st.; messen, 2 st.; één beitel; beenen spatels, 2 st.; eenzijdig bewerkte microlithen, 3 st.; ruwe steenen werktuigen voor onbekende doeleinden, 3 stuks.

Hache courte. (Afb. 1, 2 en 4)

Van groote beteekenis is de ontdekking van de hache courte of Kurzaxt, daar dit werktuig als „Leitform” voor het Hoa-binhien

geldt¹⁾. Het is een werktuig, meestal met segment- of ellipsvormigen omtrek, soms ook wel met spits toeloopende snede en aan den achterkant recht afgekapt.

Twee dezer instrumenten zijn vervaardigd uit kleine, doorgeslagen kali-rolsteen, recht van achteren afgekapt. Eén zijde is onbewerkt gelaten en heeft haar natuurlijk glad oppervlak behouden. Doordat dit oppervlak licht gewelfd is, verkreeg het artefact bij het doorslaan een scherpe snede zonderdat het noodig was veel te retoucheeren.

Een derde exemplaar bezit een spits toeloopende snede, terwijl de vierde hache courte is vervaardigd uit rose kalksteen. Behalve de rechte afkapping aan den achterkant en het grof, eenzijdig toeslaan tot een snede aan den voorkant is dit werktuig onbewerkt gebleven en schijnt men geprofiteerd te hebben van een steen, die oorspronkelijk den gewenschten vorm reeds bezat.

Het gebruik van een brokkelig gesteente als kalksteen zou men als een zekere armoede aan materiaal kunnen opvatten. Groote, platte, vierkante schrapers. (Afb. 3)

Dergelijke werktuigen zijn ook uit het Hoa-binhien van Tonkin²⁾ dan wel van Atjèh (Noord Sumatra) bekend.

Lebzelter³⁾ beschrijft ze als volgt: „Wie in der Keilandskultur Südafrikas finden wir auch hier (Atjeh) eine Anzahl grösserer Manufakte von viereckigem Umrisz und geringer Höhe, mir einer oder mehreren Arbeitskanten, die zum Kratzen oder Schaben dienen”.

Ons eene instrument is aan drie zijden bewerkt en wel aan één der opstaande zijden, die tot een onregelmatige snede is geslagen, terwijl een der breedtezijden recht is afgekapt. De tegenoverliggende zijde had dezen vorm oorspronkelijk reeds en is daarom onbewerkt gebleven. Dit werktuig kan als schraper of als hakwerktuig gediend hebben. Het is van een grooter steenblok afgeslagen en bestaat uit een groot, vrij glad breukvlak aan den onderkant, dat de grijze patina van den bovenkant mist.

Het tweede exemplaar is nog minder bewerkt. Men heeft dit eenvoudig van een grooter steenblok, als een schijf, afgeslagen

¹⁾ ROBERT HEINE-GELDERN, *Urheimat und früheste Wanderungen der Austronesier*. Anthropos, Band XXVII (1932). ²⁾ Ibidem.

³⁾ VIKTOR LEBZELTER, *Paläolithische Funde aus Atjeh (Nord-Sumatra)*. Archiv für Anthropologie, Neue Folge, Bd. XXIII (1935) blz. 318-325.

en daar de bovenkant aan drie zijden vrijwel recht afloopt en schuin aan de vierde zijde, verkreeg men zoodoende aan deze laatste zijde een scherpe snede. In lengte-doorsnede heeft dit voorwerp hetzelfde profiel als een neolithische dissel.

Messen. (Afb. 5)

Deze messen zijn weer typisch voor dezen cultuurvorm. Wederom bestaat één kant uit het origineele, onbewerkte, gewelfde oppervlak van een steen-afslag, terwijl de onderkant het breukvlak toont. Een der twee mesjes is bovendien van boven recht afgekapt. Beitel.

Bij dit werktuig zien wij aan beide kanten nog stukken der origineele verweeringskorst en het is bij uitzondering aan weerszijden bekap. Het past goed tusschen de vingers en bezit een waaivormige snede, zooals wij vaak zien bij neolithische dissels. Beenen spatels. (Afb. 6 en 7)

Het aantreffen van beenen spatels in grotten op Java is langzamerhand niets bijzonders meer. Zij schijnen over geheel Java voor te komen. Toch zijn deze spatels eenigszins afwijkend van vorm. Zij zijn belangrijk primitiever van uitvoering en niet zoo symmetrisch. Zij behooren feitelijk noch geheel tot de beitelvormige noch tot de platte beenen krabbers van Sampoeng, doch staan er min of meer tusschen in.

Eenzijdig bewerkte microlithen.

Deze microlithen zijn gelijk aan die uit de Goea Sodong. Wij zien er mesjes en een krabbertje onder.

Overzien wij het materiaal in zijn geheel, dan valt onmiddellijk op dat de vervaardigers zeer gebonden waren aan natuurlijke vormen van kalisteenen. Het spreekt vanzelf dat men zooveel mogelijk steenen uitzocht die reeds min of meer geschikte vormen bezaten. Herhaaldelijk wordt gebruik gemaakt van het gewelfde oppervlak van kali-rolsteen, zoodat het, bij het in de lengte doorslaan, reeds één of twee snijdende kanten verkreeg, zoodat het noodig was verdere retouches aan te brengen. Bij de hache courte werd dan bovendien de achterkant recht afgekapt.

Lebzelter, die een prachtige beschrijving geeft van werktuigen, door den geoloog Dr. H. Küpper in Atjèh verzameld, constateert t. a. p. blz. 320 voor dezen cultuurvorm, die verwant is aan het Hoa-binhien, het volgende:

„An diesen Manufacten ist die Unzulänglichkeit der Technik klar zu erkennen. Allein der Umstand, dasz alle diese Objekte nur an der Dorsalseite bearbeitet sind und die ventrale Seite die natürliche Geröllfläche ist, machte es notwendig, sich der naturgegebenen Form in viel höherem Grade anzupassen, als dies bei Artefakten, die doppelseitig bearbeitet sind, nötig wäre. Man kann sagen, dasz etwa der kunstfertige Steinschmied des Ácheuléen das Werkstück aus dem Kernstück „herausgearbeitet“ hat, während, wenn dieser Ausdruck erlaubt ist, die alten Steinbearbeiter in Atjeh sich in einer sklavischen Abhängigkeit von der Rohform befanden und die Arbeitskanten gewissermaszen in die naturgegebene Form „hineinarbeiten“. Welnu, deze beschrijving geldt ook volkomen voor onzen cultuurvorm van Poeger.

O u d e r d o m.

De plaats, die de cultuur van de Goea Mardjan inneemt in het geheel van de prehistorie van Zuid-Oost Azië, lijkt niet lastig te bepalen. Het voorkomen van de „hache courte“ doet ons onmiddellijk denken aan verwantschap met het Hoa-binhien van Tonkin, want ook de andere instrumenten zijn wel hierin thuis te brengen. Dit Hoa-binhien wordt echter in drie perioden onderverdeeld:

Hoa-binhien I: groote, ruwe vuistbijlen van aan één zijde bewerkte rolsteenen; bewerkte en onbewerkte slag- en werpsteenen, grof geslagen schrapers, boren, hache courte in primitieven vorm, verder groote instrumenten van on-symmetrischen vorm, waarvan het gebruik soms niet bekend is. Vooral steenen in hun natuurlijken vorm worden in deze periode als werktuig aangewend. Hier en daar treden primitieve beenen artefacten op.

Hoa-binhien II: Typen als in vorige periode, echter kleiner van vorm en beter afgewerkt, hache courte, discus-, ellips- en amandelvormige manufacten, protoneolithen, beenen spatels en krabbers.

Hoa-binhien III: fijnere en kleinere vuistbijlen; ontstaan van verschillende typen; protoneolithen komen uiterst zelden meer voor en afslag met retouches.

Op 2000 steenen werktuigen uit de opgravingen in de grotten van Zuid Tonkin komen 29 protoneolithen voor en 15 beenen instrumenten. De beencultuur verkeert echter op de meeste plaatsen in een rudimentair stadium. Hier en daar ontstaan toch reeds

nieuwe typen, zooals de dubbel-spatel in de grot van Lang-Vanh, spateltje met tand te Phue-Ve en spitsen te Da-Phuc.

In Noord Annam, in den schelpenheuvel van Da-But, onderzocht door Pajot en E. Patte, komt de beencultuur, die hier reeds bestaat uit beenen spatels, krabbers en spitsen, percentsgewijze veel talrijker voor. Wij zien hier duidelijk een verdere ontwikkeling der beencultuur naar het Zuiden toe. Behalve de beencultuur zijn uit den schelpenheuvel van Da-But bovendien nog slagsteenen, vuistbijlen en protoneolithen tevoorschijn gekomen.

Al hebben wij ons zonder aarzeling uitgesproken voor een verwantschap van de nieuwontdekte Poegercultuur met het Hoa-binhien, lastiger wordt de kwestie als wij haar bij een der drie perioden moeten indeelen. Hiervoor zouden in aanmerking komen de eerste en de derde periode, aangezien het Hoa-binhien II vooral gekenmerkt wordt door het optreden van protoneolithen, ruwe vuistbijlen met gepolijste snede. Deze ontbreken te Poeger geheel. Voor het Hoa-binhien I zijn de meeste werktuigen feitelijk te klein, zoodat wij het meest voelen voor een indeeling in het Hoa-binhien III.

Zooals wij reeds gezien hebben, is de beencultuur van het Hoa-binhien meestal van rudimentairen aard. Dit is in Poeger zeker niet het geval, al is zij primitiever dan de Sampoengspatels.

Omtrent den geologischen ouderdom kunnen wij verklaren dat deze, evenals de overige grotculturen, ondanks het archaisch voorkomen der instrumenten, zeker alluviaal is. De aangetroffen fauna, die nog niet door een specialist is gedetermineerd, zal recent blijken te zijn. Wij vonden kiezen en tanden van rhinoceros, banteng, varken, hert, kidang, stekelvarken en oerkarbouw (die wèl uitgestorven is). Als wij voor de Poegercultuur een ouderdom van 5000 jaar aannemen, zullen wij vermoedelijk niet ver mis zijn. In navolging van Van Stein Callenfels zullen wij een dergelijke cultuur als mesolithisch kwalificeeren, omdat het Palaeolithicum en het Pleistoceen van Europa elkaar dekken en er op Java ook een echt Palaeolithicum aanwezig is (Solovallei en Duizend-gebergte).

Ten slotte moeten wij nog op enkele punten de aandacht vestigen.

De Goea Sodong en de Goea Mardjan zijn slechts 300 meter van elkaar verwijderd. Vonden wij in de eerste grot hoofdzakelijk een microlithen- en pijlpunten-cultuur met een zwakken inslag

van vuistbijlen, in de tweede grot was de situatie juist andersom. Hier toch troffen wij een vuistbijl-cultuur aan met slechts enkele microlithen. Dit zou zóó verklaard kunnen worden, dat wij in de Goea Mardjan niet zoozeer een prehistorische woonplaats dan wel meer een bijzettingsplaats voor de overledenen moeten zien. Bewijzen hiervoor zijn: het kleine aantal gevonden werktuigen en het sporadisch voorkomen van dierenbeenderen en molluscen.

Dat dit van invloed zou kunnen zijn op den aard van het gevonden instrumentarium, ligt voor de hand. De hache courte b.v. zou goed te gebruiken zijn geweest voor graafwerk bij het begraven.

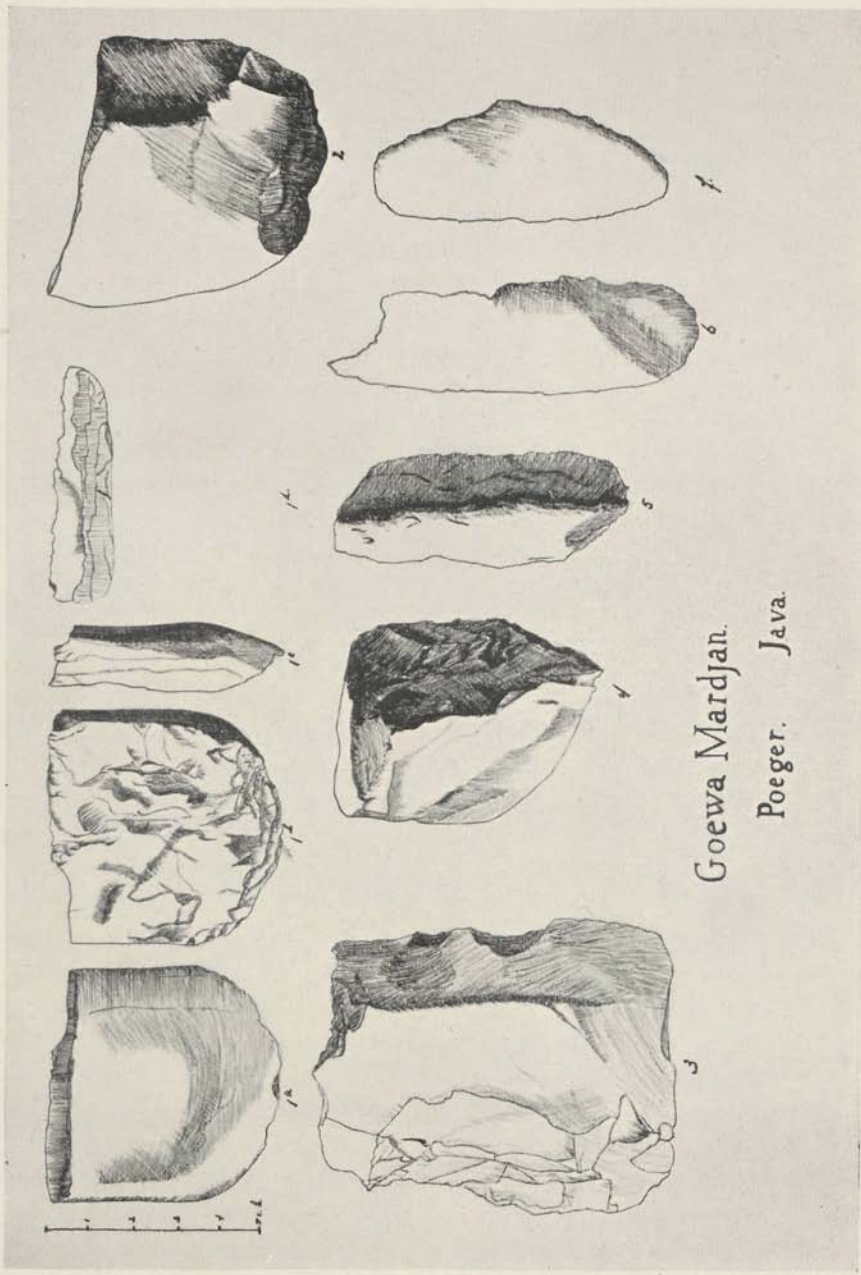
De Goea Sodong, waar alles erop wijst dat deze wèl als verblijfplaats heeft gediend van Troglodyten, laat een zuivere jagerscultuur zien. Het is daarom niet uitgesloten dat wij, hoe verschillend beide cultuurvormen ook oogenschijnlijk zijn, ten slotte beide tot één cultuurphase kunnen terugbrengen.

Wij gelooven dan ook niet dat de grottenculturen van Besoeiki den gewonen weg zijn gevolgd uit het Westen, via het Maleische schiereiland, doch dat een oorspronkelijke Melanesische cultuur-golf uit Tonkin zich een weg heeft gekozen via Japan, Liu-kiu eilanden en Formosa. En dat deze cultuur, op dezen langen weg, een aantal noordelijke invloeden heeft ondergaan, zooals de microlithen- en pijlpunten-cultuur, zoodat wij haar ten slotte in Besoeiki terug vinden als echte mengcultuur, waarin wij zoowel westelijke als noordelijke invloeden opmerken.

Voor dezen gang van zaken zijn ook elders aanwijzingen te vinden.

Van Stein Callenfels vond op een heuvelhelling te Kikuna (Japan) een mengcultuur van de bekende Melanesische ovale bijlen, hache courte, en pijlpunten van tweeërlei type. Deze beide typen zijn ook van Java bekend, terwijl zij op het Maleische schiereiland en in Indo-China niet voorkomen. Op de Liu-Kiu eilanden, tusschen Japan en Formosa, is vroeger reeds een Melanesoiden-cultuurvorm ontdekt, terwijl ook van Formosa en de Philippijnen deze cultuurvorm bekend is. Ook in grotten van Celebes zijn mengculturen uitgegraven, die min of meer als bewijs zouden kunnen dienen voor deze route der Melanesische migratie. Ik stel mij daarom voor nog dit jaar in Zuid-Celebes een kort onderzoek in te stellen, waarbij ik nadere gegevens hoop te verzamelen.

H. R. VAN HEEKEREN.

Goewa Mardjan.

Poeger. Java.

Steenkistgraf bij Cheribon

Een steenkistgraf bij Cheribon.

In de maand Juni 1936 meldde de Heer F. Buning te Cheribon aan den Resident aldaar de vondst van een platten steen van ongeveer 2 meter lengte bij 40 cm breedte, vierkant bekapt. De steen was reeds gelicht door de bevolking, doch toen zij daaronder een gendi en steenen beitels vonden, werd de steen weer op zijn plaats gelegd.

De Resident gaf het rapport door aan het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst, en ondergeteekende kreeg opdracht, een onderzoek te gaan instellen, hetwelk 16 Juni plaats had.

De vindplaats bleek te liggen in een ketella-veldje op een heuvelrug, ongeveer 800 à 1000 m Noord van de desa Belawan bij Sindanglaoet. Bij het onderzoek was tegenwoordig de man, die den steen ongeveer in het jaar 1931 had gevonden en opgelicht bij de bewerking van het, voordien nog onbewerkte, stuk grond; voorts de koewoe (dorpshoofd) van Belawan, en de Heer Vos uit Sindanglaoet, die het eerst van de vondst had vernomen en het bericht had doorgegeven aan den Heer Buning.

Het bleek, dat er niet één enkele steen was, maar een zestal stukken, van eenigszins onregelmatigen vorm, doch ten deele blijkbaar bekapt. Onder deze deksteen, die in het vlak van het maaiveld lagen, bleek een gewoon steenkistgraf te liggen. De bodem bestond uit twee steenen, de lange zijden elk eveneens uit twee steenen, hoofd- en voeteneind elk uit één steen. Tegen de zijkanten aan lagen nog enkele kleine steenen, wellicht voor steun. Het graf was een weinig verzakt, doch moet oorspronkelijk binnenwerks ongeveer 2 m lang, 0,50 m breed en 0,40 m diep geweest zijn. De steen was op de breuk blauw-grijs, tamelijk fijnkorrelig; aan de oppervlakte geel-wit verweerd.

De lengterichting van het graf lag ONO — WZW, dus ongeveer O — W, een richting, die wij bij dergelijke graven veel aantreffen. Merkwaardig was echter, dat de as zeer nauwkeurig gericht was naar den top van de Tjerimai. In de Pasemah werd mij indertijd

verteld, dat men daar vóór de islamisatie de graven orienteerde „oeloe“, stroomopwaarts, dus naar den berg; wellicht heeft hier een dergelijk gebruik geheerscht.

Bij onderzoek bleek het graf uitsluitend aarde te bevatten; geen spoor van beenderen of kiezen; niet één enkel glaskraaltje, zooals wij die anders altijd, en meestal in grooten getale, in dergelijke graven aantreffen.

Bij ondervraging van den vinder en den koewoe bleek, dat het graf indertijd werkelijk geledigd was; men had er drie steenen bijlen in gevonden; de helft van één van de bijltjes was nog in het bezit van den koewoe en is nu in het museum; de andere helft was verdwenen; blijkbaar afgeslagen en voor medicijn gebruikt; het was een gewoon neolithisch bijltje, tamelijk langwerpig, 25 mm breed, 8 mm dik en oorspronkelijk waarschijnlijk ongeveer 70 mm lang. De beide andere bijltjes kreeg ik niet te zien; men zou echter trachten, ze terug te vinden en ze alsdan opzenden.

Voorts had de vinder in het graf aangetroffen een gendi van aardewerk, met hals en tuit; deze was echter gebroken, en de vinder had de stukken bij het graf weggeworpen. Wij vonden een paar stukjes tamelijk grof, rood aardewerk, die van deze gendi afkomstig zouden zijn geweest.

De plaats, waar deze voorwerpen in het graf gelegen zouden hebben, kon de vinder nog nauwkeurig aangeven: ongeveer 50 cm van het west-einde, tegen den noordelijken wand, op ongeveer 15 cm boven den bodem; de drie bijltjes liggende op een rij in de lengte van het graf, de gendi daarnaast staande.

Het graf zelf vertoont niets bijzonders; het komt geheel overeen met dergelijke graven in Goenoeng Kidoel, al is de steensoort harder, waardoor een weinig zuivere bewerking mogelijk was. Men vergelijkte afb. 13 van het artikel „Steenkistgraven in Goenoeng Kidoel“, in dit tijdschrift, 1935, p. 83 e. v.

Merkwaardig is echter de inhoud. Zoowel op Java als op Sumatra, Malakka en in de Philippijnen is kenmerkend voor dergelijke graven het voorkomen van talrijke glaskralen; deze ontbraken alleen dan, wanneer de graven aan de oppervlakte waren geraakt en geheel waren uitgespoeld. Naast deze kralen werden dan brons en ijzer aangetroffen, verder soms wat aardewerk en een enkele maal wat goud. Op grond van deze grafvondsten werden de

steenkisten dan ook gedateerd in den bronstijd, dat wil zeggen de laatste eeuwen vóór het begin van onze jaartelling. Men spreekt daarom ook wel van den „steenkistentijd”.

Van de voorwerpen, die voor dezen zoogenaamden steenkistentijd kenmerkend zouden zijn, bevatte het graf bij Belawan echter niets; het schijnt mij uitgesloten, dat dergelijke voorwerpen er wel in gezeten zouden hebben, maar er uit geraakt zouden zijn; ook is het hoogst onwaarschijnlijk, dat bij voorbeeld de kraaltjes er door den eersten vinder alle uit gehaald zouden zijn; enkele zouden er dan toch wel tusschen de reten van de steenen zijn blijven liggen.

Nu zijn er twee mogelijkheden: of de bevolking heeft gefantaseerd en de steenen bijltjes zijn *niet* in het graf gevonden; het is echter niet goed in te zien, wat den vinder er toe zou hebben gebracht, een dergelijk verhaal te bedenken.

De tweede mogelijkheid zou zijn, dat het graf inderdaad in den bronstijd zou zijn gemaakt, doch dat men ook toen de oudere steenen bijlen kende, en er enkele van aan den doode zou hebben meegegeven. Maar dan blijft weer onverklaard, waarom de gebruikelijke kralen enz. in het geheel niet aanwezig waren.

En zoo rijst dus de vraag: hebben wij hier misschien te doen met een steenkistgraf uit het neolithicum? Het is natuurlijk nog te vroeg, om op deze vraag een positief antwoord te geven; het gaat hier nog slechts om één enkele vondst, en het is gevaarlijk bij wetenschappelijke conclusies gebruik te maken van het getuigenis van derden. Toch is het een belangwekkend geval, en het zal de moeite waard zijn, in deze richting verder te gaan zoeken.

In het algemeen kan men niet voorzichtig genoeg zijn met op grond van de schaarsche en ver uit elkander liggende vondsten hier in Nederlandsch Indië chronologische indeelingen te maken en migratielijnen te trekken.

v. d. HOOP.

Simeloengoen-Bataksche oorlog ¹⁾.

Een zeker Simeloengoensch vorst, Radja Djobeng, die zich wil meester maken van een nabuurstaat Djobing, zendt een zijner meest geslepen wichelaars (*datoe, goeroe*) naar dat land met een geheime opdracht, teneinde te bewerken, dat de inwoners hun land zullen verlaten. Aangekomen in Djobing doet hij aan het volk de vreeselijkste voorspellingen. Het rijk Djobing zal door allerlei rampspoed worden bezocht. Epidemieën, dood en verderf zullen binnenkort rondwaren binnen zijn palen. De bevolking zal geheel uitsterven; de woningen zullen vermolmen en instorten; de boomen van het woud zullen opschieten op de plaatsen waar de huizen stonden en mos en varens zullen groeien op de dorpels der woningen. Door een panischen schrik bevangen vluchten de bewoners van Djobing ver van het land van hun inwoning om elders een nieuw vaderland te zoeken. De wichelaar keert terug naar Djobeng en bericht zijn vorst, dat zijn zending geslaagd is.

De vorst van Djobeng doet dan aan een buurstaat Djobang, eveneens grenzend aan het verlaten Djobing, door afgezanten weten, dat hij het verlaten gebied zal bezetten. De Radja van Djobang protesteert hiertegen en verklaart zelf bezit te willen nemen van het niemandsland. Ziehier dan de „casus belli”. De wederzijdsche afgezanten (*oetoesan*), die elkaar ontmoeten op de grenzen des lands, weten het geschil niet tot een bevredigende oplossing te brengen.

Dan poogt Radja Bonar, de goede en rechtvaardige koning, te

¹⁾ N. B. Oorlogsspel, te Pematang Siantar (Simeloengoen) op 8 Januari 1937 opgevoerd bij gelegenheid van de feesten ter eere van het Huwelijk van H. K. H. Prinses Juliana en Z. K. H. Prins Bernhard, met medewerking van 35 krijgers van Siantar, 35 krijgers van Tanah Djawa, 35 krijgers van Panei en vele Timoer-Bataksche voorvechters, priesters en hoofden. Het scenario werd geschreven door den Landschapsgeneesheer van Simeloengoen, den Ind. Arts Moh. Hamzah.

Mijn dank aan den Heer Dr. P. Voorhoeve voor de in dit stuk aangebrachte verbeteringen.

intervenieeren en het ontstane geschil alsnog minnelijk op te lossen. Want nimmer wordt oorlog gevoerd dan nadat alle middelen om tot een vergelijk te komen faalden en het aan arbiters niet is mogen gelukken partijen tot een schikking te brengen. Radja Bonar stelt voor het rijk Djobing gelijkelijk te verdeelen tusschen beide partijen, maar Djobeng noch Djobang willen hiervan weten. Na lang geconfereer trekt Radja Bonar zich terug. De wapenen zullen nu maar moeten beslissen, en direct worden voorbereidselen tot den oorlog getroffen. Een periode van eenige dagen, voordat na de oorlogsverklaring de oorlogstoestand geacht wordt te zijn ingetreden (*poedoen* = knoop, naar het touw met knopen, dat het aantal dagen aangeeft) wordt overeengekomen. De krijgers (*bala*) worden opgeroepen en zij verschijnen, gewapend met vuurroeren (*pamoeras*), waarvan de zware kolven zijn ingelegd met groote zilveren munten, Theresiadaalders, Spaansche matten, Hollandsche daalders, en waarvan sommige loopen eindigen in vervaarlijke, getande drakenmuilen. Iedere soldaat is voorzien van een taschje (*horpei*), waarin maatjes buskruit (bamboekokertjes, *toempang* genaamd). Verder voert men zwaarden (*podang*) en lansen (*tombak*), terwijl men een schild van karbouwen- of olifantshuid met zich draagt (*gantar*; een rond schild heet *parisei*). Ook worden de slanke koperen kanonnen opgesteld nabij het terrein van den strijd.

Voordat men daartoe overgaat behooren echter een aantal magische ceremoniën te worden verricht.

Op een stellage, wil men altaar (*parsoelangan*), is karbouwen- vleesch aangerecht en de Radja geeft aan ieder zijner krijgers eigenhandig een stuk karbouwen- vleesch te eten. De naast den Radja staande schenker verstrekt ieder een slok palmwijn (*bagod*), te vergelijken met den oorlam, terwijl tenslotte *poeang-bolon*, de hoofdvrouw van den vorst, elken krijger een toebereid siri- h- pruimpje reikt.

De Radja verstrekt uit eigen middelen een som aan den *radja goraha*, den opperbevelhebber, die het bedrag verdeelt onder de officieren en voorvechters (*poeanglima*). Ieder krijgt eenige zilverstukken, niet minder dan een daalder. De vorst houdt allen voor, zijn eer en heerlijkheid te beschermen (*toedoeng maloetta*).

Vier geweerschoten weerklinken en onder luid *horas*-geroep

van de *poeang-bolon* en andere hooge vrouwen worden de strijders met gele rijst (*boras binorna*) bestrooid.

Dan treedt de hoofdpriester (*datoe bolon*), bijgestaan door zes helpers (*datoe*) op, teneinde de militairen te wijden. Alle strijders moeten zich onderwerpen aan de magische ceremonie van het *marlangkah silang*, het stappen over een kruis (*silang*).

Daartoe heeft men een afrastering gemaakt, behangen met jonge klapperbladeren, in den vorm van een gelijkbeenig trapezium met basis en opstaande zijden van ongeveer acht meter lang, welk trapezium met den top is toegekeerd naar het rijk, dat men gaat bekampen. In deze omrastering (*hondor*) is een opening aangebracht in het midden van de basis en aan den top, alwaar een met jonge klapperbladeren getooid poortje is opgericht.

Evenwijdig aan de basis is ter halver hoogte van de opstaande zijden mede een met jonge klapperbladeren behangen hekwerk opgericht, in het midden waarvan eveneens een opening is gelaten, zoodat a. h. w. een gang bestaat van basis tot top.

Het geheel heet *silang paranggiran*.

In de deuropeningen worden kruiselings geplaatste stokken in den grond gestoken (*silang*). Onder ieder der kruisteekens wordt een tuiltje bloemen op een stukje pisangblad (*roedang saidangan*) gelegd. De *roedang saidangan* kan uit allerlei soorten bloemen en grassen worden samengesteld, z. a. *sakkil sipilit*, *silandjoejang*, *roedang roehoe-roehoe*, *roedang sigorsing*, *roedang sigenger*, enz.. Hieraan wordt meestal toegevoegd de bij elk ritueel blijkbaar onontbeerlijke *minak saloh*, d. i. de door verbranding aan een jongen citroentak van de *oette moekkoer* (Mal. *limau poeroet*) onttrokken olieachtige substantie. Terzijde van de kruisteekens binnen de pagar zijn drie 1¼ m lange bamboestokken geplaatst, waarin de gebruikelijke afweerteekens z. a. *bindoe matogoe*, *soerat pangoehoem*, *tapak silima*, het Bataksche alfabet enz. zijn gegrift en aan het uiteinde waarvan een nest is gemaakt, voorzien van franje van klapperbladeren (*mombang sipitoe-pitoe*). In deze houders worden kommen geplaatst met door den *datoe bolon* uit verschillende ingrediënten toebereid en door het uitspreken van heilige formulieren gewijd water (*anggir*), waarin een kwast van croton- en andere bladeren en planten steekt. Zij heeten achtereenvolgens: I. *patah soega*, II. *sarang timah*, III. *hobal sadari*.

I. Het water van de eerste kom (*anggir patah soega*) wordt samengesteld uit de volgende bestanddeelen:

1. *Boeloeng ni sakkil sipilit* (= halmen van een grassoort).
2. *Boeloeng ni silandjoejang* (= blad van een soort palm).
3. *Boeloeng ni hoepihoepi tastas* (= blad van een soort slingerplant).
4. *Tambirik ni hoeda* (= paardenhoef).
5. *Napoeran panoeroengi* (= sirih met kalk, gambir, pinang, peper en gember).
6. *Doehoet-doehoet panorohan ni ponggei* (= gras, dat door den bliksem is getroffen).

Het over dit vocht door den *datoe bolon* uitgesproken tooverformulier luidt:

„*Soeroeng ma ho botara botoro ni pangoeloebalangkoe; Pangoe-loebalang ni sipatah soega Ama ni sipatah soega, ina ni sipatah soega, botara ni sipatah soega. Marmoe botomoe inang nagoe-roengkoe soega lagia hoelondos lagia patah doeri hoelondos lagia patah soega ni imbangimbang, soega ni aloalo, soeah mat*”.

(Vrij vertaald: „Op! Heer van mijn beschermfetisch, penghoeloe-balang randjau-breker, vader randjau-breker, moeder randjau-breker, Heer randjau-breker. Gij, zuster (?), moeder van mijn leeraar (*goeroe*), wanneer ik mocht trappen op randjau's zullen zij breken, wanneer ik trap op de randjau's van den vijand zullen zij krachteloos worden, zoo ook zullen de randjau's onzer vijanden het afleggen”. *Soeah mat* = *sah mat* = schaakmat).

II. Het water van de tweede kom (*anggir sarang timah*) bestaat uit de volgende ingrediënten:

1. *Oette moekkoer loppo djoengdjoengan* (= de allerbovenste vrucht van een zeker soort citroenboom, Mal. *limau poeroet*).
2. *Oepih ni pining na rais* (= de bijna afvallende scheede van de pinang).
3. *Hoepi-hoepi tastas* (= een soort slingerplant).
4. *Lakkitang na taroelang* (= schelpen, waarin een onvolgroeid weekdiertje).
5. *Boeloeng ni salagoendi* (= blad van een soort struikgewas).
6. *Boeloeng ni sibalik angin* (= blad van een soort plant).
7. *Boeloeng ni sibalik soeppa* (= blad van een soort plant).
8. *Boeloeng ni sibalik koemosing* (= blad van een soort plant).
9. *Hoening na mate poesoeek* (= zeer oude curcuma).

Over dit vocht worden twee bezweringsformulieren door den *datoe bolon* uitgesproken:

a). „*Hoeng pagari akoe da nahompoengkoe, pagari pinagoranta, manratoes manriboe, ipagari pagar sarang timah, isangkah kanami hona timah isangkah badjora pagar timah, isangkah kanami itorbani dolok isangkah badjora pagar sarang timah, isangkah kanami haroembakan hariara nabolon, iambat batoe sigilang gilang idaboehi poenggoer laboeh, laboeh ma ho timah ni moesoehkoe, laboeh ma ho hantoe timoer, laboeh ma ho hantoe laoet soeah palis timah ni moesoe torbang hoelangit pate hoetanoh — soeah 7 kali*”.

(Vrij vertaald: „Bescherm ons, Voorvaderen, bescherm hen, waarover wij (*datoe's*) bescherming inroepen, honderd en duizend maal, opdat wij bescherming vinden tegen het lood der kogels. Laat Uw zegen de kogels afweren. Laat ons niet bedolven worden als door een berg en niet getroffen worden als door een hariaraboom (de bedoeling is: „voorkom, dat wij bij massa's worden neergeschoten”). Laat de kogels voor zij ons bereiken opgevangen worden door rollende steenen en afvallende, vermolmde boomtakken, waardoor wij beschut zullen worden. Wordt krachteloos, gij vijandelijke kogels, vóór gij ons bereikt. Wordt krachteloos, gij spoken (vernietigende krachten) uit het Oosten. Wordt krachteloos, gij spook (booze macht) der wateren. Wees verre, vijandelijke kogel, vlieg hoog in de lucht, val op de aarde. — Het woord: *soeah* = *sjah*, 7 maal herhalen. —”)

b). „*O ale inang Nandjaoeh-pindah Nandjaoeh-palis, tarpindah tarpalis ma ho timah ni moesoehkoe, tarpindah tarpalis ma ho begoe Toba, tarpindah tarpalis ma ho begoe dolok, oelang kasakitan, oelang tektekan daroh napinagarankon, ia hoeb*.”

(Vrij vertaald: „O! moeder Nandjaoeh-pindah Nandjaoeh-palis, wijzig de baan van den kogel van mijn vijand, opdat hij ons niet rake. Neem een andere richting en verdwijnt, op ons afgezonden spook (kwade machten) van Toba en spook (vernietigende krachten) der bergen, opdat zij, waarover door ons (*datoe's*) bescherming wordt ingeroepen, niet ziek zullen worden en het bloed niet van hen zal afdruppelen”).

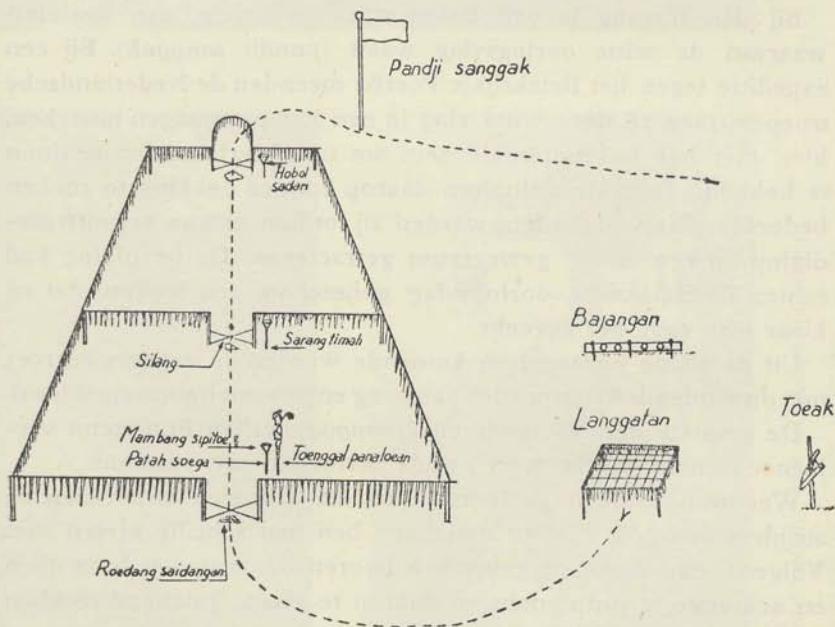
III. Het water van de derde kom (*anggir hobal sadari*) is aangemaakt met de volgende plantaardige benoedigheden:

1. *Oette moekkoer loppo djoengdjoengan* (= de allerbovenste vrucht van een zeker soort citroenboom = *Mal. limau poeroet*).
2. *Hoening na marboenga* (= curcuma met bloemen).
3. *Rompah-rompah saratoes doeapoeloeh* (= kruiden, bij de bevolking in gebruik bij het vleesch koken).

De over dit vocht door den *datoe bolon* uitgesproken formule heeft een Moslimschen aanhef en luidt als volgt:

„*Bissoemillah iroahman iroahim koentoat pita lokat minnianikah berkat akoe memakei doa kobal minniani loellah terdoedok akoe dibatoe kamparan poetih tersandar akoe tiang aras dibawah berkatlah di Goeroengkoe berkatlah ilallahkoe*”.

(Vrij vertaald: „*Bissoemillah iroahman iroahim koentoat pita lokat minnianikah*”. Moge ik zittend, met mijn rug leunend of liggend (dus in elke houding) op den steen op een witte mat omgeven zijn door den zegen van mijn leermeester (goeroe) en van Allah”).

Achter de *anggir patah soega* is de tooverstaf van het rijk (*toenggol panaloean*) in den grond gestoken en naast deze staf posteert zich de *datoe bolon*.

De opening aan de basis van het trapezium is de ingang.

De *datoe bolon* slaat met de in de *anggir patah soega* natgemaakte kwast tegen de voetzolen der strijders, die over de gekruiste stokken stappende den gang hebben te doorloopen, zulks ter bescherming der voeten tegen randjau's, d. z. door den tegenstander in den grond gestoken aangepunte bamboes. Met het water uit de tweede kom bestrijkt men zich het voorhoofd, ten einde het hoofd te beschermen tegen de looden kogels van den vijand, terwijl een weinig van het water uit kom No. 3 gedronken dan wel op de kruin van het hoofd gedruppeld moet worden. Deze handelingen verzekeren onkwetsbaarheid tegen ijzer en scherpe voorwerpen.

De krijgers, met bijstand der *datoe's* deze verrichtingen volbracht hebbende, hebben derhalve een groote mate van onkwetsbaarheid opgedaan.

Over het derde kruis stappend en de omrastering verlatend moet men rechtsaf slaan.

Bij den uitgang is een lange staak opgericht, aan het eind waarvan de witte oorlogsvlag waait (*pandji sanggak*). Bij een expeditie tegen het Batakrijkje Poerba meenden de Nederlandsche troepen, toen zij deze witte vlag in een kampong zagen uitsteken, hier met het internationale sein om te onderhandelen te doen te hebben. Toen de militairen daarop zonder dekking te zoeken bedoelde plaats naderden, werden zij tot hun groote verontwaardiging op een hevig geweervuur getraceerd. De bevolking had echter de Bataksche oorlogsvlag geheschen, ten teeken, dat zij klaar was voor het gevecht.

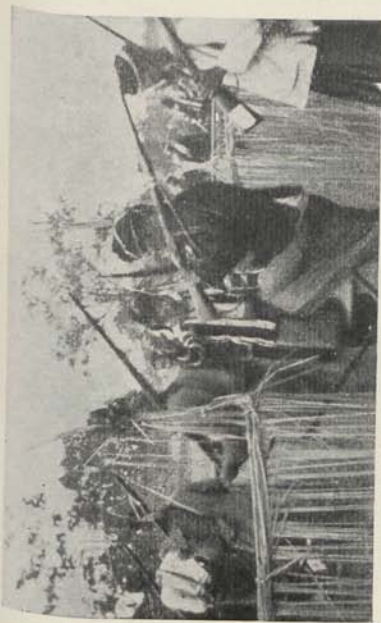
Uit de *silang paranggiran* komende worden de strijders begroet met opwindende krijgsmuziek van gong en trommel (*gonrang sidoea*).

De geesten der voorvaderen (*simagod*) zullen hun steun verleen; booze machten en kwade invloeden zijn verlamd.

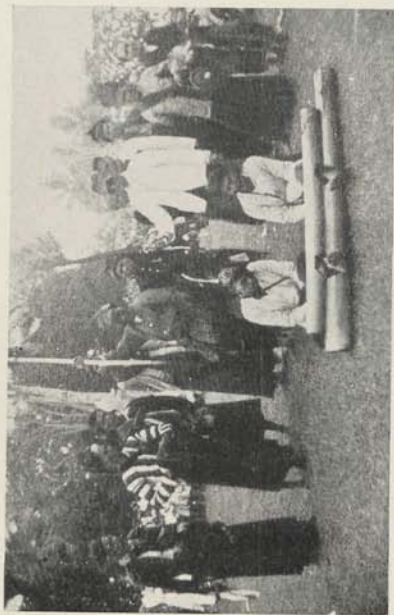
Wederom klinken gewerschoten en vrouwen bestrooien de strijders met gele rijst en moedigen hen met schrille kreten aan. Volgens oud-Bataksch gebruik behooren de vrouwen haar dijen en achterste te ontblooten en daarop te slaan. Juichend trekken de dapperen ten strijde.

De oorlog heeft eenerzijds het karakter van een duel op groote schaal, anderzijds van een godsoordeel, want het pleit is dikwijls beslecht wanneer er slechts één doode is gevallen.

De *radja goraha* is de opperste krijgsheer, de strateeg, die

Links boven: Het marilangkah silang.
 Links onder: Twee deserteurs in het blok.
 (voor de gelegenheid niet van hout, doch van
 pisangstammen vervaardigd)

Rechts: De datoe bolon met rood-wit-zwart
 opperleed en rood-wit-zwartten hoofddoek
 aan den uitgang van de silang-paranggiran.

*Boven : Bataksche krijgers voeren danspassen uit.
Onder : Bataksche militairen.*

beveelt wanneer „de staat van beleg is afgekondigd”. Hij begeeft zich niet persoonlijk in den strijd. Zijn generaal, die de actie te velde leidt, is de *poeang ni porang*.

Het komt tot een treffen. Vele schoten knallen. Het geschreeuw is oorverscheurend. Na zijn geweer te hebben afgeschoten, retireert men om het te herladen. Men voert danspassen uit, zwaait met zijn wapen en poogt elkander schrik aan te jagen. Er vallen enkele dooden en gewonden, die van het slagveld worden gedragen.

Dan begeeft Radja Bonar zich zwaaiend met een Bataksche doek (*soeri-soeri*) in het krijgsgewoel. Hij treedt thans op als vredevorst (*pamonggom*). De strijd wordt gestaakt en de generaals (*poeang ni porang*) inspecteeren de gelederen.

Beslist wordt, dat wie de minste verliezen heeft geleden, den strijd heeft gewonnen. Komt men niet overeen om den strijd te staken, dan is hij overwinnaar, die het langste stand houdt.

Met het afschieten van geweren wordt te kennen gegeven, dat de strijd geëindigd is.

Bij iedere partij blijken er twee deserteurs te zijn geweest. De twee deserteurs van de partij, die geacht wordt te hebben overwonnen, worden gegratieerd. De twee deserteurs der verliezende partij worden door den krijgsraad veroordeeld om met het linkerbeen in het blok te worden gesloten (*ibajankon*). Zij zullen dus niet ter dood worden gebracht, hetgeen wel het geval zou zijn geweest, wanneer zij met het rechterbeen waren ingesloten.

De overwinnaars houden hun triomfalen intocht, worden met gong- en trommelmuziek ontvangen en voeren in hun vreugde dansen (*manortor*) uit, terwijl vele vreugdeschoten worden gelost.

De overwonnenen rouwen. In hun kamp heerscht diepe stilte en verslagenheid.

De oorlog is geëindigd en de krijgers keeren terug naar hun haardsteden.

G. L. TICHELMAN.

BOEKBESPREKING.

DR. H. TH. FISCHER, *De moderne ethnologie als historische wetenschap*. Rede gehouden ter aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar aan de Rijks-Universiteit te Utrecht op 26 October 1936.

DR. B. J. O. SCHRIEKE, „*Koloniale Volkenkunde*” en „*Volkenkunde van Nederlandsch Indië*”. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam op 7 December 1936.

Van de hoogleraren in de Indische ethnologie, die Nederland telt, hebben tegen het eind van het vorige jaar twee hun ambt aanvaard; door de huidige bezetting is er, naar te hopen valt, meer eenheid en samenwerking gekomen in de beoefening van dit vak dan tot voor kort kon worden geconstateerd. Want scheen het niet alsof de ethnologie in Leiden, Utrecht en Amsterdam (om ons te bepalen tot de Universiteiten) werd beoefend in drie verschillende werelden; of meer subjectief uitgedrukt: op drie verschillende niveaus?

Geen der beide nieuw opgetreden hoogleraren is nieuw aan de Universiteit. Dr. Fischer was reeds werkzaam als lector aan de Rijks-Universiteit te Utrecht, waar thans het Fonds ten behoeve van Indologische Studiën hem heeft benoemd tot bijzonder hoogleraar. Van deze verandering in status zou hier geen melding behoeven te worden gemaakt zomin als van de rede op zich zelf, ware het niet om de boven aangeduide verwachting. Immers dr. Fischer spreekt zich na een kort overzicht van de bekendste ethnologische methoden en opvattingen uit als een voorstander van de historische monografische methode van onderzoek, „de geschiedschrijving van bepaalde volken of volkerengroepen, binnen wat door De Josselin de Jong in zijn laatste oratie ¹⁾ „ethnologische studievelden” en in de Amerikaanse literatuur, met een meer doorzichtige term, „culture areas” wordt genoemd”. Reeds in de rede, waarmee De Josselin de Jong in 1922 te Leiden het ambt van bijzonder hoog-

¹⁾ Bedoeld wordt: *De Maleische Archipel als ethnologisch studieveld*, Leiden, 1935.

leraar (vanwege de Universiteitsraad) aanvaardde, werd door hem deze richting van onderzoek uitgezet, in aansluiting aan de Amerikaanse school. In het academisch proefschrift van dr. Fischer (1929), handelend over „Het heilig huwelijk van hemel en aarde”, werd echter nog een geheel andere — en naar mij voorkomt: geheel onvruchtbare — werkwijze gevolgd. In Nederland was de invloed van de Amerikaanse school nog slechts in enkele kringen ten volle aanvaard en in verband hiermee schijnt het verwijt van dr. Fischer aan het adres van het Adatrecht, hetwelk „nog sterk onder de ban van de evolutionistische pseudo-historie” zou staan, weliswaar niet geheel onjuist maar wel onbillijk. Hetzelfde gold immers van een groot gedeelte der Nederlandse ethnografische literatuur, die het contact met de stand van de algemene ethnologie nagenoeg verloren had en in provincialistische geest beoefend werd. Zo is deze rede een belofte voor vruchtdragend onderzoek in de lange academische loopbaan, die dr. Fischer nog voor zich mag zien.

Dr. B. Schrieke ziet zijn Indische wetenschappelijke en praktische werkzaamheid voortgezet in het thans door hem aanvaarde ambt van buitengewoon hoogleraar. Uit vroegere publicaties was reeds zijn aanvaarding der Amerikaanse ethnologie — om het in deze aankondiging maar zo te blijven noemen — bekend. Na een kort overzicht van de groei der algemene ethnologie komt ook hij tot de uitspraak, dat de volkenkunde van Nederlands Indië te maken heeft met een gebied, hetwelk in al zijn verscheidenheid toch als een cultuurgeheel kan worden beschouwd en derhalve een uitnemend studieveld vormt inzonderheid voor den Nederlandsen ethnoloog, die rekening kan houden met de historische invloeden, welke in de loop der laatste twintig eeuwen hierop hebben ingewerkt. Nieuwe probleemstellingen op dit gebied, erkent hij, zijn aan de orde gekomen en nieuwe gezichtspunten geopend door de stimulerende studiën van Van Ossenbruggen, Rassers en De Josselin de Jong (om hen in historische volgorde te noemen), „die de nieuwere inzichten der vergelijkende volkenkunde voor den Archipel toegankelijk hebben gemaakt”. Ook hier ligt dus de belofte voor vruchtbare samenwerking op een en hetzelfde niveau. Het ziet er naar uit, alsof nu toch in de Nederlandse ethnologie spoedig van een communis opinio gesproken zal kunnen worden

ten aanzien van de vraag welke vraagstukken aan de orde zijn.

In het tweede gedeelte van zijn rede zet dr. Schrieke uiteen, wat z. i. moet worden verstaan onder „koloniale volkenkunde”, het vak zijner leeropdracht. Hij verstaat hier dan onder de bestudering van het complex van vraagstukken, dat is voortgesproten uit de aanrakingen (vooral in de laatste vijfendertig jaar) van het moderne Westen met de Inheemse maatschappijen. Zijn opvatting „legt een nauw verband tusschen deze wetenschap en die der sociologie en ethnologie, zonder de ethnographie van Nederlandsch Indië te verwaarloozen” (p. 25). Omdat soortgelijke problemen zich ook buiten de Archipel voordoen, is het nodig dat deze wetenschap vergelijkend zij. Van de vraagstukken, die door aanraking met de buitenwereld in de inheemse maatschappij zijn gerezen en het object dezer „nieuwe” wetenschap uitmaken, worden enige voorbeelden nader uitgewerkt; met vaste hand worden enkele lijnen getrokken ter kenschetsing van de positie der Inlandse hoofden, de omvorming van een gesloten goederenhuishouding in een geldhuishouding, de invloed van Westers bedrijfsleven en die van onderwijs.

Inderdaad lijkt het geen twijfel, dat voor nauwgezette studie van deze en dergelijke vraagstukken de ethnologie de enige basis levert; tevens zal de aandacht voor deze overgangsverschijnselen ertoe dwingen de blik scherper te richten op bepaalde aspecten der primitieve culturen en nieuwe vragen doen opkomen. Het is dus zeer nuttig met nadruk deze ganse reeks van onderwerpen aan de orde te stellen. Maar ik betwijfel, of het nodig en wenselijk is nu ook te spreken van een „nieuwe wetenschap”, zoals Prof. Schrieke doet. We hebben reeds koloniale economie, sociologie en sociografie. En werd van deze laatste door haar Amsterdamsen vader niet gaarne gezegd: wat de ethnografie is voor de natuurvolken, is de sociografie voor de cultuurvolken? Moet er nu precies tussen ethnografie en sociografie, tussen ethnologie en sociologie nog een wetenschap worden ingeschoven: koloniale volkenkunde? Het schijnt mij, dat bij een juiste opvatting van de ethnologie deze vanzelf overgaat tot de bedoelde probleemstellingen, daar immers het object der ethnologie, de primitieve cultuur, niet op een bepaald nauwkeurig te omschrijven moment ophoudt te bestaan. Zij het ook, dat die behandeling dan niet zo nadrukkelijk geschiedt.

Batavia, 28 Febr. '37.

J. Ph. DUYVENDAK.

DR. W. J. A. KERNKAMP, *Pan-Arabische beweging en Islam*. Rede gehouden ter aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 16 November 1936.

Bij het aftreden van Prof. Juynboll heeft het Fonds ten behoeve van Indologische Studiën diens leerling Mr. Kernkamp, die in 1935 promoveerde op een belangrijke dissertatie over „De Islām en de vrouw”, tot bijzonder hoogleeraar voor de Islām-vakken te Utrecht aangesteld. In zijn dissertaties, die een diepgaande bespreking behelst van Muḥ. Rashīd Riḍā's *Nidā' li'l-djins al-laṭif* (Oproep tot de schoone sexe), heeft Dr. K. zich in de inleidende hoofdstukken beziggehouden met aard en beteekenis van het Moslimsch modernisme en reformisme te bepalen, speciaal dan van het Egyptische. De Engelsche erkenning van de onafhankelijkheid van Egypte in het afgelopen jaar gaf hem eenige artikelen in de pen, waaruit bleek, dat ook de politieke ontwikkeling van het nabije Oosten zijn belangstelling heeft. Thans wijdde hij zijn aandacht aan de Pan-Arabische beweging, een onderwerp, even actueel als belangrijk.

In het eerste deel van zijn rede geeft spr. een beknopt overzicht van de opkomst der Arabische staten en het ontstaan der mandaatgebieden in het voormalige Turksche rijk na den wereldoorlog, daartoe de hoofdzaken releveerende van wat uit de publicaties van Toynbee, Strothmann, Topf, Kohn en Philby — om slechts de voornaamste auteurs op dit terrein te noemen — terzake bekend is geworden. Ook de talrijke courantenartikelen, die Prof. Snouck Hurgronje aan contemporaine gebeurtenissen in Arabië heeft gewijd — artikelen die zoovele feiten als ook zaakkundige beschouwingen bevatten, dat men hun bundeling met verlangen tegemoet ziet — zijn door spr. benut.

Bij zijn analyse van de verschijnselen in de onderscheidene gebieden — het tweede deel van de voordracht — herinnert spr. aan de van Strothmann uitgegane waarschuwing tegen simplistische slagwoorden, gericht aan het adres van diegenen, die in de verwickelingen in het nabije Oosten slechts de uitwerking van de uit Europa overgenomen nationalistische gedachte willen zien. Spr. onderscheidt de gevolgen van de welbewuste internationale politiek der Europeesche groote mogendheden, economische onlustfactoren,

„Arabisch” rasbewustzijn en nationalisme, en godsdienstige drijfveren, „die treibenden wirtschaftlichen, politischen und kulturellen Kräfte” dus, die ook Topf b.v. zoo op den voorgrond heeft gesteld.

Het wil mij voorkomen, dat spr. wat het eigenlijke Arabië betreft, het tegenwoordig gezag wat al te zeer als gegeven en solied gevestigde grootheid beschouwt; de beteekenis van de *persoon* van Ibn Sa'ūd voor de totstandkoming en bestendiging daarvan wordt althans niet geaccentueerd. Zij verdiende, naast de „benutting van het Wahhābisme in dienst der politiek”, ikhwān-kolonisatie en Engelse steun alleszins vermeld; daarover kan geen twijfel bestaan.

Spr. brengt twee dingen naar voren, die het „Arabische” nationale voelen na den oorlog hebben geintensiveerd: het steeds duidelijker wordende besef van den greep van het Westen, en het wegvallen van het khalifaat, waarmee het eenige — zij het sinds lang slechts theoretische waarde hebbende — „rallying point” voor de Moslims verdween. De Moslimsche solidariteit wordt thans in vriendschapsverdragen tot uiting gebracht; veel verder is men nog niet, en elk heeft op eigen territoir nog zooveel achterstand in te halen, dat men elkaar ook niet veel anders dan sympathie te bieden heeft. De vraag is tenslotte, hoe de Islām zich met dien cultuurtaak verder zal verstaan. Spr. meent, dat met loyale erkenning van gewetensvrijheid en gelijkberechtigtheid van alle godsdiensten reeds een belangrijke stap vooruit zal zijn gedaan, omdat dan een vrije uitwisseling tusschen Moslimsche en Christelijke cultuur mogelijk wordt. Men kan het ruimer stellen — gelijk R. HARTMANN, *Zum Wesen der Arabischen Nationalbewegung*, Der Islam XIX (1931) blz. 165, heeft gedaan, een artikel dat spr. blijkbaar is ontgaan — en meenen, dat alleen tengevolge van een alom doorwerkende saeculariseering van het denken, waarop voor Arabië zelf nog geenerlei uitzicht lijkt te bestaan, uiteindelijk de godsdienst zijn plaats van allereerste bindmiddel zal ruimen voor de werkelijk natie-vormende factoren. Dat de plaats, die men aan de in cultureel opzicht doorgaans niet onbelangrijke Christelijke minderheden van Arabischen bloede zal toekennen, voor de ontwikkeling der dingen van belang is, is echter evident, even evident als de aantrekkelijkheid van inmenging in minderheden-kwesties voor machten die de Arabische eenheid ongaarne zien groeien.

G. W. J. DREWES.

PAUL SATTLER und GÖTZ VON SELLE, *Bibliographie zur Geschichte der Schrift bis in das Jahr 1930*.

Franz Winkler, Verlag „Im Buchladen“, Linz a. D., 1935, 234 blz.

Velen zal de publicatie van een bibliographie over een onderwerp, zoo uitgebreid als de geschiedenis van het schrift, welkom zijn. Het werk omvat 3010 titels — een enkele kort toegelicht — systematisch gerangschikt naar de volgende groepen: I. Algemeen, II. Het schrift der primitieve volken, III. Ideographische schriftsystemen, IV. Letterschriften van het Oosten, V. Alfabetten van het Avondland. VI. Cijfers. Elke afdeeling is weer systematisch onderverdeeld.

Met het verzamelen van materiaal werd in 1925 begonnen in bibliographische oefeningen aan de universiteit te Göttingen. De verschillende onderdeelen zouden t. z. t. door deskundigen worden herzien. Hun aantal werd in den loop der jaren gereduceerd tot twee: Von Selle, die het geheele Oosten, Sattler, die het resteerende bewerkte. Een blik in den rijkdom van het verwerkte materiaal is voldoende om ons de ontzaglijke zwaarte van de taak, die deze twee geleerden te vervullen hadden, te doen beseffen. De voorgeschiedenis van de publicatie daarnaast in gedachten houdende kunnen wij ons er dan ook niet over verwonderen — hoe jammer het ook is — dat de litteratuurlijsten niet overal even volledig zijn en dat wij meer dan eens door leelijke drukfouten worden verschrikt. Een heele serie daarvan vindt men juist op de pagina's, die op den Indischen Archipel betrekking hebben: Van der Ulis, Soekoch, V. J. Kran (N. J. Krom!), Weltefreden, enz. Ook zal een ieder het — met de schrijvers zelf — betreuren, dat de bibliographie niet verder gaat dan 1930. Belangrijke en actueele kwesties, met name het schrift van Mohenjo-daro en zijn problemen, blijven daardoor grootendeels onbesproken.

A. J. B. K.

C. A. MEES, *De Kroniek van Koetai, tekstuitgave met toelichting*. Dissertatie Leiden 1935. N. V. Uitgeverij v/h C. A. Mees, Santpoort (N. H.), 290 blz. 8°.

Aan de studie van de Salasilah van Koetai, in het jaar 1888 zo gelukkig ingezet door Tromp en Snouck Hurgronje ¹⁾, is nadien in lange tijd niets meer gedaan. Ofschoon het een in vele opzichten buitengewoon interessante tekst is, kan men zich toch wel voorstellen, dat niemand in al die jaren er toe gekomen is het gehele werk uit te geven, om de speciale moeilijkheden, waarvoor het ons voortdurend stelt en de praktische onmogelijkheid de in aanmerking komende handschriften tegelijkertijd te bestuderen. Ook het feit, dat het onderwerp door anderen reeds was afgeroomd, waardoor het veel van zijn aantrekkelijkheid had verloren, kan daartoe meegewerkt hebben. Eerst bijna veertig jaar na de eerste ontginning is de volledige uitgave verschenen in de dissertatie, die het onderwerp van deze bespreking uitmaakt.

Het initiatief van den heer Mees om de Salasilah in haar geheel in een wetenschappelijk verantwoorde uitgave (bl. 114) voor het publiek toegankelijk te maken, is zeer toe te juichen. Iedere kritische uitgave van een Maleise tekst betekent een welkome aanwinst voor de Maleise filologie — ondanks het feit, dat het Maleis de langst bestudeerde Indonesische taal is, bezitten wij nog maar heel weinig werkelijk wetenschappelijke uitgaven — en des te meer, wanneer die tekst zo belangrijk is als de kroniek van Koetai. Helaas voldoet deze editie niet in alle opzichten aan de eisen, die men aan een dergelijk werk mag stellen. Aan de uitgave, als het ware het piéce de résistance van het uitvoerige menu, dat de heer Mees ons voorzet in zijn bijna driehonderd bladzijden beslaande dissertatie, zal hier in de eerste plaats aandacht gewijd worden.

Voor het vaststellen van de tekst stonden den heer Mees aanvankelijk slechts twee handschriften ten dienste: het Berlijnse handschrift in Arabisch karakter (aangeduid als B) en het voor Tromp naar dat van den sultan van Koetai vervaardigde afschrift in Latijns schrift (T); het origineel, dat voor een definitieve uit-

¹⁾ Bijdragen Kon. Inst. 5de Volgreeks, Dl. 3 (1888), bl. 1-108: S. W. Tromp. Uit de Salasila van Koetei; bl. 109-120: Dr. C. Snouck Hurgronje. Nog iets over de Salasila van Koetei (Verspr. Geschr. V, 145 vv.).

gave eigenlijk onmisbaar is, was helaas voor hem ontoegankelijk (bl. 109). Anders staat het met het zich in de Bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap bevindende handschrift (hier Tb genoemd). Op grond van de mededeling van Prof. Snouck Hurgronje, dat het wederom een afschrift is van T, heeft de heer Mees het niet nodig geacht dit handschrift bij de vergelijking te bezigen. Toch is het jammer, dat hij het niet aan een onderzoek heeft onderworpen, daar het toch wel van belang zou zijn te weten, in hoeverre het als een representant van T mag gelden, in welke mate b. v. de vreemde spellingen, die het in grote hoeveelheid vertoont, op rekening van zijn voorbeeld gesteld moeten worden. Zo slecht is het niet, of het kan den van ander materiaal verstokene meer malen inzicht verschaffen omtrent de wijze, waarop T in de onderhavige uitgave is verantwoord. Een van de dingen, die bij lezing van Tb opvallen, is dat het dikwijls in afwijking van T de lezingen van het Berlijnsche handschrift geeft, en dit geldt vooral voor het eerste, reeds door Tromp uitgegeven gedeelte. De verbazing over dit verschijnsel verdwijnt, als men bij Snouck Hurgronje (bl. 111) leest, dat Tromp „bij de uitgaaf zich nu en dan eene verandering (heeft) veroorloofd, waar die hem noodig voorkwam. Zoo verklaart het zich, waarom de Berlijnsche lezingen enkele malen van de uitgave afwijken, terwijl zij met het „oorspronkelijk afschrift” van den Heer Tromp overeenstemmen. In zulke gevallen heb ik die overeenstemming meestal vermeld”. De heer Mees heeft zulks blijkbaar niet noodzakelijk geacht en zonder kritiek zijn kritisch apparaat voor het eerste gedeelte aan de uitgave van Tromp ontleend, alhoewel Tromp's veranderingen, vooral bij vergelijking met de tekst van B, geen verbeteringen blijken te zijn. Zo vindt men in de eerste elf bladzijden van de uitgave o.a. de volgende lezingen bij Tb, die, afwijkend van T, geheel of nauw bij B aansluiten: 119, nt. 9 *aer sahari*; 123, nt. 3 *mengarahkan*; 125, nt. 2 en 10 als B; 126, nt. 7 *berhi*; 127, nt. 6 als B; 128, nt. 6 *menapas*, nt. 8 *ija ijang ajoe*, nt. 10 *djariangau*, nt. 12 *manimboen* (B *mengimboen* is vermoedelijk een schrijffout onder invloed van T, vgl. 177, 9) ¹⁾, nt. 16 als B

¹⁾ In de verwijzingen naar de tekstuitgave (bl. 118-265) geeft het tweede getal de regel aan.

(echter met *ijang* achter *mengasoehnja*); 129, nt. 1 als B (vgl. aant. Sn. H. op ed. Tromp 38, r. 13), nt. 3 *panapas* (ed. Tromp leest *pemapas* en niet *memapas*), nt. 5 id., nt. 9 als B. De waarde van Tromp's veranderingen in het midden gelaten, het was toch de plicht van den uitgever geweest de lezingen van T in deze gevallen als emendaties te waarmerken. Ook in het niet door Tromp uitgegeven gedeelte komt het voor, dat T afwijkt van B, waar Tb zich bij het laatste aansluit, schoon veel minder vaak. Aan emendaties van Tromp hoeft hier, behoudens misschien in enkele gevallen (b.v. 144, nt. 7, 149, nt. 1, 247, nt. 7, 256, nt. 2), niet gedacht te worden. Waar het slechts de spelling betreft, kan men aannemen, dat de vervaardiger van Tb voor de hand liggende fouten zelf verbeterd heeft (146, nt. 5, 154, nt. 1, 249, nt. 1), terwijl tenslotte onduidelijk schrift van T wel de oorzaak zal zijn van opgaven als 147, nt. 5 (Tb *djaia*), 155, nt. 6, 171, nt. 7. Deze lezingen vinden dan ook geen steun in het hs. K, waarover straks nader gesproken zal worden. Verder kan men de meeste lezingen van T in Tb terugvinden, zij het soms in verbasterde vorm.

Wat nu de waarde van T betreft, daar is het nodige op af te dingen. Het is helaas maar al te duidelijk, dat zijn afschrijver de tekst dikwijls niet heeft begrepen, en dan maar wat opgeschreven heeft. Zie b.v. 132, nt. 9 *air wadji* voor *irau adji*, 155, nt. 4 *parasing* voor *parak* (اڤاڤاڤ)¹⁾ *siang*. In zulke gevallen moet men de woorden tot het Arabisch schrift „herleiden” om te kunnen begrijpen hoe de lezing ontstaan is. Voor de vaststelling van de tekst hebben dergelijke lezingen natuurlijk niet de minste waarde. Dat verscheidene gewone Koetaise woorden door den afschrijver verkeerd zijn weergegeven, doet het vermoeden rijzen, dat hij van het te Tenggarong gesproken Maleise dialect niet of slecht op de hoogte was. Van de Javaanse woorden, die in zo grote menigte in de tekst voorkomen, heeft hij nog minder weten terecht te brengen. Een en ander zal hieronder nader met voorbeelden worden aangetoond, zodat het niet nodig is hier verder aandacht aan de fouten van T te wijden.

Nadat de tekstuitgave reeds geheel in proef gezet was, kreeg de heer Mees een afschrift van het Sultanshandschrift in Arabisch

¹⁾ Zie voor deze schrijfwijze alhier bl. 301 v.

karakter, bezit van den heer S. C. Knappert, in handen, zoals vanzelf spreekt heel wat beter vergelijkingsmateriaal dan T. Echter konden, blijkbaar om technische redenen, de lezingen van dit afschrift (K) niet aan de noten onder de tekst toegevoegd worden, maar moesten zij een plaats vinden achter in het boek, voor den gebruiker een grote last. De afschrijver moet zich zeer trouw aan zijn origineel gehouden hebben, een in de Maleise literatuur helaas niet al te gewoon verschijnsel; de door den heer Mees vermelde van T afwijkende lezingen betreffen nl. hoofdzakelijk kleine verschillen en afschrijversfouten als omissies en herhalingen, terwijl opzettelijke vervanging van een woord door een ander slechts heel sporadisch voorkomt. Ik signaleerde slechts 120,10 *mangkat* i. pl. v. *moeksalah*, 144,29 en 251,6 *djamboe* voor *halambak* (B in het eerste geval *halimbak*. Naar het hs.?). Van de spelling van dit hs. wordt door den heer Mees met geen enkel woord gerept. Juist omdat men op grond van de grote overeenkomst met T mag aannemen, dat het een tamelijk getrouwe kopie is van het Sultanshandschrift, over welks spelling we langs direkte weg bijna niets weten, zou een vergelijking met B op dit punt de moeite geloond hebben.

Mees merkt op bl. 266 op, dat „het vermoeden in de „Beschrijving der handschriften” uitgesproken, dat Berl. op een ouder handschrift berust dan het tegenwoordige Soeltanshandschrift”, door de vondst van dit afschrift „volkomen bevestigd” wordt. Deze apodiktische bewering had wel enige nadere adstruktie behoeft, want de konklusie op bl. 113, waarheen hij verwijst, is allerm minst bevredigend, gebaseerd als zij is op het feit, dat volgens Tromp het Sultanshs. „er niet oud uitzag”. Vermoedelijk heeft de heer Mees zijn konklusie gebaseerd op het feit, dat dat hs., naar men mag opmaken uit het dubbel getuigenis der afschriften T en K, in tegenstelling tot B enige zinstorende leemten vertoont (vgl. Sn.H. bl. 113). Zulke omissies vindt men o.a. gesignaleerd op bl. 119, nt. 5, 129, nt. 17, 198, nt. 7 (bij K nog grotere lacune dan bij T), 214, nt. 6. Voordat het Sultanshs. echter zorgvuldig is gekollationneerd, lijkt mij de konklusie ook op grond van deze gegevens nog voorbarig.

Het ligt voor de hand, dat de heer Mees zijn tekstuitgave gebaseerd heeft op het Berlijnse handschrift, het enige in Arabisch karakter, dat hem in het begin ter beschikking stond. Het is wel

zeer te betreuren, dat hij ons niet een getrouwe nadruk, doch een Latijnse transcriptie van B heeft gegeven. Had men in de Salasilah een in zuiver Riouws gesteld werk, dan zouden de bezwaren tegen een dergelijke handelwijze niet groot geweest zijn. Weliswaar dwingt elke transcriptie ons „door den bril van den afschrijver te zien”, zoals Snouck Hurgronje het uitdrukt (o.c. bl. 111), maar wanneer deze voldoende op de hoogte is van het Maleis en van de eigenaardigheden van de spelling in Maleise handschriften, is de mogelijkheid woorden verkeerd te transcriberen tamelijk beperkt, en is er weinig bezwaar tegen, dat hij zich houdt aan een algemeen gebruikelijk transcriptiesysteem. Vertoont het hs. echter dialektische eigenaardigheden, dan rijst de vraag, of men gerechtigd is, die stilzwijgend te „verbeteren”. Komen dergelijke afwijkingen sporadisch voor, en heeft men reden om aan te nemen, dat men in die gevallen aan lapsus van den inheemsen, niet-Riouwsen afschrijver heeft te denken, dan zal men hiertoe eerder overgaan, hoewel een nauwkeurig uitgever, vooral wanneer hij niet over deugdelijk vergelijkingsmateriaal beschikt in andere handschriften, ze zal signaleren, al was het slechts om een indruk van de toestand van het hs. te geven. Zit er echter systeem en regelmaat in de afwijkingen van het Riouws, of komen zij zeer veel naast de „juiste” vorm voor, dan zijn verbeteringen van wetenschappelijk oogpunt uit bezien verknoeïingen. Men kan er dan van op aan, dat de auteur of altans de copiïst de woorden heeft neergeschreven naar *zijn* uitspraak van het Maleis. De bezorger van een wetenschappelijke uitgave heeft zich hierbij neer te leggen en hij zal er zich voor wachten hier veranderingen in aan te brengen: hij is geen schoolmeester, die in de opstellen van zijn leerlingen „De Vries en Te Winkel” verlangt. Ook zal het, mede door de droevige gesteldheid van onze kennis der Maleise dialekten, in vele gevallen moeilijk wezen de verschillende eigenaardigheden van de oorspronkelijke spelling in dialektisch getinte werken op de juiste waarde te schatten, zodat de uitgever, zo enigszins mogelijk, van het Arabische schrift gebruik zal maken.

Het zou nauwelijks nodig geweest zijn, op deze eigenlijk van zelf sprekende zaken de aandacht te vestigen, vooral na hetgeen Snouck Hurgronje t. a. p. betoogd heeft over de wenselijkheid van een uitgave van de Salasilah in Arabisch schrift met over-

neming van alle eigenaardigheden van het origineel, wanneer in de voor ons liggende uitgave een duidelijk begrip was getoond van de bijzondere moeilijkheden, die het transcriberen van een tekst als de Salasilah met zich meebrengt. De taal van de Salasilah toch vertoont eigenaardigheden en afwijkingen van het Riouws in een menigte, die men zelden in Maleise handschriften zal aantreffen. Deze eigenaardigheden zijn in de eerste plaats van lexicografische aard; het telt vele woorden, die in de verdere Maleise literatuur, voorzover uitgegeven, onbekend zijn of in een andere betekenis worden gebezigd. Uit de aantekeningen van Tromp op het eerste gedeelte van de tekst is reeds gebleken, dat een groot deel van die woorden typerend is voor het Koetais dialect, d. i. het Maleis, dat in de afdeling West-Koetai, met name in Tenggarong en omstreken wordt gesproken en waarover tot nu toe nog maar zeer weinig is gepubliceerd. Men zal dus mogen verwachten, dat verschillende andere afwijkingen van het Riouws, die men in deze tekst aantreft, ook uit het Koetais zijn te verklaren, b. v. op het gebied van de woordafleiding. Geeft het handschrift dan ook schrijfwijzen als بسايف, بداتان e. d. (Sn. H. bl. 113), dan kan men daarin onmiddellijk de Koetaise uitspraak van het Maleis herkennen, daar het Koetais voor het prefix *ber be* heeft, evenals het *pe* en *te* vertoont, waar het Riouws *per* en *ter* heeft. Een andere eigenaardigheid, altans van het tegenwoordige Koetais, namelijk dat het geen *me**-vormen heeft, maar slechts blote prenasalering kent, schijnt in de spelling van de handschriften niet weerspiegeld te zijn (*midjakan* bij T, 178, nt. 2 wordt niet bevestigd door K). Wel komen spellingen als *liat* en *saoet* voor *lihat* en *sahoet*, *oeloe* en *ilir* voor *hoeloe* en *hilir* (Mees bl. 113 en 115) geheel met de Koetaise uitspraak overeen. Mogelijk heeft ook de schrijfwijze van een media aan het slot van woorden, als in *gelab*, *te(r)kedjoed*, *tiarab* (bl. 115), haar oorzaak in de Koetaise uitspraak ¹⁾.

¹⁾ De enige levende bron voor het Koetais, die ik te Batavia heb kunnen vinden, heeft inderdaad een dergelijke uitspraak, maar daar hij reeds ruim tien jaar geleden Tenggarong heeft verlaten en alleen zijn eerste dertien levensjaren daar gesleten heeft, durf ik zonder nader getuigenis geen konklusies op dit punt te trekken. In de handschriftenverzameling van het Bataviaasch Genootschap trof ik een in 1934 door L. A. Emanuel, Controleur van de onderafdeeling West-Koetai (Tenggarong), met Koe-

Daarnaast heeft men echter een serie van afwijkingen in de spelling, die bepaaldelijk niet op het Koetais teruggaan, met name de zeer frekwente spelling met *alif*, waar het Koetais evenals het Riouws een *e* („pepet”) heeft (Sn. H., bl. 112), hetgeen moet wijzen op de uitspraak *a*. Het is echter zeer voorbarig dan maar dadelijk aan het Minangkabaus te denken, evenals bij woorden als *liat* en *saoet* aan het Bataviaas (Mees, bl. 113). Niet voor niets opperde Tromp op grond van de spelling de veronderstelling, dat een Bandjarees, zoal niet de vervaardiger van het geschrift, dan toch de afschrijver van het Sultanshandschrift was geweest (bl. 5, vgl. Mees, bl. 113), en hij zou ten aanzien van B ongetwijfeld hetzelfde opgemerkt hebben. Genoemde uitspraak is toch ook kenmerkend voor het Bandjarees, dat in dit opzicht veel overeenkomst vertoont met het Minangkabaus, evenals in het bezit van de prefixen *ba*, *pa* en *ta*, voor Riouws *ber*, *per* en *ter*, en het niet prenasaleren van de met een klinker aanvangende woorden na het prefix *ma*. Ook deze eigenaardigheden vindt men in de schrijfwijze van het hs. terug, vgl. Mees bl. 115 en zie b.v. *maatoer* (158, nt. 1 T en K, waar B *matoer* zou hebben, 179, nt. 8). *Inja* als pron. 3de pers. (Mees, bl. 113) is evenzeer aan beide dialecten eigen ¹⁾. Andere „Minangkabauïsmen” komt men in de tekst niet tegen. Gelukkig hoeven wij niet te blijven staan bij de konstatering van overeenkomst tussen de twee genoemde dialecten, waarbij hoogstens zou kunnen worden opgemerkt, dat de aanwezigheid van geletterde Minangkabauers in het oude Tenggarong niet bizonder waarschijnlijk is en die van zulke Bandjarezen des te meer, daar er andere schrijfwijzen zijn, die moeilijk anders dan uit de kalam van een Bandjarees gevloeid kunnen zijn. Ik wijs b.v. op *damintoe* bij T en K (ook getranscribeerd *demintoe*, zie 167,20, 209,8, 230,31, 258,6), waarvoor B de Koetaise vorm *demitoe* heeft ²⁾.

taise woorden ingevulde Woordenlijst van Holle aan, die goede diensten kon bewijzen. Van het boven uitgesproken vermoeden geeft zij geen bevestiging, maar dit zegt niet veel, daar de spelling niet streng fonetisch is.

¹⁾ Koetais is *nja*, dat men enige malen in de tekst aantreft, b.v. 145,6 en 161,15 (T en K), waar het ten onrechte als pron. poss. aan het voorafgaande woord is verbonden.

²⁾ *Demitoe* en *demini* (zie Von de Wall, Mal. Wdb.), tegenwoordig naar het schijnt slechts bekend in de vorm *mitoe* en *mini*, welke meestal

Verder op هيرانغ in B, 124, nt. 1 (tekst: *érang*), een spelling, die blijkens Tb *hirang* ook in het Sultanshs. zal worden aangetroffen; het is het Bandjarese woord voor „zwart”, waarvoor men in Koetai *hitam* zegt ¹⁾.

Daarnaast komen er in de Salasilah verscheidene in de dagelijkse taal van het tegenwoordige Koetai onbekende woorden voor, die zich als Bandjarismen voordoen, zooals het grondwoord *pandir* (Bandj. *pandér*) in verschillende afleidingen. Onze kennis van de twee dialekten is echter nog te beperkt om hieruit konklusies te trekken ten aanzien van de landaard van de auteur(s) der Salasilah, daar het zeer wel mogelijk is, dat bepaalde vroeger gebruikte woorden thans door andere vervangen zijn. Dat schrijvers (in de meest letterlijke zin) van het Sultanshs. of van zijn voorbeeld Bandjarezen zijn geweest, daar is m.i. geen twijfel aan mogelijk. Van K weten we met zekerheid, dat het door een Bandjarees is vervaardigd (Mees, bl. 267), terwijl we van B hetzelfde mogen aannemen ²⁾. Of men in de schrijfwijze van vele „op *k* uitgaande” woorden met *hamzah* (Sn. H., bl. 112) meer mag zien dan louter een kwestie van spelling, durf ik niet te beslissen. Opmerking verdient in dit verband, dat in het Bandjarees in tegenstelling tot het Riouws en het Koetais de eind-*k* werkelijk als *k* wordt uitgesproken, zodat men in de schrijfwijze met *hamzah* misschien een poging van den Bandjarezen (af)schrijver heeft om de voor hem eigenaardige Koetaise uitspraak in het schrift uit te drukken, hoewel men de spelling ook, en met groter waarschijnlijkheid, zou kunnen verklaren uit het feit, dat elders op

worden vervangen door *matjam itoe* en *matjam ini*, zijn historisch interessant. Het eerste deel is *demi*, dat in de Salasilah meermalen (b. v. 128,30, ook in de vorm *doemi*—*e* en *oe* in de eerste lettergreep wisselen elkaar vaak af in deze tekst —, b. v. 138,30v.) voorkomt in de betekenis „zoals, evenals”. Deze betekenis heeft het vroeger ook op Sumatra gehad. Zie Doorenbos, De geschriften van Hamzah Pansoeri, bl. 4 en vgl. Tob. Bat. *domi* = *songon* in de *tabas*-taal.

¹⁾ Knappert, Beschrijving van de onderafdeeling Koetei, Bijdr. 58 (1905), bl. 588 geeft *irang* als Koetais. Zijn woordenlijstje maakt geen bijzonder betrouwbare indruk en bevat verschillende Bandjarese woorden.

²⁾ Daarop wijst de schrijfwijze *فاديدى*, de naam van de kampong waar dat afschrift vervaardigd werd (Sn. H., bl. 112, Mees, bl. 110). De Tenggarongse wijk, waarvan hier sprake is, heet tegenwoordig Goenong Pedidi.

een klinker uitgaande woorden in het Koetais dikwijls met een *hamzah* worden gesloten, zoals b.v. *djenaka*¹⁾, *tembako*, *tengkelasa* (Min. *tangkalaso*). Mogelijk werden alleen dergelijke woorden oorspronkelijk met een *hamzah* geschreven, terwijl later, daar de eindklank volkomen gelijk was, dezelfde schrijfwijze ook wel op de eind-*k* werd toegepast.

In Tb wordt deze klank zeer dikwijls genegeerd evenals in T, zie o.a. 132, nt. 4 *poentja*, 149, nt. 5 *berdjadja* (voor *berdjedjak*), 171, nt. 5 *bertjoetjoe*, en de heer Mees heeft zich hierdoor soms laten beïnvloeden, zie 154, 29 *boedja*, 199,31 *pengada*, in welke gevallen het hs. de eindklank duidelijk aanduidt.

Kan men over de waarde van de laatste spelling in onzekerheid verkeren, het is wel overbodig ten aanzien van de andere opgesomde spellingseigenaardigheden nog verder te betogen hoe onjuist de bewering van den heer Mees op bl. 115: „In deze gevallen heeft spelling met taal niets te maken” is, en hoezeer het valt te betreuren, dat hij tot het Riouwiseren van spelling en woordvorming is overgegaan.

Toegegeven moet worden, dat het moeilijk, zo niet onmogelijk is die eigenaardigheden alle op bevredigende wijze in Latijns schrift weer te geven. Gesteld, dat men een woord met het prefix *be* voor zich heeft, en men wil niet *ber* transcriberen, doch de oorspronkelijke vorm behouden, dan is daarmee het gehele woord als Koetais gestempeld, waardoor men dus de spelling van dat woord in overeenstemming moet brengen met de Koetaise uitspraak, waarover men in de literatuur maar zelden uitsluitel zal kunnen verkrijgen. Maar hoe de zeer veelvuldige niet in het Riouws voorkomende woorden te spellen, als men niet eens weet wat ze betekenen, laat staan hoe ze uitgesproken worden? En

¹⁾ = Mal. *doesta*. Hiervan *bedjenaka*, „liegen” en *ndjenaka*’i, „bedriegen”, vgl. de tekst 142,20 (*berdjina*) en 186,3 (*didjinaka*). Het wil mij voorkomen, dat het Koetais hier de oplossing geeft voor de betekenis van het woord *djinaka* of *djenaka* als epitheton van het dwerghert in de bekende Maleise hikajat, wat ook de etymologie ervan moge zijn. Vgl. C.A. Mees, Hikajat Pelandoek Djinaka, bl. XXII vv. Opmerking verdient, dat in de Batakse literatuur Djinaka, Djonaha of Djonako (naar de versch. dialecten) het type van den aartsbedrieger vertegenwoordigt. Zie Voorhoeve, Overzicht van de Volksverhalen der Bataks, nos. 185, 186 en 190.

zelfs bij een behoorlijke kennis van het Koetais Maleis, die men zich alleen met behulp van Koetaiers en het best ter plaatse zou kunnen verwerven, zouden de moeilijkheden nog niet geheel opgeheven zijn; wat b.v. te doen met de Bandjaristische spellingen, zolang men niet kan bewijzen, dat deze slechts afschrijversfouten zijn? Had deze slechts op één volwaardig hs. gebaseerde uitgave werkelijk wetenschappelijk verantwoord willen zijn, dan had zij een getrouwe kopie van B moeten zijn in Arabisch schrift.

De gebruiker van de uitgave, die na lezing van het hoofdstuk „Beginselen der tekstuitgave” zou menen een keurig ge-Riouwi-seerd Maleisje aan te treffen in de nivellerende spelling van Van Ophuysen, met slechts hier en daar wat oneffenheden, waar de Koetaise en Javaanse stenen des aanstoots zich nu eenmaal niet uit de weg lieten ruimen, komt bedrogen uit. De heer Mees heeft zijn methode namelijk zeer slordig toegepast. Zo zien we reminiscenties aan de spelling van het hs. hier en daar opduiken, bv. 149,33 *berdjadjak*, 172,30 *balas*, 177,27 v. *antimoen*, 210,25,29,36 *aboréh*, 220,7 *bakal*, voor *berdjedjak*, *belas*, *entimoen* (129,13 v.), *beboréh* (160,8), *bekal* (220,25). Ontrouw aan het systeem zijn vormen als *pemoedah-moedahkan* (119,19), *dipebajakan* (132,28, 139,10 v.), *tenanti-nanti* (204,26), *peoeloen* (232,17) of *paoeloen* (234,2), terwijl *berkerdja* (168,30) en *berperhentian* (256,27) volgens Riouwse begrippen weer te veel van het goede hebben. „Hyperkorrekt” zijn ook *kedang* (119,20, 120,7 en de woordenlijst) voor *kadang* en *berboréh* (215,25) voor *beboréh* (= *boréh*), onder invloed van de voorafgaande regel, waar men leze: *laloe be(r)boréh*; *(be)boréh betis lain* enz.

Maar ook daar, waar het handschrift den uitgever niet in de war kon brengen, wordt raar met de ‘officiële spelling van „Volkslectuur”’, (sic, bl. 115) omgesprongen. Enkele voorbeelden uit vele: 181,16 *bertolak*, maar 182,20 en 183,9 *bertoelak*; 214,4,6 *gedoeng*, maar 205,31 en elders *gedong*; 224,31 v. *tombak*, maar K (!) en 220,6,18 v. *toembak*; 261,12,27 *oedjoeng*, maar 121,21 *hoedjoeng*; 162,10,13 *pemédangan* voor *pemidangan*; 228,11 *menoelih* voor *menoléh* enz. Zelfs in bijna woordelijk gelijklopende passages vindt men verschillende spellingen, b. v. 131,12 *tjoetjoek geloeng*, maar 144,28 *tjotjok g.*; 131,14 *goerda moengkoer*, maar 171,15 *garoeda mengkoer*, 192,17 *goerda mengkoer*, 226,6 *goerda mangkoer*; 195,34 *songo*, maar 160,27, *soengoe*; 131,19 *lantai*, maar 192,22 *lanti*

(t.r. *lanté*, Jav.); 128,6 en pass. *menelaga*, maar 171,5 het onzinige *manalagi*; 141,32 en 149,36 *Edjoeng* als volkomen begrijpelijk onderdeel van de naam van een vechthaan, maar 146,33 en 147,24 *Oedjoeng*. Het is niet te gewaagd om te veronderstellen, dat in dergelijke gevallen meestal de transcriptie van T klakkeloos is gevolgd; men vergelijkte nog 148,23 *loeat* i. pl. v. *loet* (zie 142, nt. 5, voor K echter *loet* opgegeven! en 256,17); 131,25 *petir tanggal*, id. 192,28 (zie echter T en K!) i. pl. v. *petir toenggal* (vgl. Min. *patoeih toengga*); 165,18,21,23 *tadjoe* i. pl. v. *tadjau*; 228,1 *menjelampi* i. pl. v. *menjelampai* enz. Trouwens, ook door allerlei dwaze transcripties van T, die zonder meer als fouten zijn aan te merken, in de noten op te nemen, is aan dat afschrift veel te veel eer bewezen. Enkele voorbeelden zijn boven reeds gegeven; andere liggen voor het grijpen. Geldt het hier foute transcripties, die de lezer zonder veel moeite zal kunnen verbeteren, erger is het, wanneer B eenvoudig wordt genegeerd om een andere lezing van T te volgen. Zo leest men 122,1 en 123,13 *potong*, hoewel B فونق heeft (Sn. H., bl. 112, nt. 2) en 140,10 *sanggan*, waarvoor B سسنگن geeft (kollatie Sn. H. op Tromp, bl. 56, r. 10, vgl. K); men vergelijkte Bandj. *sasanggan*, „koperen schotel”.

De verschillende mogelijkheden, die het Arabisch schrift voor de transcriptie biedt, zijn vaak niet voldoende overwogen. Men krijgt de indruk, dat de heer Mees in vele gevallen niet de moeite heeft genomen over de betekenis van de tekst na te denken, en dat hij, al of niet naar het voorbeeld van T, maar wat neerschreef. Hoe anders dergelijke spellingen te verklaren, en een lezing als *berajang-rajang* (120,23) voor *beriang-iang*, „de goden aanroepen”?

Het spreekt vanzelf, dat de speciaal Koetaise woorden er nog slechter afgekomen zijn. Ook hier dezelfde inkonsekwenties in de spelling (b.v. 128,25 *meraoen*, wel naar T, maar 177,4 *maroean*; 154,29 *boedja* naast 145,7v. *boedjak*, zie boven). Deugdelijke spellingen van door Tromp in de aantekeningen behandelde, dus niet klakkeloos door een slordig afschrijver op het papier geworpen woorden werden genegeerd of zonder naspeurbare reden veranderd, zo *kroengoe* (187,21) en *keroengoe* (208,30) voor *krongo* (Tromp, aant. 37) en *irau* (119,20 en pass. als grondwoord en in afleidingen) voor *érau* (Tromp, aant. 78).

De heer Mees zegt op bl. 112: „De meeste woorden van locale

oorsprong konden verklaard worden", maar de gebruiker van de Salasilah heeft daar niet veel aan, daar hij naar de meeste tevergeefs in de „Verklaring van enige woorden” zal zoeken. Zelfs van de door Tromp in zijn aantekeningen verklaarde woorden vindt men slechts een gedeelte in die lijst terug. Een vluchtig doorkijken van de eerste vier bladzijden van de tekst leverde reeds acht door Tromp besproken woorden op, die in het Riouws onbekend zijn of in Koetai een andere betekenis hebben, doch waarover de Verklaring zwijgt, nl. *mama*, *baboe*, *loemoes*, *djala-djala*, *moeksa*, *baroet*, *déwa*, *perapi* (Tromp *parapi*). Welke „ophel-deringen” de heer Mees in de Nederlandsch-Tidoengsch-Tinggälän Dájaksche Woordenlijst van Van Genderen Stort heeft kunnen vinden, is mij uit de Verklaring niet duidelijk geworden. Het betreft hier dialecten van Dajakse stammen, die honderden kilometers ten N. van Koetai bij de grens van het Nederlandse gebied wonen en die dus wel geen druk contact met de Koetaiers gehad zullen hebben. Verder zegt de heer Mees het woordenlijstje van Witkamp (ruim 70 woorden) gebruikt te hebben, maar in diens opgave *polah* = maken, had hij de sleutel kunnen vinden voor wat de heer Mees transcribeerde als *diperoléh* (141,5,7,9, 225,29, 232,11), *dipoelihkan* (226,33) en *memoelah* (258,7). In dit geval is T geheel onschuldig aan de transcriptie; zijn lezingen als *dipaoelah*, *dipolah(kan)* naast *dipoelah* kunnen op zijn hoogst wijzen op een oude uitspraak *pe-olah* (vgl. Mal. *olah*, Jav. *oelah* of *olah*). Ook wanneer men niet bekend is met Witkamp's opgave, toont het zinsverband duidelijk aan, wat de betekenis van deze woorden moet zijn. Een *manoek dipolah* is een kunsthaan (en dat is de reden, waarom hij nooit gevoerd werd, vgl. de inhoudsopgave bl. 73).

Een belangrijke bron voor Koetaise woorden (ruim honderd) heeft de heer Mees klaarblijkelijk geheel genegeerd, nl. het nog steeds onmisbare woordenboek van Von de Wall met het door Van Ronkel uitgegeven Aanhangsel door Van der Tuuk. Hieruit had hij o.a. kunnen leren, dat *ketari* niet „lichtglans” (Verklaring en inhoudsopgave, bl. 70), doch „regenboog” (trouwens door Tromp op bl. 52 en door Mees, zeker op diens voorbeeld, op bl. 72 goed vertaald), dat 154,19 niet *loentoet*, maar *lentoet* gelezen moet worden, en dat het woord niet „staart” (Verkl. en inhoudsopgave, bl. 75) doch „knie” beduidt; dat *karangan setandjoeng* (183,20),

ten rechte *kerangan* s., niet „een tuil bloemen” (inhoudsopgave, bl. 83), maar een *tandjoeng*-vol (¹) grint betekent; dat voor *kaliwa* bij T (165, nt. 2-3) *keliau* gelezen moet worden; dat 166,26v. T's lezing *bermaoek-maoek* de goede is, en niet *bermoeka-moeka* van B enz. Het overblijvende aantal Koetaise woorden, waarvoor in de literatuur geen verklaring is te vinden, en waarvoor men bij Koetaiers te biecht moet gaan, is nog tamelijk groot. Daar het in mijn bedoeling ligt later een uitvoerige studie over de taal van de Salasilah en het Koetais Maleis te publiceren, meen ik de opsomming wel te mogen staken.

Een belangrijk deel van de on-Maleise woorden in de kroniek is van Javaanse oorsprong, zelfs komen er hele Javaanse zinnen in voor. Verscheidene woorden hebben hun weg tot de Koetaise spreektaal gevonden; andere worden of werden vermoedelijk alleen aan het hof gebruikt. Het Javaans in de Salasilah wijst op een sterke invloed van Java tot in tamelijk recente tijden, toen de eind-*a* in Midden-Java reeds als *â* werd uitgesproken. Naar aanleiding van deze woorden merkt de heer Mees (bl. 116) op: „Buiten de grens van het toelaatbare zou een poging liggen om de vele Javaanse woorden orthografies te herstellen. Alle inconsequenties daarbij vindt men dus in deze tekstuitgave terug, zo ook de afwisseling van *a* met *o* volgens de Solose uitspraak”. Het is moeilijk in te zien, waarin dat ontoelaatbare gelegen is. Veeleer mag het op de tast en willekeurig transcriberen, dat ook hier door den heer Mees veelvuldig in praktijk wordt gebracht, zo heten. Inkonsekwenties als *songo* (Jav. *sanga*) naast *soengoe*, *tjoetjoek geloeng* naast *tjotjok geloeng* e. d., welke reeds boven gegeven voorbeelden met tientallen zouden zijn te vermeerderen, kan men niet aan het h. s. verwijten. Enige willekeurig gekozen voorbeelden van niet als Javaans herkende en (of) verkeerd getranscribeerde woorden mogen hier nog worden genoemd: 120,21 *sepandakoe*, lees *sepenedakoe* (vgl. 163, nt. 2), synoniem met *sepe-mintakoe*, van Jav. *peneda*; 151,18 *seri*, l. *saré*; 165,28 *p.m.pak* is het Jav. *pemapag* (het volgende *sedaka* (K *sedadak*) *sepangajoeh*

¹) *Tandjoeng* of *tandjong* in de Koetaise betekenis van „oever in de binnenbocht van een rivier”, waar de stroom veel keien en grint pleegt te deponeren. Vgl. Hardeland, Daj. Wtb. s.v. *tandjong*.

staat voor Jav. *sededeg sepengajoeh*); 137,26,28 *satoe sembawa*, l. *sato s.*; 169,18 *sabidja ing*, onder invloed van T *sabijing*, hoewel er zeer duidelijk *sidjajéng* (en niet *djajang*, zoals 160,18 en elders) staat; 204,8v., 205,9v., 223,3v. *seagoeng jang*, l. *sagoeng ing*; 207,14 *soeroegani*, l. *sorogeni*. Zelfs in Javaanse zinnen, waarvan de betekenis volkomen duidelijk is, is niet getracht een rationele spelling toe te passen, b. v. 160,27 *anoetoepi bebahan soengoe angambah djemantera* voor *anoetoepi babahan songo angambah djemantara* (Jav. Wdb. *djoemantara*). Tot welke dwaasheden dergelijke willekeur voert, mag tenslotte nog het volgende voorbeeld illustreren. In de eerste regel van bl. 196 vinden wij: *pontjo lilma* (geen drukfout! Tb id.) *dariwangan-wangan* (K *diréwangan*), ten rechte: *pontjo lima drio angan-angan* (in het hs. vermoedelijk: لڤرڤوڤانڤان), of met leestekens: *pontjo = lima*, *drio = angan-angan*, bevattende deze woorden de Maleise uitleg van het voorafgaande Javaanse woord *pontjodrio*.

De heer Mees zegt op bl. 114, dat gevoelens van valse schaamte hem, in tegenstelling tot „een inheems copiïst”, „nimmer” behoeften „te weerhouden bij tijd en wijle eerlijk een nescimus te bekennen.” Het zijn dus blijkbaar andere gevoelens geweest, die gemaakt hebben, dat de lezer deze bekentenis inderdaad slechts zeer „bij tijd en wijle” tegenkomt, of het nu Koetaise of Javaanse woorden betreft. Moeten wij misschien aannemen, dat de heer Mees het in andere gevallen dan steeds meende te „weten”, gesterkt door de transcripties van T, een eerlijk „non intellegimus” ware dan toch nog zeer dikwijls op zijn plaats geweest. De behandeling der Javaanse woorden is nog minder vergeeflijk dan die der Koetaise, waarvan er zovele niet in publicaties te vinden zijn, daar er toch bruikbare Javaanse woordenboeken bestaan. De verdenking is zwaar, dat de heer Mees alleen het woordenboek van Jansz heeft gebruikt en in het geheel niet of heel zelden dat van Gericke en Roorda en het Kawi-Balineesch Woordenboek, die voor het herkennen van de namen van kledingstukken en dichtelijke woorden in de Sal. onmisbaar, schoon niet geheel voldoende zijn. Op de wijze, waarop Jansz is gebruikt, werpt de „Verklaring” s. v. *maléla* („zwart”) een eigenaardig licht.

Het is een juist principe om in een tekst, waarin den uitgever zoveel niet duidelijk is, geen andere interpunctie aan te brengen

dan die, welke het handschrift, in dit geval door met rode inkt te werken, geeft. Het plaatsen van de direkte rede tussen aanhalingstekens is echter ook interpunctie, en het ware methodisch zeker juister geweest, wanneer de heer Mees ook dat achterwege had gelaten. Bovendien is het niet steeds met zorg geschied. Zo hadden 127,21 de aanhalingstekens gesloten moeten worden na *itoe*; 153,1-4 had vanaf *mintā* tussen aanhalingstekens moeten staan, evenzo 159,7-9 vanaf *djangan* tot en met *ini*, ib. r. 10 het woord *baik* e. d.

Tot het maken van konjekturen is de heer Mees niet vaak overgegaan. Waar hij het deed, was hij zelden gelukkig. Zie b. v. 220, nt. 9 *perarakan* i. pl. v. het juiste *parakan* (Jav.); 227, nt. 8 *keempat* voor het juiste *kemit* (Jav.); 243,22 *sahih batil* voor *sah batal* volgens Maleis spraakgebruik.

Een belangrijk hulpmiddel voor het vaststellen van de juiste lezingen en daarmee de bedoeling van de tekst geven de vele parallelle gedeelten in de kroniek. Hiervan heeft de heer Mees geen gebruik gemaakt, zelfs niet om eenheid in de spelling der woorden te brengen, zoals wij reeds zagen. Een enkel eenvoudig voorbeeld van de mogelijkheden tot korrektie die de tekst zelf biedt, volsta: voor 127,11v. *engkau oendangkan air tetapinja* (T *tetapi*) *engkau iraukan* (T om. *engkau*, K *diiraukan*) vindt men 176,4v. de juiste lezing: *engkau oendangkan air ditepian engkau iraukan* (als in het Min. en het Atj. heeft het Koet. vaak *di* voor *dari*, zie de Salasilah 120,10, 125,3, 131,19, 139,25 enz.).

Uit dit lange, sombere relaas tenslotte „den kurzen Sinn” halend, is men gedwongen op te merken, dat deze uitgave in de verste verte niet voldoet aan de eisen, die men aan een wetenschappelijke tekstuitgave mag stellen, dat zij ongelofelijk slordig en goeddeels onbruikbaar is.

Dit laatste zal zij zeker zijn voor de kategorie van diegenen, voor wie Mees juist de Salasilah toegankelijk heeft willen maken, hen, „die wel voldoende Maleis kennen om de inhoud in zich op te nemen, doch voor wie het Arabiese schrift een belemmering vormt” (bl. 114), maar zoals uit de gegeven voorbeelden reeds genoegzaam blijkt, kan men het voor het juiste begrip van de in Latijnse transcriptie gegeven tekst onmogelijk zonder de nodige kennis van dat schrift stellen. De Salasilah, die van zo-

veel taalkundig belang is als maar heel weinig andere Maleise teksten, had een betere behandeling verdiend. Desideratum blijft een diplomatische uitgave in Arabisch karakter.

Aan het eind van het boek is een „Verklaring van enige woorden” toegevoegd. Men vraagt zich af, waartoe deze eigenlijk dient, daar zij, zoals wij reeds zagen, allesbehalve volledig is, zodat de gebruiker van de tekst de aantekeningen van Tromp in het geheel niet kan missen. Toch is het overgrote gedeelte van de woordenlijst aan diens verklaringen ontleend, al is dit slechts viermaal door toevoeging van de letter T. aangegeven. De meeste verklaringen heeft de heer Mees zonder kritiek overgenomen, vaak in een verkorte vorm, zonder de onzekerheid van verschillende opmerkingen, waarvan Tromp zich wel degelijk bewust was, te doen uitkomen. Andere verklaringen zijn uit de woordenboeken overgenomen, zonder dat nagegaan werd, of de betekenis ook in de tekst paste. Soms wordt ook het „grondwoord” verklaard, zonder dat duidelijk te verstaan wordt gegeven, dat het als zodanig niet in de tekst voorkomt, zoals b. v. *bahan*, *sawat*, *sa(w)oeng*. Enkele van de vele uit het Javaans overgenomen woorden zijn als zodanig gekenmerkt, maar van de Jav. genoemde zijn *antjak*, *bolang* (lees *boelang*), *waloe* en zelfs *saoeng* niet aan het Jav. ontleend of hoeven dat altans niet te zijn. De spelling komt dikwijls niet overeen met die in de tekst, of slechts met één van de verschillende spellingen, die daar gegeven worden op verschillende plaatsen. Enige voorbeelden ontleend aan de dertien met *a* beginnende woorden ter illustratie: *angar angin* (als 132,8, maar 138,25 *angarangin*) is Jav. *angrangin*; *antasari* en *antakoesoema* zouden „veelkleurig gebloemd” betekenen, maar *anta(k)sari* wordt 137,1 van een moesje (Schönheitspflaster) gezegd (vgl. Tromp's vertaling op bl. 51) en voor *antakoesoema* wordt door Tromp een andere verklaring gegeven (aant. 202), die hier opgenomen is onder *hitakoesoema*, B's lezing op dezelfde plaats (136,27); *ari* zou „slang” betekenen evenals *tedoeng*, maar de tekst heeft 161, 8v. *tedoeng ari* tegenover *tedoeng boelan*; hier is dus sprake van één bepaald soort slang (= Mal. *tedoeng matahari*?); ondanks het feit dat *mengarioek* (spelling en beginletter?) is opgenomen, zien we *menggérék* (naar T 134,18, 135,7) ook als „slachten” vertaald, hoe onaanvaardbaar deze emendatie van Tromp ook is (zie Tromp aant. 45 en Sn.H.

op Tromp bl. 47,r.7); *asmaradanta* wordt verklaard als „liefelijk en zacht”, hoewel het, als steeds in de Maleise literatuur, van tanden gezegd wordt (169,20).

Etymologieën en verklaringen van den heer Mees zelve zijn zelden geslaagd te noemen. Zie de afleiding van *bebahan* (t.r. *babahan*, Jav.) van Mal. *bahan*; *berbetak* (129,13 maar 177,24 *berbatak*) wordt verklaard als „gehard, bestand tegen iets” hoewel de in twijfel getrokken verklaring van Tromp (aant. 130) veel aannemelijker is; *tembokang* (140,10) wordt met „koper” vertaald en met *tembaga* in verband gebracht, wel onder invloed van Tromp's vertaling van *sanggan tembokang* met „koperen waschkommetjes”, zie echter het Aanhangsel op Von de Wall sv. *tambokang* („vingerglas van koper”, Koet.) en vgl. *tembokan* bij Klinkert (= *kembok*, spelling v. Ophuysen *kémbok*). Een niet onbelangrijk percentage van de opgegeven woorden is doodgewoon Maleis. *Awat*, *djingga*, *djoentai*, *kasoer*, *poentjak*, *soeloeh*, om maar enkele te noemen, vindt men in ieder woordenboek en niemand, die zich enige tijd met het Maleis heeft beziggehouden, zal ze naslaan. Daarentegen vindt men woorden, die, naar men reeds uit het zinsverband kan opmaken, een andere betekenis hebben dan de gelijkkluidende Riouwse, niet genoemd, zoals b.v. *demi* (boven, bl. 300, nt. 2), *djinaka* (spelling-Mees, boven, bl. 302, nt. 1), *di* (= *dari*, boven, bl. 308) en *memboeat* in de zin van „in iets doen” (122,8: *kemoedian diboeatnja poela kepada tempat jang besar-besar lagi*, „vervolgens deed hij hem (de slang) in een nog groter verblijf”). Dergelijke woorden zijn niet alleen van belang voor de kennis van het Koetais, doch ook voor de geschiedenis van het Maleis in het algemeen.

Verwijzingen naar de tekst ontbreken geheel, zodat men het gebruik van bepaalde woorden in de tekst niet kan nagaan. We moeten wel konstateren, dat deze „Verklaring” een achteruitgang is op Tromp en beter achterwege had kunnen blijven.

De uitvoerige weergave van de inhoud der *Salasilah*, die het vierde hoofdstuk van de dissertatie uitmaakt, zou alleen dan aan het doel om het naslaan van bepaalde gedeelten in de tekst te vergemakkelijken (Mees, bl. 114) goed beantwoord hebben, wanneer de paginatuur van de tekst hierbij was aangegeven.

Tengevolge van het niet begrijpen van bepaalde woorden in de

tekst komen er in deze inhoudsopgave verschillende onnauwkeurigheden of fouten voor. Boven zijn daarvan terloops een paar voorbeelden gegeven; het is niet nodig op meer de vinger te leggen. Ook in deze inhoudsopgave toont de heer Mees zijn bijzondere afhankelijkheid van Tromp, door o.a. op bl. 78 het verhaal van de naamsoorsprong van Koetai geheel weer te geven volgens de door Tromp in zijn korte inhoudsopgave (bl. 8) gegeven lezing, hoewel de daar genoemde woorden *pantai* en *koempai* in de tekst niet voorkomen.

Op bl. 53 oppert de heer Mees de veronderstelling, dat de Salasilah tijdens de regering van Pangéran Pandji Mendapa ing Martapoera geschreven is (tweede of derde decennium der 17de eeuw), en er is veel, dat daarvoor pleit. Daarmee is echter nog niet gezegd, dat de Salasilah toen ook dadelijk de vorm kreeg, waarin wij haar tans kennen. Het is toch zeer wel mogelijk, dat verschillende, zich door taal, stijl en inhoud als van elders ontleend voordoende gedeelten eerst later zijn ingevoegd. Cense heeft in zijn dissertatie (De Kroniek van Bandjermasin, bl. 139v.) reeds op dergelijke passages de aandacht gevestigd en van enkele ervan het werk of het literatuurggenre, waaraan zij ontleend zijn, weten aan te wijzen. Een nader onderzoek zal waarschijnlijk meer van dergelijke stukken opleveren (zie b.v. bl. 190-191, het gesprek over de eigenschappen van oude lieden, krankzinnigen, kinderen en vrouwen). Ook merkte Cense (bl. 129) reeds op, dat men de beschrijving van de kledij van Koetai's eerste vorstenpaar bijna woordelijk in de Maleise Pandjiverhalen terugvindt, maar de heer Mees gaat te ver, wanneer hij zegt (bl. 27), dat de „voorschriften” voor de vorstelijke kleding „door de schrijver van de kroniek van Koetai ontleend zijn en wel woordelijk aan de Pandjiverhalen”. Woorden als *tengkang* (131,10 en pass., Tromp aant. 145) en *kenaka* (131,15 en pass., Tromp aant. 154) immers treft men n.f. nergens anders in de Maleise literatuur aan. Men bedenke verder, dat de beschrijvingen van vorstelijke tooi in de Maleise Pandjiverhalen grotendeels Javaans zijn, en dat men de min of meer stereotype voorbeelden niet alleen in Javaanse Pandjiverhalen, doch evengoed in de wajangliteratuur terugvindt. Daar bovendien de Koetaise hofkleding met vele hofgebruiken van Java is overgenomen en men van de Javaanse benamingen der kledingstukken, altans

in Tromp's tijd er nog verscheidene kende, wat dus wil zeggen, dat zulke beschrijvingen niet louter een literaire fraaiïgheid zijn, lijkt het vooralsnog voorbarig van deze passages aan te nemen, dat zij aan Pandjiverhalen, en wel bepaaldelijk Maleise, ontleend zijn, tenzij men in de Salasilah ook andere duidelijke aanwijzingen voor direkte ontlening daaraan heeft.

De heer Mees waardeert de Salasilah in de eerste plaats als een bron voor ethnografische en folkloristische gegevens (bl. 114). In het derde hoofdstuk tracht hij aan de hand van een lange reeks van voorbeelden aan te tonen, hoezeer in de Maleise geschiedverhalen, de Salasilah in het bijzonder, de „magische” of „preanimistische” mentaliteit tot uiting komt. De beoordeling van de waarde van zijn verklaringen moet ik aan meer bevoegden overlaten. Naar ik meen heeft de moderne ethnologie de evolutionistische opvatting van de verhouding tussen preanimisme en animisme, waarvan hier nog wordt uitgegaan, reeds opgegeven.

Het „Histories overzicht”, waarmee de dissertatie aanvangt, wijdt vooral uit over de betrekkingen tussen Nederland en Koetai, die uit een tijd dateren, waarvan de kroniek niet meer rept. Een belangrijke konklusie voor de geschiedenis van de oudere periode, die de heer Mees op grond van de Salasilah meent te mogen trekken, is, dat de oude Hindoe-nederzetting van Moeara Kaman zich als zelfstandig rijk tot in de 17de eeuw heeft weten te handhaven en dat zij niet beschouwd mag worden als de rechtstreekse oorsprong van Koetai (bl. 12 en 2de stelling).

Tenslotte nog iets over het tweede hoofdstuk, „De Maleise geschiedschrijving: een vergelijking der legendariëse motieven”. Dit hoofdstuk bestaat hoofdzakelijk uit uitvoerige inhoudsopgaven van „legendariëse” gedeelten van verschillende Maleise kronieken. Behoudens een enkele uitzondering vindt de belangstellende lezer, die om de een of andere reden de oorspronkelijke vorm der legenden wil raadplegen, niet opgegeven, op welke bladzij of in welk hoofdstuk van de als bron gebruikte kronieken hij die kan vinden. Voor de Sedjarah Melajoe, waarvan de redakties tamelijk sterk uiteenlopen, had ook vermeld moeten worden, welke uitgave of vertaling gebezigd was. Het spreekt vanzelf, dat men bij de vergelijking van literaire motieven niet behoeft terug te gaan tot de oorspronkelijke teksten, wanneer men over betrouwbare

vertalingen of inhoudsopgaven kan beschikken. Voor de Sedjarah Melajoe bezigde de heer Mees echter de weliswaar vlotte, doch onnauwkeurige en reeds lang als verouderd geldende vertaling van Leyden (Londen 1821). Daarop wijst voor het eerste uittreksel (Mees, bl. 28, laatste alinea - 32, overeenkomende met Leyden, bl. 9-45, ed. Shellabear (1924), bl. 14-48, ed. Klinkert, bl. 28-66) niet alleen de spelling der eigennamen (Ganggi Sjah, Glang Kioe, Poeteri Onang Kioe e.d., waarvoor de edities andere vormen geven) en aardrijkskundige namen (als Boekit Segantang en Pagar-ojoeng, vulgo B. Segoentang en Pagar Roejoeng), die zelfs tot in de inkonsekwenties wordt nagevolgd (bl. 29 Tamsak, maar bl. 32 Tamasak naar Leyden bl. 13 en 42), maar ook onjuiste weergaven van de zin van de tekst zijn op die troebele bron terug te voeren. Zo de volkomen verkeerd begrepen legende van de naamsoorsprong van de rivier فنكل (Mees, bl. 29, Leyden, bl. 11), de mededeling (bl. 30), dat de nakomelingen (Mees t.o. en in strijd met Leyden: een zoon en een dochter) van Nila Pahlawan en Karna Pandita: Baginda Alam (schrijffout voor Awang) en Baginda Dara genoemd werden (t.r. Baginda, d.i. Z. M., noemde hen Awang en Dara) e.d. Verder treft men eigenmachtige toevoegingen van den heer Mees aan, zoals op bl. 30: „Bitjitram Sjah kwam met twee metgezellen terecht op de berg Segantang Mahaméroë”, hoewel de tekst hiervan niet rept, zodat zijn latere aanwezigheid op die berg onverklaard blijft (in de ed. Shellabear verdwijnt de vorst in de storm voorgoed van het toneel en treedt op de Boekit Segoentang een geheel ander op), en bl. 32: „De prins besloot de magiese kracht van een zo sterk dier te benutten”. Dergelijke exegese behoort in een inhoudsopgave niet thuis.

Ongebruikelijke spellingen als Toean Talani (bl. 45, maar bl. 32 en 50 Toen) en Pahit Lida als eigennamen van personen uit de Hikajat Negeri Djambi zijn alleen te verklaren uit het gebruikmaken van de Nederlandse weergave van dit verhaal in Tijdschrift voor Ned.-Indië, 8ste jrg. (1846), 4de deel, bl. 34vv.

Bij de vergelijking der motieven beperkt de heer Mees zich hoofdzakelijk tot opmerkingen van algemene aard, zodat de uitvoerigheid der uittreksels een overbodige luxe is en in vele gevallen met blote verwijzingen naar de bronnen had kunnen worden volstaan.

De lezer, die het geduld heeft gehad om deze kritiek tot het eind toe door te lezen, zal misschien de indruk hebben gekregen, dat ik den heer Mees onbillijk hard ben gevallen en, vooral waar het de tekstuitgave betreft, erop uit ben geweest, op ieder slakje zoveel mogelijk zout te leggen. Het een noch het ander is mijn bedoeling geweest en welhaast elke bladzijde van de uitgave zal hem ervan kunnen overtuigen, dat het ook niet gebeurd is. De uitvoerigheid der bespreking vindt m.i. haar rechtvaardiging, behalve in de belangrijkheid van de Salasilah, in het feit, dat een deel van het Maleis lezend publiek geneigd zal zijn, groot vertrouwen te stellen in de wetenschappelijke waarde van het werk van iemand, die zich door een veel gebruikte Beknopte Maleische Grammatica als beoefenaar van het Maleis in ruime kring bekendheid heeft verworven. Het verwijt, dat ik de tekstuitgave gekritiseerd heb naar maatstaven, welke de heer Mees haar niet aangelegd wenste te zien blijktens zijn opmerking, dat „dit geschrift niet de pretentie heeft van philologies belang” (bl. 115), moet ik bij voorbaat van de hand wijzen. Een tekstuitgave in een wetenschappelijk werk behoort nu eenmaal een wetenschappelijke tekstuitgave te zijn. Ontbreekt het iemand aan de toewijding of de lust om het tijdrovende en dikwijls vervelende werk, dat voor de totstandkoming ervan nodig is, te verrichten, dan moet hij de tekst met rust laten.

W. KERN.

Herinneringen van Pangeran Aria Achmad Djajadiningrat. Uitgave G. Kolff & Co., Amsterdam-Batavia, z. j. 8 + 364 + XII blz.

In het voorwoord geeft de Schrijver van deze uiterst belangwekkende *Herinneringen* met weinig woorden aan, hoe dit boek is tot stand gekomen. Europeesche zoowel als Inheemsche vrienden rieden hem, toen hij 'sLands dienst met pensioen verlaten had, zijn mémoires te schrijven, omdat hij een belangrijke periode in de geschiedenis dezer landen: de intrede van den modernen tijd, had beleefd; men mag hier zeggen: in den vollen zin des woords had „medegemaakt”.

De Schrijver heeft zich niet op zijpaden laten lokken — de hoofdweg bleeks reeds lang genoeg, ja te lang — en is evenmin bezwiken voor de verleiding, meer te geven dan zijn levens-

verhaal en zijn eigen ervaringen, ook dit zelfs niet zoo volledig als men wel wenschen zou. Er ligt namelijk in dit boek een opmerkelijke caesuur, die de eerste vijf hoofdstukken van de laatste vijf scheidt. Het begin, waarin Schrijvers merkwaardige jeugdijaren, zijn schoolgaan en zijn eerste bestuursfuncties worden behandeld, vormt een gaaf geheel, boeiend geschreven en rijk van inhoud, zóó boeiend en zóó gevarieerd, dat de lezer het boek noode uit de hand legt. De tweede helft daarentegen, eveneens vijf hoofdstukken tellend, en wel die, waarin Schrijvers ambtelijke loopbaan en verdere werkzaamheden sedert zijn benoeming tot regent worden beschreven, is altijd nog wel zeer de moeite van het lezen waard, maar heeft toch klaarblijkelijk geleden onder de bekorting, die het, naar wordt opgegeven te lijvige, manuscript heeft moeten ondergaan alvorens de uitgave tot stand kon komen. Zoo moet het voor den Schrijver zelf toch wel een groote teleurstelling zijn geweest, dat van zijn zooveeljarig volksraadswerk slechts op summier wijze kon worden gerept. Daardoor komt het fragmentarische karakter der laatste hoofdstukken wel zeer duidelijk uit: het beeld wordt al te vluchtig.

Al hebben deze herinneringen dan ook betrekking op een uiterst belangrijke periode der Indische geschiedenis, hare waarde ligt m.i. niet zoozeer op het terrein van de geschiedwetenschap als wel op dat der volkenkunde en der „koloniale volkenkunde”, gelijk B. Schrieke deze in zijn Amsterdamsche oratie onlangs heeft afgebakend. Dat is niet meer dan natuurlijk. Wie mémoires schrijft, beschrijft zijn eigen levensgang, en niet eenige episode of periode der geschiedenis. De bekende Voorindische volksleider Pandit Jawaharlal Nehru, wiens autobiografie ongeveer terzelfdertijd uitkwam als deze *Herinneringen*, heeft in de voorrede van zijn boek zijn lezers daaromtrent nadrukkelijk gewaarschuwd. Zij, die de geschiedenis der laatste decennien willen bestudeeren, moeten naar andere bronnen omzien; „... it may be, however, that this and other personal narratives will help them . . . to provide a background for the study of hard fact”. Welnu, dezen achtergrond vindt men in het boek van Pangéran Djajadiningrat eveneens, speciaal dan in het voortreffelijke eerste gedeelte, en ook het tweede stuk biedt zijn leering.

G. W. J. DREWES.

Çrīvijaya, Yāva en Kataha

door

Ir. J. L. MOENS

INLEIDING.

Op het probleem van de identificatie der oudste zeemachten in den Indischen Archipel hebben vooral oudheidkundigen en taalgeleerden, en onder dezen vele buitenlandsche, hun vernuft gewet. Hetgeen hieronder volgt is een poging om het omvangrijke feitenmateriaal, dat sinologen en arabici ons hebben ontsloten, meer speciaal uit den *geografischen* gezichtshoek te beschouwen. Langs dien weg blijken resultaten te kunnen worden bereikt, welke in hun onderling verband een meer aannemelijk geheel opleveren dan het thans algemeen aanvaarde, niet geheel bevredigende politieke kaartbeeld dier eeuwen, dat op overwegend *filologische* beschouwingen is gefundeerd. In de ondervolgende geografische inleiding tot de studie van de geschiedenis van meer speciaal het Westelijk gedeelte van onzen Archipel gedurende het 1ste millennium onzer jaartelling, zullen noodgedwongen mede *historische* conjecturen moeten worden opgeworpen. „As Geography without History seemeth a carkasse without motion, so History without Geography wandreth as a vagrant without a certaine habitation” ¹⁾. Deze historische conjecturen waren voorshands als werkhypothesen in het nieuwe geografische kader te aanvaarden; zij zullen uiteraard een nader onderzoek behoeven.

Men vergeve de navolgende uitvoerige aanhalingen uit geschriften van vakgeleerden, die nopens te eenzijdig filologischen uitleg van geografische teksten overeenkomstige bezwaren hebben aan gevoeld en deze aan voorbeelden hebben getoetst; ze konden niet beter worden geformuleerd en zijn bijna woordelijk van

¹⁾ Generall, Hist. of Virginia, aangehaald bij SYKES, *Hist. of Exploration*.

toepassing op de oude teksten, onzen Archipel betreffende. Hetgeen bijv. Franke mededeelt over de fonetische weergave in het Chineesch van uitheemsche namen ¹⁾, moge een duidelijke aanwijzing zijn voor de beoordeeling van den graad van nauwkeurigheid, welke men thans vermeent te hebben bereikt bij de omzetting der in de betreffende teksten gebezigde plaatsnamen in hun inheemsche equivalenten. In de noten, door mij gesteld bij hoogerbedoelde aanhalingen, werden de analoge voorbeelden voor onzen Archipel aangegeven; deze voorbeelden worden in de volgende hoofdstukken nader uitgewerkt.

Aan de hand van *moderne* Chineesche reisbeschrijvingen — de juiste inheemsche plaatsnamen zijn dus, zonder eenige onzekerheid hieromtrent, op de *tegenwoordige* kaarten terug te vinden — toont Franke aan, „mit welcher Gleichgültigkeit man” (i. c. de Chinees) „der Umschreibungsfrage gegenüber stand und mit welcher „Willkür man sie bald auf die eine, bald auf die andere Weise „löste” (pag. 249). Ook de Arabische berichtgevers zijn daar overigens niet van vrij te pleiten, zooals wij nader zullen zien. Of men omschreef den vreemden naam door ideogrammen met overeenkomstige fonetische waarde ²⁾, of men vertaalde de beteekenis van den plaatsnaam ³⁾, of men gaf een geheel nieuwen naam ⁴⁾ (pag. 249). Blijk van fijn fonetisch gevoel wordt overigens niet gegeven als men ziet dat „früher konsonantisch auslautende Ideogramme „gewählt werden für Silben die im Original vokalisch schlieszen”.⁵⁾

¹⁾ *Grundsätzliches zur Wiedergabe fremder Länder- und Ortsnamen im Chinesischen*, Sitzungsber. Preusz. Ak. Wiss. (Phil. Hist. Kl.) XV, 1934.

²⁾ Zoo wordt bijv. onze naam *Java* in de Chineesche teksten, welke nader in beschouwing zullen worden genomen, zowel aangeduid met *Ye-p'o(-ti)* (in de 5e eeuw) en met *Chö-p'o* (sedert de 5e eeuw), als met *Tchao-wa*, of zelfs met *Koua-wa* (in de 13e eeuw)!

³⁾ Men vergelijk bijv. de vertaling *Tch'e-t'ou* voor een inheemschen landsnaam, die „Roode Aarde” beteekent, doch waarvan de oorspronkelijke vorm ons niet is overgeleverd.

⁴⁾ Vgl. bijv. de 7e eeuwse Chineesche landsnaam *Lo-tch'a* of (Land der) *Rākṣasa's* voor de Molukken.

⁵⁾ Door Franke worden o.m. vermeld: *A-la-pa* (oude uitspr.: °pak) voor Araba; *Kia-ör-ko-ta* (oude uitspr.: °tap) voor Calcutta. Men vergelijk voor onzen Archipel de equivalentie *Chö-p'o* (oude uitspr.: °wak) en het Arabische *Zābag* voor *Yāva*.

Voorts concludeert de geleerde schrijver t.a.v. bedoelde nieuwere transcripties — en hij heeft het ontwijfelbaar bij het rechte eind datzelfde van de oudere schrijvers te veronderstellen, wjl „die Li-
 „teraten und Beamten der Han- und T'ang-Zeit bestimmt nicht
 „phonetisch geschulter wären als ihre Nachfahren im 19 und 20
 „Jahrhundert und sicherlich nicht weniger ungenau und achtlos
 „fremden Namen gegenüber als diese” (pag. 258) — „von irgend einer
 „phonetischen System bei der Wiedergabe fremder Namen kann
 „keine Rede sein, und wer glaubt, dasz er aus einer gegebenen
 „chinesischen Lautgruppe durch Anwendung vermeintlicher phone-
 „tische Erfahrungssätze das fremde Original rekonstruieren, oder
 „wer umgekehrt damit beweisen will, dasz eine solche Lautgruppe
 „ein vermutetes Original nicht wiedergeben kann, stützt sich auf
 „eine Weidengerte als Wanderstab” (pag. 257)¹⁾. Met deze weten-
 schap toegerust de oudere Chineesche berichten lezende, „werden
 „wir immerhin soviel gewonnen haben, dasz wir bei der Identi-
 „fication alter Namen, (wenn die sachlichen Umstände und zwar —
 „das ist besonderer Wichtigkeit — so wie sie sich in den Vorstellungen
 „der Chinesen darstellen, den Weg anzeigen) uns nicht durch
 „phonetische Zwirnsfäden daran hindern lassen, ihn zu gehen²⁾...
 „Um so mehr ist allerdings hinreichende Begründung in solchen
 „sachlichen Umständen die unerläszliche Vorbedingung bei einer
 „Identification³⁾. Diese Umstände können denn aber auch zuweilen

¹⁾ Men vergelijkte in dit verband bijv. de namen *Tchouan-lo-p'o-ti* van de Nieuwe T'ang-annalen, *T'o-lo-po-ti* van Hiuan-tsang en *Chö-ho-po-ti* van Yi-tsing, die volgens Pelliot (BEFEO 1904, pag. 223) vermoedelijk *denzelfden* landsnaam *Dvāravatī* weergeven! Ook de naam *Malayu* wordt op verschillende wijzen geschreven; *Mo-lo-yeou* (Yi-tsing), *Mou-la-yeou* (1281 A.D.), *Mou-lai-yeou* (1292 A.D.), *Mo-la-yeou* (1299 A.D.) en *Ma-lai-hou* (1301 A.D.), alle vermeld bij Pelliot. Evenzoo voor Ceylon (Sinhala) *Seng-kia-lo* (Hiuan-tsang), *Seng-ho-lo* (Yi-tsing), *Seng-kia-la* (Yuan-dynastie) en *Si-lan* (Ming-dyn.) of *Sseu-tiao*, *Sseu-ho-t'iao*, *Sseu-ho-tie* of zelfs *Sseu-ho-kie* voor *Sinhadvīpa*.

²⁾ Vgl. de algemeen erkende identiteit der namen *Che-li-fo-che* en *Çrīvijaya*.

³⁾ Hoewel bijv. *Chö-p'o* een reguliere Chineesche transcriptie is voor onzen naam *Java*, kan dat land *Chö-p'o* niet ons Java voorstellen, wanneer uit de teksten duidelijk blijkt, dat het op het Noordelijk halfmond gelegen was. Daartegenover kan uit andere (latere) teksten, op geografische gronden blijken, dat dan *wel* Java bedoeld is!

„schwerer wiegen als Bedenken wegen starker Abweichung der „chinesischen Namensform von der des Originals. Es ist kein allzu „seltener Fall, dasz der *Inhalt* des chinesischen Namens keinen „Zweifel lassen kann, dasz aber das Original der *Form* nicht auf- „findbar ist, sei es, weil es überhaupt nicht mehr bekannt ist, ob „nicht ein Miszverständnis dabei mitgewirkt hat ¹⁾, oder ob nicht gar „ein neuer Name von den Chinesen erfunden worden ist” (pag. 258).

Klinkt dit alles reeds weinig bemoedigend voor dengeen die zich met deze identificaties aan de hand van de Chineesche bronnen bezighouden wil, nog omzichtiger wordt men, als men kennisneemt van de, uit dit oogpunt bezien, mede hoogst belangwekkende publicatie van Albert Hermann: *Irrtümliche Namensversetzungen* ²⁾. Ik moge daaruit de voor ons doel meest toepasselijke algemeene — overigens niet uitsluitend op de Chineesche geografen slaande — stellingen en conclusies aanhalen.

Aan talrijke voorbeelden toont de geleerde schrijver aan „wie „wichtig es ist, bei sprachlichen Übereinstimmungen von geographi- „schen Namen, den geografischen Gesichtspunkt an die Spitze zu „stellen; man läuft sonst Gefahr schiefe oder sogar ganz verkehrte „Ansichten auf zu stellen, bloß weil man Ortlichkeiten zusammen „geworfen hat, die wohl *sprachlich* übereinstimmen, *geographisch* „aber ganz was anderes bedeuten” (pag. 112) ³⁾. Hij versterkt dit nog

¹⁾ Zoo bijv. de verwarring van landen, die onderling verschillende inheemsche namen bezitten, doch die in het Chineesch met gelijkkluidende of zelfs identieke ideogrammen worden omschreven.

²⁾ *Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orients*, uitgegeven door HANS MZIK, 1929.

³⁾ Men vergelijke in dit opzicht de vermenging van de berichten over de landen *P'o-li* der Leang- en der Souei-annalen tot de cocktail in de T'ang-annalen en die nopens de landen *Ye-p'o-ti* — *Chō-p'o* en *Chō-p'o-Tchao-wa*. De schifting dezer gegevens wordt bovendien niet gemakkelijk gemaakt door de hebbelijkheid vooral der Chineesche chroniqueurs, „of „incorporating bodily into their writings the work of others without giving „the names either of the authors or of their books” (H.R. pag. 36), waardoor uiteraard anachronismen vaak niet onderkend kunnen worden. Hetzelfde soort plagiaat verwijt Ferrand velen Arabischen auteurs (FER-RAND pag. 6).

door aan andere voorbeelden te bewijzen, „auf welche Irrwege die „Forschung geraten musz, wenn sie die *Versetzung* geographischer „Namen nicht im Betracht zieht. Es genügt auch nicht diesen Gesichtspunkt *am nebenbei* zu betrachten, vielmehr sollte man ihn bei allen, „das Geographische berührende Fragen, *in den Fordergrund* zu „stellen. Diese Methode kann einen alten Text mit einmal grundlegend umändern, indem sie zum Dogma erhobene Ansichten „als hinfällig, apokryphe als wertvol erweist” (pag. 143). Een andere moeilijkheid, welke in het laatste hoofdstuk van het hieronder volgende opstel tot uitdrukking komt en door Hermann blijkbaar niet ondervonden, is de verwarring van twee Rijken, die *geografisch hetzelfde* land beslaan, doch achtereenvolgens tot bloei geraken en vanuit verschillende centra worden bestuurd. Ik noem bijv. de Rijken Ho-ling (Zābaj) en San-fo-ts'i (Zābaj), welke beide op Zuid-Malaka hun hoofdzetels hadden resp. van de 7e tot de 9e eeuw en van de 9e tot einde 12e eeuw en verder de Rijken San-fo-ts'i-Kaḍāram en San-fo-ts'i-Malayu, die resp. vanuit Kaḍāram (einde 9e tot einde 12e eeuw) en vanuit Malayu (einde 12e tot einde 14e eeuw) werden bestuurd.

Men bedenke tevens, dat bij uitbreiding van den geografischen gezichtseinder namen van oude grensgebieden werden overgebracht naar de nieuwe (pag. 113). In onzen Archipel heeft bijv. deze verruiming van het gezichtsveld voor de Chineezzen en Arabieren in (Zuid-)Oostelijke richting plaats gevonden, n.l. naarmate de kennis van den Archipel toenam buiten den directen handelsweg van China naar Indië ¹⁾, waardoor bijv. de naam *Java*, die achtereenvolgens door (Oost) Fou-nan en Malaka gedragen werd—zooals zal worden aangetoond—ten slotte overging op ons Java, bij de Chineezzen eerst onder identieke naam (d.w.z. met gelijke of gelijkkluidende ideogrammen geschreven) en later onder een naam, welke een volledige klankovereenkomst heeft met den inheemschen naam „Djawa”. Zoo moet m.i. ook de naam K'ouen-louen van de Philippijnsche eilanden overgegaan zijn op de Molukken, zooals in het derde hoofdstuk zal worden besproken.

¹⁾ Deze liep oorspronkelijk over de Landengten van Kra en Ligor en vermoedelijk door Straat Sunda; eerst later door de Straat van Malaka.

Vooral is deze verwarring aanwijsbaar voor Chineesche en Arabische auteurs, die zich op de berichtgeving van anderen verlaten moesten, wijl zij plaatselijk onbekend waren. In het bijzonder waren de Chineesche kroniekschrijvers geneigd tot het onderling identificeeren van landsnamen met (nagenoeg) gelijkgeschreven of met gelijkklinkende (doch met andere ideogrammen geschreven) namen, zelfs al waren deze ontleend aan bronnen uit verschillende tijdsperioden. „Weltberühmte Länder- und Städtenamen „waren zu ihren Ohren gekommen, aber es waren nur eigentlich „leere Hülsen, die sie dann mit wechselndem Inhalte füllten, je „nach den Schilderungen die Ihnen van den verschiedensten Seiten „und in den verschiedensten Sprachen zugetragen worden und „die sie dann mit mehr oder weniger Fantasie, selten aber ohne „Misverständnis, ergänzt und gerundet haben. Die Chronisten „schrieben die fertigen Schilderungen einer vom andern ab und „so lebten sie durch die Generationen fort, zuweilen durch neue „Nachrichten erweitert und berichtet, zuweilen aber auch Neues „mit Altem, längst durch die Entwicklung Überholtem, vermengend „und in Verwirrung und Widersprüche auslaufend. Dazu kommt „noch jene tief im chinesischem Wesen wüzelnde, früher erwähnte „Lässigkeit, wenn es sich um ausländische Dinge handelt . . .”¹⁾. Neemt men dan nog in aanmerking, dat deze Chineesche compilatoren een magisch ontzag hadden voor namen, welke yorige generaties aan landen en volken hadden toegekend (pag. 115) en dat bij hen daarbij de kennis van de geografie der „barbaren-landen”, waar o.a. onze Archipel toe behoorde, in discrediet was, „an „obscure, unprofitable hobby”, werd geacht, „taken up only by a „few officials and which in no way appealed to the public „fancy”²⁾, dan kan men nagaan, dat onze Chineesche (en Arabische) bronnen, vooral geografisch-kritisch moeten worden gewogen, eer

¹⁾ FRANKE, pag. 278. Het door Pelliot (BEFEO 1904, pag. 174) aangehaalde voorbeeld van den als Tou-lo-tch'eng, T'ou-lo-tchou, T'ou-li k'iu of T'ou-li-tcho omschreven skrt-naam van Burma (n.l. Tulākṣetra) is in dit opzicht ook leerzaam. Nadat eerst de Oude T'ang-annalen vermelden, dat deze naam door de lieden van Chō-p'o op een bepaalde manier wordt uitgesproken, moet men uit een later Chineesch bericht ontwaren, dat Chō-p'o en Tulākṣetra *hetzelfde* land zouden voorstellen!

²⁾ H.R. Introd., pag. 38.

men ze voor identificaties bezigen mag. En zeker is het m.i. niet juist, om *positieve geografische* aanwijzingen te verwringen naar een meening, gegrondvest uitsluitend op een *fonetische* identiteit van de namen. Ik denk hierbij aan de algemeen aanvaarde identificatie van het 7e tot 9e eeuwse Chö-p'o (Ho-ling), dat volgens de Chineesche berichten op het *Noorder*-halfvond moet gelegen hebben, met ons Java (Chö-p'o), dat aan de *andere* zijde van den evenaar ligt.

Bedenkt men verder: dat toevallige naamsovereenkomsten een rol kunnen spelen (Hermann, pag. 125)¹⁾; dat de uitspraak van de Chineesche ideogrammen wisselt met den tijd en met het land van herkomst van den oorspronkelijken naamgever²⁾; dat in onze Archipel ettelijke namen vele malen voorkomen; dat vooral de Arabische geografen door het invlechten van para-geografische elementen in hun reisberichten zelfs den scherpzinnigen Ferrand meer dan eens den moed deden opgeven; dan beseft men eerst recht, met welke moeilijkheden men te kampen heeft om oorspronkelijke landsnamen te reconstrueeren uit de overgeleverde transcripties. Dat dit laatste wel eens gelukt, is dan ook vaak louter toeval en meer dan eens voornamelijk te danken aan het hardnekkig Indonesisch conservatisme, dat eeuwenoude namen niet verloren heeft doen gaan³⁾. Heeft men echter door een

¹⁾ Als voorbeeld moge ik noemen het Javaansche land Kědu, dat een vallei (skrt kaṭāha) is en vanwege de fonetische naamsovereenkomst door Indiërs Kaṭāha *geheeten* wordt en het land P'o-li, dat feitelijk anders heette, doch zoo genoemd werd omdat het bergkristal (sphaṭika, chin. p'o-li) voortbracht.

²⁾ NIO JOE LAN, *Iets over Chineesche Namen*, Ind. Gids 1933, pag. 416/7. Uit de Chineesche transcriptie van den naam Tjikěmbang is bijv. af te leiden, dat de naamgever een Cantonnees moet zijn geweest, aangezien de ideogrammen voor den inheemschen naam gebezigd, in dat dialect uitgesproken, den oorspronkelijken naam het meest nabij komen.

³⁾ Het is daarom bedroevend te moeten constateeren, hoe leiders van sommige overheidsdiensten weinig piëteit betoonen ten opzichte van bestaande inheemsche namen; onnoodig worden deze vaak gesupprimeerd, of erger nog, vervangen door nieuwe. Ook hebben zich wel Zelfbestuurders in dat opzicht in hun Rijk niet onbetuigd gelaten. En vaak de moeilijkheden nog vergroot door als nieuwe namen toe te kennen namen, opgebouwd uit bestanddeelen ontleend aan een oudere, reeds lang in onbruik zijnde taal!

deugdelijke toepassing van de beschikbare geografische (en historische) contrôlemiddelen ten naastenbij de situatie van de gezochte plaats- of landsnaam benaderd en vindt men dan in de directe omgeving nog een inheemschen naam, die het fonetisch equivalent — zij het ook slechts bij benadering — zou kunnen zijn van de gegeven transscriptie, dan eerst mag men m.i. op goeden grond aannemen, dat men in de juiste richting heeft gezocht.

Ik moge bovendien nog een wellicht typisch Indonesische moeilijkheid releveeren. Bij al de piratenstaten, waarvan hier sprake zal zijn — „zeemogendheden” schijnt een wat te weidsche naam voor de tallooze kuststaatjes met een zeer betrekkelijke machtsfeer buiten de voornaamste plaats van vestiging — kan men nog tot in de 18e eeuw, dus vóórdat door Europeesche machten een stabiliseerende invloed werd uitgeoefend, een herhaalde verplaatsing van het rijkscentrum waarnemen, vaak zelfs zonder dat de naam van het Rijk werd gewijzigd. Ik herinner bijv. aan de tallooze verplaatsingen van den hoofdzetel van Johore in het begin van genoemde eeuw: van Kota Lama na een jaar naar Pantjor; toen de kraton er 8 jaar later afbrandde, naar Riouw, totdat de Sultan weer 8 jaar later daaruit werd verdreven door Bugineezen en Menangkabauers en hij zich opnieuw vestigde in Johore Lama, vanwaar hij weer na een jaar vluchtte, enz.; alles tijdens de regeering van éézelfden Sultan ¹⁾! Ook werd een nieuw gestichte hoofdplaats wel verlaten, omdat ze achteraf bleek uit handels- of strategisch oogpunt minder gunstig gelegen te zijn ²⁾.

Ten slotte mag bij de pogingen tot identificatie van onbekende landen de omstandigheid niet worden voorbijgezien, dat het geografische wereldbeeld, dat den berichtgevers vertrouwd was, vaak geheel anders was dan door onze moderne kaarten wordt weer-

¹⁾ WINSTEDT, *History of Johore*, J.R.A.S. Malay Branch, 1932, pag. 164 e.v.

²⁾ Vgl. de verplaatsing van de hoofdstad Çrivijaya en het bekende geval van de overbrenging van het in 1530 AD. door Hang Tuah's schoonzoon gestichte Johore, dat werd verlaten voor Bintang „as it was inconvenient „owing to its far distance from the sea”. (Winstedt l.l.) Evenzoo werd Kēḍah, het Laṅkasuka van de Hikayat Marong Mahawangsa onder zijn 3e vorst Sri Mahawangsa verplaatst naar Sërokam „maka raja S.M. pun tiada-lah suka dudok di kota Laṅkasuka itoe karna jauh sangat dari laut.” (Sturrock, J.R.A.S. Str. Br. 1916 pag. 64)

gegeven¹⁾. Bijna onoverkomelijke moeilijkheden doen zich bovendien voor, wanneer berichten bewaard zijn gebleven van schrijvers, die op gezag van anderen spreken²⁾ en het wereldbeeld van den oorspronkelijken berichtgever (die vaak zijn mededeelingen reeds van hooren zeggen had) her-interpreteeren naar eigen geografisch inzicht, dat vooral bij de oudere geografen maar al te dikwijls slechts op fantastisch-filosofische axioma's was gebaseerd³⁾.

Als volslagen tegenstelling tot de opinies van Franke en Hermann moge niet onvermeld blijven de starre meening van Ferrand⁴⁾, in de gevallen dat den berichtgevers een geheel verwrongen wereldbeeld voor oogen stond. Als men bijv. de kaarten van Ptolomeus en van Edrīsī, of oude Chineesche kaarten voor zich neemt, moet men z.i. tot de conclusie komen, dat hunne geografische informaties van nul en geener waarde zijn⁵⁾. „Dans „cette incertitude la concordance phonétique des leçons arabe „et chinoise avec un toponyme indigène (alsof er hiervan niet tientallen gelijke zijn, over den geheelen Archipel verspreid!) „permet de conclure à leur identité, même si les textes chinois et „arabe attribuent au port ou à l'île dont il s'agit, une situation „différente⁶⁾. De même, telle identification proposée devra être

1) Men denke bijv. aan de bijna zuiver West-Oostelijke orientatie van de lengte-assen van Malaka en Sumatra, welke bij Chineesche en Arabische geografen tot zooveel verwarring stichtende localiseeringen heeft aanleiding gegeven.

2) Zoo zijn bijv. de hoofdstukken in Tchao Jou-koua's boek over den Chineeschen en Arabischen handel in de 12e en 13e eeuw, betreffende Sanfo-ts'i en Midden-Java, naar de vertalers mededeelen (pag. 37), blijkbaar geheel gebaseerd op mondelinge berichtgeving van Chineesche en vreemde handelaren.

3) Men denke bijv. aan het axioma van den geheel tusschen vasteland ingesloten Indischen Oceaan, dat in de Grieksche en Arabische geografie zoo lang heeft doorgewerkt.

4) FERRAND, pag. IX.

5) Als het *systeem* van de kaartverteekening bekend is, valt dit m. i. nogal mede; vgl. bijv. noot 1 hierboven. Ook aan Ferrand was overigens deze kaartverteekening bekend.

6) Vgl. hierbij COEDÈS, *Criwijaya* pag. 10: „Ces rapprochements valent ce que valent tous les rapprochements basés sur une simple analogie phonétique entre deux noms géographiquement attestés à des siècles

„considérée comme insuffisamment justifiée lorsque les transcriptions étrangères ne sont pas conformes aux alternances attendues „d'une langue à l'autre . . . Sans doute la méthode linguistique „ne donne pas et ne peut pas donner la solution de tous les problèmes géographiques qui se posent; mais elle écarte à priori les „inutiles conjectures et les improbables hypothèses; c'est donc „un moyen de contrôle qui s'impose" ¹⁾. Zonder de eischen van de fonetiek geheel los te laten, verzacht Ferrand (gelukkig!) zijn bovenvermeld star standpunt, als hij rekening houdt met de bezwaren van een exacte overname van een plaatsnaam door een volk met een andere taal (en een andere cultuur); hij erkent dat het zoo'n naam op de meest onverwachte wijze kan vervormen, zelfs tot onherkenbaarwordens toe: „il s'empare et le pétrit, le „raccourcit, l'allonge ou le façonne au gré de son imagination et „de ces raisonnements; il arrive par quelque calembour à faire „sortir un sens apparent de ce vocable incompris" ²⁾.

Voor een niet-filoloog, die niet zoo overtuigd is van de totale waardeloosheid in geografisch opzicht van de oudere berichten, wien integendeel met vrij groote zekerheid gebleken is, dat van het *geografische* element in de oudere informaties niet voldoende is partij getrokken, moge het daarom te verontschuldigen zijn, dat hij het beschikbare materiaal opnieuw rangschikt met de uitspraken van Franke en Hermann voor oogen. Dit wordt voor den Indischen Archipel vergemakkelijkt door het uitgebreide plaatselijke cartografische materiaal en de Hollandsche en In-

d'intervalle". Ferrand's opvatting is m.i. een gevaarlijke open-deur politiek voor gewilde oplossingen en is o.m. oorzaak geweest van de hardnekkige verwarring van het oudste Chö-p'o en Yāvadvīpa met ons Java!

¹⁾ Ferrand zelf is echter in de toepassing zijner methode niet altijd even rigoreus. Als bijv. in de Straat *Long-ya-men* („Straat der Drake-tanden", wjl zij aan weerszijden geflankeerd wordt door heuvels die daarop gelijken – het zal blijken ten rechte de Straat ten Z van Malaka's Ujung Tanah te zijn) hij de Straat *Liŋga* herkent, i.e. volgens hem de Straat tusschen het gelijknamige eiland en den vasten wal van Sumatra, dan sust hij zijn filologische geweten, want hij is zich wel bewust, dat de eenige transscriptie, die „rigoureusement équivalente" is, *Ling-k'ia* moet luiden! (J. As. XIe Série, t. XIII pag. 287).

²⁾ *K'ouen-louen* etc. pag. 285.

heemsche reisberichten, welke hier ten dienste staan en waarover buitenlandsche geleerden zelden of nooit de beschikking hadden¹⁾. De vraag, welke Bosch stelde²⁾ naar aanleiding van Stutterheim's hypothese in zijn *Javanese Period in Sumatran History*, „of „inderdaad het oude gebouw, dat uit de beschikbare gegevens „werd opgebouwd, (wel) zoo wankel is komen te staan”, zal bevestigend beantwoord moeten worden, indien de nieuwe geografische interpretatie dier beschikbare gegevens, welke in de drie volgende hoofdstukken wordt gegeven, juist blijkt te zijn. Het zal dan ook niet „na de eventueele vernieuwing van eenige onderdeelen nog voor onbepaalden tijd als historische behuizing dienst kunnen blijven doen”, doch het zal van meet af aan opnieuw moeten worden opgetrokken.

1) Voor de schrijfwijze van de Chineesche en Arabische namen is door mij noodwendig de transcriptie gevolgd van den aangehaalden auteur, zoodat in dit opzicht geen uniformiteit verwacht mag worden.

2) T.B.G. LXIX pag. 138.

I. ÇRĪVIJAYA.

(met Kaart No I)

Coedès' vermaarde studie van 1918 is een mijlpaal in de geschiedvorsching van onzen Archipel¹⁾. Het totaal in het vergeetboek geraakte, gehinduseerde Maleische Rijk, dat weliswaar gedurende korter tijd (eind 7e — eind 9e eeuw) een belangrijke rol zal blijken te hebben gespeeld, dan men thans algemeen vermoedt (eind 7e — eind 12e eeuw), heeft feitelijk *hij* doen herrijzen. Coedès heeft voor het geografische probleem „de savoir quel pays fut jadis désigné par le nom de Çriwijaya”, geen oplossing gezocht; hij heeft slechts aan de door Beal, Groeneveldt, Takakusu, Schlegel en ten slotte Pelliot verdedigde hypothese, dat Çrivijaya in de nabijheid van *Palembang* moet hebben gelegen, willen toevoegen „d'autres arguments plus solides pour l'étayer”, al merkt hij daarbij op: „je ne prétends pas affirmer que la capitale de cet état fut „toujours à Palembang”²⁾. Als echter Majumdar poneert, dat deze identificatie op geen enkele soliede basis berust³⁾, blijkt Coedès de localisatie nabij Palembang ongaarne te laten varen⁴⁾. En nog onlangs kondigde deze geleerde aan, dat hij „un faisceau d'arguments qui militent en faveur de la localisation à Palembang”, zou publiceeren in het *Journal of the Malayan Branch R.A.S.*⁵⁾.

Het Rijk Palembang zal blijken inderdaad in de 6e en 7e eeuwen een rol te hebben gespeeld; in de volgende paragraaf van dit opstel zal worden aangegeven onder welken naam. *Palembang* en *West-Java*, gelegen aan weerszijden van Straat Soenda, de Zuidelijke toegangspoort tot onzen Archipel, tevens Zuidelijke doorvaart in den weg van Indië naar China, waren het, die in die eeuwen in het Zuiden den scepter zwaaiden. In het Noordelijke deel van onzen Westelijken Archipel waren het *Fou-nan* en *Chö-p'o*, die de

¹⁾ *Le royaume de Çrivijaya*, BEFEO XVIII. ²⁾ *ibid*, pag. 3 noot 5.

³⁾ BEFEO XXXIII, pag. 136. ⁴⁾ Gr. I. S. 1934, pag. 63/4.

⁵⁾ BEFEO XXXV, pag. 380.

Isthmus-overwegen beheerschten, de Noordelijke doorgangspoorten in dien grooten handelsweg; zij speelden daar de eerste viool. Met verzienden blik heeft Çrĭvijaya in het laatste kwart van de 7e eeuw begrepen, dat het, om de hegemonie te verkrijgen, den derden, nog weinig gebezigten doorgang, de Straat van Malaka, moest veilig stellen voor het doorgaande zeeverkeer en dat het daartoe aan die Straat een machtscentrum moest vestigen om zijn Zuidelijke en Noordelijke mededingers te bedwingen. Op het einde van de 7e eeuw verplaatst het zijn rijksetel daarom naar *Malayu*, slaagt volledig in zijn Zuidelijke strategie, maakt de Straat van Malaka tot een integreerend deel van den grooten handelszeeweg van Indië naar China v.v. en weet door de bezetting van den Isthmus zijn Noordelijken rivaal tot op het einde van de 8ste eeuw in toom te houden. Echter moet het een harden strijd blijven voeren tegen Chö-p'o, dat geen kamp gaf. Eerst op het einde van de 9e eeuw zal het een derde mogendheid, i.c. *San-fo-ts'i*, gegeven zijn de hegemonie in den geheelen Westelijken Archipel te verwerven.

Aan de hand van de bekende gegevens, waarvan geografisch te weinig werd partij getrokken, zal getracht worden min of meer te bewijzen, waar men de hoofdstad Çrĭvijaya zal hebben te zoeken. Voor dit onderzoek is de chronologische rangschikking en de dateering van die gegevens van overwegend belang en hiertoe worden wij in staat gesteld, vooral door de magistrale studie van Pelliot: *Deux Itinéraires de Chine en Inde à la Fin du VIIIe Siècle* ¹⁾, aangevuld door Ferrand's vertaling van de, bij de Chineesche teksten aansluitende, gedateerde berichten van Arabische geografen en Oostindië-vaarders ²⁾.

Bij de geografische aanwending van al deze berichten ware voor alles te bedenken, dat het kaartbeeld van die tijden noch stabiel was, noch congruent aan de tegenwoordige kaarten van den Archipel. Zooals meer dan eens kan blijken, dachten zich bijv. de Chineezen en vaak ook de Arabische auteurs de lengte-aslijn van Malaka, met behoud van de aanhechting van het Schiereiland aan den vasten wal, bijna zuiver West-Oostelijk verloopend en de lengte-as van Sumatra Zuidelijk daarvan on-

¹⁾ BEFEO 1904.

²⁾ FERRAND, *Relations de Voyages et Textes Géographiques*.

geveer parallel daarmee, terwijl de richting dier aslijnen in werkelijkheid Noordwest-Zuidoost is ¹⁾. De in de betreffende berichten vermelde windrichtingen moeten ten behoeve van de identificaties der op het verwrongen kaartbeeld georiënteerde landen derhalve dienovereenkomstig worden herleid. Tengevolge van bedoelde kaartverteekening moet ook Java, dat ten Zuidoosten van Sumatra is gelegen, in dat kaartbeeld veel verder Oostelijk worden gedacht; zoover zelfs, dat het volgens Chineesche berichten ten Zuidoosten van Canton valt, terwijl de juiste orientatie ten opzichte daarvan eer Zuidzuidwest is. Ook de duur der reizen met zeilschepen tusschen dezelfde plaatsen varieert met den heerschenden moessonwind en met het type schip; voor een afstandsbepaling op de kaart hebben die gegevens derhalve slechts betrekkelijke waarde.

In Yi-tsing's Record of the Buddhist Religion (692 A.D.) ²⁾ staat vermeld: „van West naar Oost reizende, bereikt men eerst de Staat „P'o-lou-che en dan Mo-lo-yeou (Malayu), dat nu het Rijk Che-li-fo-„che (Çrĭvijaya) is”. Ergens anders zegt hij, meer gepreciseerd, „dat „het Rijk P'o-lou-che ten Westen is gelegen van Çrĭvijaya” ³⁾, terwijl het in de Nieuwe T'ang-annalen (618-906 A.D.) heet, dat het Westelijke deel van het Rijk Çrĭvijaya den naam draagt van Lang-p'o-lou-sseu ⁴⁾. Kern's identificatie van den landsnaam P'o-lou-che of P'o-lou-sseu is het meest waarschijnlijk de eenig juiste; het is volgens hem de transscriptie van den inheemschen naam *Baros*, gelegen op Sumatra's Westkust. Aangezien voor Sumatra het Westen, naar Chineesche orientatie, op onze kaarten als het Noordwesten moet worden geïnterpreteerd, valt uit deze berichten af te leiden, dat dit Çrĭvijaya op *Sumatra* ⁵⁾, dichter bij den evenaar

¹⁾ PELLĪOT pag. 265. Ik preciseer slechts. ²⁾ TAKAKUSU pag. 10.

³⁾ CHAVANNES, pag. 36/7. Dit werk van Yi-tsing was eveneens voltooid in 692 A.D. ⁴⁾ Lang = Lam (Atjehsch voor „landstreek”).

⁵⁾ En niet op *Malaka*, aangezien het Chineesche bericht in dat geval *Baros* niet ten *Westen*, doch ten *Zuiden* van Çrĭvijaya had moeten orienteeren. Ook PELLĪOT (pag. 339) situeert Çrĭvijaya op Sumatra, wĭl „l'histoire des T'ang nous empêche de confondre politiquement Ho-ling ou „Java et le Çrĭboja; jamais d'autre part leurs noms ne sont rapprochés „comme ceux de deux états établis sur un même île”. Ho-ling is echter niet ons *Java*, zooals in het volgende hoofdstuk zal blijken, doch *Malaka*!

moet worden gezocht dan Baros, mogelijk zelfs bezuiden den evennachtslijn. De hoofdplaats kan voorts, volgens dit gegeven, zoowel op de West- als op de Oostkust gelegen zijn; het meest waarschijnlijk is uiteraard echter wel een ligging nabij de Oostkust, wijl de hoofdstad anders niet aan of nabij den grooten zeehandelsweg zou gelegen zijn, welke toen geleidelijk meer door de Straat van Malaka voerde. Om dezelfde reden zal zij eer in *Midden-Sumatra* dan in Zuid-Sumatra te zoeken zijn. Het bericht van Yi-tsing, waarop deze eerste benadering van de geografische situatie van Çrīvijaya, t.w. *aan of nabij de Oostkust van Midden-Sumatra*, is gebaseerd, dateert van vóór 692 A.D., den datum van voltooiing van zijn „Record”.

Is het niet merkwaardig dat bijkans zes eeuwen later het vertraagde bericht van Kazwīnī (13e eeuw) nog op eenzelfde situatie duidt? Sribuza lag nl. volgens hem nabij het (Zuidelijke) uiteinde van het „eiland” *Lambri* ¹⁾. Nu is *Lambri*, *Lāmuri* of *Rāmī* bij de Arabische geografen steeds *Noord-Sumatra*; naast *Rāmī* meldt *Abū Zayd* (916 A.D.) ook het „eiland” *Sribuza* en volgens *Kazwīnī* grenst het eraan. *Ibn Sa’īd*, tijdgenoot van *Kazwīnī*, heet het Noordelijke „eiland” *Jāwa* en zijn hoofdstad *Lāmuri* ²⁾, terwijl *Abūlfidā* (1273-1331 A.D.) in het Zuiden van dit „eiland” *Jāwa*, de stad *Fançūr* (*Baros*) situeert ³⁾. *Abū Zayd* en *Kazwīnī* moeten derhalve, evenals *Abūlfidā*, doch in tegenstelling met de Nieuwe T’ang-annalen, hooger aangehaald, en met *Mas’ūdī* (943 A.D.) ⁴⁾, *Baros* als onderdeel van *Lambri* beschouwd hebben; anders zou men bij *Kazwīnī* c.s. op het Zuidelijke einde van *Lambri* immers *Fançūr* genoemd moeten zien en niet *Sribuza*! Het bericht van *Kazwīnī* stemt dus in zoover met dat van *Yi-tsing* overeen, dat *Çrīvijaya* ook bij hem ten Zuid-oosten van *Baros* gelegen is en dus eveneens in *Midden-Sumatra* moet worden gezocht! Als men echter met *Pelliot* veronderstelt, dat *Lambri* *niet* de naam is van *Noord-Sumatra* doch van het *geheele* eiland — „op dezelfde wijze „als wijzelf dit naar den Noordwestelijken Staat „*Samudra*” hebben „geheeten” — moet men wel *Sribuza* op het Zuidelijk einde van

¹⁾ PELLIOU, pag. 339. ²⁾ *Çrīvijaya* pag. 71.

³⁾ REINAUD, *Géogr. d’Aboulféda* II, 2 pag. 127.

⁴⁾ FERRAND pag. 97. „*Rāmīn* ... voisin du pays de *Fançūr*, célèbre par son camphre”.

Sumatra zoeken en dan kan men met eenige dichterlijke vrijheid daarvoor *Jambi* of nog beter *Palembang* aanwijzen, geheel volgens de tot nog toe gangbare opvatting!

In ieder geval slaat het evenaangehaalde bericht uit Yi-tsing's „Record” op de periode na de verplaatsing van de hoofdstad naar het oude land *Malayu*, waarvan echter de juiste ligging tot nog toe niet vaststond. Yi-tsing vermeldt bovendien slechts: „dat „*Malayu* thans *Çrīvijaya* is”; hij zegt niet, dat het nieuwe emporium gevestigd werd in de oude *hoofdstad*, anders was ook de situatie van deze 7e eeuwse stad bekend, zoodra die van *Çrīvijaya* bepaald was. Het oud-*Malayu* uit Yi-tsing's tijd, dat onder dezen naam (*Mo-lo-yeou*) in 644/5 A.D. een gezantschap zond naar China, zal in de volgende paragraaf blijken reeds bijkans anderhalve eeuw tevoren uit de Chineesche kronieken bekend te zijn. Evenmin werd overigens de hoofdstad van het 5 eeuwen later herrezen *Malayu* gevestigd in *Çrīvijaya*!

Waar lag *Çrīvijaya* tevoren? De reisroute overzee van Tonkin naar *Nāgapattam* op de Zuidoostkust van den Dekhan nam volgens Yi-tsing 90 dagen in beslag, te verdeelen als volgt ¹⁾: Tonkin — *Çrīvijaya* 30 dagen, *Çrīvijaya* — *Malayu* 15 dagen, *Malayu* — *Kēḍah* ²⁾ 15 dagen, *Kēḍah* — *Nāgapattam* 30 dagen. Dit bericht moet uiteraard slaan op de periode vóór de verovering van *Malayu*, want *Malayu* en *Çrīvijaya* waren in dit bericht nog twee afzonderlijke Rijken, 15 dagen varena van elkaar gelegen. Uit een ander bericht uit deze periode blijkt ³⁾, dat de koning van *Çrīvijaya* — in welke plaats Yi-tsing in 671 A.D., van Canton komende, 6 maanden verbleven is, om er, op weg naar *Nālandā*, sanskrit te leeren — hem aan scheepsgelegenheid helpt, waardoor hij van deze hoofdstad naar *Malayu* kon reizen. De verplaatsing van *Çrīvijaya* moet derhalve geschied zijn tusschen dit jaar 671 en 692 A.D., toen *Çrīvijaya* reeds in *Malayu* was gevestigd. Vermoedelijk heeft deze gebeurtenis zelfs reeds plaats gevonden tusschen 671 en 685 A.D., het jaar dat Yi-tsing uit *Nālandā* in *Çrīvijaya* was teruggekeerd, want uit niets blijkt dat

¹⁾ CHAVANNES, pag. 144; zie ook pag. 119, waar voor de uitreis dezelfde étappen worden gemeld.

²⁾ Reeds BEAL (J. R. A. S. 1881 pag. 552 e.v.) identificeerde Yi-tsing's *Kie-tch'a* terecht met *Kēḍah*. ³⁾ CHAVANNES, pag. 119.

de hoofdstad gedurende de periode van zijn 2e verblijf (685-692 A.D.) zou zijn verplaatst. Als hij in 689 A.D. voor eenige maanden huiswaarts keert om er helpers-copiisten te halen, komt hij weer in hetzelfde Çrivijaya terug om er zijn „Record” en „Religieux Éminents” in 692 A.D. te voltooien. De inscriptie van Kedukan Bukit, gevonden aan den voet van den Bukit Séguntang nabij Palembang, maakt het mogelijk het tijdstip van de verplaatsing van het machtscentrum binnen nauwere grenzen te bepalen. Leest men n.l. met Chhabra ¹⁾ in de laatste drie woorden: „Çrivijaya is successful in all undertakings and is in a flourishing „condition”, dan is, in verband met hetgeen in de inscriptie overigens te lezen valt, 683 A.D. *niet het stichtingsjaar* van Çrivijaya in Palembang ²⁾, doch moet de laatste hoofdstad in dat jaar *veroverd* zijn door Çrivijaya met een legermacht van 20.000 man! Coedès formuleerde deze blijkbaar ook door hem reeds overdachte hypothese aldus ³⁾: „. . . si l'embarquement eut lieu „outre mer, il s'agit alors de l'arrivée, après 25 jours de voyage, „d'un prince étranger accompagné d'un groupe d'immigrants „assez nombreux” (het was zijn legermacht), „qui débarquent à „l'embouchure du Musi et atteignent, les uns par voie de terre, „les autres par la rivière, le site de Palembang; et ce qui se passa „un mois (ou plus) après l'arrivée, serait . . . l'établissement „d'un nouveau pouvoir, conférant à Çrivijaya victoire, réussite et „richesse.” Hij vond echter deze veronderstelling meer romantisch dan waarschijnlijk. Twee jaren later ⁴⁾ helde hij al meer hiertoe over en vroeg zich af of het woord „Çrivijayajaya” in den tekst „ne „pourrait signifier une victoire de Çrivijaya.” In het geografisch kader dat hier ontworpen wordt, moge ik hopen Coedès' laatste aarzeling weg te nemen. Çrivijaya heeft zich eerst kunnen vestigen in Malayu, *nadat het de hoofdstad Palembang vermeesterd had* en de heerschende dynastie daaruit verjaagd; het vestigde zijn rijksetel echter *elders* in dit land Malayu n.l. Noordelijker, in de directe nabijheid van de Straat, die het voortaan zou beheerschen! De overbrenging van zijn hoofdstad moet dan *tusschen 683 en 685 A.D.* geschied zijn en de waarschuwing, drie jaar later aan

¹⁾ J.A.S. of Bengal vol. I 1935 pag. 29. ²⁾ Zie o.m. KROM pag. 121.

³⁾ BEFEO XXXIII pag. 1002 e.v. ⁴⁾ BEFEO XXXV pag. 380.

de bevolking van Boven-Jambi en Banka, om zich vooral niet te verzetten tegen de autoriteit van Çrĭvijaya, zou dan vanuit de *nieuwe* hoofdstad uitgevaardigd zijn.

Aan het aangehaalde werk van Yi-tsing (Rel. Éminents) ontleenen wij een andere belangrijke geografische aanwijzing, waaraan over het algemeen te weinig aandacht is geschonken. Nadat hij in 671/2 A.D. twee maanden in Malayu verbleven is, vertrekt hij naar Oud-Kĕḍah op Malaka's Westkust. Zoals later volgen zal, is dit de oude stad van dien naam, die nabij het huidige Kĕḍah ($\pm 6^{\circ} 15'$ NBr.) moet gelegen hebben, zooals uit de contemporaine zonnepijzerwaarnemingen kan worden afgeleid¹⁾. De richting Malayu — Kĕḍah blijkt *tegengesteld* aan die van Çrĭvijaya — Malayu, want Yi-tsing meldt: „*Je changeai de direction pour aller dans le pays „de Kie-tch'a (Kĕḍah)“*”. Aangezien de richting Malayu — Kĕḍah bekend is, nl. ZO—NW, moet de richting Çrĭvijaya — Malayu NW — ZO zijn en in verband met Yi-tsing's herhaalde mededeeling, dat men van Tonkin uit eerst Çrĭvijaya en dan Malayu aandede²⁾, moet dit gedeelte van de reis wel langs de *andere* kust van Malaka hebben plaatsgehad! Alles bijeengenomen moet derhalve het *oudere* Çrĭvijaya hebben gelegen op *Malaka's Oostkust*. In verband met den gelijken vaartduur van Malayu, zoowel naar Çrĭvijaya als naar Kĕḍah nl. 15 dagen langs elke kust van het Schiereiland, mogen wij wel aannemen, dat oud-Çrĭvijaya op *praktisch gelijke geografische breedte lag als Kĕḍah* i.e. op ongeveer 6° NBr.³⁾.

Klopt dit nu met de overige gegevens, die uit de Chineesche kronieken bekend zijn? In de Nieuwe annalen der T'ang-dynastie (618-906 A.D.) vindt men het volgende⁴⁾. Een zonnepijzer van 8 voet lengte geeft in Çrĭvijaya om 12 uur 's middags op den dag van het *zomer-solstitium* een *Zuidwaarts* gerichte schaduw van 2 voet 5 duim lengte, waaruit volgt, dat de plaats van deze astronomische waarneming, naar Gerini's becijfering, op $5^{\circ} 50'$ NBr. moet gelegen zijn⁵⁾, m. a. w. ongeveer ter hoogte van het tegen-

¹⁾ Zie onder Yāva. ²⁾ PELLIOU pag. 322.

³⁾ Dat Çrĭvijaya volgens de inscriptie van Kedukan Bukit voor den veroveringstocht naar Palembang met een macht van 20.000 man 25 dagen noodig heeft gehad voor een afstand, welke normaliter in 15 dagen werd afgelegd, is begrijpelijk. ⁴⁾ PELLIOU pag. 334. ⁵⁾ GERINI pag. 482.

woordige *Kĕlatan*. Dit laatste bericht over het oudste Çrivijaya blijkt derhalve ten aanzien van de geografische breedte van die stad volkomen in overeenstemming te zijn met Yi-tsing's reisbeschrijving van 671/2 A.D.! Pelliot noemt „cette observation, „prise à la lettre, inadmissible”; en denkt aan de mogelijkheid van een *dubbele* vergissing van de kroniekschrijvers der T'ang-annalen, die een *Noordwaartsche* schaduw bij een waarneming tijdens het *winter-solstitium* zouden hebben bedoeld, hoewel dan Çrivijaya op ongeveer 6° *Zuider*-breedte zou gelegen moeten zijn, m. a. w. op ons Java, hetgeen hij dan weer als onwaarschijnlijk verwerpt ¹⁾. Ook Barth en Chavannes zochten het op (West)Java, aangezien Mo-lo-yeou voor hen Palembang voorstelde en men 15 dagen reizende van Palembang in ZO richting op Java terecht komt. Waarom het in het *verlengde* van de richting Kĕdah-Palembang te zoeken, waar toch Yi-tsing meldt dat de richting Malayu-Çrivijaya daaraan *tegengesteld* was? Bovendien zou men, van Tonkin naar Nāgapattam reizende, een grooten en volmaakt onnoodigen omweg maken als men eerst Java moest aandoen. Bij de door mij voorgestelde oplossing is er niets ontoelaatbaars aan het geval! Waarom zou men bovendien aan een vergissing moeten denken, als een reële oplossing denkbaar is met het beschikbare gegeven en zulks zonder dat men met andere positieve gegevens in conflict komt.

Er is weliswaar een ander bericht bekend, dat met dit astronomische gegeven in strijd zou zijn geweest, *indien niet intuschen Çrivijaya verplaatst ware*. Deze omstandigheid heeft dan ook verwarrend gewerkt op degenen die deze historisch vaststaande gebeurtenis niet voldoende hebben beacht. Het „tegenstrijdige” bericht is bovendien eveneens van Yi-tsing afkomstig. Het is in zijn Record (692 A.D.) vermeld ²⁾; hij bericht n.l. dat in de (nieuwe) hoofdstad — waar hij bijkans 10 jaren gewoond heeft en dus zeer goed bekend moet zijn geweest — op het tijdstip van de beide nachteveningen, om 12 uur 's middags nagenoeg geen schaduw wordt gegeven door den zonnepijler of door een rechtopstaanden man. Ook de maximum schaduwen, zoowel Noord- als Zuidwaarts, welke in een jaar voorkomen, zijn er praktisch gelijk. Dit wijst er dus op, dat *het overgebrachte Çrivijaya zeer nabij den evenaar moet gelegen hebben*. Bijkans vijf en een halve eeuw later

¹⁾ PELLIOT pag. 333/4. ²⁾ TAKAKUSU, pag. 143.

nog vermeldt Yākūt (1224 A.D.) in zijn encyclopedie: „Sribuza „(i.e. Çrīvijaya) est une île dans la terre de l'Inde dont la position „dans le monde est sur l'équateur" ¹⁾.

Tot slot moge nog het door Pelliot in zijn grootsch opgezette studie behandelde, ongeveer een eeuw latere gegeven van Kia Tan (785-805 A.D.) worden vermeld ²⁾, waarin wordt gezegd dat men 7 dagen varen vanaf Pāṇḍuraṅga aan de ZO-kust van Annam komt in de zee-engte, die de barbaren „Tche" noemen en die slechts 100 li breed is, gemeten van Zuid naar Noord ³⁾. De Straat van Malaka, die hier ook volgens Pelliot ongetwijfeld bedoeld wordt en wel in het bijzonder het smalste, Zuidelijke gedeelte ervan, loopt dus weer naar Chineesche opvatting in West-Oostelijke richting. En aan den Zuid-oever dier zee-engte — m.a.w. aan de Oostkust van Midden-Sumatra! — lag volgens het bericht het (sedert een eeuw verplaatste) Rijk *Fo-che* of *Çrivijaya* ⁴⁾. Aan de Noordzijde, aan de overzijde van de Straat dus, lag volgens denzelfden berichtgever het Rijk *Lo-yue*, dat nog niet werd geïdentificeerd. Het ligt haast voor de hand dit te zoeken aan de machtige Johorerivier met zijn wijde, doch uitmuntend verdedigbare monding. Zoekt men aldaar naar een inheemschen naam, waarvan *Lo-yue* de Chineesche transcriptie zou kunnen zijn, dan vindt men die er inderdaad. Aan het Noordelijke uiteinde van de Johore-fjord mondt n.l. de Oostelijke zijrivier Sungai Sëluyut, nabij de Bukit Sëluyut, daarin uit. De door haar doorsneden landstreek heet Sëluyut kanan en Sëluyut kiri. De afstand tot aan de kust bedraagt rond 20 Eng. mijlen. Ook de andere, ons overgeleverde geografische gegevens, welke Pelliot uit Chineesche bronnen put, strooken met deze situatie ⁵⁾; hijzelf uitte dan ook reeds de veronderstelling dat het Rijk *Lo-yue* Johore mede zou omvatten. *Loyue* wordt n.l.

¹⁾ *Çrivijaya*, pag. 66/7. ²⁾ PELLIOT, pag. 217.

³⁾ *ibid.* pag. 218. Dit is m.i. alleen mogelijk gedurende de N.O. pas-saat, met vollen wind in de zeilen. Pelliot zegt dan ook over dezen vaartduur, dat ze is „décidément bien rapide, même par bon vent, pour les jonques".

⁴⁾ Vajrabodhi bereikte ditzelfde *Fo-che* in 717 A.D. in een maand reizen van Ceylon (Pelliot pag. 336), in denzelfden tijd dus die *Yi-tsing* noodig had om van Kēḍah naar Nāgapattam te komen. ⁵⁾ PELLIOT, pag. 232/3.

volgens Kia Tan vanuit Camboja bereikt door de Golf van Siam over te steken („en traversant une petite mer”). De stad zelf ligt \pm 50 li (20 à 30 KM) van de zee verwijderd volgens de Nieuwe T'ang-annalen (618-906 A.D.), terwijl de Song-annalen (960-1278 A.D.) vermelden, dat het 15 étappes ligt ten Zuiden van het door Coedès geïdentificeerde Tambraliṅga (nabij Jaiya aan de Baai van Bandon) en 30 étappes van het Zuidoostelijk daarvan gelegen Chö-p'o (ons Java). Voor Lo-yue mogen wij derhalve veilig aannemen, dat het voorstelde het Rijk (*Sě*)*luyut aan de Johore-rivier*¹⁾. Uit de bewoordingen van Kia Tan valt op te maken, dat Çrĭvijaya over dezen Staat geen zeggingschap (meer) had. Was het een voorpost van Chö-p'o (Kĕḍah), die aan de overzijde van de Straat den handel vanuit China vóór Çrĭvijaya opving, sinds deze Staat de Landengte nog bezet hield? Wij zullen later zien dat, sedert de handelsweg via de Straat van Malaka gaat, de strijd om de hegemonie zich voortdurend afspeelt tusschen de Staten aan deze Straat, in het bijzonder zich concentreert om haren Zuidelijken invaart. Straks gaat de strijd tusschen Kaṭāha en Çrĭvijaya, totdat de beide Staten tegen het einde van de 9e eeuw in één hand komen en zij, eerst als San-fo-t's'i, daarna als Malayu, (eind 12e eeuw) oppermachtig zijn in dit deel van den Archipel.

Zijn wij nu niet in staat de ligging van den naar het land Malayu verplaatsten hoofdzetel van Çrĭvijaya nauwkeuriger te benaderen? De hoofdstad moet uiteraard aan een der nog ten huidigen dage diep landinwaarts goed bevaarbare groote rivieren hebben gelegen en wel het meest waarschijnlijk aan de *Kampar*, aangezien dit de Zuidelijkste is van de drie rivieren Rokan, Siak en *Kampar*, welke op Sumatra's Oostkust in het nauwe deel van de Straat van Malaka uitmonden. Çrĭvijaya moest immers volgens de hierboven uitgewerkte gegevens zoowel aan de Straat, als zeer nabij den evenaar zijn gelegen.

¹⁾ Vgl. voor analoge transcripties bijv. *Li-kian* voor (Se)leukis (Franke), en *p'o-li* voor (s)phaṭi(ka) (Pelliot); volgens Franke (Wiedergabe enz. pag. 273) is „der Abwurf des *s* oder der schwach betonten Silbe *se* im Chinesischen nichts Auffallendes”. Bovendien is volgens Pelliot *yue* „un caractère à ancienne dentale finale” (pag. 237), zoodat de hier voorgestelde transcriptie *yut* ook daarmede niet in strijd zou zijn.

De plaatselijke omstandigheden aan de moerassige Kampar-delta doen aanstonds vermoeden dat de kust, in verband met den sterken slibaanvoer dezer Oostkust-rivieren, ruim twaalf eeuwen geleden tientallen Kilometers Westelijker gelegen moet hebben¹⁾ en dat de tegenwoordige riviermondingen wijde en diepe zee-armen waren. Dan ook klinken de berichten over Sribuza (Çrĭvijaya) van de Arabische geografen hoogst aannemelijk; Bozorg in zijn Ajaĭbal-Hind (955 A.D.) zegt: „The estuary of Serbuza penetrates for 50 „parasangs (\pm 200 KM.) into the island. It is a river far wider „than the Tigris at Basra; its waters are fresh. There is no deeper „bay (i.e. penetrating so far inland) in the whole island. Tidal „influence makes itself felt at intervals of 12 hours.... Some „dwellings are built on shore, but the majority are floating hou- „ses, supported by rafts made of timbers, tied together....”²⁾ Ibn Sa'id (1208-1274 A.D.): „Sa ville Sribuza jusqu'ou p n tre un golfe „de l' le, est située au centre de l' le. Elle est située sur un  fleuve...”³⁾ en Ab lfid  (1273-1331 A.D.): „Sa capitale est située en son mi- „lieu, sur un estuaire et sur un  fleuve”⁴⁾. Deze vertraagde Arabische berichtgeving blijkt zeer hardnekkig. Handhaaft Çrĭvijaya zich wellicht nog eeuwen als belangrijk handelscentrum onder de hegemonie van San-fo-ts'i, uit de Arabische berichten zou men kunnen denken, dat het zich zelfs *na den val* van dit laatste Rijk nog lang staande heeft kunnen houden, hetgeen in twijfel moet worden getrokken.

De Kampar is uiteraard tot nabij de hoofdstad goed bevaarbaar geweest voor de destijds gebezigde handelsvaartuigen. De stad was bovendien uitnemend beschermd tegen aanvallen van buiten, waar de waddenkust met het doolhof van gemakkelijk verdedigbare waterwegen tusschen de tallooze eilanden ongemerkt een groote vloot kon herbergen; tevens vormden deze natuurlijke waterwegen evenzoo vele uitvalspoorten, welke de beheersching van de zeevaart door de Straat volledig waarborgden. Ook niet van belang ontbloomt is de goede landweg, welke van den Kampar-

¹⁾ De vloed-boschen, die hier op den moerassigen veenbodem welig tieren, hebben een diepte van \pm 50 km vanaf de kust gemeten. (TIDEMAN, *Land en Volk van Bengkalis*. T. Kon. Aardr. Gen. 1935, pag. 788).

²⁾ GERINI, pag. 564. ³⁾ *Çrĭvijaya*, pag. 70. ⁴⁾ *ibid.*, pag. 74.

bovenloop reeds eeuwen moet hebben bestaan (thans via Kota Baru, Pajakumbuh, Fort de Kock en Padang Pandjang), aldus de verbinding vormende met de aloude haven van Priaman door het vruchtbaarste en rijkste gedeelte der Padangsche Bovenlanden. Zoo zou Çrivijaya verbonden zijn geweest èn met de Straat van Malaka, èn met den Indischen Oceaan; de producten van het rijke achterland konden zoowel direct naar Indië als naar China verscheept worden. Een betere situatie kan men voor een machtig emporium welhaast niet verlangen; ze was uiteraard preferable boven *elke* ligging aan Malaka's Oostkust.

Ook in recente tijden nog, vóór het gereedkomen van de Em-mahaven bij Padang, in 1892, bestond langs de Kampar een levendige handel met Singapore, welke met prauwen werd onderhouden. Even benedenstrooms van de samenvloeiing van de Kampar met de Batang Mahat, waar de beruchte, doch voor Maleiers bevaarbare stroomversnellingen, de z. g. „bating gadang” voorkomen ¹⁾, bevindt men zich bij Kuwo reeds in het vlakke land, vanwaar de Kampar met groote prauwen bevaarbaar is tot de voorhaven Pélalawan, waar de handelswaar op groote, zee-waardige prauwen wordt overgeladen voor Singapore. Iets benedenstrooms van Kuwo bij Bangkinang, bestaat een oude, gemakkelijke verbindingsweg met Patapahan aan de Siak-rivier ²⁾, zoodat ook daarlangs kan worden afgevoerd naar zee, in tijden dat de Kampar door de „bëno”—de 3 dagen voor en na nieuwe en volle maan, zich met groote snelheid tot 60 à 70 km stroomopwaarts verplaatsende, meer dan een meter hooge vloedgolfgevaar oplevert voor de prauwvaart ³⁾. Het is echter de vraag, of meer dan 12 eeuwen geleden, in den bloeitijd van het handelsemporium Çrivijaya, toen de configuratie der estuaria van Rokan, Siak en Kampar zoo geheel verschillend was van thans, het verschijnsel van de „bëno”, dat zich nu bijv. in de Rokan en de Kampar voordoet en niet in de Siak, überhaupt wel optrad in

¹⁾ VAN RIJN VAN ALKEMADE, *Verslag van een reis van Siak naar Pajakombo*, T.B.G. 1884, pag. 220.

²⁾ Thans wordt de voorkeur gegeven aan de meer benedenstrooms gelegen verbindingsweg van Taratak Buloh aan de Kampar naar Pëkanbaru aan de Siak.

³⁾ TIDEMAN, *Tijdschr. Kon. Aandr. Gen.* 1935, pag. 791.

de *Kampar*. Overleveringen althans zeggen, dat de „bëno” voor het eerst werd waargenomen 9 generaties terug ¹⁾!

Ruïnevelden worden volgens Yzerman aan de Kamparrivier aangetroffen te Muara Takus, te Bangkinang en te Durian Tinggi. De grootste zijn de eerstgenoemde. Westenenk meldt ervan: „Niet „één wal ligt ten Westen van de rivier, zooals Yzerman rapporteert, „maar er zijn drie van dergelijke wallen opgeworpen, voor een „belangrijk deel van baksteen gemaakt en de buitenste loopt geheel „tot Batoebasoeat (5 paal), omvat vrijwel de geheele vruchtbare „vlakke tot eenige honderde meters bovenstrooms van de ruïne en „loopt daar in de *Kampar*-rivier”.

Moet men *hier* de hoofdstad Çrĭvijaya zoeken? Muara Takus ligt op $\pm 0^\circ 20'$ NBr., dus zeer dicht op den evenaar en voldoet ook in dit opzicht aan den gestelden eisch. Volgens Bosch ²⁾ dateeren de ruïnes vermoedelijk uit de 12e eeuw, waartegenover staat dat Krom mededeelt ³⁾, dat „onder de buitenbekleding (van „den nog overeind staanden stūpa) een eveneens volledig gepro- „fleerde kern zit; men heeft daar een bestaande, oudere stūpa „vergroot en verfraaid, door er als het ware een mantel omheen „te leggen, de ook in Indië welbekende constructie „par emboi- „tement”, enz.” Het verder door Bosch vermelde Chineesche bericht ⁴⁾, dat er een baksteen ringmuur van vele tientallen li om de stad zou hebben gelopen, slaat echter op San-fo-tsi, dat, zooals in een volgende paragraaf zal worden aangetoond, een *ander* emporium is dan Çrĭvijaya.

Nu vermeldt Yzerman een merkwaardige plaatselijke overlevering van Muara Takus. Daarin wordt n.l. gezegd, dat het „onder

¹⁾ *ibid.*, pag. 791. Op pag. 793 wordt voorts vermeld, dat in het begin van de 17e eeuw de Siak, thans een breede en diepe rivier, noodzakelijk eerst bevaarbaar gemaakt moest worden door normaliseering van het thans Sungai „Buatan” geheeten gedeelte (± 15 km benedenstrooms van Pëkanbaru).

²⁾ O.V. 1930, pag. 149. ³⁾ KROM, pag. 132/3.

⁴⁾ O.V. 1930 pag. 155. Bosch' „persoonlijk opgedane ervaring, heeft met „klem de vraag naar voren gebracht, of wel ooit de hoofdstad van dat „Rijk (Çrĭvijaya) „op de plaats van het huidige Palembang gevestigd is „geweest”. Hij blijkt echter geneigd om, op grond van den vondst van eenige fraaie bronzen beelden, de oude hoofdstad meer nabij de monding van de Musi te situeeren in gebied, nu bijna geheel door moerassen ingenomen (pag. 156).

„het bestuur van den laatsten Vorst Radja Bitjau, zóó groot was, „dat een kat drie maanden achtereen van nok tot nok had kunnen „voortwandelen”. Is dit verhaal de gewone wijze, waarop in de Maleische traditie een zeer groote stad wordt aangeduid, de naam Radja *Bitjau* heeft veel van een verbastering van Rāja (Çri)Vijaya! Het loonde derhalve de moeite om de oudere literatuur over dit gebied door te nemen op andere, eventueel duidelijker restanten van dien roemruchten naam. Deze moeite is beloond, want in de „Berigten over Sumatra” van Salomon Müller ¹⁾ vinden wij twee maal een naam, die niet anders dan de gezochte kan zijn. Hij vermeldt n.l. als hoofdpenghulu der destijds onafhankelijke VI Kota's, den „*Datu Siepiedjadja*”, wonende te pangkalan Tjatjaran of Kota Baru (0°5' NBr.) aan de Batang May (lees Mahat, uitspr. Mahè'), de voornaamste plaats dezer afdeeling. Het 40 jaren latere verslag van du Rij van Beest ²⁾ geeft als naam op „*Datoe Siwidjaja*”; dit is er het oude adathoofd, dat vergunningen geeft voor het aangaan van huwelijken, voor het geven van feesten, voor het ontginnen van woeste gronden, enz. Het is niet onmogelijk, dat de hoofdstad in latere tijden weer verplaatst is naar Kota Baru, met het oog op het toenemend belang van den hoogergenoemden handelsweg naar Sumatra's Westkust. Voor deze negorij is de doorvoerhandel het meest van belang; ze is ook bijna uitsluitend in handen van de bevolking van Kota Baru. De naam van het landschap „VI Kota Pangkalan” (pangkalan = stapelplaats) is dan ook niet zonder beteekenis. Het bestaan echter van de uitgestrekte ruïnevelden te Muara Takus, gevoegd bij den naam „Radja Bitjau” van den legendarischen laatsten Vorst van Muara Takus, maakt het wel waarschijnlijk, dat de *hoofdstad Çrivijaya nabij de samenvloeiing van de Kampar Kanan en de Batang Mahat, in het hartje van Midden-Sumatra gelegen moet hebben, in de directe omgeving van Muara Takus, nadat ze er, na de verovering van het oudst bekende land Malayu, was overgebracht, uit de omgeving van Kêlatan, op Malaka's Oostkust.* ³⁾ Deze oplossing van het probleem beantwoordt

¹⁾ Gids I, 1837. ²⁾ T.B.G. 1877, pag. 373, 376 en 413.

³⁾ Over de tegenstrijdige gegevens dat de hoofdstad van Ho-ling (Chö-p'o) volgens de Nieuwe T'ang-annalen op 6° à 6°30' NBr. gelegen moet hebben op grond van gemeten zonnepijlerschaduwten m.a.w. (Noord) *westelijker* dan Çrivijaya en tegelijkertijd (volgens Kia Tan) 4 à 5 dagen

m.i. aan alle eischen, door de berichten in den loop der eeuwen t.a.v. de geografische ligging van Çrĭvijaya gesteld en zal dan ook de werkelijkheid wel het best benaderen.

Valt er nu op historische of op topografische gronden iets voor te zeggen, dat dit Kĕlantan of Kĕlatan, zooals het door de inwoners zelf wordt geheeten, zoo'n vlucht kon nemen, dat het in staat was Malayu te bedwingen en daarna den handelsweg van China naar Indië v.v. bijkans twee eeuwen te monopoliseeren?

De tegenwoordige hoofdstad van het Rijk Kĕlatan, Kota Baru, ligt ± 10 km van den riviermond landinwaarts. De vorige hoofdstad Kota Lama ligt weer bovenstrooms van Kota Baru, waaruit volgt dat ook deze zandige, van rhizophoren geheel vrije kust, snel aangroeit, zoodat oud-Kĕlatan in de 7e eeuw nog wel eenige tientallen kilometers hoogerop gezocht zal moeten worden. Dit zou overigens ook zoo moeten zijn, om te voldoen aan den eisch van een ligging op $5^{\circ}50'$ NBr., terwijl de tegenwoordige Kwala Klantan op $6^{\circ}15'$ NBr. gelegen is, of ± 45 km Noordelijker, tenzij men wil aannemen, dat de opgegeven maten van zonnwijzer en schaduw, welke uiteraard globaal gemeten zijn, niet al te rigoreus in een astronomische becijfering moeten worden betrokken (zooals Gerini gedaan heeft om tot het resultaat van een ligging van oud-Çrĭvijaya op $5^{\circ}50'$ NBr. te geraken). Hoewel thans de Noord-Oost passaat, die over de Chineesche Zee op deze kust staat, navigatie van begin November tot eind Februari moeilijk maakt, is de rest van het jaar de zee er volmaakt kalm. De Kĕlatan-rivier is bovendien thans nog voor Maleische prauwen bijna over 300 km bevaarbaar en zeilschepen van 8 ft. diepgang kunnen met gemak Kota Baru bereiken, waar de rivier nog 350 m breed is. Kĕlatan is voorts van ouds bekend om zijn goud, dat naast dat van Pahang nog altijd het meest in trek is bij de Maleiers. Kĕlatan was in den tijd van Sultan Mahmoed II van Malaka (eind 15e eeuw) een machtiger Rijk dan Patani, waarmede zijn geschiedenis door de eeuwen heen vervlochten is. Beide steden werden van

varens (*Zuid*)oostelijker dan deze hoofdplaats, zal in het volgende hoofdstuk worden gehandeld; uiteraard moet de meeste waarde worden gehecht aan de plaatselijke astronomische waarneming en de tweede orientatie aan een afschrijversfout worden toegeschreven.

oudsher op den handelsweg van China naar Indië v.v. steeds aangedaan, want van daaruit stak men de Golf van Siam over naar Camboja. Inderdaad was dit ook de kortste weg, in welk opzicht die via Kĕlatan dan nog de kroon spant; in tijden van den Noord-Oost passaat was echter de beter beschutte Patani-haven veiliger binnen te varen. In deze beide steden waren dan ook alle handelswaren verkrijgbaar uit den geheelen Indischen Archipel, uit China, uit Achter-Indië en Voor-Indië. Een enkele maal werd het Zuidelijker op Malaka's Oostkust gelegen Ho-ling of Po-ling aangedaan, zooals Yi-tsing vermeldt.

Het is m.i. dan ook niet slechts een fonetische mogelijkheid, zooals Pelliot meent¹⁾, dat het Rijk *Ho-lo-tan* of *Ko-lo-tan* op het eiland Chö-p'o²⁾, dat volgens de Annalen van de Eerste Song-dynastie (240-478 A. D.) reeds in 430 A. D. gezantschappen zond naar China met bergkristallen ringen, papegaaien, Indische en inheemsche katoenen weefsels³⁾, enz., geïdentificeerd mag worden met het Rijk aan de Kĕlatan-rivier. Bovendien wordt deze identificatie geografisch versterkt door het bericht uit de Souei-annalen (A. D. 589-618)⁴⁾, dat Ho-lo-tan ligt *ten Zuiden van het Rijk Tch'e-t'ou*, waarheen zich in 607 A. D. een Chineesche missie had begeven en dat in 616 A. D. nog een ambassade zond naar China⁵⁾; ten Noorden grensde dit laatste land aan zee (zie Kaart No. II). De naam Tch'e-t'ou blijkt de vertaling te zijn van een landsnaam, die „Roode

¹⁾ PELLIOT, pag. 272; hij noemt de identificatie problematisch, wijl hij onder alle omstandigheden in Chö-p'o ons Java ziet.

²⁾ Voor de nadere identificatie van dit 5e eeuwse Chö-p'o met *Malaka* zie men onder *Yāva*.

³⁾ Nog is Kĕlatan (tot 1880 een der dichtst bevolkte Maleische Staten van Malaka) met Trĕngganu en Pahang een centrum van weverijen (Geogr. J. IX pag. 27 en 36); zijden en katoenen weefsels behooren er tot de voornaamste uitvoerproducten naast goud. Ik vraag mij daarom af, of de naam van het land *Ye-po* (Pelliot pag. 272 noot 2 en 269 noot 2), waarvan de *katoenen weefsels* afkomstig zijn, die Ho-lo-tan naar China zendt, naast de katoenen weefsels van Indië, ondanks alle bezwaren van Pelliot, toch niet *Chö-p'o* (Malaka) moet gelezen worden, temeer waar een tekst uit dezelfde annalen meldt, dat „le royaume de Ho-lo-tan de l'île de Chö-p'o envoya une ambassade offrir des produits du pays” (pag. 271) i.e. de *Chö-p'o*. ⁴⁾ PELLIOT, pag. 272.

⁵⁾ *ibid.* pag. 284. Reeds Pelliot betwijfelde of met dit land *Siam* kon bedoeld zijn, zooals algemeen werd aangenomen.

Aarde" beteekent, wellicht Raktamṛtika, dat op de oudste inscriptie van de provincie Wellesley voorkomt (5e eeuw). Nu is het zeker wel meer dan toevallig, dat ten Noorden van Kĕlatan (en Patani) in het antieke *Patalung* — thans gelegen aan een dichtslibbende binnenzee (Tale Sap) met als nieuwe, in 1780 door Siam gestichte hoofdstad Sĕngora aan een prachtig beschermde haven — de grond op vele plaatsen bepaaldelijk rood is ¹⁾ en de haven-intrede gemarkeerd wordt door de van uit zee zichtbare roode zandsteenheuvels van Kao Deng (*kao* = heuvel, *deng* = roodachtig)²⁾. Dit Patalung, dat nu slechts een tamelijk welvarend dorp is van landbouwers, was volgens plaatselijke overlevering eens een groot emporium aan een diep vaarwater ³⁾.

Doch ook indien bovenstaande identificaties van Ho-lo-tan met Kĕlatan en van Tch'e-t'ou met de omgeving van Patalung niet juist zouden zijn, zal dit niets afdoen aan het feit, dat, dank zij het hierboven uitgewerkte gegeven van zijn geografische ligging op ongeveer 5°50' NBr. op Malaka's Oostkust, Çrĭvijaya vóór zijn verplaatsing naar Malayu aan de Kĕlatan-rivier zal hebben gelegen. Het zou deze plaatsing slechts aannemelijker maken, indien Kĕlatan en het in de 5e eeuw reeds machtige Ho-lo-tan hetzelfde land voorstelden.

Kĕlatan heeft blijkbaar den roemruchten naam Çrĭvijaya aangenomen nog vóór Yi-tsing's eerste bezoek aan die stad, anders had hij haar bezwaarlijk bij dien naam kunnen noemen. Ook het feit dat in de T'ang-annalen in de periode van 670 — 673 A.D. voor het eerst ambassades van *Che-li-fo-che* vermeld worden, pleit daarvoor. Het wilde daarmee uiteraard te kennen geven, dat het (reeds in 670/1 A.D.) een macht was geworden waarmee de andere Staten op het eiland Chō-p'o rekening hadden te houden. Brengt men evengenoemd feit in verband met de wetenschap, dat Chō-p'o gedurende een volle eeuw (666—767 A.D.) ⁴⁾ niets van zich laat hooren in China, dan mag men daaruit concludeeren, dat *Che-li-fo-che* (Kĕlatan) vermoedelijk reeds in de periode 666—670 A.D. een overwegende positie op Malaka innam en dat het zijn vleugels wenschte uit te slaan. Met vooruitzienden blik heeft het de zoo-

¹⁾ Geogr. Journ. vol. XI pag. 480. ³⁾ Geogr. Journ. vol. XI pag. 483.

²⁾ SMYTH, vol. II pag. 92.

⁴⁾ PELLĪOT, pag. 286.

veel wijdere perspectieven van een rijkscentrum aan de Straat van Malaka onderkend en koos het zich een vestiging aan de Kampar-rivier in het land Malayu. Deze stoute stap heeft Çrĭvijaya ook geen windeieren gelegd, want inderdaad kon het vanuit zijn nieuwe machtscentrum, ten detrimente van Palembang tot volle ontplooiing komen. Kort nadat het de macht van het oude Malayu had gebroken (683 A.D.) en zich in het hartje van Sumatra had gevestigd, tuchtigde het het deel van het land Jāvā dat nog niet onderworpen was en dat waarschijnlijk samenging met Palembang. (686 A.D.) Als het geen halve eeuw later Kēḍah aanvalt, althans Sañjaya daaruit verjaagt ¹⁾ en zich weer een halve eeuw later nestelt in de Landengte ²⁾, beheerscht het alle land- en zee-wegen in de handelsroute Indië-China t.w. de zeestraten van Malaka en Sunda en de landwegen over het Schiereiland. Het uitsluitend bezit van deze sleutelposities is echter voor Çrĭvijaya niet van langen duur. Ook kennen wij geen inscripties die dit zouden bevestigen. Coedès zegt vermoedelijk terecht van Çrĭvijaya — hetgeen overigens van alle Maleische piratenstaten geconstateerd zou kunnen worden — „s'il n'a laissé qu'un nombre „insignifiant de monuments épigraphiques, c'est apparemment „que ces rois étaient plus occupés à surveiller la commerce des „Détroits qu'à construire des temples ou à faire graver leurs „panégryriques sur la pierre”, doch daarbij mag niet uit het oog worden verloren, dat Çrĭvijaya sedert 742 A.D. geen ambassades meer naar China zendt; de laatste was van koning Lieou-t'eng-wei-kong (Rudravikrama). Dit is wellicht het gevolg van het te volhandig hebben met zijn rivaal Chō-p'o, dien het in dat jaar of kort daarna eenige gevoelige slagen toebrengt. In deze periode nl. weet

¹⁾ Zie onder Yāva.

²⁾ Vgl. de door Coedès (BEFEO 1918) voor het eerst gepubliceerde inscriptie van Ligor, of van Jaiya, zooals Quaritch Wales vermoedt (Ind. Art. and Lett. N, S, vol. IX, pag. 30). Wellicht is ook de keuze van den naam Māravijaya voor den centralen Buddha van de daarin vermelde godentrits niet zonder beteekenis. De toespeling echter dat Brahma den koning van Çrĭvijaya zou hebben geschapen, „comme si ce dieu n'avait eu en vue que la durée du Dharma renommée”, doet mij aan Ligor (Dharmarājanagara) de voorkeur geven voor de vermoedelijke plaats van oprichting der stūpa's.

Çrĭvijaya in de eerste plaats Chö-p'o uit Këḍah te verjagen; wij weten althans uit de Chineesche berichten dat tusschen 742 en 755 A.D. de hoofdplaats van Chö-p'o naar Bruas is verplaatst. In denzelfden tijd valt voorts de verovering op Chö-p'o van den Isthmus, want de herdenking van de bezetting daarvan geschiedt in 775 A.D. al door de *tweede* generatie van sthavira's, die Çrĭvijaya er heeft aangesteld. Deze beide successen zijn blijkbaar het gevolg van eenzelfde campagne van zegge 750 A.D., die echter met een Pyrrhus-overwinning geëindigd mag heeten, want sedert verneemt men niets meer van Çrĭvijaya. Al weet dit Rijk zich nog ongeveer driekwart eeuw in den Isthmus te handhaven — straks zal uit Arabische berichten blijken dat zijn tegenstander er weer vóór 850 A.D. meester is — Chö-p'o herstelt zich geheel van de hem toegebrachte slagen en zendt zijn ambassades weer geregeld naar China vanaf 767 tot 779 A.D. Kort daarop volgt dan een periode van inzinking van dit Rijk, waarvan Jayavarman II gebruik maakt, eerst om naar zijn stamland uit te wijken, daarna om Cambodja los te maken van Javā (Chö-p'o) in 802 A.D. Of deze periode van een kwart eeuw er weer een is van klaarblijkelijk overwicht van Çrĭvijaya, valt moeilijk te zeggen. Het is ongeveer in dezelfde periode dat Kia Tan zijn reis door de Straat maakt (785-805 A.D.) en behalve Çrĭvijaya nog het Rijk Sëluyut aan de overzijde van de Straat vermeldt. Heeft zich dit, op een voor Çrĭvijaya zoo gewichtig strategisch punt gelegen Rijk reeds los gemaakt van Çrĭvijaya of was het een voorpost van Chö-p'o geworden? In ieder geval zendt Chö-p'o vanaf 802-873 A.D. weer ononderbroken zijn ambassades uit. Als verder uit Arabische berichten volgt, dat de Isthmus vóór 844-848 A.D. weder aan Chö-p'o behoort ¹⁾ en uit Chineesche berichten blijkt ²⁾, dat in 853 A.D. ook nog Jambi (Tchan-pei) zich voldoende zelfstandig acht om zelf een ambassade te zenden en nog een in 871 A.D., dan zijn reeds in ± 850 A.D. de overwegen over de Landengte en de Zuidelijke toegang van de Straat voor Çrĭvijaya praktisch gesloten. Kort hierop ontstaat, als het ware door de omstandigheden voorbereid, een nieuwe grootmacht in den Archipel, die slechts deze Staten Sëluyut en Jambi in haar macht had te krijgen, opdat Çrĭvijaya als rijpe vrucht in

¹⁾ FERRAND, pag. 28. ²⁾ PELLiot, pag. 347 noot 5.

haar schoot zou vallen. Als deze macht daarna (\pm 875 A.D.) tevens de Landengte op Chö-p'o verovert, is ook dit Rijk geheel ingesloten en moet het zich tegen het einde van de 9e eeuw gewonnen geven. Het is deze nieuwe grootmacht aan de Oostzijde van den Straat-ingang gelegen, die in de Chineesche annalen te boek staat als *San-fo-ts'i* en waarover koningen van de befaamde Çailendra-dynastie heerschen ¹⁾.

¹⁾ MAJUMDAR komt in zijn *Çailendra-empire* (Gr. I.S. vol. I) en in *Les Rois Çailendra de Suvarṇadvīpa* (BEFEO XXXIII) op epigrafische gronden tot de conclusie, dat de inscriptie van Ligor van 775 A.D. uit twee *geheel gescheiden* deelen bestaat t.w. een deel dat uitgaat van een vorst van Çrīvijaya en een later bijgeschreven vervolg, dat uitgaat van een Çailendra-koning, zoodat de Çailendra's reeds uit dien hoofde *niet* bij Çrīvijaya behooren—geen van de in Palembang gevonden inscripties van Çrīvijaya vermelden bovendien dezen dynastieken naam—en dat dit Rijk en San-fo-ts'i twee *verschillende* Staten zijn, een conclusie die Coedès onderschrijft. Deze slotsom zal in het volgende hoofdstuk op geografische gronden worden versterkt.

II. YĀVA.

(met Kaarten No. I, II en III)

Om niet verstrikt te geraken in de vele landsnamen, die homofoon zijn aan onzen naam *Java*, moet men, behalve de tijdsorde der betreffende berichten den geografischen inhoud ervan zorgvuldig wegen. Vóór alles moet men zich weten vrij te maken van de gangbare meening, welke, critisch beschouwd, veelal traditioneele, op min of meer intuitieve identificaties berustende plaatsbepalingen voortzet. Zoo zal bijv. blijken, dat namen als *Yāvadvīpa* van het *Rāmāyāna* en van de inscriptie van Sañjaya van 732 A. D., het 2e eeuwse *Jabadiou* van Ptolomeus, het 3e eeuwse *Tchou-po*, het 5e eeuwse *Ye-p'o-ti* en *Chö-p'o*, het 6e eeuwse *Tou-po*, het 7e eeuwse *Yen-mo-na* van Hiuan-tsang, het *Ho-ling* van Yi-tsing, dat in de T'ang-annalen (618-906 A. D.) „ook *Chö-p'o*” geheeten wordt, en ten slotte het 9e eeuwse en latere Arabische *Zābag* of *Zābaj*, in het geheel niet ons Java bedoelen, zooals van alle tot nog toe werd aangenomen, ja zelfs niet eens eenzelfde (ei)land voorstellen. Met *Chö-p'o* wordt eerst in de *Song-annalen* (906-1279 A. D.), sedert het begin der 10e eeuw, inderdaad Java aangegeven, zooals uit de in die kronieken uitvoerig aangegeven geografische ligging ervan kan blijken. En het is dit laatste *Chö-p'o* — niet het 5e eeuwse, zooals Pelliot vermeende ¹⁾ — dat in de 13e eeuw den fonetisch meer met onzen naam „Java” overeenkomenden Chineeschen naam van *Chao-wa* — abusievelijk ook wel *Koua-wa* geschreven — verkrijgt.

Waarom moet voorts, hoewel de astronomische en geografische gegevens zich absoluut daartegen verzetten, persé het 7e tot 9e eeuwse *Ho-ling*, uitsluitend omdat het eveneens *Chö-p'o* genoemd wordt, ons Java voorstellen ²⁾, als duidelijk blijken kan,

¹⁾ PELLLOT, pag. 265.

²⁾ Reeds in 1897 werd door Kern deze identiteit ondeugdelijk geacht (V. G. VI, pag. 217). Evenmin achtte hij de thans nog gangbare gelijkheid *P'o-li* = Bali bestaanbaar, vanwege de onmogelijk op dat eiland slaande

dat dit met Chö-p'o eerst het geval is in een tijdvak, waarin Ho-ling reeds uit de rij der zelfstandige staten verdwenen is?

Waarom moet verder Yāvadvīpa, het klassieke land der goudmijnen, beslist ons Java voorstellen, waarvan het al weinig waarschijnlijk is, dat er in de eerste eeuwen onzer jaartelling goud gevonden werd in dusdanige hoeveelheden, dat het het mythische „Goudland” kon zijn, terwijl dit bijv. van Sumatra en Malaka, vermoedelijk zelfs van Mindanao, wel aanvaardbaar is? ¹⁾ En moeten tenslotte de Chineesche, Arabische of Grieksche namen, ondanks alle geografische bezwaren, per se Java bedoelen, enkel op grond van de fonetische gelijkenis der namen? ²⁾ In het ondervolgende zal worden getracht aan te toonen, dat men bij de meeste der gangbare identificaties op een dwaalspoor is geraakt.

a. Chö-p'o, vóór den aanvang der Song-periode (960-1279 A.D.).

In het vorige hoofdstuk ontmoetten wij reeds dezen landsnaam uit de annalen der Eerste Song-dynastie (240-478 A.D.). Indien mijn identificatie van het Rijk *Ho-lo-tan* uit de 5e eeuw, gelegen op het „eiland” Chö-p'o met een toenmalig Kĕlatan op de Oostkust van Malaka juist is, dan moet dit „eiland Chö-p'o” wel *Malaka* voorstellen. Zooals wij later zullen zien is het speciaal het Zuidelijke gedeelte van het Schiereiland, bezuiden de Landengten van Kra en Ligor, het „eiland”, dat door deze beide „landbruggen” verbonden is met het vasteland van Achter-Indië, dat in de Chineesche kronieken met het vroegste Chö-p'o bedoeld wordt.

geografische gegevens, die uit Groeneveldt's vertaling van de betreffende Chineesche berichten blijken; desondanks is men hardnekkig blijven vasthouden aan die foutieve gelijkstelling, wijl P'o-li ten Oosten van Ho-ling gelegen was, inplaats van te bedenken, dat als P'o-li niet Bali kon voorstellen, met Ho-ling dan ook bezwaarlijk Java bedoeld kon zijn!

¹⁾ Nog in 1922 schrijft Ferrand in zijn *Crivijaya*, pag. 149: „Une tradition déjà longue a consacré l'équivalence Yāvadvīpa = île de Java de nos cartes. Il semble que l'identification est définitive et inattaquable quand un Kern et un Sylvain Lévi l'ont adoptée sans réserve”. Aan het slot van dit hoofdstuk zullen wij zien dat eerst in de 10e eeuw van deze identiteit sprake kan zijn.

²⁾ Vgl. o.m. FERRAND, J. As. 1919, pag. 189: „Jāba et Zābag (du IXe au XVe siècle) désignent une seule et même île: l'île de Java”, en PELLIOT (pag. 295): „Le Ho-ling des T'ang, autrement appelé Chö-p'o, est et ne peut être que Java”.

In de Oude zoowel als in de Nieuwe T'ang-annalen (618-906 A. D.) vinden wij beschrijvingen van het land *Ho-ling*, dat in de laatste kronieken „*eveneens Chö-p'o*” geheeten wordt naar zijn toenmalige hoofdplaats; de Nieuwe T'ang-annalen melden immers „dat de koningen van Ho-ling wonen in de stad Chö-p'o” ¹⁾. Heette men tevoren het *land* Chö-p'o, in deze eeuwen blijkt dit bij voorkeur de naam van de *hoofdstad* te zijn en heet het *land* Ho-ling. Het lijkt alsof men in de kronieken nog niet los kan komen van den traditioneelen naam Yāva=Chö-p'o. Yi-tsing, die stad en land persoonlijk bezocht heeft, spreekt in de 7e eeuw echter niet meer van Chö-p'o en heet het land zonder meer *Ho-ling*; de hoofdstad noemt hij bij haar inheemschen naam *Kie-tch'a*. Als plaatsnaam stellen Chö-p'o en Kie-tch'a dus dezelfde stad voor.

De grenzen dan wel de nabuurstaten van het land Ho-ling worden in de T'ang-annalen vrij nauwkeurig opgegeven ²⁾, zooals blijkt wanneer men de genoemde landen op de kaart verifieert (zie Kaart No. II); men houde daarbij echter wel in het oog, dat de Chineesche orientatie van de lengte-as van het Schier-eiland bijna zuiver West-Oost of praktisch 45° gedraaid is. Ten Zuiden grenst Ho-ling aan *zee* i.e. de Straat van Malaka. Ten Noorden — gescheiden door de Golf van Siam — ligt *Tchen-la* (Camboja) ³⁾. Ten Westen (lees N.W.) heeft het als buurstaat het tot nog toe onverklaarde *T'o-p'o-teng*. Als men echter weet, dat op zijn beurt de westelijke nabuur van laatstgenoemde Staat *Mi-li-tchö* wordt geheeten en deze naam een duidelijke transcriptie blijkt te zijn van de tegenwoordig nog belangrijke havenstad *Mergui* ⁴⁾ — reeds van ouds bekend om zijn schoone paarden — dan moet men het onbekende T'o-p'o-teng wel zoeken ten Oosten (lees Z.O.) van deze aanhechting aan het vasteland i.e. in den Hals van het

¹⁾ PELLĪOT, pag. 225. — ²⁾ *ibid.* pag. 280

³⁾ Reeds Schlegel had ernstige bezwaren tegen deze Noordelijke begrenzing door Camboja als Ho-ling ons Java moest voorstellen. (T'oung-Pao IX pag. 276), waartegenover Pelliot (pag. 273) het argument stelt, dat in de 13e eeuw Koua-wa, hetgeen ongetwijfeld ons Java voorstelt, op gelijke wijze in het Noorden aan Campa grenst. Yi-tsing (Rel. Em. pag. 77) situeert Ho-ling overigens ten Z. van P'an-p'an aan de Bandonbaai, hetgeen weer goed overeenkomt met mijn onderstelling.

⁴⁾ GERINI, pag. 490.

Schiereiland. Deze Hals wordt gevormd door de Landengten van Kra en Ligor; de beide insnoeringen van den Isthmus zijn zonder moeite te zien als twee „overbruggingen” tusschen de volgende drie steunpunten: het Zuidelijke landhoofd, gevormd door het „eiland” Malaka, de middenpijler gevormd door de verbreding van Ujung Salang en Ligor, en het Noordelijke landhoofd gevormd door het evengenoemde land Mergui. Het behoeft dus niet te verwonderen als de Hals den naam was gegeven van het „Tweebruggenland”. Geven wij van deze typeerende benaming de oud-inheemsche vertaling, dan zou die moeten luiden „*Dua-wwatan*”, hetgeen een zeer aannemelijk equivalent zou kunnen zijn van het Chineesche T'o-p'o-teng; uit deze gelijkheid zou dan weer de conclusie te trekken zijn, dat de Isthmus vroeger inderdaad „*Dua-wwatan*” geheeten kan hebben, want dan hadden de Chineezzen den naam ook met T'o-p'o-teng weergegeven. Hier bestonden de vele overwegen om van de Golf van Bengalen naar de Golf van Siam te komen; ik noem slechts de voornaamste van de heden nog bekende: Kra-Chumphon, Trang-Bandon Trang-Ligor, Trang-Patalung en Kēdah-Sēngora. Van deze overwegen is die over Trang naar Bandon nog ten huidigen dage grootendeels bevaarbaar met lichte vaartuigen, die over korten afstand over een lage waterscheiding worden gedragen ¹⁾). Dit land „*Dua-wwatan*” moet derhalve vanaf de oudste tijden een gewichtige schakel gevormd hebben in den handelsweg Indië-China v. v. Men behoefde den langen omweg van ± 2000 km om Malaka niet te maken en men vermeed tevens om de, van piraten wemelende Straat in zijn volle lengte te passeeren. De Straat komt dan ook eerst later „in trek” als het verplaatste Çrivijaya er geregelde toestanden heeft geschapen. Met bovengenoemde identificatie van T'o-p'o-teng zou tevens bevestigd

¹⁾ SMYTH, Geogr. Journ. 1898 pag. 476. „The right or eastern branch (of the Bandon-river) takes its rise within comparatively few miles of the Bay of Bengal, where the watershed is so low . . . that a four-oar boat can be taken right across with a very short portage to the upper waters of the Trang river, the total distance to Trang (from Bandon) being 170 miles. Vgl. hetzelfde bericht uit de China Sea Directory bij Gerini, pag. 751. Hij echter gelooft, dat „the old waterconnection between both sides of the Malay Peninsula was between Trang and the inland sea of Singora”.

zijn hetgeen tevoren was vermoed, dat met Ho-ling (Chö-p'o) het Zuidelijk van de Landengte gelegen deel van Malaka is bedoeld. Er zullen in den loop van dit hoofdstuk nog meerdere bewijzen voor deze onderstelling worden aangevoerd ¹⁾.

Yi-tsing meldt, dat het land Ho-ling buddhistisch is en dat er de geleerde monnik Jñanabhadra verblijft, met behulp van wien de Chineesche pelgrim Hwui-ning van 664/5-667/8 A.D. hīnayānistische teksten vertaalde ²⁾. Van dit land *Kaling* gaan, volgens de Oude T'ang-annalen, gezantschappen uit naar het Chineesche Hof vanaf 640 of 648 A.D. tot 818 A.D., met onderbreking van ongeveer een eeuw (666-767 A.D.) ³⁾. De Nieuwe T'ang-annalen vermelden nog ambassades van 860 en 873 A.D. ⁴⁾ Daarna wordt het blijkbaar overvleugeld door het nieuwe Rijk op Malaka, *Sanfo-ts'i* geheeten, want sedert 904 A.D. komen de gezantschappen van dit land en van Kaling wordt in de Chineesche kronieken niet meer gerept.

Voordat wij Ho-ling's Oostelijke nabuur beschouwen, lijkt het gewenscht aandacht te schenken aan een ander bericht nopens dit Rijk. Het is afkomstig van Kia Tan en dateert uit de periode 785/805 A.D., ⁵⁾ dus uit den tijd dat Çrivijaya reeds verplaatst was van Kêlatan naar Malayu nabij den evenaar (zie Kaart No. I). Men verneemt dat Ho-ling op 4 à 5 dagen varens gelegen is Oostelijk van Fo-che (Çrivijaya). Kia Tan echter reist van China naar Ceylon en passeert dus de Straat in ZO-NW richting of volgens Chineesche orientatie in de richting Oost-West. Als hij derhalve, van Fo-che afreizende, eerst Ho-ling bereikt en dan van Ho-ling weer in Westelijke richting de Straat uitvaart naar Ceylon, moet Ho-ling ten rechte ten *Westen* van Fo-che gelegen

¹⁾ Het verhaal van de „vergiftige meisjes”, dat KROM als geografisch bericht zoo bedenkelijk vindt voor Ho-ling, is het toch inderdaad niet. Men leze wat Abdallah bin Abd al-Kadir nog in 1838 uit persoonlijke ervaring verhaalt van zijn reis van Singapore naar Kêlatan (vert. Dulaurier pag 91): „Je vis à Kalantan un très grand nombre de femmes de bonne volonté. Lorsque le soir arrive, elles viennent promener près des navires étrangers en marchant à la file l'une de l'autre . . .” (volgt een beschrijving van haar verlokkelijke kleedij) . . . Certain hommes font l'office d'entremetteurs et se rendent dans les navires pour y offrir leurs services. C'est un usage reçu dans le pays . . .” ²⁾ KROM, pag. 107/8.

³⁾ PELLIOT, pag. 286. ⁴⁾ NOTES, pag. 140. ⁵⁾ PELLIOT, pag. 265.

zijn en is dus de mededeeling dat het ten *Oosten* ervan lag, niet anders dan een afschrijversfout. In verband met hetgeen overigens reeds in het vorige hoofdstuk werd vermeld nopens Çrīvijaya n.l. dat het volgens denzelfden berichtgever aan de *Zuid*-zijde gelegen was van de Straat van Malaka die, volgens het zoo juist besproken bericht uit de T'ang-annalen op haar beurt weder de Zuidelijke begrenzing vormde van Ho-ling, moet het „eiland” Ho-ling wel in zijn geheel ten Noorden van Fo-che gelegen zijn. Noordelijk tegenover Fo-che, aan de overzijde van de Straat, lag Lo-yue nabij de Zuid-punt van Malaka; het geheele eiland Ho-ling moet dus ten Westen van Lo-yue gelegen zijn (alles naar Chineesche orientatie). En als Kia Tan in zijn bericht de toenmalige hoofdstad van Ho-ling bedoeld heeft, hetgeen wel waarschijnlijk is — wij zullen later zien dat deze na 742-755 A.D. in *Bruas* gevestigd is — dan had hij Ho-ling-Bruas ook om deze reden ten rechte (minstens) 4 à 5 dagen varens ten Westen van Çrīvijaya moeten situeeren, in stede van ten Oosten ervan.

Ten slotte is er nog het bericht van Yi-tsing dat men, vanuit China komende, eerst Ho-ling aandoet, voordat men, op weg naar Indië, zijn reis naar Malayu voortzet ¹⁾. Of hij bedoelt ermede, dat men een (ongenoemde) plaats aandoet op de Oostkust van Malaka alias Ho-ling, of met dit Ho-ling bedoelt hij de plaats, die hij elders ook wel *Po-ling* heet ²⁾ en dan zou daarmede, volgens de suggestie van Gerini ³⁾, zeer wel de landstreek *Puling* bedoeld kunnen zijn op Malaka's Oostkust in de omgeving van de Kwantan-monding, waar men een Tanjong en een Bukit van dien naam aantreft ⁴⁾. Anders laat zich dit laatste bericht niet verklaren. (zie Kaart No. I).

Ho-ling's *Oostelijke* (lees Z.O.) nabuur was het land *P'o-li*. In de Nieuwe T'ang-annalen treft men de aanvulling aan, „dat het „land P'o-li ook *Ma-li* heet”. Schlegel ⁵⁾ reeds opperde de idee dat hier *twee* landen — P'o-li èn Ma-li — bedoeld zouden zijn, waarvan de berichten dooreen gemengd waren. Hij is dan echter

¹⁾ CHAVANNES, pag. 42.

²⁾ *ibid.*, pag. 60. Vgl. PELLIOT, pag. 286. Van dezen laatsten naam merkt hij op, die zelf Ho-ling met ons Java gelijkstelt, dat het een vorm is, „dont il est difficile de voir l'origine”. ³⁾ GERINI, pag. 476.

⁴⁾ Vgl. de kaart van Malaka van 1911 schaal 1 : 506880, uitgegeven voor de Straits Branch of the R.A.S. ⁵⁾ T'oung Pao IX, pag. 290/2.

in identificaties vervallen, die Pelliot ten rechte verwerpt¹⁾. M. i. heeft Schlegel het echter wel bij het rechte eind, als hij in Ma-li een onvolledige schrijfwijze ziet van Ma-li-yeou (Malayu), een mogelijkheid die Pelliot niet verwerpt. Pelliot wijst Schlegel's oplossing dan ook voornamelijk af, wijl hijzelf in Ho-ling ons Java ziet, zoodat het ten Oosten daarvan gelegen land Ma-li *derhalve* Bali moet zijn! Hoewel noch de geografische noch de historische gegevens uit het bericht de omstandigheden van Bali ook maar in de verte benaderen, is men aan deze traditioneele identificatie blijven vasthouden²⁾. Het argument dat in de 13e en de 17e eeuwse Chineesche beschrijvingen — dus van 700 tot 1000 jaar later — Bali eveneens Ma-li zou hebben geheeten, heeft voor deze tijden m. i. geen waarde. Het verband tusschen P'o-li en Ma-li moet, dan ook anders gelegd worden. Ik zal trachten aan te toonen dat men met alle overige bekende berichten beter uitkomt, als men P'o-li en Ma-li als de benamingen van twee verschillende landen beschouwt, waarvan de Chineezzen de berichten onder den verzamelnaam P'o-li tot een bijkans onontwarbaar geheel hebben samengevat. Vooraf moge, ter versterking van deze opvatting nog worden aangevoerd, dat ook Yi-tsing in de 7e eeuw in zijn meer aangehaalde „Record” Malayu en P'o-li blijkbaar als twee afzonderlijke landen opsomt. Het eerste vermeldt hij als het land waarheen Çrĭvijaya was overgebracht en P'o-li noemt hij onder de landen van den Archipel, ten Oosten van dit Malayu gelegen, in zekeren zin zelfs ten Oosten van Ho-ling, als men de reeks niet geheel gedetermineerde landen als een min of meer systematische opsomming mag opvatten³⁾.

Wat leeren nu de Chineesche annalen over deze beide landen? De cocktail betreffende P'o-li „dat ook Ma-li heet”, welke ons in de Nieuwe T'ang-annalen (618-906 A.D.) wordt opgediend, is in verband met de berichten in de annalen der vorige dynastieën, duidelijk te ontleden in zijn *drie* bestanddeelen t.w. in berichten over *P'o-li*, welke men in de Leang-annalen (502-556 A.D.) terug-

¹⁾ PELLIOT, pag. 285. ²⁾ FERRAND, KROM, enz.

³⁾ TAKAKUSU, pag. XXXIX. Aanvangende met Baros zet Yi-tsing de opsomming van de reeks landen van den Archipel Oostwaarts voort en noemt dan Malayu Ho-ling P'o-li enz.

vindt, die over een (ander) land *P'o-li* van de Souei-annalen 518-617 A.D.) en die over een derde land, *Lo-tch'a* geheeten, welke laatste berichten dateeren uit 607 A.D., toen China een missie zond naar Tch'e-t'ou, die ook *Lo-tch'a* bezocht. Hoewel tusschen de beide berichten over *P'o-li* niet meer dan een eeuw tusschenruimte ligt, is het opvallend, dat zij *totaal niets* gemeen hebben; de waarschijnlijkheid is dus groot, dat zij *twee* landen betreffen, welke toevallig onder denzelfden naam *P'o-li* te boek stonden en waarvan er één, en volgens Yi-tsing dan het Westelijkste, „ook *Ma-li* geheeten” heeft. Het derde land, *Lo-tch'a*, welks naam een transcriptie geeft van het sanskrt „*rākṣasa*” ¹⁾, heeft een bevolking die op ware duivels gelijk: „zwart van „huidskleur, met rood kroeshaar, nagels als van een roofvogel, „tanden als van een wild beest en doorboorde oorlellen”. Hoewel de Nieuwe T'ang-annalen melden dat het ten Oosten van een der vorengenoemde landen *P'o-li* ligt en dezelfde gewoonten heeft, wordt tegelijkertijd dezelfde beschrijving gegeven van de bevolking van *P'o-li* ²⁾. Het is duidelijk dat deze verwarring moet ontstaan zijn, doordat het eene eiland *P'o-li* ten Oosten lag van het andere, dat ook *Ma-li* heette en *Lo-tch'a* weer ten Oosten van *P'o-li*; indien dit laatste land nu *Ma-li* was, zouden *Lo-tch'a* en het tweede *P'o-li* *hetzelfde* land kunnen voorstellen. Deze laatste onderstelling is echter weer weinig waarschijnlijk, als men van Pelliot verneemt ³⁾, dat de betreffende, slecht verzorgde tekst der Nieuwe T'ang-annalen in de paragraaf die aan *P'o-li* is gewijd, het land *Lo-tch'a* bedoelt, aangezien men de aangehaalde beschrijving van de bevolking van dit laatste land noch in de Oude T'ang-annalen, noch in twee andere Chineesche bronnen vindt in de paragrafen betreffende *P'o-li*. Men zal derhalve de werkelijkheid het meest nabij komen als men *Lo-tch'a* ten Oosten van *P'o-li* denkt en dit weer ten Oosten van *Ma-li*. In de meergenoemde cocktail over *P'o-li* is, direct na de vermelding dat het ook *Ma-li* geheeten wordt, mede opgenomen het bericht dat „in this „country” bergkristallen lenzen of brandglazen voorkomen, welke elders blijken verhandeld te worden door volk van *Lo-tch'a* ⁴⁾.

¹⁾ PELLIOU, pag. 281. ²⁾ *ibid.*, pag. 283, n. 3. ³⁾ *ibid.*, pag. 283, n. 3.

⁴⁾ LAUFER, *Optical Lenses*. T'oung Pao XVI, pag. 189.

Beschouwen wij dit speciale onderwerp der lenzen even nader. In P'o-li vindt men ¹⁾ „een soort vuurparels ²⁾), waarvan sommige „zoo groot zijn als een kippenei, die wit van kleur zijn en een „lichtschijn uitstralen op meerdere voeten afstands. Als ge de „zonnestrallen er door laat vallen, vat er bijgehouden tonder „vlam”. In dit bericht zijn weer twee zaken dooreengemengd. De zg. „lichtende vuurparel” is vermoedelijk of de veelbegeerde witte fluoresceerende mustika van de civetkat, die volgens Eredia op het „Eiland der Lichtende Steenen” in de nabijheid van Gilolo (Halmaheira) zóó lichtend zijn, dat zij bij wijze van nachtlucht door de bevolking worden gebezigd ³⁾, of het is de steen, die bij daglicht den indruk geeft van zonlicht uit te stralen, de zg. „zonsteen” een geel gevlekte veldspaat. De zonnestrallen doorlatende kristallen lenzen van P'o-li daarentegen zijn van een geheel ander mineraal, nl. een zeer zuivere vorm van kwarts. Nu is de naam „firepearl” een letterlijke vertaling van het chineesche „huo-chu” en het skrt. „agnimañi” (jav. kumbalagēni); dit laatste mineraal heeft de eigenschap van den steen „sūryakanta, beloved by the „sun, so called because it produces fire under the influence of the „solar rays” ⁴⁾. De modern jav. benaming „suryakanta” voor ons vergrootglas (brandglas) is het gevolg van een gelijksoortige verwarring als hooger vermeld van de beide begrippen van „door de zon „geliefd” te zijn. Eenzelfde verwarring heeft klaarblijkelijk aanleiding gegeven tot de samenkoppeling der lichtuitstralende en lichtdoorlatende steenen in het evengenoemde bericht der T'ang-annalen ⁵⁾. Als wij aanstonds zullen zien, dat Lo-tch'a een naam is voor onze Molukken, zal die verwarring mede de vermenging van berichten over Lo-tch'a en P'o-li duidelijk maken. Overigens deelt Laufer mede ⁶⁾, dat de T'ang-annalen ook inderdaad de „vuur-

¹⁾ NOTES, pag. 206.

²⁾ SCHLEGEL vertaalt het betreffende woord met „carbuncle”.

³⁾ MILLS, pag. 251/2 „The oriental carbuncle is a luminous stone”, zegt deze auteur, die in de parageografie minstens even knap is als zijn Arabische collega's, „in the shape of a bird's egg” (de T'ang-annalen overdreven het tot een kippenei!) „found in the head of the animal called laco-cacho . . . or civetcat”. ⁴⁾ LAUFER, T'oung Pao XVI pag. 217.

⁵⁾ LAUFER (ibid. pag. 202 noot 2) vermeldt, dat volgens de oude T'ang-annalen deze „vuurparels” op kristal geleken. ⁶⁾ ibid. pag. 208.

parels" (huo-chu) verbinden aan het volk van Lo-tch'a, dat ten Oosten van P'o-li is gelegen. Voor „bergkristal" is de skrt. naam „sphatika", waarvan het chineesche equivalent volgens Pelliot „p'o-li" is ¹⁾. Dit maakt het aannemelijk dat Chineezen het land, dat deze sphatika voortbracht, den (tweeden) naam gaven van P'o-li naar het uitzonderlijk natuurproduct, dat zulke magische en heelende eigenschappen bezat!

Het is bekend dat *Banka* deze kristallen (ook) voortbrengt; in Rademacher's *Sumatra* (1824) vindt men op pag. 142 de mededeeling: „Edelgesteentens worden hier (op *Banka*) niet gevonden, „doch wel een soort christal, hetwelk bij de thinmijnen gegraven „en hoe rijker de mijn is, hoe meerder het er ook gevonden „wordt" ²⁾. Het volk van Lo-tch'a nu zal wel zijn kristal voor het eerst van dit P'o-li (Ma-li) verkregen hebben. Het verhandelde de lenzen op *Campa* en de Chineezen leerden langs dezen weg de brandglazen kennen ³⁾. Lo-tch'a behoefde in ieder geval zijn lenzen niet op onbekende wijze van Kaçmir te hebben verkregen, zooals Laufer opmerkte (pag. 214) en waarvan Hiuan Tsang in 646 A.D. meldde dat ze er voorkwamen (pag. 212). Vermoedelijk is ook de *Danau Raja*, de „diamant" van 376 karaat, om het bezit waarvan in de Westerafdeeling van Borneo oorlogen zijn gevoerd en welke bij onderzoek bleek een bergkristal te zijn, eveneens van *Banka* afkomstig. Het is tenslotte niet onmogelijk dat niet alleen het volk van Lo-tch'a, doch ook het (andere) barbare volk van Ma-li zelf de lenzen in *Campa* verkocht. Zoo erg „wild" waren de duivels van Lo-tch'a overigens blijkbaar niet, dat ze een geregelde handelsvaart konden hebben op de kusten van *Achter-Indië*.

Met dat al is zonder meer niet af te leiden, welk van de 6e en 7e eeuwsche landen P'o-li nu Ma-li was en welk P'o-li ten

¹⁾ Het is m. i. zelfs niet uitgesloten, dat met „vuurparel" mede bedoeld is de diamant, de „schitterende" steen, die in ongeslepen staat thans nog „podi" heet in het Maleisch van Z. Borneo.

²⁾ Deze „crystal-wares" (Schlegel) behooren ook tot de als tribuut naar China gebrachte zaken van P'o-li; vgl. de ambassade van 523 A.D. van koning Kalaviṅka (= kinnara), den opvolger van Kaundinya van P'o-li, in de *Leang-annalen* vermeld. Groeneveldt vertaalt „glass utensils", doch Laufer verbeterde reeds in „rock crystal", Pelliot's vertaling van p'o-li met „glas". (*T'oung Pao* XVI; pag. 200 noot 1). ³⁾ LAUFER *ibid.* pag. 213.

Westen van Lo-tch'a was gelegen. De geografische situatie, zooals de Leang- en de T'ang-annalen die aangeven, n.l. resp. Z.O. van Canton en Z.O. van Camboja, geven evenmin uitsluitel, aangezien deze op beide P'o-li's kan slaan. Gelukkig komen de nadere landsbeschrijvingen van de Leang- en de Souei-annalen ons te hulp. Een van de vermelde bijzonderheden van het zesde eeuwsche P'o-li is, dat het een uitgesproken *buddhistisch* land was; van het zevende eeuwsche P'o-li wordt niets van dien aard vermeld, zoodat aangenomen mag worden, dat dit land het niet was. Geografisch moeten wij P'o-li localiseeren ten Oosten (lees Z.O.) van Ho-ling, dat wij reeds met Zuid-Malaka identificeerden. Het moet derhalve wel gezocht worden in Zuid-Sumatra of nog verder „Oostelijk”, in Java. Buddhistische overblijfselen vinden wij in beide landen, echter op Palembang reeds in de zesde eeuw — getuige de op den Sĕguntang aangetroffen, ongeveer 3 m hooge, onlangs door Schnitger weder opgerichte steenen Buddha in (zesde eeuwsche) Amarāvati-stijl — en op Java eerst in de achtste eeuw, den glorie-tijd der Çailendra's.

Het 6e eeuwsche buddhistische land der Leang-annalen, waar een Kaunḍinya koning was, kan dan wel niet anders dan in het Palembangse gezocht worden (zie Kaart No. I). Dit was dus het land P'o-li, dat ook Ma-li heette, het land waarheen, volgens Yi-tsing Çrīvijaya zich verplaatst had, nadat het (in 683 A.D., dus vóór Yi-tsing's terugkomst in Çrīvijaya in 685 A.D.) Palembang verslagen had, al vestigde het zijn hoofdzetel aan de Kampar-rivier. Midden-Sumatra behoorde tevoren derhalve eveneens tot het klassieke Malayu, dat wellicht vanuit Palembang in 644/5 A.D. zijn ambassade zond naar het Keizerlijke Hof. Zelfs al in 517 A.D. geschiedde zulks (doch toen nog onder den naam P'o-li) en wel gelijktijdig met den Noordelijken machthebber in den Archipel: Fou-nan ¹⁾. Tengevolge van de gangbare identificatie van de hoofdstad Çrīvijaya met Palembang, was men wel verplicht Malayu elders te situeeren en het lag voor de hand daarvoor het nabijgelegen Jambi uit te kiezen. Deze algemeen gangbare opvatting

¹⁾ BEFEO, 1903, pag. 256. De gezantschappen gingen uit van Kaunḍinya van P'o-li en Rudravarman van Fou-nan, den zoon van Kaunḍinya Jayavarman. (pag. 270).

moeten wij dus thans in zooverre rectificeeren, dat het oudste Malayu zoowel Palembang als Jambi m.a.w. Zuid- en Midden-Sumatra omvat heeft. Was eerst Palembang de voornaamste stad van Malayu (517 – 683 A.D.), en daarna Çrīvijaya (683 – eind 9e eeuw), eerst weer veel later (na 1178 A.D.) was het Jambi, zooals wij in het volgende hoofdstuk zullen zien en wel nadat het wellicht een korten tijd, gedurende de periode van overgang van de hegemonie van Çrīvijaya op Kaḍāram, zich onafhankelijk heeft gevoeld en zelfstandig, onder den naam van Tchan-pei in 853 en 871 A.D. gezantschappen naar China heeft gezonden ¹⁾. Het *andere* land *P'o-li* moeten wij nu dus wel localiseeren in het niet-buddhistische land ten Oosten van Ma-li, waarover de Souei-annalen berichten en dat is dan op *Java*. „Het had de ge-woonten van Fou-nan en het volk was er vaardig in het werpen „met de cakra, een discus ter grootte van een Chineeschen spiegel „met een gat erin en een rand als van een zaag!“ ²⁾ Nog is in de Javaansche traditie dit wapen als zoodanig overbekend. Op *Lo-tch'a*, dat weer ten Oosten daarvan lag, komen wij aanstonds terug.

Zuid-Sumatra zou dus het land zijn, dat volgens de Leang-annalen Zuid-Oost van Canton gelegen was, op twee maanden varens afstand, op een eiland in de (Zuidelijke) zee. Het was van Oost naar West 50 reisdagen lang en van Noord naar Zuid 20 dagen breed ³⁾. Men mag zich niet verwonderen dat de richting *Zuid Oost* van Canton op onze kaarten in de richting van de Philippijnen wijst; het Chineesche kaartbeeld was immers tengevolge van het West-Oostelijk richten van de aslijnen van Sumatra en Malaka, zoodanig verteekend dat men Zuid-Sumatra in dat kaartbeeld Zuid-Oost inplaats van Zuidzuidwest van Canton denken mag. Hetzelfde kan gezegd worden van het 7e eeuwsche *P'o-li* op Java, dat volgens de Nieuwe T'ang-annalen *Zuidoost* van Campa gelegen is. Ma-li blijkt verder ongeveer tweemaal zoo lang als breed te zijn, wat met den vorm van Zuid- en Midden-Sumatra gezamenlijk, wel overeenkomt ⁴⁾. Dit was naar 7e eeuwsch Chineesch

¹⁾ PELLIOT, pag. 347 noot 5. ²⁾ NOTES, pag. 205. ³⁾ Ibid., pag. 203.

⁴⁾ Ook uit de overigens nogal onsamenhangende Tjarita Parahyangan blijkt deze combinatie van Zuid- met Midden-Sumatra *Malayu* te heeten. Uit de bewoordingen van den tekst: „In het Westen, het uiterste van „Soenda, de zee overstekende naar Malajoe . . . Sang Siwidjaja te Malajoe”

begrip het Zuidelijke van de twee „eilanden”, waaruit Sumatra bestond: P'o-lou-che (Baros) of Noord-Sumatra was het „Westelijke” en Mo-lo-yeou (Malayu) het „Oostelijke eiland” ¹⁾. Men vergelijkte daartegenover bij Tchao Jou-koua (1225 A.D.) den lang gestreken vorm van Chö-p'o, dat in de 13e eeuw geografisch niet anders dan ons Java kan voorstellen ²⁾ en dat een Westoostelijke lengte bezat van 75 reisdagen bij een Noordzuidelijke breedte van 7 reisdagen of een verhouding van lengte tot breedte had van ongeveer 10:1, zooals ook met de werkelijke gedaante van Java tamelijk wel overeen komt. In den Souei-tijd, en vermoedelijk nog in den T'ang-tijd, kende men de algemeene gedaante van Java niet. Men dacht het blijkbaar een onderdeel van het groote vasteland, dat de tot Afrika doorlopende Zuidkust van den Indischen oceaan vormde. Geven de Souei-annalen daaraan uitdrukking door het meer dan tweemaal zoo lang en tweemaal zoo breed te maken als Zuid-Sumatra, de Oude T'ang-annalen geven het een Noord-zuidelijke afmeting van vele duizenden kilometers! ³⁾ Dit land P'o-li zendt volgens deze laatste annalen in 630 A. D. een gezantschap naar China, in den tijd ongeveer van de Midden-Javaansche inscriptie van Tuk Mas ⁴⁾. Dit is het *niet*-buddhistische land, waarvan nog getuigen de talrijke ruïnen van de oudste hindoe-javaansche çivaitische tempels n.m. die op den Dieng. De hoofdstad waarnaar het Javaansche land P'o-li geheeten werd, zullen wij, zooals straks zal blijken, inderdaad *niet* nabij de doodenstad op den Diëng moeten zoeken, zooals Krom reeds veronderstelde ⁵⁾ Het bovenstaande moge voldoende aanwijzing geven dat wij geen van beide landen P'o-li op *Bali* behoeven te zoeken, in tegenstelling met Pelliot, die ook nog de mogelijkheid openlaat voor Bretschneider's interpretatie ten gunste van Borneo ⁶⁾.

(POERBATJARAKA, T. B. G. LIX, pag. 417) blijkt n.l. eensdeels dat Çrĭvijaya in Malayu gelegen is, anderdeels het direct aan de overzijde van Straat Sunda gelegen deel van Sumatra eveneens Malayu te heeten.

¹⁾ Vergelijk Yi-tsing's beschrijving van de „eilanden” van den Archipel.

²⁾ H R. pag. 76. ³⁾ PELLIOT, pag. 285.

⁴⁾ Zie voor de dateering van deze inscriptie KROM, pag. 103. Zooals wij in het volgende hoofdstuk zullen zien, dateert de ambassade nog uit den tijd van Hu-lan-na-po of een zijner opvolgers van dezelfde dynastie.

⁵⁾ Ibid., pag. 127. ⁶⁾ PELLIOT, pag. 285.

Is Ma-li nu een aannemelijke naam voor Zuid-Sumatra? (zie Kaart No. I) Toen de Leang-annalen in de eerste helft van de 7e eeuw werden gecompileerd, was Malayu nog niet veroverd door Çrīvijaya; in 645 A.D. zond het immers nog zijn afgezanten naar China. Dit Malayu of Malaya wordt in de latere Arabische berichten steeds in combinatie genoemd met Sindān, als de peperstreek bij uitnemendheid. Aangezien het overbekend is, dat Palembang en Bantěn (Sunda) reeds in vroeger eeuwen peper als voornaamste handelsproduct voortbrachten, ligt het m.i. voor de hand in Malaya en Sindān deze beide landen te zien ¹⁾. Ferrand daarentegen vermoedt dat het eerste land, Malabar in Zuid-Indië voorstelt en het tweede een naburig Sindāpūra ²⁾! In de opsomming bij Ibn Khordādžbeh (844-848 A.D.) zou dit geografisch nog mogelijk zijn ³⁾; bij Al Faḳīh (902 A.D.) is het reeds onwaarschijnlijker, want daar luidt de opsomming van de producten, afkomstig van een reeks van landen als volgt ⁴⁾: amber komt van het „eiland” Salāhiṭa (Westkust van Malaka), peper van Malāya en Sindān, „bois de brézil” van de Zuidkust van Salāhiṭa, kruidnagelen en kamfer van Zābag, enz. In deze serie van uiteraard niet te ver uiteenliggende landen, passen beter Zuid-Sumatra en Bantěn, dan twee landen aan de Malabar-kust. En bij Edrīsī (1150 A.D.) ⁵⁾ blijkt de bedoeling nog duidelijker, want volgens hem is hetzelfde land „Malay” van Campa te bereiken in 12 dagen „à travers des îles et des rochers, qui s'élèvent au dessus de la „mer”, waarmede Edrīsī uiteraard de Riouw en Lingga-Archipel bedoelt. „Het eiland Malay is zeer uitgestrekt, . . . met houten „huizen en kasteelen, die over het water verplaatsbaar zijn!” Dit complex van geografische aanwijzingen — de vlotwoningen inbegrepen — kan bij hem niet anders dan op de omgeving van

¹⁾ Eredia (1597-1600 A.D.) verdeelt Sumatra in drie Rijken: Noord-Sumatra dat Atjeh heet en Zuid-Sumatra, dat twee Rijken omvat, „the „Western coast belonging to the crown of Minancaboo and the Eastern „coast belonging to different crowns and called the land of Pepper” (MILLS, JRAS Mal. Br. VIII Part I, pag. 237/8). Tchao Jou-koua (1225 A.D.) geeft ook peper als product van „Sin-to”, de beste van alle pepers (H.R. pag. 70 en 222). En Barbosa (1516 A.D.) vermeldt hetzelfde van „Zunda”.

²⁾ FERRAND, pag. 32 noot 2; vgl. ook pag. 95 noot 8. ³⁾ *ibid.*, pag. 32.

⁴⁾ *ibid.*, pag. 64/5. ⁵⁾ *ibid.*, pag. 193.

Palembang of Jambi slaan. De reis van Campa naar Ferrand's Malaya in den Dekhan zou overigens niet 12 dagen, doch minstens het vijfvoudige vorderen!

Het is ten slotte dit Malay of P'o-li dat geen halve eeuw, nadat het zijn eerste ambassade naar het Chineesche Hof zond, in 683 A.D. door Çrivijaya werd veroverd volgens de nabij Palembang aangetroffen inscriptie van Kedukan Bukit en tegen welks inwoners 3 jaar later de bedreiging van Kota Kapur was gericht, aangevuld met de bekendstelling van een concreet voorbeeld n.l. dat zoo juist „yañ bhūmi jāva tida bakti ka Çrivijaya” naar behooren was getuchtigd!

Was dit „deel van het overwalsche land” niet het door de eeuwen heen steeds met Palembang samengaande Sunda? Dit wordt in hooge mate waarschijnlijk, als men in de gelijktijdige berichten der Chineezzen een land vermeld vindt, dat op geografische en historische gronden in *West-Java* moet worden gelocaliseerd en dat na evenbedoelde expeditie uit de rij der zelfstandige staten geëlimineerd is. In de annalen der Leang- en T'ang-dynastieën vinden wij n.l. het Rijk *To-lo-mo* vermeld (zie Kaart No. I), dat gezantschappen naar China zond resp. in 528 en 535 A.D. en tusschen 666 en 669 A.D. ¹⁾. Na deze periode zwijgen de annalen over dezen Staat. Geografisch blijkt het in de voortzetting van de bekende route naar het Zuiden (Souei-annalen) of Zuid-Oosten (Nieuwe T'ang-annalen) te liggen, welke via Tch'e-t'ou en Tan-Tan leidt naar P'o-li. Van Tan-Tan is geografisch overigens niets anders bekend ²⁾, dan dat het volgens de T'ang-annalen ten Zuid-Oosten van Hainan gelegen is; wij moeten uiteraard in ons kaartbeeld weer lezen Z.W. en dan zal het, om zijn ligging tusschen Patalung (Tch'e-t'ou) en Palembang (P'o-li), wel ergens in Zuid-Malaka moeten worden gezocht ³⁾. Van Tan-Tan naar To-lo-mo varende, gaat men volgens de berichten uit de T'ang-periode wederom naar het Oosten of Zuid-Oosten ⁴⁾. Op zichzelf is deze aanwijzing uiteraard niet

¹⁾ SCHLEGEL, *Geogr. Notes*, XIII *Tan-Tan*, T'oung Pao X. ²⁾ *ibid.*

³⁾ Wellicht in het *Tantan Velho* van Valentijn, nabij Singapore?

⁴⁾ PELLIOU, pag. 284.

voldoende, om het Rijk To-lo-mo in West-Java te zoeken, al ligt dit in de goede richting ten opzichte van Malaka. Uit de 5e eeuwse inscripties van Pūrṇavarman, in West-Java aangetroffen, blijkt echter, dat deze vorst zijn Rijk *Tārumā* heette, welke naam, in aanmerking genomen de in het eerste hoofdstuk besproken weinig systematische wijze van fonetische weergave van vreemde landsnamen door de Chineesche kroniekschrijvers van dien tijd, zeer wel de oorsprong kan zijn van hun „To-lo-mo”. In verband met het niet meer aan het Chineesche Hof verschijnen van *Tārumā*'s gezanten na 669 A.D., zou dan waarschijnlijk worden, dat Crīvijaya tegen het einde van de 7e eeuw zich, behalve van Palembang, ook meester had gemaakt van het saamhorige Sunda. Dit laatste land zou dan *het deel van* „bhūmijāva” moeten voorstellen van de inscriptie van Kota Kapur, waaruit weer volgen zou, dat het *geheele* eiland Java (Sunda inbegrepen) „bhūmijāva” (sanskrt: „Yāvabhūmi”) werd geheeten. Deze naam Yāvabhūmi voor ons Java vindt men inderdaad vermeld in de bekende inscriptie van Nālandā van ongeveer 2 eeuwen later. De eerste Çailendra-vorst van het nieuwe Rijk Kaṭāha beroemt er zich n.l. op, dat zijn grootvader een Çailendra-vorst was van Yāvabhūmi en Çailendra's waren twee generaties te voren i.e. op het einde van de 8e eeuw, begin 9e eeuw slechts bekend van ons Java, zooals uit de aldaar gevonden inscripties blijkt; de vorstelijke grootvader was een der opvolgers van den Çailendra, vermeld in de inscriptie van Klurak van 782 A.D.

Zoowel omdat P'o-li ten Oosten van Ma-li gelegen was, als om het feit, dat Ma-li met Sunda één geheel werd geacht, moet men wel concludeeren, dat onder P'o-li meer speciaal *Midden-Java* moet worden verstaan (zie Kaart No. I). Voor den naam P'o-li van de hoofdstad is in Midden-Java een uitnemend inheemsch equivalent te vinden in den naam van de, ook in de plaatselijke overlevering als antieke stad te boek staande, thans weder opkomende afdeelingshoofdplaats *Paṭi*. Deze stad, gelegen aan den grooten postweg aan de Noordkust, ten Zuid-Oosten van de veeltoppige, gemiddeld ongeveer 1600 m. hooge vulkaan-ruine Muria, moet in dien vroegen tijd wel aan zee gelegen hebben en Muria een eiland geweest zijn, dat ten Zuiden door een tamelijk breede zeestraat gescheiden was van den vasten wal en waarin de groote,

veel slib afvoerende Serang-Lusi-rivier uitmondde. Deze zeearm, geleidelijk vernauwd tot de delta-armen Tanggulangin en Jawana, is zelfs op den huidigen dag nog niet zoodanig gecolmateerd, dat de mogelijkheid niet uitgesloten is, om bij hoog water van de eene kust naar de andere te varen. In Daendels' tijd was het nog een binnensee, de Rawah Bĕsar, waar hij slechts met veel moeite den grooten postweg doorheen wist te leggen ¹⁾. Het is derhalve denkbaar, dat Paṭi (P'o-li) de voornaamste havenstad was van het land, in de Zuidelijke zeeën gemakkelijk te vinden door den duidelijken zeebaken, die de Gunung Muria vormde ²⁾ en veilig beschut als ze was tegen Noord-West en Zuid-Oost passaatwinden. De haven van Paṭi was steeds toegankelijk, vooral van de Jawana-zijde, daar de invaart op deze kust mede werd beschermd door het kalkgebergte van Lasĕm, dat zich tot ongeveer bezuiden Kudus uitstrekt. Paṭi lag dus terecht veel dichter op de Oost- dan op de West-kust van het eiland Muria en had Jawana — deze oude naam zal ook wel niet zonder beteekenis zijn — tot voorhaven. Bij het dichtslippen van den zeehaven verplaatste de handel zich naar Japara, dat nog in de 17e eeuw een groot handelscentrum was, waar de marktplaatsen krioelden van „de veelheid des volks en allerhande „Indische natien (Perzen, Arabieren, Chineezee, Maleiers, lieden „van Burma, Koromandel, Gujrat enz.); het scheen wel dat toen „maals daar alles verhandeld werd, wat Azië en andere deelen „der wereld hadden te geven” ³⁾. Het comble van verwarring is voor de 11e eeuwse compilatoren der Nieuwe T'ang-annalen wel bereikt, als de onderstelling, in het slot-hoofdstuk van dit opstel nader uitgewerkt, juist blijkt te zijn nl. dat het vorstenhuis van Zuid-Sumatraansch P'o-li (Ma-li), nadat het in 683 A.D. door Çrĭvijaya vandaar was verdreven, migreerde naar Midden-Javaansch P'o-li!

¹⁾ *Encycl. Ned. Ind.* s.v. Demaksche Waterwerken, pag. 582.

²⁾ H. R., pag. 85, noot 2. „The Pau-lau-an mountain” (i.e. the Muria, die toen blijkbaar een anderen naam droeg — de Muria-top is de laagste van de 10 à 11 voornaamste toppen, welke niet alle van de kust zichtbaar zijn) „is in the country of Su-ki-tan” (Midden-Java). „All foreign „ships sight this mountain before arriving . . . The Ki-li-mön shan” — i.e. the Karimon (Java)eilanden — „faces the Pau-lau shan” (= de Pulauberg, de berg van het „eiland”). Voor de identificatie Pau-lau = Pulau zie de aangehaalde noot van Hirth and Rockhill.

³⁾ SCHOUTEN, 1659 A.D. *Encycl. Ned. Ind.* s.v. Japara.

Volledigheidshalve moge hier nog volgen een door Pelliot voor onverklaarbaar gehouden 7e eeuwsch bericht, waarin het land P'o-li wordt genoemd (zie Kaart No. III) ¹⁾. Het betreft een Rijk *Kin-li-pi-che* ²⁾, ten Zuid-Westen van Canton gelegen en in Noord-zuidelijke richting ongeveer midden tusschen de Lieou K'iu eilanden (op onze kaarten Riu Kiu geheeten en gelegen tusschen Japan en Formosa) in het Noorden, en P'o-li in het Zuiden ³⁾. Voor dit P'o-li ware in verband met de richting Noord-Zuid t.o.v. de Riu Kiu eilanden eer Java te lezen dan Palembang, aangezien eerder Java Zuidelijk van deze eilandengroep kan geacht worden te liggen dan Zuid-Sumatra. In verband met deze laatste geografische gegevens, moet *Zuidwest* een verschrijving zijn voor *Zuidoost* van Canton. De Riu Kiu eilanden liggen n.l. *Noordoost* van Canton en Java *Zuidoost* ervan in het Chineesche kaartbeeld. De verbindingslijn Riu-Kiu — Java ligt dus geheel ten *Oosten* van Canton en het midden ervan, waar *Kin-li-pi-che* gelegen is, derhalve *Zuidoost* van deze hoofdplaats. Het ligt verder ten Oosten van Tch'e-t'ou (Patalung) en ten Westen van het onbekende land *Tch'e-wou*, hetgeen vermoedelijk een verschrijving is voor *Ma-wou*, de Kruidnagel-eilanden (Molukken), zooals hieronder nadere bevestiging mag vinden. Op grond van het bovenstaande geografische gegeven moeten wij het land *Kin-li-pi-che* (is *Girivijaya* niet een goed equivalent voor dien naam?) wel zoeken in de omgeving van Noord-Borneo, met den allerhoogsten berg van het toen bekende deel van den Archipel, den Kinibalu (4170 m hoog, of \pm 500 m hooger dan de Sumeru op Java!) in het centrum. Sprekender zeebaken is wel niet denkbaar. Is dit niet de berg, Çiçira (de „Kille”) genaamd, die met „zijn top ten hemel reikt en door goden „en demonen bezocht wordt, voorbij Yāvadvīpa” (m. a. w. ten Oosten van Malaka gelegen), welk reeds het Rāmāyaṇa bezingt?

Onwillekeurig brengt men dit Rijk in verband met een ander, even zoo ver Oostelijk gelegen emporium, n.l. het bij de Chineezzen

¹⁾ PELLIOT, pag. 324, noten 4 en 5 en pag. 326.

²⁾ PELLIOT houdt het voor een verschrijving van *Che-li-fo-che* of *Che-li-pi-che*. Geografisch is echter deze gelijkstelling met *Çrivijaya* onmogelijk, zooals zal blijken. ³⁾ PELLIOT stelt dit P'o-li gelijk aan het reeds behandelde P'o-li (pag. 326, noot 5).

reeds in de 3e eeuw bekende *Tchou-po* of het in den Souei-tijd (589-618 A.D.) vermaarde *Tou-po* (zie Kaart No. III). Dit was op een groot eiland gelegen, waar meer dan tien koningen heerschten en het lag volgens de Leang-annalen (502-556 A.D.) ten Westen van dezelfde *Ma-wou-tcheou* (Kruidnagel-eilanden) op vele tientallen dagen varens ten Oosten van Fou-nan in de Tchang-hai (Chineesche Zee) ¹⁾. Omdat *Tchou-po* en *Tou-po* zoowel geografisch dezelfde landen voorstellen, als (volgens Pelliot) ook fonetisch gelijke namen hebben, welke ook wel Chö-p'o geschreven kunnen worden — welk laatste land voor hem steeds *Java* is — slaat hij voor, voor het ten Oosten daarvan gelegen land *Ma-wou* te lezen het eiland *Ma-li*, dat dan wel ons *Bali* moet voorstellen. Men zou in dat geval echter de overige geografische gegevens totaal moeten voorbijzien; Pelliot stelt dan ook het noodige voorbehoud bij deze identificaties ²⁾.

De namen *Tchou-po* en *Tou-po* zijn volgens Pelliot een transcriptie van een inheemschen landsnaam, die eindigt op een „gutturale finale” ³⁾. Insteede van echter in „Java” de oorspronkelijke naam te zien, ligt het voor de hand daarin den naam *Toubouc* of *Tabouk* te herkennen, den ouden naam voor Kota Batu, de machtigste stad der latere Moro's op Mindanao, welke stad in de gegeven omstandigheden aan alle geografische eischen mag heeten te voldoen ⁴⁾. Men vindt dezen naam op de oudste Hollandsche en Fransche kaarten nog onder dien naam, als hoofdplaats van Mindanao ⁵⁾. Ook uit handels-strategisch oogpunt is

¹⁾ PELLIOT, pag.'s 270, 275/7.

²⁾ D'Hervey de Saint-Denys (PELLIOT, pag. 276, noot 3) zocht het op grond van de ligging ten Oosten van Fou-nan ten rechte op de Philipijnen, al dacht hij speciaal aan het eiland Panay.

³⁾ PELLIOT, pag. 278.

⁴⁾ CORDIER, *Mél. Geogr.* T'oung Pao XVI, pag. 546, dacht, dat *Tou-po* „est un des noms de Bornéo”; aangezien veel latere Chineesche berichten melden dat Koua-wa ook *Tou-po* wordt geheeten, geloofde hij dat Koua-wa een deel van Borneo voorstelde.

⁵⁾ Men zie bijv. de Pas-caert van DONCKER van ± 1650 A.D. Nova Tabula Indiae Orientalis van ALLARD van 1679 A.D., Gréville's kaart van 1680 A.D. (Paris), de Pas-caert van OTTENS van ± 1755 A.D. enz. In 1625 A.D. was Kitchil Gouserat de naam van den koning van *Toubouc*, aan wien de vorst van Ternate onderhoorig was (VAN DIJK, *Neerland's vroegste*

de ligging van een machtscentrum in deze streek verklaarbaar, want de Chineesche vaart op de Molukken moest steeds de „zeef” van de Sulu-eilandenreeks tusschen Mindanao en Noord-Borneo passeeren. Het is derhalve zeer wel denkbaar, dat dit machtscentrum nu eens aan de Mindanao-zijde hiervan (Toubouk van de 3e tot eind 6e eeuw), dan weer aan de Noord-Borneo-zijde (Kin-li-pi-che in de 7e eeuw) gelegen was. Weer later lag het handelsemporium midden in de „zeef” zelf, n.l. het machtige Jolo, dat tot in den Spaanschen tijd het commercieele centrum was van den geheelen Oostelijken Archipel ¹⁾; het had geen andere rivaal dan Brunei ²⁾.

Het machtige Rijk der Sulu's en Moro's, van deze „hardy, self-willed and terrific fighters, accustomed to the sea” ³⁾, moet sinds de vroegste eeuwen den Chineeschen en Arabischen handel op de Specerij-eilanden (Ma-wou-chou) beheerscht hebben, evenals Çrivijaya en later San-fo-ts'i, allen handel die de Straat van Malaka moest passeeren.

Niet alleen Pelliot ⁴⁾, doch ook de Chineezzen zelf hebben Tou-po

Betrekkingen enz. pag. 254 en 258). Het Nederlandsche schip Orange dat op 30 Aug. 1628 met brieven en geschenken van de Molukken naar den koning van Toubouk was gezonden om te onderzoeken of wij op steun konden rekenen bij een eventueele expeditie tegen de Spanjaarden (pag. 253), landde op 5 Oct. in de Baai van Mindanao voor de negorij Toubouk „welke in een schoon, vlak zaailand, aan een kleine rivier met uitmuntend versch water en door een vierkant bolwerk aan den zeekant beschut was”. (pag. 256).

¹⁾ SALEEBY, *Hist. of Sulu*, pag. 137. „It seemed destined by nature to „be the emporium of commerce of the South”. (pag. 341).

²⁾ Men denke in den allerjongsten tijd aan het Japansche streven om zich den toegang tot dien doorvaart te verzekeren door zich te nestelen in Davao aan Mindanao's Zuidkust en aan de overzijde in de omgeving van de strategisch allergunstigst gelegen Baai van Sandakan op N. Borneo, waarin de geheele Engelsche vloot geborgen zou kunnen worden. Amerika's voorgenomen versterking van Palawan, het hoofdeiland van de Noordelijke „toegangszeef” tot de Sulu-zee, is geen onaardige tegenzet.

³⁾ FORBES, *Philippine Islands II*, pag. 11. De Sulu-piraten zijn tot in recente tijden den schrik van den Archipel geweest; hun eilanden-groep had de meest waardevolle parelbedden van de wereld. „Their famous „pearl-industry has prompted them to trade since time immemorial”. (SALEEBY, *ibid.* pag. 137). ⁴⁾ PELLIOT, pag. 270 en 275.

met Chö-p'o verwisseld ¹⁾ en de Arabische berichtgevers hebben evenzeer berichten van Tou-po in die over hun Zābaj verwerkt. Tenminste als Al Faḳīh (902 A.D.), sprekende over Zābaj, mededeelt, dat er ook voorkomen „antilopes semblables aux boeufs de montagne”, met gazellestaart en oneetbaar vleesch, dan lijkt dat verdacht veel op de beschrijving van den typischen gemsbuffel („anoa” van Noord-Celebes, „tembadau” van N. Borneo, „tamarau” van Mindoro) „most fierce, never domesticated” en met onaangenaam smakend vleesch, welke niet op Malaka, laat staan op Java voorkomt. Ook de reusachtige kamferboomen vindt men in N. Borneo en de geweldige slangen „die menschen, buffels en zelfs olifanten verslinden”, treft men zoowel op de Philippijnen als op N. Borneo aan ²⁾.

De constante vermelding bij de Arabische auteurs sedert Sulaymān (858 A.D.) van den vulkaan, die eeuwig werkt op een klein eiland nabij Zābaj, heeft veel weg van den nog steeds werkenden *Piek van Ternate* (zie Kaart no. III); deze roerige vulkaan is 1715 m hoog en daarvan zijn in de laatste vier eeuwen 70 perioden van werkzaamheid geconstateerd ³⁾. Valentijn ⁴⁾ noemt hem een „woeste en „ijsselijke vuurberg”. „Hij is gewoon van oudsher . . . dan eens vuur, „'tgeen zig bij nagt het klaarst doet zien, dan eens alleen een „swaren damp en smook te vertoonen”. Dit is bijna woordelijk wat de Arabieren ervan zeggen (Sulaymān, Al Faḳīh, Mas'ūdī, Edrisī enz.) ⁵⁾; zij voegen er nog het détail aan toe: „au bas de la montagne de feu sourdent une source d'eau froide potable et une source „d'eau chaude potable,” hetgeen ook Valentijn ervan meldt ⁶⁾: „Dit alles belet echter niet, dat deze berg uit zijn verhole bronnen . . . de schoonste en helderste waterbeekjens die men wenschen „kan te zien . . . naar strant doet afvloeijen”. Mas'ūdī situeert dezen vuurberg — hij noemt er zelfs minstens twee ⁷⁾ — terecht nabij de

¹⁾ O. m. Ma Touan-lin, vgl. PELLIOU pag. 276.

²⁾ FORBES, *Philippine Islands I* pag. 26 en 28. OWEN RUTTER, North Borneo pag. 11 en 15 Uiteraard is de vraatzucht dezer pythons meer beperkt, al is de grens „a full grown deer!”

³⁾ Enc. Ned. Ind. s.v. Ternate, pag. 318. ⁴⁾ DI. I *Moluccas* pag. 5 en 10.

⁵⁾ *Çrivijaya*, pag. 54, 55, 63 en 66. ⁶⁾ I. I. pag. 10.

⁷⁾ FERRAND, pag. 99/100. De andere vulkaan lag tusschen Mindanao en Ternate in en is de nog steeds actieve G. Awu op het eilandje Siau. Deze

Stille Oceaan. „Ces îles (du Mahārāja de Zābaj) dans la direction „de la mer de Chine (de Zuid-Chineesche zee) touchent à une „mer dont on ne connaît ni les limites ni l'étendue (de Stille „Oceaan). Dans leurs parties les plus reculées se trouvent des „montagnes . . . De ces montagnes sort un feu continu dont les „flammes rouges le jour et noirâtres la nuit, s'élèvent si haut „qu'elles atteignent les nuages. Ces éruptions sont accompagnées „des éclats de tonnerre les plus terribles . . .” Trouwens ook in de Leang-annalen vindt men dit „vuur-eiland” vermeld op 1000 li (4 à 500 km) ten Oosten van de Kruidnagel-eilanden (Ma-wou-tcheou), die ten Oosten van Mindanao (Tchou-po) zijn gelegen, dat zelf weer ten Oosten van Fou-nan is gesitueerd ¹⁾. Bij de neiging om dit demonische eiland naar de Oostgrens van de bewoonde wereld te verschuiven en de boven reeds verklaarde Oostelijke verlenging van het kaartbeeld van den Archipel, mag men welhaast vermoeden dat bedoeld is, dat het eiland in werkelijkheid gelegen is ten Oosten (lees ten Z.O.) van Mindanao in de groep van Kruidnagel-eilanden. Op dit eiland „dat uit zichzelf brandt” vindt men asbest, daar voorgesteld als de schors van een op den vuurberg groeienden boom; daarvan kan men weefsels maken van eenige voeten lengte. Als deze vuil zijn, werpt men ze in het vuur en het weefsel is weer schoon! ²⁾ Ook de berichten omtrent den enormen goudrijkdom van Mindanao doen denken aan den goudrijkdom van Yāvadvīpa en Zābaj. Men behoeft slechts de berichten van Pigafetta (1519–1522 A.D.) te lezen, dat deze piraten ornamenten droegen van massief goud, aten van gouden borden en schalen en dat hun woningen gedeeltelijk van goud waren. Goud was er het voornaamste handelsartikel ³⁾. Men vergelijk ook het boven aangehaalde bericht uit de Souei-annalen, dat er „meer dan tien koningen heerschten” met Pigafetta's mede-

vulkaan is 1900 m hoog en een duidelijke baken voor de zeevaart. Ook Valentijn meldt dezen „geweldig brandenden en blakenden vulkaan, die vervaarlijk buldert bij sommige winden” (vgl. ook Med. Enc. Bur. 1912 afl. II pag. 11/12).

¹⁾ PELLIOT, BEFEO 1903 pag. 265 noot 1.

²⁾ Deze traditie van het weefsel dat in het vuur gereinigd wordt, kent men nog heden aan het Solosche Hof, waar Z. V. H. de Susuhunan zoo'n kleedingstuk onder de pusaka's telt.

³⁾ Aangehaald bij FORBES l.l. pag. 33.

deeling: „there were many petty kings or chieftains, without any „effective overlord” ¹⁾). Daarom is het te merkwaardiger als men in de geschiedenis van de North Borneo Company leest, dat den vertegenwoordiger ervan door den Sultan van Jolo de titel was verleend van „Maharaja of Sabah!” Men vraagt zich voorts af of Mindanao niet behoorde tot de fameuze Wāk-Wāk (= bako-bako) archipel ²⁾, die de Arabieren nabij China in het uiterste Oosten van de bewoonde wereld situeerden ³⁾ en waarvan het goud van beter kwaliteit was dan van de Afrikaansche Wāk-Wāk Archipel. „Het goud is er overvloedig, de paardebitten, de „kettingen en halsbanden van apen, honden en andere beesten „zijn er van goud. De hoofden bezigen gouden baksteen en voor „hun huizen en forten en de officieele besluiten worden er op „gouden platen gegraveerd” ⁴⁾. In dit land Wāk-Wāk woonde zelfs de Mahārāja, koning der eilanden ⁵⁾. De mogelijkheden tot het stichten van verwarring van Tou-po met Chö-p'o en Zābaj waren inderdaad legio!

Waar lag nu het land *Lo-tch'a*, dat in de 7e eeuw steeds ten Oosten van Java (P'o-li) wordt gesitueerd (zie Kaart No. III)? Het volk van *Lo-tch'a* met zijn kroeshaar en zijn zwarte huid doet aanstonds denken aan bewoners van het Oostelijke deel van onze Archipel. Ook Yi-tsing geeft het land der zwarthuidigen en kroesharigen een ligging, ten Oosten van P'o-li in zijn bekende lijst van buddhistische Rijken op de eilanden in de Zuidelijke zeeën; hij noemt het Rijk echter *Kiue-louen* en voegt er aan toe:

¹⁾ *ibid.*

²⁾ i. c. de Filippijnen met hun talloze strandbosschen van nipa-hout, dat voor brandhout zoo uitnemend geschikt is. Men vgl. deze naam bij Bākuwī (FERRAND, pag. 463), die 1600 eilanden tot dezen Archipel doet behooren, terwijl inderdaad van de ongeveer 7000 eilanden er 5000 naamloos zijn, dus ook dien auteur nimmer genoemd konden zijn door andere berichtgevers. ³⁾ Hordādźbeh, *Al Faḳih* (FERRAND, pag. 30 en 55).

⁴⁾ FERRAND, *Le Wāk-Wāk est-il le Japon?* J. As. 1932 pag. 197. FERRAND zelf komt tot de slotsom, dat deze eilandengroep de archipel rondom *Sumatra* voorstelt. Reeds Hordādźbeh echter vermeldt, behalve de gouden honden- en apenkettingen, nog het fameuze ebbenhout dier eilanden (FERRAND pag. 31), dat nog heden ten dage een der voornaamste export-artikelen vormt van Mindanao. ⁵⁾ *ibid.* pag. 198.

„comme ce sont des (gens de) Kiue-louen qui sont les premiers „venus à Kiao-tcheou (Tonkin) et à Kouang-tcheou (Canton) on a „appelé (tous les pays) du nom général de K'ouen-louen. Mais les „(véritables) K'ouen-louen ont les cheveux frisés et le corps noir”¹⁾ Denzelfden naam vindt men in de Song-annalen (960-1279 A.D.) terug voor het Rijk dat men van Java (Chö-p'o) 15 dagen naar het Oosten varende, aantreft²⁾. Naar Pelliot mededeelt³⁾, is deze laatste passage ontleend aan Tchao Jou-koua (1225 A.D.), die vollediger is en zegt: „A l'est de Chö-p'o on arrive à la mer. La „nappe d'eau s'abaisse peu à peu; là est le *Royaume des Femmes*; „plus a l'est, c'est l'endroit où les eaux sont évacuées par le „Wei-lu, ce n'est plus le monde des humains. Si on s'embarque (du „Royaume des Femmes?) en un demi-mois on arrive au royaume „de *K'ouen louen*”. Op grond van voorgaande beschrijving is men geneigd dit uiterst Oostelijke Rijk te situeeren in het „Land „der Onmenschen”, der Rākṣasa's. Naar alle waarschijnlijkheid is met beide namen K'ouen-louen en Lo-tch'a hetzelfde eilandenrijk in onzen Archipel bedoeld n.l. de Molukken, in ruimeren zin de eilanden-groep tusschen Celebes en Nieuw-Guinea, Mindanao (Molucca besar) en wellicht Noord-Celebes inbegrepen. De afstand van een halve maand varens tot K'ouen-louen is in bovenstaanden tekst dan ook vermoedelijk gerekend vanaf het Rijk der Vrouwen en niet van Java, zooals Pelliot dacht; het lag wel evenzeer ten Oosten van Java, maar verder daarvan verwijderd dan het Strīrājya! Aangezien de uitvoeriger berichten van Tcheou K'iu-fei (1178 A.D.)⁴⁾ K'ouen-louen niet noemen, mag men uit zijn beschrijving van de ligging van het Rijk der Vrouwen afleiden, dat K'ouen-louen inderdaad *nog verder* Zuidoostelijk van China gelegen was. „Dans la mer du sud-est, il y a le royaume de *Chahoua-kong*. Les habitans vont souvent sur l'océan pour se livrer „à la piraterie . . . Plus au sud-est il y a le royaume de *Kin-fo*. „Il se compose de beaucoup d'îles sauvages. Des barbares voleurs „les habitent; ils sont appelés *Ma-lo-nou*. Quand le vent chasse „un navire marchand dans ce pays, ils se saïssissent des gens, les

¹⁾ PELLIOT, pag. 221.

²⁾ *ibid.* pag. 296. Het in *dezen* tekst Chö-p'o geheeten land is ons Java, zooals in het slot van dit hoofdstuk zal worden aangetoond.

³⁾ *ibid.* pag. 299. ⁴⁾ *ibid.* pag. 301.

„rôtisent en les fixant à un gros bambou et les mangent. Les chefs de ces barbares se percent les dents et les garnissent d'or. . . . Plus les îles sont lointaines plus ces brigands sont nombreux. Plus au sud-est, il y a le *Royaume des Femmes*. L'eau coule sans cesse vers l'est Sur l'eau flottent des graines de lotus de plus d'un pied de long et des noyaux de pêche de deux pieds de long. Quand les habitants en prennent, ils les offrent à la „reine”. Met deze reusachtige „lotus-zaden en perzik-pitten” worden uiteraard de *klapa laut* of *klapa jěngi* bedoeld (*Lodoicea sechellarum*), die de Golfstroom, van het land van herkomst, de Seychellen eilanden ten N.O. van Madagascar, naar onzen Archipel voert. Deze eigenaardige dubbel-vrucht wordt op zee drijvende of aan het strand gevonden en staat nog in hoog aanzien bij de volken van den Archipel, die er tot voor kort nog sirih-schalen van fabriceerden, die men nog wel aan de Inlandsche hoven aantreft ¹⁾. Met het land *Cha-houa-kong* ten Z.O. van China worden vermoedelijk de landen, behoorende tot het piraten-rijk der Sulu's i. e. N. Borneo, de Sulu-eilanden en Mindanao, bedoeld. Met meerdere zekerheid kan het nog meer naar het Z.O. gelegen Rijk *Kin-fo* worden bepaald, doordat de naam van de daar gevestigde volksstam wordt vermeld i.c. Ma-lo-nou. Dit zijn de *Malanau Dayaks* van Borneo's Westkust, tusschen Brunei en Sěrawak ²⁾. Ook het doorboren der tanden en het opvullen der gaten met opgestuikte koperen staafjes — het Chineesche bericht spreekt van *gouden* vullingen bij de Malanau-hoofden — komt nog bij de Sěrawaksche Dayaks voor ³⁾. De Malanau's zijn „cruelly disposed and are in the habit of putting their enemies to death by horrible and barbarous tortures” ⁴⁾. Ook kanibalisme, als door de Chineezzen beschreven, kwam vroeger bij de Malanau's wel voor ⁵⁾, al zal zich dit meer bepaald hebben tot het verorberen van magisch-krachtige lichaamsdeelen van verslagenen. Men komt dan

¹⁾ Enc. Ned. Ind. s.v. *Lodoicea* pag. 605.

²⁾ Zie de „Volkenkaart van Borneo”, *Adatrechtb. XIII Borneo*, 1917. En niet de Malayu's, zooals H.R. pag. 151 voorstelt. Ook Pelliot wist met dezen volksnaam geen weg; zijn vertaling van den tekst betreffende Kin-fo blijkt echter de voorkeur te verdienen boven die van H.R. pag. 150 noot.

³⁾ LING ROTH, *Natives of Serawak II* pag. 77/79.

⁴⁾ *ibid.*, pag. 215. ⁵⁾ *ibid.*, pag. 216.

sterk in de verleiding om in den naam van *Kin-fo* voor dit Rijk der Malanau's, de verkorte naam te zien van het tevoren besproken *Kin-li-fo-che* of *Kin-li-pi-che*, dat reeds in de 7e eeuw bekend was ¹⁾. Dit Rijk zou dan niet alleen Noord-Borneo (Sabah), doch ook Brunei en Sĕrawak omvat hebben. Tevens zou dan Yi-tsing's *Fo-che-pou-lo*, een van de buddhistische landen in de Zuidelijke zeeën thuis kunnen gebracht worden; (*Giri*)*vijayapura* zou den naam kunnen zijn voor de hoofdstad (aan de Rejang-rivier) ²⁾, nog vóór Brunei als zoodanig een rol ging spelen. Nog op de Mercator-kaart van 1587 ³⁾ vindt men als voornaamste havens op de Westkust o.m. Borneo (Brunei), Malano en Puchavaraō (i.e. *Vijayapura*) aangegeven.

Met het *Rijk der Vrouwen*, dat volgens Tcheou K'iu-fei vanuit China, (Zuid)oostelijk varende, het laatst bereikt wordt en, vanuit Java eerder dan het Rijk K'ouen-louen, is zeker het Zuidoostelijk achter Borneo gelegen *Celebes* bedoeld. Hoewel de vrouwen overal in den Archipel maatschappelijk min of meer op den voorgrond treden, is „de stelling der vrouw onder de Boegineezen „in vergelijking met andere volken van den Archipel een zeer „gunstige . . . In het openbare leven speelt zij vaak een groote „rol” ⁴⁾. Ik behoef slechts te herinneren aan de Vorstin van Tanete (1775 A.D.), de bloeddorstige grootmoeder van Aru Palakka, de Aru Pitu's van Bone, waartoe vrouwen en mannen konden worden verkozen, de Vorstinnen van Tello, Sopeng, Luwu, Wajo

¹⁾ Eenzelfde wijze afkorting die Pelliot bij oude Chineesche transcripties vermeldt (pag. 268 noot 1): „Un mot hindou formé de deux dissyllabes est seulement rendu en Chinois par deux caractères transcrivant chacun la première syllabe d'un des dissyllabes: Na-sien = *Nagasena*, p'ou-sa = *bodhisattva*”.

²⁾ De Rejang-rivier is thans nog voor ± 140 Eng. mijlen bevaarbaar. Yi-tsing's *Fo-che-pou-lo* is vermoedelijk eer de transcriptie van den naam van de *hoofdstad* (*Vijayapura*) en niet die van de *landsnaam*, hetgeen vermoedelijk juist wel het geval is met het Portugeesche Puchavaraō. Pelliot heet het Bhojapura (pag. 337) zonder het te localiseeren.

³⁾ *Insulae Indiae Orientalis praecipuae, in quibus Moluccae celeberrimae sunt*; ook op de Amsterdamsche kaart van HONDIUS van 1631, *Asia recens* en de kaart van JAILLOT van 1694, *L'Asie divisée en ses empires*, vindt men deze plaatsnaam op West-Borneo vermeld,

⁴⁾ Enc. Ned. Ind s.v. Boegineezen pag. 329.

en de dignitaressen aan het Bonische Hof, wier ambt erfelijk was. Het behoeft dus niet te verwonderen, dat de Chineezzen het land een Strīrājya heetten.

Hoewel wij niet alle landen en volkeren, die de Chineezzen K'ouen-louen noemden met de Molukken mogen gelijkstellen — Sylvain Lévi toonde reeds aan dat de beteekenis van dien naam, evenals dien van „dvīpāntara” is: „de veraf gelegen eilanden in de Zuidelijke zeeën”¹⁾ — is het wel duidelijk, dat met het land K'ouen-louen, dat ten Oosten van Celebes en ten Z.O. van China, op de grens van de bewoonde wereld was gelegen, een *bepaald land* en wel onze Oostelijke Archipel wordt bedoeld, waar de baarlijke duivels huisden, die de zeeën onveilig maakten. In ditzelfde Rijk K'ouen-louen vindt men bijv. de vulkaan, waar men de vezelstof aantreft waarvan men het asbestweefsel maakt²⁾. Dit zou in overeenstemming zijn met de situatie van de reeds vermelde vulkanen van Ternate en Siau ten Zuid-oosten van Mindanao. De naam K'ouen-louen of nog meer de naam *Kou-louen* of *K'ou-louen*, die Yi-tsing hier bezigt, doet denken aan een transcriptie van den inheemschen naam *Kolano* voor Vorst³⁾. De tallooze oorlogzuchtige Rāja's in de Molukken, de fameuze Klana's van de moderne wayang gēdog met hun schitterende kleedij, hun schrikaanjagend masker met de dierlijk wellustige oogen en het roofdiergebit, zijn overbekend, zoodat het „Land der Kolano's” een zeer passende naam zou kunnen zijn voor de Molukken. In Hobson-Jobson⁴⁾ wordt m.i. dan ook niet ten onrechte waarschijnlijk geacht, dat onze naam afgeleid zou zijn van het Arabische Jazīrat-al-Mulūk, dat eveneens „Vorsten-eilanden” beteekent. Het is zelfs niet onmogelijk, dat de Chineezzen, die uiteraard eerder van de Philippijnen kennis droegen en met deze eilanden hun oudste „K'ouen-louen” bedoelden — de eilanden, waarvan volgens Yi-tsing de bewoners het eerst van alle Archipel-volken in Tonkin

¹⁾ Bijdr. 88 (1931) pag. 621 e.v. ²⁾ PELLIOU, pag. 220.

³⁾ Valentijn, *Molukse Zaeken* pag. 127/8: „De voornaamste *Colano* van de vier (Gilolo, Ternate, Tidore en Batjan) was die van Gilolo of Batoetjina (Halmaheira).” Hun hof hielden zij in de „Bogt van Gilolo”, daarom heetten zij „Dicoma Colano of Bogt-koning”. De opvolger der Colano's was niet hun zoon, doch hun broeder, hun broeders- of zusters- zoon.

⁴⁾ Anglo Indian Glossary s.v. Moluccas.

en Canton kwamen — met de uitbreiding van den geografischen horizon, dezen naam overdroegen op de Molukken. Hoor verder wat Yi-tsing van de waterklokken (clepsydra's) van K'ouen-louen, het land dat twee soorten kruidnagelen voortbrengt¹⁾ mededeelt: „A large copper vessel filled up with water is used. In its bottom „a hole is opened, through which the water is let out. Every time „when the vessel becomes empty” — d.i. elk anderhalf uur — „a „drum is beaten . . .²⁾ en vergelijk daarmee hetgeen Valentijn van de clepsydra's van de Moluccos meldt³⁾ „Schoon zij . . . geen „klokken hebben zo weten zij egter . . . hunnen dag bij drie uren „gelijk te verdeelen, en die volgens het uitlekken van een klap- „persdop vol water, dat door een klein gaatje uitzijpelt, al vrij „net op de zon te rekenen, 'tgeen zij dan door het slaan op een „vrij groote Tifa of trommel, die een zwaar geluid geeft, aan alle „rondom bekend maken . . .” In dit land der clepsydra's reciteerde men in de 7e eeuw sanskrit sūtra's en werden skrt. taalregels gedoceerd⁴⁾. Kan het nog verwonderen dat deze cultureel hoogstaande Lotch'a's reeds in de 7e eeuw de kust van Campa bevoeren om er lenzen van P'o-li te verhandelen?

Hebben wij uit het voorgaande een duidelijk beeld verkregen van hetgeen met het land *Ho-ling* en zijn buurstaten door de Chineesche kroniekschrijvers bedoeld kan zijn, zoo zal thans onderzocht worden, waar de *hoofdstad* van het Rijk — in de T'ang-annalen *Chō-p'o* geheeten — gelegen kan hebben. Dezelfde annalen verschaffen ons daartoe wederom de noodige bouwstoffen. Daaronder is een positief astronomisch gegeven, waardoor niet alleen bevestigd wordt hetgeen tevoren werd afgeleid t.a.v. de algemeene ligging van het Rijk *Ho-ling*, doch waaruit mede volgt, dat wij de tot op heden gebruikelijke identificatie ervan met ons Java voor goed moeten opgeven. De bedoelde astronomische waarneming, die ook voor Pelliot het groote struikelblok was voor zijn werkhypothese, is de volgende: „Si au solstice d'été” (d.w.z. als de zon in de *Noorderkeerkring* staat) „on dresse un gnomon de „8 pieds, l'ombre est au *sud* du gnomon, (longue) de 2 pieds 4

1) TAKAKUSU, pag. 129.

3) DI. I *Moluccos* pag. 23.

2) Ibid. pag. 145/6.

4) TAKAKUSU, pag. 169.

„pouces” ¹⁾. Een eenvoudige berekening toont aan, dat de plaats van waarneming, i.c. de hoofdplaats *Chö-p'o*, gelegen moet zijn tusschen 6° en $6^\circ 30'$ *Noorderbreedte*. Veel nauwer behoeft men de berekende grenzen niet aan te geven, want noch de lengte van den zonnewijzer, noch die van de schaduw zijn met de nauwkeurigheid van een modern meetinstrument afgelezen ²⁾. Uit dit resultaat is bovendien af te leiden, dat het teveel Noordelijk gelegen was om zelfs op Sumatra gelocaliseerd te kunnen worden; er valt slechts één keuze te doen n.l. tusschen de *Oost- en de Westkust van Malaka*. Indien in Yi-tsing's tijd *Kie-tch'a* (Kědah) de hoofdstad was en dus gelijk te stellen was met *Chö-p'o*, waarvoor de astronomische waarneming werd opgegeven, dan zou de geografische ligging op 6° à $6^\circ 30'$ NBr. daar zeer goed mede strooken en zou tevens vast staan dat *Chö-p'o* op *Malaka's Westkust* gelegen was. Het volgende bericht in de *Nieuwe T'ang-annalen* zal ons nader uitsluitsel geven (zie Kaart No. II).

Dit bericht, vertaald bij Pelliot, beschrijft de reis van *Mi-tch'en* naar *Chö-p'o* ³⁾. *Mi-tch'en* wordt door Pelliot, „malgré certaines „contradictions des textes” ⁴⁾, gelocaliseerd in de *Irawadi-delta*. Dit lijkt mij, mede in verband met den inhoud van het bericht, niet wel mogelijk. Immers, „van *Mi-tch'en* (naar het Zuiden) ⁵⁾ „reizende, komt men in het land der *K'ouen-lang*, waar de volksstam der *Kleine K'ouen-louen's* woont. Zij hebben dezelfde gewoonten als in *Mi-tch'en* en de koning heet er *Mang-si-yue*”. Deze laatste bijzonderheid duidt op het Rijk *Pagan*, het land waar de koningen den titel voerden van „*Mang*” ⁶⁾. *Mi-tch'en* ligt derhalve Noordelijker dan *Pagan* en wel vermoedelijk in het bassin van de *Chindwin* in *Opper Burma*. Uit het vervolg van het bericht

¹⁾ PELLIOT, pag. 293. Hij moet voor een localisatie van *Chö-p'o* op Java, een dubbele fout van de waarnemers veronderstellen n.l. „en renversant „l'observation, c'est à dire en la prenant au solstice d'hiver et en mettant „l'ombre au nord du gnomon”. (pag. 294), een verklaring die reeds Barth gaf.

²⁾ GERINI becijferde de „exacte” ligging op $6^\circ 18'$ NBr. enz.

³⁾ PELLIOT, pag. 223/4. ⁴⁾ *ibid.* pag. 172 noot 1.

⁵⁾ PELLIOT, pag. 225. „Nous avons la direction générale de l'itinéraire „qui part de *Mi-tch'en* dans le sud de la Birmanie”.

⁶⁾ J. Burma Res. Soc. 1932 pag. 101. MA MYA THAN, *Some of the earlier kings of Pagan: Mang Luling* = de jonge koning; *Thiliung Mang* = de koning van Th.

moet men wel concludeeren, dat het Rijk Pagan zich uitstreckte tot aan de Zuidkust van Burma, want de reis wordt daarna voortgezet over zee; het Rijk omvatte derhalve mede het tegenwoordige land der *Karèns* tusschen de Sittang- en de Salwin-rivieren. Dientengevolge zouden het land K'ouen-lang en de kleine K'ouen-louen's resp. de Karenni-landen en de Karèns moeten voorstellen, zoodat de Chineesche transcriptie van die namen regulier mag heeten ¹⁾. „Van „de plaats waar deze K'ouen-louen's wonen, bereikt men (over zee) „in een halven *dag*, de versterkte stad Mo-ti-p'o ²⁾. Verder over zee „gaande gedurende 5 maanden (Pelliot verbetert: *dagen*) komt men „aan het Rijk *Fo-tai* . . . dit land produceert veel zeldzame reukwerken. In het Noorden heeft men een havenplaats waar de koopwaar „en de schepen van diverse landen bijeenkomen. Als men vandaar „de zee weer oversteekt, komt men in *Chö-p'o*!” Deze laatste naam is klaarblijkelijk een verschrijving, want èn het Rijk Chö-p'o èn de hoofdstad Chö-p'o bereikt men volgens hetzelfde bericht eerst 2 weken loopens Zuidelijker. Het meest waarschijnlijk is wel, dat men op het punt van afvaart aan den vasten wal weer teruggekeerd is, m.a.w. in *Mo-ti-p'o*, van waaruit wellicht een geregelde vaart op *Fo-tai* onderhouden werd; de wandeltocht naar Chö-p'o moet dan van deze plaats uitgaan. Straks zal blijken, dat de hier geponeerde opvatting geografisch ook het beste aansluit bij het geheele complex van feiten in het bericht vermeld.

Als men de kaart voor zich neemt en de gevolgde route daar op uitzet, begrijpt men aanstonds dat niet anders bedoeld kan zijn, dan dat een reis beschreven wordt van Opper-Burma via Pagan en de Karenni-landen naar Burma's Zuidkust en vandaar langs de Westkust van Tenasserim tot Mo-ti-p'o; hier vandaan naar Noord-Sumatra en weer terug naar Mo-ti-p'o. Voor deze reis heeft men — gezien de duur van andere zeereizen uit die eeuwen —

¹⁾ Hiermede is uiteraard niet gezegd, dat de naam K'ouen-louen *steeds* met Karèn te vertalen ware; er zijn vele K'ouen-louen volken (= barbaren^o) en -landen in onzen Archipel. Het „Groote K'ouen-louen volk” bijv., dat in hetzelfde bericht de nabuur is van de Karèns en „bij wie de vlakte „wijder is dan bij hen”, is het Mon-khmer volk in het bassin van de Me-nam. Over het Rijk K'ouen-Louen of Lo-tch'a in onzen Archipel spraken wij reeds.

²⁾ PELLIOT, pag. 224 stelt vragenderwijs de identiteit „Martaban”.

zeker langer noodig dan vijf en een halven dag. Indien de Chi-neesche ideogrammen voor *dag* en *maand* licht verwisselbaar zijn, zooals op gezag van Pelliot mag worden aangenomen, dan zou het meer voor de hand liggen om de *étappe* tot Mo-ti-p'o op een halve *maand* of 15 dagen te stellen en de volgende tot Fo-tai op 5 *dagen*, welke laatste correctie Pelliot zelf reeds in den tekst heeft aangebracht. De reis van Burma's Zuidkust naar Atjeh zou dan in totaal 20 *dagen* geduurd hebben, hetgeen voor den afgelegden afstand een beteren tijdsduur lijkt; men denke bijv. aan de reizen van Yi-tsing van Palembang naar Kēḍah en van Kēlatan naar Palembang, welke beide 15 dagen vorderen. Mo-ti-p'o behoeft dan niet in Martaban gezocht te worden ¹⁾; het moet integendeel Zuidelijker gelegen hebben op ongeveer driekwart van den totalen afstand van Burma's Zuidkust naar Atjeh, dus in de buurt van *Takuapa* ²⁾, „the wonderful harbour nature has here „provided . . . it could at trifling cost be made the first harbour in „Siam and the port of the whole of this part of the Peninsula. Nei-„ther Chantabun (Zuid-Oost van Bangkok) nor Songkla (Sēngora) „has such depth of water or such commodious anchorage, neither „is so well situated with regard to foreign markets and nei-„ther has such fine provinces at the back of it” ³⁾. Een equivalente oud-inheemsche naam voor Mo-ti-p'o (Martapura?) is op de beschikbare kaarten niet te vinden. Zijn de namen er niet alle versiameescht?

De reis van Mo-ti-p'o naar Fo-tai v. v. is dus vermoedelijk als Abstecher bedoeld geweest. Tevens zou dan blijken, dat *Fo-tai* (Udyāna?) een tot nog toe niet bekende 8ste eeuwse naam is voor Atjeh ⁴⁾. De speciale mededeeling in gemeld bericht,

¹⁾ PELLIOT pag. 225 noemt de identificatie met Martaban terecht „pro-„blématique”.

²⁾ Aannemende dat de marktplaats op de Noordkust van Atjeh globaal op 6° NBr. en de mondingen van de Sittang en de Salwin-rivieren op 17° NBr. liggen, moet men Mo-ti-p'o zoeken op $17^\circ - 3/4$ ($17^\circ - 6^\circ$) = $\pm 9^\circ$ NBr., = de geografische br. van Takuapa.

³⁾ SMYTH, vol. II pag. 25/6.

⁴⁾ Hoewel het theoretisch denkbaar is – in de gegeven samenstelling zou het tot allerlei onoplosbare complicaties leiden – dat Fo-tai *niet* Atjeh voorstelt en dan alleen op *Malaka* zou kunnen worden gezocht, met het

dat Fo-tai *zeldzame reukwerken* voortbrengt, strookt merkwaardig genoeg met hetgeen van Atjeh in latere eeuwen bij voortdoring vermeld wordt. Al-Faḫīh (902 A.D.) over Noord-Sumatra (Rāmīnī) sprekende, zegt dat dit eiland koningen heeft „qui possèdent des „aromates exquis comme le sandal, le macis et nul ne les possède qu'eux” ¹⁾. Bij Abū Zayd Ḥasan (916 A.D.) vindt men over hetzelfde Rāmī het volgende bericht: ²⁾ „Dans cette île on trouve „des plantations de bois de brésil, le camphrier et autres essences”. Wāṣif Sāh (± 1000 A.D.) zegt van Rāmī: „on y trouve le camphre „et des onguents aromatiques”. Is dit niet hetzelfde als het eiland Aṭṭīb (l'île des Parfums), dat „toutes sortes d'épices” voortbrengt? ³⁾ Edrīsī (1154 A.D.), die Rāmī blijkbaar tot Sribuza rekent, meldt dat dit eiland o.m. voortbrengt „diverses sortes d'aromates et de „parfums, ce qui y attire les marchands” ⁴⁾. Bij Ibn Sa'id (13e eeuw), bij wien Noord-Sumatra *Jāwa* geheeten wordt en ten Zuiden wordt gesitueerd van de eilanden van den Mahārāja (ook hier nog steeds de West-Oostelijke orientatie der lengte-assen van Malaka en Sumatra), heet het van dat land *Jāwa*, dat het is „grande, célèbre, où les navires se rendent à cause des nombreuses „drogues indiennes” (medicinale aromatica) ⁵⁾. Abūl Fidā (1273-1331 A.D.) noemt ditzelfde *Jāwa* — dat hij hiermede Noord-Sumatra bedoelt, moge blijken uit zijn mededeeling, dat Fanḫūr (Baros), waar men de beroemde kamfer wint, bij hem ten Zuiden van het eiland *Jāwa* gelegen is — „une grande île, célèbre par „l'abondance de ces drogues” ⁶⁾. Ibn Baṭūṭa (14e eeuw), over dit *Jāwa* sprekende, het land van de *lubān jāwī* (benzoë-gom), zegt: „De meeste aromatica komen van het binnenland, waar geen

gevolg dat Chō-p'o op *Sumatra* zou liggen, is er een positieve aanwijzing in den geciteerden tekst, die deze veronderstelling onwaarschijnlijk maakt. De groote marktplaats is er n. l. in het *Noorden* van Fo-tai gelegen. Deze Noordkust nu kan in het bericht alleen op Sumatra of Malaka gezocht worden. Immers als de lengte-as van het Schiereiland West-Oost gedacht is, is er inderdaad een „Noordkust” van Malaka (lees Oostkust); dit zou dan echter vanuit Zuid-Burma slechts te bereiken zijn geweest door Malaka eerst geheel om te varen en daaromtrent is in het bericht geen enkele aanwijzing te vinden.

¹⁾ FERRAND, pag. 56.

²⁾ *Çrivijaya*, pag. 56.

³⁾ FERRAND, pag. 156 en 152.

⁴⁾ *Çrivijaya*, pag. 65.

⁵⁾ *ibid.*, pag. 74.

⁶⁾ *ibid.*, pag. 74.

„Arabieren zijn, wel barbaren”¹⁾. Eredia, in de 17e eeuw over Lesser Jawa (Java Minor) sprekende, dat bij hem Ferlech (Pěrlak) Lambri, Basman (Pasei) enz. omvat en dus uitdrukkelijk Noord-Sumatra bedoelt, zegt dat „it contains an abundance of spices never seen in Europe”²⁾. En nog Rademacher (1824) noemt als hoofdproducten van Noord-Sumatra, *reukwerken* en goud!³⁾ Kan dit alles medegeholpen hebben, dezen „specerijen-lusthof” in vroegste instantie den dichterlijken naam „*Udyāna*” (= Lusthof) toe te kennen? Is *Daya* (= Udaya?), de naam van een landschap in N. W. Atjeh, nog een overblijfsel daarvan?

Vermoedelijk is zelfs een nog oudere naam van Atjeh bekend en wel reeds uit de 5e eeuw. Ik bedoel het tot nog toe niet geïdentificeerde Chineesche *Kin-t'o-li* uit de annalen van de Eerste Sung-dynastie (240-478 A.D.) of het *Kan-t'o-li* uit de Leang-annalen (502-556 A.D.), van welken naam het inheemsche equivalent is *Kandari* of *Kandali*. Geografische aanwijzingen voor de ligging van dat land bezitten wij niet. Reeds Ferrand heeft verband gezocht tusschen dezen naam en het Arabische *Kandāri* uit den tekst van Ibn Mājid van 1462 A.D.⁴⁾, dat daar z.i. Sumatra moet voorstellen. Een van zijn argumenten was, dat de Chineezzen het in de Ming-annalen gelijk stelden met *San-fo-ts'i*, dat volgens de gangbare opvatting in „Palembang gesitueerd behoort te worden”. „Les textes chinois... „ont reproduit inexactement une information authentique, à savoir „que Palembang n'est pas Kan-t'o-li, mais faisait partie du pays de „Kan-t'o-li”. Hoewel deze gedachtegang m.i. juist is, moet in zoverre het argument gecorrigeerd worden, dat *San-fo-ts'i* — dit zal in het volgende hoofdstuk uitvoerig worden betoogd — in den Ming-tijd *Malayu* voorstelde, dat praktisch bij de Chineezzen Sumatra heette te zijn. Dat met *Kan-t'o-li* speciaal *Atjeh* of *Noord-Sumatra*

¹⁾ H. VON MĚIK, *Ibn Baṭūṭa*, pag. 394. Aan de kust zaten dus wèl Arabieren, hetgeen overeenkomt met de mededeeling uit den Ming-tijd (H. R. pag. 124 noot 25), dat Atjeh „formerly was a Ta-shi country”. Reeds Kazwīnī (13e eeuw) deelt mede dat in zijn tijd „les marchands (arabes) „n'arrivent que jusqu'à ce pays (de Jāwa); toute autre région... leur est „inaccessible à cause de la grande distance et de la différence des religions”. (*Çrivijaya* pag. 69). ²⁾ MILLS, *EREDIA*, pag. 244.

³⁾ *Sumatra*, pag. 9/11. Zuid-Sumatra is bij hem het land van peper en tin; Midden-Sumatra o.m. van goud, kamfer en katoen.

⁴⁾ J. AS. 1919, pag. 238/241.

bedoeld kan zijn — Ibn Mājid's *Sin̄kil Kandārī* heeft tot in moderne tijden aan Atjeh toebehoord — zou ik willen afleiden uit de omstandigheid, dat ook Kan-t'o-li, evenals later Atjeh, bekend was om zijn „perfumes and medicines”, welke de vorst Gautama Subhadra in 502 A.D. met zijn gezantschap medegaf naar China ¹⁾. Ook in de Souei-annalen vindt men nog een boek vermeld over de tooverdrankjes van Kan-t'o-li ²⁾. In een 7e eeuwsch Chineesch medisch werk wordt Kan-t'o-li speciaal vermeld om zijn medicinale aromatica en ten slotte komt het in een Chineesch bericht van 820 A.D. voor als een van de vele Staten „beyond „the sea” ³⁾. De vorst van dit „sur une île de la mer du Sud” gelegen land, Che-p'o-lo-na-lien-t'o (*Īçvaranarendra?*), zond reeds in 454-464 A.D. een ambassade naar China ⁴⁾. Het land had de gewoonten van Fou-nan en Campa. Het innige contact met deze landen was een natuurlijk gevolg van de omstandigheid, dat het direct aan de groote Indië-China route lag, die over den Isthmus liep, welke landengte vermoedelijk nog in de 6e eeuw een bezitting van Fou-nan was. Nog zijn in het Atjineesch vele Campa-maleische woorden in gebruik. Dit buddhistische land zond nog ambassades in 519, 520 en 563 A.D.; het heeft waarschijnlijk steeds in nauw contact gestaan met den overwal i. c. met Chö-p'o en is, evenals dit land, in de 9e eeuw verdwenen uit de rij der zelfstandige machten. Eerst kwam het onder de overheersching van San-fo-ts'i — Kaḍāram, later onder San-fo-ts'i — Malayu, hetgeen in den Ming-tijd nog het geval was. Dat dit San-fo-ts'i derhalve in de Ming-annalen met Kan-t'o-li werd gelijk gesteld, zal wel zijn oorzaak vinden in de omstandigheid, dat voor de Chineezzen in dien tijd zoowel Malayu als Kan-t'o-li *Sumatra* beteekenden. Het is niet onmogelijk, dat Atjeh na den tijd van Edrīsī (1154 A.D.), die het nog tot Sribuza rekende, den naam van Jāwa verkreeg ⁵⁾, wjl het, na het verval van het centrale Maleische gezag, weer in voortdurende nauwe relatie stond met Kēḍah en

¹⁾ NOTES, pag. 185/7.

³⁾ GERINI, pag. 603 noot 1.

²⁾ FERRAND, J. AS. 1923, pag. 20/21. ⁴⁾ FERRAND, J. AS. 1919, pag. 238.

⁵⁾ Kazwīnī (13e eeuw) noemt het als zoodanig het eerst en wel als eindpunt van den Arabischen handel op China (*Çrivijaya* pag. 69) en zijn tijdgenoot Ibn Sa'id situeert Jāwa met de steden Lāmuri en Pançūr „au „sud des îles du Mahārāja” (ibid. pag. 71).

den ouden naam Chö-p'o (Yāva) van dien Staat deed herleven. Dit contact heeft zeker tot in de 17e eeuw voortgeduurd. Het waren weer de tweeling-rijken, die sedert den val van San-fo-ts'i beurtelings den ingang tot een belangrijken zeeweg beheerschten i. c. de Noordelijke invaart van de Straat van Malaka. Nog in recente tijden ¹⁾ werd het land „not governed by a King, but always by „a Queen, the males being excluded that inheritance by the laws „of the kingdom”. Dit mag overdreven klinken, doch het is een feit, dat nog tot in de 18e eeuw vorstinnen op den sultanstroom in Atjeh gezeten hebben, evenals in de Maleische Staten, zoodat het niet zoo ongeloofwaardig klinkt, als de Chineezzen in 674 A.D. van Chö-p'o (Kĕḍah) melden, dat „the people of this country took „as their ruler a woman, of the name of Sima. Her rule was most „excellent . . .”

Als de reiziger van de Nieuwe T'ang-annalen, na de Abstecher naar de groote marktplaats op de Noordkust van Atjeh, zijn tocht naar Chö-p'o voortzet, vanuit de op de Westkust van Malaka gelegen havenplaats Mo-ti-p'o, meldt hij van zijn wandeltocht: „in 16 dagen passeert men twee groote bergen, de *Tcheng-mi* en „de *Chö-ti*. Dan komt men aan het Rijk (i. c. Chö-p'o), waar- „van de vorst heet Çri Mahārāja. De gewoonten zijn er eender „als in Fo-tai. Als men de vallei van To-jong-pou-lo (Tanjong „Pura) oversteekt, komt men aan de plaats *Chö-p'o*. Nog 8 dagen „(Zuidelijker) voortlopende, komt men aan het Rijk (lees de „hoofdstad) *P'o-houei-kia-lou*”. Deze laatste naam stelt Pelliot gelijk aan *P'o-lou-kia-sseu* ³⁾, de plaats waarheen de hoofdplaats Chö-p'o volgens de Nieuwe T'ang-annalen tijdelijk overgebracht was door koning Ki-yen. In dat bericht staat „Oostelijk” verplaatst ⁴⁾, doch in verband met de gebruikelijke Chineesche orientatie van Malaka ware hiervoor „Zuidelijk” te lezen. Indien het bericht juist is, dat dit geschiedde in de jaren 742-755 A.D. zou de verplaatsing in den bloeitijd van Çrivijaya vallen ⁵⁾ en mogelijk het gevolg zijn van een tweede expeditie van dat Rijk tegen

¹⁾ GEMELLI CARERI'S Reis naar Napels in 1695, J. As. Soc. Mal. Br. XII 1934.

²⁾ NOTES, pag. 139. ³⁾ PELLIOT, pag. 225. ⁴⁾ NOTES, pag. 139.

⁵⁾ PELLIOT, pag. 225, noot 2. „Je ne sais d'où provient l'indication sur „l'époque du transfert”.

Chö-p'o¹⁾). In de in het bericht volgende beschrijving der nieuwe hoofdstad, vindt men de volgende typische bijzonderheden: „Het „dak van het koninklijk paleis bestaat uit gouden pannen en dat „van de keukens uit zilveren pannen; de zalen van het paleis zijn „versierd met schitterende parelen (van Mërgui?) en er zijn twee „vijvers met gouden oevers”²⁾. Brengt men dezen *goudrijkdom* in verband met den titel van den vorst n.l. Çrī Mahārāja, dan is het begrijpelijk, dat Pelliot de hoofdstad gelijk stelt aan het, door de Arabieren in de 9e tot de 13e eeuw beschreven *Zābaj*, dat voor hem echter ons Java is. M.i. had er integendeel slechts uit afgeleid mogen worden, dat de pracht van het latere Arabische *Zābaj* dezelfde was als die van dit veel oudere Chö-p'o, dat de Arabieren derhalve reeds, zij het bij overlevering, moesten kennen. Al hebben ons van hen geen gelijktijdige berichten over dit Yāva bereikt, het is in het geheel niet zeker of niet de latere Arabische berichten met een hysteresis van eeuwen *hetzelfde* land onder den naam *Jāba*, *Jāwaga* of *Zābaj* (*Zābag*) vermelden en beschrijven. Hierop komen wij in het volgende hoofdstuk terug.

Zoeken wij nu op onze kaarten naar een plaats, met een inheemschen naam gelijkend op het Chineesche *P'o-lou-kia-sieu*, die in den ouden tijd een voorname rol heeft gespeeld en verder op Malaka's Westkust gelegen is op ongeveer 8 dagen loopens (i.e. ± 160 km) Zuidelijk van het Chö-p'o op 6° NBr., dan vinden wij er den naam *Baruas*, welke er een aannemelijk fonetisch equivalent van is of liever, welke naar Chineesche ooren voldoende overeenkomst vertoonde met den klassieken naam van den wereldvermaarden haven *Bhārukaccha* in Noordwest-Indië, dat zij er een gelijke transcriptie voor gaven.

Het 8ste eeuwse *Baruas*, thans een plaatsje van geen beteekenis meer, is gelegen aan een verslibden delta-mond van de machtige *Perak-rivier*, op $\pm 4 \frac{1}{2}^\circ$ Noorderbreedte. Nog op de 18e eeuwse kaarten van Malaka kan men de beide voor naamste delta-armen van de *Perak-rivier*, aan welker Noordelijke tak het oude *Baruas* lag, zien aangegeven³⁾. In de traditie van

¹⁾ De eerste expeditie, waardoor Sañjaya verdreven was, moet n.l. vóór 732 A.D hebben plaats gehad. ²⁾ PELLIOT, pag. 226.

³⁾ Reeds op de MERCATOR kaart van 1587 A.D. zijn de twee diepe zeearmen aangegeven, welke het eiland „Pera(k)” omsluiten en aan de Noordelijke

Perak ¹⁾ wordt de achteruitgang van de antieke handelsstad aan de dichtslibbing van den deltamond geweten. „Situating on that estuary „Bruas possessed an ideal capital . . . the modern village is many „miles to the seaward of the old site . . . one must believe the local „tradition, that the rice-fields of Dëndang were once a harbour”. Maleiers zeggen, dat op deze plaats vroeger vele kleine Buddha-beelden werden gevonden, welk bericht in overeenstemming is met het Arabische, bij Ferrand aangehaalde: „le roi de Jāba adore „les images de Buddha” ²⁾. „Legend declares, that the lost town „was so large, it took a cat three months to do the circuit of the „roofs” (vergelijk deze traditie met die van de stad Çrīvijaya). . . „Bruas has survived in fact and in myth, because it was the spot „from which those great Malay imperialists, the bandaharas of old „Malacca, needled the way for the present Perak dynasty”.

Een ander detail uit de omgeving van Baruas, n.l. de legendarische „drumming-ground” (tanah gëndang), die aan Baruas' niet geëxploreerde kalkgrotten is verbonden ³⁾, welke vroeger op een eilandje in de Perak-delta hebben gelegen, wordt door de Arabische kroniekschrijvers geassocieerd met Zābaj. Ibn Khor-dādzbēh (844-848 A.D.) noemt dit eiland „Braṭāyil, qui chaque nuit „retentit du son des instruments à cordes et des tambours. Les „navigateurs prétendent que l'Antéchriste y demeure” ⁴⁾. L'Abbrégé des Merveilles, het boek, dat Wāṣif-Sāh tegen het jaar 1000 A.D. samenstelde, herhaalt deze beschrijving bijna woordelijk ⁵⁾.

Uit het voorgaande blijkt wel, dat aangezien èn Takuapa of Mo-ti-p'o, èn Baruas plaatsen zijn op de Westkust, de geheele tocht via Chō-p'o langs die kust is gemaakt ⁶⁾ m.a.w. dat de

waarvan „Baroès” gelegen is. Op de kaart van OTTENS (Amsterdam ± 1770 A.D.) „Le Royaume de Siam”, heet de Noordelijke delta-tak „Songi Boroas”, zonder dat de plaats zelf is aangegeven, terwijl op de kaart van NICOLAUS VISSCHER (Indiae Orientalis) wel de plaats „Baruaz” is aangegeven, doch niet een naam is gegeven aan den Noordelijken delta-tak.

¹⁾ WINSTEDT and WILKINSON, *History of Perak* pag. 6.

²⁾ FERRAND, pag. 28. ³⁾ WINSTEDT and WILKINSON, *ibid.* pag. 6.

⁴⁾ FERRAND, pag. 29. ⁵⁾ *ibid.*, pag. 153.

⁶⁾ Een oversteek van Takuapa, eerst naar de Oostkust en dan van deze kust terug naar Baruas op de Westkust, had uiteraard veel langere reisduren opgeleverd.

gezochte hoofdplaats *Chö-p'o* op *Malaka's Westkust* moet gelegen zijn, waarmede de tevoren gestelde vraag t.a.v. de situatie van *Chö-p'o* beantwoord is. Deelt men nu den afstand Baruas — Takuapa ongeveer in drie stukken (het geografische breedteverschil tusschen de beide plaatsen bedraagt $9^\circ - 4\frac{1}{2}^\circ = 4\frac{1}{2}^\circ$) dan komt men op het Noordelijk einde van het eerste derde part — d.w.z. op den afstand van de in het bericht opgegeven 8 dagreizen Noordelijk van Baruas — ongeveer op $4\frac{1}{2}^\circ + 1\frac{1}{2}^\circ = \pm 6^\circ$ NBr. i.e. ongeveer aan de monding van de Kědah-rivier *ter plaatse van de tegenwoordige hoofdplaats Kědah* (Alor Star op $6^\circ 10'$ NBr.) en dat blijkt dan inderdaad een situatie op te leveren, die mede aan het meergenoemde astronomische gegeven der T'ang-annalen voldoet. De naam der toenmalige hoofdstad van Ho-ling (*Chö-p'o*) was derhalve zoowel *Chö-p'o* als het *Kie-tch'a* van Yi-tsing, of liever, de hoofdstad droeg den rijksnaam *Chö-p'o* en tevens den plaatselijken naam *Kie-tch'a* (Yi-tsing) of wel *P'o-lou-kia-sseu* (na 750 A.D.), al naar gelang van de plaats die momenteel hoofdzetel des Rijks was. Gaat men tenslotte, voor de contrôle van voorgaande aannamen, uit van de resultaten, die onafhankelijk daarvan werden bereikt n.l. van de zonnewijzer-waarneming, die de ligging van de hoofdplaats *Chö-p'o* op ongeveer 6° NBr. bepaalde en van het gegeven dat de afstand *Chö-p'o* — *Mo-ti-p'o* ongeveer twee maal zoo lang was als die van *Chö-p'o* — *P'o-lou-kia-sseu* (geogr. breedteverschil Kědah — Baruas ongeveer $1\frac{1}{2}^\circ$) dan moet *Mo-ti-p'o* op ongeveer $6^\circ + 2 \times 1\frac{1}{2}^\circ = 9^\circ$ NBr. gelegen zijn, eenzelfde resultaat als voor deze plaats bereikt werd door den afstand Burma's Zuidkust — *Mo-ti-p'o* — *Fo-tai* in de vereischte vaart-étappen te splitsen. Hiermede wordt dus tevens bevestigd, dat de terugreis van *Fo-tai* naar den vasten wal van Malaka geschied is naar *Mo-ti-p'o* (Takuapa) en niet naar *Chö-p'o*, zooals het bericht in de T'ang-annalen abusievelijk vermeldde. Daarenboven is een nieuwe bevestiging gevonden van de reeds t.a.v. Ho-ling geponeerde stelling, dat de Hals van het Schier-eiland, waarop Takuapa gelegen is, *niet* met den naam Ho-ling (*Chö-p'o*) werd bestempeld!

Er zijn tenslotte nog ondergeschikte aanwijzingen te vinden in het bij Pelliot aangehaalde bericht, welke de keuze van de hier aangegeven situatie van de hoofdstad versterken. Kědah heet thans Sai Buri; deze Siameesche naam dateert uiteraard eerst van na

de 13e eeuw. Het schijnt als een vertaling van het Maleische Tanjong Pura aanvaardbaar, want „sai” moet zooveel beteekenen als „zandplaat, zandige aangroeiing (van een oever)”. Indien dit juist is, zou de naam van de „vallei van To-jong-pou-lo” verklaarbaar worden als de vallei van de Saiburi- of Kěḍah-rivier. De hoofdstad Chō-p’o lag derhalve nabij de Noordgrens van het Rijk, want eerst bereikte men (de grens van) Chō-p’o en als men de vallei van de Kěḍah-rivier was overgestoken, belandde men in de hoofdstad Chō-p’o. Van de namen van de beide bergen, welke de wandelaar, volgens het bericht op zijn langen tocht van Takuapa opmerkt, is er vermoedelijk één terug te vinden n.l. de *Chō-t’i*. Men passeert n.l. ten Noorden van Kěḍah een berg, die thans nog den naam draagt van Bukit (Putri) *Yatee*. „On the mountains is „the district *Lang-pi-ya*, where the king of Chō-p’o frequently „goes to look at the sea”, zoo melden voorts de Nieuwe T’ang-annalen ¹⁾. Uit de Oostelijk van Kěḍah gelegen bergen ontspringt de *Rambai*-rivier en mondt bij Kěḍah in de Sungai Kěḍah uit; deze naam Rambai of Rambia zou een passend fonetisch equivalent zijn van *Lang-pi-ya*. Al deze kleinere bijzonderheden worden slechts mede aangevoerd, wijl de overeenstemming van de tegenwoordig nog gebezigde namen ter plaatse met de zoo vele eeuwen vroeger gemelde Chineesche, meer dan toevallig schijnt.

De in de T’ang-annalen vermelde reis van de Irawadi-delta naar *Kěḍah*, werd derhalve gemaakt via een, naar den naam niet meer terug te vinden, haven Mo-ti-p’o op de Westkust van de Landengte in de omgeving van *Takuapa*, met een Abstecher naar een haven op de Noordkust van *Atjeh*. Van Mo-ti-p’o werd in 14 dagen loopens *Kěḍah* bereikt en nog 8 dagen Zuidelijker *Baruas*.

De identiteit van het oudste *Chō-p’o* met Fa-hien’s *Ye-p’o-ti*, dat een correcte transcriptie van *Yāvadvipa* is²⁾, zal blijken ook geografisch juist te zijn, doch Pelliot’s gelijkstelling van *Yāvadvipa* met ons Java berust feitelijk alleen op de algemeen aanvaarde, verkeerde interpretatie van Sañjaya’s op Java gevonden inscriptie

¹⁾ NOTES, pag. 139. Hij identificeerde Chō-p’o nog met *Java* en kwam daardoor tot de conclusie dat *Lang-pi-ya* gezocht moest worden nabij Imogiri! (pag. 141). ²⁾ PELLIOT, pag. 274.

van 732 A.D., waar ook deze geleerde de dupe van is geworden ¹⁾. Daarin wordt n.l. *niet* gesproken over Yāvadvīpa, *alsof Sañjaya er zich op bevond*, toen hij op den Wukir den Liṅga-tempel stichtte en, ter vastlegging van dit feit, voormelde inscriptie deed vervaardigen, doch over het Yāvadvīpa, waar zijn geslacht *vóór zijn migratie naar Java* een rol speelde. In de 7e strofe spreekt hij n.l. van een Yāvadvīpa, rijk aan goudmijnen, dat er „was” ²⁾. Hiermede bedoelde hij het gulden Yāvadvīpa *van weleer*, „het voortreffelijke, onvergelykelijke eiland, uitmuntend vruchtbaar in koren en andere zaden, rijk aan goudmijnen” (strofe 7) ³⁾, dat ook in het Rāmāyaṇa reeds vóór het begin van onze jaartelling vermaard was: „het goud- en zilvereiland, rijk aan goudmijnen” ⁴⁾. Daar (in Chō-p’o) was (in de 7e eeuw) het miraculeuze heiligdom van Çambhu. Inderdaad is dat Çiva-heiligdom niet de liṅga-tempel van den Wukir, zooals Krom zich reeds afvroeg; het stond echter niet elders op Java, zooals deze geleerde vermeende ⁵⁾, maar op Yāvadvīpa! In de 8ste en 9e strofe wordt vervolgd, dat het op dat veelgeprezen eiland Yāva was, dat Sannaha regeerde en stierf. Daar was het ook, dat Sañjaya hem opvolgde (strofe 10) en *niet* op Java! Daar was het (strofe 12) dat „het volk, zonder beducht te zijn voor roovers of andere gevaren

¹⁾ Ibid. pag. 317. Als Schlegel op grond van Chineesche beschrijvingen van den goudrijkdom van Chō-p’o er de voorkeur aan geeft om in dat land *Sumatra* of *Malaka* te zien, vraagt PELLIOU, die daar de inscriptie van Sañjaya tegenoverstelt: „Peut-on demander aux descriptions chinoises „d’être plus exactes que les inscriptions?” Op het zelfde standpunt stelt KROM zich, als FERRAND ten gunste van *Sumatra* pleit. „De meerdere „aanwezigheid (van goud) op Sumatra mag geen bewijs tegen Java zijn, „waar een oorkonde van Java zelf speciaal de daar voorkomende goudmijnen (cursiveering van Kr.) memoreert”. (pag. 63).

²⁾ KERN (V.G. VII pag. 122 noot 2) vestigde reeds de aandacht op deze schijnbare fout; hoewel de woorden „er is” evengoed in de versmaat pasten, was er aan „er was” de voorkeur gegeven, zonder dat Kern verklaren kon waarom.

³⁾ Straks zullen wij zien, dat speciaal Kēdah bedoeld moet zijn, een van de goud-produceerende Staten van het Maleische Schiereiland, die zich van de andere onderscheidt door zijn betrekkelijken vrijdom van bergland en daardoor buitengewoon geschikt is voor het telen van *graangewassen*.

⁴⁾ Straks zal blijken dat Sañjaya terecht het verschil maakte tusschen zijn Yāvadvīpa en het *klassieke* Yāvadvīpa van het Rāmāyaṇa.

⁵⁾ KROM, pag. 124.

„zich te slapen legt op den grooten weg”. De veiligheid was er (uiteraard) even zoo groot als te *Chö-p'o*, toen daar in 674 A.D. koningin Sima volgens de Nieuwe T'ang-annalen regeerde en waar „even things dropped on the road were not taken up” ¹⁾.

De goudmijnen van Malaka, van het bijkans mythische *Chryse Chersonesos* van Ptolomeus, waren zelfs nog vóór die van het andere (het Sumatraansche) *Suvarṇadvīpa* beroemd en ons Java kon daar weinig of geen aanspraak op maken. Sañjaya emigreerde uit *Chö-p'o* naar Java, toen zijn dynastie daaruit verdreven werd door Çrivijaya ²⁾, al blijkt niet dat Çrivijaya zich in Kēḍah definitief heeft weten te vestigen. Immers, volgens de T'ang-annalen ³⁾, zond *Chö-p'o* — toen van *Bruas* uit — nog gedurende anderhalve eeuw daarna gezantschappen naar China. Dit verklaart ook het verhaal van Sañjaya's voortgezette strijd tegen dien aartsvijand in de tamelijk verwarde Tjarita Parahyangan; hij vecht er tegen Çrivijaya, Campa en Camboja en na deze landen overwonnen te hebben, keert hij (weer) terug naar Java. Vermoedelijk zal de werkelijkheid wel het best benaderd worden, als men aanneemt, dat Sañjaya vanuit *Chö-p'o* deze krijgstochten ondernam en het tenslotte aflegde, waarop hij vluchtte naar Java. Een van deze raids van *Chö-p'o* kan bedoeld zijn bij Abū Zayd (916 A.D.), als deze verhaalt van een der „anciens rois” van het eiland *Jāvāga* (*Zābaj*), die den hoogmoedigen vorst van Khmer overrompelde en ontvoerde; dit eiland *Jāvāga*, dat volgens hem 10 dagen varens Zuidelijk van Camboja gelegen was, moet n.l. geografisch Zuid-Malaka zijn geweest. Het is ook niet onwaarschijnlijk, dat hetzelfde *Chö-p'o* bedoeld is in de inscriptie van Sdok Kak Thom met het *Javā*, waarvan Jayavarman II van Camboja zich in 802 A.D. losmaakte, door het instellen van zijn Devarāja-cultus en wel gebruikmakende van de verzwakking van dit Rijk door de herhaalde aanvallen van Çrivijaya in den loop der 8ste eeuw. Dit

¹⁾ NOTES, pag. 139. Reeds Rouffaer (Bijdr. 74, 1918 pag. 150) heeft op deze overeenkomst de aandacht gevestigd, doch, tengevolge van de gangbare, onjuiste interpretatie van Sañjaya's inscriptie, in Sima een koningin van *Kēḍu* gezien.

²⁾ Of zooals Sañjaya dit in strofe 7 van zijn inscriptie euphemistisch uitdrukt: „(toen) het (*Yāvadvīpa*) door de onsterfelijken in bezit (was) „genomen”. ³⁾ NOTES, pag. 140.

Javā was ook naar de meening van Ferrand ¹⁾ en Finot ²⁾ Malaka — Yāvadvīpa, hetgeen Coedès ³⁾, die met Bosch prefereert er ons Java in te zien, betwijfelt; „mais cette question ne pourra être „définitivement résolue que lorsqu'on saura ce qui s'est passé au „8me siècle et en quoi consistait la dépendance du Cambodge vis „à vis de Java, à laquelle mit fin l'institution du culte du Devarāja „par Jayavarman II”. Doch van Camboja's afhankelijkheid van ons Java is in de geschiedenis niets bekend en van zijn afhankelijkheid van Zuid-Malaka — althans bij overlevering — wel!

Fa-hien's reisbericht meldt, dat hij, van Ceylon uitvarende, in 414 A.D. in *Ye-p'o-ti* belandt, waar hij 5 maanden verblijft, om er dan zijn reis naar China voort te zetten. Laat ons nagaan, waar dit *Ye-po'-ti* gelegen kan zijn ⁴⁾.

Fa-hien's onfortuinlijke reis van Ceylon naar *Ye-p'o-ti* duurt 90 dagen, dus, vergeleken met den normalen reisduur van Ceylon naar Malaka, twee à drie maal te lang ⁵⁾. Hij vaart slechts 2 dagen *in de goede richting*, als er dan gedurende 13 dagen een storm woedt, waarbij het schip lek geslagen wordt en op een eiland op het strand gezet moet worden, voor de noodige reparaties. Na de afvaart blijft het stormachtig en de lucht bewolkt, zoodat men geen peilingen kan doen. Aangezien op deze zee vele piraten zwerven, blijft men met den (in de Golf van Bengalen heerschenden) wind meedrijven, totdat ten langen leste helder weer

¹⁾ J. AS. 1919, pag. 187/8; alleen voegt FERRAND er abusievelijk aan toe: „il s'agirait du royaume de *Çrivijaya*, qui occupait alors une partie „de la péninsule”, t.w. Ligor sedert ± 750 A.D. Abū Zayd, die *Sribuza* reeds kende, had dan echter niet gemeld dat het een der vroegere koningen van *Zābaj* was, die Khmer had lastig gevallen. FERRAND wist echter toen niet beter dan dat *Zābaj* = San-fo-ts'i = *Sribuza* was.

²⁾ BEFEO XXV, pag. 293. ³⁾ BEFEO XXVIII, pag. 117.

⁴⁾ PELLLOT's identificatie op taalkundige gronden van het land *Ye-tiao* met Yāvadvīpa — er is geografisch alleen van bekend, dat het „au-delà „des frontières du Je-nan” (Noord-Annam) is gelegen — wordt bestreden door TOYOBASHI FUJITA (*Mémoires of the Faculty of Lit. and Pol.*, Taihoku Imp. Univ. vol. 1 no. 1), die het gelijkstelt met *Yeh-tiao* of *Szu-tiao* of wel Ceilon (*Sihadvīpa*). FERRAND (J. As. 1916 pag. 528) daarentegen komt eveneens tot de conclusie dat het ons Java voorstelt. Aangezien deze strijd zich uitsluitend op het gebied der fonetiek beweegt, kan er hier verder over worden gezwegen. ⁵⁾ NOTES, pag. 131/3.

aanbreekt. Daardoor kunnen zij *den juisten koers* weer vatten en komen tenslotte op Ye-p'o-ti aan¹⁾). Aangezien van Ceylon uit naar het Oosten moest gevaren worden, moet onder „de juiste koers” de richting West-Oost verstaan worden. Als verder Fa-hien niet meldt, dat hij in Ye-p'o-ti een land gevonden heeft, waar hij feitelijk *niet* behoorde te wezen, mag uit deze beide gegevens de conclusie getrokken worden, dat hij tenslotte op den goeden weg was gebleven, die in de 5e eeuw van Ceylon naar China over *Malaka* moest gaan en niet over ons *Java*. Aangezien Fa-hien voorts niet om *Malaka* is heengevaren — hij had er dan immers niet, op het einde van zijn reis West-Oost varende, kunnen landen — moet hij via zijn omzwervingen in de Golf van Bengalen, waar inderdaad vele piraten waren, tenslotte wel op een *Westkust*, i.c. die van *Noord-Malaka*, geland zijn en in de 5 maanden van zijn verblijf zich middels een van de toen druk begane landwegen naar de Oostkust hebben begeven. Dat hij niet op *Java* is beland — via den Indischen Oceaan en Straat Sunda — wordt bevestigd door het verslag van het verdere reisverloop. Ware hij n.l. van *Java* vertrokken voor Canton, dan was zijn schipper zeker niet in *Noord-Oostelijke* richting afgevaren en had hij dezen goeden koers bij helder weer niet *ruim een maand* kunnen handhaven. Hij zou lang vóór dien op Borneo gestuit zijn of had in den beginne *Noordwaarts* moeten varen²⁾). Het verdere verloop van het wederom onfortuinlijke vervolg van

¹⁾ GERINI (pag. 604-609) vergeet juist dit belangrijke slot van het eerste deel van Fa-hien's reis: zijn verklaring, dat de Zuid-Westerstormen die in het najaar in de Golf van Bengalen woeden, juist in de maanden van Fa-hien's reis, dezen pelgrim verplichtten van Ceylon een grooten Noordwaarts gericht boog door die Golf af te leggen, klinkt zeer aannemelijk. Als Gerini hem echter ten slotte laat landen op Sumatra's *Oostkust* in de nabijheid van Jambi of Palembang — hem dus de Straat van Malaka nog over de volle lengte laat doorvaren en alle goede havens op Malaka's Westkust in letterlijken en figuurlijken zin „links laat liggen” — wordt zijn reconstructie van Fa-hien's route wel wat erg onwaarschijnlijk.

²⁾ Volgens de Souei-annalen (518-617 A.D.) moest men om van Tonkin naar Java (P'o-li) te varen in *Zuidelijke* richting koers zetten (NOTES pag. 205). Hoogstens lag Java in het Chineesche kaartbeeld Zuid-Oost van Canton, zoodat Fa-hien, van Java afvarende, Noord-Westwaarts had moeten gaan.

de zeereis doet er voor dit betoog niet toe. Al zijn er derhalve uit Fa-hien's uitvoerige reisbericht niet meer positieve bewijzen te putten dat Ye-p'o-ti *Malaka* voorstelt, zeker is er geen aanleiding om er met groter waarschijnlijkheid uit af te leiden, dat hij via ons *Java* zou gereisd zijn. In verband met de overige aanwijzingen, dat het 5e eeuwse Kēlatan op *Chō-p'o* heet gesitueerd, dat het 6e eeuwse Tch'e-t'ou, dat met de omgeving van Patalung kon worden geïdentificeerd, eveneens op ditzelfde *Chō-p'o* ligt, is de waarschijnlijkheid zeer groot, dat het 5e eeuwse *Yāvadvipa* van Fa-hien hetzelfde land als het 5e eeuwse *Chō-p'o*, i.e. *Malaka*, voorstelt. Guṇavarman, de buddhistische Kaçmirische monnik, die tot 424 A.D. te *Chō-p'o* verblijft, vanwaar hij naar China beroepen wordt, alwaar hij via Campa arriveert, is dan evenzeer van Ceylon via *Malaka* daarheen gegaan. Dit blijkt trouwens in die eeuwen de normale route naar China te zijn; toen de straat van *Malaka* nog niet of slechts bij hooge uitzondering bevaren werd,¹⁾ werd de reis via Kra, Trang, Kēḍah of een der andere gebruikelijke beginpunten der overwegen op *Malaka's* Westkust gedaan en eerst later — men vergelijk de reizen van Yi-tsing in de 7e eeuw — via de Straat. Vermoedelijk zal Fa-hien via *Ligor* zijn gepasseerd en Guṇavarman via *Kēḍah*; de eerste ontmoet weinig geloofsgenooten (hinayānisten) en veel kettersche brahmanen, de tweede reist via een zuiver buddhistische stad, een tegenstelling die welhaast niet te verwachten zou zijn, in de korte spanne tijds van 10 jaren, indien de beschrijvingen van beide monniken op *dezelfde* stad zouden slaan²⁾.

Het is op grond van de identiteit van *Yāvadvipa* = *Ye-p'o-ti* = *Malaka* en het feit, dat Ptolomeus' bericht uit 132 A.D. dateert, dus mede waarschijnlijk, dat de route in de 2e eeuw eveneens over

¹⁾ Men vergelijk de reis in de 5e eeuw van den mahānāvika Buddhagupta van Raktamṛtika (Tch'e-t'ou) op *Malaka's* Oostkust naar het Noorden van de prov. Wellesley op *Malaka's* Westkust, waar zijn inscriptie werd gevonden; blijkens den heilwensch aan het slot ervan gemeld (vgl. de interpretatie van Chhabra), bleek deze reis niet zonder gevaren!

²⁾ Voor een bevestiging van den genoemden religieuze status van Kēḍah (*Chō-p'o*) zie men tevoren onder Ho-ling en Baruas; voor dien te *Ligor*, zie men verder in dit hoofdstuk onder *Ligor* (*Laṅkasuka*).

Malaka liep en dat hij *dit* eiland *Iabadiou* heette, een reguliere Grieksche transcriptie voor den naam *Yāvadvīpa*; men passeerde de tusschen de keerkringen gelegen hoofdplaats *Argyrè* — de zon stond er twee maal 's jaars in het zenith — „op de Westkust „van het eiland, dat buitengewoon vruchtbaar is en zeer veel goud „produceert”. Straks zal blijken dat met *Argyrè* dezelfde hoofdstad *Ligor* (*Nagara*) wordt bedoeld ¹⁾. Ptolomeus situeert *Iabadiou* op 8°30' *Zuiderbreedte*. Men zou dus om zijn geografische ligging in eerste instantie geneigd zijn hierin eer ons *Java* te zien dan iets anders, doch op deze schijnbare nauwkeurigheid kan in het geheel niet worden afgegaan ²⁾. Overigens liggen op dezelfde *Zuiderbr.* de drie (?) *Sindai* en de drie (?) *Sabadibai*, welke gezamenlijk eveneens ons *Java* kunnen voorstellen en dan *niet* zoo onjuist zouden zijn gesitueerd. Ptolomeus bevolkt zoowel deze *Sindai* als de *Sabadibai* met menscheneters, het eenige wat hij er van mededeelt. Daarentegen ligt *Kattigara*, dat een haven is van *Sinai* (*China*), mede op ongeveer gelijke *Zuiderbr.* en liggen de 5 *Barousai* (klaarblijkelijk het „eiland” *Baros* of de nabij die kust gelegen eilanden voorstellende) op 5°20' *Zuiderbr.*, terwijl ze op onze kaarten op het *Noordelijk* halfrond gelegen zijn. Wij moeten derhalve veeleer aan het *goudvoortbrengen* als karakteristiek voor *Iabadiou* waarde hechten voor een identificatie ervan en dit *Iabadiou* dus op het *Gouden Schiereiland* zoeken, waar reeds van de vroegste tijden af goud gewonnen werd ³⁾. Niet alleen heeft Ptolomeus den naam *Iabadiou* aan het *Rāmāyāna* ontleend, ook met 's lands *voortbrengselen* is dit het geval. Als het Epos vermeldt, dat *Yāvadvīpa*

¹⁾ De provincie *Ligor*, die zoo buitengewoon vruchtbaar was in den tijd van Ptolomeus, is het nog. Van de totale bevolking van 300.000 zielen leven er thans nog zeker „200.000 in the great fertile plain 2 days „west of the mountains . . . It is intensely rich with well watered plains „on both sides of the hills; the watersupply is never short, for the mountains catch the rains of both monsoons . . . it is growing more rice „than any province of Siam, and the cultivation is increasing every year; „it feeds more cattle than probably all the States south of it combined „ . . . ” (SMYTH II pag. 128/9). ²⁾ KROM, pag. 58.

³⁾ Men denke aan de bijkans prehistorische goudmijnen van *Pahang* „on a scale which has no counterpart in southern Asia” en aan de eeuwenoude „Gouden Stad” (*U Thong*) op de grens van *Burma* en *Siam*, die veel goud produceerde (HARVEY, *History of Burma* pag. 310/11).

„het eiland van goud en zilver is”¹⁾, zegt Ptolomeus dat het veel „goud produceert” en dat zijn hoofdstad „Argyrè” (= zilver) heet²⁾. Volgens de Nieuwe T’ang-annalen (618-906 A.D.) worden beide metalen geproduceerd door Chö-p’o³⁾. Deze traditie wordt in de Song-annalen (906-1279 A.D.) getrouw voortgezet, als Chö-p’o reeds duidelijk ons Java beteekent⁴⁾. Als Yi-tsing, die Çrivijaya zoowel op Malaka als op Sumatra gekend heeft, spreekt van „Kin-tcheou” (Goud-eiland), dan behoeft hij daarmee dus niet uitsluitend Sumatra (Pulau Mas) te bedoelen⁵⁾. Als overigens Bīrūnī (± 1030 A.D.) in zijn „Indië” spreekt van de eilanden van „Zābaj” als de „Goud-eilanden”, dan preciseert hij dit in zijn „Livre de l’Instruction sur les Principes de l’Astrologie” door te zeggen, dat het „l’île du Zābaj” is, dat „goud in zich bergt”, hetgeen hij *niet* vermeldt van „l’île de Sribuza”, dat hij in één adem noemt⁶⁾. In ieder geval is in al deze berichten de keuze slechts te doen uit Sumatra en Malaka⁷⁾, en die valt voor deze vroege tijden en op grond van het voorgaande, ten gunste van *Malaka* uit.

Het is niet onaardig om de berichtgeving in de oude literatuur op deze *goud- en zilver*productie van Malaka eens na te slaan en de verwarringen te zien ontstaan. In het Rāmāyāna heet Yāvadvīpa

1) Oeroude zilvermijnen van eenige beteekenis vindt men alleen in het *aller-noordelijkste* deel van de Landengte in Siam.

2) KROM pag. 60 acht het niet uitgesloten dat een Indisch woord „ten onrechte door zilver is vertaald”. Vgl. ook GERINI pag. 40 noot 3: „In fact Ptolomy is perfectly silent as to *silver* being found at Argyrè. Though he mentions *gold* among the productions of the surrounding country, he does not say a word in regard to the less noble metal.” Inderdaad, doch ik vraag mij af of Ptolomeus, in het geval hij de onbegrepen plaatsnaam *niet* had overgezet met „zilver”, niet had vermeld, dat Iabadiou veel „goud en zilver” voortbracht.

3) Naast *olifanten*, die evenmin in historischen tijd op Java voorkwamen.

4) Çrivijaya, pag. 119.

5) Aangezien tot nog toe Çrivijaya uitsluitend op Sumatra is gesitueerd, was deze idee verklaarbaar. Vooral de *latere* berichten (VALENTIJN, *Beschrijvinge van Sumatra* pag. 5 meldt den „overvloed van goud” in Atjeh; RADEMACHER’S *Sumatra* pag. 9/11 zegt dit van Noord- en Midden-Sumatra) spreken van *Sumatra’s* goudrijkdom. 6) FERRAND, *J. As.* 1923, pag. 2 en 4.

7) Java is er immers in geen geval mede bedoeld; vgl. het tevoren over het Yāvadvīpa van Sañjaya medegedeelde.

rijk aan goud en zilver; aangezien, zooals reeds gezegd, zilver voornamelijk in het Noordelijkste deel van het Schiereiland voorkomt — dit wisten de Chineezzen reeds vóór de 3e eeuw — moet het oudste Yāvadvīpa zoowel het „Eiland” als de „Hals” omvat hebben. In de taaie Arabische berichtgeving, waarin Yāvadvīpa met Zābaj of Jāwaga wordt aangeduid, blijkt deze opvatting nog bij Al-Faḫīh (902 A.D.) te bestaan, want Zābaj grenst bij hem aan Rahmā (Zuid-Burma) ¹⁾. In de oudste Chineesche geografie werd Malaka in verschillende onderdeelen gesplitst. Uit de door Pelliot vertaalde berichten is de volgende indeeling van het Schiereiland op te maken ²⁾.

In het meest Noordelijke deel vindt men in de 3e eeuw vermeld het land *Kin-lin*, het „Gouden Grensland” ³⁾ of *Kin-tchen* (transcriptie van skrt. kañcana = goud?), dat *zilver* produceert (zie Kaart no. II). Het grenst aan de Golf van Siam, welks Noordelijk deel in dien tijd heet „de Groote Golf van Kin-lin”. De zilver-afvoer naar China had dus gewis over deze zee plaats; die naar Indië over land naar de Westkust-havens Tavoy of Mergui, waar overwegen van de Oostkust heenleidden. In dit land (*Kin-lin*) vindt men nog in overvloed de groote olifanten, die men reeds in de 3e eeuw ving om ze als lastdieren te gebruiken; het is er praktisch *nog* het eenige transportmiddel. Yi-tsing bezigt in de 7e eeuw in zijn geschriften de landsnamen *Kin-lin* en *Kin-tcheou* (skrt: Suvarṇadvīpa) en bedoelt daarmee vermoedelijk resp. *Noord- en Zuid-Malaka*, het eene specifiek *zilver* en het andere overwegend *goud* produceerende land. Dat deze deelen van het Schiereiland met bijna gelijken naam reeds vroeger samengroeiden tot één „Zilver- en Goud-eiland”, is niet te verwonderen. Nu eens heette het *Yāvadvīpa*, dan weer *Suvarṇadvīpa*, den naam die later mede op Sumatra toegepast werd, toen daarvan de

¹⁾ FERRAND, pag. 64 „Il y a dans l'Inde un pays appelé Rahmā qui „se trouve sur la côte. A coté de ce royaume se trouve la contrée de „Djāwaga dont le roi est appelé Mahārāja”. Bij FOURNEREAU (*Le Siam Ancien*, vol. I pag. 50/52) vinden wij vermeld, dat in de Annalen van Luang Phrabang het land Yava (i. c. Yavanadeça) wordt gesitueerd in het Noorden van het Schiereiland en dat dit land grenst aan Ramañyadeça, dat het tegenwoordige Pegu en een deel van Burma omvatte

²⁾ De ondervolgende geografische verklaring wijkt op meerdere punten af van PELLIOT's interpretatie. ³⁾ BEFEO 1903, pag. 266 noot 5.

goud-productie bekend werd. Als Yi-tsing in de 7e eeuw over Che-li-fo-che (Çrivijaya) spreekt en het tot twee malen toe Kintcheou heet¹⁾, heeft hij het over het *nog niet verplaatste* Çrivijaya te Kĕlatan op Malaka; hij arriveert er tenminste beide keeren rechtstreeks vanuit China. Drie eeuwen later is het nòg Malakka, dat onder den naam van *Suvarṇadvīpa* wordt vermeld als de verblijfplaats van Candrakīrti, den buddhistischen hoogepriester bij wien Dipaṅkara voor 12 jaren in de leer gaat²⁾. Dit hoofdkwartier van het buddhisme is dan echter het op Malaka gelegen Çailendra-rijk *San-fo-ts'i*, dat, zooals wij in het volgende hoofdstuk zullen zien, op het eind van de 9e eeuw eveneens den naam van *Suvarṇadvīpa* droeg. Weer ruim 4 eeuwen later echter noemt Nuwayrī (± 1332 A.D.) Fanšūr (Baros) *Suvarṇabhūmi*³⁾, denzelfden naam, dien men in de inscriptie aantreft op het voetstuk van het Amoghapaça-beeld van Kṛtanāgara, dat voor *Malayu* bestemd was in 1286 A.D.; een synoniem daarvan bezigt Adityavarman in 1387 A.D. in zijn koningstitel, t.w. *Kanakamedinindra*, Heer van het Goudland. In de oude geografie bestonden aldus meerdere Insulae Auri, doch ons Java heeft daar *nimmer* toe behoord.

Het zilver-produceerende land Kin-lin lag 1000 li⁴⁾ dichter bij Fou-nan dan het Rijk *Tiouen-Siun* of *Touen-Souen* (zie Kaart No. II). Deze „Kaap” of „*Tanjong*” — is dit laatste niet het Maleische equivalent van den Chineeschen naam?⁵⁾ — het verder Zuidelijk gelegen deel van het Schiereiland, i.c. de Hals, was in de 3e eeuw mede aan Fou-nan onderworpen⁶⁾; het vormde zijn Zuidelijkste provincie en strekte zich in een wijden boog van 1000 li (± 400 km) lengte in zee uit, met een Oostkust gekeerd naar Tonkin en een Westkust naar Indië, een en ander volgens de wel voor geen anderen uitleg vatbare beschrijving in de Leang-annalen (502-556 A.D.)⁷⁾.

¹⁾ CHAVANNES, pag. 181 en 186. ²⁾ Çrivijaya, pag. 22/3.

³⁾ FERRAND, J. AS. 1923, pag. 9.

⁴⁾ De lengtemaat *li* is geen vaste maat; PELLIOT (pag. 182) deelt o.m. mede, dat de *li* van Kia Tan en die van Hiuan-tsang 33% verschillen.

⁵⁾ BARBOSA, in het begin van de 16e eeuw deze landtong beschrijvende, zegt: „The said kingdom of Ansiane (Siam) throws out a great point of „land into the sea, which makes a *cape*”; ook *hij* vergeleek het dus met een „*Tanjong*”. ⁶⁾ BEFEO 1903, pag. 263 en 282. ⁷⁾ *ibid.*, pag. 263.

De hoofdstad van deze Tanjong lag 10 li van de kust; er kwamen tallooze kooplieden om handel te drijven op de verzamelplaats van Oost en West, waar alles verkrijgbaar was ¹⁾. Voorts heette het ²⁾ dat er 500 Parsi-families leefden, die hun dooden door gieren lieten verslinden en 1000 brahmanen uit Indië. Er waren (slechts) 2 buddhistische stūpa's. Aan deze beschrijving kan uitsluitend beantwoorden de stad *Ligor*, die toen blijkbaar de hoofdstad van Tiouen-Siun, het latere T'o-p'o-teng (Dua-wwatan), was. Van die beide stūpa's is er thans nog een te zien, de Wat Pratat, die geheel het Ceylonsche type der hīnayānisten bezit en ongeveer 100 voeten hoog is. De vergulde spits is een van de weinige zeebakens voor invarende schepen, terwijl de stūpa zijn groote reputatie dankt aan het feit, dat ze geen schaduw heet te geven ³⁾. Als Fa-hien in 414 A.D. Ligor passeerde, zooals ik reeds eerder op geografische overwegingen betoogde, wordt zijn beschrijving van het land geheel begrijpelijk. Hij moet er dan, zooals hij zegt, inderdaad relatief weinig geloofsgenooten (hīnayānisten) ontmoet hebben en veel „kettische brahmanen”, i.c. Parsi's en Çivaiten. De algemeen gangbare opvatting dat deze toestand in de 5e eeuw op *Java* zou geheerscht hebben, wordt door *niets* gesteund! Aleer verder in te gaan op het bewijs, dat Ligor reeds van zoo'n eerbiedwaardigen ouderdom was — het heette toen nog *Lañkasuka*, zooals wij zullen zien — moge de verdere indeeling van Malaka volgens de oude Chineesche geografen worden voortgezet.

Zuid-Malaka, het „eiland” bezuiden den Hals, „en dehors du „Touen-Siun” had evenzeer een eigen naam, n.l. *P'i-k'ien*, volgens de Leang-annalen 502-556 A.D. (zie Kaart No. II) ⁴⁾. Het wordt

¹⁾ *ibid.*, pag. 263. ²⁾ *ibid.*, pag. 279.

³⁾ SMYTH, pag. 125/6; afbeelding op pag. 127. GERINI, pag. 107/8 zegt dat deze stūpa „is regarded as one of the most ancient in Siam”, aangezien het bouwwerk de beroemde tand-reliëk van Buddha bevat. Dit is slechts „one of the many buddhist traditions transplanted on Siamese „soil from India”. De zandige vlakte van Ligor wordt n.l. geïdentificeerd met de Vajra Vālukā („Diamond sands”) van de Andhra-kust, waar de tand van Buddha, op weg naar Ceylon, van Dantapura als eerste étappe belandde en in een stūpa zonder weergade werd bijgezet. Deze stūpa, de Wat Pratat, zou dus de tegenhanger van die te Ghantaçālā zijn (zie het volgende hoofdstuk).

⁴⁾ BEFEO 403, pag. 264.

er blijkbaar vergeleken met Lañka van het Rāmayāṇa, dat eveneens door een „(dubbele) Brug” (Dua-wwatan) met het vasteland van Fou-nan was verbonden. „Op dat groote eiland in zee leefde „een onsterfelijke koning au grand cou” (doet dit niet denken aan Rāvaṇa's naam Daçamukha?). „Op het eiland was een berg die „goud produceerde; het verscheen (als aderen) in het gesteente, „dat er in onmetelijke hoeveelheden voorkwam. De reuzekoning „bood dikwijls (!) aan den koning van Fou-nan (zijn nabuur) ten „geschenke aan een gouden servies, bestaande uit platte borden „en diepe schalen, voldoende voor 50 personen”. Moet men uit dit bericht niet opmaken dat P'i-k'ien tribuut-plichtig was aan Fou-nan? Zooals thans nog jaarlijks tribuut wordt gebracht aan Siam door de Maleische onderhoorige Staten Pahang, Kēlantān, Patani enz. in den vorm van massief gouden (en zilveren) boompjes van ongeveer 1 m hoogte? Is het voorts niet meer dan toevallig, dat nog Mas'ūdī (943 A.D.) de situatie van Zuid-Malaka (Zābaj) ten opzichte van Khmer (Fou-nan) vergelijkt met die van Lañka t.o.v. het Vasteland? ¹⁾ Brengt men hiermede weer in verband hetgeen wij reeds van den goudrijkdom van Baruas en Kēḍah weten, dan zal het niet vreemd zijn, indien wij hier op dit Gouden Eiland een *tweede* Lañkasuka aantreffen ter aanduiding van de hoofdstad ²⁾. Naar den inhoud van het bericht over P'i-k'ien moet het een oudere traditie weergeven dan die van het „eiland” Chō-p'o, dat in de 5e eeuw bekend was en hetzelfde land omvatte. De weer twee eeuwen jongere traditie dan die van Chō-p'o heette hetzelfde land *Ho-ling*, of met den ouderen naam „ook Chō-p'o”. Deze naam *Ho-ling* of *Kaling* moet derhalve eerst in de 7e eeuw ontstaan zijn, toen de Klingvoorgangers van Sañjaya er hun dynastie vestigden, vermoedelijk met instemming van het reeds een eeuw tevoren naar het Zuiden uitgeweken Founan, waarvan Finot reeds opmerkt, dat er „les anciens rois auraient pu végéter obscurément pendant „quelque siècles en gardant une sorte de suzeraineté nominale sur

¹⁾ *Çrivijaya*, pag. 62. Ik vraag mij af, of niet omgekeerd Vālmiki het stramien van den (ouderen) strijd Zuid-Malaka versus Fou-nan gebezigd heeft voor zijn verhaal van den strijd van Rāvaṇa tegen Rāma?

²⁾ Deze naam wordt aan de veel jongere hoofdstad van Kēḍah gegeven in de Hikayat Marong Mahawangsa; dit Lañkasuka is gelegen aan de Sungai Mērbuk in de nabijheid van de Gunung Jērai (± 5°40'NBr.).

„leurs anciens états”¹⁾. Wij zullen gewaarworden dat deze versche injectie door Hindu-cultuurdragers aan het veeteerende Fou-nan —heette dit Rijk vanouds niet steeds Yāva?²⁾ — nieuw leven heeft ingeblazen, waardoor vanuit het nieuwe rijkscentrum (Kĉḍah) op Yāvadvīpa de traditie van Fou-nan (Yāva) kon worden voortgezet.

De geografische ligging van het oudste *Lañkasuka* kan men vinden aan de hand van den tekst van de T'ang-annalen, gedeeltelijk aangehaald bij Pelliot en volledig te vinden bij Schlegel³⁾. *P'an-p'an* ligt aan een baai ten Zuiden (lees Z.W.) van Campa en is daarvan weer gescheiden door „une petite mer” (i.e. de Golf van Siam); het grenst aan *Lañkasuka* en heeft *Ko-lo*, mede geheeten *Ko-lo-fou-cha-lo* (lees met Pelliot en Ferrand: *Ko-lo-cha-fou-lo* of *Kalaçapura*) in het Z.O. Volgens een tekst in de Souei-annalen⁴⁾ ligt ten Zuiden van *Lañkasuka* nog eerst het land *Tch'e-t'ou*, reeds eerder door mij gelocaliseerd in de omgeving van Patalung⁵⁾. Als men van Campa daarheen vaart, passeert men *Lañkasuka*. Vat men deze berichten samen, dan verkrijgt men van Noord naar Zuid varende de navolgende reeks havenplaatsen langs Malaka's Oostkust: *P'an-p'an*, *Lañkasuka*, *Tch'e-t'ou* en *Ko-lo* (zie Kaart No. II). *Lañkasuka*, in deze reeks gelegen tusschen *P'an-p'an* en *Tch'e-t'ou*, i.e. tusschen de Baai van Bandon en Patalung, kan wel niet anders zijn dan *Ligor*. Voor de identificatie van *P'an-p'an* met *Punpin*

¹⁾ BEFEO XV, II pag. 59. Nog Yi-tsing vermeldt op het einde der 7e eeuw het Rijk *Pa-nan*, dat vroeger Fou-nan heette. De leer van Buddha bloeide er. Het was het Zuidelijke uiteinde van *Jambudvīpa* (lees: van het „vaste land”). Pelliot BEFEO III pag. 284.

²⁾ Wij zullen later verder zien waarom dit vermoeden gewettigd is.

³⁾ T'oung Pao IX Geogr. Notes II. ⁴⁾ Ibid.

⁵⁾ Dit zelfde bericht (vgl. FERRAND, J. As. XIe serie tome XIII pag. 256) zegt dat, als men *Lañkasuka* gepasseerd is, men tenslotte Zuidelijk om het eiland *Ki-long* moet varen om *Tch'e-t'ou* te bereiken. Indien mijn identificatie juist is, moet men Zuidelijk om *Kaw Yai* varen, om den ingang van de *Tale Sap* te bereiken. De beteekenis van *Yai* is mij niet bekend, doch de naam *Ki-long* (Maleisch *Gilang* = glinsterend) zou zeer goed de 7e eeuwse benaming voor dit eiland *Yai* kunnen zijn, als men weet dat „at night the surf made a line of phosphorescent flame” (Smyth II pag. 90). De invaart Zuidelijk om *Pulau Gilang* zou dan een nadere geografische bevestiging vormen voor mijn veronderstelling dat *Tch'e-t'ou* in het *Patalung*sche moet worden gezocht.

aan een riviertje op de grens van Jaiya en Bandon, vergelijkte men o.m. Pelliot.¹⁾ „Als men Lañkasuka voorbijvaart op weg naar Tch'e-t'ou", zegt het aangehaalde Chineesche bericht van 607 A.D. „dan ziet men in het Westen de bergen van dat land". Dit komt geografisch geheel overeen met de situatie van Ligor; men aanschouwt gedurende die vaart n.l. de tien à vijftien toppen van de 1000 tot 2000 m hooge bergketen, welke Ligor scheidt van de vallei van Bandon. Ook behoeft men, bij de aarvaarding van de door mij voorgestelde identiteit Lañkasuka-Ligor, geen kunstgrepen meer toe te passen, als waartoe Coedès verplicht was²⁾, om te verklaren dat Lañkasuka, de vasalstaat van San-fo-ts'i, volgens Tchao Jou-koua op 6 dagen zee- of landreis te bereiken was vanuit Tambralinga³⁾, welke plaats door hem m.i. terecht is gelocaliseerd in de omgeving van de Baai van Bandon. Beide steden lagen op *dezelfde*, i.e. de Oostkust van Malaka, hetgeen ook blijkt uit de bij Pelliot⁴⁾ aangehaalde tekst van Yi-tsing, waaruit te lezen valt, dat men, vanuit Fou-nan de Golf van Siam overstekende, in Lang-kia(-chou) landen kan. Trouwens ook Tchao Jou-koua noemt, van Zuid naar Noord varende, langs Malaka's Oostkust de havens: P'eng-fong (Pahang), Teng-ya-nong (Trenngganu), Ki-lan-tan (Kēlantān) en Ling-ya-seu-kia (Lañkasuka)⁵⁾. En Pelliot had *wel* gelijk, *dit* Lañkasuka met dat der Souei-annalen gelijk te stellen, al localiseerde hij het ten onrechte in Tenasserim⁶⁾. Ook in de serie landen van Achter-Indië waar het buddhisme beleden wordt en in de volgorde welke Yi-tsing in zijn Record vermeldt, past mijn gelijkstelling van Lañkasuka met *Ligor*; deze landen zijn: Çrikṣetra (Burma), Lañkasuka (Ligor), Dvāravatī (Camboja) en Campa⁷⁾. Yi-tsing situeert bovendien zijn Lang-kia-chou Zuidoost

1) PELLIOU, pag. 229. 2) COEDÈS, pag. 17/18. 3) H. R., pag. 68.

4) BEFEO 1903, pag. 284. 5) PELLIOU, pag. 344/5.

6) Ibid. pag. 406/8. COEDÈS pag. 12/13 veroordeelde deze onderlinge gelijkstelling van de Chineesche Lañkasuka's. *Zijn* Lañkasuka, n.l. dat van de Hikayat Marong Mahawangsa, dat hij gelijkstelde met het Ilañgaçogam der inscriptie van Tanjore (1030 A.D.) was inderdaad een andere stad en lag op Malaka's Westkust in de nabijheid van de Gunong Jerai. Het is echter nog de vraag of in de allesbehalve in geografische volgorde opgestelde lijst van veroveringen van Rajendracola I de identificatie met een stad op de Westkust anders dan hoogstens mogelijk maakt.

7) PELLIOU, pag. 221.

van Burma en West van Camboja¹). Het Laṅkasuka door Coedès bedoeld, was het *tweede* van dien naam, dat, zooals wij gezien hebben, was gelegen op Malaka's Westkust. Het 6e eeuwse Lang-ya-sieou of Lang-ya-siu (Ligor) zond in 515, 523, 531 en 568 A.D. gezantschappen naar China²). Volgens het bij Schlegel vertaalde bericht uit de Leang-annalen was deze stad in 515 A.D. 400 jaar tevoren gesticht, m.a.w. Ligor dateert reeds uit het begin der 2e eeuw van onze jaartelling en kan dus zeer wel bij Ptolemeus (132 A.D.) vermeld zijn.

Als de laatst vermelde Founansche koning Rudravarman, na 539 A.D., het jaar van zijn laatste ambassade naar China, door zijn vasal Mahendravarman (Citrasena) van Tchen-la, vóór 616/7 A.D. uit zijn hoofdstad *T'ö-mou* wordt verjaagd, vestigt hij zich veel Zuidelijker en sticht een „Nieuwe Hoofdstad”: *Na-fou-na*, welke naam Pelliot met „Navanagara” omschrijft. Vanuit deze hoofdstad worden in de perioden 618-626 A.D. en 627-64 A.D. ambassades gezonden³). Waar deze plaats gelegen was, is onbekend, waardoor het slotkapittel der Founansche historie duister is gebleven. „La lumière sur ce point „ne sera définitive que le jour où l'on aura réussi a trouver l'équivalent khmer ou sanskrit du nom T'ö-mou”, zegt Coedès⁴). Ik moge hier een hypothese opwerpen, die het probleem kan helpen oplossen. Ligor heet reeds eeuwen lang *Nagara Āridhar-marāja*. Als men weet dat de Dharmarāja-titel of varianten ervan, speciaal gevoerd werd door de Vroege Pallava's in Zuid-Oost Indië vanaf de 4e eeuw en dat het aannemen van dezen titel door de Campa'sche en Camboja'sche Vorsten, een duidelijke zinspelning was op hun relaties tot het Dharma-rijk dier Indische Pallava's⁵), is het dan zoo gewaagd te veronderstellen, dat men

¹) Ibid. pag. 227. ²) PELLIOT, pag. 405/6.

³) BEFEO 1903, pag. 295 en 274. De eerste ambassade van Tchen-la in 616/7 A.D. gaat uit van Citrasena's zoon Īcanasena Fou-nan werd echter eerst definitief onderworpen door Īcanavarman (Īcanasena) kort na 627 A.D. (pag. 275). ⁴) BEFEO XVIII, pag. 130

⁵) Van koning Bhadravarman I van Campa, de Dharmamahārāja, staat dit wel vast. (rots-inscriptie van Cho-dinh, eind 4e, begin 5e eeuw). Ook Kauṇḍinya „l'indouisateur du Cambodge” (Coedès) ontleent zijn speer (lees: zijn macht) aan den mythischen stamvader der Pallava's, den eminenten brahmaan Aṅvatthāman, zoon van Droṇa (inscr. Mi-so'n, stele III, vert. FINOT).

in den naam van de hoofdstad T'ö-mou een Chineesche transcriptie heeft te zien van Dharma(rājanagara) en dat de nieuwe hoofdstad derhalve *Nava(dharmarāja)nagara* geheeten werd? Dit werd aldus tegen het einde der 6e eeuw, begin der 7e eeuw — zegge na 568 A.D., het jaar van de laatst opgeteekende ambassade van Lañkasuka en vóór de eerste ambassades van Na-fou-na (in de periode 618-626 A.D.) — de officieele naam van Lañkasuka-Ligor ¹⁾ en is dit sedert gebleven.

Het is bekend, dat althans de Hals van het Schiereiland nog in de 3e eeuw tot Fou-nan behoorde en het is alleszins aan te nemen dat dit in de 6e eeuw nog het geval was, gelet op het bericht in de Souei-annalen (519-618 A.D.) dat het land Tch'e-t'ou (Patalung) was „une autre branche (issue) du Fou-nan” ²⁾; zelfs mag uit het hooger besproken, even oude bericht over de tribuutplicht van P'i-k'ien worden besloten, dat Fou-nan nog zeggingschap had over Malaka. Een verplaatsing Zuidwaarts van de hoofdstad van Fou-nan naar Ligor, de hoofdplaats van zijn belangrijkste Zuidelijke provincie, zou dan tenslotte volstrekt zoo vreemd niet zijn. Ook als Hiuan-tsang, de beroemde buddhistische monnik-reiziger, in de 7e eeuw van hoorenzeggen het eiland *Yen-mo-na* vermeldt, dat ten Z.W. van Campa is gelegen ³⁾ en hij er klaarblijkelijk een deel van het Schiereiland mede bedoelt, is het dan niet waarschijnlijk dat hij als sanskritnaam ervan vernomen had: *Yamana(gara)*, een synoniem van *Dharmarājanagara* en dat hij daar Ligor mee aanduidde? Hierin zou men dan tevens een bevestiging kunnen zien van de veronderstelling dat die benaming in zijn tijd reeds burgerrecht had verkregen; Lañkasuka was toen immers reeds een eeuw onder dien nieuwen naam bekend.

De naam *Yamanagara* doet verder onwillekeurig denken aan den synoniemen naam *Yamakoṣa*, het *Djemguerd* der oud-Perzische traditie of het *Jamkuṭ* der Arabische geografen, die hun kennis

¹⁾ Ik moge hierbij curiositeitshalve aanteekenen, dat een dergelijke uittocht plaats had naar Ligor van de brahmanen, die kans zagen te ontvluchten in 1767 A.D. toen Ayudhya door de Burmanen werd vernield. Bij de wederinstelling van het koninkrijk, riep koning Tāk hen daarvandaan weder terug.

²⁾ BEFEO 1903, pag. 272. ³⁾ PELLIOU, pag. 278.

van deze legendarische stad aan de Perzen ontleenden en nog eeuwen lang in hun geschriften bleven verkondigen, zelfs nog toen de geografische wetenschap het werkelijke bestaan dezer stad reeds lang had achterhaald. Jamkuṭ was een *tweede* Lañka (Ceylon, het *oorspronkelijke* Lañka lag voor de Indiërs en de Perzen in het Zuiden), doch het was veel Oostelijker gelegen, op de grens der bewoonde wereld, op den rand van het Rijk der Manes, waar Yama den scepter zwaait. Of dit de reden was, dat de hoofdstad van het nieuwe Lañka met „Yamastad” werd betiteld, of dat het hier een werkelijk bestaande stad betrof, wier naam gelijkenis daarmede vertoonde en waarvan men slechts bij geruchte vernomen had, om haar aldus, i.v.m. haar orientatie, met Yama in verband te brengen, is niet zeker. Vermoedelijk ligt de waarheid in het midden en werd aan beide omstandigheden voldaan, in dit geval door de stad Yamanagara, die in het uiterste (Zuid)-oosten van het toen bekende werelddeel was gelegen.

Kan deze stad nu *Ligor* zijn geweest? De stad was er oud genoeg voor niet alleen, doch had dien naam reeds in de 6e eeuw verkregen (als mijn hypothese juist is) en dat is dan inderdaad geschied vóórdat de stad Jamkuṭ in de Arabische geografie haar intrede deed (\pm 750 A.D.). Ook aan het criterium, dat Jamkuṭ ten Westen van de Chineesche Zee gelegen moet zijn — het lag op de grens van het vasteland nabij het Oostelijke cardinale punt, dat zelf op een eiland midden in die Zee gelegen was — voldoet *Ligor*. Bovendien moet het reeds onder den vroegeren naam Lañkasuka bij de Parsi's bekend zijn geweest, getuige het bericht van de 500 Parsi-families, die in dit tweede Lañka volgens de Leang-annalen (502-556 A.D.) aangetroffen werden. De bekendheid met Lañkasuka — Yamakoṭa wordt bevestigd in de Perzische traditie¹⁾, dat „Paschoutan, zoon van koning Gustasp, „onder wien Zoroaster leefde, op last van dien leeraar zijn „godsdienst predikte in Djemguerd”. Het kan echter ook zijn, dat Jamkuṭ niet alleen *Yamakoṭa* voorstelt, doch ten rechte een verbasterd *Yāvakoṭi*²⁾ in het uiterste eindpunt van Fou-nan —

¹⁾ REINAUD, Géogr. d'Aboulféda I pag. CCXXII, aan wien ook de vermelde bijzonderheden over Jamkuṭ en Djemguerd ontleend zijn.

²⁾ PELLIOT, pag. 278. „Yen-mo-na ne peut guère représenter qu'un mot „sanskrit „yāvana”. M. i. is hier eer sprake van een voorbeeld van de

Yāva. Kern zocht het of in Java's Oostspits, of in Koetei¹⁾. Kern vermeende ook²⁾, dat dit Yāvakoṭi (dat, volgens de 4e eeuwse redactie van het Sūryasiddhānta, het Oostelijke cardinale punt op den evenaar was en omgeven door gouden wallen en poorten) deze laatste bijzonderheid ontleende aan de beschrijving van het klassieke Yāvadvīpa van het Rāmāyāna, zonder echter op grond daarvan tot de conclusie te komen waar het gelegen was. In ieder geval moet dit Yāvakoṭi een eenige eeuwen oudere naam zijn voor het latere Yamakoṭa i.c. voor Yamanagara of Ligor. Ook dit klopt, als men mijn veronderstelling aanvaardt dat Fou-nan vroeger Yāva geheeten heeft; dit Yāva (Zābaj) grensde immers nog in het verdraagde bericht van Al-Faḫīh (902 A.D.) aan Rahmā (Pegu). Yāvakoṭi zou dan de uiterste punt van Fou-nan geweest zijn, tevens de uiterste stad van het vasteland in het Oosten, of in de terminologie van Yi-tsing: „l'angle meridional de Jambudvīpa”, en aan deze situatie voldoet Ligor evenzeer³⁾. Ten Zuiden ervan lag immers geen vasteland meer, doch slechts een „eiland”, Yāvadvīpa — Chō-p'o. De reële Ptolomeus, die in de 2e eeuw al veel exacte kennis van dit eiland vergaard had, wist reeds, dat Iabadiou zich nog veel verder in „Oostelijke” richting uitstreckte en dat het geen werkelijk eiland was doch een chersonesos. Hij heeft dan ook volkomen terecht deze fameuze Oostelijkste stad van het vasteland als hoofdstad op het Westelijk uiteinde van het „eiland” Iabadiou gesignaleerd. Hij kan dus zeer wel den Indischen naam *Nagara* verbasterd hebben tot *Argyrè*, een naam die in zijn ooren de werkelijke of hem overgebrachte naam voor Ligor⁴⁾ het meest nabij kwam en die hem, met het oog op den hem overgeleverden zilver-rijkdom van Iabadiou, geheel natuurlijk moet hebben toegeschenen⁵⁾.

toepassing van het filosofisch-geografisch axioma, dat een Zuidelijk gelegen stad onherroepelijk met *Yama* in verband moest staan, al was de werkelijkheid dat de stadsnaam met de landsnaam *Yāva* samenhang.

¹⁾ V. G. XV, pag. 184. ²⁾ V. G. V, pag. 308.

³⁾ Als het *Java's* Oostpunt voor had moeten stellen, zooals KERN dacht, die in Yāvadvīpa ons Java zag, had het dan niet Yāvadvīpakoṭi geheeten? Yi-tsing's orientatie op het Zuiden van deze „koṭi” van Jambudvīpa zou den naam *Yamakoṭi* motiveeren. ⁴⁾ Dit is de Portugeesche verbastering van het Siameesche Nakawn (*Nagara*).

⁵⁾ Deze Westelijke hoofdstad werd door GERINI op *Sumatra's* Noordwest-punt in Atjeh gezocht (pag. 458 e.v.); door KROM op *Java* (pag. 58).

Ik moge hier nog het volgende aan vastknoopen. In de hierboven geopperde hypothese heeft het door Tchen-la verslagen Fou-nan (= Yāva) eerst zijn hoofdstad verplaatst naar Ligor — Na-fou-na en veeteert daar grootendeels op zijn ouden roem; na versterking op het gunstige moment door de Kling-familie van Sañjaya viel het machtscentrum weer Zuidelijker n.l. in Ho-ling — Kēḍah (7e eeuw). Dit zou goed aansluiten aan het bekende feit, dat van Fou-nan slechts sprake is in de Chineesche annalen van de 3e tot de 7e eeuw, om daarna spoorloos te verdwijnen uit de rij der groote Staten, ongeveer op het tijdstip dus van hooger genoemde Zuid-Indische influx. Dit versche bloed zet de traditie van Yāva (Chō-p'o — Ho-ling) voort tot de 9e eeuw, vanaf welke periode de ons bekende Arabische berichten eerst melding maken van Zābaj (Yāva). Als zij verhalen van een van de „vroegere” koningen van Zābaj, die (om een tamelijk gezochte reden) den koning van Khmer afstrafte, wordt dit dan niet begrijpelijk, nu men weet dat Chō-p'o en Fou-nan samengingen sedert de 7e eeuw en dus dien ervijand gezamenlijk te lijf gingen? Wellicht heeft het nieuwe Chō-p'o (Ho-ling) Camboja als zoodanig tribuutplichtig weten te maken, totdat eindelijk Jayavarman II, gebruikmakende van een tijdelijke verzwakking van Chō-p'o door de aanvallen van Çrīvijaya, in 802 A.D. zijn land weer vrijmaakte.

Op Lañkasuka volgt in de reeds geciteerde, aan de T'ang-annalen ontleende reeks van Oostkust-havens, die van Tch'e-t'ou (Patalung) direct ten Zuiden ervan ¹⁾. Als haven, volgende op Patalung, wordt Ko-lo-cha-fou-lo of *Kalaçapura* gemeld, niet ten Zuiden doch ten Zuidoosten ervan aangegeven, als het ware om nader te preciseeren de, van Patalung tot Patani duidelijk naar het Oosten afbuigende, kustlijn. *Kalaçapura* kan dus wel niet anders zijn dan *Patani*, welks haven door een ZO-NW verloopende landtong tegen den NO-passaat goed beschermd was. Reeds Ferrand ²⁾ kwam tot deze conclusie, die hij waarschijnlijker achtte dan die

¹⁾ Deze haven, die in Tchao Jou-koua's tijd (1225 A.D.) naast San-fots'i de voornaamste haven was, waar de Arabische handel zich concentreerde (H.R. pag. 70 noot 3) heette toen *Fo-lo-an* (Bélawan?), op 4 dagen varens van Lañkasuka (ibid pag. 69). Het was op dat tijdstip onderhoorig aan San-fots'i. ²⁾ J. As. 1919, pag. 237.

van Pelliot, die Kalaçapura aan de monding van de Sittang-rivier situeerde. Tenslotte weifelde Ferrand echter weer, omdat z. i. *Suvarṇadvīpa* alleen maar *Sumatra* kan voorstellen, inplaats van de conclusie te trekken dat, op grond van het feit dat Patani volgens de Nieuwe T'ang-annalen op *Malaka* gelegen is, het *Suvarṇadvīpa*, waarop Kalaçapura volgens de Kathāsaritsāgara lag¹⁾ — al was het dit ééne keer slechts — *Malaka* moest voorstellen! Het 7e eeuwsche Patani bezat volgens de T'ang-annalen een steenen omwalling en er waren niet minder dan 24 provincies in het Rijk. Het was weer in de 18e eeuw, dank zij zijn geografisch gunstige situatie, de machtigste rebel-staat van de Oostkust; zijn macht kon eerst definitief gebroken worden door de Siameezen, toen zij Patani splitsten in 5 of 6 kleinere staten, waarvan het tegenwoordige Patani het kleinste is. De sedert gestichte haven van Sēngora aan den ingang van de binnensee van Patalung, met zijn goede haven, verdringt Patani thans geheel. Het is ook niet onmogelijk, dat het sedert de 5e eeuw bekende Ho-lo-tan zich in 670/1 A.D. Çrīvijaya heette, alleen al wijl het ook meester was geworden van Kalaçapura, dat ten slotte toch een betere haven bezat en evenzeer direct was gelegen aan den grooten zeeweg van China naar Indië²⁾. Daar splitste zich de handelsroute, zoolang de Straat van Malaka nog niet geregeld in gebruik was genomen; de *Noordelijke* tak van Patani via Patalung, Ligor of Chumphon resp. met hun overwegen naar Kēḍah, Trang en Kra, vormde de voortzetting van de route van China naar Indië; de *Zuidelijke* tak, via Kēlatan Zuidwaarts langs Malaka's Oostkust, was voor den handel in onzen Archipel bestemd.

b. *Chō-p'o gedurende de Song-periode 960-1278 A. D.)*

In de Song-annalen³⁾ wordt de Staat Tan-mei-lieou, bij Tcheou K'iu-fei (1178 A.D.) Teng-lieou-mei geheeten, vermeld, welke een gezantschap zond naar China in 1001 A.D. De juiste ligging van dezen onbekenden Staat, die (Zuid)west van Camboja gelegen is,

¹⁾ Tawney-Penzer IV, pag. 191.

²⁾ Patani en Kēlatan, wier geschiedenis ten nauwste samenhangt, beurtelings rivalen en bondgenooten, hebben in den loop der eeuwen afwisselend de macht gehad. In de 15e eeuw bijv. was Kēlatan weer de machtigste Staat van de twee. ³⁾ PELLIOU, pag. 233.

en op grond hiervan alleen reeds het meest waarschijnlijk op Malaka's Oostkust is te localiseeren, wordt in die annalen nader aangegeven ten opzichte van eenige andere landen, waarvan er meerdere niet zijn thuis te brengen. Volgens Tchao Jou-koua is Teng-lieou-mei onderhoorig aan Tchen-la (Camboja), dat zich tot aan Grahi aan de baai van Bandon uitstrekt; het moet dus ten Noorden van Grahi gelegen zijn. Het ligt voorts 15 vaardagen ten Noorden van Lo-yue, dat wij reeds hebben gelocaliseerd in Sëluyut in de Zuidpunt van Malaka en eveneens 45 dagen ten Noord-Westen van Chö-p'o (zie Kaart no. I).

Uit gemelde gegevens kunnen wij afleiden, en daar was het om begonnen, dat dit *Chö-p'o* van 1001 A.D. ons *Java* moet voorstellen, aangezien wij $45 - 15 = 30$ dagen Zuidoostwaarts van Lo-yue doorvarende, alleen op Java terecht kunnen komen. Het aangehaalde bericht geeft ons overigens weer een staaltje van de typische hebbelijkheid van de Chineesche chroniqueurs, waar Franke op wees, dat zij „Neues mit Altem, längst durch die Entwicklung „Uberholtem“ vermengen. Uit dezelfde Song-annalen vernemen wij immers, dat San-fo-ts'i in 904/5 A.D. tribuut bracht aan China, zich dus toen reeds als gevestigde zee-mogendheid beschouwde. In de volgende paragraaf zullen wij zien dat dit San-fo-ts'i moet worden gelocaliseerd in de directe omgeving van het oude Lo-yue en wel reeds sedert het eind van de 9e eeuw. Het bericht van 1001 A.D. omtrent Teng-lieou-mei orienteert deze onbekende plaats dus nog op het Lo-yue, bekend uit de reisbeschrijving van Kia Tan van 785-805 A.D., terwijl Lo-yue reeds ruim een eeuw zijn plaats in de rij der barbaren-rijken had ingeruimd aan een in de eigen annalen overbekende zee-mogendheid.

Aangezien met Chö-p'o van 1001 A.D. ons Java bedoeld is, wordt het waarschijnlijk dat het Chö-p'o uit de weinig oudere berichten van deze tijdsperiode ook Java bedoelen ¹⁾. Als in 971 A.D. in Canton een kantoor voor de scheepvaart is geopend, worden er handelaren gemeld van verschillende streken van den Indischen Archipel o.m. van Chö-p'o ²⁾. Na dit jaar doet dus ook de scheepvaart van Chö-p'o in China van zich spreken. Dat dit in-

¹⁾ „En réalité il n'y a aucune raison pour donner deux valeurs au „nom de Chö-p'o dans l'Histoire des Song” zegt PELLIOU (pag. 305).

²⁾ ROCKHILL, T'oung Pao 1914, pag. 420.

derdaad ons Java voorstelt — en wel uit de periode van de regeering van opvolgers van koning Siṅḍok — wordt ook om andere redenen waarschijnlijk. Uit de Song-annalen verneemt men n.l. dat dit land Chö-p'o, in de Zuidelijke zee gelegen, in 992 A.D. — in den tijd van den befaamden koning Dharmavaṃṣa van Java — een ambassade zendt; de afgezant van den Mahārāja — een titel die anders steeds van Maleische vorsten is opgeteekend en die hier dus twijfel zou kunnen doen rijzen of wel een vorst van Java is bedoeld — verhaalt daar van den voortdurenden strijd van zijn land met San-fo-ts'i¹⁾. Als men dit bericht in verband brengt met een ander uit dezelfde annalen, opgenomen onder het hoofd San-fo-ts'i²⁾ n.l. dat in de jaren 991/2 A.D. Chö-p'o een invasie had gedaan in dat Rijk, dan is het praktisch zeker, dat beide berichten op hetzelfde Chö-p'o slaan. De mededeeling in deze annalen dat San-fo-ts'i gelegen is „tusschen Tchen-la en Chö-p'o” maakt het waarschijnlijk dat met dit laatste land — en dus ook met de vorige Chö-p'o's — ons Java bedoeld is, want de Zuidpunt van Malaka ligt immers inderdaad tusschen Camboja en Java. Bovendien wijden de in de 14e eeuw gecompileerde Song-annalen een speciaal hoofdstuk aan dit land Chö-p'o en uit de aldaar verstrekte geografische gegevens blijkt ondubbelzinnig dat daarmede ons Java is bedoeld. Vermoedelijk is deze laatste beschrijving ontleend aan Tchao Jou-koua (1225 A.D.)³⁾.

Gaan wij eerst eens na, de geografische orientatie van dit Chö-p'o op twee andere landen⁴⁾ (zie Kaart No. III): „Noordwestwaarts, „15 dagen varende, bereikt men, vanuit Chö-p'o het land P'o-ni⁵⁾; „vervolgens bereikt men in 15 dagen het Rijk San-fo-ts'i”.

¹⁾ NOTES, pag. 114 en 144. ³⁾ PELLIOU, pag. 295.

²⁾ *Çrivijaya*, pag. 18.

⁴⁾ *ibid.*, pag. 296.

⁵⁾ Hoewel voor dit betoog niet noodzakelijk om de juiste ligging van dit P'o-ni te bepalen, loont het de moeite zulks te beproeven om het kaartbeeld uit dien tijd te vervolledigen. Er moeten toenmaals wel twee P'o-ni's bekend zijn geweest, als men weet dat het andere P'o-ni 45 dagen varens van Chö-p'o verwijderd lag en 40 dagen van San-fo-ts'i. Men mag deze groote verschillen in vaartduren maar niet steeds op rekening schrijven van „l'état de la mer, la mousson, la dimension du navire qui a fait le voyage.” Fonetisch schijnt de mogelijkheid te bestaan, dat P'o-ni een schrijfwijze is voor *Brunei* (op Borneo's Noordwestkust) en daarop berust de gangbare identificatie ermede. De verhouding der opgegeven vaartduren van Brunei naar Java (Chö-p'o) en de Zuidpunt van Malaka

Alweer de 30 dagen afstands tusschen de Zuidpunt van Malaka en ons Java, reeds vermeld in de orientatie van Teng-lieou-mei en dezelfde algemeene vaartrichting Zuidoost-Noordwest. Reeds op grond van deze reisroute mag men in dit Chö-p'o weer ons Java zien. Ook de ligging en de algemeen gedaante van dit eiland komen met de daarvan gegeven beschrijving overeen. De lengte-as ligt n.l. Oost-West; het eiland is in deze richting 75 dagreizen lang, terwijl het in Noordzuidelijke richting 7 dagreizen breed is ¹⁾. Het is dus een lang een smal eiland, geheel als ons Java. Men moet derhalve Java reeds in dien tijd omgevaren hebben; dit feit is uit de groote hoeveelheden porcelein uit de Song-periode, welke men nabij Java's Zuidkust opgraaft (Zuid-Kediri, Patjitan, Gunung Kidul enz.) positief af te leiden. Er moet in dien tijd zelfs een drukke Chineesche vaart op die kust bestaan hebben.

Tenslotte zijn er nog de berichten van Tcheou K'iu-fei (1178 A.D.), die een identificatie van het Chö-p'o uit de Song-periode met Java versterken. Dat hij het ten Zuidoosten van Canton situeert ²⁾, —

(San-fo-ts'i) is weliswaar eer 55:40 dan 45:40, doch dit zijn geen verschillen van essentieele beteekenis om deze gelijkstelling met Brunei niet acceptabel te maken. Bovendien klopt dan de situatie — de bekende Oostwaartsche verschuiving van den Archipel ten opzichte van China in aanmerking genomen — met die welke door Tchao is opgegeven n.l. Zuidoost van Ts'üan-chou in Fu-kien (H. R. pag. 155). Geografisch moet echter ons P'o-ni onverbiddeijk op de Westkust van Borneo gelegen zijn, halverwege tusschen Java en de Zuidpunt van Malaka; de eenige plaats, die bij benadering deze Chineesche transcriptie toelaat en die volgens de plaatselijke traditie een duizendjarige geschiedenis bezit, is *Ponti (anak)*. De eveneens vermelde vaartduren van P'o-ni resp. naar Chö-p'o van 15 dagen en naar San-fo-ts'i van 10 dagen, komen dan zelfs nog beter met de werkelijke afstandsverhoudingen overeen. Accepteert men de identificatie met Pontianak voor het onderwerpelijke P'o-ni, dan blijkt inderdaad de traditie juist te zijn, want reeds in de tweede helft van de 9e eeuw wordt deze stad vermeld, zooals uit een bij PELLIOT (pag. 287 noot 2) aangehaalde tekst — die onmogelijk op het vele eeuwen jongere Brunei kan slaan — blijkt. In een niet geheel determineerbare haven aan de Golf van Siam komen n.l. volgens dit bericht kooplieden samen uit *P'o-lo-men* (vermoedelijk niet Indië, zooals Pelliot vermoedt, doch *Ligor*, het Oostelijke Brahmanenland), uit *Po-sseu* (niet Perzië, doch meer waarschijnlijk de Irawadi-delta), uit *Chö-p'o* (niet Java, doch in dien tijd *Baruas*), uit *P'o-ni* (dit moet dan wel *Pontianak* zijn) en uit *K'ouen-louen* (de Molukken).

¹⁾ PELLIOT, pag. 296. ²⁾ H.R. pag. 79, noot 1.

de juiste orientatie zou geweest zijn ZZW. van die handelsstad — is verklaarbaar uit de reeds meermalen ter sprake gebrachte ver-teekening van het Chineesche kaartbeeld, waarop praktisch de geheele Archipel te ver Oostelijk geprojecteerd is ten opzichte van China. Tcheou beschrijft de te volgen reisroutes van San-fo-ts'i en Chö-p'o naar China ¹⁾. Moet men van *San-fo-ts'i* eerst recht naar het Noorden varen via de Chang-hia-tchou eilanden en de Golf van Tonkin, van *Chö-p'o* uit vaart men eerst een weinig naar het Noordwesten — via de Karimata Straat? — passeert de „Rotsen der Twaalf Zonen” en volgt dan vanaf de reeds gemelde Tchou-eilanden, de route van San-fo-ts'i naar China. Deze beide vaartrouten spreken te duidelijk voor een identificatie van Chö-p'o met Java, dan dat daaraan nog iets behoeft te worden toegevoegd; het is niet eens noodzakelijk om de genoemde eilandengroepen te localiseeren. Het opmerkelijke van dezen tekst is wel, dat het tegen het einde van de 12e eeuw niet meer nodig blijkt — lees dat de Javaansche zeevaarders niet meer gedwongen konden worden — om San-fo-ts'i aan te doen en tol te betalen. Het was dus niet meer „*maitre des Détroits par lequel le trafic étranger par mer et par terre, dans l'une et dans l'autre direction doit passer Si un navire marchand passe sans y faire escale, les bateaux du pays sortent pour l'attaquer d'après une manoeuvre prévue C'est pour cette raison que ce pays est devenu un important centre maritime*”, zooals Tchao Jou-koua's ver- traagd bericht van 1225 A.D. luidt ²⁾. Volgens Tcheou K'iu-fei is reeds een halve eeuw tevoren San-fo-ts'i nog maar het handels- centrum van de landen in het Zuiden; voor die in het Zuidoosten van den Archipel is het Chö-p'o (Java) en dit heeft San-fo-ts'i in dat opzicht reeds overvleugeld ³⁾.

Het eiland Java, dat nog in de Song-annalen den naam draagt van *Chö-p'o*, een naam die vorige kronieken aan Malaka toeken- nen, wordt in de 2e helft van de 13e eeuw op ondubbelzinnige wijze geheeten: *Chao-wa*, hetgeen een reguliere transcriptie is van het inheemsche „Djawa” ⁴⁾.

Volledigheidshalve moge nog worden vermeld, dat San-fo-ts'i

¹⁾ PELLIOU, pag. 319.

³⁾ H. R. pag. 23 en 25.

²⁾ *Crivijaya*, pag. 13.

⁴⁾ PELLIOU, pag. 265.

slechts *gedeeltelijk* over Java te zeggen had, want T'chao Jou-koua — die vaak verouderde berichten als contemporaine geeft — deelt mede, dat San-fo-ts'i in het Oosten grenst aan *Jong-ya-lou* of *Tchong-kia-lou* ¹⁾ i.e. *Jaŋgala*, de oude benaming voor Oost-Java (zie Kaart No. III). Bij hem moet echter dit laatste Rijk ook *Midden-Java* hebben omvat, want niet alleen zegt hij slechts van *Sin-t'o* i.e. *Suṇḍa*, dat het een onderdeel is van San-fo-ts'i ²⁾, doch ook als hij over *Su-ki-tan* (Sukadana of Çokadana?) spreekt — dat blijkens zijn geografische begrenzingen Midden-Java moet zijn ³⁾ — meldt hij uitsluitend, dat het aan Sin-t'o grenst, zonder daarbij te vermelden, dat het eveneens aan San-fo-ts'i onderhoorig is.

Hoewel wij van de betrekkingen van Midden- en Oost-Java met San-fo-ts'i van de 10e tot het eind van de 12e eeuw weinig afweten, kunnen wij door vergelijking met hetgeen van Java's geschiedenis uit zijn inscripties bekend is, wel eenig inzicht daarin verkrijgen. In den tijd n.l. dat San-fo-ts'i zijn eerste gezantschap naar China zendt (904 A.D.), beschouwt de Oost-javaansche vorst *Balitung* zich erfgenaam van de Sañjaya-dynastie van Matarām en als zoodanig Heer van Midden-Java; hij dateert tenminste een zijner oorkonden (904 of 906 A.D.) in de Sañjaya-jaartelling en heet zijn Rijk voor het eerst (weer) Matarām. Dit is wellicht ook de periode, dat de naam *Yāva* (*dvīpa*) van het land van herkomst van den „stamvader” Sañjaya, door deze late „erfgenamen” wordt gefixeerd voor ons Java; deze onderstelling zou goed overeenstemmen met het feit, dat sedert de 10e eeuw ook de Chineezzen van „Chö-p'o” reppen als zij ons Java bedoelen. Ook is het dan niet uitgesloten, dat met de hoofdstad *Yāvadvīpa-pura*, waarvan melding wordt gemaakt in 908 en 911 A.D. bij tempelstichtingen in Campa ⁴⁾, *Balitung's* hoofdstad bedoeld kan zijn. Voorts vermeldt de vóór 980 A.D. tot stand gekomen *Mañju-çrīmulakalpa* het eiland *Yāva* (naast Bali) en *Erlaṅga* noemt *Siṇḍok*: *Yāvapati*, zijn eigen voorganger *Dharmavaṃça*: *Yāvādhipa* en zichzelf *Yāvadvīparāja* ⁵⁾.

Binnen een kwart eeuw na San-fo-ts'i's eerste gezantschap gebeurt er iets met Midden-Java en het gevolg daarvan is dat het

¹⁾ H. R., pag. 62. ²⁾ *ibid.*, pag. 62. ³⁾ H. R., pag. 82.

⁴⁾ KROM, pag. 189. ⁵⁾ V. G. VII, pag. 97 en 99 en 101.

rijkscentrum onder koning Siṅdok (929—947 A.D.) weer naar Oost-Java wordt verplaatst. Mogen wij niet met het oog op de hooger reeds vermelde Chineesche berichten over den voortdurenden strijd van Java met San-fo-ts'i in de latere jaren van de 10e eeuw — de Javaansche gezant deelt in 992 A.D. mede dat „his country was „in enmity with San-fo-ts'i and that they were *always* fighting together” — veronderstellen, dat deze verplaatsing van de hoofdstad in 929 A.D. of kort tevoren *evenzeer* een gevolg was van herhaalde invallen van San-fo-ts'i op Java en wel laatstelijk onder de regeering van koning Wawa (924—927 A.D.), welke tenslotte hebben geleid tot de verwoesting van zijn kraton te „Mēḍang in het land Matarām”? Met Krom's opmerking¹⁾ omtrent „de algeheele afwezigheid van alle sporen van opzettelijke vernieling van de „overblijfselen van Midden-Javaansche monumenten”, zou deze onderstelling niet in strijd zijn; de Çailendra's van San-fo-ts'i zouden zich er wel voor wachten de monumenten van hun eigen voorvaderen op Java te schenden! Van de geopperde hypothesen omtrent de verplaatsing van den rijkszetel van Java naar het Oosten, lijkt de verklaring van Krom in dit verband dan ook de aannemelijkste. „Sympathieën met het voormalige koningshuis (der Çailendra's) „leefden er (in Midden-Java) wellicht nog. Reden te over „om zich af te vragen of het wel verstandig was geweest om „zich, na het winnen van de macht over Midden-Java, daar „vast te zetten Reden te over ook om veiligheidshalve „het centrum van het bestuur maar liever in het Oosten te „houden”²⁾. En mogen wij vervolgens niet aannemen, dat Java in 992 A.D., onder koning Dharmavaṃṣa Anantavikrama, den opvolger van Siṅdok's kleinzoon — de grenzen van zijn Rijk kennen wij niet, doch deze zullen vermoedelijk Midden-Java nog of weder hebben omvat — zich voldoende krachtig kan gevoeld hebben om den erfvijand weder te lijf te gaan en met succes? Meldt niet de gezant van deze mogendheid in China, dat „pendant „l'hiver de 992 A.D. . . . son pays avait été envahi par le Chō-p'o”? En is het dan niet even vanzelfsprekend, dat de Javaansche koning in 1006 A.D., als San-fo-ts'i zich weer heeft hersteld, bij een wraak-expeditie van de legers van Māravijayottuṅavarman

¹⁾ KROM, pag. 207. ²⁾ KROM, pag. 208.

wordt aangevallen, zijn kraton wordt verwoest en hijzelf gedood? ¹⁾ En dat het tenslotte zijn opvolger koning Erlaṅga (hoewel eerst 30 jaar later) gelukt om zich van dezen slag te herstellen en zich van zijn Javaansche vijanden te ontdoen, uitsluitend wijl San-fo-ts'i Java sedert ongemoeid heeft gelaten, aangezien het zelf genoeg te stellen had met de invallen der Cola's in 1023/4 en in 1068 A.D.? Want het kon in San-fo-ts'i niet onbekend zijn, dat Erlaṅga — getuige zijn wijdingsnaam als koning in 1019 A.D.: Çri Lokeçvara Dharmavaṃça Airlaṅga Anantavikramottuṅgadeva — niet alleen de opvolger was, doch ook tot de naaste bloedverwanten behoorde van zijn aan San-fo-ts'i vijandigen voorganger.

Omtrent den familieband van Erlaṅga tot Dharmavaṃça bestaat groote onzekerheid. De volgende onderstelling, die bij mijn weten nog niet werd geopperd en die veel kans heeft de werkelijkheid te benaderen, zou veel onverklaarbaars in de slotepisode van het Huis van Siṅdok kunnen ophelderen. *Udayana I*, een voor-naam priester, bijgezet in 977 A.D. te Jalatuṅḍa (de Parāçara-figuur in de afgebeelde reliefs) heeft bij *Mṛgayavatī* (de Durgandinī-figuur dierzelfde reliefs) een zoon *Dharmavaṃça*. *Mṛgayavatī* huwt daarna, als een echte *Satyavatī*, met den Vorst *Çāntanu-Makuṭavaṃça*, den kleinzoon van Siṅdok en heeft bij hem de kroonprinses van Java *Mahendradattā*, die dus een halfzuster is van *Dharmavaṃça* en daarom niet met hem huwen kan. Zij huwt met *Udayana II*, den zoon van *Udayana I* bij een tweede vrouw. Als beslist moet worden, wie op den troon van Java moet opvolgen, wint *Dharmavaṃça* blijkbaar het pleit als oudste zoon van de koningin, terwijl *Udayana II* met *Mahendradattā* als vorsten naar Bali trekken, dat onder het oppergezag staat van Java. Hun zoon Erlaṅga kan dan ook met recht als matriarchale zoon van zijn mama *Dharmavaṃça* (de broeder van *Mahendradattā* uit eenzelfde moeder) worden aangemerkt en, als bovendien de koning geen eigen zoon heeft, die voor de troonopvolging in aanmerking komt, is Erlaṅga de eenige en rechtmatige opvolger. Hij kan

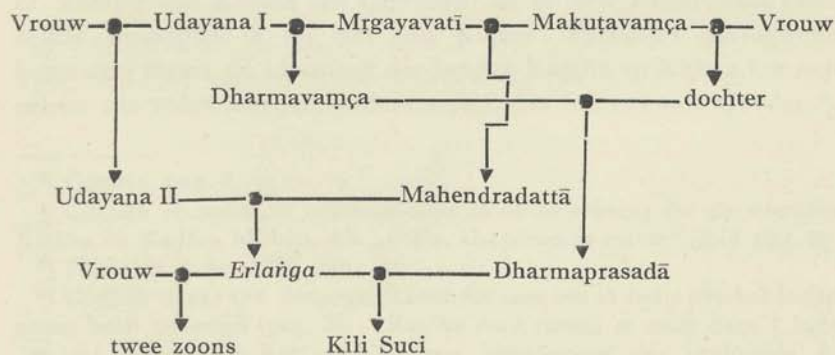
¹⁾ Reeds ROUFFAER dacht (op andere gronden) aan de identiteit van Wurawari met Johore en Stein Callenfels aan die met Çrīvijaya (lees San-fo-ts'i); Krom denkt eer aan een Wurawari, dat in zijn optreden tegen Java gesteund werd door Çrīvijaya (lees San-fo-ts'i).

volledig in den naam en de titels van zijn voorganger treden en bovendien, door zijn moeder, in die van de Īṣanavaṃṣa! ¹⁾

Met Dharmavaṃṣa was echter geen nieuwe loot op den stam van Siṅḍok geënt, zooals o. m. Krom vermoedde ²⁾, want deze Dharma-naam werd reeds gedragen door Balitung i.e. *Dharmodaya* (907 A.D.) en door Siṅḍok i.e. *Vikramadharmā* (929 A.D.). Dharma, Udaya en Vikrama zijn typische bestanddeelen van Midden-Maleische koningsnamen; men denke aan Rudravikrama (742 A. D.), een van de laatste koningen van Çrīvijaya die bekend is en de vele Udaya's die de Maleische dynastieën hebben voortgebracht. De koningen van Midden- en Oost-Java gaven met hun Dharmanamen te kennen, dat zij mede verwant waren aan de Zuid-Indische Pallava's, de Dharmarāja's bij uitnemendheid. Als nu blijkt dat deze namen eerst op Java voorkomen, kort na de verovering van Çrīvijaya door San-fo-tsi op het einde der 9e eeuw, dan is het wel waarschijnlijk dat de aan de Pallava's aanverwante Indonesische tak moet worden gezocht in de dynastie van *Çrivijaya*, waarvan dan leden moeten zijn uitgeweken naar Oost-Java en Bali. En

¹⁾ De tweede Vrouwe in het Rijk van Erlaṅga moet dan wel de dochter zijn van Dharmavaṃṣa bij een halfzuster van Mahendradattā. Voor deze *Dharmaprasadottuṅgadevi* richtte Erlaṅga de Çrīvijayāçrama op en van haar had hij vermoedelijk de dochter, die in de legende voortleeft als *Kili Suci*, voor wie hij de overschoone kluisenarij te Pucangan stichtte, om zelf zijn leven te eindigen als kluisenaar te Gandhakuṭi, onder den legendarischen naam van Rēsi Gēṅṭayu.

Onderstelde stamboom van Erlaṅga.

²⁾ KROM, pag. 225.

dan zou de bloedveete tusschen San-fo-ts'i en Java, van welk eiland de Sumatraansche „Dharmavaṃṣa” weer het hoofd opstak, geheel verklaarbaar worden.

Als San-fo-ts'i zijn handen, na de krijgstochten der Cola's, weer vrijheeft, vergenoegt het zich blijkbaar — tot zijn ondergang in 1178 A.D. — met het bezit van Suṇḍa, een staat van zaken, dien Tchao Jou-koua nog in 1225 A.D. meldt. Als hij verder mededeelt, dat *Jong-ya-lou* (Jaṅgala) of *Ta Chö-p'o* (i. e. Groot-Java) Westelijk grenst aan *Ta-pan* (Tuban?)¹⁾ en dit weer aan *Su-ki-tan*, dan wil hij daarmee wellicht doen uitkomen, dat hij met dit Jaṅgala het kustgebied van het Groot-Javaansche Rijk bedoelt, dat in zijn geheel eveneens zoo heet. Dit „Java Major” is dan het Rijk der erfgenamen van Erlaṅga. Het is vermoedelijk ook de naam voor Java, dien Marco Polo vernomen heeft en welken hij als tegenstelling bezigt tegenover „Java Minor”, dat in hoofdzaak Atjeh — het *Jāwa* der Arabische geografen — omvat en dat Eredia, in navolging van hem, eveneens zoo heet.

¹⁾ H. R., pag. 84.

III. KATĀHA

(met Kaarten No. I, II en III).

Het Rijk, waarvan thans de geografische ligging zal worden nagegaan, heette in de Tamil-inscriptie van Tanjore van 1030 A.D. *Kaḍāra*, in het Sanskritgedeelte van het overbekende „Groote Charter van Leiden” van 1044–1046 A.D. *Kaṭāha* en in het Tamilgedeelte ervan *Kiḍāra*. Het was alweder Coedès, die op grond van de gelijkkluidende namen van de twee in deze inscriptie genoemde koningen van dat Rijk en van twee vorsten, in de Songannalen (960-1279 A.D.) vermeld als koningen van *San-fo-ts'i*, tot de identiteit dezer beide Rijken t.w. van *Kaḍāra* en *San-fo-ts'i* besloot ¹⁾. Uit het vervolg van dit opstel zal blijken dat deze identiteit slechts voor een bepaalde periode (eind 9e tot eind 12e eeuw) geldt.

Dat de namen *Kaṭāha* en *Kiḍāra* op filologische gronden niet op denzelfden inheemschen naam kunnen terugvallen, zooals Ferrand in tegenstelling met Coedès poneert ²⁾, is vermoedelijk wel juist; als het hem echter toeschijnt „de les tenir pour deux „pays différens” ³⁾, lijkt dat wat erg op de spits gedreven tegenover de epigrafische evidentie van het Groote Charter van Leiden. In het Sanskrit-gedeelte ervan is immers *Māravijayottuṅgavarman* er koning van *Kaṭāha* (en *Çrīvijaya*) en in den Tamil-tekst dierzelfde inscriptie is hij het van *Kiḍāra*! Ferrand's filologische bezwaren tegen de identiteit der landen *Kaṭāha* en *Kiḍāra* kunnen echter als volgt worden ondervangen. Als hij, evenals Coedès ⁴⁾,

¹⁾ COEDÈS, pag. 7.

²⁾ COEDÈS vermeldt de overeenkomst in de beteekenis die de woorden *Kaṭāha* en *Kaḍāra* hebben, n.l. „poêle, chaudron de cuivre”. (ibid pag. 20).

³⁾ FERRAND, J. As. 1919, pag. 186.

⁴⁾ COEDÈS denkt aan de mogelijkheid dat men een in *Indië* overbekenden naam heeft gebezigd (pag. 20): „*Kaṭāha* était connu et usité dans l'Inde „et par consequent *Kaṭāha* n'est pas simplement une traduction de „*Kiḍāram*”.

gedacht had aan de bijna stelselmatig voorkomende *verplaatsing van geografische namen* — niet alleen echter van het stamland Indië naar den Archipel, doch ook binnen den Archipel zelf — dan had hij ongetwijfeld eveneens de conclusie getrokken, dat op grond van de fonetische ongelijkwaardigheid dezer namen, één ervan en wel de „uitheemsche” naam (i.e. Kaṭāha) overgebracht moest zijn naar den nieuwen rijkszetel, welke een inheemschen naam droeg, bij de Tamil-zeevaarders bekend als Kaḍāra of Kiḍāra. Tot die mogelijkheid van overbrenging van den naam Kaṭāha naar Kiḍāra mag men eveneens concluderen als men de volgende berichten naast elkaar stelt. Het eerste is de vermelding, in het commentaar op het oude Tamil-gedicht Cilappadhikāram ¹⁾, van het „akil kiḍāra van”, het aromatische aloë-hout van Kiḍāra, dat speciaal geroemd wordt onder de vier bekende reukhoutsoorten van den Archipel. Het tweede is het komische verhaal in de Kaṭhāsaritsāgara, van den rijken koopman, die zijn met weinig handelsgeest behepten zoon met een lading kostbaar aloë-hout naar het in den Archipel gelegen Kaṭāha zond en later moest vernemen, dat het door hem in houtskool was omgezet om het verkoopbaar te maken, wijl het kostbare reukhout in Kaṭāha onbekend was! In den tijd, dat dit verhaal opgeteekend werd, was dus dit Kaṭāha, dat immers het reukhout *niet kende*, (nog) niet identiek met Kiḍāra, dat het aloë-hout *voortbracht*!

De aanname van een verplaatsing sluit echter weer in, dat tevoren een *ander* Rijk den naam Kaṭāha moet hebben gedragen; als ook *daar* Çailendra's geregeerd blijken te hebben, evenals in het *nieuwe* Kaṭāha, kan men wel veilig aannemen, dat het nieuwe Rijk in zekeren zin een voortzetting is van het oude op een andere plaats. Waar heeft men deze beide Rijken nu te zoeken?

Reeds een eeuw vóór de hooger vermelde (eind-tiende, begin-elfde-eeuwsche) vorsten der Çailendravarman van Kaḍāra, was er een van deze dynastie bekend, n.l. Balaputra, die volgens de oorkonde van Nālandā, koning was van *Suvarṇadvīpa* en afstamde van een Çailendra-vorst van *Yāvabhūmi*. Weer een eeuw

¹⁾ AIYANGAR, *Some Contributions of South India to Indian Culture*, pag. 345.

daarvóór kennen wij er een uit ons *Java*, die er volgens de terplaatse gevonden inscripties in dat land heerschte. Daar andere vermeldingen van Çailendra's als dynastie niet bekend zijn, zouden er derhalve vier Rijken zijn t. w. Kaḍāra, Suvarṇadvīpa, Yāvabhūmi en Java, waar Çailendra's als koningen geregeerd hebben. Straks zal echter blijken dat Kaḍāra gelocaliseerd moet worden op Suvarṇadvīpa, zoodat er hoogstens drie Çailendra-rijken zijn geweest. Aangezien verder uit het vorige hoofdstuk reeds gebleken is, dat naar alle waarschijnlijkheid het *Yāvabhūmi* uit de Nālandā-inscriptie, waar de grootvader van Balaputra Vorst was, ons *Java* was, waren er inderdaad slechts twee Çailendra-rijken. Indien tenslotte blijkt, dat deze laatste Çailendra zijn naam weer ontleent aan de Javaansche Çailendravaṃça, ligt het dan niet voor de hand om aan te nemen, dat de latere Çailendra's van Kaḍāra, afkomstig zijn c.q. verwant zijn aan die van Java, m.a.w. dat ons Java, waar zij het vroegst vermeld worden, het *stamland* is dezer buddhistische vorstendynastie? ¹⁾ Daar hadden zij bovendien hun Barabudur gesticht, het Çailendra-monument par excellence, hun „Dynastieken Berg”, den „Çailendra”, waar hun Vaṃçakara, hun mythische Stamvader, de Buddha Çailendra, symbolisch was bijgezet! Over de bekende dubbele beteekenis van „Çailendra” als

¹⁾ Hiermede is niet gezegd, dat de nieuw gestichte dynastie ook van oorsprong Javaansch was. STUTTERHEIM heeft in zijn *Javanese Period in Sumatran History* (1929) geponeerd, dat Java met zijn overmaat van buddhistische monumenten uit de 8ste en 9e eeuw, eerder dan Palembang in aanmerking kwam voor de leidende Staat in den Archipel en daarmee aan de juistheid van KROM's algemeen aanvaarde hypothese, in zijn inaugureele rede van 1919 gesteld, een gevoeligen schok toegebracht. COEDÈS (*Inscr. Mal. de Çrivijaya*, pag. 30) onderschrijft dit bezwaar en vindt, „l'absence presque complète de vestiges archéologiques à Palembang . . . un mystère dont on n'entrevoit pas encore la solution”. Op grond van het belijden van een aanverwant mahāyāna door de vorsten van Çrivijaya en de Çailendra's van Java, blijft hij echter KROM's hypothese steunen. (ibid., pag. 57). Uit het hieronder volgende betoog zal duidelijk worden, dat noch de Çailendra's van Java over Sumatra hebben gedomineerd in den bloeitijd van hun buddhisme, noch Çrivijaya over de Çailendra's van Java, doch dat de overheersching van de Çailendra's van Kaḍāha over Çrivijaya eerst mogelijk werd, nadat zij het afzijdig gelegen Java hadden verlaten voor het direct aan den grooten zeehandelsweg gelegen emporium.

„domineerende berg” en „bergheer”, als „Meru” (of stūpa) en daarin magisch aanwezige (i. c. bijgezette) „Buddha”, behoeft hier niet verder te worden uitgeweid. Aangezien het „dynastieke” monument wel het eerst van alle ritueele bouwwerken zal zijn tot stand gebracht, is het vermoeden gewettigd, dat de Barabuður *ouder* moet zijn dan de vanwege de Çailendra's in het leenrijk van Sañjaya's opvolger Panañkaran gebouwde Tjandi Kalasan, waarvan het stichtingsjaar 778 A.D. is. Bovendien zal het grootsche werk van den stūpa reeds lang gereed moeten geweest zijn vóór de Çailendra's in het midden van de 9e eeuw Java verlieten — een der latere Javaansche Çailendra's had zelfs den Barabuður reeds verbouwd, zooals Bosch in een te Jogja gehouden voordracht terecht poneerde — zoodat mede om technische redenen de bouw van den Barabudur lang vóór 778 A.D. aangevangen moet zijn ¹⁾.

Indien nu aannemelijk gemaakt kan worden, dat het land Java van den Barabuður *Kaṭāha* geheeten moet hebben en het *verplaatste* *Kaṭāha* in Suvarṇadvīpa gelegen moet zijn, is zoowel deze naams-overbrenging als de continuïteit der Çailendra-dynastie met groote kans van waarschijnlijkheid bewezen. Hun magischen Olympus hadden de Çailendra's op Java opgericht aan den voet van het Měnoreh-gebergte, de Zuidelijke afsluiting van het uitgesproken *keteldal*, dat in het Noorden door de bergen Prahū en Ungaran, in het Westen door den Sēndara en Sumbing en in het Oosten door Telamaya, Měrbabu en Měraṇi is omringd ²⁾. Behoeft het dan te bevreemden indien deze vallei, die een *keteldal was* (in omvang ongeveer overeenkomend met het oude gewest Kēḍu) den Sanskritnaam verkreeg van *Kaṭāha*, welke naam o. m. *keteldal betee-kent* en dit temeer waar *Kaṭāha* en de inheemsche naam Kēḍu fonetisch en wellicht ook etymologisch verwant zijn?

En zou het zoo ongerijmd zijn, indien de vorsten van dit door bergen omzoomde land, den naam „Çailendra” naar den meest excellenten onder al deze bergen — n. l. naar hun Dynastieken Berg — voor hun vaṃça „van den Eersten der Bergen” hadden aangenomen? Majumdar komt in zijn *Roīs Çailendra de Suvarṇadvīpa* in eerste instantie eveneens tot de conclusie, dat Java

¹⁾ KROM (pag. 152) opperde deze laatste mogelijkheid eveneens.

²⁾ Enc. Ned. Ind. s. v. Kedoe.

beschouwd moet worden „comme berceau des Çailendra” ¹⁾ en zijn hypothese, dat „Java” eerst ons Java voorstelde en later Malaka — het was juist andersom! — leidt bij hem geheel toevallig tot de m.i. juiste slotsom, dat „le siège de l'autorité des Çailendra avait été transféré vers le 9e ou 10e siècle A.D. de Java dans „la Péninsule malaise”. Tenslotte preferereert hij echter de *andere* hypothese die hij opwerpt „d'après laquelle la Péninsule malaise „aurait été le pays d'origine des Çailendra et le siège du vaste „empire sur lequel ils ont régné” ²⁾.

Dat Java den naam *Katāha* oudtijds inderdaad gedragen kan hebben, moge mede afgeleid worden uit de geografische gegevens van de *Kaṭhāsaritsāgara*, de verhalenverzameling van Somadeva, welke volgens Vogel opgeteekend moet zijn in de 11e eeuw naar veel oudere bronnen ³⁾. Ferrand heeft ze uitvoerig op den naam *Katāha* uitgetrokken in zijn bespreking van Coedès' *Criwijaya* ⁴⁾.

¹⁾ BEFEO XXXIII pag. 139. Hij baseert echter zijn hypothese op m.i. foutieve grondslagen. In de eerste plaats is Rakai Panan̄karana, de opvolger van Sañjaya geen Çailendra. Noch staat vast dat Samarāgravīra van de Nālandā-oorkonde dezelfde is als Samarottuṅga van Kēḍu (847 A.D.) en al ware dit zoo, deze is *evenmin* een Çailendra. Reeds Bosch heeft in zijn bespreking van STUTTERHEIM's *Javanese Period* (TBG. LXIX pag. 152 e.v.) volkomen duidelijk aangetoond, dat beide vorsten hoegenaamd *niets* met den doorluchtigen vaṃça uit te staan hebben, zooals Stutterheim heeft willen doen voorkomen. Zij waren evenmin Çailendra's als de vorsten van Çrivijaya, zooals uit Majundar's beschouwingen nopens de inscriptie van Ligor onwederlegbaar is aan den dag getreden (pag. 126/8).

²⁾ *Ibid.*, pag. 140. De bewijzen die Majumdar aanvoert zijn niet overtuigend. Tegenover de korte Çailendra-inscriptie van Ligor (bijgeschreven op de oorkonde van Çrivijaya „some time after 775 A.D.”, lees: waarschijnlijk kort na 873 A.D.) staan op Java de oudere inscripties van Kalasan en Klurak (778 en 782 A.D.). Tegenover het argument van Wilkinson staan de talloze Çailendra-monumenten van Java. En ten slotte zwijgen de Çailendra's van Java reeds lang als de Çailendra's van Sanfo-ts'i een grooten rol spelen in de geschiedenis van den Archipel!

³⁾ VOGEL, *Criwijaya*. Bijdr. 75 pag. 632. Vermoedelijk naar de Bṛhatkathā, welke teruggaat tot den tijd der Gupta's, dus tot de 5e eeuw, zoodat de verhalencyclus zeer wel berichten kan bevatten betreffende Java uit den Çailendratijd (700-850 A.D.).

⁴⁾ J. As 1919 pag. 182/185.

Dit gehinduisseerde eiland Kaṭāha „the home of all felicities” heeft er een koning *Guṇasāgara* geheeten, die gehuwd was met een zuster van den vorst van *Suvarṇadvīpa*. Zijn dochter huwelijkte hij uit aan een machtig Indisch vorst, *Vikramāditya* geheeten, den legendarischen koning van de Zeven Rijken, den koning van *Ujjayini*. Uiteraard is hier niet bedoeld de stichter van de *Vikrama*-era, welke aanvangt 58 v. Chr. Evenmin kan het de latere klassieke *Vikramāditya* zijn n. l. *Candragupta II* (\pm 375-413 A.D.), die eveneens (en wel tegen het einde van de 4e eeuw) *Ujjain* veroverde, hoewel hij „a better claim (heeft) than every other sovereign to „be regarded as the original of the mythical king of that name, „who figures so largely in indian legends” ¹⁾. De stichting van het Rijk *Kaṭāha* in onzen Archipel is immers meerdere eeuwen jonger. Moeten wij den naam *Vikramāditya* dan slechts lezen als den weidschen naam, die aan den Indischen vorst in het verhaal gegeven werd om hem een legendarische vermaardheid te kunnen toeschrijven? Het antwoord op deze vraag zal aanstonds volgen. Voor ons doel is thans van meer gewicht hetgeen in het verhaal op bovengemelde bijzonderheid volgt. De aanstaande bruid moest op haar reis van het land *Kaṭāha* in onzen Archipel naar Indië, dus van Oost naar West varende, *Suvarṇadvīpa* passeeren, waaruit volgt dat *Kaṭāha ten Oosten of ten Zuid-Oosten van Suvarṇadvīpa* moest zijn gelegen. Dat het „Gouden Eiland” hier weer *Malaka* moet voorstellen is in dezen vroegen tijd wel het meest waarschijnlijk ²⁾. De bruid moet dan wel de reis via de gevaarvolle Straat van *Malaka* ondernomen hebben. Zij leed ook schipbreuk, doch werd door den koning van *Suvarṇadvīpa* gered, die moest ervaren dat de schipbreukelinge zijn zustersdochter was, zoo meldt het verhaal. In de volgende legende derzelfde verzameling vindt het vermoeden dat *Suvarṇadvīpa* *Malaka* voorstelt, nadere bevestiging.

Een brahmaan uit Indië, die een omzwerving door de Archipel maakt, op zoek naar zijn kinderen, doet de volgende landen aan: eerst gaat hij „across the sea” naar het groote en schoone *Klapper-eiland* — *Hiuan-tsang* kent in 645 A.D. van hoorenzeggen

¹⁾ SMITH, *Early Hist. of India* 4e Ed. 1924 pag. 306.

²⁾ En niet *Sumatra*, zooals Ferrand vermoedt en dat feitelijk alleen maar op grond van zijn onjuiste identificatie van *Kaṭāha* met *Çrīvījaya* of *Palembang*! Nadere bewijzen zullen volgen.

hetzelfde Nārikeladvīpa in onzen Archipel — waarop de vier bergen Maināka, Vṛṣabha, Cakra en Balāhaka voorkomen; vervolgens doet hij het eiland *Kaṭāha* aan, daarna het *Kamfer-eiland* en tenslotte reist hij via het *Goud-eiland* (Suvarṇadvīpa) naar Ceylon. Beschouwen wij deze landen voor het gemak van de identificatie in de omgekeerde volgorde van opsomming. *Suvarṇadvīpa*, als uitgangspunt voor de terugreis naar Ceylon, is hier als zoodanig niet anders op te vatten dan als *Malaka*; bovendien komt in de opsomming Sumatra reeds voor onder den naam van *Kamfer-eiland*, naar het uit de vroegste eeuwen bekende product van Baros. Daarenboven werd in het vorige hoofdstuk aangetoond dat Kalaçapura, dat volgens dezelfde verhalenverzameling op Suvarṇadvīpa gelegen was, Patani is en Suvarṇadvīpa bijgevolg *Malaka* moet zijn. *Kaṭāha*, dat volgens het eerst aangehaalde bericht, ten Oosten of ten Zuidoosten van Malaka gelegen is, kan dan hoogstens *Java* zijn¹⁾, zooals wij aanstonds nader bevestigd zullen zien. Ferrand²⁾ zocht het behalve op Java, op de Filippijnen of op Celebes, dus nog verder naar het Oosten, aangezien hij Borneo voor het Kamfereiland hield en wel op gezag van Tchao Jou-koua's mededeelingen. Bij dezen laatsten auteur blijkt echter, dat hij als kamfer-voortbrengende landen niet alleen opgeeft P'o-ni of F'o-ni (i.e. Brunei op de Westkust van Borneo) doch ook Pin-su (i.e. Arab. Fançūr m.a.w. Baros, op Sumatra)³⁾. „Algemeen zegt men, dat het ook in San-fo-tsi „wordt gevonden, doch dat is slechts in zoover waar dat, aangezien dit land een belangrijke doorvoerhaven is voor allen „buitenlandschen handel, de producten van alle landen er opgevangen (intercepted) worden en opgeslagen voor den handel „met buitenlandsche schepen”, zoo voegt Tchao hier nog aan toe. Het spreekt echter vanzelf dat als men 5 à 6 eeuwen vroeger, uit den tijd van het verhaal van de Kaṭhāsarisāgara, zonder meer spreekt van Karpūradvīpa, men alleen *Sumatra* kan bedoeld hebben, wijl toen slechts wereldvermaard was de kamfer van *Baros*. De kamfer van P'o-lu (Baros) is bijv. reeds in de

¹⁾ Vgl. de gelijkkluidende Chineesche orientatie van P'o-li (Java) t.o.v. Ho-ling op Malaka, hiervoren reeds besproken.

²⁾ J. As. 1919 pag 185. ³⁾ H.R. pag. 193 en 194 noot 1.

Leang-annalen (505-556 A.D.) bekend.¹⁾ Het verbreidingsgebied van den kamferboom is, volgens recente opgaven van Endert, op Sumatra: „aan de Westkust van de onderafd. Singkël tot Aer-„bangis en aan de Oostkust van bezuiden de Rokanrivier tot Noor-„delijk van de Batanghari”²⁾. In vroeger eeuwen moet dit gebied veel uitgestrekter geweest zijn, zoowel Noordelijk—vgl. Marco Polo's bericht, dat kamferboomen in Lambri (Atjeh) voorkwamen —als Zuidelijk, hetgeen wel te danken is aan de wijze van kamferwinning, waarbij de boom geveld moet worden. Laufer vermeldt nog een oude Chineesche bron, volgens welke de kamferboom ook in P'o-li (Zuid-Sumatra) voorkomt³⁾ en er (desondanks) „ku-pu-p'o-lü” of „kapurbarus” geheeten wordt. Ferrand geeft het tenslotte op om een land voor dit Kaṭāha aan te wijzen: „le „Kaṭāha de l'inscription Cola et du Kaṭhāsaritsāgara ne répond „à rien de connu en toute certitude”⁴⁾. Le Karpūradvīpa . . . ne „figure que dans les recueils de contes”. Als voorbeeld haalt Ferrand het Karpūradvīpa der Duizend-en-één-Nacht-verhalen aan. „Les caractéristiques de cette Île du Camphre imaginaire sont „empruntées à différents pays insulaires de l'Indonésie occiden-„tale” en voegt er aan toe: „particulièrement à Sumatra”⁵⁾. De logische conclusie, dat *Sumatra* derhalve als het kamfereiland-bij-uitstek werd beschouwd, trok hij onbegrijpelijkerwijze niet.

Het *Klapper-eiland* is moeilijker te determineeren, aangezien klappers van elk eiland in den Archipel te halen vallen. Wij moeten derhalve zoeken naar een eiland of gedeelte daarvan, dat vier (lees: vele) groote bergen kan bevatten, tevens vanuit Indië „across the sea” i.e. rechtstreeks over den Indischen Oceaan, bereikt kan worden en waarvan mede een oude naam, verband houdende met den kokosnoot, bekend is. Hoewel zekerheid moeilijk te verkrijgen zal zijn, voldoet het best aan alle voorgaande eischen gezamenlijk, het „eiland” *West-Java*, waarvan de hoofdstad, volgens de berichten van de eerste Indië-vaarders bekend was onder den naam „Sunda Calappa”, nog vóór zij Jacatra heette;

¹⁾ PELLISOT, pag. 341.

²⁾ HEYNE, *Nuttige Planten van Ned. Ind.* 2e dr. Vol. II pag. 1100.

³⁾ *Sino Iranica*, pag. 478/9. Hij stelt P'o-li echter nog gelijk aan ons Bali.

⁴⁾ J. AS. 1919, pag. 185. ⁵⁾ Ibid. noot 3.

daarmede zou echter tevens een typisch gegeven bevestigd worden, n.l. dat ondanks „den heerschenden tegenstroom, de ver„anderlijke winden en stilten”, reeds in die eeuwen Straat Sunda als doorvaart gebezigd werd. Overigens had het bestaan gedurende de 5e tot de 7e eeuw van de Rijken Tārumā en Malay aan weerszijden van de Straat, dit wel doen verwachten. De zwerftocht van den brahmaan zou dan geweest zijn: van Indië „over den „Oceaan” naar West-Java (Klapper-eiland); vandaar achtereenvolgens naar Midden-Java (Kaṭāha) Sumatra (Kamfer-eiland) en Malaka (Goud-eiland) en tenslotte terug naar Ceylon. Deze reconstructie van de gevolgde reisroute biedt niets, dat evident onjuist zou zijn; de waarschijnlijkheid ervan kan alweer worden versterkt door het volgende.

Behalve evenbedoelde geografische aanwijzing, is er n.l. voor de identificatie van Java met Kaṭāha nog een merkwaardig gegeven te vinden in het verhaal van de Kaṭhāsaritsāgara, t. w. de naam *Guṇasāgara* voor den koning van Kaṭāha. Als historische naam voor den koning van Java (P'o-li) wordt in de Souei-annalen tegen het einde der 6e, begin 7e eeuw vermeld, de tot nog toe niet verklaarde naam *Hu-lan-na-po*¹⁾. Deze naam nu is m. i. niet anders dan een reguliere Chineesche transcriptie van den Sanskrit-naam *Guṇārṇava*, een volkomen regelmatig synoniem van den naam *Guṇasāgara* uit den verhalencyclus. Daarbij moet men echter weer een anachronisme in het verhaal aanvaarden, want, als *Guṇārṇava* koning van Java is, wordt het nog naar zijn hoofdstad *Paṭi* (P'o-li) geheeten, terwijl eerst bijkans een eeuw later de *Çailendra's* het den naam van *Kaṭāha* zouden geven.

Het is echter ook mogelijk, dat de *Kaṭhāsaritsāgara* inderdaad dit latere *Kaṭāha* (± 700-850 A.D.) terecht heeft vermeld en slechts anachronistisch *Guṇārṇava* als koning van *Kaṭāha* heeft opgegeven. Daarmede komen wij terug op de nog onbeantwoorde vraag nopens den Indischen koning *Vikramāditya*, dien de koning van *Kaṭāha* tot schoonzoon had gekozen. In denzelfden tijd van de Rijken P'o-li en *Kaṭāha* is oppermachtig in Zuid-Indië de *Cālukya*-dynastie, die in voortdurenden onmin leefde met de omringende

¹⁾ *Notes*, pag. 205 en 207.

vorstenhuizen, o. m. met dat van *Kaliṅga*, tot welk geslacht *Guṇārṇava* behoorde, zooals wij aanstonds zullen zien. Deze *Cālukya*-dynastie heeft in de 7e en 8ste eeuwen twee *Vikramāditya*'s voortgebracht, die ieder op zijn beurt weliswaar niet Ujjain, doch de even vermaarde hoofdstad *Kañci* der machtige *Pallava*'s hebben veroverd, in 674 A.D. *Vikramāditya* I en ongeveer in 740 A.D. *Vikramāditya* II. Wordt nu de eerste vorst in de *Kaṭhāsaritsāgara* bedoeld — hij was reeds in 655 A.D. aan het bewind — dan zijn de koningen van de „*Arṇava*”-dynastie van P'o-li (wellicht een tweede *Guṇārṇava*) nog aan de regeering. Was *Vikramāditya* II bedoeld, dan heerschten de *Çailendra*'s inderdaad reeds in *Kaṭāha*, zooals straks zal worden betoogd en kon de betrokken *Çailendra*-vorst, of nog beter zijn vazal *Sanjaya* ¹⁾, met een zuster van den contemporainen koning van Bruas gehuwd zijn geweest en zijn dochter aan dien *Vikramāditya* II hebben uitgehuwelijkt om redenen van politiek en handelsbelang. De juiste toedracht der feiten zal wel niet meer te achterhalen zijn; redenen zijn er echter te over om te aanvaarden, dat Java in den *Çailendra*-tijd inderdaad *Kaṭāha* kan geheeten hebben en dat dus *Kaṭāha* — *San-fo-ts'i* op *Suvarṇadvīpa*, het nieuwe *Çailendrarijk* op *Malaka*, zijn naam aan het *Javaansche* ontleend heeft.

Voordat wij tot nadere localisatie van dit *Kaṭāha* — *San-fo-ts'i* overgaan, kan het zijn nut hebben, te trachten het verband op te sporen tusschen de vorsten-dynastieën van den Archipel en die op den Dekhan. Uiteraard zal een groot deel van het ondervolgende voorshands wel hypothese moeten blijven, want in de oudste historie van het Zuid-Indische vasteland bestaan vooral in chronologisch opzicht nog vele hiaten en onzekerheden. Het is echter mogelijk om een voldoende betrouwbaar overzicht te verkrijgen, om het verband met de vroegste historie van onzen Archipel te kunnen leggen. Zoo zijn bijv. koningsnamen uitgaande op „*Arṇava*” (*Guṇārṇava*, *Dāna*°, *Rāma*°, *Kāma*°, enz.) typische namen van de *Gaṅga-Kaliṅga-dynastie* ²⁾ en de tweede is ongeveer tezelfdertijd

¹⁾ De *Çailendra*'s zochten hun steun meer in het buddhistische Bengalen der *Pāla*-vorsten, zooals wij weten.

²⁾ De hier gereproduceerde historische gegevens omtrent de *Gaṅga-Kaliṅga-dynastie* werden in hoofdzaak ontleend aan SUBHA RAO, J. An-

bekend in het Kaliṅga-rijk (\pm 600 A.D.) als Guṇārṇava op Java volgens de Chineesche berichten (618 A.D.). Deze Gaṅga-Kaliṅga-dynastie kon waarschijnlijk eerst haar vleugels uitslaan, na den val der Gupta's tegen het einde der 5e eeuw. Vanuit hun hoofdstad *Siṃhapura*, nabij het tegenwoordige Chicacole, ten Zuiden van Kaliṅgapattam gelegen, hadden zij echter een verbitterden strijd te voeren tegen Zuid-Kaliṅga en wel eerst tegen de Čālaṅkāyana's — met deze reeds bij Pāṇini (4e eeuw v. Chr.) bekende dynastie zullen wel bedoeld zijn de Nāga-vorsten die, volgens de buddhistische kronieken, in Açoka's tijd over het Kaliṅga-land heerschten — en een halve eeuw later tegen de Viṣṇukuṇḍin-dynastie, die deze „Nāga's" verdrongen had in Zuid-Kaliṅga en in Veṅgi, het daaraangrenzende delta-gebied van de Kṛṣṇā- en Godāvārī-rivieren. Dit Zuid-Indische „Twee-Stroomland", als ik het zoo noemen mag, is vanwege zijn belangrijkheid voor den overzeeschen handel, zoowel met de Westkust van den Dekhan als met onzen Archipel, steeds de twistappel geweest tusschen de opeenvolgende dynastieën der naburige Rijken; hoewel de Viṣṇukuṇḍins er zich handhaafden, waren zij blijkbaar wel gedwongen hun hoofdvestiging in Zuid-Kaliṅga te verlaten voor Dendulūru, in het hartje van Veṅgi. Eerst als de Oostelijke Čālukya's hen op hun beurt in het begin der 7e eeuw verdreven hebben, vestigt deze nieuwe dynastie zijn hoofdstad weer in Zuid-Kaliṅga en wel te *Piṣṭapura*, gelegen nabij de kust, direct ten Noorden van de Godāvārī-delta, op \pm 80 Eng. mijlen ten N.O. van Veṅgi. Ook dit is den Čālukya's blijkbaar niet bij voortdoring veilig genoeg, want eerst verplaatsten zij hun hoofdstad van *Piṣṭapura* naar Veṅgi, om daarna weer terug te komen in Zuid-Kaliṅga en zich dan blijvend te vestigen in Rājamahendri, eveneens Noordelijk van de Godāvārī, doch meer bovenstrooms gelegen dan *Piṣṭapura*.

Als de Gaṅga-Kaliṅga's in het midden der 6e eeuw de suprematie hebben verkregen, wordt hun (nieuwe) hoofdstad eerst Kaliṅganāgara, later (begin 7e eeuw) *Dantapura* geheeten, althans van de plaats van dezen naam gaan dan de edicten dier konin-

dhra Hist. Res. Soc. Vol. V. en VI: voor de Čālaṅkāyana's moge onder meer verwezen worden naar de studies van SUBHA en LAKSHMANA RAO in dezelfde periodiek resp. vol. I pag. 92 e. v. en vol. V pag. 20 e. v. en van SIRCAR in Ind. Hist. Quart. IX en X pag. 208 e. v. en 780 e. v.

gen van Kalinga uit tot in het midden der 11e eeuw. Het *klasieke* Dantapura, waarheen Buddha's tand was overgebracht, zou volgens de Jāṭaka's en de Ceylonsche buddhistische kronieken de herdoopte hoofdstad Siṃhapura zijn. Historisch schijnt dit niet te verdedigen, want *dat* Dantapura moet immers in het door Nāga's geregeerde Kaliṅga-land gelegen zijn — of wel in Andhradeṣa (volgens de Siameesche kronieken), waar ten rechte dezelfde Nāga's i. e. de Ālankāyana's geregeerd hebben — en reeds uit den tijd van Aṣoka dateeren.

Zooals wij verder zullen zien is het eer het vóór-christelijke *Piṣṭapura* in Zuid-Kalinga, dat voor het Dantapura der oudste buddhistische traditie in aanmerking kan komen dan het 7e eeuwse Dantapura der Gaṅga-Kaliṅga's; dit laatste heeft waarschijnlijk aan de Vaṃṣadhara-rivier gelegen, niet ver van de oude hoofdstad Siṃhapura, welke stad zelf niet minder antiek is dan Piṣṭapura. Laatstgenoemde omstandigheid zal waarschijnlijk ook de aanleiding zijn geweest tot de verwarring van de beide hoofdsteden van Kaliṅga in de buddhistische traditie.

Als nu in 609/10 A.D. de Cālukya-vorst Pulakeṣin II, Kaliṅga verovert en uiteraard Kaliṅganāgara niet ongemoeid laat, is het land in groote beroering en bestaat er alle aanleiding voor Guṇārnava, een telg der Gaṅga-Kaliṅga's, om juist in deze periode van onrust in het Noordelijke Kaliṅga-land, uit te zwermen. Slechts enkele jaren later (618 A.D.) treffen wij hem althans onder dien naam als vorst in Midden-Java (P'o-li) aan.

Gaan wij thans na uit welke streek *Saṅjaya's* familie afkomstig kan zijn. In zijn Javasche inscriptie van 732 A.D. wordt als land van herkomst gemeld *Kuṅjarakuṅjadeṣa*. Voordat wij dit land trachten te localiseeren, moge de heerschende misvatting, dat Saṅjaya's Agastya-cultus dezelfde was als die van de vorsten van Dinaya van Oost-Java, worden uit den weg geruimd. Deze, vooral door Bosch gesteunde en nader uitgewerkte hypothese,¹⁾ berust in feite op niets anders dan op de los opgeworpen onderstelling van Kern, dat met Kuṅjarakuṅjadeṣa wel eens het land Kuṅjara zou bedoeld kunnen zijn, waar „een berg

¹⁾ T. B. G. LXIV pag. 227, 275 enz. Ook Krom, Nilakanta Sastri en Chhabra nemen deze suggestie over.

„was, door Çiva geschapen en het verblijf van den ziener Agastya”¹⁾. Deze berg ligt op de grens van Travancore en Tinnevely in het oude Pāṇḍya-land. Nilakanta Sastri fundeert daarop zelfs zijn hypothese, dat Sañjaya een Pāṇḍya zou zijn²⁾.

Van een Agastya-vereering blijkt in Sañjaya's inscriptie echter met geen woord, zoodat, indien het land Kuñjarakuñja ergens anders gelegen is dan op de door Kern veronderstelde plaats, van de middelaarsrol van Agastya op den Wukir weinig overblijft. De mede daarop gebaseerde onderstelling van een verplaatsing van dezen cultus naar Dinaya (waar een inscriptie gevonden is, waaruit wel van de door Bosch bedoelde Agastya-vereering blijkt) berust evenzeer op een misinterpretatie en wel van de reeds in het vorige hoofdstuk behandelde Chineesche tekst, welke een verplaatsing van de hoofdstad van Chö-p'o naar het Oosten vermeldt; dit bericht doelt immers op een verplaatsing van Kēḍah naar Bruas en niet op een van Mataram naar het Malangsche. Ik moge hier daarom een geheel andere onderstelling poneeren, die beter in het historische kader past.

Kuñjarakuñjadeça, hetgeen „Land van den Olifantstand” beteekent, is m.i. slechts een *schuilnaam* voor het oorspronkelijke stamland van Sannaha en Sañjaya, beide vermoedelijk eveneens biruda's voor de ware vorstennamen. Het Skrt. woord voor „ivoor” of „tand” is „danta” en *Dantapura* is de naam voor de van oudsher beroemde hoofdstad van Kaliṅga-land, waarop tevoren reeds is gedoeld, en waar Buddha's relik hoogelijk werd vereerd, totdat deze volgens de Siameesche buddhistische kronieken in 313 A.D. uiteindelijk naar Ceylon verhuisde. De overbrenging is langs vele omwegen geschied en historisch is het tijdstip ervan bezwaarlijk vast te stellen, aangezien de traditie onderling tamelijk afwijkende berichten bevat. Volgens de Daṭhāvamça³⁾ zou eveneens in de 4e eeuw de overbrenging geschied zijn, want de relik werd in ontvangst genomen door Kitti-siri-megha, een Ceylonsch vorst, van wien een ambassade aan Samudragupta historisch vaststaat (± 360 A.D.). Indien dit bericht juist is, mogen wij aannemen dat tot 352 A.D., het aanvangsjaar der regeering

¹⁾ V. G. VII pag. 122 noot 4. ²⁾ T. B. G. 1935 pag. 611.

³⁾ S. LÉVI, J. AS. 1925 pag. 47.

van dienzelfden koning Siri Meghavanna ¹⁾, de tand zich nog op het vasteland bevond, zij het ook niet meer in de antieke buddhistische hoofdstad van Kaliṅga uit den tijd van Açoka. Volgens de Ceylonsche traditie is n.l. de relik vanuit Dantapura eerst Zuidwaarts overgebracht naar een schoone en kostbare stūpa nabij de „Vajra-zandplaat”, aan de Āndhra-kust. ²⁾ Met deze laatste stūpa kan m.i. slechts bedoeld zijn de door Rea in Ghantaçālā ontdekte stūpa, welke uit de eerste eeuwen onzer jaartelling dateert en gelegen is ten Oosten van Masulipattam aan de Kṛṣṇā-delta ³⁾.

Ghantaçālā is vermoedelijk dezelfde plaats, die Ptolomeus in de 2e eeuw vermeldt onder den naam van Kantikossyla ⁴⁾, een havenplaats, die in West-oostelijke richting volgt op den mond van de rivier Maisolos (Kṛṣṇā). In deze plaats herkende Vogel het Kantakasela van de 2e en 3e eeuwsche inscripties der Ikṣvāku-dynastie, gevonden in de omgeving van den Nāgārjunakoṇḍa ⁵⁾. Een aanzienlijke buddhiste, Bodhisiri genaamd, had daar o.m. een maṇḍapa doen oprichten ten behoeve van Ceylonsche monniken, voor wie ook vele van hare pieuze werken nabij den Nāgārjunakoṇḍa bestemd waren. Deze feiten wijzen op drukke handelsrelaties in die tijden, van Kantakasela met Ceylon en op den grooten bloei van het hīnayānisme in de door de Kṛṣṇā doorsneden streek ⁶⁾. Toen hier reeds tegen het einde der 3e eeuw de çivaitische Pallava's de Ikṣvāku-dynastie verdreef ⁷⁾ — welke dynastie, hoewel zelf geen buddhistische koningen rijk, toch uitgesproken

¹⁾ SMITH, *Early Hist. of India*, 4e dr. pag. 303. ²⁾ Vgl. noot 3, pag. 396 van dit opstel. ³⁾ *S. Ind. Buddh. Ant.* pag. 32. ⁴⁾ JOUVEAU DUBREUIL, *Anc. Hist. of Deccan* pag. 88. ⁵⁾ *Ind. Ant.* LXI pag. 187 e.v.

⁶⁾ *ibid.* Langs den bovenloop van de Kṛṣṇā, in het stroomgebied van de Tuṅgabhadrā, is de grootste helft der van Açoka bekende Zuid-Indische edicten aangetroffen (pag. 39/40); langs haar benedenloop bloeide het buddhisme met eenige onderbreking nog tot ± 500 A.D. onder de Kandara-dynastie, die door de çivaitische Viṣṇukunḍins verdreven werd (J. DUBREUIL, *J. Andhra Hist. Res. Soc.* V pag. 92).

⁷⁾ Algemeen wordt aangenomen, dat de Ikṣvāku-dynastie daarmede uit de historie is verdwenen. Daargelaten of de Kadamba's niet min of meer een voortzetting der Ikṣvāku's kunnen zijn — zoowel de Cuṭu's, de voorvaderen der Kadamba's als de Ikṣvāku's stammen van de Çāta-vāhana's af — zijn er m.i. in de *inscripties van Mulavarman van Kutei* namen gebezigd, naar aanleiding waarvan men zich wel moet afvragen

buddhistische vorstinnen telde — en de aan de Pallava's nauw verwante Čālaṅkāyana's (Sūrya-vereerders) van Veṅgi, de buddhistische Bṛhatpalāyana's overwonnen, werd het inderdaad hoog tijd de kostbare relik in veiligheid te brengen naar het hīnayānistische Ceylon. De traditie stemt dus vrij goed met de historie overeen.

Aangezien het oorspronkelijke Dantapura volgens de buddhistische kronieken nabij een groote rivier en ten Noorden van de Tand-stūpa, i.e. die te Ghantačālā, moet gelegen zijn en nog binnen het Rijk Kalinga, moet men dit oudste Dantapura wel zoeken aan de overzijde van de grensrivier Godāvarī en dan komt m.i. alleen daarvoor in aanmerking de reeds vermelde antieke hoofd-

of zijn dynastie niet op verwantschap boogt met de Ikṣvāku's, althans gegrondvest is door een ongenoemden, uitgeweken Aikṣvāku Rājaguru. Zou anders de stamvader Kuṇḍuṅga wel vergeleken zijn met Bhagīratha, den zoon van Sagara, den befaamden koning van de mythische Aikṣvāku-clan? Vogel bepaalde den tijd van vervaardiging der inscripties op 400 A.D., doch teekende erbij aan, dat „on the basis of palaeographical evidence only an approximate date can be assigned to those documents” (Bijdr. 74 pag. 231). Hij taxeert ze een halve eeuw ouder dan de inscripties van Pūrṇavarman van Tārumā, die Kern „niet later zou durven stellen dan „in het laatst van de 4e of het begin der 5e eeuw van onze jaartelling” (V. G. VII pag. 131). Mulavarman's inscripties zouden dan zelfs dateeren uit ± 350 A.D. Rekent men voor Mulavarman's voorgangers (drie generaties) 75 jaar, dan moet Sagara (i.e. de rājaguru, de priester van vorstelijken bloede, die, als zijn epische naamgenoot, waarschijnlijk Bhagīratha-Kuṇḍuṅga verwekt heeft bij diens vaders echtgenoot) reeds in 275 A.D. à 325 A.D. zegge in 300 A.D. overgekomen zijn, welk jaar ongeveer een kwart eeuw na de veronderstelde ondergang der Ikṣvāku-dynastie (± 270 A.D.) valt. Bij zooveel vaagheden in de chronologie der gebeurtenissen mag praktisch wel aangenomen worden, dat het opkomen der Kuteische dynastie direct kan aansluiten bij den val der Indische Ikṣvāku's. Het is overigens niet oninteressant om Mulavarman's inscripties nader te beschouwen, in het bijzonder met het oog op de genealogische structuur dier van Indische brahmanen afstammende Maleische dynastieën. Zooals Kuṇḍuṅga vergeleken wordt met Bhagīratha, Sagara's zoon, zoo wordt zijn zoon Ačvavarman weder gelijk gesteld met Bhagīratha's zoon Amčumant. In deze epische familie nu, is Amčumant gehuwd met zijn halfzuster Yaçodā (uit een andere moeder). Zou niet eveneens Mulavarman de zoon zijn van Ačvavarman bij zijn halfzuster, wellicht van een moeder van zuiveren Kaling-bloede? Waarom anders deze nadrukkelijke en sprekende vergelijkingen, indien het geen toespelingen zouden zijn op de werkelijkheid en op de wijze waarop de „zuiverheid van het Hindoe-bloed” werd bewaard of bevorderd?

stad *Piṣṭapura* van Kaliṅga, gelegen in de nabijheid van den heuvel van Koriṅga aan de Noordelijkste Godāvāri-delta-arm. Dit komt dan ook overeen met Plinius' opgave, dat de heuvel van Calington (Koriṅga) en de stad Dandaguda of Dandagula (Dantapura) nabij de Zuidgrens van Kaliṅga op een zelfden afstand van de Ganges-delta zou zijn verwijderd m.a.w. aan de Godāvāri, niet ver van elkaar gelegen zijn ¹⁾).

Om te weten of het Rijk, waarvan dit *Piṣṭapura* alias *Dantapura* de hoofdstad was, door *Sañjaya* bedoeld kan zijn met zijn *Kuñjarakuñjadeça*, moeten wij nagaan wat in het Twee-Stroommenland geschied is in de eerste helft van de 7e eeuw, dat het *Sañjaya's* familie tot uitwijken genoopt kan hebben.

In de verwarring, ontstaan in deze Zuidelijke landen door den krijgstoct van *Samudragupta* in het midden van de 4e eeuw, maakte *Mayūrarman*, een illustere brahmaan van de *Mānavyagotra*, van de gelegenheid gebruik om in het *Kurnool*-district ten Zuiden van de *Kṛṣṇā*, in de bijna ontoegankelijke bosschen van de Zwarte Bergen (*Nallamalais*) nog binnen den invloedssfeer van de *Pallava's* van *Kañci*, zich een zelfstandig Rijk te stichten, *Çriparvata* of *Çriçaila* geheeten. Hij werd de eerste der *Kadambadynastie*, welke in de Zuid-Indische geschiedenis door inhuwelijkingen in de vorstenhuizen der omliggende Rijken zoo'n beduidende rol heeft gespeeld ²⁾. Deze *Kadamba's* heetten zich onveranderlijk *Hāritiputra Mānavya's*, evenals hun voorgangers

¹⁾ *Rājamahendri*, de derde hoofdstad der Oostelijke *Cālukya's*, die volgens *Cunningham* in aanmerking komt voor een identificatie met *Dantapura* (*Ancient Geogr.* I pag. 515/6) is van te jongen datum. De voor de ligging van *Dantapura* door *Cunningham* aangegeven, aan de berichten van *Hiuan Tsang* ontleende geografische gegevens — deze pelgrim bezocht in 632 A.D. de hoofdstad *Kaliṅga* zonder den naam te noemen — gelden even zoo goed voor *Piṣṭapura*, dat in dien tijd nog de hoofdstad was der Oostelijke *Cālukya's*. *S. Lévi* is van meening, dat *Pālūru*, het *Paloura* van *Ptolomeus* (± 6 Eng. mijlen ten N.O. van *Gañjam*) het oudste *Dantapura* is o.m. wijl ook de naam *Pālūr* het *Telugu*-equivalent is van *Dantapura* (*J. As.* 1925). Vgl. mede *Oldham*, *J. Bihar and Orissa Res. Soc.* 1936, die het hiermede niet eens is en het 7e eeuwsche *Dantapura* aan de *Vaṃçadhara* verkiest!

²⁾ Zie voor de uitvoerige geschiedenis dezer dynastie, *MORAES*, *The Kadamba-kula*.

hierin, de leden der ruim een halve eeuw tevoren door de Pallava's verdreven Cuṭu-dynastie op de Westkust van den Dekhan, afstammelingen der keizerlijke Çātavāhana's (Imperial Āndhras)¹⁾. De Kadamba's waren o.m. nauw verbonden met de Viṣṇukuṇḍins, die op hun beurt weer door een der laatste vorsten der aanverwante Vākāṭaka's op den troon van Zuid-Kaliṅga en het Āndhra-land waren geholpen (midden 5e eeuw) na diens overwinning op de Çā-laṅkāyana's. De Viṣṇukuṇḍins hadden denzelfden dynastieken beschermgod als de Kadamba's, n.l. Çiva, „de Heer van „Çri Parvata”²⁾, die in vele Kadamba-tempels in zijn liṅga-gedaante werd vereerd³⁾.

Pulakeçin II, de Cālukya, wiens dynastie zich eerst een halve eeuw tevoren (\pm 550 A.D.) te Vātāpi (het tegenwoordige Badami) had gevestigd, bindt dan den strijd aan tegen de beide bondgenooten en loopt beiden in hetzelfde jaar onder den voet. Hij doodde Bhogivarman, den laatsten telg uit de eerste Kadamba-dynastie en verdreef de Viṣṇukuṇḍins. Toen Pulakeçin II in 609/10 A.D. op de laatsten Kaliṅga had veroverd, installeerde hij er zijn jongere broeder Viṣṇuvarddhana I in Piṣṭapura als Yuvarāja. Deze breidde alras zijn gebied Zuidwaarts uit ten verdere detrimente der Viṣṇukuṇḍins; hij verdreef hen uit Veṅgi in Āndhradeça en uit hun territoir aan de overzijde van de Kṛṣṇā, waarvan zij zich ongeveer een eeuw tevoren (\pm 500 A.D.) hadden meester gemaakt door er de laatste buddhistische dynastie, die der Kandara's n.l. — hierover aanstonds meer — te verjagen⁴⁾. Daarna stichtte Viṣṇuvarddhana er, met instemming van Pulakeçin, ongeveer in 625/30 A.D. de eigen dynastie der Oostelijke Cālukya's, die zich achtereenvolgens *Piṣṭapura* in Zuid-Kaliṅga, *Veṅgi* in het feitelijke Twee-Stroomerland en tenslotte *Rājamahendri*, wederom in Zuid-Kaliṅga, tot hoofdstad verkozen.

Het zou dus niets te verwonderen zijn indien de leden van den tak der Kadamba-dynastie, waaruit waarschijnlijk ook Sañjaya

¹⁾ JAYASWAL, pag. 200.

²⁾ De beroemde Çiva-tempel op den Çriparvata is \pm 50 Eng. mijlen Z.W. van den Nāgārjunakoṇḍa gelegen aan de Kṛṣṇā; het is een befaamde bedevaartplaats waar nog jaarlijks in den zomer groote feestelijkheden plaats hebben. (Ind. Ant. LXI pag. 187).

³⁾ MORAES, pag. 315.

⁴⁾ J. DUBREUIL, *Amarāvati*. J. Andhra Hist. Res. Soc. V pag. 92.

voortkwam — zooals aanstonds zal blijken — en die onder hun te Dendulūru gevestigde Viṣṇukuṇḍinsouvereinen waarschijnlijk provinciale gouverneurs waren over Piṣṭapura, na al deze gebeurtenissen uitweken en in de 1ste helft van de 3e eeuw overstaken naar de overzijde van de Golf van Bengalen om in Chō-p'o — Kēḍah een nieuwe dynastie te stichten ¹⁾. Dan wordt het ook duidelijk waarom de T'ang-annalen aan het 5e eeuwsche Chō-p'o reeds in de perioden van 627 — 649 A.D. den nieuwen naam *Ho-ling* gaven ²⁾. Deze naam is de Chineesche transcriptie voor het skrt. *Kaliṅga*, den overgebrachten naam van het land van herkomst van de Sañjaya-familie n.l. Zuid-Kaliṅga, dat in de inscriptie van 732 A.D. met *Kuñjara-kuñjadeça* wordt aangeduid, „abounding in holy places” ³⁾ o.m. Dantapura, Ghantaçālā enz. Het wordt verder ook verklaarbaar, dat in de 7e eeuw in Ho-ling ook het hīnāyāna kon bloeien — zooals uit Yi-tsing's verslag van het driejarig verblijf aldaar van den Chineeschen monnik Hwui-ning in 645/8 A.D. blijkt ⁴⁾ — evenals dit nog het geval was in Zuid-Kaliṅga en Āndhradeça, nadat Buddha's tand-reliëk naar Ceylon was overgebracht. Doch ook twee eeuwen tevoren bloeide het buddhisme reeds in Chō-p'o, getuige de inscriptie van Buddhagupta en het bericht over den monnik Guṇavarman, tevoren reeds besproken. Van het nieuwe land Ho-ling was volgens de Nieuwe T'ang-annalen de hoofdstad Chō-p'o; ⁵⁾ dit is Kēḍah, zooals wij gezien hebben. Het

¹⁾ Deze uittocht moet derhalve op korten termijn dien van Guṇārṇava uit Kaliṅganāgara hebben gevolgd. Begrijpelijkerwijs zochten deze Paladijnen twee verschillende landen als toevluchtsoord (Malaka en Java), want de Viṣṇukuṇḍins, waaronder de Kadamba's gediend hadden en de Gaṅga-Kaliṅga's waren vijandige dynastieën. Als het noodlot wil, dat Sañjaya tenslotte toch uitwijkt naar Java, staat dit weer onder de suprematie van afstammelingen van een aan de Viṣṇukuṇḍins vijandige dynastie n.l. de Çailendra's, zooals wij aanstonds zullen zien. Heeft de tijd (ruim twee eeuwen) dan echter alle sporen reeds uitgewischt of is straks de oude veete toch weer van invloed bij het scheiden van de markt, als de Çailendra's om „interne familie-aangelegenheden” Java weder verlaten?

²⁾ *Notes*, pag. 139. In deze periode zendt Ho-ling gelijk met T'o-p'o-teng (de Isthmus volgens mijn identificatie) en Tu-ho-lo (Dvāravatī of Oost-Camboja) ambassades naar China.

³⁾ Vgl. de nieuwe lezing dezer passage van Chhabra, J. GR. IND. SOC. III pag. 173.

⁴⁾ KROM, pag. 107. ⁵⁾ PELLLOT, pag. 225.

is tenslotte duidelijk dat dit „overgebrachte” Kalinga volgens dezelfde annalen in 640 of 648 A.D. zijn eerste ambassade heeft kunnen zenden naar het Chineesche Hof¹⁾. Binnen een kwart eeuw na de vlucht uit Zuid-Kalinga, heeft n.l. de Sañjaya-familie haar dynastie in het nieuwe land gevestigd, vermoedelijk in samenwerking met het kort te voren naar het Zuiden uitgeweken vorstenhuis van Fou-nan. In 674/5 A.D. vernemen wij uit dezelfde bron, van koningin Sima van Chö-p'o; daarna moet Sannaha er „zeer lang, naar recht het Rijk geregeerd hebben”, zooals wij uit strofe 8 van Sañjaya's inscriptie vernemen. Tenslotte volgt nog op Sañjaya zelf, „Sannaha's eigen zusterszoon”²⁾ en regeert er, totdat hij er hoogstwaarschijnlijk door de legers van Çrīvijaya verdreven wordt, om uit te wijken naar Java. Ook Kern's mededeeling, dat de door Sañjaya gebezigde letter-type „nauw verwant „is met die, welke van de 5e tot de 10e eeuw in gebruik was „in Kalinga en Andhra (Wenggi)” of meer in het algemeen in dat gedeelte van Dekhan, „waar tegenwoordig het Kanareesch-„Telegusche schrift in zwang is”³⁾ en nader gepreciseerd: „dat „het land tusschen de Godawari en de Kistna de meeste aanspraak „heeft, om beschouwd te worden als de bakermat van het in ons „stuk gebruikte schrift”,⁴⁾ zou dan zeer goed overeenstemmen met de hierboven veronderstelde herkomst van Sañjaya's voorouders uit Piṣṭapura-Dantapura. Dat het schrift uiteindelijk *hetzelfde* is als dat van de inscriptie van Hanh Khiei (Camboja), zooals Kern mede constateert, zou dan door den invloed van Fou-nan, evenmin vreemd zijn. En in verband met het bericht in de Souei-annalen, dat Java (P'o-li) reeds in het begin van de 7e eeuw, ten tijde van de Gaṅga-Kalinga vorst Guṇārṇava, de gewoonten had van Fou-nan,⁵⁾ zou mede gemakkelijker verklaarbaar worden

¹⁾ *ibid.* pag. 286.

²⁾ Vgl. de suggestie van Vogel bij CHHABRA, *Expansion of Indo Aryan Culture*, pag. 37.

³⁾ V. G. VII pag. 117. ⁴⁾ *ibid.* pag. 125

⁵⁾ Emigreerden in denzelfden tijd van Guṇārṇava of kort tevoren, in verband met de roerigheden in Fou-nan op het einde der 6e eeuw, welke het Fou-nansche vorstenhuis verplichtten naar Ligor te trekken, reeds leden dier dynastie eveneens naar Java en lieerden zij zich met Guṇārṇava? En heeft Sañjaya, toen hij uit Chö-p'o wegtrok, daarom ook dien reeds bekenden Zuidwaartschen weg naar Java gevolgd?

het door Bosch gereleveerde feit, dat de letterschriften van Java en Camboja in de 8ste çaka-eeuw een parallelle ontwikkelingsgang hebben doorloopen.

Als men vervolgens leest, dat Sañjaya in zijn inscriptie (strofe 8) Sannaha „een Manu gelijk” heet, speurt men een toespeling op het feit, dat zijn familie van de Mānavya-gotra is, evenals de Kadamba's, en dus, evenals zij, speciaal behoort tot de *Hāritiputra-Mānavya's*. Men komt dan wel zeer in de verleiding om, evenals Tjandi Kalasan een bouwsel is van Sañjaya's opvolger Panañkaran, in den *Tjandi Mëndut*, op slechts 10 km afstands gelegen van den Wukir (Sañjaya's berg), daartoe al dan niet „overreed door de guru's van den Çailen-„dra-vorst”, een bouwsel te zien van Sañjaya! Reeds in mijn artikel over dezen Tjandi Mëndut ¹⁾ toonde ik, en toen speciaal op iconografische gronden aan, dat Hāritī en haar echtgenoot Pañcika er bij wijze van *portretbeelden* in het voorportaal zijn afgebeeld. Sañjaya, de Hāritiputra beeldde er dus zijn moeder, Sannaha's zuster, als Hāritī af en zijn (niet bekenden) Maleischen vader als Hāritī's echtgenoot, den dienaar van Kuvera (den Çailendra-vorst van Java?). En dan beiden in het voorportaal, als in buddhistische tempels wel meer geschiedt met deze bekeerde demonen. Echter behoeft van een bekeering van Sañjaya's ouders geen sprake te zijn, zooals ik vroeger meende ²⁾; zij konden zelfs reeds (in Kēḍah) overleden zijn. Zij zaten er slechts als symbolische bewakers van het mahāyānistische pantheon der Çailendra's en vertegenwoordigden er hun çivaitischen zoon Sañjaya, de Hāritiputra, wiens plicht het was als vazal dier Çailendra's — ook van zijn opvolger Panañkaran is dit bekend — hun buddhistisch geloof te beschermen. Zooals in Kēḍah het hīnayāna getolereerd werd in het Rijk van Sañjaya's familie, zoo bestond er op Java bij Sañjaya en zijn opvolger, geen bezwaar het mahāyāna te helpen bevorderen ³⁾. Een en ander zou echter weer doen veronderstellen, dat de Çailendra's reeds op Java gevestigd waren, voordat Sañjaya in 732 A.D. er zijn *līnga* oprichtte, in tegenstelling dus met de alge-

¹⁾ T. B. G. 1921. ²⁾ Oudh. Versl. 1919.

³⁾ Men behoeft m.i. niet zoo ver te gaan als STUTTERHEIM in zijn *Javanese Period* (pag. 7), dat „the Buddhistic activity of Central Java had „to be attributed to one of those Mataram kings — hij bedoelde Sañjaya „en zijn opvolgers — however strange it may sound”.

meen gangbare meening, dat zij er eerst halfweg de 8ste eeuw, dus na Sañjaya, arriveerden ¹⁾. Deze laatste opvatting berust feitelijk slechts op de stichtingsoorkonde van Tjandi Kalasan (778 A.D.), waaruit voor het eerst van de activiteit der Çailendra's op Java blijkt.

Laat ons thans nagaan wanneer de buddhistische Çailendra's op Java gekomen kunnen zijn en onder welke omstandigheden. De oplossing van dit tot nog toe duister gebleven probleem kan benaderd worden uit de 6e eeuwse Chinese berichten betreffende het land P'o-li „dat ook Ma-li heette” en dat ik reeds tevoren in Zuid-Sumatra, in de omgeving van Palembang localiseerde. In dit land Ma-li regeerde in 517 A.D. de buddhistische vorst *Kauṇḍinya*, zooals blijkt uit de ambassade, die hij in dat jaar naar het Chinese Hof zond. De Leang-annalen vermelden mede, dat zijn voorvaderen uit het land van Buddha's moeder stamden ²⁾, i.e. uit het land Koli in de Nepal-terai in Noord-Indië, grenzende aan het land der Çākya's. Nu is het bekend dat de *Kauṇḍinya's*, een in Indië hoogelijk vereerd brahmanen-geslacht, reeds ten tijde van de keizerlijke Andhra-dynastie naar Zuid-Indië waren medegekomen, toen deze Çātavāhana's omstreeks het begin onzer jaartelling, wellicht onder den druk der Licchavi's, Magadha verlieten ³⁾. Het evenvermelde Chinese bericht over de herkomst der *Kauṇḍinya's* zou dan op waarheid berusten. Met deze *Kauṇḍinya's* hebben zich feitelijk alle Zuid-Indische vorstenhuizen vermaagschaft, wijl zij „zuivere Brahmanen” waren, die in het Zuiden schaarsch waren. Zij hebben mede een groote rol gespeeld in de cultureele ontwikkeling van onzen Archipel. Men denke bijv. aan de çivaitische, op de Pallava's georiënteerde *Kauṇḍinya's* van Campa en Camboja. Evenzoo is vermoedelijk de buddhistische *Kauṇḍinya* van Palembang gelieerd geweest aan een Zuid-Indische vorstendynastie en het is het meest waarschijnlijk, dat dit de *Kandara*-dynastie was van de Ānanda-gotra, aanbidders van Samyak-Sambuddha „den waarlijk Verlichte ⁴⁾”. Van deze dynastie is helaas weinig anders bekend, dan dat zij regeerde in ongeveer

¹⁾ KROM, pag. 130 e.v. ²⁾ Notes, pag. 204.

³⁾ JAYASWAL, pag. 112 en 169.

⁴⁾ HULTSCH, Ep. Ind. XVII pag. 327 tot 330.

hetzelfde gebied als dat der Ikṣvāku's van de 2e en 3e eeuw. Deze laatsten hadden hun hoofdzetel op den Nāgārjunakoṇḍa ¹⁾, den oorspronkelijken Çrī Parvata of Çrīçaila, op den Zuidelijken oever van de Kṛṣṇā, niet ver van den gelijknamigen, lateren Heiligen Berg der Kadamba's. Op den Nāgārjuna-berg bevonden zich de beroemde buddhistische bouwwerken, welke eerst eenige jaren geleden weder ontdekt en in bouwstijl nauw verwant blijken te zijn — zij zijn nog geen eeuw jonger — aan de Amarāvati-stūpa, die meer benedenstreams, eveneens in het Rijk der Ikṣvāku's en Kandara's gelegen was. Voor het vermoeden dat de Palembangsche Kauṇḍinya's aan deze Kandara's verwant kunnen zijn, zijn wederom aanwijzingen te vinden.

Reeds is gemeld, dat de Viṣṇukuṇḍin's tegen het jaar 500 A.D. de Kṛṣṇā over trokken om de Kandara's te lijf te gaan en met succes. Er is in verband met deze nederlaag dus wel reden voor leden van de Kandara-familie om uit te wijken naar onzen Archipel, waarmede zij als goede zeevaarders wel steeds in contact moeten zijn geweest. Als wij dan in 517 A.D. in Palembang een buddhistische Kauṇḍinya vermeld weten en het oudst bekende Buddha-beeld uit zijn tijd draagt de onmiskenbare kenmerken van den Amarāvati-stijl, is er dan niet alle aanleiding om aan te nemen, dat het verschijnen van dezen buddhistischen Kauṇḍinya in onzen Archipel in verband moet staan met gebeurtenissen op het Indische vasteland, die betrekkelijk kort tevoren hebben plaats gehad in een gebied met een overeenkomstige cultuur, i.e. dat hij zou geëmigreerd zijn uit het Rijk Çrīçaila? En dit temeer als in Palembang zich de traditie herhaalt en de nieuwe koning, die zich oorspronkelijk als ṛṣi van vorstelijken bloede een „Çrīçaila” i.c. de *Sēguntang* tot verblijf had uitverkoren, van welken Heiligen Berg hij afgedaald heet om in de vlakte te regeeren ²⁾. En is het

¹⁾ JAYASWAL, pag. 171 e.v.

²⁾ Hoewel de Sajahar Malayu deze traditie verbindt aan de vele eeuwen latere Sang Sapurba (Trimūrti Tribuṣana) — doet deze naam niet denken aan dien van den 12en eeuwschen Malayu-vorst van Grahi? — zoon van den Raja Suran (Cola-vorst) en gehuwd met de dochter Demang Lebar Daun (WILKINSON, *Hist. of the Peninsular Malays*, 3e ed. 1923 pag. 16), pleit voor het bestaan van een oudere overeenkomstige traditie, de vondst van den 6en eeuwschen Buddha van Sēguntang.

dan niet denkbaar, dat, als de uit hem voortkomende buddhistische Berg-dynastie na ruim anderhalve eeuw, n.l. in 683 A.D., door een vijandige grootmacht, i.c. Çrīvijaya, wordt verslagen, zij wederom emigreert, thans naar Kaṭāha-Midden-Java¹⁾? En dat deze dynastie daar het mahāyāna, versterkt door nieuwe injecties uit Gaudidvīpa i.e. Magadha — dit kon i. v. m. de oorspronkelijke herkomst der Kaunḍinya's van Palembang wel eenigszins verwacht worden — tot glorierijke ontwikkeling brengt, er zelfs een Meru sticht, die de Çriçaila in Indië en de Sēguntang in Palembang verre overtreft, n.l. de „Veritabele Berg”, de „Çailendra” of de *Barabuḍur-stūpa*, in de vruchtbare vallei van de Kēḍu? En aan dien Weergaloozen Berg den dynastieken naam ontleent? Dit stadium in de Archipelmigraties der Çailendra's is in de Maleische traditie (Malay Annals, Hikayat Hang Tuah enz.) blijkbaar doelbewust — wij zullen aanstonds zien waarom — geheel uit de herinnering gevaagd. Dat zij overzee waren gekomen, zich in Palembang hadden genesteld en tenslotte in Zuid-Malaka eindigden, is *wel* voor het nageslacht bewaard gebleven. „Every Malay dynasty in southern Malaya claims descent from the Çailendra-kings who ruled on the Siguntang-hill in Palembang”²⁾.

¹⁾ Als men in de Vorstenlanden nog ten huidigen dage den Zelfbestuurder omgeven ziet door zijn stoet van vrouwelijke, attributendragende ampilans, dan denkt men onwillekeurig aan dien 6en eeuwſchen Kaunḍinya van Palembang „zittende op een gouden troon met zijn voeten „op een zilveren voetenbank, omgeven door zijn vrouwelijke bedienden, „versierd met gouden bloemen en alle soorten kostbaarheden. Sommigen „dragen witte camara's of waaiers van pauweveeren” (Jav. lar badak), zooals de Leang-annalen hem beschrijven (*Notes*, pag. 204) en zooals RADEMACHER in 1824 (*Sumatra*) nog van den koning van Palembang weet te vertellen: „Hij wordt volgens de Oostersche wijze in zijn Paleis alleen „door vrouwen gediend en opgepast”. Deze Çaka-traditie vindt men overigens al aan het hof van Candragupta, als men Megasthenes gelooven mag; zijn beschrijving is er in dit opzicht een van het Jogjasche hof nog van recenten tijd: „De vrouwen werden er meer vertrouwd dan „de mannen. Zij waren 's vorsten persoonlijke lijfwacht. Zij omringden „hem op jacht, sommigen in voertuigen, sommigen te paard Zij „dienden ook als soldaten, gekleed in volledige wapenrusting”. In Jogja heetten zij Prajurit Langēkusuma.

²⁾ WILKINSON, J. Mal. Br. R. As. XIII pag. 8. „We do not find this „tale in North Malaya or in Pasai”. (pag. 9) en ook WINSTEDT, *Hist. of Malaya* pag. 25 (M. B. R. A. S. 1935).

Op evenvermelde wijze zouden inderdaad de Çailendra's bijkans een halve eeuw vóór Sañjaya in Java beland kunnen zijn en zou de voorgaande hypothese omtrent den bouw van den Mëndut door Sañjaya werkelijkheid kunnen zijn. Het zou dan zijn „hormatbetuiging” kunnen zijn jegens zijn weldoeners der Çailendradynastie, voordat hij, zijn eigen çivaitische geloof volgende, op ± 10 km Zuidelijker zijn liṅga-tempel op den Wukir stichtte.

Werden bovenstaande verplaatsingen der Çailendra's geopperd wyl zij zoo uitnemend in het historisch kader passen, van de wijze waarop de overvleugeling der Arṇava-dynastie van Paṭi door hen in zijn werk gegaan is, is in het geheel niets bekend; het heeft er wel allen schijn van, dat de Çailendra's in Midden-Java vrijwel aanstonds de overhand verkregen, vermoedelijk doordat zij op een gunstig moment binnenvielen¹⁾. De glorieuze tijd duurt dan echter geen anderhalve eeuw meer, want dan gebeurt er iets met deze Çailendra-dynastie van Yāvabhūmi-Katāha, waardoor Java aan haar direct gezag ontvalt en onder de hoede van Sañjaya's nakomelingen wordt achtergelaten. De Çailendra's herrijzen in een nieuw Katāha — San-fo-ts'i, direct aan den grooten zeehandelsweg van Indië naar China gelegen. In 905 A.D. blijkt de status van dit San-fo-ts'i volgens de Chineesche annalen — er werden op dat tijdstip weliswaar nog geen Çailendra's gemeld — reeds zoodanig gevestigd, dat het het noodig oordeelt een gezantschap af te vaardigen naar het Chineesche Hof²⁾. Gelukkig dat de *inscriptie van Nālandā* van 860 à 890 A.D.³⁾ licht verschaft nopens hetgeen gebeurd is bij het verlaten van Java door de Çailendra-dynastie en vóór het evengenoemde jaar 905 A.D. Wij zullen zien, dat dit een donkere bladzijde is in de geschiedenis dier roemruchte dynastie, welke beter aan de vergetelheid prijs gegeven kon worden. Dat Bosch deze oorkonde

¹⁾ Niet onmogelijk is door de voorgeschiedenis hunner dynastieën in het Indische stamland — de Gaṅga-Kaliṅga's en de Viṣṇukunḍins hadden steeds om het bezit van Zuid-Kaliṅga gestreden en de Kandara's waren door de Viṣṇukunḍins uit hun gebied verdreven — de weg bereid tot een vreedzaam samengaan. ²⁾ *Çrivijaya*, pag. 17.

³⁾ Dateering van BOSCH, T.B.G. 1925 pag. 512. Vermoedelijk ligt de juiste datum dichter bij 890 A.D. dan bij 860 A.D.

t.a.v. de historische gegevens betreffende den daarin vermelden vorst Balaputra van Suvarṇadvīpa met achterdocht beschouwde, kan slechts worden verklaard uit overdreven Westersche voorzichtigheid t.o.v. schijnbaar niet direct hanteerbare gegevens; oorkonden als deze, die op meesterlijke wijze, Oostersch verbloemde, voor ingewijden echter duidelijk herkenbare feiten, bekend stellen, moeten dan ook naar den eigen zegstrant gelezen worden! Uit de sluiers der gebezigde beeldspraak treedt de roman van Balaputra klaar naar voren, als men maar de overdrachtelijke beteekenis der alleszeggende biruda's (schuilnamen) wil aanvaarden. Volgen wij thans de inscriptie, speciaal het tweede gedeelte ervan, dat de genealogie van Balaputra blootlegt ¹⁾.

Balavarman, Heer van den Vyāghrataṭimandala (= Puṇḍravardhana, tegen de Karatoyā-rivier, de Westgrens van Assam) was de middelbaar voor den Mahārāja *Balaputradeva* van *Suvarṇadvīpa* bij Devapāladeva, den machtigen heerscher van Bengalen, in wiens Rijk Balaputra zijn buddhistische klooster had gesticht en voor welks onderhoud hij de inkomsten van een vijftal dorpen vannoode had. Balaputra was de kleinzoon van den koning van Yāvabhūmi, den eenigen, die in de inscriptie een *Çailendra*-vorst wordt geheeten. Was Balaputra nu ook een *Çailendra* m.a.w. was hij een rechtstreeksche afstammeling van dezen Javaanschen koning? Reeds toonde ik de waarschijnlijkheid aan van de identiteit van dit Suvarṇadvīpa met het deel van het Schiereiland Malaka bezuiden de Landengte. In Kaṭāha — San-fo-ts'i (Coedès heeft de gelijkheid van deze beide Rijken bewezen) vindt men ruim een eeuw na Balaputra in de tot ons gekomen berichten voor het eerst *weer* *Çailendra*'s als vorsten vermeld. Er is dus wel zeer groote kans, dat deze *Çailendra*-vorsten van Kaṭāha afstammelingen zijn van Balaputra en dan zou deze vorst-stichter dier Maleische dynastie inderdaad *zelf een Çailendra* moeten geweest zijn. Hoewel zulks niet vermeld staat, kan dat uit de bewoordingen van de inscriptie van Nālandā ondubbelzinnig worden afgeleid, zooals wij aanstonds zullen zien. Ook langs dezen weg wordt dan bevestigd de continuïteit der *Çailendra*-dynastie, zelfs na

¹⁾ Monographs of the Varendra Res. Soc. no. 1, MAJUMDAR, *Nālandā copper plate of Devapāladeva* pag. 29 e.v.

haar overplanting van Yāvabhūmi-Kaṭāha naar Suvarṇadvīpa — Kaṭāha i.e. van Java naar Zuid-Malaka. Laat ons voor deze bevestiging thans de oorkonde van Nalanda „op Oostersche wijze” lezen.

Balaputra's vader was *Samarāgravira*, een zoon van den Çailendra-koning van Yāvabhūmi, maar daarom zelf nog een Çailendra! Luister naar wat de inscriptie voor bijzonderheden van *zijn* afkomst bekend stelt. Hij was gelijk de vier zonen van Kunṭi en gelijk Parāçara. Onder deze zonen van de polyandrische Kunṭi is dus zelfs Karṇa niet vergeten, de officieel erkende bastaard, geboren uit Kunṭi vóór haar huwelijk met Paṇḍu. Doch ook de drie andere zonen Yudiṣṭhira, Bhīma en Arjuna waren geen zonen van Paṇḍu, doch van „Goden”, het euphemistisch equivalent voor „priesters”, die al of niet op verzoek of met instemming van den vorst een kind verwekten bij de hoofdvrouw. En Parāçara was eveneens een bastaard, want niet de zoon van zijn vader Saudasa, doch van den priester Vaçiṣṭha bij Saudasa's echtgenote Madayantī. Uitdrukkelijk is dus in voor ingewijden klare beeldspraak, ondanks den schoonen schijn van de schitterende eigenschappen der tot de vergelijking aange trokken epische figuren, vijfvoudig aangegeven, dat Samarāgra *niet de echte zoon* was van den Çailendra-vorst van Yāvabhūmi, doch dat hij door *een ander* (zijns vader's purohita?) was verwekt bij 's Vorsten (eerste) gemalin. Samarāgra had dus *geen* Çailendrabloed in de aderen. Balaputra moest derhalve, wilde hij dit *wel* claimen — waartoe vermeldde hij anders dat zijn grootvader het „ornament was van de Çailendra-dynastie”? — afstammen niet van Samarāgra, doch van een *echten* Çailendra-zoon van dien koning. Maar dan moet zijn moeder *Tārā*, die volgens de oorkonde de echtgenote was van Samarāgra, minstens biandrisch geweest zijn. Ook dit valt uit de oorkonde te lezen en eveneens op meer dan een wijze.

In de eerste plaats heet het, dat hij *Tārā's* zoon is, zooals Buddha van *Māyā*, d. w. z. *niet* Çuddhodhana's zoon, doch die van Indra (alweer een verholde naam voor een ṛṣi of een purohita). Alsof dit niet voldoende was, wordt hij daarenboven nog vergeleken met Skandha, *Umā's* zoon, *niet* bij haar echtgenoot Çiva, doch bij Agni. Hij was het „spiritueele” kind van zijn vader, wij zouden zeggen een als zoon erkende stief-zoon. Ook uit de

beschrijving van Balaputra's moeder Tārā blijkt deze biandrie ten duidelijkste. Niet alleen *heette* zij Tārā, doch *zij was ook als Tārā*, zoo staat er. Wie was dan deze klassieke Tārā? In het geheel niet de Tārā van de Tjandi Kalasan, zooals Stutterheim poneerde ¹⁾, doch de biandrische echtgenoot van de beide broeders Bālī en Sogrīva uit dezelfde moeder Virajā bij twee verschillende mannen. Tārā, de dochter van den vorst Varmasetu van de Somadynastie, was op dezelfde wijze de echtgenoot van Samarāgra en van zijn halfbroeder, een ongenoemde Çailendra-prins (de kroonprins?), m. a. w. van de beide zoons van de Ratu van den Çailendra-vorst van Yāvabhūmi. Tārā moet reeds zwanger van Balaputra geweest zijn, toen zij met Samarāgra huwde, wilde Balaputra's Çailendra-herkomst ontwijfelbaar vaststaan. Men kan het drama dat zich aan het Çailendra-hof op Java heeft afgespeeld, duidelijk aanvoelen. De strijd op leven en dood tusschen den (kroon)prins en den ambitieuzen Samarāgra, eindigende met de ontvoering van Tārā. Men vergelijkte overigens het bekende gezegde over deze polyandrische vrouwen: „Tārā Mandodarī tathā” ²⁾, om te begrijpen dat de speciale vermelding in de oorkonde, dat Balaputra's moeder, afgescheiden van haar naam Tārā, „was als Tārā”, geen nadere toelichting behoefde voor Oostersche ooren!

Als om *elken* twijfel uit te sluiten wordt Tārā's huwelijk met Samarāgra in de oorkonde nog vergeleken met in den zelfden geest gekozen prototypen t. w. met dat van *Paulomī* en Indra (Paulomī was tevoren door Anuhlāda, zoon van Hirañyakaçipu verleid) ³⁾, met dat van *Prīti* en Kāma (wordt Prīti niet mede voor Skandha's moeder aangezien bij Agni?) ⁴⁾ met dat van *Pārvatī* en Çiva (vgl. Pārvatī's biandrische verhouding tot Agni) en met dat van *Lakṣmī* en Viṣṇu (tevoren was Lakṣmī vereenigd met Kuvera) ⁵⁾.

¹⁾ *Javanese Period* pag. 10. Ook de vele andere verwickelingen, die uit deze identificatie bij S. zijn voortgevloeid, behoeven dan niet verder te worden ontward. BOSCH (T. B. G. LXIX pag. 141) wilde er reeds op grond van de chronologische bezwaren niet dieper op ingaan.

²⁾ SARKAR, *Some Aspects of the Earliest Social History of India* pag. 149 noot 1 Mandodarī leefde met de beide broeders Rāvaṇa en Vibhīṣaṇa.

³⁾ WASHBURN HOPKINS, *Epic Mythology* pag. 52.

⁴⁾ *ibid.* pag. 227. ⁵⁾ *ibid.* pag. 143.

Deze Tārā moet de volle zuster zijn geweest van Balavarman van Puṇḍravarddhana, want daarom verkrijgt de koning van Suvarṇadvīpa in de oorkonde de biruda van „Balaputra”, de matriarchale „zoon van Bala(varman)”. Varmasetu, de vorst met den Varman-naam, was dus ook *diens* vader en vermoedelijk eveneens Heer van Puṇḍravarddhana.

Hetgeen wij verder uit de oorkonde kunnen lezen is niet meer zoo duidelijk in concreto om te zetten. Als bijv. een toespeling wordt gemaakt op de „gefronste wenkbrauwen”, van den Çailendra-koning van Yāvabhūmi, dan kunnen wij hoogstens daaruit afleiden dat die koning een naam droeg, waarvan „Indra (varman)” deel uitmaakte ¹⁾. Als verder wordt medegedeeld, dat tengevolge van Samarāgravīra's overwinning op (den opvolger van) zijn stiefvader van Yāvabhūmi, de Daitya's, i.e. zijn tegenpartij (lees de Javaansche dynastie), niet meer Kṛṣṇa op haar hand had, dan is het hoogstens mogelijk daar weer uit te destilleeren, dat Bala (varman)-Kṛṣṇa het Javaansche koningshuis den rug had toegekeerd. Samarāgra daarentegen had zich door het bezit van Balavarman's zuster Tārā van de hulp van die zijde verzekerd. Wellicht was de moreele steun uit Bengalen voor de Javaansche Çailendra's ook inderdaad een levensvoorwaarde; de Çailendra-inscripties van Java wijzen zeer duidelijk op dien grooten invloed (vgl. het gebezigde nāgari-schrift ²⁾), de vermelding van guru's uit Gauḍidvīpa, enz.). Het kan ook een der hoofdredenen zijn, dat het Çailendra-gezag op Java na hooger-vermelde gebeurtenissen plotseling begon te tanen en het land toen geheel onder den invloed kwam van Sañjaya's nakomelingen, of zichzelf daartoe rekenende vorsten; dit duurde tot hoogstens 927/8 A.D., toen de dynastie van San-fo-tsi haar stamland weer voor zich opeischte, doch zich vermoedelijk moest beperken tot de vernietiging van de hoofdstad Mēḍang der toenmalige vorsten van Java.

¹⁾ Vgl. naast de oorkonde van Nālandā: „When that king *bent his brow in anger*, the Fortune-goddess of his enemies also collapsed „along with their heart” (vert. MAJUMDAR), bijv. de Chikkulla-oorkonde van Vikramendrarvarman II (KIELHORN, Ep. Ind. V pag. 197) „the dear „eldest son of the Mahārāja Çrī Indrabhaṭṭarakavarman . . . who by the „act of contracting his eyebrows scattered all claimants” . . .

²⁾ BOSCH, T.B.G. 1928, pag. 16.

Het zij geoorloofd, in aansluiting op bovenstaande beschouwingen, hier nog de interessante Westjavaansche *inscripties van Pūrṇavarman* nader onder de loupe te nemen, teneinde te trachten diens herkomst op het spoor te komen, al ware deze uitweiding, welke meer uitsluitend verband houdt met de geschiedenis van Java, eer op haar plaats in het voorgaande hoofdstuk.

Van de drie inscripties waarin Pūrṇavarman's naam voorkomt, is de oudste die van Tugu (Bĕkasih), waar sprake is van den aanleg van een belangrijk afwateringswerk in 's vorsten 22ste regeeringsjaar; de beide andere, die van Jambu en van Tji Aruteun, hebben resp. betrekking op zijn crematie, zooals Vogel in zijn belangrijke publicatie over deze inscriptie reeds mededeelde ¹⁾, en op zijn *çrāddha* ²⁾. De laatste is dus de allerjongste van het drietal, zooals ook uit het schrift wordt afgeleid. Vogel dateert bedoelde inscripties op palaeografische gronden — een middel dat aangegeven is, wanneer geen jaartal is vermeld, doch dat „altoos een hachelijke zaak” blijft (Kern) — op ± 450 A.D. ³⁾ en Kern op ± 400 A.D. ⁴⁾. Er is dan ook geen bezwaar tegen om het jaar van deze inscripties ten behoeve van eenige becijferingen op ± 425 A.D. te stellen. Aannemende dat Pūrṇavarman 25 jaar geregeerd heeft, zou deze vorst in ± 400 A.D. op den troon gekomen zijn; zijn grootvader, de *rājaṛṣi*, de *ṛṣi* van koninklijken bloede, zou dan twee generaties vroeger of in ± 350 A.D. op Java beland zijn en met diens zoon, die een aan dien der Gupta-koningen identieke titel van *Rājādhirāja* voert, zou dan in ± 375 A.D. de West-Javaansche dynastie aangevangen zijn. Indien mijn identificatie van zijn Rijk met het in de Chineesche annalen bekende *To-lo-mo* juist is, zou deze dynastie minstens tot 669 A.D. (de datum van de laatste ambassade naar het keizerlijke Hof), waarschijnlijk zelfs tot 686 A.D. (de datum van de tuchting door Çrivijaya volgens de inscriptie van Kota Kapur), m.a.w. gedurende drie eeuwen in West-Java het heft in handen hebben gehad.

Vraagt men zich af wat omstreeks 350 A.D. op het vasteland van Indië gebeurd kan zijn, dat er aanleiding kon bestaan hebben tot uitwijking van den *rājaṛṣi* naar veiliger oorden. Reeds Kern

¹⁾ Publ. Oudh. Dienst I pag. 25.

²⁾ JAYASWAL pag. 248.

³⁾ Publ. Oudh. Dienst I pag. 34.

⁴⁾ V. G. VII pag. 131.

bepaalde feitelijk de streek, waar deze gebeurtenis zich zou hebben afgespeeld, door het land van herkomst van het gebezigde alfabet te bepalen; hij zocht het in het vaker genoemde Tweestroomland i.e. „het land tusschen de Godawari en de Kistna” ¹⁾, t.w. het land *Veṅgi*. Dit Veṅgi-alfabet is o.m. gebezigd in de koperen oorkonden van een tweetal Çālaṅkāyana vorsten, die over dit land regeerden ²⁾. Nu is bovendien uit de inscriptie op de Allahabad-zuil bekend, dat Samudragupta den Çālaṅkāyanavorst Hastivarman overwonnen heeft; dit moet geschied zijn in 345 A.D., toen deze, tezamen met den Pallava-vorst Viṣṇugopa van Kañci, tegen hem optrok ³⁾. Zou dan de rājaṣi, grootvader van Pūrṇavarman geparenteerd zijn geweest aan *Hastivarman* m.a.w. zou de dynastie van Tārumā van Çālaṅkāyana-herkomst zijn? Dit lijkt in dit verband tamelijk waarschijnlijk en wel mede om de volgende redenen.

De Çālaṅkāyana's waren uitgesproken *Sūrya*-vereerders en als zoodanig moeten zij de *Candrabhāgā*-rivier in hooge eere hebben gehouden, de rivier in N. W. India n.l. waaraan Çāmba, Kṛṣṇa's zoon, volgens het *Bhaviṣya-purāṇa* de eerste *Sūryatempel* in Indië bouwde en vervolgens een groote stad stichtte. In de West-Javaansche inscriptie van Tugu staat deze Indische rivier vermeld als te zijn gegraven door den Rājādhirāja (den zoon van Kṛṣṇa, den rājaṣi) door of langs de hoofdstad (Tārumā) naar zee. De keuze van dien ongewonen riviernaam wordt zonder moeite verklaarbaar als men aanneemt, dat zijn dynastieke God eveneens *Sūrya* was. Deze aanname is niet in strijd met de vermelding in de Tji Aruteun-inscriptie, dat het voetenpaar van Pūrṇa vergeleken wordt met dat van (*Sūrya*-)Viṣṇu. Reeds Kern waarschuwde er voor, dat hieruit niet behoefde te volgen dat Pūrṇa Visnuit was, zooals Pleyte dacht. Waarom zou de Rājādhirāja zich ook niet in de Tugu-inscriptie kunnen beschouwen als Çāmba, de zoon van Kṛṣṇa, den rājaṣi en guru uit dezelfde inscriptie, als het ware om aan te geven, dat zijn geslacht op Java reeds een voorganger rijk was? Zijn (Çāmba's) stad moest dan ook bepaaldelijk aan de klassieke rivier der Saura's liggen. Waarschijnlijk

¹⁾ V. G. VII pag. 8.

²⁾ VOGEL, Bijdr. 74 pag. 218/9.

³⁾ JAYASWAL, pag. 139.

is de door hem gegraven „arṇava” niet anders dan de weidsche naam voor een kanaal voor drink- en spoelwater ten behoeve van zijn hofstad, aftappende uit een der in de Java-zee uitmondende rivieren, wellicht de mede vermelde Gomatī-rivier.

Het koninklijke kamp van den grootvader lag aan deze Gomatī, vermoedelijk een siernaam, „rijk aan koeien” beteekenend, zooals Kern opmerkte; ¹⁾ m.i. is het minder „een woordspeling met gosahasra”, het duizend-koeien-offer ter gelegenheid van de voltooiing van het ondernomen werk gebracht, dan een toespeling op den eigennaam van den rājaṛṣi, waarin zeer vermoedelijk een van de talloze betitelingen van Kṛṣṇa-Gopāla is verwerkt. Pūrṇavarman zelf legde als verdienstelijk werk deze rivier over een 10tal km's om, wyl zij zijns grootvader's, wellicht heilig verklaard kamp voortdurend bedreigde. Deze omlegging nu wordt in de inscriptie van Tugu herdacht en vergeleken met het waterwerk zijns vaders. Het kamp zal wel in de nabijheid van Tugu hebben gelegen waar de inscriptie is gevonden; waar de hoofdstad Tārumā zelf lag, is helaas uit niets met zekerheid af te leiden.

Maar bovenal wordt verklaarbaar, als men tenminste de veronderstelde relatie met de Çālaṅkāyana's aanvaardt, dat de „voeten-vereering” zoo'n belangrijke rol speelt in de inscripties van Pūrṇavarman. Vogel wijdt daaraan meerdere pagina's van zijn publicatie ²⁾, doch aangezien hij het verband van de West-javaansche dynastie met de „Heeren van Veṅgi” niet heeft gezocht, kon hem ook niet deze speciale „adat” der Çālaṅkāyana's opgevallen zijn. Deze vorsten waren n.l. allen fervente vereerders van de *voeten* huns vaders, „bappabhaṭṭāraka pādabhakta”, zooals het in hun oorkonden heet. Zelfs van hun dynastieken God vereerden zij uitsluitend de *voeten*!

Tot slot moge bijgaande afbeelding volgen van een vroeg bronzen portretbeeld (votiefbeeld?) van een vorstelijk ṛṣi met ontbloot bovenlijf *zonder kastekoord* en met een soort sarong aan, de ooringen van Aditi dragende en verder de zonnediadeem (kirīṭa) in den hoogen haartooi en het vierbladige Çrivatsajuweel van Viṣṇu ³⁾.

¹⁾ V. G. VII pag. 132. ²⁾ Publ. Oudh. Dienst I pag. 16/21.

³⁾ Het op de foto's slecht zichtbare derde oog van Çiva is niet geheel verklaarbaar, doch aanbad Kṛṣṇa niet Çiva toen hij hem om een zoon (Çāmba) smeekte? Als men verder bedenkt, dat *Agni*, de goddelijke

Van dit hol gegoten beeld, gevonden in de residentie Batavia — helaas is de vindplaats niet nauwkeurig bekend — en duidelijk de kenmerken dragende van den vóór-Guptaschen Amarāvātī-stijl, is het derhalve mogelijk dat het een der leden van de Pūrṇavarman-dynastie voorstelt, die, evenals hun naburen van Palembang hun kunstvormen ontleenden aan de school, die twee eeuwen tevoren haar bloeitijd kende in Veṅgi.

Indien bovenstaande conjecturen nopens de betrekkingen van de oudste vorstendynastieën met de Ikṣvāku's, de Çālaṅkāyana's, de Kandara's en de Kadamba's juist blijken te zijn, mogen wij concludeeren dat het Tweestroomenland op de Oostelijke Dekhan-kust de bakermat was van de vroegste culturen in onzen geheelen Archipel!

In het licht van bovenstaande nieuwe gezichtspunten den gang der gebeurtenissen beschouwende, mogen wij praktisch wel beproeven achten, dat de Çailendra's hun gezagscentrum in de 2e helft van de 9e eeuw hebben overgebracht van Java — Kaṭāha naar Malaka — Kaṭāha. In dit kader past volkomen het feit, dat „in hun veelheid en grootsheid de Çailendra-monumenten van „Midden-Java niet die van een onderworpen wingewest zijn ¹⁾”. Mede past daarin de conclusie, dat Balaputra zich niet op een grootvader behoeft te beroemen, die koning is van een veroverd wingewest, „doch van een eigen, Java genoemd Rijk” (pag. 143), zonder dat het echter noodzakelijk is „op het voetspoor van Vogel „in deze jaren twee Çailendra-vorsten te veronderstellen, één de „Oppervorst en een tweede, uit een andere tak der dynastie, zijn „oppergezag erkennende” (pag. 144) met al wat daaraan annex is (pag. 145). Tevens zou het Maleische huizentype op de Çailendra-monumenten een verklaring vinden.

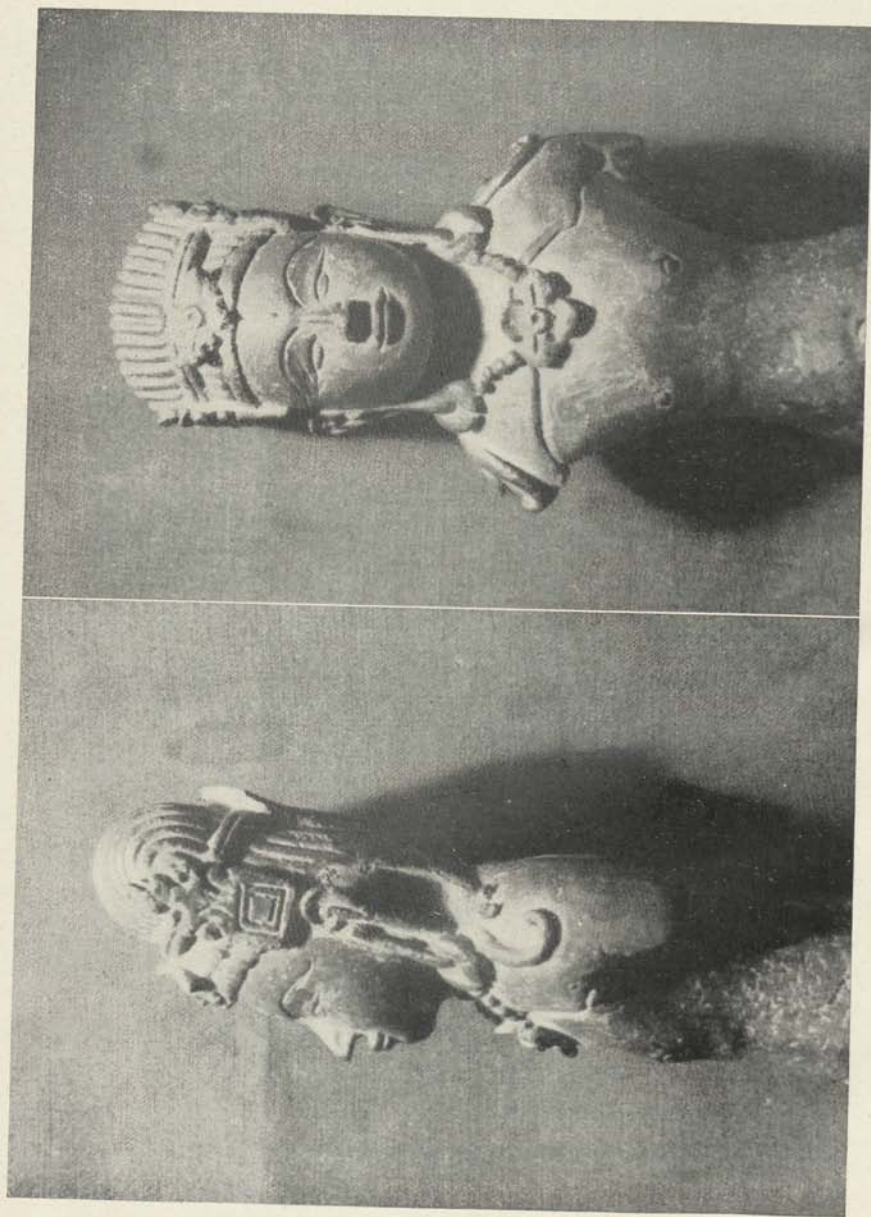
Of Ferrand gelijk heeft, als hij Coedès' identificatie Kaṭāha — Kēḍah op fonetische gronden afwijst, vermag ik niet te beoordeelen; dat beide namen *geografisch* verschillende steden moeten aan-

vuurpriester „wiens wet, de wet des priesters is”, de schakel vormt tusschen Çiva en Viṣṇu met Sūrya, mag men dan niet veronderstellen, dat dit beeld van den saurabhākta den rājaṛṣi en guru (den priester-magiër van den Sūrya-dienst) uit de inscripties, i. e. Pūrṇavarman's grootvader, voorstelt?

¹⁾ KROM, pag. 124.

*West-Javaansch bronzen portretbeeld in Amarāvati-stijl
(hoog 24,5 cm)*

Détail van het portretbeeld.

duiden, hoop ik aan te toonen ¹⁾. In ieder geval is de door Coedès vermelde algemeene stelling: „Les hommes ont toujours eu en „effect une tendance à désigner un pays étranger par le nom de „la peuplade, de la province, de la rivière ou de la montagne „qu'ils rencontrent tout d'abord en pénétrant dans le pays”, niet van toepassing op de door de Cola's aan Kaṭāha gegeven naam. Het ging hier toch niet om een geografische verkenningstocht naar een vreemd land, doch om de verovering van aan de Cola's overbekend territorium! Het is evenwel een gelukkige gedachte van Coedès geweest, om het Charter van Leiden in verband te brengen met het latere bericht in de Song-annalen (960-1279 A.D.), waardoor is komen vast te staan, dat de Chineesche landsnaam *San-fo-ts'i* werd gebezigd voor het dubbelrijk *Kaṭāha* — *Çrivijaya*, met *Kaṭāha* als soevereine Staat ²⁾. In de concordante Tamil-inscriptie wordt overigens als rijksnaam ook uitsluitend *Kiḍāra* vermeld, waarmede evenzeer de identiteit *San-fo-ts'i* — *Kiḍāra* (of *Kaḍāra*) vast staat.

Alweer is de gangbare opvatting, dat deze Staat in de Arabische berichtgeving met den naam *Zābag* of *Zābaj* wordt aangeduid ³⁾, een naam, die m.i. een reguliere transcriptie kan zijn van den naam *Yāva* ⁴⁾. De gelijkstelling van *Zābaj* met *San-fo-ts'i* is echter

¹⁾ Op Coedès' juiste gelijkstelling van *Kēḍah* met *Ko-lo* van Kia Tan en zijn geografisch niet aanvaardbare identificaties met *Ko-lo* der T'ang-annalen en met *Kalah* of *Kilah* der Arabische geografen, komen wij aan het slot van dit hoofdstuk terug.

²⁾ Ook MAJUMDAR leest dit zoo. „Il apparaît que les deux rois en question „étaient considérés plutôt comme des rois de Kaḍāra, dont l'autorité „s'étendait sur Çrivijaya et non comme des rois de Çrivijaya” (BEFEO XXXIII pag. 127). Trouwens Coedès had deze vergissing niet behoeven te maken; hij had ze in verband met zijn visie Kaḍāra = *Kēḍah*, koningen van *Kēḍah* en niet van *Çrivijaya* moeten heeten. Bij de opsomming van de veroveringen van Rajendracola I op Kaḍāra vermeldt hij bovendien: „Il est à priori infiniment probable que les différents pays énumérés „étaient soit des états vasseaux du roi de Kaḍāram, soit même simplement les différents villes ou provinces de son royaume” (COEDÈS pag. 5).

³⁾ CHAVANNES pag. 36 noot 3 en GERINI pag. 557 e.v. wierpen deze hypothese reeds op. COEDÈS (pag. 26) ondersteunde haar en MAJUMDAR (BEFEO XXXII pag. 128) noemde deze gelijkstelling „extrêmement vraisemblable”.

⁴⁾ Dit op grond van de mededeeling van MAJUMDAR, *Kingdom of Kira*, Ind. Hist. Quart. IX pag. 11: „Amba” (Jav maṅga) wordt in het Arabisch getranscribeerd met „ambaj”, de rijksnaam „Kira” met „al-Kiraj”.

slechts gedeeltelijk juist. Voor de *oudere* berichten geldt deze identiteit *niet*; Zābaj stelt daar het door de Chineezen met Ho-ling of Chō-p'o bedoelde land voor. In de *latere* berichten duidt Zābaj hoogstens het nieuwe Rijk San-fo-ts'i mede aan, in zoverre dat daarbij een cocktail wordt opgediend van steeds weer klakkeloos nageschreven berichten over het *oudere* Chō-p'o, vermengd met recente informatie over een land, dat *geografisch* hetzelfde land Zuid-Malaka voorstelt, doch in *politiek* opzicht een geheel ander is, met een nieuw machtscentrum, n.l. dat niet meer te Kēḍah of te Bruas doch te Kaḍāram is gevestigd. Dit land voert vanaf het einde der 9e eeuw de opperheerschappij, ook over Chō-p'o en heet dan niet meer Yāva, doch Kaṭāha of Kaḍāram (San-fo-ts'i). Wij zullen zien dat ook de Arabische geografen een eigen naam bezigen voor het Tamil „Kaḍāram”, fonetisch geheel daarmee overeenkomend, doch verborgen gebleven, doordat de oude naam Zābaj den boventoon voerde in hun beschrijvingen.

Gaan wij eerst eens na, hetgeen ons uit de Arabische berichten nopens *Jāba*, *Jāwaga*, *Zābag* of *Zābaj* bekend is en bezigen wij daartoe in hoofdzaak de ons door Ferrand ontsloten bronnen.¹⁾ Houden wij daarbij de in het vorige hoofdstuk beschreven geografische situatie in het oog van de, in het midden der 8ste eeuw van Kēḍah naar Baruas verplaatste hoofdstad, gelegen aan den machtigen Noordelijken delta-arm van de Perak-rivier.

Lezen wij nu eerst het meest uitvoerige bericht over Zābaj bij Abū Zayd (± 916 A.D.) en bedenken wij daarbij de volgende feiten: 1°. dat Balaputra, koning van Suvarṇadvīpa, het tusschen 860 en 890 A.D. noodig vindt om voor de onderdanen van zijn Çailendra-Rijk een eigen klooster te stichten te Nālandā; 2°. dat in 873 A.D. de laatste ambassade wordt gemeld van Chō-p'o — Ho-ling, m.a.w. van het Rijk Yāva, met de hoofdstad Baruas; 3°. dat in 904 A.D. het (nieuwe) Rijk San-fo-ts'i zijn eerste ambassade zendt naar het Chineesche Hof.

Abū Zayd is nooit zelf in China of Indië geweest, doch heeft zijn berichten uit de tweede hand en zijn hoofdbedoeling was slechts de berichten aan te vullen en te verbeteren van Sulaymān

¹⁾ *Relations de Voyages et Textes Géographiques* 1913.

(851 A.D.), die de landen tusschen China en Indië, welke hij beschrijft, wèl zelf heeft bezocht.¹⁾ Wij mogen dus aannemen, dat Abū Zayd, die zijn eigen berichten boekstaaft in het eerste kwart der 10e eeuw, in hoofdzaak den politieken toestand van het nog niet overwonnen Chō-p'o in het midden der 9e eeuw beschrijft — d.w.z. de desbetreffende berichten van Sulaymān copieert — en hoogstens recente aanvullingen geeft nopens de juist opkomende grootmacht San-fo-ts'i. Sulaymān bijv. rept niet over Sribuza en wel over Kra (Kalāh-bār), dat onderhoorig is aan den koning van Jāwaga²⁾. De hoofdstad van het toekomstige San-fo-ts'i noemt hij slechts terloops als een van de zoetwaterstations die men noodzakelijk aandoet. Wij zullen nader zien onder welken naam. Het blijkt in ieder geval nog geen belangrijke rol te spelen. Dat hij over Sribuza, dat in zijn tijd op het hoogtepunt van zijn macht verkeert, zwijgt, kan ik slechts verklaren doordat hij er voorbijgevaren is. Abū Zayd daarentegen heeft van het land Sribuza *wel* vernomen en meldt dat het evenals Kra een bezitting is van den koning van Jāwaga, die den titel van Mahārāja draagt³⁾. Dezen titel draagt de vorst van Jāwaga overigens reeds bij Ibn Khordāzbeh (844-848 A.D.), die hiermede, naar den tijd zijner berichten, klaarblijkelijk alleen den vorst van Baruas kan bedoelen; deze is bovendien buddhist⁴⁾ en in zijn Rijk ligt het eiland Bratāyīl van den Antichrist⁵⁾, zooals wij in het vorige hoofdstuk hebben gezien⁶⁾. Abū Zayd verhaalt voorts van een van de „anciens rois” van dit land, die den koning van Khmer overrompeld en onthoofd heeft; deze ondernemende vorst moet wel een der voorvaderen zijn geweest van den koning van Kēdah-Baruas, want het nieuw opgekomen Rijk San-fo-ts'i kon toen uiteraard nog niet bogen op een „ancien roi”⁷⁾. De Mahārāja (van Baruas) heeft

1) *ibid.* pag. 35 en 82.

2) *ibid.* pag. 39. „Heel Jāwaga luistert naar één koning”.

3) FERRAND, pag. 83. 4) *ibid.* pag. 28. 5) *ibid.* pag. 29.

6) Mas'ūdī (943 A.D. i.e. ruim een kwart eeuw na Abū Zayd) copieert ditzelfde verhaal letterlijk, evenals het volgende verhaal van den gouden vijver (FERRAND, pag. 93) en heeft ook nog het sprookje van het eiland van den Antichrist (*ibid.* pag. 100).

7) MAJUMDAR ziet dit argument, dat bij de bekende vertraging in de Arabische berichtgeving temeer klemmt, over het hoofd en denkt dan dat de Çailendra's van *San-fo-ts'i* de vijanden van Khmer zijn (Gr. Ind. Soc.

bovendien volgens denzelfden auteur bij zijn paleis, den vaak beschreven, in de T'ang-annalen aan den vorst van P'o-lou-kia-sseu toebehoorenden „vijver met gouden oevers”; deze wordt gevoed door een zee-arm, „un estuaire semblable à celui que forme le Tigre „qui passe devant Bagdād et Bašra, estuaire qu'envahit l'eau salée „de la mer au moment du flux et où l'eau est douce au moment du reflux” ¹⁾, waarmede derhalve alleen bedoeld kan zijn de thans dichtgeslibde, toen nog wijde delta-arm van de machtige Perakrivier, hooger genoemd. Als Abū Zayd echter de berichten van Sulaymān aanvult met de mededeeling, dat onder de onderhoochigheden van den Mahārāja ook Sribuza geteld moet worden ²⁾ — dit is de oudste Arabische vermelding van Çrīvijaya — dan wordt het waarschijnlijk, dat hij reeds vernomen heeft van den Mahārāja van Katāha en Çrīvijaya (San-fo-ts'i), de nieuwe mogendheid op Malaka. Dit vermoeden wordt bijna zekerheid, als hij, de (nieuwe) hoofdstad geografisch beschrijvende, mededeelt, dat „sa situation „est en face de la Chine et entre cette ville et la Chine il y a la „distance d'un mois de route par mer et même moins que cela, „lorsque le vent est favorable” ³⁾. Want een situatie „en face de la Chine” kan niet anders beduiden dan een ligging op Malaka's Oostkust, de naar China toegekeerde zijde van het Schiereiland,

1934 pag. 18/21). Als zij eerst tegen het laatste kwart der 9e eeuw de hegemonie hebben verkregen, zooals ik hier veronderstel, zijn ook de raids naar Campa in de 8ste eeuw, door Majumdar geciteerd, uitgegaan van de Jāvaka's van Chō-p'o-Zābaj en niet van San-fo-ts'i Zābaj. *Geografisch* was het dus wel hetzelfde land n.l. Malaka, doch het Maleische Çailendra-rijk was toen nog niet geboren. En zeker hebben de Çailendra's van Java aan deze strooptochten geen deel gehad, zooals Majumdar, consequent blijvende, denkt, waar hij de Çailendra's in de 8ste eeuw gelijktijdig over Malaka en Java laat regeeren: „The evidences . . . leave „no doubt that the empire of the Çailendra's reach the high-water mark „of its greatness and the glory in the 8th century A.D.” Het logische gevolg van zijn hypothese — welke COEDÈS evenmin overtuigend acht (Gr. Ind. Soc. 1934 pag. 63) — is weer, dat „the following century saw the beginning of the inevitable decline”, want naar zijn inzicht verliezen de Çailendra's de macht over Java, waar een andere dynastie regeert en over Camboja, waar Jayavarman II zich vrij gemaakt heeft! Niets is echter m.i. minder waar. Met het overbrengen van het machtscentrum der Çailendra's van Java naar Kaḍāram vangt juist een nieuwe *glorietijd* aan.

¹⁾ FERRAND, pag. 84. ²⁾ *ibid.* pag. 83. ³⁾ *ibid.* pag. 82.

of uiterlijk op Malaka's (naar China toegekeerde) Zuidpunt, rekening houdende met een Westoostelijk gerichte lengte-as van het Schiereiland; in geen geval meer het op de Westkust gelegen Baruas. De verovering van Çrivijaya door San-fo-ts'i zou dan geschied moeten zijn tusschen 851 en 916 A.D., resp. de jaren van Sulaymān's en Abū Zayd's beschrijvingen. Uit het bericht in de Song-annalen dat San-fo-ts'i in 904 A.D. een gezantschap zond, is men geneigd af te leiden dat de overheersing van Çrivijaya vóór dit jaar valt en, in verband met den uitersten datum van de inscriptie van Nālandā, zelfs vóór 890 A.D. *Het Sumatraansche Çrivijaya zou dientengevolge een onafhankelijk bestaan hebben geleid van slechts ± 2 eeuwen t.w. van het einde der 7e tot het einde der 9e eeuw.*

Met de onderwerping van Chō-p'o — Baruas heeft het nieuwe Malakaansche emporium, zeg na 875 A.D., zeggenschap over Sribuza (Zuid- en Midden-Sumatra), de „eilanden van Jāwaga" i.e. Kra en Baruas, dus het geheele Schiereiland; bovendien over Rāmī (Noord-Sumatra) en tenslotte over de eilanden beoosten Sumatra en Malaka, of zooals Mas'ūdī (943 A.D.) meldt „de eilanden „in de zeeën van Kundrang en Campa" ¹⁾. Voor zoover wij dus in de Arabische berichten na den tijd van Mas'ūdī vernemen van het machtige Zābaj, kunnen wij derhalve verzekerd zijn dat daarin informaties nopens San-fo-ts'i — Kaḍāram verwerkt zijn, al blijft de kans bestaan dat de oudere berichten over Chō-p'o of Jāba (Jāwaga) er hardnekkig doorheen loopen. Zoo leest men bijv. in Wāṣif-Sāh's *Abrégé des Merveilles* (± 1000 A.D.) — m.a.w. uit den tijd ongeveer van de uit de Song-annalen bekende vorsten van Kaṭāha en Çrivijaya: Cūlāmaṇivarman en Māravijayottuṅgavarman — zoowel van „l'île de Jāba", aan de Straat van Malaka gelegen, ²⁾ als van het Rijk van den Mahārāja, waarin het eiland met de helsche geluiden ³⁾ en van „les îles de Jāwaga", waartoe o.m. Sribuza behoort. In Bīrūnī's *India* (± 1030 A.D.) vindt men de eilanden van den Jāwaga als Suwarndīb of „Goud-eilanden" vermeld ⁴⁾ of

¹⁾ FERRAND, pag. 99/100. Op de zee van Kundrang komen wij nader terug. Ibn Sa'id (13e eeuw), over deze eilanden met minstens een eeuw vertraging sprekende, vermeldt „het oneindige aantal eilanden, dat deel „uitmaakt van den archipel van Zābaj en ten Zuidoosten van Sribuza is „gelegen" (Çrivijaya pag. 70).

²⁾ ibid. pag. 152. ³⁾ ibid pag. 153. ⁴⁾ ibid. pag. 163.

ook als „la Terre de l'Or, parcequ'on retire beaucoup d'or en lavant un peu de terre (de ses îles) ¹⁾”. En daaronder verstaat hij, volgens het in het vorige hoofdstuk reeds aangehaalde Livre de l'Instruction, zoowel Zābaj als Sribuza, hoewel hij alleen van Zābaj vermeldt, dat het „goud in zich bergt” en *niet* van Sribuza (vgl. het tevoren genoemde Suvarṇadvīpa van de Kaṭhāsaritsāgara). Als het ware om te versterken dat hij er niet Noord-Malaka of Sumatra mede bedoelt, vermeldt Bīrūnī (en overigens ook Haraḳī in 1132 A.D.), dat Kalāh *tin* en Sribuza *kamfer* exporteert ²⁾. Ook Edrisī (1154 A.D.) rekent Sribuza onder de eilanden van Jāwaga; ³⁾ daarentegen behoort nog het „eiland” Kra aan „un roi qu'on nomme Jāba (al Hindī) ou prince indien” ⁴⁾ d.w.z. aan den Kalingvorst van Chō-p'o! Hetzelfde bericht gaf Ibn Khordādzbeh (844-848 A.D.) woordelijk *drie eeuwen tevoren*; ⁵⁾ toen was het inderdaad een recente informatie. Men kan niet aannemen dat dit bericht reeds zou slaan op een vorst van San-fo-ts'i, als Chō-p'o nog tot 873 A.D. ambassades naar China zendt en dat ononderbroken heeft gedaan sinds 802 A.D.! Kort vóór het midden der 9e eeuw moet het dus wel Chō-p'o geweest zijn, dat zich weer meester maakte van den Isthmus. Eerst *na* 873 A.D. mag men veronderstellen, dat de Çailendra's er heerschen en hun „naschrift” op den steen van Çrīvijaya doen aanbrengen. Ibn Sa'id (13e eeuw), die eveneens Sribuza onder de bezittingen van Zābaj rekent en het terecht een zijner grootste eilanden heet — hij geeft het o.a. een tweemaal zoo groote lengte als het eiland van den Mahārāja (oud-Ho-ling) en anderhalf maal de breedte — geeft daartegenover tegelijkertijd nog dezelfde beschrijving van den met goud belegden vijver en zegt dat zijn hoofdstad op de Westkust van het eiland van den Mahārāja gelegen is, aan den wijden mond van een rivier die van de bergen uit het Noorden komt, welke situatie geheel overeenkomt met die van het 4 à 5 eeuwen oudere Bruas aan de monding van de Perak-rivier! Zoo heel vreemd zou derhalve een vertraging van 3 eeuwen in de berichten van Edrisī niet zijn. Toen Ibn Sa'id's verouderde berichten werden geboekstaafd bezat San-fo-ts'i niet eens meer de hegemonie in den Archipel!

¹⁾ *ibid.* pag. 167. ²⁾ *Çrīvijaya* pag. 65. ³⁾ FERRAND pag. 174.

⁴⁾ *ibid.* pag. 184. ⁵⁾ *ibid.* pag. 27.

Dat met Zābaj geografisch hetzelfde „eiland” als oud-Holing wordt bedoeld, moge nog uit de volgende teksten blijken, die, op zichzelf beschouwd, zulks weliswaar niet altijd even duidelijk aangeven, doch die in het geheele samenstel van informaties er toch wel ontwijfelbaar heen wijzen. ¹⁾ Al-Faḫih (902 A.D.) meldt van den Mahārāja, dat, (op weg naar China) „il n'y a personne „derrière lui, car il est dans la dernière des îles”, ²⁾ m.a.w. Malaka sluit, in West-Oostelijke richting gezien, de rij der eilanden. In denzelfden trant uit zich ook Dimaskī (± 1325 A.D.); in West-oostelijke richting treft men n.l. volgens hem aan de volgende eilanden: Serandib (Ceylon) en Sribuza „et après, l'île de Zābaj” . . ³⁾ Terwijl Sulaymān het eiland Rāmī (Noord-Sumatra) laat omspoelen door twee zeeën t.w. de Zee van Herkend (Golf van Bengalen) en die van Salāhaṭ (Straat van Malaka), ⁴⁾ zegt Yākūt (1224 A.D.) duidelijk dat Zābaj „est une île située aux confins (orientaux) du „pays de l'Inde, derrière la mer de Harkand” (niet er aan, want er liggen immers tusschen den Golf en Zābaj nog Sumatra en de Straat) „et aux confins (occidentaux) de la Chine”. ⁵⁾ Abū Zayd (916 A.D.) geeft een opsomming van het groote aantal „eilanden”, die „en même temps” (i.e. boven en behalve Zābaj zelf) in het bezit zijn van den Mahārāja: hij noemt als zoodanig Noord-Sumatra of „Rāmī”, Midden- (en Zuid-) Sumatra of „Sribuza” en Noord-Malaka of „le pays maritime de Kalāh” ⁶⁾ (Kra, het tinland bij uitstek), zoodat voor zijn „Zābaj” slechts overblijft Zuid-Malaka. Mas'ūdī (943 A.D.) zegt „dat Indië grenst aan (lees: zich voortzet in) het keizerrijk Zābaj; dat land scheidt China van Indië”, ⁷⁾ waarmede hij zeggen wil dat dit reusachtige aanhangsel van het vasteland — het is ten Zuiden van Kra nog ± 600 Eng. mijlen lang — een geweldige sta-in-den-weg was op den weg van China naar Indië. „Het land Khmer ligt „vis-a-vis” t.o.v. Zābaj, evenals Madura

¹⁾ Er bestaat nog de waarschijnlijkheid, waarop in het vorige hoofdstuk reeds werd gewezen, dat er berichten over een *nog ouder Yāva* dan Holing behouden zijn gebleven n.l. over *Fou-nan* (vóór de komst der Kaliṅga-vorsten in Kēḍah), dat gezag had over het Achter-Indische Schiereiland met inbegrip van den Isthmus en Malaka.

²⁾ *Ḷrivijaya*, pag. 55. ³⁾ *ibid.* pag. 73.

⁴⁾ REINAUD, *Géographie*, pag. CDXIV. Is Herkend of Harkand niet de Arabische spelling voor Arakhan aan de Westkust van Burma?

⁵⁾ *Ḷrivijaya*, pag. 66. ⁶⁾ *ibid.* pag. 56, e.v. ⁷⁾ *ibid.* pag. 62.

„t.o.v. Ceylon”¹⁾; dit „vis-a-vis” van Mas’ūdī moet hier echter niet West-Oost gedacht worden, doch Noord-Zuid, zooals uit Abū Zayd’s bericht volgt, n.l. dat de landen op denzelfden lengtegraad gelegen zijn en wel elk aan eene zijde van de Golf van Siam. „Tusschen die twee landen is de afstand 10 à 20 dagen varen, in „de richting Noord-Zuid of andersom, 10 dagen met goeden wind „en 20 met middelmatigen wind”²⁾. „De (Zuid-) Chineesche zee „vormt tallooze inhammen op de kust van Zābaj”, enz.³⁾ Bīrūnī (± 1030 A.D.) situeert de eilanden van Zābaj in het Oosten van den Indischen Oceaan, in de nabijheid van China; aan de overzijde (Westzijde) van dezen, als een gesloten binnenzee gedachten Oceaan, liggen de eilanden van Zenj (Madagascar) en „tusschen Zābaj en Zenj liggen de eilanden Rāmī (Sumatra) en Dybadjat (Ceylon met de Lakediven en Malediven)”⁴⁾. Zābaj lag volgens hem duidelijk zoowel ten Oosten als gescheiden van Sumatra en kan alweer niet anders dan op *Malaka* gezocht worden.

Uit de besproken Arabische berichten blijkt reeds ten duidelijkste dat Sribuza en Zābaj (Çrīvijaya en Sambhoja) *twee verschillende Rijken* zijn, het eerste onderhoorig aan het tweede, op dezelfde wijze als uit het bericht van Tchao Jou-koua van 1225 A.D. valt af te leiden, dat San-fo-ts’i en Pa-lin-fong (Palembang) *niet dezelfde* landen voorstellen, doch dat het laatste een vazalstaat was van het eerste⁵⁾. De gangbare identiteit Zābaj = San-fo-ts’i = Çrīvijaya = Palembang moeten wij dus opgeven. Zābaj is meestal Chō-p’o-Ho-ling, soms *mede* San-fo-ts’i; Pa-lin-fong, dat door Çrīvijaya was veroverd, ging, als bezitting hiervan, bij de overheersching van Çrīvijaya door San-fo-ts’i over op het laatste Rijk. Deze staat van zaken duurt voort tot 1178 A.D., het laatste jaar, dat wij in de Song-annalen van San-fo-ts’i vernemen, hoewel deze kronieken

¹⁾ ibid. pag. 62. ²⁾ ibid. pag. 59. ³⁾ ibid. pag. 62.

⁴⁾ ibid. pag. 64/5 en REINAUD, *Géographie*, pag. CDVIII.

⁵⁾ FERRAND, J. As. 1919 pag. 167 tracht dit laatste goed te praten, hoewel hij de vermelding van Pa-lin-fong als vazalstaat van San-fo-ts’i „assez „inattendue” vindt. „Tchao Jou-koua emploie donc San-fo-ts’i au sens „large . . . mais l’identité de San-fo-ts’i – Palembang, nettement attestée „par ailleurs” – in veel te late berichten n.l. uit den tijd toen San-fo-ts’i „reeds uiteengevallen was in *meerdere* staatjes – „n’est en aucune façon „infirmée par ce passage.”

nog over een tijdperk loopen van een eeuw hierna.¹⁾ Dat in genoemd jaar San-fo-ts'i reeds op het keerpunt van zijn macht stond, blijkt niet alleen uit Tcheou K'iu-fei's informatie van dat jaar t.w. dat Chö-p'o (Java) het reeds heeft overvleugeld als belangrijk handelscentrum,²⁾ en dat het zelfs niet meer noodig is voor Javaansche handelsschepen om San-fo-ts'i aan te doen.³⁾ In het hoogtepunt van de macht van San-fo-ts'i zouden zij dit niet gewaagd hebben en in dat opzicht zou het meer aangehaalde bericht van Tchao-Jou-koua (1225 A.D.) ook nog op San-fo-ts'i „kunnen slaan: „if a merchantship passes by without entering „(om tol te betalen), their boats go forth to make a combined „attack and all are ready to die in the attempt. This is the „reason why this country is a great shipping centre”⁴⁾ Tchao Jou-koua heeft zijn berichten over den Chineeschen en Arabischen handel voor een groot deel ontleend aan de informaties die hij als douane-ambtenaar verkreeg van de betreffende handelaren; doch ook heeft hij de werken van oudere schrijvers geraadpleegd (vooral Tcheou K'iu-fei) en geput uit de dynastieke annalen.⁵⁾ Daardoor is het telkenmale onzeker op welke periode zijn respectieve berichten slaan. Als hij bijv. in 1225 A.D. over San-fo-ts'i meldt, is het vrij zeker dat hij mede informaties heeft over recente toestanden en wij weten dat die juist tusschen de data van de berichten van hemzelf en die van Tcheou K'iu-fei radicaal zijn gewijzigd op politiek gebied. Ik moge hiervoor verwijzen naar de logische gevolgtrekkingen van Coedès in zijn artikel over den val van dit Rijk,⁶⁾ welke hij plaatst tusschen 1178 A.D. en 1183 A.D. en van welk Rijk volgens hem *Malayu* de erfgenaam is. De vazalstaten van San-fo-ts'i — *Kaḍāram* worden (gedeeltelijk) vermeld in de inscriptie van Tanjore van 1030 A.D.; daarin vindt

¹⁾ Uit de wisseling van de ambassades van Çrivijaya, Chö-p'o (Ho-ling) en San-fo-ts'i waarop STUTTERHEIM in zijn *Javanese Period* de aandacht heeft gevestigd (pag. 29 e.v.), kunnen derhalve geen conclusies getrokken worden t.o.v. *Java*, hoogstens t.o.v. Chö-p'o (*Malaka*), terwijl San-fo-ts'i geen voortzetting is van Çrivijaya.

²⁾ H. R. pag. 23. ³⁾ *ibid.* pag. 24. ⁴⁾ *ibid.* pag. 62. ⁵⁾ *ibid.* pag. 36/7.

⁶⁾ Bijdr. T.L.V. 83. Hij noemt het, evenals Krom, nog Çrivijaya, wijl de publicaties van Majumdar over de splitsing van San-fo-ts'i en Çrivijaya nog niet verschenen waren. Insteede van zijn Çrivijaya ware in zijn artikel thans te lezen San-fo-ts'i.

men, naast Çrīvijaya als zoodanig ook nog *Malaiyūr* (Malayapura), ¹⁾ zooals te verwachten was. Als echter de vazalstaten van San-fo-ts'i — *Malayu* door *Tchao Jou-koua* worden vermeld, vindt men er even vanzelfsprekend den eigen naam van Malayu niet meer bij, hetgeen ook Coedès reeds heeft opgemerkt. Ik zou aan zijn argumenten nog het volgende willen toevoegen.

Laat ons beginnen het bericht te beschouwen van Wang Tayan 1349 A.D., ²⁾ die San-fo-ts'i op 5 dagen afstands „du détroit de Long-ya” i.e. van Straat Singapore situeert; dit wijst inderdaad eer naar Malayu of Jambi. In de 14e eeuw was San-fo-ts'i echter blijkbaar reeds lang uiteengevallen. In de Ming-annalen (1368 — 1643 A.D.) vindt men n.l. onder het jaar 1373 A.D., dus nog geen kwart eeuw na het vorige bericht, de mededeeling dat „à cette „époque il y a trois rois dans ce pays”, ³⁾ waarvan er een den titel droeg van Mahārāja van Pao-lin-pang (Palembang); de tweede droeg den nog niet geïdentificeerden naam van *Seng-k'ia-lie(t)-yu-lan*, welke naam m.i. niet anders kan zijn dan de Chinese weergave van den naam van den befaamden koning *Sang Ādityavarman van Mēnaṅkabau*, die ongeveer 5 jaar later overleed. Zijn volledige vorstennaam is Udayādityavarman Pratāpaprākramarājendra Maulimalivarmadeva, ⁴⁾ een naam dien niet alleen Chinese chroniqueurs gaarne zouden verkorten!

Dat de derde naam *Ta-ma-cha-na-a-tchō* m.i. een Chinese transcriptie is voor den naam van den vorst — Haji (a-tchō) — van het minstens reeds een eeuw oude landschap *Dharmācra(ya)*, aan den bovenloop van de Batang Hari-rivier, moge in het geheele verband waarschijnlijk heeten. Wij kennen dezen naam reeds

¹⁾ Vermoedelijk is dit ook het Malaiur van Marco Polo (1292 A.D.) en het Ma-li-yu-eul van de Yuan-annalen (1280-1367 A.D.); als men de niet overduidelijke tekst van Marco Polo, die de stad blijkbaar niet zelf heeft bezocht, als volgt mag begrijpen (met weglating van de 60 mijlen die hij verder tusschen twee eilanden vaart, terwijl hij er slecht één n.l. Bintang vermeldt): „Van Bintang naar Java Minor” (= Atjeh, zooals blijkt uit de plaatsen Pasei, Pěrlak, enz. die hij er toe rekent te behooren) „is de afstand 100 mijlen; van Bintang naar Malayu 30 mijlen”, dan geeft dit laatste de juiste afstand van Bintang tot Jambi aan in verhouding tot de 100 mijlen van Bintang tot Atjeh.

²⁾ *Çrivijaya*, pag. 30. ³⁾ *ibid.* pag. 25. ⁴⁾ KROM pag. 394.

uit de inscriptie van 1286 A.D., aangebracht op het voetstuk van het beeld, dat Kṛtanāgara van Singasari schonk aan den hem tribuutplichtigen vorst Tribhuvanarāja Mauliyarmadeva van Dharmācra-ya.¹⁾ De door Ferrand niet geïdentificeerde koning van dit Rijk, Mana-tchō *Wou-li*, draagt natuurlijk mede den typischen Maleischen vorstennaam van Mahārāja *Mauli*(*varmadeva*). Het sedert Tchao Jou-koua nog steeds San-fo-ts'i geheeten Rijk zou dan tegen 1373 A.D. uiteengevallen zijn in de zelfstandige staatjes Palembang, Měnangkabau en Dharmācra-ya. Voordat wij nader ingaan op dit laatste San-fo-ts'i, moge volledigheidshalve nog de aandacht gevestigd worden op het bericht uit de Yuan-annalen (1280 — 1367 A.D.),²⁾ waaruit te lezen valt, dat de zelfde *Seng-kia-li-ye* of *Sang Āditya* (dien Ferrand evenmin kon thuisbrengen) reeds als mantri door den koning van Java (lees: Jayanāgara resp. Bhre Kahuripan van Majapahit) tweemaal n.l. in 1325 en in 1332 A.D. als afgezant naar China gezonden was. Deze nieuwe feiten mogen zijn rol aan het Hof van Majapahit in een duidelijker licht helpen stellen. En in 1375 A.D. zendt hij op zijn beurt, dan echter als koning van Měnangkabau, afgezanten naar China. Het is zelfs niet uitgesloten dat in den naam van dezen vorst voortleeft, de naam van den koning van San-fo-ts'i — Kaḍāram, die volgens de Song-annalen in 960 A.D. een gezantschap zond naar China. Ferrand zette dezen naam *Si-li-hou-ta-hia-li-tan* over in Çrī Kuda Haridhana (?),³⁾ doch de naam *Çri Udayāditya*(*varman*) komt m.i. daarmee beter overeen. Ook den verkorten naam *Che-li-wou-ye* van den daarna vermeldden vorst van 961/2 A.D. (denzelfden?) valt m.i. op den naam *Çri U(da)yā(ditya)* terug. Aan deze naamsverwantschap moet voor den drager de idee van legendarische of reële bloed- of stamverwantschap verbonden zijn geweest. Men denke bijv. aan den ophef die vele Maleische geslachten maken van hun „stamvader” Alexander den Grooten! Wij merken op, dat Ādityavarman van Měnangkabau voor zijn naam uit twee vaatjes tapt n.l. uit de vorstennamen van oud-Kaḍāram en uit die van oud-Malayu. Als hij in 1347 A.D. van Java teruggekeerd is in het land Malayu, scheidt hij zich af en sticht een *eigen* Rijk in Měnangkabau; het is m.i. deze politieke toestand in Sumatra, die een kwart eeuw later

¹⁾ *ibid.* pag. 336. ²⁾ *Çrivijaya*, pag. 25 noot 2. ³⁾ *Çrivijaya*, pag. 17.

in de Ming-annalen is beschreven. Vóór 1347 A.D. hadden wij dus slechts twee zelfstandige Rijken t.w. het *Dharmāçraya* der Maulivarmans en *Palembang*. De Maulivarmans van 1376 A.D. trachtten nog voor de laatste maal, zoo melden dezelfde annalen, zich den roemruchten titel te verschaffen van „vorst van San-fo-ts'i” door daartoe het verzoek te richten tot den Chineeschen Keizer, die er in toestemde. Het voeren van den titel werd hun echter door Java belet.

Nog in de 14e eeuw was derhalve een poging gedaan om den naam San-fo-ts'i te herstellen van het Rijk uit den tijd van Tchao Jou-Koua, vóór zijn splitsing in *Dharmāçraya* en *Palembang*, m.a.w. uit de 13e eeuw, toen *Palembang* nog afhankelijk was van *Dharmāçraya*. Het ongesplitste Sumatraansche Rijk heette in die eeuw naar buiten toe blijkbaar ook *Malayu*, getuige het gezantschap dat in 1281 A.D. aan het Chineesche Hof is gesig-naleerd¹⁾. Als dus weer een eeuw vroeger een vorst met een Mauli-naam n.l. Trailokyarājamaulibhūsanavarmadeva in 1183 A.D. te Grahi op den Isthmus een Buddha-beeld laat oprichten, dan is het logisch dat Coedès zegt, dat het een vorst is van *Malayu* (*Dharmāçraya*), die dit heeft gelast²⁾. En het is even natuurlijk, dat Coedès uit dit laatste feit weer concludeert, dat San-fo-ts'i, dat over den Isthmus heerschte tot 1178 A.D., tusschen dit jaar en 1183 A.D. belangrijk aan macht heeft ingeboet. En dat als Tchao Jou-koua Grahi onder de vazalstaten van San-fo-ts'i opsomt, zijn lijst van 1225 A.D. m.i. dus betrekking moet hebben op San-fo-ts'i — *Malayu* en niet meer op San-fo-ts'i — *Kaḍāram*³⁾. Er heeft derhalve een machtsverschuiving plaats gehad van *Kaḍāram* naar *Malayu* (*Dharmāçraya*)⁴⁾. En dit eind-12e-eeuwsche *Malayu* dat zich San-fo-ts'i heette, heeft dan ten voorbeeld gestrekt aan

¹⁾ PELLIoT, pag. 326. Vgl. ook Ma Touan-lin (bij FERRAND J. As. 1919, pag. 165): „On apprit . . . que le royaume de San-fo-ts'i était appelé „aussi royaume de *Mo-lieou*” i.e. *Malayu*.

²⁾ Ondanks de bezwaren, die MAJUMDAR tegen Coedès' conclusie heeft opgeworpen (Gr. Ind. Soc. 1935, pag. 14/17).

³⁾ Dezelfde Chineesche auteur geeft ook als Zuidgrens van Chen-la (Camboja) op, hetzelfde land Grahi (H. R. pag. 52), dat daarmede tevens gequalificeerd wordt als Noordelijkste bezitting van San-fo-ts'i — *Malayu*.

⁴⁾ Niet van *Palembang* naar *Malayu*, zooals Coedès nog zegt; de verplaatsing van het machtscentrum is van Oost naar West geweest.

het Dharmāçraya van twee eeuwen later, dat om dezelfde redenen van politiek en handelsbelang *eveneens* San-fo-ts'i wilde heeten. In dit verband is merkwaardig en begrijpelijk de mededeeling van Crawford in zijn *History of the Indian Archipelago*, dat „San-fo-ts'i was the kingdom of Měnangkabau” ¹⁾; zij is tevens typeerend voor de hardnekkigheid der Maleische traditie. In 1377 A.D. melden echter de Ming-annalen weer dat de koning van San-fo-ts'i woonde in het Rijk *Tchan-pei* i.e. *Jambi* en dat men den naam van zijn hoofdstad veranderde in *Kieou-kiang* (Oude Haven) ²⁾. Als weer een eeuw later San-fo-ts'i ook P'o-lin-pang wordt geheeten, wil dat m.i. niet anders zeggen dan dat in stede van Jambi toen weer *Palembang* de overhand had en *niet* dat San-fo-ts'i *steeds* met Palembang moet worden gelijkgesteld.

In dit licht de beschrijving van San-fo-ts'i van Tchao Jou-koua nader beschouwende, moge ik de aandacht vragen, voor de volgende losse opmerkingen. De geografische situatie van San-fo-ts'i, dat volgens hem gelegen is „tusschen Tchen-la en Chö-p'o”, klopt evengoed voor Kaçāram als voor Malayu (de havenplaats van *Dharmāçraya*). Het ligt „ten Zuiden van Ts'iuan-tcheou”; ook deze mededeeling kan slaan op *beide* steden, evenals het bericht dat de hoofdstad „aan een groote rivier” (resp. de Johore-rivier en de Batang Hari) gelegen is en „vlot-woningen heeft”. Het bericht echter in de Song-annalen (waarin, als bij Tchao Jou-Koua, de suzereiniteit over 15 staten gemeld is), dat de koning den onverklaarden titel *tchan-pei* draagt, wijst m.i. echter uitsluitend naar *Jambi-Malayu*. Als Tcheou k'iu-fei in 1178 A.D. meldt dat het Rijk San-fo-ts'i een afgezant naar China zendt, afkomstig van het Rijk dat denzelfden naam Tchan-pei draagt ³⁾, dan valt m.i. hieruit duidelijk te lezen dat de vorst iemand van *Jambi* zendt en dat de titel „tchan-pei” van den lateren vorst van San-fo-ts'i niet anders is dan de landsnaam, die den regeerenden vorst als substituut van het Rijk wordt toegekend. Ferrand haalt zelf de voorbeelden aan, dat de koning van Kra, „Jāba (de Indiër)” wordt geheeten en dat de vorst van Jāba bij de Arabische geografen „Jāba” heet; ik zou nog willen verwijzen

¹⁾ H.R. pag. 63 noot 1. ²⁾ PELLIOU, pag. 347.

³⁾ *Çrivijaya*, pag. 16 noot 3.

naar het nu nog bestaande gebruik in de Vorstenlanden, waar een inheemsch bestuursambtenaar veelal met den naam van zijn ressort wordt aangesproken. Evenzoo is het bericht bij Tchao Jou-koua, dat de vorst den titel van *long-tsing*, „esprit, sperme de dragon” ¹⁾ draagt, m.i. alleen verklaarbaar voor den vorst van *Malayu*. Deze vorsten werden volgens hem na hun dood bijgezet als Buddha. Als men zich nu den Buddha van Grahi voor oogen stelt, die in 1183 A.D., dus nog geen halve eeuw vóór het bericht van Tchao, werd opgericht ²⁾, dan moet men zich m.i. kunnen voorstellen dat de Chineezers, die hun eigen keizer op een „drakentroon” plaatsen, deze op een „draak” — den Buddha overhuivenden klassieken Nāga Mucilinda—zittende godheid een „nāgawezens” heetten ³⁾. Is deze Nāga-traditie niet een hernieuwing van die van *Çrivijaya* — sedert 683 A.D. volstrekt heer en meester in *Malayu* — dat een koning had die *Jayanāga* heette ⁴⁾, en dat een inscriptie liet vervaardigen overhuifd door denzelfden veelhoofdigen Nāga? ⁵⁾ Zou het *Malayu* van 1183 A.D. zichzelf als een uit de assche herrezen *Çrivijaya* beschouwen, dat bijkans drie eeuwen onder den druk van *San-fo-ts'i* had gestaan? ⁶⁾ Indien dit alles waar is, zou men eveneens geneigd zijn tusschen de oudste vorsten van *Çrivijaya* en de ongeveer gelijk-tijdige Nāga-vorsten van den Dekhan verband te zoeken en in de laatsten de aan de *Çālaṅkāyana*'s verwante *Vroege Pallava*'s te zien, die door middel van *Kauṇḍinya* via den Isthmus, *Camboja* — en wellicht mede *Ho-lo-tan*, het oudste *Çrivijaya*! — hinduiseerden, waar deze Nāga een onafscheidelijk onderdeel is van de *Khmer*-architectuur. En strekte het nieuwe *Malayu* zich inderdaad over *Java* uit tot aan de grens van *Jaṅgala* (*Oost-Java*), zoo-

¹⁾ Ibid. pag. 11 noot 1.

²⁾ Foto bij Coedès pl. III. Men vergelijkte ook de bronzen Buddha op den Nāga, gevonden door Stein Callenfels in de kp. *Ujung Sampung*, onderafd. *Karo-Landen*. Op de gelijkenis met den Buddha van Grahi wees deze geleerde reeds (*Oudh. Versl.* 1920, pag. 75 en pl. 10).

³⁾ Zouden de vorsten-portretten van *San-fo-ts'i*-*Malayu*, in de gedaante van den Buddha, die „*Bergen van Goud en Zilver*” heetten en „gegoten zijn in goud”, gouden Buddha's voorstellen op zilveren nāga's?

⁴⁾ *KROM*, pag. 121 en noot 5. ⁵⁾ *Jaarboek K.B.G.* 1936 pl. 6.

⁶⁾ Zoo absoluut afhankelijk van *San-fo-ts'i* is het blijkbaar niet geweest, want volgens *Tcheou K'iu-fei* zond *Tchan-pei* (*Jambi*) in 1079 en 1088 A.D. eigen gezantschappen naar *China* (*H.R.* pag. 66 noot 18).

als nog Tchao Jou-koua in 1225 A.D. meldt, of is dit weer een vertraagd bericht dat den toestand weergaf toen de zetel van San-fo-ts'i nog te Kaḍāram was gevestigd? Of was zelfs deze Maleische overheersching van West-Java een ononderbroken voortzetting sedert de verovering van To-lo-mo (Sunda) door Çrīvijaya? Wie zal het zeggen!

Waar moeten wij nu de hoofdstad Kaṭāha—Kaḍāram van het Rijk Zābaj—San-fo-ts'i zoeken? Voor de localisatie ervan zijn gelukkig voldoende aanwijzingen te vinden in de Chineesche en vooral in de Arabische berichten. Reeds zagen wij, dat op grond van de informaties van Abū Zayd, Kaḍāram gezocht moet worden op *Malaka's Oostkust*, vermoedelijk zelfs op het *uiterste Zuiden* van die kust, in den Ujung Tanah. Zoo'n situatie zou overigens zoowel uit handels- als strategische overwegingen — met het mede uitnemend gelegen Çrīvijaya als vazal aan de overzijde kon het dan immers de Straat volkomen beheerschen — een zeer gelukkige keuze zijn geweest; men denke aan de overwegende positie van Singapore in onzen tijd. Van het gewichtige knooppunt in het zeeverkeer, dat San-fo-ts'i was, verhaalt ons nog Tcheou K'iu-fei in 1178 A.D.: „San-fo-ts'i is an important thoroughfare „on the sea routes of the foreigners on their way to and fro „from China. Ships on leaving it on their way to China sail due „north; . . . Traders coming from the country of Ta-shi (Ara- „bië) . . . proceeding east, they make San-fo-ts'i. After this they „come to China by the same route as the San-fo-ts'i ships”¹⁾. Het bovenstaande weerspreekt niet de onderstelde ligging van Kaḍāram op Malaka's Zuidpunt; dat de richting van afvaart „due „north” is, kan men alleen begrijpen als men aanvaardt, dat Malaka's lengte-as meer West-Oostelijk is gericht dan in werkelijkheid het geval is en daardoor Malaka's Zuidpunt veel Oostelijker valt. Dit verteekende kaartbeeld klopt eveneens met de berichten van denzelfden auteur, eerstens dat Java (Chö-p'o) het *Zuidoostelijk* handelscentrum is t.o.v. de havenstad Ts'iuan-tcheou in Fou-kien, terwijl het ten rechte Z.Z.W. ervan gelegen is en tweedens dat San-fo-ts'i het emporium is van „the barbarian kingdoms *due south*”²⁾

¹⁾ H.R. pag. 23/4. ²⁾ *ibid.* pag. 25.

(ten rechte Z.W.). Over de verwarrende wijze van berichtgeving nopens San-fo-ts'i door Tchao Jou-koua werd reeds tevoren gesproken; men is dientengevolge huiverig om aan de hand van zijn informaties geografische plaatsbepalingen te doen. Toch zijn er berichten bij hem te vinden, die beslist nog op het oorspronkelijke San-fo-ts'i moeten slaan. Als hij bijv. van de Arabische handelaars aldaar mededeelt: „The products of their country” (Arabië) „are „for the most part brought to San-fo-ts'i, where they are sold to „merchants, who forward them to China” ¹⁾, dan is dit zeker nog een vertraagd bericht over San-fo-ts'i — Kaḍāram, want om *Malayu* als overscheephaven voor China te bezigen ten behoeve van Arabische handelsproducten, zou een mijl op zeven zijn. De cultuur in Kaḍāram kan toentertijde dus zeer wel sterk onder Arabischen invloed hebben gestaan, zoodat ook Tchao's mededeeling juist kan zijn, dat „een groot deel van het volk van dat „land is bijgenaamd Abū (vader)”, een titel die aan zoovele Arabische namen vooraf gaat ²⁾. Zelfs kan dan op Kaḍāram slaan, hetgeen een andere Chineesche bron vermeldt ³⁾, dat er (in Arabische karakters geschreven) boeken waren, die de Chineezzen niet lezen konden en dat de bewoners bekwame mathematici en astrologen waren, die zon- en maan-eclipsen tevoren konden becijferen.

Het behoeft dus in geen geval verwondering te baren, als ook de Arabieren over dit land Kaḍāram berichten hebben, al zijn die tot nog toe niet als zoodanig onderkend (zie ook Kaart No. II). Als wij nagaan of zij dien naam gekend hebben in een of anderen equivalenten vorm, dan blijkt zulks inderdaad het geval te zijn. Men vindt n.l. bij Sulaymān, Ya'kūbī, Al-Faḳīh en Mas'ūdī, in de periode van ± 850 — 950 A.D., de periode derhalve van opkomst van het Rijk Kaḍāram, zoowel voor den *stadsnaam* als voor den naam van de *zee*, die het land omspoelt, den naam *K. d. r. ng* vermeldt, welke op verschillende wijzen gelezen is als Kadrang, Kundrang, Kedrenj enz.

¹⁾ H. R. pag. 114.

²⁾ *ibid.* pag. 60 en 64 noot 3. Valt uit het bij FERRAND vermelde Chineesche bericht (*Çrivijaya*, pag. 18 noot 5) dat de gezant van San-fo-ts'i in 988 A.D. *P'ou Yi-t'o-li* geheeten is, welke naam hij transcribeert met Pu Yidari of Yidali, niet te lezen, dat deze den meer gebruikelijken Maleischen naam *Abū Idris* gedragen heeft? ³⁾ *ibid.* pag. 64 noot 7.

Gaat men volgens de Arabische geografen van de Golf van Bengalen, die zij „Zee van Harkand” noemen, Oostwaarts, dan vaart men op weg naar China door de navolgende zeeën: de Zee van *Kalāh-bār*, die van *Salāhaṭ*, die van *Kadrang* of *Kadarang* — waarvan Reinaud reeds in 1845 terecht meende dat zij haar naam ontleende aan de groote handelsplaats van denzelfden naam, welke de Arabieren steeds aandeden als zij op China voeren ¹⁾ — die van *Sanf* (Campa), enz. Nu is de *Zee van Kalāh-bār* niet anders dan de zee, begrensd in het Westen door de Nicobaren (*Laṅgabālūs*) en de Andamanen (*Andāmān*), in het Noorden door de Irawadi-delta, in het Oosten door de kust van Tenasserim en Kra tot Ujung Salang en in het Zuiden door Sumatra's Noordkust; in het centrum ligt de antieke havenstad *Kra* of *Kalāh* ²⁾ ($\pm 10^{\circ}30'NBr.$), het klassieke beginpunt van den weg over de Landengte, waarnaar vanzelfsprekend deze zee was geheeten. Het antieke Kra, thans Pakchan, heeft een uitnemend beschutte haven aan de ± 80 km den Isthmus binnendringende, twee tot drie mijlen wijde, voor schepen met niet te grooten diepgang — er zijn bij Maliwan gevaarlijke ondiepten — bevaarbare Pakchan-fjord ³⁾. Het behoeft geen verwondering te baren, dat Sulaymān (851 A.D.), van Kulām (Quilon, Z.W. Kust Dekhan) rechtstreeks naar Kalāh vaart (in één vaart), dat Ibn Rosteh (903 A.D.) meldt dat de reisroute van Indië naar Jāwaga gaat over Kalāh: „on prendra seulement ce chemin-là”, dat Abū Zayd (916 A.D.) er van een bloeienden handel gewaagt in alle voortbrengselen van den Archipel en dat daarheen zich ook alle schepen van Sirāf en 'Omān begeven! ⁴⁾ En dat tenslotte Mas'ūdī in 947 A.D. meldt, dat in Kalāh het geheele handelsverkeer was geconcentreerd, waar de Arabische en Chineesche handelaren tezamen kwamen (*Murūju'dh-Dhahab*) en zelfs nog Abūl Fidā (eind 13e eeuw) bericht, dat Kalāh een groote haven is tusschen 'Omān en China en dat *daarvandaan tin verkregen wordt, waarvoor het beroemd is!*

¹⁾ REINAUD, *Relations des Voyages*. Inl. pag. XC.

²⁾ Vergelijk voor deze gelijkstelling ook FERRAND J. As. 1919 pag. 178.

³⁾ WARINGTON SMYTH, *Geogr. J.* 1895, pag. 535. De afstand van Kra tot Chumphon op de Oostkust van den Isthmus bedraagt slechts 23 Eng. m. en de waterscheiding die moet worden overgetrokken is er hoogstens 500 ft. hoog. Geen wonder dat, waar ook Chumphon een goede ankerplaats is, reeds in de vroegste tijden de handel dezen weg passeerde.

⁴⁾ FERRAND, pag. 83.

Dat met den naam Kalāh niet Kēḍah wordt bedoeld, zooals Coedès en Majumdar in tegenstelling met Ferrand meenden ¹⁾, moge ook daarom aannemelijk zijn, omdat in geografisch opzicht Kēḍah — ook het antieke, dat ongeveer ter zelfde geografische breedte was gelegen als het huidige Kēḍah—meer behoort tot het gebied van de Straat van Malaka of de *Zee van Salāhaṭ*, zooals de Arabieren haar heetten. Voor degenen die de Straat bevoeren, moet *Kēḍah* de voornaamste havenstad zijn geweest, vanwaar men zich, onder meer in Yi-tsing's tijd, inscheepte naar Indië; in den tijd der Arabische berichtgeving was echter *Baruas*, de sedert ± 750 A.D. verplaatste hoofdstad, belangrijker dan Kēḍah en men vraagt zich af of de stad *Baruas* niet bij de Arabieren bedoeld was met *Salāhaṭ*, waarnaar de zee geheeten werd en waarvan zij de centrale havenstad was. Als Wāṣif Sāh in ± 1000 A.D. met de bekende vertraging over: „l'île de Jāba” schrijft, noemt hij dan ook als eenige en voornaamste plaats „la ville de Salāhaṭ” ²⁾.

Kalāh is *evenmin* gelijk te stellen met het *Ko-lo* of *Ko-lo-cha-fou-lo* van de Nieuwe T'ang-annalen, noch met het *Ko-lo* van Kia Tan ³⁾, tenminste indien de beide eerste plaatsnamen dezelfde stad moeten aangeven, zooals Pelliot aanneemt, want dat *Ko-lo* of *Kalaçapura* (Patani) ligt op Malaka's Oostkust, waar Kia Tan in zijn beschrijving van de reis door de Straat het bezwaarlijk over kan hebben ⁴⁾. Het *Ko-lo* van Kia Tan

¹⁾ Majumdar volgt in deze Coedès en stelt dan bovendien met hem de identiteit Kaṭāha = Kēḍah (*Çriwijaya*, pag. 21 en BEFEO XXXIII, pag. 131), zoodat bij hen drie plaatsen ineen worden geschoven t.w. Kra, Kēḍah en Kaḍāram, waardoor uiteraard nieuwe complicaties ontstaan, waarop ik hier niet behoef in te gaan.

²⁾ FERRAND, pag. 152. Is het in de teksten daarop volgende *Harladj* of *Harlag* (ibid. pag. 27,79) niet het aan de overzijde van de Straat gelegen *Pērlak*? ³⁾ Teksten bij PELLIOT, pag. 349/54.

⁴⁾ Dezelfde plaats op de Oostkust wordt uiteraard bedoeld bij Tchao Jou-koua (H.R. pag. 76) als hij het 7 dagen varens situeert van San-fots'i op weg naar Tonkin en Canton; hij heet de haven *Kou-lo* (= *Kalaçapura*). Van Patani stak men gewoonlijk de Golf van Siam over; het in den zelfden tekst op 7 verdere dagen varens afstand gelegen *Ch'ai-li-t'ing*, welke haven men aandeed vóór men Tonkin bereikte, moet men derhalve eer aan de Zuidoost-kust van *Cochin China* zoeken dan op het Maleische Schiereiland. Over de gelijkkluidende, doch met een ander ideogram „lo” geschreven naam *Kou-lo* zie men verder in deze paragraaf.

moet dus wel een *andere* haven weergeven dan het Ko-lo der T'ang-annalen en gelegen zijn aan de Straat, op Malaka's Westkust, of zooals Kia Tan zelf zegt, op de Noordkust van de Straat. Aangezien Pelliot Ko-lo gelijkstelt met het Arabische Kalāh en dit weer met Kēḏah, is zijn conclusie dat Ko-lo is Kēḏah. Hij weet dan echter geen weg met het vervolg van Kia Tan's bericht, dat ten Westen van Ko-lo het Rijk Ko-kou-lo is gelegen en ziet van verdere identificatie af. Ik moge de volgende oplossing aan de hand doen. Kia Tan (785-805 A.D.) komt uit de richting China en reist naar Ceylon, passeert de Straat dus in de richting ZO-NW, of naar Chineesche orientatie in de richting O-W. Van Fo-che komt hij in 4 à 5 dagen aan in Holing, m.a.w. in Baruas, de sedert het midden der 8ste eeuw verplaatste hoofdstad van Ho-ling. Vandaar vaart hij de Straat uit, doch vermeldt terloops op de Noordkust van de Straat m.a.w. op de Westkust van Malaka, de haven *Ko-lo*, zonder dat hij haar aandoet; Pelliot leest tenminste den tekst aldus. „Kia Tan donne une indication sur un pays par lequel on ne passe pas nécessairement.” Dit Ko-lo kan dus zeer wel de op Baruas volgende haven Kēḏah zijn, dat niet (meer) werd aangedaan, aangezien het een vervallen grootheid was sedert de overbrenging van den rijkszetel! *Ko-kou-lo*, ten Westen van Kēḏah, wil in de Chineesche orientatie zeggen een haven ten Noordwesten ervan en het spreekt wel vanzelf, dat Kia Tan een der op Kēḏah volgende havens op de Westkust daarmee op het oog heeft gehad.¹⁾ Waarschijnlijk zal hij niet Takuapa bedoeld hebben, doch het daarop volgende *Kra*, want in dien tijd heette Takuapa bij de Chineezzen Mo-ti-p'ò, zooals wij hebben gezien. Een typisch gegeven wordt ons verstrekt door de Song-annalen,²⁾ waar met *Kou-lo* — een verkorte schrijfwijze voor Ko-kou-lo — eveneens een haven wordt bedoeld op Malaka's Westkust. Daar wordt n.l. de reis beschreven van het Cola-land via Ceylon en Pegu naar Kou-lo en van Kou-lo via San-fo-ts'i naar Canton. Niet alleen is de verhouding van de vaartafstanden langs deze Westkust tusschen de Irawadi-delta

¹⁾ Hetzelfde Ko-kou-lo op Malaka's Westkust werd aangedaan door den geestelijke Fa-yu, toen hij op het einde der 10e eeuw van San-fo-ts'i via Ko-kou-lo naar Ko-lan (Quilon op onze kaarten) in Zuid-Indië reisde (COEDÈS pag. 23/4). ²⁾ H. R. pag. 100 noot 11.

tot Kou-lo en van Kou-lo naar San-fo-ts'i op de Zuidpunt van Malaka, tamelijk juist weergegeven, als met Kou-lo inderdaad Kra bedoeld is, zooals ik hier veronderstel (n.l. 6:7), doch ook de mededeeling dat „there is a mountain called Kou-lo, from which the country takes its name” kan niet anders dan op Kra wijzen, want het woord „kra” beteekent „berg” in de tale des lands ¹⁾. Daaruit volgt echter ook dat Kou-lo de juiste transcriptie was van de toenmalige inheemsche naam (Kra) en dat Kou-lo van Kia Tan op een ouderen naam moet terugvallen, die ongeveer gelijkkluidend was met dit „Kakola”. Die naam is bij Ptolomeus (2e eeuw) bekend als *Takola* en de vroege Chineesche benamingen wijzen uit dat dit inderdaad de antieke naam voor Kra moet geweest zijn ²⁾. In de 3e eeuw n.l. heet het *T'eou-kiu-li* ³⁾ en in de T'ang-annalen *To-ho-lo* ⁴⁾. Dat deze namen geografisch Kra (naam van de haven en van het Rijk) kunnen voorstellen, volgt uit het volgende. Bij Ptolomeus is het, behalve een groote havenplaats, „een landstreek rijk aan tin” en de tinstreek bij uitnemendheid op den Isthmus is de Landengte van Kra; hetzelfde melden overigens de Arabieren steeds van Kalāh-bār ⁵⁾. Van T'eou-kiu-li wordt voorts gemeld dat een afgezant van den koning van Fou-nan, op weg naar Indië, deze haven verliet — de Isthmus behoorde toen nog aan Fou-nan — om zijn weg Westwaarts over zee (via de Golf van Bengalen) naar Indië te vervolgen. Deze ambassade nu is vrij zeker over Chumphon en Kra gegaan, aangezien

¹⁾ Geogr. J. 1898 pag. 470. SMYTH meldt, dat aldaar de tinnijnen in het heuvelland („hill workings”) „mueng kra” heeten. Overigens wijst PELLIOT (pag. 352 noot 5) op de gelijktijdige vermelding bij Tchao Joukoua van Kou-lo en K'i-to, welke laatste plaats Kēdah voorstelt, zoodat Kou-lo dit bezwaarlijk *mede* kan zijn.

²⁾ Deze naam is ook veel later blijkbaar nog de officieele stadsnaam zooals blijken kan uit de 11e eeusche inscripties van Rājendracola I, waar het land Talaittakolam geheeten wordt.

³⁾ PELLIOT, BEFEO 1903 pag. 271.

⁴⁾ T'oung Pao X, Geogr. Notes X.

⁵⁾ Reeds Gerini en Schlegel identificeerden, onafhankelijk van elkan-der, deze plaatsen met Kra of wel met een plaats op het tin-eiland van Kra. Als GERINI gelijk heeft (pag. 87) dat Takola de origineele naam is welke de Siameezen tot Takua hebben verbasterd, moet die antieke naam het begrip „tin” weergeven en dan is de identificatie met een plaats op het tin-eiland ontwijfelbaar juist.

dit de normale en de kortste weg was over het Schiereiland en men inderdaad van Kra Westwaarts over zee afreist naar Indië. Van To-ho-lo wordt de geografische situatie aldus aangegeven. Het is gelegen ten N. van het ons reeds bekende P'an-p'an in de omgeving van de baai van Bandon, welk land zelf weer ten N. is gelegen van Kalaçapura; ¹⁾ ten W. grenst het aan zee (i.e. de Zee van Kalāh-bār) en ten O. aan Tchen-la (lees: aan de Golf van Siam, aan welks overzijde Camboja is gelegen). Alle onzuiverheden ten spijt, kan dit To-ho-lo wel niet anders dan Kra of Takola voorstellen. De waarschijnlijkheid is daarmede groot, dat Pelliot gelijk heeft gehad om het Ko-lo van Kia Tan met Kēdah te identificeren; het is echter een *ander* Ko-lo dan dat der T'ang-annalen, hetwelk ook Ko-lo-cha-fou-lo (Kalaçapura) geheeten was en het is evenmin identiek met het Arabische Kalāh, dat Kra voorstelde en dat bij de Chineezzen bekend was onder den naam van Koulo, Ko-kou-lo, To-ho-lo of T'euou-kiu-li.

Om vanaf Kra de *Zee van Salāha* (zie Kaart No. II) over haar volle lengte door te varen, heeft men volgens Sulaymān 20 dagen noodig ²⁾. De reis moest met het oog op de aanvulling van drinkwater in twee étappes van 10 dagen gedaan worden: eerst van Kalāh-bār naar een eiland, welks naam „*B.t.m.*” door Reinaud „Betoumah” was gelezen, doch door Ferrand ten onrechte werd verbeterd in Tiyūma ³⁾. Pulo Tiyoman ligt nl. ten Noorden van Malaka's Zuidpunt, dus *buiten* de Straat; het komt derhalve in het geheel niet in aanmerking om als rustpunt te dienen *halverwege* die Straat, zooals uit Sulaymān's beschrijving zou moeten volgen. De tweede étappe loopt van Betoumah naar *Kadarang*. Neemt men nu, als eindpunt van de Straat, de Zuidpunt van Malaka aan, gelegen op $\pm 1\frac{1}{2}^{\circ}$ NBr. dan moet men op het midden tusschen deze Zuidpunt en Kra, dat op $\pm 10\frac{1}{2}^{\circ}$ NBr. gelegen is, dus op ongeveer 6° NBr., het gezochte eiland vinden. Inderdaad bevindt zich het eiland *Butong* van de Lankawi-groep op $6^{\circ} 30'$ NBr.

¹⁾ Er staat abusievelijk (als Schlegel juist heeft vertaald), dat To-ho-lo in het N. eraan grenst.

²⁾ REINAUD, *Relations des Voyages* I pag. 18. Men vergelijkte den duur van de reis van Yi-tsing van Malayu naar Kēdah in 15 dagen.

³⁾ FERRAND, pag. 40.

en is dit dus het gezochte „B.t.m.”; de Mohīt van Sidi’Alī noemt het *Butang* of *Butung* en de oude Portugeesche kaarten heetten het *Butam* of *Botum*. Hiermede is dan tevens de bevestiging gevonden van het vermoeden, dat men het Arabische *Kadarang* nabij de *Zuidpunt van Malaka* moet zoeken. Deze naam nu is een fonetisch zuivere weergave van het Tamil *Kaḍāram*, den naam van het Rijk, dat door de Arabische geografen mede wordt verstaan onder hun *Zābaj*. Een overeenkomstige beschrijving van de vaart door de Zee van *Salāhaṭ* vindt men terug bij *Al-Faḳīh* (902 A.D.) ¹⁾ en *Mas’ūdī* (943 A.D.) ²⁾. Luister nog hoe *Mas’ūdī* de *Zee van Kadarang* i.e. de zee waarvan *Kaḍāram* de belangrijkste havenplaats is, beschrijft: „Il s’y „trouvent beaucoup de montagnes et d’îles, où se trouve le camphre „et l’eau de camphre. Elle n’est pas riche en eau (zoetwater), bien „que la pluie n’y cesse jamais” ³⁾. Men kan zich bezwaarlijk anders voorstellen dan dat hiermede de om den evenaar gelegen regenrijke binnensee tusschen Malaka, Sumatra en Borneo wordt beschreven met de tallooze eilandengroepen, die niet zoo heel lang geleden een nog rijke kamferproductie hadden ⁴⁾. Volgens *Mas’ūdī* strekt zich het Rijk van *Zābaj*, behalve over *Sribuza*, *Rāmī* en de eilanden van *Jāwaga*, ook nog uit over de *Zee van Campa*, die (in het Zuiden) aan de Zee van *Kaḍāram* grenst ⁵⁾. „On y trouve „l’empire du *Mahārāja*, roi de îles, qui commande à un empire „sans limites Le bâtiment le plus rapide ne pourrait faire en „deux ans le tour des îles sous sa domination Ses îles dans „la direction de la mer de Chine — dus Noord-Oostwaarts van „de Zee van *Kadarang* — touchent à une mer dont on ne connaît „ni les limites ni l’étendue”, hetgeen zou wijzen op het geheele Oostelijke deel van den Archipel tusschen Malaka en den Stillen Oceaan. *Mas’ūdī*’s bericht zou aldus een versterking zijn voor de onderstelling van *Rouffaer*, dat de naam *Valai Pandūru*, die in de lijst van de in 1030 A.D. door *Rājendracola I* op *Kaḍāram* veroverde vazalstaten voorkomt, *Pāṇḍuraṅga* op de Zuidoost-kust van *Campa* zou voorstellen ⁶⁾. Indien verder *Mevilimbaṅgam* de plaats *Limbang(an)* op Borneo’s Noordwest-kust, in de directe nabijheid van *Brunei*, zou kunnen voorstellen, zou zelfs op den anderen

¹⁾ *ibid.* pag. 58. ²⁾ *ibid.* pag. 98/99. ³⁾ *ibid.* pag. 99.

⁴⁾ HEYNE, *Nuttige planten van Ned. Ind.* 2e dr. II pag. 1100.

⁵⁾ FERRAND, pag. 99/100. ⁶⁾ *Bijdr.* 77 pag. 78.

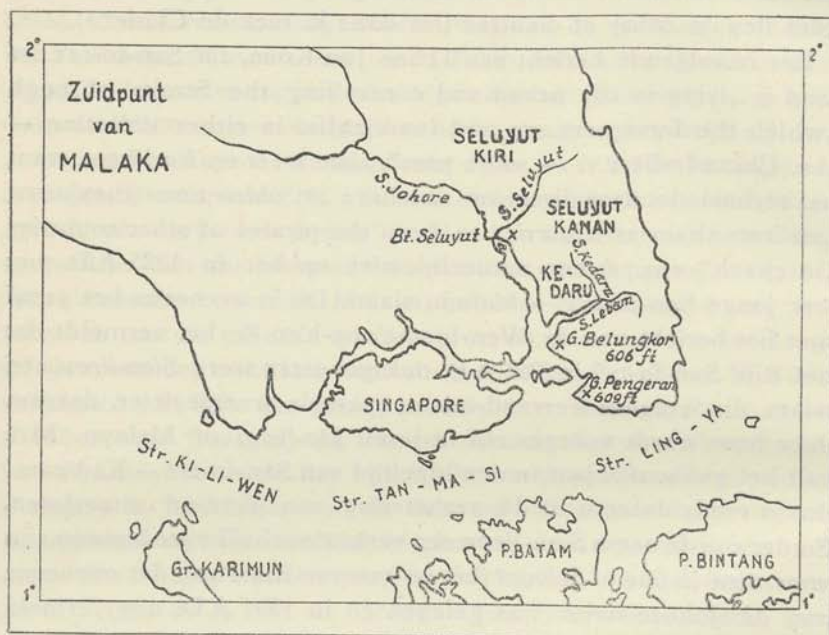
oever van de Zee van Campa nog een bezitting van den Mahārāja van Zābaj aan te wijzen zijn en wellicht zou daarmede de thans nog voortlevende naam „Sabah” voor Noord- en Noordwest-Borneo verklaarbaar worden n.l. als overblijfsel van den antieken naam Zābaj voor het eilandenrijk in zijn geheel. Overigens kan Mas’ūdī de Westkust van Borneo reeds tot de „Zee van China” gerekend hebben, immers de Mahārāja was volgens hem: „roi „des îles de Zābaj et d’autres îles dans la mer de Chine” ¹⁾.

Het navolgende bericht van Tchao Jou-Koua, dat San-fo-ts’i het land is „lying in the ocean and controlling the Straits, through „which the foreigners sea and land traffic in either direction — „i.e. China-Indië v.v. — must pass”, slaat weer op Kaḍāram, want het verhaal, dat daar direct op aansluit: „in olden times (they) used „an iron chain as a barrier to keep the pirates of other countries „in check” enz., ²⁾ kan natuurlijk niet op het in 1225 A.D. nog zeer jonge San-fo-ts’i — Malayu slaan. Dit is eveneens het geval met het bericht van de Wen-hien-t’ong-k’ao ³⁾; het vermeldt dat het Rijk San-fo-ts’i in 961 A.D. ook geheeten werd *Sien-lieou*, een naam die volgens Ferrand niets bekends weergeeft en daarom door hem wordt voorgesteld te lezen *Mo-lieou* of Malayu. M. i. valt het genoemde jaar in den bloeitijd van San-fo-ts’i — Kaḍāram; dus is reeds daarom al de verbetering van Ferrand uitgesloten. Eerder zou de naam *Sien-lieou* een verkorte schrijfwijze kunnen zijn voor *Sien-lo-yue* of *Sēluyut* (het *Lo-yue* van Kia Tan), dat eveneens aan de Johore-rivier was gelegen en in 1001 A.D. nog vermeld wordt ⁴⁾. Het is evenals het reeds besproken geval van Ho-ling dat „ook Chō-po” geheeten wordt, alweder een voorbeeld van de Chineesche hardnekkigheid om van ouds gebruikelijke namen te blijven bezigen voor landen, hoewel de politieke beteekenis daarvan reeds een geheel andere was geworden. Ook het bericht van Tchao Jou-koua, waaruit men tenslotte de geografische ligging van San-fo-ts’i beslissend kan afleiden, mag men, in aansluiting aan die van de Arabische geografen omtrent de ligging van Kadarang, thans wel beschouwen als niet op San-fo-ts’i — Malayu doch nog op San-fo-ts’i — Kaḍāram te slaan. „Van Ts’iuan-tcheou (in Fou-kien) uitvarende, bereikt men met den moesson-

¹⁾ FERRAND, pag. 109. ²⁾ H.R. pag. 62.

³⁾ FERRAND, J. As. 1919, pag. 165. ⁴⁾ PELLIoT, pag. 233.

„wind in iets meer dan een maand de Straat *Ling-ya*, waar een „derde der handelaren die deze reis maken, landen vóór zij „San-fo-ts'i binnen gaan.”¹⁾ Deze Straat *Ling-ya* nu is niet (de onbekende) Straat *Linga*, zooals Groeneveldt en Ferrand voorstelden, doch de Straat *Singapura*²⁾, in het bijzonder het meest Oostelijke gedeelte ervan (zie Kaart no. IV). De doorvaart om de

KAART N° IV

Zuidpunt van Malaka werd immers in den tijd van Tchao Joukoua gesplitst in drie deelen: a) het Oostelijke deel, de Straat van *Ling-ya* of *Long-ya*, gelegen tusschen de Zuid-oost-punt van Johore en de eilanden Bintang en Batam, b) het middendeel of Straat *Tan-ma-si* (Tumasik) tusschen Batam en Singapore en c) het Westelijke deel of Straat *Ki-li-wen* (Karimun) tusschen de Zuidwestpunt van Malaka en Groot Karimun.³⁾ Op grond van dit gegeven nu kunnen wij de ligging van Kaḍāram nader pre-

¹⁾ PELLIOT, pag. 60.

²⁾ ROCKHILL, T'oung Pao XVI, aangehaald bij Rouffaer Bijdr. 77 pag. 156.

³⁾ PELLIOT, pag. 345 noot 4.

ciseeren; wij moeten dien rijkszetel aan het Oostelijkste deel van de Straat, dus in de *Zuidoost-punt van Malaka* zoeken en dan is vanzelfsprekend een situatie *aan de Johore-rivier* aangewezen.

Indien wij tenslotte aan de hand van alle voorgaande aanwijzingen de hoofdstad Kaḍāram van het Rijk San-fo-ts'i aan genoemde rivier zoeken of aan een harer zijtakken, niet te ver van zee — reeds Rouffaer heeft in ander verband de historische belangrĳkheid van deze rivier aangevoeld ¹⁾ — dan vinden wij op de kaart van Malaka, gepubliceerd door de Straits Branch of the Royal Asiatic Society (Singapore 1911), nabij de monding der Johore-rivier op den Oostelĳken oever ervan, aan een breede zijrivier, de Sungai Lĕbam, de landstreek Kĕḍaru vermeld en een van de in de Lĕbam uitmondende zijtakken, de Sungai Kĕḍaru geheeten (zie Kaart No. IV). Moeten wij het ommuurde Kaḍāram, dat in 1003 A.D. een buddhistische tempel rĳk was, nu niet zoeken *bĳ de samenvloeiing van deze twee zijrivieren van de Johore-rivier*? En bevond zich de Kaṭāhadvĳpe Valavatĳparvate Lokanatha ²⁾, de Amoghapāḇa met zĳn Tārā, Bhṛkuṭĳ en Hayagrĳva — nevenvorm van den Maleischen Amoghapāḇa van 1286 A.D. met zĳn vier trawanten — op den, onder den schoonen naam Valavat = Meru vermelden, alleenstaanden ± 200 m hoogen G. Bĕlungkor of G. Pengeran aan de monding der Johore-rivier, direct bezuiden Kedaru? Mogen nadere onderzoekingen en opgravingen ter plaatse uitmaken of deze situatie de juiste is.

NASCHRIFT.

Op geografische gronden meende ik het door Tcheou K'iu-fei (1178 A.D.) vermelde Rĳk *Cha-houa-kong* te mogen identificeeren met het eilandenrĳk om de Sulu- en Celebes-zeeën. De Chineesche rĳksnaam is m.i. duidelĳk een transcriptie voor den eigenaam *Jāvaka* (Arab. *Zābag*, *Jāvaga*). Ik vraag mij daarom af, of

¹⁾ Bijdr. 77 pag. 417. „Want hier (aan de Sungai Johore) zullen bewĳzen moeten worden gevonden voor een of meer niet Mohamedaansche, „hoogst waarschĳnĳk Buddhistische staten, welke aan haar oevers, naar „mĳn stellige overtuiging hebben bestaan . . . alle voorloopers van den „16en eeuwſchen Moh. staat Johor.”

²⁾ Tweemaal afgebeeld in het door Foucher geanalyseerde 11e eeuwſche Nepaleesche handschrift t.w. onder nummers 26 en 28.

dit niet een aanwijzing is, dat de bewoners van dat piratenrijk, de „hardy, self-willed and terrific Sulus”, hebben willen te kennen geven, dat zij zich nog steeds als Jāvaka's bleven beschouwen, ook toen reeds lang het roemruchte Zābag (Chö-p'o) was gezwicht voor San-fo-ts'i, zijn opvolger sinds het einde der 9e eeuw in de rij der grootmachthebbers van den Archipel. Het is overigens de vraag, of San-fo-ts'i, dat de Arabische geografen met hun bekende traagheid ten opzichte van politieke naamswijzigingen nog steeds Zābag heetten, erg veel in de melk te brokken had in dit veraf gelegen Oostelijke rijkdeel, dat van oudsher zijn eigen hulpbronnen had en bij uitstek gunstig gelegen was in den drukbevaren handelsweg van China naar de Molukken. Weten wij niet van Tch'ang Tsiun, dat hij het Rijk Tou-po (Mindanao) vermeldde, toen hij in 607 A.D. zijn missie vervulde naar Lo-tch'a (Molukken) en dat latere Chineesche auteurs den naam Tou-po dus niet toevallig omschreven met Chö-p'o (Yāva), al is daarmee niet ons Java bedoeld, zooals Pelliot dacht, doch het antieke Zābag.

Maar dan hebben zoowel het Rijk Chö-p'o — Zābag als zijn opvolger in de hegemonie, het Rijk San-fo-ts'i — Zābag, een veel grooter uitgebreidheid bezeten in Oostelijke richting, dan tot nog toe is vermoed. Beide Rijken zouden, om met Mas'ūdī (943 A.D.) te spreken, ten rechte in het Oosten begrensd worden door den Stillen Oceaan en met het snelste schip niet in 2 jaren te bereizen zijn. De Cola-veroveringen van 1030 A.D. op San-fo-ts'i (Kaṭāha) zouden zich dan ook zonder bezwaar over de kusten van Campa (Pāṇḍuraṅga) en Borneo (Limbangan) uitgestrekt kunnen hebben (pag. 468). En dan zouden de z.g. verwarringen in de Chineesche en Arabische berichtgevingen *geen vermengingen van landsnamen* meer ten grondslag hebben! (pag. 368).

Als Sulaymān (858 A.D.) bericht, dat de Piek van Ternate nabij (de Oostgrens van) Zābag is gelegen, dan slaat deze mededeeling inderdaad op het Rijk Chö-p'o — Zābag, dat immers nog tot 873 A.D. geregeld ambassades zond naar China. Het bericht van Al Faḫih (902 A.D.), dat uit den tijd van machtswisseling der beide groote Rijken San-fo-ts'i en Chö-p'o dateert, meldt de gemsbuffel in Zābag (pag. 368); deze komt in den Archipel slechts voor in de landen om de Sulu- en Celebes-zeeën, zoodat zijn Zābag met stelligheid het Cha-houa-kong (Jāvaka) van Tcheou K'iu-fei blijkt

te hebben omvat. Ook de vraatzuchtige pythons en de reusachtige kamferboomen van zijn Zābag komen op Noord-Borneo, dat tot op den huidigen dag nog „Sabah” geheeten wordt, en op Mindanao voor. De goudrijkdom van Mindanao (pag. 369) is niet minder fenomenaal dan die van Malaka, zoodat het Rijk Zābag terecht op meer dan één Suwardib kan bogen, zooals Birūnī en andere Arabische geografen meldden. Tenslotte doen ook de in de achtste eeuw gemelde strooptochten der Jāvaka's op de kusten van Campa denken aan de nog in de vorige eeuw beruchte, schrik en verderf spreidende roof- en plundertochten der ontembare Sulu's.

ERRATA.

- pag. 395 r. 17 v. b. staat 1387, lees 1378.
 „ „ noot ²) „ 22/3, „ 122/3.
 „ 432 r. 4 v. b. „ 3e, „ 7e.
 „ 440 r. 6 v. b. „ een, „ geen.

CHRONOLOGISCHE TABEL.

- ± 115 Stichting van Lañkasuka (Ligor).
- vóór 132 Yāvadvīpa en Iabadiou gebezigd als namen voor het Gouden Schiereiland (Malaka); voornaamste steden: Argyrè (Ligor) en Takola (Kra). Vermelding van den berg Çiçira (Kinibalu) ten Oosten van Yāvadvīpa (Malaka).
- 3e eeuw Vermelding van Takola (Kra) als T'cou-kiu-li; voorts van de landen Kin-lin of Kin-tcheou (Noordelijkste deel van het Schiereiland) en Touen-Siun (Isthmus) met de hoofdstad Lañkasuka (Ligor).
- 270/5 De Pallava's verdrijven de Ikṣvāku's uit Çriçaila; uitwijken van een Aikṣvāku-rājaṣi naar den Archipel (Kutei).
- ± 300 Aanvang der dynastie van Mulavarman te Kutei met Kuṇḍuṅga, zoon van den Aikṣvāku-rājaṣi.
- 3e eeuw Vermelding van Tchou-po (Tubuk, hoofdplaats op Mindanao).
- ± 345 Hastivarman, vorst der Çālañkāyana's, tezamen met Viṣṇugopa, vorst der Pallava's, verslagen door Samudragupta; uitwijken van een rājaguru der Çālañkāyana's naar den Archipel (Tārumā).
- 4e eeuw Yāvakoṭi (Ligor) in de Indische astronomie bekend; in de 7e eeuw bij Yi-tsing vermeld als „Zuidpunt van Jambudvīpa” (Indië met Achter-Indië), ten rechte Zuidpunt van Yāva (Fou-nan) en in de 8e eeuw bij de Arabieren als Jamkuṭ (Yamakoṭa).
- ± 350 Inscripties van Mulavarman, vorst van Kutei, kleinzoon van Kuṇḍuṅga.
Stichting der Kadamba-dynastie in het (nieuwe) Rijk Çriçaila (Çriparvata) in Zuid-Indië.
- ± 375 Aanvang der dynastie van Pūrṇavarman in Tārumā (Sunda) met Rājādhirāja, zoon van den Çālañkāyana-rājaguru.
- ± 400/25 Pūrṇavarman, zoon van Rājādhirāja, vorst in Tārumā.

- 414 Fa-hien belandt in Ye-p'o-t'i (Yāvadvīpa) en verlaat dit land via Ligor.
- 424 Guṇavarman verblijft te Chō-p'o (Kēḍah).
- 430/452 Ambassades van Ho-lo-tan (Kēlatan) naar China.
- ± 450 Çālaṅkāyana's verdreven door Vākāṭaka's; Viṣṇukuṇḍins volgen op met behulp van Vākāṭaka-vorst.
- 454-464 Ambassades van Kan-t'o-li (Atjeh).
- ± 500 De buddhistische Kandara's, opvolgers der Ikṣvāku's van Çrīçaila, door Viṣṇukuṇḍins verjaagd; uitzwerming van leden dier dynastie naar P'o-li (Palembang).
- 502 Ambassade van Kan-t'o-li (Atjeh).
- 515-531 Ambassades van Laṅkasuka (Ligor).
- 518 Kauṇḍinya, buddhistisch vorst van P'o-li (Palembang).
- 519/20 Ambassades van Kan-t'o-li (Atjeh).
- 523 Kalaviṅka, opvolger van Kauṇḍinya in P'o-li (Palembang).
- 528 & 535 Ambassades van To-lo-mo (Sunda).
- 539 Rudravarman, vorst van Fou-nan regeert in hoofdstad T'ö-mou (Dharmarājanāgara).
- 6e eeuw Vermelding van Tou-po (Tubuk) op Mindanao; voorts van Ma-wou-tcheou (Molukken), Touen-Siun (de Isthmus) met de groote handelsstad (Ligor), en P'i-k'ien (Zuid-Malaka).
- 563 Ambassade van Kan-t'o-li (Atjeh).
- 568 Laatste ambassade van Laṅkasuka (Ligor).
- 607 Chineesche missies naar Tch'e-t'ou (Patalung), ten Noorden van Ho-lo-tan (Kēlatan), en via Tou-po naar Lotch'a (Molukken).
- 609/10 Pulakeçin II, Cālukya-vorst, verovert Kaliṅga, waar de Gaṅga-Kaliṅga's heerschen; uitwijken van Hu-lanna-po (Guṇārṇava) naar P'o-li (Paṭi op Midden-Java).
- ± 616/7 Rudravarman, vorst van Fou-nan, verjaagd uit zijn hoofdstad T'ö-mou (Dharmarājanāgara) door vazalvorst van Tchen-la (Camboja); vlucht naar Ligor (Laṅkasuka) en heet deze stad Na-fou-na (Navadharmarājanāgara).
- 616 Ambassade van Guṇārṇava, çivaitisch vorst van P'o-li (Paṭi); doodenstad op den Diëng.
- Ambassade van Ho-lo-tan (Kēlatan).
- 618/664 Ambassades van Navadharmarājanāgara (Ligor); Hiuan-

- tsang vermeldt den naam dier stad als Yen-mo-na (Yamanāgara).
- 625/30 Viṣṇuwardhana I sticht Oostelijke Cālukya-dynastie in Piṣṭapura-Dantapura; uitwijken van voorouders van Sañjaya uit dit Zuidelijke Kaliṅga-land (Kuñjarakuñjadeça) naar Kēḍah (Chö-p'o).
- 627-649 Chö-p'o (Kēḍah) wordt voor het eerst ook Ho-ling (Kaliṅga) geheeten en Touen-Siun (Isthmus) ook T'o-p'o-teng (Duawwatan).
- 630 Ambassade van P'o-li (Paṭi).
- 640-666 Ambassades van Ho-ling (Kēḍah); na 666 zendt het gedurende een eeuw geen gezantschappen meer uit.
- 644/5 Ambassade van Mo-lo-yeou (Palembang).
- 7e eeuw Ko-lo-cha-fou-lo of Kalaçapura (Patani) op Suvarṇadvīpa (Malaka) vermeld.
- 664/8 Hwui-ning te Ho-ling (Kēḍah).
- 670/1 Kēlatan heet zich Che-li-fo-che (Çrīvijaya); blijkbaar is deze naam aangenomen kort na 666, na een overwinning op Ho-ling (Kēḍah). Samengaan van de voorgangers van Sañjaya te Kēḍah met de uitgeweken Fou-nan-dynastie te Ligor, tegen Tchen-la (Camboja) en Çrīvijaya (Kēlatan).
- 669 Laatste ambassade van To-lo-mo (Sunda).
- 671/2 Yi-tsing in Che-li-fo-che (Kēlatan), Mo-lo-yeou (Palembang) en Kie-tch'a (Kēḍah); naam voor Malaka: Kin-tcheou (Suvarṇadvīpa).
- 674/5 Sima, koningin van Ho-ling (Kēḍah).
- 683 Çrīvijaya (Kēlatan) verslaat Malayu (Palembang) en vestigt zich tusschen 683 en 685 te Muara Takus aan de Kampar-rivier; einde van het Rijk P'o-li (Palembang), ook Ma-li geheeten. Dynastie van Palembang wijkt uit naar Kaṭāha (Kēḍu) en vestigt daar eerlang de Çailendra-dynastie.
- 684 Vorst Jayanāga van Çrīvijaya (Muara Takus) sticht in Palembang het park Çriksetra.
- 685/92 Yi-tsing te Che-li-fo-che (Muara Takus); hij heet Ligor nog Lañkasuka.
- 692 Yi-tsing vermeldt het Rijk P'o-lou-che (Baros) ten N. W. van Che-li-fo-che (Muara Takus).

- 686 Çrivijaya (Muara Takus) verslaat Sunda; einde van het Rijk To-lo-mo (Tārumā).
- eind 7e eeuw } Yi-tsing vermeldt Fo-che-pou-lo (Girivijayapura), stad in Kin-li-pi-che of Kin-li-fo-che (Girivijaya) op de Westkust van Borneo; voorts de Rijken K'ouen-louen (Molukken) en P'o-li (Paṭi).
- ± 700 Stichting Tjandi Barabudur in het Çailendra-Rijk Kaṭāha (Kēḍu).
- 717 Vajrabodhi in Che-li-fo-che (Muara Takus).
- 724/8 Ambassades van Çrīndravarman van Che-li-fo-che (Muara Takus).
Chō-p'o (Kēḍah) wordt door Çrivijaya geslagen en Sañjaya verdreven; hij zoekt zijn toevlucht op Java.
- vóór 732 Stichting van Tjandi Mëndut door Sañjaya, den Hāriti-putra Mānavya.
- 732 Stichting van den Liṅga-tempel op den Gunung Wukir door Sañjaya.
- 742 Lieou-t'eng-wei-kong (Rudravikrama), vorst van Che-li-fo-che (Muara Takus); zijn laatste ambassade.
- ± 750 Çrivijaya (Muara Takus) verslaat ten tweeden male Chō-p'o (Kēḍah) en verovert den Isthmus; richt te Ligor stūpa's op. De hoofdstad van Chō-p'o wordt verplaatst naar P'o-lou-kia-sseu (Bruas).
- 8e eeuw Atjeh wordt Fo-tai (Udyāna) geheeten en Takuapa: Moti-p'o (Martapura); reisbeschrijving van Takuapa naar To-jong-pou-lo (Kēḍah) en P'o-lou-kia-sseu (Bruas).
- 767/779 Hervatting ambassades van Chō-p'o (Bruas).
- 775 Çrivijaya nog meester op den Isthmus; laat stūpa's bijbouwen in Ligor.
- 778 Stichting van Tjandi Kalasan door Çailendra-vorst van Kaṭāha (Kēḍu).
- 782 Stichting van Tjandi Sewu door Çailendra-vorst van Kaṭāha (Kēḍu).
- 785/805 Reis van Kia Tan via Pāṇḍuraṅga, Lo-yue (Sēlyut), Fo-che (Muara Takus) en Ho-ling (Bruas) naar Ceylon. Hij vermeldt nog Ko-lo (Kēḍah) en Ko-kou-lo (Kra).
- 802 Losmaking van Camboja van overheersching door Javā (Bruas), door Jayavarman II.

- 802-873 Ambassades van Chö-p'o (Bruas).
- 820 Laatste vermelding van Kan-t'o-li (Atjeh).
- vóór 844/8 Jāba (Bruas) herovert het eiland Kilah (Kra), i. e. de Isthmus, op Çrivijaya (Muara Takus).
- 9e eeuw Vermelding in Chineesche berichten, van P'o-ni (Pontianak), Chö-p'o (Bruas) en K'ouen-louen (Molukken); in Arabische berichten (\pm 850-950), van Kadarang (Këdaru).
- 851 Kalāh-bār (Kra) onderhoorig aan Zābaj (Bruas).
- 853 & 871 Ambassades van Tchan-pei (Jambi).
- 860 Ambassade van Chö-p'o (Bruas).
- 871-890 Çrivijaya (Muara Takus) veroverd door van Java afkomstige Çailendra's van Suvarṇadvīpa (Kaṭāha-Këdaru); leden der Çrivijaya-dynastie wijken uit naar Java en gaan daar eerlang samen met afstammelingen van Sañjaya, vergeten oude onderlinge veete en maken zich sterk tegen gemeenschappelijken vijand: Kaṭāha-Këdaru.
- 873 Laatste ambassade van Chö-p'o (Bruas).
- 873-890 Verovering van den Isthmus op Bruas door Kaṭāha (Këdaru); „naschrift” van den Çailendra-vorst van Kaṭāha op inscriptie van Çrivijaya (Muara Takus) te Ligor. Kort daarna vermeerstering van Bruas zelf door Kaṭāha; einde van het Rijk Chö-p'o — Zābaj (Bruas). Balaputra, Çailendraking van Suvarṇadvīpa (Kaṭāha-Këdaru), stichter van het nieuwe Rijk Zābaj — San-fo-ts'i, bouwt een klooster te Nālandā.
- 898-910 Balitung, vorst van Java, heette, als „erfgenaam” van Sañjaya, dit eiland voor het eerst naar diens stamland „Yāvadvīpa”. Sinds zijn tijd is Chin: Chö-p'o = Java.
- 902 In Zābaj (Kaṭāha-Këdaru) regeert een Mahārāja.
- 904 Ambassade van San-fo-ts'i (Kaṭāha -Këdaru).
- 908 & 911 Vermeldingen van Yāvadvīpapura, hoofdstad van Java.
- \pm 916 Sribuza (Muara Takus), Kalāh (Kra) en Rāmī (Atjeh) onderhoorig aan Zābaj (Kaṭāha-Këdaru).
- 927 Verwoesting van Mëdang in het Rijk van Matarām door Kaṭāha (Këdaru); verplaatsing machtscentrum van Mid-den-naar Oost-Java door opvolgende Javaansche vorsten.
- 929-947 Siṇḍok, vorst van Oost-Java; Erlaṅga heet hem in zijn oorkonden Yāvapati.

- 943 Sribuza (Muara Takus), Kalāh-bār (Kra), Jāwaga (Bruas), Rāmī (Atjeh) en de eilanden in de zeeën van Kundrang en Campa (Riouw- en Lingga-archipel) onderhoorig aan Zābaj (Kaṭāha - Kēdaru).
- 960/2 Si-li-hou-ta-hia-li-tan (Çrī Udayāditya), koning van San-fo-ts'i (Kaṭāha-Kēdaru) zendt ambassades naar China.
- 971 Vermelding van handelsschepen van Chō-p'o (Java) in Canton.
- 971-988 Ambassades van San-fo-ts'i (Kaṭāha-Kēdaru).
- 977 Bijzetting van Udayana I te Jalatuṅga.
- 980 Vermelding van Wāruṣaka (Baros), Yāva (Java) en Bali in Mañjuçrīmulakalpa.
- 983 Fa-yu in San-fo-ts'i (Kaṭāha-Kēdaru); hij ontmoet er de Indische monnik Vimalaçrī; Fa-yu krijgt geloofsbrieven voor den koning van San-fo-ts'i en voor Sseu-ma-ki Mang (Z. H. den (Onder-)koning) van Ko-kou-lo (Kra).
- 989-1001 Erlaṅga's ouders, Mahendradattā en Udayana II (Dharmodayanavarmadeva), heerschen in Bali, dat onderhoorig is aan Java.
- 991 Geboorte van Erlaṅga.
- 991-1007 Dharmavaṃça, Koning van Java; Erlaṅga heet hem in zijn oorkonden Yāvādhipa.
- 991/2 Chō-p'o (Java) doet een inval in San-fo-ts'i (Kaṭāha-Kēdaru).
- 992 Ambassade van Chō-p'o (Java) gezonden door den Mahārāja Dharmavaṃça.
- 1003 Bouw van een buddhistischen tempel te San-fo-ts'i door den Çailendra-koning Cūlāmaṇivarmadeva.
- 1004-1022 Ambassades van San-fo-ts'i.
- 1005 Voltooing van de vihara te Nāgapattam (aangevangen door Cūlāmaṇivarman) door zijn zoon Māravijayottuṅgavarman, Çailendra-vorst van Kaṭāha (San-fo-ts'i).
- 1006/7 Dood van Dharmavaṃça van Java en verwoesting van zijn kraton door Wurawari (San-fo-ts'i).
- 1008 Ambassade van Māravijayottuṅgavarman van San-fo-ts'i.
- ± 1011-1023 Dipaṅkara Çrijñāna studeert 12 jaar in Suvarṇadvīpa (San-fo-ts'i), het hoofdkwartier van het buddhisme in het Oosten, alvorens zijn taak in Tibet te aanvaarden.

- 1019 Koningswijding van Erlaᅅga; hij heet zichzelf Yāva-dvīparāja.
- 1023/4 Invallen der Cola's in Kaᅇāha (San-fo-ts'i).
- 1028 Ambassade van San-fo-ts'i.
- 1030 Overwinning van Rajendracola I op Kaᅇāra (Kēdaru) en onderhoorigheden w.o. Malayu. Bīrūnī vermeldt Zābaj (Malaka) als Goud-eiland, Sri-buza (Sumatra) als Kamfer-eiland en Kalāh (Isthmus) als Tin-eiland.
- 1032 Erlaᅅga rekent op Java af met Wurawari (San-fo-ts'i).
- 1035 Erlaᅅga heeft de eenheid van het Javaansche Rijk hersteld.
- 1067 Ambassade van San-fo-ts'i, de eerste sedert 1028.
- 1068 Invallen der Cola's in Kaᅇāra (Kēdaru).
- 1078-1092 Ambassades van San-fo-ts'i, de eerste sedert 1067.
- ± 1150 Jāwa, voor het eerst de naam voor Atjeh; door Marco Polo (1292) Java minor geheeten.
- 1156 Ambassade van den Mahārāja van San-fo-ts'i.
- 1169 Overlijden van den Mahārāja; hij wordt opgevolgd door zijn zoon, die de investituur ontvangt van den Keizer van China.
- 1178 Vermelding van Cha-houa-kong (de landen om de Suluen de Celebes-zee), Kin-fo (Girivijaya), het Rijk der Vrouwen (Celebes) en K'ouen-louen (Molukken). Laatste ambassade van San-fo-ts'i; ondergang van dit Rijk. Opkomst van Malayu (Dharmāçraya) en van Chō-p'o (Java). Malayu zendt een afgezant, die den titel draagt van Tchan-pei (Jambi). Java heet Jong-ya-lou (Jaᅅgala) of Ta Chō-p'o (Java Major).
- vóór 1183 Malayu, machtscentrum in den Westelijken Archipel; heet wederom San-fo-ts'i. Heerscht waarschijnlijk ook over Sin-t'o (Sunda), evenals tevoren San-fo-ts'i (Kaᅇāha-Kēdaru).
- 1183 Inscriptie van Maulibhūᅅanavarmadeva van Dharmāçraya te Grahi op den Isthmus.
- 1225 De vorsten van San-fo-ts'i (Malayu) worden bijgezet als Buddha op den Nāga Mucilinda en heeten „Long-tsing” (Nāga-essence); vgl. het beeld van Grahi van 1183.

- 1275 Verovering van Malayu (Dharmāçraya) door Kṛtanāgara van Singhasari (Oost-Java).
- 1281 Ambassade van Mo-lo-yeou (Dharmāçraya).
- 1286 Amoghapāça-beeld van Kṛtanāgara, aangeboden aan Maulivarmadeva van Dharmāçraya in Suvarṇabhūmi (Sumatra, het Goud-land).
- 1325 Ādityavarman, afgezant van Jayanāgara van Majapahit naar China.
- 1332 Ādityavarman, afgezant van Bhre Kahuripan van Majapahit naar China.
- vóór 1347 Twee Rijken in Sumatra: Dharmāçraya en Palembang.
- 1347 Terugkeer van Ādityavarman van Java naar Dharmāçraya; hij sticht eerlang zijn eigen Rijk Měnangkabau.
- 1373 Drie Rijken in Sumatra: Dharmāçraya, Palembang en Měnangkabau.
- 1374 Ambassade van den Mahārāja van Palembang naar China.
- 1375 Gezantschap van Ādityavarman van Měnangkabau naar China.
- 1376 De Mahārāja van Dharmāçraya wordt opgevolgd door zijn zoon, ook een Maulivarman. Dharmāçraya onderhoorig aan Tchao-wa (Java), dat bezwaren heeft dat de vorst wederom den eind 12e eeuwschen, door den Keizer van China goedgekeurden titel voert van vorst van San-fo-ts'i (Malayu).
- ± 1378 Ādityavarman noemt zichzelf Kanakamedinīndra (Heer van het Goud-eiland).
- tot 1397 Herhaald verzet van San-fo-ts'i (Malayu) tegen de opperheerschappij van Tchao-wa (Java).
- 1397 San-fo-ts'i (Malayu) veroverd door Java; de hoofdstad Jambi wordt geheeten Kieou-kiang (Oude Haven). Chineezen-opstand in Jambi, leidend tot Chineesche overheersching van het land. Deze duurt voort tot het einde der 16e eeuw ¹⁾. De volkshoofden heeten er Tchan-pei (Jambi), evenals in vroeger eeuwen de vorst.

¹⁾ Uit deze periode dateert een Maleische kris, in het bezit van den schrijver, met op het lemmet een *Chineesche draak* in stede van de reguliere naga.

BEKNOPT NAAM-REGISTER.

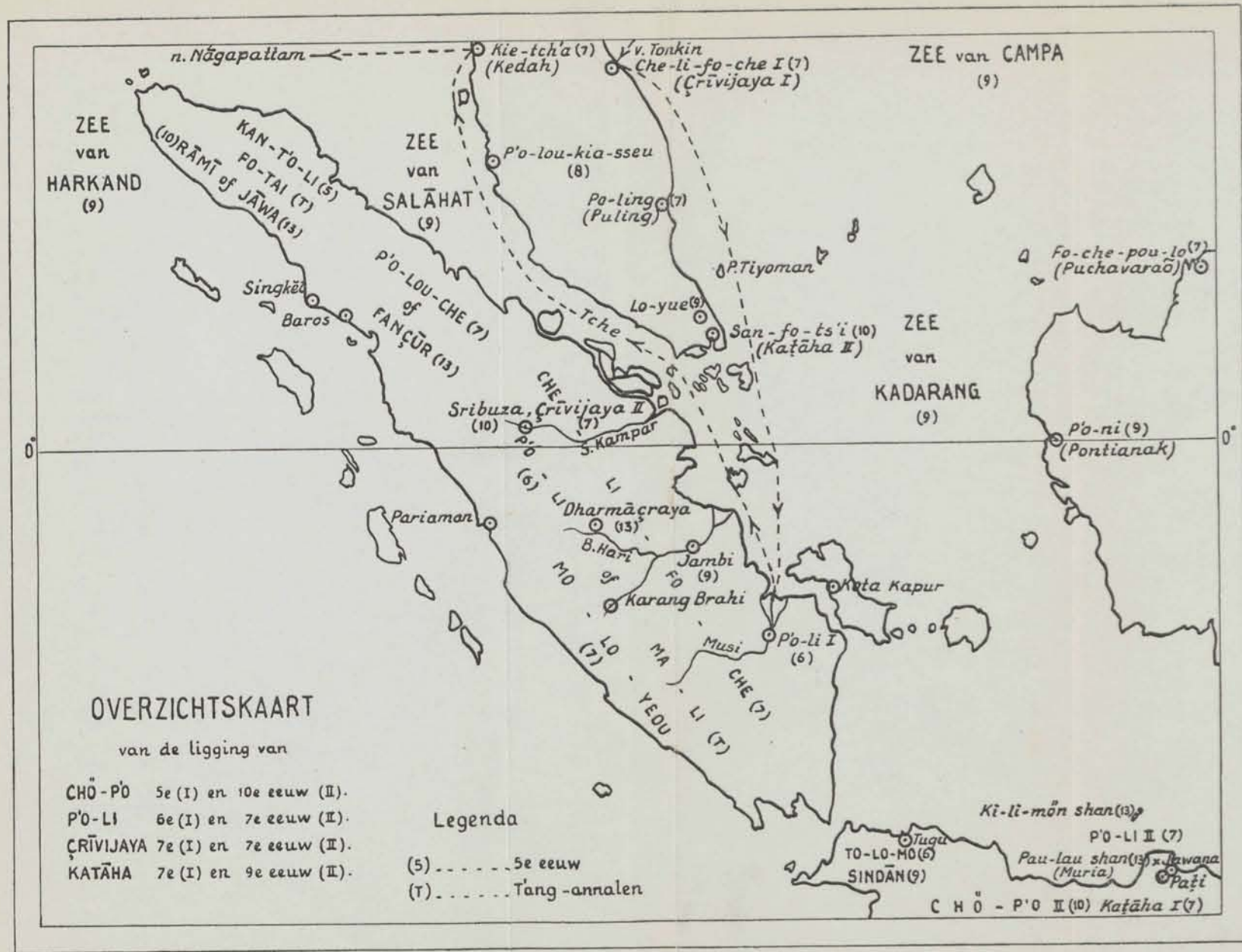
- Ādityavarman, 395, 456/7.
 Agastya, 426/7.
 Amarāvati, 436, 446.
 Argyrè, 392/3, 403.
 Atjeh, 378-381, 422, 456.
 Awu (Gunung), 368.
 Balaputra, 416, 439-442.
 Bali, 348, 354, 360, 366, 412, 441.
 Balitung, 410, 413.
 Barabuður, 417/8, 437.
 Baros, 330/1, 360, 379, 395, 421.
 Baruas, 346, 353, 383/5, 388, 397,
 408, 424, 427, 448/9, 451/2, 464/5.
 Bétoumah, 467/8.
 Bhojapura, z. Fo-che-pou-lo.
 Borneo, 357, 360, 365/6, 368, 370,
 372/3, 407/8, 421, 458/9, 472/3
 Bruas, z. Baruas.
 Brunei, 367, 372/3, 407, 421.
 Burma, 322, 376/7, 392, 394, 399.
 Çailendra, 347, 363, 395, 411, 416/9,
 424, 432, 434/5, 437-442, 446, 449,
 450, 452.
 Çalañkāyana, 425/6, 429, 431, 444/5,
 460.
 Camboja, 337, 346, 350, 388/9, 399,
 400, 404, 406, 432, 435, 450, 458,
 460.
 Campa, 381, 388, 399, 400, 435, 473,
 Campa, (Zee van), z. Sanf.
 Candrabhāgā, 444.
 Celebes, 368, 371, 373, 471/2.
 Cha-houa-kong, 371/2, 471/3.
 Ch'ai-li-t'ing, 464.
 Chao-wa, z. Tchao-wa.
 Che-li-fo-che, 319, 330, 336, 344,
 352, 395.
 Che-li-wou-ye, 457.
 Chō-p'o, 318/20, 322/3, 328/9, 337,
 343-350, 352, 360, 366, 368, 370/1,
 375/7, 381/8, 391, 393, 397, 404,
 406/9, 411, 427, 432/3, 448, 450/2,
 454/5, 459, 461, 472.
 Chō-ti, 382, 386.
 Çiçira, 365.
 Çricaila z. Çriparvata.
 Çriparvata, 430/1, 436.
 Çrivijaya, 324, 328-347, 361/2, 382,
 388/9, 395, 404/5, 412/3, 417, 419,
 433, 437, 447, 450/2, 454/6, 460/1.
 Dantapura, 396, 425-430, 432/3.
 Dharmāçraya, z. Malayu.
 Dharmarāja, 413.
 Dharmarājanāgara, z. T'ö-mou.
 Dharmavañça, 407, 410/4
 Diëng, 360.
 Dinaya, 426/7.
 Djemguerd, z. Yamakoça.
 Duawwatan, z. T'o-p'o-teng.
 Erlaŋga, 410, 412/4.
 Fañçür (Fañçür), z. Baros
 Ferlech, z. Përlak.
 Fo-che, z. Che-li-fo-che.
 Fo-che-pou-lo, 373.
 Fo-lo-an, 404.
 Fo-tai, 377/9, 382, 385.
 Fou-nan, 321, 328, 358, 381, 397/8,
 400/1, 403/4, 433, 453, 466.
 Gañga-Kaliṅga's 424/6, 432/3, 438.
 Ghantaçālā, 396, 428.
 Girivijaya z. Kin-li-pi-che.
 Grahi, 436, 458.
 Guṇārṇava, 423/6, 432/3.
 Guṇasāgara, 420, 423.
 Hanh Khiei, 433.
 Hārīti, 434.
 Hārītiputra Mānavya, 430, 434.
 Harkand, (Zee van) 453.
 Harlaj (Harlag), z. Përlak.

- Hastivarman, 444.
 Ho-ling, 321, 323, 330, 343, 348/9,
 352/3, 375, 385, 397, 404, 432, 448,
 453/5, 465, 469.
 Ho-lo-tan, 343, 405, 460.
 Hu-lan-na-po, z. Guṇārnava
 Iabadiou, z. Yāvadvipa.
 Ikṣvāku, 428/9, 436.
 Jāba, 349, 383/4, 448, 451, 459.
 Jaiya, 337, 345.
 Jalatuṇḍa, 412.
 Jambi, 334, 346, 359, 456, 459, 460.
 Jamkuṭ, z. Yamakoṭa.
 Jaṅgala, 410, 414, 460.
 Java, 318, 321, 323, 330, 345/6, 348/9,
 359, 362/3, 386-391, 406, 407/8,
 417/8, 432, 455, 460/1, 473.
 Jāvaka, z. Cha-houa-kong.
 Java Major, z. Ta Chō-p'o.
 Java Minor, 380, 414, 456.
 Jāwa, 331, 379, 381, 414.
 Jāwaga, 383, 388, 394, 448/9, 451/2,
 471/2.
 Jayanāga, 460.
 Jayavarman, 346, 388/9.
 Jazīrat-al-Mulūk, 374.
 Johore, 324, 336, 412, 469, 470.
 Jong-ya-lou, z. Jaṅgala.
 Kadamba, 428, 430/2, 434.
 Kaḍāra(m), Kad(a)rang, 321, 359,
 381, 415/7, 447/8, 450, 455, 457/9,
 461/2, 468/9, 470.
 Kad(a)rang (Zee van) 451, 463, 468.
 Kakola z. Takola.
 Kalaçapura, 398, 404, 464, 467.
 Kalāh (-bār), 447, 449, 452/3, 462-4,
 466/7.
 Kalāh-bār (Zee van) 462/3, 467.
 Kalasan, 418/9, 434/5, 441.
 Kaling, 352, 397, 452.
 Kaliṅga, 424/7, 430/3, 438, 453.
 Kampar, 337/9, 340/1.
 Kanakamedinindra, 395.
 Kandali (Kandari), z. Kan-t'o-li.
 Kandara's, 428, 431, 435, 438.
 Kan-t'o-li (Kin-t'o-li), 380/1.
 Karèn, z. K'ouen-lang.
 Karimun, 470.
 Kaṭāha, 323, 337, 363, 415-472.
 Kauṇḍinya, 357/8, 400, 435/7, 460.
 Kēḍah, 324, 332, 334, 337, 345/6, 351,
 376, 381/2, 385/8, 391, 397/8, 404/5,
 427, 432, 434, 446/8, 453, 464, 466/7.
 Kēdaru, 471
 Kēḍu, 323, 418, 437.
 Kēḍukan Bukit, 333/4, 362.
 Kēla(n)tan, 335, 341/4, 391, 395, 397,
 399, 405.
 Khmer, 388, 397, 404, 449, 453, 460
 Kieou-kiang, z. Jambi.
 Kie-tch'a, z. Kēḍah.
 Ki-li-mōn shan, 364.
 Ki-li-wen, z. Karimun.
 Ki-long, 398.
 Kin-fo, z. Kin-li-pi-che.
 Kinibalu, z. Çiçira.
 Kin-li-fo-che, z. Kin-li-pi-che
 Kin-lin, 394/5
 Kin-li-pi-che, 365, 367, 371-373.
 Kin-tchen, 394.
 Kin-tcheou, 393/5.
 K'i-to, 466.
 Kiue-louen, 370/1.
 Ki-yen, 382.
 Klana, 374.
 Klapa jēngi (°laut), 372.
 Ko-kou-lo, 465, 467.
 Kolano, 374.
 Ko-lo, 398, 447, 464/5, 467.
 Ko-lo-cha-fou-lo, z. Kalaçapura.
 Kota Kapur, 362/3.
 K'ouen-lang, 376/7.
 K'ouen-louen, 321, 371, 374/7, 408.
 Kou-lo, z. Kra en Kalaçapura.
 Kou-louen (K'ou-louen), 374.
 Kra, 321, 349, 351, 391, 449, 451,
 453, 463, 465/7.
 Kṛṣṇa- en Godāvarivieren, 425,
 428, 431, 436.
 Kundrang z. Kaḍāra.
 Kuñjarakuñjadeça 426/7, 430, 432.
 Lambri (Lāmuri) 331, 380, 381, 422.

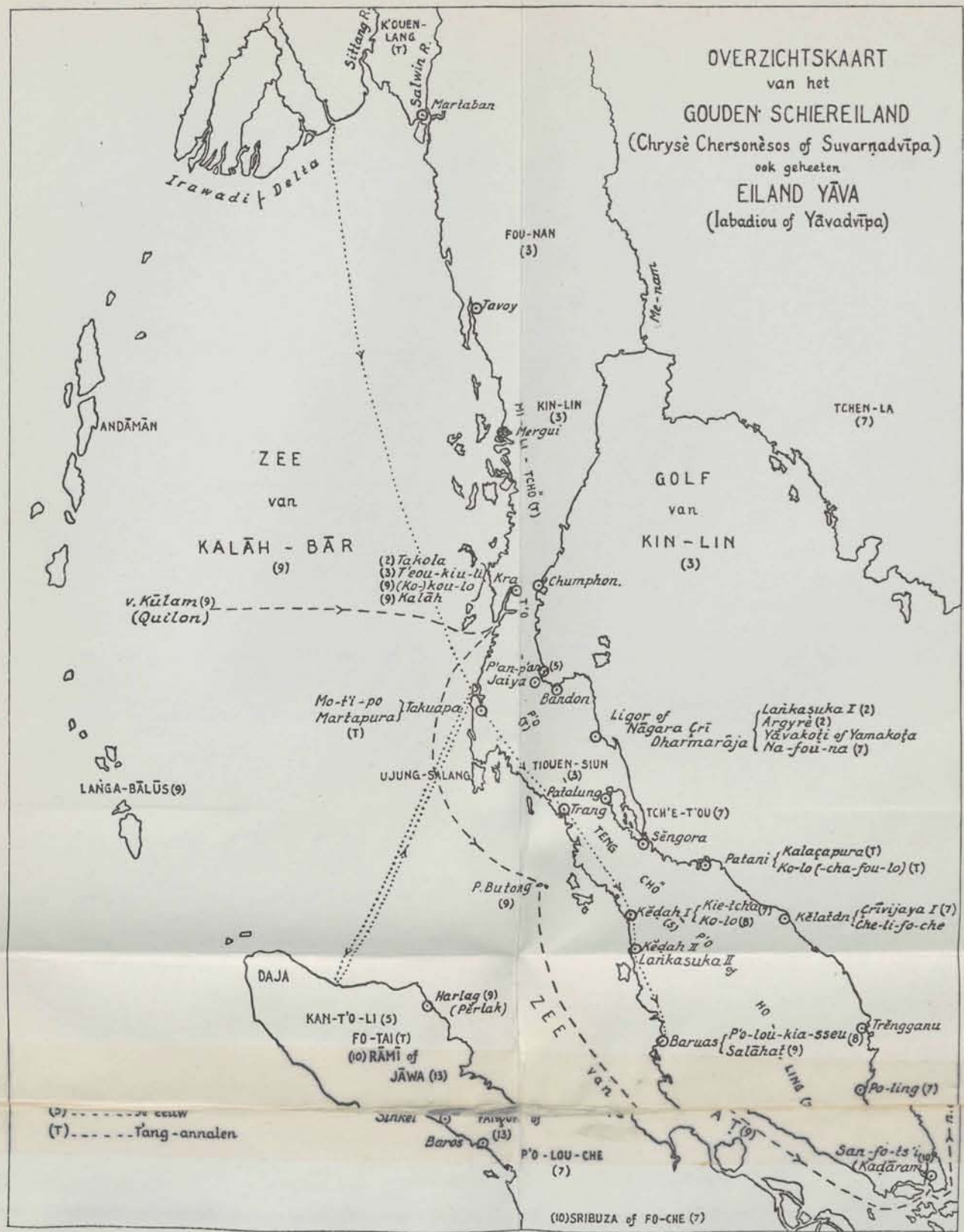
- Lang-kia (-chou) z. Lañkasuka.
 Lang-pi-ya, 386.
 Lang-p'o-lou-sseu, z. Baros.
 Lang-ya-sieu (°-siu) z. Lañkasuka.
 Lañka, 397, 402.
 Lañkasuka, 324, 396, 398-402, 404.
 Lieou-t'eng-wei-kong, z. Rudravikrama.
 Ligor, 321, 345, 347, 349, 351, 391/2, 396, 399-401, 403/5, 408, 419.
 Limbang(an) 468, 472.
 Ling-ya (Long-ya), 470.
 Ling-ya-seu-kia, z. Lañkasuka.
 Long-tsing, 460.
 Long-ya-men, 326, 456.
 Lo-tch'a, 318, 355/6, 370, 375, 472.
 Lo-yue, z. Sëluyut.
 Malaka, 321, 329, 330, 334, 336, 341, 343, 349, 353, 376, 389, 390/2, 394/6, 408, 420/1, 424, 432, 450, 455, 468.
 Malanau z. Ma-lo-nou.
 Malay(a), 361, 423.
 Malayu, 319, 321, 325, 329, 330, 332/5, 345, 354, 359-361, 380/1, 395, 455/6, 458-460, 469.
 Mali, 353/5, 358/9, 361, 363, 366, 435.
 Ma-lo-nou, 371/3.
 Mang-si-yue, 376.
 Matarām, 410/11.
 Mauli(bhūṣanavarmadeva), 456/8.
 Ma-wou(-chou), (°-tcheou), 365, 367, 369.
 Měđang, 411, 442.
 Měňangkabau, 361, 456/7.
 Měňdut, 434, 438.
 Měrgui, 350/1, 394.
 Měvilimbaňgam, z. Limbangan.
 Mi-li-tchö, z. Měrgui.
 Mindanao, 366, 369-372, 471/3.
 Mi-tch'en, 376.
 Mo-lieou, 458, 469.
 Mo-lo-yeou, z. Malayu.
 Molukken, 318, 321, 356, 365, 371, 374/5, 408.
 Mo-ti-p'o, 377/8, 382, 384/5, 465.
 Muara Takus, 340/1.
 Mulavarman, 428/9.
 Muria, 363/4.
 Na-fou-na, 400/1, 404.
 Nāgara, z. Argyrē.
 Nāgārjunakoṇḍa, 436.
 Nālandā, 332, 363, 438, 451.
 Nava(dharmarāja)nagara, z. Na-fou-na.
 Pagan, 376/7.
 Palembang, 328, 333, 335, 345, 358/9, 361/2, 417, 437, 446, 454, 456/9.
 Pallava, 400, 413, 428/9, 431, 435, 444, 460.
 Panañkaran, 418/9, 434.
 Pāṇḍuraṅga 336, 468, 472.
 P'an-p'an, 350, 398, 467.
 Parsi, 396, 402.
 Patalung, 344, 351, 362, 365, 391, 398, 401, 404/5.
 Patani, 342, 397, 404/5, 464.
 Paṭi, 363/4, 438.
 Pau-lau-shan, z. Muria.
 Pěrlak, 380, 464.
 Philippijnen, 321, 368.
 Piek van Ternate, 368, 374, 472.
 Pi-k'ien, 396/7.
 Piṣṭapura, 425/6, 430/3.
 P'o-li, 320, 323, 337, 348, 353-360, 362, 364/5, 375, 390, 422/4, 435.
 Po-ling, 343, 353.
 P'o-lo-men, 408.
 P'o-lou-che (°-sseu), 330, 360.
 P'o-lou-kia-sseu, 382/3, 385, 450.
 P'o-ni, 407/8, 421.
 Pontianak, z. P'o-ni.
 Po-sseu, 408.
 Puchavarão, z. Fo-che-pou-lo.
 Pulakeçin 426, 431.
 Pulau Mas, 393.
 Puling, z. Po-ling.
 Puṇḍravarddhana, 442.
 Pūrṇavarman, 363, 429, 443, 445/6.
 Radja Bitjau, 341.
 Rahmā, 394, 403.
 Rājamahendri, 430/1.

- Raktamṛttika, 344.
 Ramañyadeça, 394.
 Rāmī(nī), 331, 379, 451, 453/4.
 Roode Aarde, 318, 343.
 Rudravikrama, 345, 413.
 Sabah, 370, 373, 469, 473.
 Salāhaṭ (Salāhiṭa), 361, 464.
 Salāhaṭ (Zee van), 453, 463/4, 467/8.
 Samarottunga, 419.
 Sambhoja, 454.
 Sanf (Zee van), 451, 463, 468
 San-fo-ts'i, 321, 329, 338, 340, 347,
 352, 380/1, 395, 399, 404, 406/7, 409-
 412, 414/5, 421, 424, 438/9, 442, 447-
 452, 454-462, 469, 472.
 Sañjaya, 345, 348, 383, 386/8, 397,
 404, 410, 418, 424, 426/7, 430/4, 438.
 Sannaha, 387, 427, 433/4.
 Sēguntang, 333, 436, 437.
 Sēluyut, 336/7, 346, 353, 406, 469
 Seng-k'ia-lie(t)-yu-lan, z. Āditya-
 varman.
 Seng-kia-li-ye, z. Ādityavarman.
 Serbuza, z. Sriбуza.
 Siam, 343/4, 392, 394, 397/8.
 Siau, 368, 374.
 Sien-lieou, 469.
 Siepiedjadja, 341.
 Si-li-hou-ta-hia-li-tan, 457.
 Sima, 382, 388, 433.
 Sindān, z. Sunda.
 Siṅḍok, 407, 410-13.
 Sin-to, z. Sunda.
 Siwidjaja, 341, 359.
 Sriбуza, 331, 336, 338, 379, 381, 393,
 449-454.
 Strirājya, 371, 373/4.
 Su-ki-tan, 364, 410, 414.
 Sumatra, 329-331, 370, 379, 380,
 421
 Sunda, 361, 363, 410, 414.
 Sunda Calappa, 422.
 Suvarṇabhūmi, 395.
 Suvarṇadvīpa, 394, 405, 416/8, 420/1,
 439, 448, 452.
 Suvarṇadib, 451, 473.
 Tabouc (Tabouk, Toubouck) z.
 Tou-po.
 Ta Chō-p'o, 414.
 Takola, 466
 Takuapa z. Mo-ti-p'o.
 Ta-ma-cha-na-a-tchō, 456.
 Tanah gëndang, 384.
 Tanjong Pura, 382, 385, 386.
 Tan-ma-si, 470.
 Tan-tan, 362.
 Tārā, 440/2, 472.
 Tārumā, 363, 423, 429, 444.
 Ta-shi, 380, 461.
 Tchan-pei, z. Jambi.
 Tchao-wa, 318, 320, 348, 409.
 Tche, 336.
 Tchen-la, 350, 400, 404, 406, 459, 467.
 Tch'e-t'ou, 318, 343, 355, 362, 365,
 391, 398, 9, 401, 404.
 Tch'e-wou, 365.
 Tchou-po, 348, 366, 369.
 T'eou-kiu-li, z. Takola.
 Tiyoman, 467.
 Tjarita Parahyangan, 359.
 To-ho-lo, z. Takola.
 To-jong-pou-lo, z. Tandjong Pura.
 To-lo-mo, 362/3, 443.
 T'ō-mou, 400/1.
 T'o-p'o-teng, 350/1, 396, 432.
 Touen-Siun, 395/6.
 Tou-po, 348, 366/8, 370, 472.
 Tu-ho-lo, 432.
 Udaya, 380.
 Udayana, 412.
 Valavat, 471.
 Veṅgi (Wenggi), 425, 429, 431,
 433, 444 6.
 Vikramāditya, 420, 423/4.
 Viṣṇukunḍins, 425, 428, 431/2, 436,
 438.
 Wāk-Wāk, 370.
 Waterklokken 375.
 Wat Pratat, 396.
 Wawa, 411.
 Wou-li, 457.
 Wukir, 438.

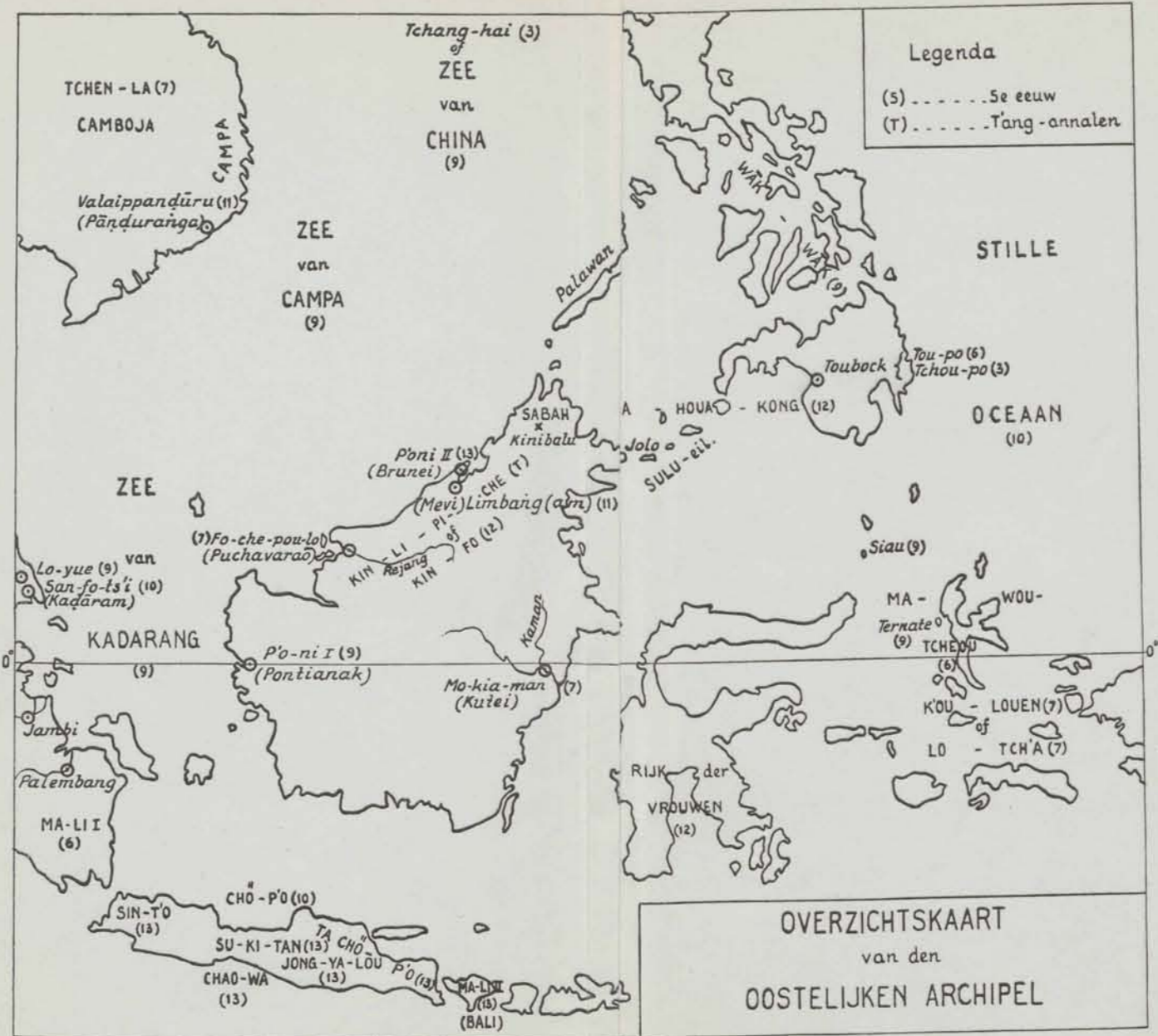
- Wurawari, 412.
Yamakoṭa, 401-3.
Yamanāgara, z. Yamakoṭa.
Yāva, 318, 348-414, 447/8, 453,
472.
Yāvabhūmi, 363, 416/7, 440, 442.
Yāvadvīpa, 348/9, 386/7, 389, 391/2,
394, 398, 403, 410.
Yāvakoṭi, z. Yamakoṭa.
Yen-mo-na, 348, 401/2.
Ye-po, 343.
Ye-p'o-ti 318, 320, 348, 386, 389,
390/1.
Zābag (Zābaj), 318, 321, 348/9,
361, 368-370, 383/4, 388, 393/4,
397, 403/4, 447-454, 461, 468/9,
471/3.

KAART № I

KAART N° II

KAART N° III

LIJST VAN AFKORTINGEN.

- CHAVANNES. Religieux Éminents.
- COEDÈS. Le Royaume de Çriwijaya. BEFEO XVIII, pagineering van den overdruk.
- ÇRIVIJAYA. Ferrand, L'Empire sumatranais de Çrivijaya.
- FERRAND. Relations de Voyages et Textes Géographiques.
- GERINI. Researches on Ptolomy's Geography.
- H. R. Hirth and Rockhill, Chau Ju-Kua.
- JAYASWAL. History of India, 150 A.D. to 350 A.D.
- KROM. Hindoe-Javaansche Geschiedenis. 2e druk.
- NOTES. Groeneveldt, Notes on the Malay Archipelago and Malacca (Miscellaneous Papers relating to Indo-China, second Series vol. I.).
- PELLIOT. Deux Itinéraires de Chine en Inde, BEFEO 1904, pag. 131 e.v.
- SMYTH. Warrington Smyth, Five Years in Siam. 2 vol.
- TAKAKUSU. Yi-tsing, Record of the Buddhist Religion.
- V. G. Verspreide Geschriften van Kern.
- BEFEO. Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient.
- BIJDR. Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van den Indischen Archipel.
- GR. I. S. Journal of the Greater India Society.
- J. AS. Journal Asiatique.
- J. R. A. S. Journal of the Royal Asiatic Society.
- O. V. Oudheidkundig Verslag.
- T. B. G. Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, uitgegeven door het Koninklijk Bataviaasch Genootschap.
- T. P. T'oung Pao.
-

De plaats der primitieven in de cultuurgeschiedenis *)

door

Dr. J. Ph. DUYVENDAK.

Niemand, dunkt me, die in een koloniale maatschappij leeft, kan geheel en al voorbijgaan aan de vraag, die vanavond aan de orde is gesteld: die naar de plaats der primitieven in de cultuurgeschiedenis. Zij dringt zich in deze landen aan ons allen op in een beperkter vorm: hoe is in de ontwikkeling van de cultuur der mensheid de verhouding te bepalen tussen de zo uiteenlopende typen van cultuur, die wij hier om ons heen zien, tussen de inheemse culturen van deze Archipel onderling, maar vooral tussen deze groep als geheel genomen en de West-Europese cultuur? Hoe komt het, dat er zulke grote verschillen zijn in beschavingstoestand, zulke gans andere opvattingen in grote en in kleine dingen? Ik ben overtuigd, dat velen op deze en soortgelijke vragen, zonder er zich opzettelijk mee bezig te houden, ook reeds het antwoord gereed hebben; dat zij althans, zonder een formulering kant en klaar te hebben, toch een zekere houding hebben ingenomen tegenover het vraagstuk. Ook voor velen Uwer liggen de onderdelen, die met ons vraagstuk verband houden, verstrooid over de uren van de dagen en weken, en zij worden incidenteel tot een oplossing gebracht.

Deze situatie maakt het voor mij aantrekkelijk in meer geconcentreerde vorm enige aspecten van dit vraagstuk aan U voor te leggen. Doch tevens verzwaart zij mijn taak, daar ik telkens zal stuiten op een slechts te vermoeden tegenstand, op een stil

*) Voordracht, op uitnodiging van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid te Batavia gehouden in de aula der hogeschool op 5 October 1936. Het karakter, dat het gesproken woord naar vorm en inhoud eigen is, werd voor de druk niet gewijzigd.

verzet, dat voortkomt uit de collectieve voorstellingen, die in een bepaald milieu algemeen geldigheid hebben en waarvan ieder zijn deel meedraagt, zonder zich dit bewust te zijn. Niet zelden zijn dit voorstellingen, die dateren uit een voorbije en overwonnen periode van wetenschappelijk onderzoek — die echter in de lucht zijn blijven hangen. Ofwel voorstellingen, die ons gevoel van eigenwaarde zozeer strelen, dat ze ternauwernood uit te roeien blijken. In het bijzonder kan het een niet gering verschil uitmaken, of men staat aan deze of aan gene zijde van het vraagstuk, of men het beziet als zoon van een volk, dat niet lang geleden in zijn geheel tot de primitieven behoorde, of als zoon van de West-Europese cultuur; of men dus vraagt: hoe staan of stonden wij tot de Europese cultuur, ofwel: hoe staan wij tot de primitieven?

Wanneer ik dan aansluit bij wat ik aan collectieve voorstellingen bij velen Uwer aanwezig mag achten, moet ik allereerst Uw opmerking onder de ogen zien, dat de verhouding tussen de verschillende culturen toch niet zo ingewikkeld is; dat er klaarblijkelijk een opklimmende reeks is te construeren, waarin de primitieve culturen geheel onderaan staan en de moderne West-Europese geheel bovenaan — of, indien de reeks niet opklimt, resp. aan het begin en verderop. De moeilijkheid zou dan gelegen zijn in het zorgvuldig rangschikken der diverse stadia, waarbij het zeer vereenvoudigend zou werken als wij konden uitgaan van één criterium. En als criterium biedt zich al spoedig aan de economische techniek. Dit schijnt immers zulk een *objectief* criterium te zijn, dat niet beïnvloed wordt door buitenwetenschappelijke overwegingen. Onderaan jacht, dan veeteelt, vervolgens landbouw. Men kan dit schema wat verfijnen, en krijgt dan een logische volgorde, waarbij met overgangsvormen en combinaties rekening wordt gehouden. Het voordeel is, dat wij dan precies weten, wat onderaan of aan het begin staat: het technisch eenvoudige. Het meest primitieve volk is dan het volk, welks cultuur materieel het armst is. Dit komt geheel overeen met de betekenis, die ook het populaire spraakgebruik aan de term heeft gehecht.

Dit zakelijk-technische criterium schijnt verre de voorkeur te verdienen boven één, dat ontleend zou zijn aan de sociale organisatie of aan de godsdienstige begrippen; hierbij treedt immers

zo gemakkelijk een waardeoordeel op, zodat het moeilijk wordt te beslissen, welke van twee vormen ouder of jonger moet zijn. Bij het zakelijk-technische criterium is het meest eenvoudige het primitiefst, ook in deze zin dat het ouder is, er eerder is geweest.

De hier kort aangegeven denkwijze is inderdaad lange tijd in de ethnologie de gebruikelijke methode geweest. De Amsterdamse socioloog Steinmetz bijvoorbeeld, die dertig jaar geleden zich vooral met de ethnologie bezig hield, heeft indertijd op een dergelijke grondslag gepoogd een classificatie der culturen op te stellen, waarbij hij zich echter bevrijdde van de gedachte, dat de economische typen elkaar noodzakelijk zouden moeten *opvolgen*¹⁾. Hij ging er echter van uit, dat met deze economische vormen gepaard ging een zeer groot aantal secundaire kenmerken. Al zal nu niemand ontkennen dat de economische verschijnselen samenhangen met de sociale en andere, toch spreekt uit dit ganse streven een zeer typische overschatting van het technische kunnen als waardemeter ener cultuur. Steinmetz, die zijn classificatie niet verdedigde met argumenten van historisch-materialistische aard — wat natuurlijk mogelijk zou zijn geweest —, stond bij zijn keuze duidelijk onder invloed van het oude en in zijn tijd nog heersende psychologische evolutionisme. Het was zijn voorstel, nu ruim vijf en dertig jaar geleden, om in den vervolge alle waarnemingen over natuurvölker te rubriceren in één van de door hem voorgestelde tien economisch-technische rubrieken: verzamelaars, jagers, vissers, nomadische landbouwers, gezeten lagere landbouwers, hogere landbouwers enz. Zoo zou, meende hij, een ontwikkelingsgeschiedenis van de mensheid geschreven kunnen worden. Van dit plan is nooit iets gekomen, het is door zijn tijdgenoten niet overgenomen; en ik zou er hier geen melding van gemaakt hebben, als niet juist in de Nederlandse ethnologie telkens weer deze voorstellingen opdoken in de geschriften van sommigen van Steinmetz' leerlingen. Zij geloven, dat het mogelijk is op deze of soortgelijke wijze vast te stellen, wat nu eigenlijk wel de *meest* primitieve volken zijn, in de zin van de meest oorspronkelijke of de minst ontwikkelde; daar willen zij

¹⁾ *Classification des types sociaux et catalogue des peuples* (Année Sociologique 1900; herdrukt in *Ges. kleinere Schriften*, dl. II, 1930).

dan de geschiedschrijving laten beginnen, en zo stap voor stap verder gaan. Als een voorbeeld verwijs ik naar een vrij recente studie (een Amsterdamse dissertatie) over de vraag, of de mens „van nature” strijdlustig is of niet. Om dit vast te stellen werden de meest primitieve volken onderzocht, die de schrijver kon ontdekken, de laagste, zoals hij het noemt; en van het al of niet voorkomen van strijdlust bij deze volkjes hangt volgens hem dan af, of strijdlust behoort tot de natuurlijke uitrusting van den mens; ja, of oorlog behoort tot het wezen van de menselijke aanleg of niet ¹⁾. Ik weet niet of de uitslag van het onderzoek U interesseert. De schrijver, Dr. Van der Bij, toonde met een wolk van getuigen aan, dat de laagste volkjes niet oorlogszuchtig zijn; zijn leermeester, prof. Steinmetz, bleek het hier echter in het geheel niet mee eens en er ontstond een heftige polemiek.... bewijs van de strijdlust des mensen! ²⁾ Wij kunnen dit hier gevoegelijk laten rusten. Waar het op aankomt is dit, dat men blijkbaar nog in sommige ethnologische kringen — straks zal ik een ander voorbeeld noemen — van mening is, dat men ergens zoiets als den „oermens” met zijn „oereigenschappen” in levenden lijve kan aantreffen. Niettemin moet het — om van andere overwegingen niet te reppen — toch voor ieder duidelijk zijn, dat deze Australiërs, Pygmeeën, of welk ander levend mensentype ge ook nemen wilt, in de geschiedenis der mensheid als geheel beschouwd, ook al gaan we niet verder terug dan tot den homo Heidelbergensis, recente verschijnselen te noemen zijn. Het lijkt er niet op, dat zij in tijd den „oermens” naderen, hoe ook precies hun anthropologische positie moge zijn. En wat hun culturele positie aangaat verzuimt men blijkbaar bij een beschouwingwijze, waarbij men op zoek is naar de oer-eigenschappen van den mens, er voldoende rekening mee te houden, dat wij die mensen dan toch alleen maar kennen als leden van een bepaalde cultuurgemeenschap. Nu zal niemand er toch over denken op zulk een plumpe wijze cultuur en aanleg met elkaar

¹⁾ T. S. VAN DER BIJ, *Ontstaan en eerste ontwikkeling van den oorlog* (Wolters, 1929).

²⁾ S. R. STEINMETZ, *De vredelievendheid der laagste volksstammen* (Mensch en Maatschappij, 1931), VAN DER BIJ, *De „oer-agressiviteit” van den mensch* (Wolters, 1932).

te verwarren, dat men zou menen, dat in een bepaalde cultuur *alle* mogelijkheden van de cultuurdragers op de enig mogelijke wijze zouden zijn gerealiseerd, zodat men de aanleg direct uit de cultuur kan aflezen! De aanleg der Australiërs of Pygmeeën wordt verhuld door de cultuurvormen, waarin zij opgegroeid zijn; en nu kan men wel nergens slechter naar de aanleg van den mens gaan speuren dan in een cultuur, die men zo gebrekkig kent als wij die der Pygmeeën of Australiërs kennen.

Bijzondere belangstelling voor het aanwijzen van de allerprimitiefste volkjes vindt men ook in heel andere kringen, ethnologisch niet de minste: bij Pater Wilhelm Schmidt en zijn medewerkers. Ook hij zoekt de materieel armste volkjes op, die hij houdt voor de allerprimitiefste, met het doel de oer-instellingen van de mensheid te vinden. Pater Schmidt meent er in geslaagd te zijn bij hen het bestaan van monotheïstische voorstellingen aan te wijzen. Inderdaad valt er niet aan te twifelen, dat men allereuwe bij natuurvolken voorstellingen aantreft over een „Hoogste Wezen”. Doch Schmidt beschouwt het op grond van deze gegevens als bewezen, dat de mensheid *oorspronkelijk* het monotheïsme zou hebben gekend en dat allerlei vormen van heidendom degeneratieverschijnselen zijn. Het behoeft weinig betoog, dat deze degeneratietheorie niet het tegengestelde is van de evolutietheorie, doch precies hetzelfde, uit een ethnologisch of cultuurwetenschappelijk standpunt bezien. Het tegengestelde is zij slechts uit een theologisch oogpunt. Terloops wil ik nog opmerken, dat het zoeken naar een oer-instelling, waarvoor Schmidt het monotheïsme dan houdt, in elk geval nog heel iets anders is en meer zin heeft dan het zoeken naar een oer-eigenschap, zoals tamheid, c.q. agressiviteit.

In de hier geschetste denkwijze houdt men dus de natuurvolken, de primitieven, voor minder ontwikkelde volken; doch zoals reeds gebleken is, schuilt de moeilijkheid in het vinden van een juiste maatstaf om die ontwikkeling aan te meten. Maar, merken anderen op, als men er nu niet één enkele kan vinden, waarmee het volk kan worden aangewezen, dat in alle opzichten het allerprimitiefst, het minst ontwikkeld, is, zou men verschillende maatstaven kunnen gebruiken. Zo zou men beurtelings kunnen vragen naar de intellectuele werkzaamheid van de primitieve volken,

naar hun logisch denken; of naar hun godsdienstzin, of naar hun kunstzin, of hun solidariteit, of hun sociale organisatie. Men zou dan kunnen zoeken naar een „kiem” van wat in de Europese cultuur aanwezig is en zal dit aantreffen in meer of minder sterke mate, al naar het niveau van primitiviteit. In dien zin zou men dan kunnen spreken van *minder* ontwikkeld. — Is hier iets tegen?

Wat er tegen is, is niet in de eerste plaats wat een volijverig studiosus wellicht onmiddellijk tegemoet voert: dat men door zulk een beschouwingswijze een element van waardering invoert in de wetenschappelijke sfeer; dat dit ontoelaatbaar is, omdat men de verschijnselen objectief moet bezien en bestuderen, zonder waardeoordelen uit te spreken. Dit argument, hoewel het blijk geeft van goede wetenschappelijke vorming, wil ik hier toch niet ernstig laten gelden. Immers, zijn wij eerlijk, dan moeten we erkennen dat de gedachte aan hoger en lager zich toch eigenlijk niet uit de kring van onze belangstelling voor dit hele complex van vraagstukken laat verdringen. Ja, door ons verlangen of eigenlijk de ons door de omstandigheden gestelde eis om een hoger en lager te onderscheiden, is ons vraagstuk niet van academische aard, maar is het een levensvraag geworden voor velen hier te lande. Was het dus mogelijk om de verschillende onderdelen van de primitieve culturen te meten, ook naar hun waarde te wegen, door ze stuk voor stuk te vergelijken met onderdelen uit de West-Europese cultuur, er zou geen bezwaar tegen bestaan, mits men daarbij slechts niet vergat aan welke cultuur men de maatstaf en waardemeter ontleend had. Men zou dan een soort van culturele indexcijfers kunnen opstellen; uitgaande van de notering 100 voor de diverse onderdelen in de Europese cultuur anno 1936 zou men bijvoorbeeld een soortgelijk resultaat vinden — ik doe maar een greep in het wilde weg — kunst 300, logica 30, gemeenschapszin 400, godsdienst 40, toverij 900, techniek 9, en zo voort. Was het mogelijk!! Doch het is niet mogelijk. Het is niet mogelijk, omdat het begrip van *cultuur* zich daartegen verzet.

Want een cultuur, elke cultuur, is een totaliteit, onafscheidelijk verbonden aan een bepaalde samenleving; het is een complex verschijnsel, dat door duizend draden aaneengeweven is en waarvan de onderdelen elkaar voeden en dragen. Deze onderdelen kan

men er niet willekeurig uittillen en los, op zich zelf, gaan bestuderen en vergelijken. Het is waar, dat niet alle onderdelen — of zeggen wij liever: aspecten — van een cultuur even nauw en onlosmakelijk samenhangen met het eigenlijke lichaam, dat sommige een veel groter mate van variabiliteit vertonen dan andere; doch deze vervangbare onderdelen zijn niet de essentiële en het is juist . . . de technisch-materiële zijde van een cultuur, die zich het snelst wijzigt en die dus de minste betekenis heeft voor het verkrijgen van een juist begrip ener cultuur als geheel. Bij contact tussen twee culturen zal dit technisch-materiële aspect het gemakkelijkst de invloed ondergaan van het vreemde, zonder dat er echter wijziging behoeft te komen in de totale structuur. Hier blijkt dus nog eens — ten overvloede — dat een indeling der culturen op een technisch-materiële basis, ook als men deze opvat als *symptoom* van het totale beeld, wel zeer ongelukkig is gekozen. Een boog, lans of geweer kan een volk gemakkelijk overnemen en gebruiken; de structuur van de cultuur verzet zich hier veelal niet tegen. Wel echter is het mogelijk, dat dit nieuwe wapen op de duur toch van invloed is en doorwerkt op andere gebieden des levens, waar het op het eerste gezicht niets mee te maken schijnt te hebben. Sociale, economische, maar ook geestelijke verhoudingen en toestanden kunnen erdoor aan het verschuiven geraken. Ik mag, om het geval niet onnodig gecompliceerd te maken, wellicht herinneren aan wat wel een schoolvoorbeeld genoemd mag worden: de invloed, die het gebruik van het vuurwapen in de latere M. E. in Europa heeft gehad op de maatschappelijke en andere verhoudingen: opkomst van de derde stand enz. Doch de niet-materiële elementen van een cultuur vertonen een veel groter tegenstand tegen van buiten komende invloeden. Het schijnt, alsof de cultuur van een pantser omgeven is, waartegen elke wezenlijke beïnvloeding afstuit, zodat deze alleen mogelijk is langs een omweg, als het ware door besluiping en verrassing: door binnensmokkelen van een materieel cultuurgoed bedoel ik, dat dan langzaam zijn werking uitoefent van omzetting der ganse cultuur. Menig zendeling, brenger van een zo geheel anders gerichte levenshouding, zou hier van een voor hem bittere ervaring kunnen spreken. Een ondoordringbaar pantser om elke cultuur; en het van buiten komende woord stuit daarop af en komt terug in een

andere toon; het wordt vertaald, maar het is niet meer hetzelfde als het was. Klinken zelfs vele begrippen in het Duits of Engels al niet anders dan in het Nederlands, en zijn wij niet dikwijls gedwongen een vreemd woord te gebruiken, omdat het er ons om te doen is de *sfeer* op te roepen waarin dat woord vastzit? Hoeveel meer betekenis krijgen deze eenvoudige overwegingen, wanneer we denken aan elkaar vreemde culturen als die van natuurvölker onderling, of die van een natuervolk en van West-Europa!

Elke cultuur is dus een totaliteit met eigen structuur en heeft, als al het historische, het karakter van „Einmaligkeit”. Elk heeft haar eigen toon, haar eigen kleur, haar eigen mentaliteit. Elk is tot stand gekomen door een samenwerking van tal van historische krachten, toeval, omgeving, aanleg. Exogene en endogene factoren, kan men samenvattend zeggen. De aanleg heeft een woordje meegesproken, maar ook is van invloed geweest wat van buiten af over den mens is gebracht, voor- en tegenspoed. De cultuur is het zeer ingewikkelde resultaat van geboden gelegenheden en aangegrepen kansen; of minder fortuinlijk: van gemiste gelegenheden en verzuimde kansen. Doch elke cultuur, hoe zij ook is uitgevallen, is compleet, is „af” in haar soort; en zij is niet een voorbereiding tot iets anders.

Ge moogt hieruit natuurlijk niet afleiden, dat aan een cultuur groei, ontwikkeling, verandering ontzegd zou moeten worden. In elke levende cultuur zijn verschillende krachten werkzaam, en tenslotte is de drager van de cultuur de levende mens, met een scheppend vermogen. Ongetwijfeld wordt dus elke cultuur in de loop der jaren iets anders, en is zij op weg ergens heen. Maar waarheen ligt in de toekomst verborgen; de ontwikkelingsmogelijkheden zijn vele. Neemt men echter een momentopname van een cultuur, dan moet zij „af” worden genoemd.

Het is wellicht verhelderend in dit verband te herinneren aan het structuurbegrip, zoals dit ook in de psychologie in ruime kring erkenning vindt. Het kind is niet een volwassene in het klein, doch is iets zelfstandigs, met eigen structuur. De wereld van het kind is een andere dan de wereld, waarin de volwassene leeft; het leeft in een andere werkelijkheid. Kind en volwassene begrijpen elkaar niet, tenzij een van beide zich weet te verplaatsen in de

wereld van den ander. Als een kind een onwaarheid zegt, is dit niet hetzelfde als wanneer een volwassene zich aan een leugen schuldig maakt: het is geen leugenaar in de dop. Zo kan men voortgaan, en verschillende structuurtypen aanwijzen, ook onder de volwassenen onderling. Dit is echter niet mijn bedoeling. Ik wil slechts herinneren aan dit psychologisch structuurbegrip, dat stellig van invloed is geweest ook op het cultuurwetenschappelijk onderzoek. Dit belangrijk onderscheid moet men echter voortdurend scherp in het oog houden bij gebruik van het woord structuur — en scherper dan weleens geschiedt —, dat het in de psychologie allereerst doelt op een psychische dispositie van den individüelen mens; terwijl het in de cultuurwetenschap doelt op een cultuurverschijnsel, dus het historisch gegroeide bezit, en wel van een ganse groep. Van deze culturele structuur draagt ieder lid van de groep zijn deel mee, en de ontplooiing van zijn aanleg wordt er door bepaald, gericht en geremd.

Voordat ik verder ga, kan ik reeds de conclusie vastleggen waartoe wij gekomen zijn ten aanzien van de vraag, of men de natuurvolken kan aanduiden als „minder ontwikkelden”. Het is, hoop ik, duidelijk geworden, dat deze formulering de verhouding geheel scheef trekt. Zij doet het voorkomen, niet alleen alsof alle culturen van natuurvolken slechts een aanloop zijn, voorlopige stadia op weg naar het einddoel, of althans het voorlopige einddoel, de West-Europese cultuur; maar ook alsof de onderdelen zonder meer met elkaar vergelijkbaar waren. Uit het structuurbegrip volgt, dat men alleen kan spreken van „anders ontwikkeld”. En dan waarachtig niet terwille van een vriendelijker of hoffelijker benaming! Het is zelfs de vraag, of zij wel hoffelijker is, en straks zal ik gelegenheid hebben uiteen te zetten, dat al deze „anders” ontwikkelde culturen nog niet even hoog behoeven te worden aangeslagen. Maar van de methode der indexcijfers kan in elk geval niets terecht komen.

Er komt van deze en soortgelijke pogingen óók niets terecht, omdat in de verschillende primitieve culturen de onderdelen telkens in geheel andere verhouding tot elkaar staan. Eén vaste verhouding bestaat niet, doch elke cultuur legt het accent weer anders. Zo zijn er volken, die een zeer arme materiële cultuur hebben, doch een zeer ingewikkelde sociale organisatie

en huwelijksregeling; ik denk aan de Australiërs. Naast de indeling naar economische techniek zou men er één kunnen stellen naar kunstvaardigheid, naar ingewikkeldheid van sociale organisatie, naar rijkdom van mythen, enz. Doch naar gelang van het aangelegde criterium zou het nummer van de plaats, die aan een bepaald volkje toegewezen zou moeten worden, geheel anders uitvallen; want die uitslagen convergeren allerminst. Men schiet er dus niet mee op.

Wanneer wij thans de vraag nog eens stellen, op welke wijze dan wél een indeling te maken zou zijn in de veelheid van culturen, die wij aanschouwen, is het duidelijk dat wij de sprong moeten wagen en moeten uitgaan van het *totale* karakter van elke cultuur, niet van een bepaald onderdeel. We moeten ze als eenheden tegenover elkaar stellen, cultuur tegenover cultuur, structuur tegenover structuur. Het is een sprong, zeg ik, want we krijgen nu een indeling, die uitgaat van eenheden, welke we nog niet goed kennen, die we niet kunnen benoemen of nader definiëren, die we voorlopig het best met kleurloze benamingen aanduiden of die we moedig typeren. Schijnbaar dus een achteruitgang, vergeleken met de zo heldere en zakelijke indelingen naar bestaansmiddelen of andere onderdelen. Inderdaad, maar het kan niet anders.

En wanneer dan de moderne onderzoeker, de West-Europese ethnoloog, een overzicht probeert te krijgen over de rijke verscheidenheid van cultuurtypen en het wijde veld van culturen overziet, is er één gedachte die hem terstond en zeer gevoelig treft: het is het isolement, waarin zijn eigen cultuur staat ten opzichte van verreweg de meeste culturen, welke hij leert kennen. Het is hem, alsof hij zelf een afwijking vormt, een historische merkwaardigheid, een uitermate opvallend voorbeeld van ver doorgevoerde specialisatie. Want hierin schijnt hem wel het meest opvallende kenmerk te schuilen van zijn eigen cultuurtype: in de mate, waarin de aspecten van zijn cultuur schijnbaar los van elkaar liggen; schijnbaar, want ongetwijfeld zijn zij toch verbonden met het hart van de cultuur. Doch elk dier elementen is een eigen weg gegaan en heeft eigen methoden ontwikkeld. Het is hem, alsof de moderne cultuur het beeld vertoont van een stervormig wegensysteem; het plein in het midden, maar dan gaan de cultuurele-

menten ieder huns weegs, naar hun eigen doeleinde: wetenschap, godsdienst, kunst, moraal; natuurwetenschappen, geesteswetenschappen; theorie, praktijk; en zo voort! De andere culturen, bijna alle, ziet hij veel meer als gesloten eenheden, niet stervormig opgebouwd, doch als een hoofdweg met zijwegen die alle weer op de hoofdweg terugkomen. Hierom is hij geneigd die andere culturen primitief te noemen; primitief in de zin van het biologisch evolutionisme, volgens hetwelk het leven zich ontwikkelt door toenemende differentiatie, door specialisatie. Het sterkst geldt dit kenmerk van de culturen der natuurlvolken, waar de verschillende levensgebieden zó weinig gedifferentieerd zijn. Maar het geldt, vergelijkenderwijs, toch ook van zo vele andere culturen, die niemand zal rekenen tot de natuurlvolken; het geldt zowel voor de toch zo rijke cultuur van Voor-Indië, evengoed als voor die van de Europese M. E.; voor de Javaanse, zogoed als voor de Chinese cultuur. Men kan sommige dezer gevallen twijfelachtig noemen, maar in tegenstelling tot de moderne cultuur is de typering nuttig. Wat den West-Europesen ethnoloog, dien wij het wijde culturenveld laten overzien, misschien nog het krachtigst de indruk geeft van eigen eenzaamheid en isolement, is het feit, dat hij de enige is, dië dit wijde overzicht heeft en die probeert zich te verplaatsen in de cultuursfeer van anderen. Wat hem het meest isoleert, is juist zijn geschiktheid zich met anderer cultuur bezig te houden. Het is, anders gezegd, zijn critisch wetenschappelijke instelling. En hier hebben we dan tevens de weg aangewezen, die in het stervormig stelsel van de Europese cultuur het royaalst ontworpen is: de neiging tot critisch wetenschappelijk onderzoek en analyse.

Zo opgevat valt dus de mensheid uiteen in twee groepen: primitief en modern. Behoef ik te zeggen, dat er geen sprake kan zijn van een entweder-oder, en dat we hier slechts met een zeer grove en voorlopige aanduiding te doen hebben? Onze West-Europese onderzoeker zal stellig geestverwanten vinden, als hij langer toeziet. En de culturen, die bij eerste indeling primitief zijn genoemd, kan men onderling weer in evenzovele groepen verdelen als er culturen zijn. Om te beginnen is elke cultuur immers een eigen structuur. En onder de natuurlvolken onderling — om nu nog maar niet te spreken van de andere culturen, die we

ook bij de primitieven hebben gevoegd — onder de natuurlvolken onderling vinden we de meest verschillende cultuurtypen, van vreedzaam tot gruwzaam, van hoffelijk tot ruw, van ingetogen tot uitbundig. Maar ook naar het indelingsprincipe van primitiviteit, dat een relatief begrip is, zou men de nodige onderscheidingen kunnen aanbrengen, meer of minder primitief.

Erg belangrijk is dit alles echter niet. Het moet duidelijk zijn, dat het begrip primitief, voorzover het dient als indelingsprincipe, slechts zeer voorlopige waarde heeft. Het is niets dan een handvat om het een en ander mee aan te pakken. Begint men met de wezenlijke studie van een bepaalde cultuur, dan komt men dit woord niet meer tegen. Het heeft m.i. dus ook weinig zin om uitpuittend te willen spreken over de eigenschappen van de primitieve mentaliteit, als geheel genomen. Men kan het hierin niet verder brengen dan het formuleren van enige algemene waarheden, maar loopt al spoedig gevaar het begrip te zeer te willen verengen, in de behoefte er wetenschappelijke scherpte aan te geven. Dit leidt tot het forceren van tegenstellingen, die er niet zijn, behalve in zover we ze zelf hebben opgeroepen door onze eigenlijk als voorlopig bedoelde indeling in tweeën. Ongetwijfeld, zoals wij van de moderne cultuur een kenmerk aangaven, waardoor deze afzonderlijk staat van bijna alle andere, kan men ook van al die andere tezamen, uit het moderne standpunt bezien, een naar voren springende trek bij name noemen. Het is, naast of eigenlijk als onderdeel van het niet-gedifferentieerde karakter van de cultuur, het kosmisch verband, dat alle dingen en wezens omvat houdt. De mens uit die culturen ziet zich voor alles als een onderdeel van een alomvattend kosmisch levensverband. Voor hem houden de dingen niet op waar zij den moderne schijnen op te houden, maar hun lijnen lopen door in het onzienlijke. Onzichtbare verbandingen en wederzijdse beïnvloedingen erkent hij allerwege. Een strenge scheiding tussen materie en geest wordt niet gemaakt; het stoffelijke heeft iets geestelijks, en het geestelijke wordt verstoffelijkt. Wij kunnen ons dit alles heel goed voorstellen, omdat ook in de moderne cultuur verwante opvattingen niet ontbreken. Niettemin, zij treffen ons als karakteristiek voor de andere, niet voor de eigen cultuur. Zo zou men voort kunnen gaan, maar veel verheldering kan dit generaliseren niet brengen. Men vangt

een aantal verschijnselen onder een klein aantal hoofdjcs, dat is al. En men loopt gevaar de belangrijke verschillen tussen de primitieve culturen onderling over het hoofd te zien, en toch weer te veel te werk te gaan volgens de zoëven veroordeelde comparatieve methode. Vaagheid schijnt mij hier meer een wetenschappelijke eis dan conciesheid.

Ik zei al, als men zich eenmaal tot ethnologisch onderzoek heeft gezet, verdwijnt het begrip primitief. Dan heeft men te maken met culturen, die elk een eenheid vormen, elk met eigen structuur, niet met de abstractie „primitieve cultuur” en „primitieve mentaliteit”. En dan is er geen behoefte aan het nauwkeurig omschrijven van wat nu precies onder primitief en wat precies onder modern moet worden verstaan. Zolang de ethnologie bestaat, is zij eigenlijk altijd uitgegaan van deze vage tegenstelling, ook zonder er zich rekenschap van te geven. Zij heeft altijd geweten, tot welke volken zij haar arbeid moest uitstrekken, hoever de grenzen van haar terrein moesten gaan. Men sprak dan van natuurvölker en van half-cultuurvolken, met de laatste bedoelend volken als de Chinezen of het oude Peru. Wij noemen thans de laatsten niet bij voorkeur primitieven, maar wel zeggen we, dat het primitieve denken in de structuur van hun cultuur bijzonder belangrijk is. Wij gaan echter thans verder dan de ethnologie vroeger ging, en wij brengen ook volken van de oudheid evengoed als de Europese M. E. in de sfeer van de primitieve mentaliteit. Dit betekent dus niets anders, dan dat wij oog hebben gekregen voor de fundamenteel menselijke waarden, die besloten liggen in de culturen van de natuurvölker, de primitieven bij uitnemendheid.

Ik weet niet, of deze laatste uitspraak U verbaast, na wat ik tevoren heb opgemerkt. Ik heb immers de nadruk gelegd op het anders zijn van de primitieve culturen en heb geweigerd een doorgaande lijn te erkennen, die hun cultuurelementen zou verbinden met de moderne. Tegen de methode van de indexcijfers heb ik gewaarschuwd. Maar zodra men spreekt van „anders” zijn, is er kans, dat men verkeerd wordt verstaan. Want terstond komt dan de vraag naar voren: *dus* tweeërlei mensheid?, een strijd-vraag, die de laatste tiental jaren nogal bespreking heeft gevonden. Gaat er een grote scheiding door de mensheid, modern en primi-

tief, waarbij het primitieve dan moeilijk ontkomt aan het stigma van het mindere te zijn? Ik kan er niet aan denken, deze vraag uitvoerig te behandelen, maar uit het tot dusver ontwikkelde standpunt volgen toch al terstond enige conclusies, die het mij wel nuttig lijkt nog eens afzonderlijk onder de ogen te zien.

Er zijn ethnologen, die zich hebben willen beijveren de eenheid van de mensheid aan te tonen door zich op het standpunt te stellen, dat ik in het begin reeds heb bestreden; door op het standpunt van het psychologisch evolutionisme in de culturen van de natuervolken de *kiemen* te zien van de moderne cultuur; en door anderzijds ook in de moderne cultuur te wijzen op trekken, die zij eveneens aantreffen in de primitieve culturen. In de Nederlandse ethnologie is het o.a. de Amsterdamse lector, Dr. Fahrenfort, die zich dit tot taak heeft gesteld. Bij hem wordt de ethnologie niet veel anders dan een wetenschap van het demasqué: ontmasker den primitief en gij vindt den moderne, ontmasker den moderne en gij vindt den primitief ¹⁾. Het komt mij voor een tamelijk oninteressante wetenschap te zijn, want wat ons belang inboezemt is juist de verscheidenheid van cultuurvormen, die de menselijke geest in de verschillende samenlevingen heeft voortgebracht. En de eigen aard van elke cultuur verzet zich tegen deze ganse methode. Ik heb in het voorgaande geweigerd de culturen van de natuervolken te zien als kiemen van de moderne cultuur, in deze zin, dat het *slechts* kiemen zouden zijn en niet een eigen geheel. In de primitieve culturen zijn de zelfde krachten werkzaam, die ook in de moderne werkzaam zijn, de zelfde aanlegselementen van de menselijke geest; men vindt bij hen godsdienst, kunst, wetenschap, naar eigen aard, naar eigen omgeving, in eigen vorm, en in eigen onderlinge relatie. Ge zoudt wellicht moeite hebben hun wetenschap te herkennen als wetenschap, als ge geheel onvoorbereid kennis maakt met hun kosmologische systemen, die orde en regelmaat aanbrenge in de verschijnselen van hun wereld. Ge zoudt wellicht ook moeite hebben met hun godsdienst, als ge waarneemt, wanneer bij hen het besef van het heilige optreedt. Wie zich echter de moeite

¹⁾ In het bijzonder: J. J. FAHRENFORT, *Dynamisme en logies denken bij natuervolken* (Wolters, 1933).

getroost wat dieper door te dringen in een bepaalde cultuur, vindt de eenheid van de menselijke geest bevestigd achter de veelvormigheid van de culturen. Om tot deze conclusie te geraken behoeft men niet het cultuurverband te ontwrichten, waarin elk verschijnsel thuis hoort; men behoeft de primitieve cultuur niet te ontdoen van alles, wat niet past bij ons bewustzijn; doch men moet zich in elke cultuur als een zelfstandige eenheid verdiepen en moet pogen haar onderdelen te begrijpen uit de wereld waarin zij voorkomen. Dit is de enige weg, de weg der verdieping. Hierom zijn stelsels als Animisme of Praeanimisme, die vroeger zulk een grote plaats innamen in de ethnologische beschouwingen, zulke mistekeningen. Evengoed als Schmidt's Oermonotheïsme of Monotheïsme tout court. Zij brengen de waargenomen verschijnselen over op een Europese basis, op het Europese bewustzijn, en lichten ze uit hun eigen sfeer. Bij gebruik van het woord Animisme suggereert men b.v. onmiddellijk een tegenstelling stof-geest, die juist niet bestaat. Als men maar goed beseft, dat deze formuleringen zelf geen toegang geven tot het wezen van de primitieve godsdienst, zal men de termen Animisme en Praeanimisme (of Dynamisme) zonder gevaar kunnen blijven gebruiken, want te missen zijn zij niet. De term Monotheïsme is echter geheel overbodig. Wanneer men bij elk geloof in een Hoogste Wezen terstond dit woord gebruikt, roept men geheel onnodig een ganse reeks associaties op, die vertroebelend werken. Ik heb reeds gezegd, dat men bij de natuurvolken godsdienst vindt; geen kiemen, maar godsdienst, naar eigen aard. Stellig vindt men bij hen dus ook elementen in hun godsdienstig denken, die in bepaalde omstandigheden, onder bepaalde morele vooronderstellingen, en onder bepaalde tucht van het logisch denken kunnen leiden tot het verschijnsel, dat wij Monotheïsme plegen te noemen. Door het bij de primitieven zo te noemen, sluit men zich de weg af tot het wezenlijk verstaan van de betekenis, die door hen aan het Hoogste Wezen wordt toegekend, legt men gemakzucht aan den dag . . . of theologische belangstelling in plaats van ethnologische. Wat de ethnoloog bedwingen moet, is de neiging om alles terstond namen te willen geven!

Tweeërlei mensheid is er stellig niet. Als men wil: velerlei

mensheid, namelijk zo veel, als er culturen zijn. Doch zuiverder formuleert men, als men spreekt van enerlei mensheid, maar velerlei wereld. Want dit laatste kan niet duidelijk genoeg worden gezegd: de wereld, waarin de natuurvolken leven, hun bewustzijn en hun ervaring van de werkelijkheid is wel een geheel andere dan bij de moderne cultuur. Ik acht het onbegrijpelijk, dat men die volken een dienst meent te bewijzen door van de verschijnselen in *hun* wereld verbindingslijnen te trekken naar de verschijnselen in *onze* wereld, om hiermee aan te tonen dat zij toch eigenlijk net zo zijn als wij, modernen. Wanneer men het karakter van elke cultuur als een gesloten structuur in het oog houdt en op zich laat inwerken, wordt men behoed zowel voor overschatting als voor onderschatting van de cultuur der natuurvolken.

Wanneer ik de primitieve culturen *anders* ontwikkeld noem en vervolgens verklaar, dat daarin dezelfde krachten werkzaam zijn als in de West-Europese, betekent dit nog niet, dat ik U wil bepraten aan alle culturen dezelfde waarde toe te kennen. Allerm minst, en ik heb zelfs, bij de bespreking van de methode van de indexcijfers, de verzuchting geslaakt, dat het mogelijk mocht blijken op deze wijze de verschillende onderdelen te wegen en te meten: primitieve godsdienstzin aan moderne godsdienstzin, primitieve gemeenschapszin aan moderne gemeenschapszin, primitieve logica aan moderne logica. Ik hoop U duidelijk te hebben gemaakt, dat deze methode echter niet opgaat. En uitgaande van de zelfstandige waarde, die aan elke cultuur moet worden toegekend, evenals aan elk individu en elke psychische structuur, kunnen wij — tenzij wij in eigen wereldbeschouwing een absolute maatstaf gevonden menen te hebben — niet verder komen dan een zuiver subjectieve waardering, een appreciatie in sympathiek en antipathiek. Ongetwijfeld zijn er culturen, die we wel *moeten* beschouwen als verdwaald. Het kan zijn, omdat wij zo zeer doordrongen zijn van de waarde van bepaalde, onze eigen, morele voorstellingen, dat wij een cultuur, waarin gans andere morele denkbeelden verwerkt worden, niet anders dan kunnen afwijzen, intuïtief. Het kan ook zijn, omdat wij hygiëne of techniek zo belangrijk achten, dat een cultuur waarin deze ontbreken, ons afstoot. Maar ook kan het zijn, omdat zij in hun pogingen tot realisatie van de den mens geschonken aanleg wegen zijn ingeslagen, die dood lopen;

dan berust onze veroordeling op meer objectieve gronden. Een cultuur kan levensvormen ontwikkeld hebben, die het voortbestaan van het volk zelf bedreigen, waardoor zij dus biologisch veroordeeld is; ik denk bijvoorbeeld aan maatschappijen op Nieuw Guinea, waar het sexuele leven zich ten dele vormen aangewezen ziet, die vruchtbaarheid uitsluiten. Of ik denk aan gevallen, waarin een volk zo zeer overheerst wordt door vrees voor voortekenen, of iets juister gezegd, waarin een volk zo zeer doordrongen is van het feit, dat de mens ingesponnen is in een onzichtbaar web van kosmische relaties, dat men hierdoor tot werkeloosheid en moedeloosheid vervalt of sterk gehinderd wordt in de zorg voor het levensonderhoud; ik noem de poenen van Mentawai. Of ik denk aan een maatschappij, die door een eigenaardige hypertrofie van een bepaald gekleurd groepsbewustzijn een verschijnsel in het leven heeft geroepen als het kastenstelsel: Voor-Indië. In al deze gevallen hebben we te doen met culturen, in welke een bepaald aspect overheerst ten koste van andere aspecten en mogelijkheden. Geheel ongedifferentieerd, ongespecialiseerd zijn deze culturen dus niet (van Voor-Indië spreekt het wel vanzelf!), maar ik heb immers reeds verklaard, dat het woord primitief en de kwalificatie ongedifferentieerd relatief moeten worden opgevat. Genoemde voorbeelden mogen U met het oog op de West-Europese cultuur er tevens aan herinnerd hebben, welke gevaren kunnen voortvloeien uit een ver doorgevoerde specialisatie van een of meer onderdelen.

Voor overschatting en voor onderschatting van primitieve culturen dient gewaakt. Nu stel ik mij voor, dat de gang van mijn betoog tot dusver bij de meesten Uwer wel de indruk zal hebben nagelaten van een waarschuwing tegen onderschatting; ik moge hierom nog iets zeggen over het andere uiterste. Overschatting namelijk, waar zij plaats heeft, komt evenals onderschatting voort uit dezelfde fout, de betreffende primitieve cultuur niet te zien als een totaliteit. Men voelt zich aangetrokken door een enkel kenmerk van zulk een cultuur: de vrije ontplooiing van het aesthetische element, gemeenschapszin of iets dergelijks. Ge kunt aan het eiland Bali denken. Maar nu gaat het wederom niet aan, zulk een enkel aspect te vergelijken met het gelijknamige aspect van de Europese cultuur, losgemaakt van de ganse cultuur en structuur,

waaraan het met duizend vezels verbonden is. Men kan die gemeenschapszin of die kunstzin niet ten voorbeeld stellen aan een gans andere cultuur, er nauwelijks mee vergelijken; evenmin als men — ik kom terug op een voorbeeld van zoëven — het onwaarheid spreken van het kind, het dooreenhalen van werkelijkheid en fantasie, los van de geestesstructuur waarin dit voorkomt, mag vergelijken met het liegen van den volwassene. Zulk een cultuur kan men sympathiek vinden en bewonderen, men kan zich verdiepen in de intricate verbindingen die het geheel in stand houden en dragen, men kan zich tijdelijk erin verplaatsen, doch overigens staat men er buiten . . . tenzij men er zich geheel aan overgeeft. Het is een andere wereld, die men in zijn geheel heeft te aanvaarden of te verwerpen, à prendre ou à laisser. Een tussenweg bestaat er niet, waarbij men het goede er uit behoudt en het slechte verwerpt.

Maar de andere zijde van dit zelfde vraagstuk is in onze dagen belangrijker en actueler. Niet, of en hoe de moderne mens zich een enkel aspect van een primitieve cultuur kan eigen maken: doch hoe een primitieve cultuur zich elementen van de moderne cultuur kan toeëigenen. Hier gaat het niet meer om gevallen van persoonlijke appreciatie en sympathie of om een theoretische probleemstelling; hier gaat het om de dagelijkse koloniale levenspraktijk, waarbij echter precies de zelfde overwegingen van kracht blijven die ons in het voorgaande hebben geleid. Het proces van acculturatië, van aanpassing aan nieuwe cultuurelementen, is niet zo eenvoudig als men veelal meent, uitgaande van de cultuuropvatting der indexcijfers. Een cultuur, evenals een mens, kan eigenlijk niet meer overnemen dan wat zij zelf reeds heeft. Zij kan alleen maar overnemen, opnemen, wat past bij de eigen structuur. Al het andere wordt afgestoten. In deze algemene vorm zal mijn bewering wellicht geen tegenspraak meer ontmoeten en dezen of genen misschien wel erg vanzelfsprekend toeschijnen. Niettemin wordt er in de studie van de cultuurgeschiedenis bij behandeling van vraagstukken van cultuurontlening te weinig mee gerekend. Hoe is anders de bijzondere belangstelling te verklaren voor het „vanwaar?” der verschijnselen, zoals deze in de ethnologie het sterkst spreekt in de onderzoekingen van de Weense school die zich bij uitstek tooit men de naam „cultuurhistorisch”?

Niet in de eerste plaats is belangrijk de vraag, vanwaar een cultuurelement afkomstig is, doch de vraag, op welke wijze het is gerecipieerd in de betreffende cultuur, en welke plaats het in het totaal heeft verkregen, welke functie het is toegevallen. Juist ten opzichte van de oud-Javaanse cultuur zijn op het gebied der acculturatie bijzonder belangrijke onderzoeken ingesteld door Dr. Rassers, die in de ethnologie eigenlijk voor het eerst, voor zover mij bekend, het volle licht heeft geworpen op het fijne mechanisme, dat ten grondslag ligt aan wat zo lichtvaardig cultuurovername wordt genoemd. Deze onderzoeken hebben aangetoond, dat de oude Javaanse cultuur van het cultuurgoed, dat werd aangeboden door de Hindoes, eigenlijk niets wezenlijk nieuws heeft overgenomen. Alleen datgene, wat men *herkende* als het eigene in andere gedaante. Dit wil niet zeggen, dat de Javaanse cultuur niet *verrijkt* zou zijn door de Indische beïnvloeding! Geestelijke en materiële cultuur hebben nieuwe vormen gekregen, sluimerende mogelijkheden zijn gewekt, nieuwe uitdrukkingsvormen zijn gevonden, het weefsel van de cultuur is fijner geworden, er wordt meer *gebouwd* aan de cultuur in plaats van dat zij alleen maar *groeit*. Maar de hoofdlijnen zijn de zelfde gebleven.

Wezenlijke verandering van een cultuur gaat gepaard met radicale omzetting van de structuur, dat wil dus zeggen met culturele crisisverschijnselen. Met perioden van onzekerheid, van labiel evenwicht. Dit is de periode, die de volken van Ned. Indië thans doormaken, of zullen doormaken. Want de vreemde cultuur, de Europese, stort zich over deze landen met onweerstaanbaar geweld en *dwingt*, anders dan in de Hindoetijd, tot aanvaarding van nieuwe waarden. Ook hier kan men niet eenvoudig de eis stellen: het goede behouden uit de oude en het goede overnemen uit de nieuwe cultuur, het slechte laten vallen en afstoten. Het gaat hier om de opbouw van een nieuwe structuur, een organisch geheel.

Gij zijt hier misschien gekomen in de verwachting, dat ik U de plaats van de primitieven in de cultuurgeschiedenis met groter nauwkeurigheid zou kunnen aanwijzen, dan ik inderdaad in staat ben gebleken te doen. Variaties op het thema mens, als zodanig in de eerste plaats heb ik U de verhouding van de culturen willen laten zien. Variaties, die ons meer of minder welluidend en ver-

trouwd in de oren klinken, maar die stuk voor stuk een compositie zijn. De eigenlijke aanleg van den mens gaat schuil achter die vele vormen, altijd treedt de mens ons tegemoet in cultuurvormen, welker verschillen slechts voor een klein gedeelte het resultaat zijn van verschillen in aanleg der diverse mensengroepen. De tegenwoordig zo aanstekelijke neiging om de culturen „rassisch” te willen verklaren heeft, zover ik zie, tot dusver alleen nog maar vertroebelend gewerkt, ook waar deze opvatting gehanteerd wordt door geleerden, die zich van politieke oogmerken hebben weten vrij te houden. De structuur, waarover wij hebben gesproken, is niet een structuur, die aan een bepaald ras eigen zou zijn; doch het is de structuur van het geërfde en verworven cultuurbezit, waardoor het bewustzijn en de denkvormen van den volwassen mens geheel bepaald worden. Met aanleg heeft dit niets te maken. De menselijke mogelijkheden, die in de verschillende culturen verwerkelijkt zijn, zijn telkens andere, soms verrassend. Wij leren er meer van begrijpen, naarmate wij zelf ons vrij weten te maken — althans voor een ogenblik — van de dwang van het kader van denken, dat ons wordt opgedrongen door onze eigen cultuur. Of naarmate onze eigen cultuur minder eenzijdig bepaalde mogelijkheden accentueert en andere verwaarloost. Zo is er, om alleen dit éne voorbeeld te noemen, in de laatste decenniën, die minder positivistisch zijn geöriënteerd, meer begrip gekomen voor de betekenis van de occulte verschijnselen, die in primitieve culturen zulk een belangrijke plaats innemen. Wij vangen deze nu voorlopig onder de term „parapsychologie”, en schuiven ze niet meer achteloos ter zijde, zoals vroeger, toen wij de ogen sloten voor dit ganse belangrijke ervaringsgebied van de primitieve culturen, en ons er te gemakkelijk van afmaakten met de kwalificaties bedrog, domheid en inbeelding.

De cultuur van West-Europa tenslotte, die wij gesteld hebben tegenover bijna alle andere cultuurvormen, is zelve ook niets dan een variatie, zeer rijk geïnstrumenteerd. Ik laat het aan U over het beeld verder uit te werken; misschien klinken sommige instrumenten U te luid door, of staat het rythme U niet aan? In elk geval, *zij zou veroordeeld zijn*, als de krachten, die haar dragen en voeden, in de grond niet dezelfde zijn als die, welke ten grondslag liggen aan de primitieve culturen.

BOEKBESPREKING.

A. H. RUIBING, *Ethnologische Studie betreffende de Indonésische slavernij als maatschappelijk verschijnsel*. Academisch proefschrift, Utrecht; 116 blz., 1937. (uitg. W. J. THIEME & Cie, Zutphen)

De richtlijnen, waardoor de schrijver van dit boekje zich heeft laten leiden, liggen, naar mij voorkomt, verscholen in de volgende uitspraak. „Overall ter wereld zien wij, dat men een bepaalde houding aanneemt tegenover hen, die op een lager maatschappelijk peil staan. Men voelt een standverschil. Het is dan ook niets specifiek, wanneer wij hier [in Indonesië] allerwegen een dergelijke gedraging van de vrijen tegenover de slaven constateeren” (p. 55; zie ook p. 58). In het bestaan zelf van een slavenstand en van standverschil ziet de schrijver blijkbaar niets, dat ethnologisch onderzoek waard zou zijn. Rest voor hem dus alleen de vraag, hoe in concreto dit standverschil tot uitdrukking is gebracht in praktische regelingen: of de slaven goed of slecht worden behandeld, welke mate van vrijheid zij genieten, welke rechten en plichten zij hebben, enz. Uitgaande van uitwendige kenmerken heeft de auteur de hem beschikbare gegevens over slavernij of wat daarop lijkt (een definitie van slavernij is natuurlijk geheel willekeurig) gesplitst in een aantal hoofdjes, die in een zestal hoofdstukken ondergebracht zijn. Zo krijgen wij achtereenvolgens mededelingen over het ontstaan van slavernij, soorten van slaven, hun behandeling, houding tegenover hen, sexuele betrekkingen, enz., telkens bij reeksen van volkjes. Al wordt de stof hierdoor totaal uit elkaar geplukt, toch zou zulk een inventarisatie wel enig nut kunnen hebben indien zij volledigheid nabij komt en er een zorgvuldige index aan ware toegevoegd. Deze laatste voorwaarde is niet vervuld, zodat het den lezer niet gemakkelijk wordt gemaakt iets terug te vinden, temeer daar de verschillende onderwerpen onmogelijk streng uit elkaar kunnen

worden gehouden. Dit boek is dus niet te gebruiken om zich snel te oriënteren ten aanzien van een bepaald volk, en is ook ten aanzien van een bepaald onderdeel dat men in het hoofd heeft, niet gemakkelijk te raadplegen.

Om werkelijk inzicht te geven in „het wezen van de primitieve slavernij” (p. 2 en passim) had de schrijver m. i. het vraagstuk geheel anders moeten stellen. Het eigenlijke ethnologische probleem is juist gelegen in wat de schrijver in de boven aangehaalde zinsneden als „niets specifiek” terzijde schuift; het is de vraag, wat bij de door hem onderzochte primitieve volken de opvatting is van dit „standsverschil” en in hoeverre dit overeenkomt met ons eigen standsgevoel. Om hierop antwoord te geven zou hij ook andere vormen van standsverschil hebben moeten onderzoeken en zou hij zich niet hebben kunnen beperken tot wat hij „slaven” noemt. Om te kunnen beoordelen wat een „slaaf” is, zal men toch ook moeten weten wat een „heer” is; toch schenkt hij bijvoorbeeld bij de behandeling van de Moriërs niet dan in het voorbijgaan aandacht aan de eigenaardige positie van de *mokole*, de groep van edelen, die in tegenstelling tot het gewone volk er slaven op na mag houden en zelfs zonder slaven niet goed denkbaar is; ook in de mythen zijn de *mokole* bij hun nederdaling uit de hemel reeds van slaven vergezeld. Men kan, met andere woorden, niet de betekenis van slavernij belichten, als men de rest van de maatschappelijke structuur in het duister laat. Bij zulk een opvatting zou de schrijver waarschijnlijk ook geen aanleiding hebben gevonden tot de enigszins verrassende beperking, waarvan hij in een noot (p. 5) rekenschap geeft: „Ofschoon de titel van dit werk spreekt over de Indonesische slavernij wordt door ons de slavernij van Java, Bali, Lombok en Atjeh niet behandeld, aangezien in deze gebieden dit instituut waar het bestond zoozeer zijn oorspronkelijk karakter verloren had”. De aanleiding hiertoe had ontbroken, niet alleen omdat hij dan met minder stelligheid over een „oorspronkelijk” karakter had gesproken, maar ook omdat juist het eiland Bali misschien heel belangwekkend materiaal zou hebben opgeleverd voor zulk een studie, die het vraagstuk der „slavernij” zou behandelen als onderdeel van een onderzoek naar de maatschappelijke en sacrale geledingen in primitieve maatschappijen van Indonesië.

Hoe geheel anders dit onderwerp kan worden aangevat moge — om een illustratie te geven — o. a. blijken uit de belangwekkende studie van Prof. Kristensen over „De antieke opvatting van dienstbaarheid” (Med. Kon. Ak., 1934).

Batavia 2 Juni 1937

J. Ph. DUYVENDAK.

Dr. G. KUPERUS, *Het cultuurlandschap van West-Soembawa*. (Wolters' Uitg. Mij. Groningen-Batavia, 1937; 220 pp).

Wij zijn in de Indische literatuur nog niet veel studies van deze aard rijk. Landbeschrijvingen hebben wij natuurlijk reeds in groten getale, maar wat hier voor ons ligt is iets anders. Het is een sociaal-geografisch onderzoek, waarbij de schrijver er naar heeft gestreefd de invloed na te gaan, die de mens heeft uitgeoefend op de vormen van het landschap: hoe dus het „natuurlandschap” gevormd werd tot „cultuurlandschap”. Bij deze opvatting der sociale geografie, die o. a. terstond de naam van Brunhes voor de geest roept, zoekt men het uitgangspunt in het landschap en wat daarin is waar te nemen aan menselijke invloeden; men staat afwijzend tegenover een opvatting der sociale geografie, die tot doel heeft de bestudering van de maatschappij en bij het onderzoek van deze uitgaat. Op de mérites van een en ander behoeven wij hier niet in te gaan.

Na een algemene schets van het landschapsbeeld en een beschrijving der drie voornaamste typen — aaneengesloten boscomplexen, het parklandschap en de aaneengesloten sawahcomplexen — geeft de schrijver een uiteenzetting van de historische invloeden, die tot het huidige aspect hebben geleid. Hiertoe worden behandeld enige elementen uit de bevolkingsstructuur, het grondbezit, het veebezit, en handel en verkeer. Afzonderlijk vinden dan nog behandeling de Westerse invloeden, die vooral sinds het politiek contract van 1905 werkzaam zijn geweest. Mocht men dit boek ter hand nemen om een scherp beeld te krijgen van de maatschappij uit ethnologisch oogpunt, dan legt men het teleurgesteld ter zijde; ook al worden in de paragraaf „elementen der bevolkingsstructuur” en elders opmerkingen ter zake gemaakt. Met dit doel immers is dit boek niet geschreven. Het economische

beeld is echter uitvoerig getekend: grondbezit, veebezit, handel en verkeer, bestuursmaatregelen te dezen aanzien. Want dit alles hangt ten nauwste samen met het cultuurlandschap, met de wijze, waarop de mens gebruik heeft gemaakt van de woonruimte en de sporen die hij daarop nalaat.

Deze degelijke studie is geschreven als academisch proefschrift (Utrecht); zij berust behalve op gedrukte publicaties op persoonlijke bezoeken aan het beschreven gebied in de jaren 1931 en 1932, alsmede op onuitgegeven memories van overgave en nota's, verspreid over diverse archieven hier te lande. Dit verhoogt de waarde van het werk niet weinig.

Batavia, 30 Maart 1937.

J. Ph. DUYVENDAK.

J. P. M. MENSING, *De bepaalde straffen in het Hanbalietische recht naar aanleiding van hare toepassing door de Wahhābieten*. Jurid. dissertatie Leiden 1936. (E. J. Brill, Leiden, XII en 157 blz. 8°)

Van de toepassing der „bepaalde straffen” (*ḥadd*, plur. *ḥudūd*) hoorde men tot voor kort nimmer gevallen uit de praktijk van het Moslimsch rechtsleven; wèl wordt er enkele malen van gevaagd in de historische en ook in de fraaie litteratuur. Vraagt men naar de oorzaken van dit verschijnsel, dan valt allereerst op te merken, dat hier de *shari'ah* door de aan het getuigenbewijs gestelde eischen practisch zichzelf buiten werking gesteld heeft. Voorts gelden ook verder nog een aantal regels, die voor de praktijk van het grootste belang zijn, althans waar een „recht Gods” in het geding is, dus bij ontucht, gebruik van roesverwekkende zaken, diefstal en straatroof. De goddelijke lankmoedigheid, aldus leert men, bedekt vele dingen; deswege bemint God van Zijne dienaren diegenen, die in lankmoedigheid de gebreken van hunne naasten bedekken. Ook verlangt Hij volstrekt niet dat de menschen hun schuld zullen bekennen, wanneer zij worden aangeklaagd ter zake van iets waarop een „bepaalde straf” is gesteld. Ja zelfs is het allerminst laakbaar een reeds afgelegde bekentenis te herroepen, en is de rechter verplicht den aangeklaagde opmerkzaam te maken op omstandigheden, die als „strafuitslui-

tingsgronden" gelden en hem te vragen, of die zich wellicht in zijn geval hebben voorgedaan (Snouck Hurgronje, V. G. II:195).

Dat is dus wel heel iets anders dan een verhoor, al dan niet in „degrees", dat erop gericht is den aangeklaagde een bekentenis te ontlokken. Van fysieke dwang daartoe mag, tenzij beklagde geheel en al blijft zwijgen, nimmer sprake zijn naar de theorie der wet; de practijk was wel geheel anders.

Met alle respect voor de theorie is men van dit niet toepasbare schoolrecht in aanzienlijke mate afgeweken; in het oudste Turksche *Kanūn-nāme* van Sultan Mehmed II († 1481) zijn de *ḥadd*-straffen b.v. nagenoeg geheel vervangen door een systeem van geldboeten en stokslagen. Hoe justitie en politie haar taak vervullen in de Arabische 1001-nacht-vertellingen, kan men beschreven vinden bij O. Rescher, *Der Islam* IX (1919) blz. 65-72.

Van tijd tot tijd echter staan in onderscheidene Moslimsche landen — om niet te spreken van de talrijke boetpredikers — bestuurders op, die, door vromen zin gedreven, zich beijveren de goddelijke wet in haar vollen omvang toe te passen. Van Arendonk, het optreden van den 'Alidischen Imām Jahjā in Zuid-Arabië tegen het einde van de 3de eeuw A.H. beschrijvende, maakt herhaaldelijk melding van diens streng bewind, met name blijkende uit zijn hanteering van de *ḥadd*-straffen, en geeft zelfs een vrij compleet verslag van een ontucht-proces naar den aldaar vigeerenden *madhhab*, waarbij de Imām persoonlijk inlichtingen geeft betreffende gewicht en aantal der te werpen steenen en de bij het werpen uit te spreken formules¹⁾. Ook van den Berberschen Messias Ibn Tūmart, die in de 12de eeuw van onze jaartelling de dynastie der Almohaden stichtte, wordt krachtdadig optreden bij *ḥadd*-misdrijven vermeld, o.a. tegen het in Noord-Afrika destijds blijkbaar algemeene drinken van wijn²⁾.

Het verzet van Muḥammad b. 'Abd al-Wahhāb, den grondvester van het Wahhābitisme, tegen de nieuwigheden, die in den Islām waren ingeslopen en aanvaard, beoogde al evenzeer terugkeer tot de zuivere, oorspronkelijke leer en de onverkorte godde-

¹⁾ *De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen*, diss. Leiden 1919, blz. 235-236.

²⁾ GOLDZIHNER, *Le livre de Moh Ibn. Toumart*, blz. 97.

lijke wet. Naar buiten bleek dit, gelijk bekend, vooral uit de vernieling van grafmonumenten en het verbod van tabaksrooken, daar het rooken beschouwd werd als te behooren tot het gebruik van roesverwekkende zaken, waarop een *ḥadd*-straf is gesteld. Doch ook staat van hem opgeteekend, dat hij de straf van steeniging liet voltrekken aan een vrouw, die schuldig was bevonden aan *zinā*. Het bericht hiervan verwekte groote opschudding.

Ibn Sa'ūd, de tegenwoordige Wahnābieten-vorst, van wiens verwonderlijke opkomst onze eeuw getuige is geweest, blijkt de voetstappen van zijn voorzaat ook hierin te drukken, dat hij *ḥadd*-straffen laat voltrekken. Het is naar aanleiding van de, helaas schaarsche, berichten dienaangaande, dat de schrijver van dit proefschrift zich tot taak heeft gesteld, te onderzoeken of wellicht volgens de (door de Wahnābieten aangehangen) strengere Hanbalietische rechtsschool, of althans naar de Wahnābietische leer, andere beginselen t.a.v. de „bepaalde straffen” gelden dan elders in den Islām, dan wel, of het voltrekken van deze straffen behoort tot de misbruiken van een tyranniek heerscher, waarbij men zich — naar de wet leert — maar moet neerleggen om erger te voorkomen.

Daartoe heeft schr. in de eerste plaats bestudeerd wat de *Mughni* van Muwaffak al-Dīn al-Makḏisī over dit onderwerp bevat, en den inhoud van het hoofdstuk over de „bepaalde straffen” verkort in vertaling weergegeven en overzichtelijk geordend. Een enkele maal wordt daarbij verwezen naar den *Sharḥ al-kabir* van Shams al-Dīn al-Makḏisī, neef en leerling van Muwaffak, die dit boek samenstelde als commentaar op een ander, eenvoudiger geschrift van zijn oom en zich daarbij aan den *Mughni* hield, met gevolg dat er heel weinig verschil tusschen beide boeken bestaat, althans wat dit hoofdstuk betreft.

Daarna heeft schr. nagegaan wat Ibn Taimijjah (A. H. 661-728) en Ibn Kajjim al-Djawzijjah (A. H. 691-751), alsmede 'Abd al-Rahmān b. Dā'ūd (A. H. 782-856) terzake geleerd hebben, om te eindigen met datgene wat hem over de toepassing der *ḥadd*-straffen in het Sa'ūditsch koninkrijk bekend werd. Veel is dit laatste niet; uit de mededeelingen van schr. 's zegsman blijkt alleen met zekerheid, dat bij voorkeur in het pelgrimseizoen ten

aanschouwe van de vreemde hadji's bestraffing van diefstal door handafkapping ten uitvoer wordt gelegd, en dat de vorst den straf op het hem bijzonder antipathieke gebruik van alcoholica geducht heeft verzwaaard. Het eerste heeft zijn uitwerking niet gemist; hier te lande teruggekeerde pelgrims weten er sinds jaren van te vertellen, en een S. I. leider, die het in Juni 1926 te Mekka onder de auspiciën van Ibn Sa'ūd gehouden congres had bezocht, was zelfs dermate verrukt van deze snelle en harde rechtspleging, dat hij in zijn courant de invoering van het Moslimsch strafrecht in Ned.-Indië als ideaal bepleitte. Doch dat ons duidelijk zou zijn geworden, dat dit gedeelte van het Moslimsch recht „volgens de Wahhābieten toepasbaar is door de rationeele wijzigingen daar in gebracht door hun voorgangers Ibn Taimiyyah en Ibn Kayyim al-Djawziyyah” lijkt mij als conclusie uit het door schr. aangevoerde materiaal nog geenszins verantwoord, en althans reeds dadelijk niet in overeenstemming met het gebruik van den, op last van Ibn Sa'ūd herdrukten, goed-Hanbalietischen *Mughni* en den *Sharḥ al-kabir* als officieele handboeken bij de rechtbanken in Sa'ūdijjah (diss. p. 10, 12). In den *Mughni* nu geldt in vollen omvang (diss. pag. 68) de „gulden regel: „de ḥudūd worden afgeweerd door de shubhah's”, of: „de ḥudūd worden afgewend door mogelijkheden”, terwijl de „rationeele wijzigingen” van Ibn Taimiyyah en Ibn Kajjim, naast het getuigenbewijs, dat aanmerkelijk wordt verlicht, juist betrekking hebben op al die listige constructies van het geval, waardoor het beklagden mogelijk wordt gemaakt zich aan straf te onttrekken.

Hieruit blijkt, dat niet alleen de Hanafieten en de Shāfi'ieten, van wie speciale boeken over „listen en uitwegen” bekend zijn, zich met deze praktijken hebben beziggehouden, doch dat ook de Hanbalietische *faḳih's* daar niet geheel buiten zijn gebleven, al kwam het bij hen voor zoover bekend niet tot de verzameling van „listen” in afzonderlijke geschriften. Doch van wat hier te boek staat als *shubhah*, waardoor de rechter belet wordt de *ḥadd*-straf uit te spreken, kan men het noodige b. v. in al-Kazwini's Shāfi'ietische *ḥilah*-verzameling terugvinden, zoodat het wel een vast bestanddeel van *alle* *faḳih*-wijsheid lijkt.

Of men nu van het een of van het ander spreekt, bij vele van zulke uitwegconstructies draait de zaak om den *ikrār* van den beklagde,

dikwijls om de rechtsficties, die daardoor geschapen kunnen worden. De vraag is nu maar, of en in welke mate de rechter die uitspraken en ficties heeft te aanvaarden of te verwerpen. Het is dus de waarde van den *ikrār* voor den rechter, die in het geding is, doch nergens blijkt te dien aanzien een, min of meer „officieele”, gedragslijn aanbevolen, die dan, wilde schr. 's conclusie juist zijn, wel niet anders dan aan Ibn Taimijjah of aan Ibn Kajjim ontleend zou kunnen wezen. Lijkt niet veeleer Ibn Sa'ūds *sijāsah* gelegen in het *ontbreken* van voorschriften terzake, geheel in de lijn van zijn voorzichtige politiek tot verzoening van de niet-Wahhābietische geloovigen met zijn beleid?

Doch zeker heeft schr. gelijk wanneer hij erop wijst dat bij de Wahhābietten een gezonde, ons redelijk voorkomende afkeer bestaat van knepen, listen en gediensstigheden der praktijk, waardoor de goddelijke wet tot een aanfluiting wordt, en dat zij met een aantal verwaarloosde voorschriften dier wet ernst gemaakt hebben. Naast zijn uiteenzetting van de *hudūd* naar Hanbalietischen *madhhab*, die een welkome pendant biedt van Krčsmárik's studie over het Hanafietisch strafrecht (Z. D. M. G. 1904), is daarom dan ook vooral zijn weergave van de leeringen van Ibn Taimijjah en van Ibn Kajjim, de voorloopers en geestelijke vaders der Wahhābietten, van beteekenis. Door zijn arbeid zijn deze schrijvers ons nader gebracht; of hunne opinies ten opzichte van de leeringen van den *Mughni* als een „historische ontwikkeling” mogen gelden — hetgeen schr. als punt van onderzoek in zijn inleiding stelt, doch verder wijselijk laat rusten, want wat is „historische ontwikkeling” ten dezen? — lijkt vooralsnog een vraag van minder belang dan die van hare beteekenis voor de rechtspractijk der nieuwe heerschers van Arabië.

Zonder over de teksten te beschikken kan men de mérites van schrijvers vertaling en groepeerings der stof niet beoordeelen; in de noten staat slechts hier en daar een aanhaling uit den tekst. Doch de indeeling is overzichtelijk en het relaas is, wanneer men althans met de kunsttermen der *fiqh*-wetenschap vertrouwd is, goed leesbaar. Een paar kantteekeningen, van ondergeschikt belang, mogen hier vermeld.

Op blz. 18 ontbreekt in de definitie van *zinā* de vertaling van de woorden *walā shubhah milk*, welke uitzondering in een of

anderen vorm een vast bestanddeel van zulke definities uitmaakt; op blz. 19 is de *kamāl al-ni'mah (fi ḥaḳḳihī)* niet: „een volmaakte staat van genade”, doch „die edelste Art der legalen Kohabitation” (Snouck Hurgronje, V. G. II: 408); op blz. 58 is *‘arīd ḥādīth* beter met „iets wat zich tusschentijds voordoet” te vertalen dan met „een zich later voordoend accident”, waarmee schr. echter hetzelfde bedoelt. Met de interpunctie staat schr. het geheele boek door op gespannen voet en van tijd tot tijd blijkt ook in andere opzichten aan de correctie niet de laatste hand gelegd, b. v. in de cijfers; zoo blz. 4: A. H. 132 = A. D. 945 (!!); blz. 7 nt. 1: Bergsträsser's *Grundzüge* p. 12 lees 14, 15; blz. 28 nt. 3 en 29 nt. 2, ibidem blz. 108, lees 100. Bij de verwijzingen op blz. 4 nt. 2 geven de eerste twee niet datgene wat schr. eruit geëxcerpeerd zegt te hebben.

Op blz. 7, 1e alinea wordt weergegeven wat Schacht in *Der Islam* XX (1932) blz. 210 (en daarna nogmaals ibid. Bd. XXII (1934) blz. 218) gezegd heeft over den invloed van de *‘ādah* op de wetstheorie en over de *ḥijal* als middelen om bestaande, veroordeelde praktijken formeel te redden. Wat bij Schacht twee mededeelingen zijn, vervat in twee afzonderlijke volzinnen, is door schr. tot één zin saamgetrokken, aldus: „Aan den anderen kant doet de theorie, in het bijzonder in den Mālikietischen madhhab, concessies aan de praktijk en tracht zij deze door het toepassen van *ḥijal* (sing. *ḥilah*), schijnhandelingen en fictieve contracten, in overeenstemming te brengen met de leer, vooral in de gevallen waarin zij haar invloed op het praktische leven behouden heeft. De Hanbalitische madhhab echter . . . , enz.” De lezer, die hier niet dadelijk voor den geest heeft, dat juist niet de Mālikieten, doch wèl de Hanafieten (en in mindere mate ook de Shāfi'ieten) op het gebied van de *ḥijal* hebben uitgeblonken, zal daaruit lezen, dat de *ḥijal* met name in den Mālikietischen madhhab geducht in praktijk zijn gebracht — in strijd met de tot dusverre bekende feiten, die door de tekstuitgaven en studiën van Schacht zelf zijn komen vast te staan, en dan ook allerminst door hem bedoeld.

Ten slotte een litterair-historische uitweiding aangaande een bekend geval van een *ḥadd*-straf uit de Maleische litteratuur,

dat geloof ik nog nimmer uit het gezichtspunt van het Moslimsch strafrecht werd bekeken.

De Maleische (grootte) Hikajat Bachtjar, een verhalencyclus van uitheemschen oorsprong, bevat onder meer de bekende vertelling van Siti Hasanah, de „deugdzame”, een „geschiedenis ter opwekking en leering van alle verstandige vrouwen, alsmede dienstig tot versteviging van heur trouw jegens hare echtgenooten¹⁾”. Hetzelfde verhaal is te vinden in de Maleische Hik. Bajan Boediman (No. XX); Winstedt wees er reeds op, dat het ook in de Arabische litteratuur voorkomt²⁾.

In het begin van deze vertelling wordt een proces voor den *ḳādī* beschreven, waarin de deugdzame vrouw—tijdens de afwezigheid van haren echtgenoot in de hoede van diens broeder achtergelaten—door dezen brave van overspel wordt beticht omdat zij hem niet als minnaar wenscht te accepteren. Andere redacties van hetzelfde verhaal staan ons hier op een enkele na niet ten dienste; vergeleken met die eene³⁾ is de ontucht-proce-

¹⁾ Tekstuitgave reeds in 1866 door Van der Tuuk; sindsdien talrijke herdrukken. Een inhoudsopgaaf door Brandes in dit Tijdschrift, dl. XXXVIII (1894) blz. 243-246.

²⁾ Zie zijn uitgave (Singapore 1920, Malay Literature Series 16) p. 24, alwaar ook een kort excerpt te vinden is. W. verwijst naar PAYNE, *Tales from the Arabic II*; bedoeld is het verhaal CHAUVIN, *Bibl. VI no. 321* (La femme vertueuse du juge israélite) en 322 A en B (Le cadī et sa femme). Het Maleische verhaal vertoont de meeste overeenkomst met 322 A (dat slechts een gewijzigde uitbreiding van 321 is), doch ook opmerkelijke verschillpunten.

³⁾ G. ROSEN, *Tuti-Nameh* (1858) I: 92, waar met één zinnetje wordt volstaan. De eveneens door BRANDES (T.B.G. XLI (1899) blz. 485-488) gemaakte inhoudsopgave van Hik. Bajan Boediman no. XX is juist op dit punt onbruikbaar, doordat zijn hss. aldaar een lacune vertoonden. WINSTEDT's excerpt is zóó kort, dat men, zonder den tekst gezien te hebben, er niet uit zou kunnen opmaken, dat deze redactie in geheel andere bewoordingen is opgesteld dan de tekst in de Hik. Bachtijjar; zij is veel beter gestyleerd, éér naverteld dan vertaald. Van nauwkeurigheid bij de beschrijving van het proces is geen sprake; de verteller heeft de zaak niet begrepen en er op zijn wijze een dramatisch geheel van gemaakt, men zie slechts het optreden van den *ḳādī*. Ter vergelijking van de episode van het proces kan de Hik. Bajan Boediman dus buiten beschouwing blijven, heeft zij althans slechts zeer betrekkelijke waarde.

De uitgave van Volkslectuur (Serie no. 1154, Batavia, 1934) is getrok-

dure hier bijzonder uitgewerkt en breed beschreven: de omgekochte getuigen, vier in getal, steunen de bewering van den afgewezen zwager; beklaagde ontkent, doch op grond van de vier eensluitende getuigenissen moet de *ḳādī*, hoewel zelf van haar schuld geenszins overtuigd, vonnis wijzen; Hasanah wordt veroordeeld tot den dood door steeniging; de rechter laat alle inwoners van de stad daartoe bijeenroepen; Hasanah wordt tot de knieën in een kuil ingegraven; de rechter wast zijn handen in onschuld: de getuigen zijn verantwoordelijk voor de veroordeeling, dus dienen zij het eerst een steen op te nemen en naar Hasanah te werpen; pas als zij dat gedaan hebben, werpt hij zelf weenende een klein steentje; tenslotte gooien ook de overige aanwezigen steenen. —

Dit alles zou men voor de dramatische uitwerking van een eenvoudig gegeven kunnen houden, ontsproten aan de verbeeldingskracht van den Maleischen bewerker, tenzij men op de gedachte zou komen, dat deze zich op een werkelijk proces had geïnspireerd. Noch het een noch het ander is het geval. De bron van deze pakkende scène is het *ḥik*-boek, hoofdstuk: De bepaalde straffen, eerste geval: ontucht; op rekening van schrijvers vrije vinding mogen slechts enkele opsierende trekjes gesteld.

Vergelijkt men het verhaal met de wettelijke voorschriften ter zake, dan blijkt de Maleische bewerker van de *Hik*. Bachtiar (of zijn bron) in de wet heel goed thuis geweest te zijn. Slechts weinig is achterwege gelaten, zooals het soms voorgeschreven vastbinden van de kleederen der vrouw op haar lichaam, evenals het ingraven ten doel hebbende te verhinderen dat zij bij de executie ontbloot raakt. En aangezien aan de steeniging hier geen geeseling is voorafgegaan, kan men concludeeren, dat de

ken uit de Singapore-editie van 1920, evenals de Javaansche en Soendasche bewerkingen (Serie No's 876 en 876a, en 1233). Een andere Jav. bewerking van het verhaal van Siti Hasanah is vervat in de nog niet in druk voorhanden *Serat Tjabolang*, Zang 143-147. Het door PIGEAUD, Verh. Kon. Bat. Gen. dl. LXXII, 2e stuk blz. 24 gegeven excerpt is niet uitvoerig genoeg om te doen blijken of het proces daar uitgesponnen is of niet. Uit het in 's Genootschaps verzameling aanwezige afschrift van het hs. in de collectie van Panti Boedaja te Solo blijkt echter, dat ook deze redactie nogal bekort is.

bewerker dus Hanafiet dan wel Shāfi'iet moet zijn geweest; zoo de uitwerking van deze scène zich tot de Maleische versie bepaalt, natuurlijk het laatste. Deze beide madhhabs immers leeren de onvereinigbaarheid van geeseling en steeniging als straf voor de(n) *muḥṣan*, d.w.z. de(n)gene die in wettigen echt geslachtsverkeer had gekend (Van Arendonk, o.c. blz. 235 nt. 3).

Slechts op één gewichtig punt heeft de verteller met den eisch der wet de hand gelicht: de rechter staat lang niet kritisch genoeg tegenover de getuigenverklaringen. Hij vraagt niet naar handelingen, personen, tijd en plaats, gelijk voorgeschreven, doch neemt genoegen met een niet nauwkeurig omschreven betichting, terwijl toch de wet hier niet alleen vier getuigen verlangt — dus twee meer dan gewoonlijk — maar ook een gedetailleerd verslag van het gebeurde eischt (cf. Mensing, *diss.* blz. 41 en nt. 2 aldaar, en voor den Hanaf. madhhab Johann Krscmárik in *Z.D.M.G.* 58 (1904) blz. 108, 109 en nt. 3 aldaar). Hadde de verteller anders gehandeld, van zijn verhaal ware even weinig terecht gekomen als van de toepassing van het Moslimsch strafrecht in de practijk.

G. W. J. DREWES.

J. J. C. H. VAN WAARDENBURG, *De invloed van den landbouw op de zeden, de taal en letterkunde der Atjèhers*. Dissertatie Leiden, 1936. 118 blz. 8°.

Deze dissertatie behelst een uitgave van een transcriptie van het (verloren geraakte) hs. der Hikajat Asaj Padé uit de Atjèhsche hss.-collectie-Snouck Hurgronje, met vertaling en inleiding. Uit de inhoudsopgave van dit geschrift in Snouck Hurgronje's *Atjèhers* II blz. 169-170 (*Achehnese* II p. 166) blijkt reeds, dat het aanzienlijk meer bevat dan men uit den titel zou opmaken. In het begin wordt geschilderd hoe Adam, uit het paradijs verdreven en naar de aarde verbannen wordt, daar Eva terugvindt en, door Gabriël onderricht, de aarde gaat ontginnen (uitgave vs. 1-209). Daarna pas volgt de legende aangaande den oorsprong van de onderscheidene soorten rijst, ontstaan uit de lichaamsdeelen van Adams viernamigen zoon, die op Gabriëls last door zijn vader in stukjes wordt gehakt en gezaaid, wanneer voor het

laatste veld het zaaizaad blijkt te ontbreken (210-316). Hierna komt een uitvoerige beschrijving van het hemelsch loon, dat den landbouwers wacht voor hun Gode welgevalligen beroepsarbeid (327-437); vervolgens spreekt schr. over het hem als Atjèher vreemde verschijnsel van den hagel (438-447), om te besluiten met een leerrijke vermaning aangaande den regenboog (448-469). Uit de slotstrofen (470-481) blijkt dat dit verhaal werd opgesteld te Mekka door iemand uit de gampōng Lam Teumèn in het jaar 1206 (1792), en dat het origineel der transcriptie gereed kwam in het jaar 1253.

Schr. heeft geen enkele poging gedaan om op de stof wat dieper in te gaan. Zelfs de Moslimsche profetenlegenden, waaruit althans de eerste geschiedenis is geput, zijn hem zoo vreemd gebleven, dat hij erkent niet te weten „of er een hadith bestaat, welke inhoudt, dat deze beesten [pauw en slang] den duivel in den hemel hebben gebracht”, hetgeen hem aan een geheel verkeerde opvatting van str. 29 den voorkeur doet geven boven de (goede) vertaling die hij afdrukt. Wanneer een werk als *Tha'labi's Kiṣāṣ al-anbijā'*, waarin de geheele geschiedenis uitvoerig wordt verteld, schr. niet ten dienste stond, had hij over dit punt reeds ingelicht kunnen worden door de *Enc. des Islām* s.v. Iblīs op te slaan.

Verkeerd begrepen zijn ook str. 159-162; het is schr. blijkbaar ontgaan dat str. 161-162 de Atjèhsche parafraze bevatten van het Arabische citaat in str. 159, dat wel niet anders gelezen kan dan: *khalaktu 'l-nakhlah wa 'l-rumān wa 'l-'inab min faql ṭinah Ādam 'alaihi 'l-salām*, „Ik schiep palm, granaatappel en druif uit de aarde die er bij de schepping van Adam overbleef”. Achter Adams naam staat behoorlijk *'alaihi 'l-salām*, omdat hij een profeet is, doch schr. is hier het spoor volkomen bijster geraakt en vertaalt: „Geschapen zijn palmvruchten, druiven en granaatappels uit het beste der aarde; onze Heer moge daarop den vrede doen blijven”, terwijl str. 161, de Atjèhsche versie dus, luidende: *tanòh njang leubèh neupeudjeuët keu Nabi, karōnja Rabi lhèè peukara* enz., wordt weergegeven met: „dat de profeet, als gunstbewijs van God, op den overblijvenden grond drie zaken plantte enz”. Zelfs is het schr. niet opgevallen, dat *'inat* in str. 162 slechts een verschrijving van *'inab*, druif is zoodat hij het woord

onvertaald laat, evenals zoovele boomnamen in de volgende regels. Met een weinig zoeken zouden echter ook daarvan nog wel een aantal op te helderen zijn geweest. *Andjaih* (162) is Arab. *أجاص*, *انجاص* pruim, peer; *sapareudjat* (165) kan niet anders zijn dan Arab. *safardjal*, kweeper; *kamasara* (ibid.) is een foutieve transscriptie van Arab. *kummathrā*, peer; *simeureupan* lijkt verknoeid uit Arab. *thamar* vrucht, en *fanan* (فانان) = 'inab al-tha'lab, „uvae vulpinae”, om 't even wat daaronder te verstaan is: een solanumsoort, kruisbes (beide naar Lane) of morel (Bélot). In str. 164 staat getranscribeerd: *neupoela Toehan deungòn andjaih*; schr. vertaalt: „hij plantte, mijne toehoorders, andjaih”, alsof er stond *toean* i. pl. v. *Toehan*. Doch geen van beide kan juist zijn, daar men, evenals in de voorgaande en in de volgende strofe, ook hier twee boomnamen verwacht. Voor de hand ligt, te lezen *toet*, Arab. *tūt*, moerbeï, wat ook metrisch beter uitkomt.

Misschien is schr. te weinig met het Arabisch vertrouwd dan dat zulke conjecturen van hem verlangd mogen worden, alhoewel zijn opmerking op blz. 59: „de veratjèschte Arabische strofen en woorden zijn niet altijd nauwkeurig te reconstrueeren” den indruk moet wekken, dat hij daarvoor toch zijn best heeft gedaan. Doch dan had hij toch moeten beginnen met in de vertaling *Baghdād*, *Djoenaid*, *Idrīs*, *Aboe Sa'īd* te schrijven in stede van *Beureudat*, *Djoenèt*, *Édeurih*, *Abi Sa'ida*.

Ook den Atjèschten tekst zonder Arabische citaten heeft schr. lang niet altijd begrepen. Met enkele voorbeelden zij dit toegelicht. Str. 313-314 luidt:

*aneu' nang ka wòë di blang, wòë di ladang ngòn aneu'nda
dròë sit ka ngòn mo'djidat Nabi, peureuman Rabi han neulanda.*
Schr. vertaalt: „Het kind en de moeder [nl. Eva en de rijst, gesproten uit de gezaaide lichaamsdeelen van den zoon], zij waren gezamenlijk thuisgekomen. Het was nu eenmaal het mirakel, dat de profeet zich niet tegen het bevel van God (om zijn kind in stukken te hakken) had verzet”. Maar hoe kan gehoorzaamheid aan Gods bevel — de eerste plicht van ieder schepsel, laat staan van een profeet — ooit tot de wonderdaden van een profeet worden gerekend? De vertaling moet dan ook luiden: „Kind en moeder waren terug van het veld, mèt haar kind kwam zij van den akker terug. Daarin juist kwam de wonder-

macht van den profeet tot uiting, die zich tegen Gods bevel niet had verzet".

In strofe 375-378 staat, dat de onwelriekende adem van den vastende, het zweet van den landbouwer en het bloed van den geloofsgetuige, die uittrekt op den „weg Gods", alle drie bij God even groote waarde hebben (*lhèë njan tamsé meulia*). Doch schr. meent, dat dit slot van str. 378 alléén op het begin van dezelfde strofe slaat en moet dientengevolge, volkomen ten onrechte, de daarin genoemde *tjahit oereuëng prang sabi* als twee afzonderlijke groepen menschen opvatten en daaraan tusschen haakjes nog toevoegen: „en de landbouwers", om een drietal te krijgen dat door den schrijver niet bedoeld is.

In str. 333-338 begrijpt schr. wel eenigszins wat de bedoeling van den auteur is geweest, maar is toch zijn vertaling allesbehalve correct, omdat hij, naar mij voorkomt, niet begrepen heeft wat de zin van de woorden *ateuëh doea tjhòë ma'noesia* is.

Dientengevolge zijn ook str. 337-338 hem niet geheel duidelijk geworden; de auteur zegt daar, dat onder de landbouwende klasse, die in twee groepen te verdeelen valt, de sawahbezitters meer zijn dan de bewerkers van droge velden, evenals onder het sterrenheir de maan de eerste is, en onder de hoofden de vorst.

In str. 412 vertaalt schr. de woorden: *oereuëng meugòë sidé' Alah (sidikōlah)* met: „De landbouwers zijn de kracht van Allah". Hoe hij daaraan komt, vermag ik zelfs niet te gissen, maar foutief is het in alle geval. Want het is duidelijk dat hier de landbouwers *šiddik* worden genoemd, omdat zij slechts een graadje minder zijn dan de geloofsgetuigen uit de voorgaande strofe, die „vrienden Gods" of „heiligen" heeten (*waliōlah*). De opsteller van het geschrift heeft dus de mystieke hierarchie voor oogen gehad, waarin zoowel de *awlijā'* als de *šiddikūn* hun plaats hebben, in de onmiddellijke nabijheid van Gods troon, op grond van Koranverzen als 4:71 en 57:18; in het laatstgenoemde vers worden trouwens de *šiddikūn* en de *shuhadā'* in één adem genoemd.

Uit het bovenstaande zal voldoende zijn gebleken, dat schr. tegen de eigenaardigheden van dezen tekst niet opgewassen is geweest, alhoewel hij bij het vertalen van eenvoudiger gedeelten blijk geeft, van het Atjèhsch wel studie te hebben gemaakt. Bewon-

derenswaard wat de vlijt en het geduld betreft, is zelfs de wijze waarop schr. het Atjèhsche Woordenboek van Dr. H. Djajadiningrat heeft doorgewerkt; het zou echter niet overbodig zijn geweest wanneer duidelijk ware gezegd, dat dit boek de bron is voor al of bijna al schr.'s mededeelingen over wat schr. noemt den invloed van den landbouw op taal en letterkunde. Oók wat de letterkunde betreft, want schr.'s citaten kloppen keurig met die in het woordenboek. Verder heeft hij voor zijn inleidende hoofdstukken ook Snouck Hurgronje en Kreemer vlijtig gebruikt. Doch wie is met deze verzameling losse knipsels en citaten nu eigenlijk gediend? Men zal toch altijd naar Snouck's *Atjèhers* en Kreemers *Atjèh* blijven grijpen als men over den Atjèhschen andbouw wil worden ingelicht. Het onderwerp, dat in den titel is uitgedrukt, werd hier volstrekt niet origineeler, beter of zelfs maar uit eigen aanschouwing uitvoeriger benaderd, en voor het recht verstand van den vertaalden tekst ware een geheel andere aanloop wèl zoo dienstig geweest.

G. W. J. DREWES.

Korawāçrama, een oud-Javaansch proza-geschrift, uitgegeven, vertaald en toegelicht door J. L. SWELLENGREBEL. Proefschrift ter verkrijging van den graad van doctor in de letteren en wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Mees, Santpoort, 1936. 50 + 323 + 42 blz.

Dit proefschrift vermeedert het aantal wetenschappelijke uitgaven met vertalingen van oude Javaanse teksten, die in de laatste jaren verschenen, als proefschriften of als nummers van de Bibliotheca Javanica, met een belangrijk boek. De tekst is belangrijk zowel om de inhoud als om de vorm.

De inhoud kan omschreven worden als een vervolg op het Mahabharata, na de dood der Korāwā's. De oude, klassificerende, kosmisch-mythologische wereldbeschouwing, die het denken van den schrijver van de Korawasrama zowel als dat van zeer veel andere Javaanse schrijvers beheerst heeft, beschouwde de Korāwā's en de Pēndāwā's als vertegenwoordigers van de twee helften, waarin het Bestaande zich splitst. De volkomen vernietiging van een van beide helften, zoals op het einde van het Mahabharata

plaats vindt, zou volgens die wereldbeschouwing de ondergang van de gehele wereld ten gevolge gehad hebben. Vandaar dat zij behoefte gevoelde aan een vervolg op het Mahabharata, waarin aangetoond werd, dat de verliezende partij, de Korāwā's, toch niet geheel vernietigd was, maar weer opgestaan uit de dood. Deze opstanding, en de daarop volgende onderwijzingen aan verscheidene van de Korāwā's afzonderlijk, die zich door ascetische oefeningen gaan sterken voor hun verdere loopbaan, vormen de inhoud van de tekst. De onderwijzingen moeten dienen om hen te sterken in de voorbereiding voor hun taak, straks weer de Pēṇḍāwā's te vervangen in het bestuur van de wereld. Zij bevatten een aantal mythologische verhalen, die een aanwinst zijn voor onze kennis van de oude Javaanse gedachtenwereld, zoals, om een voorbeeld te noemen, dat over Palèt.

Ook in de vorm heeft de schrijver het geschrift blijkbaar willen doen aansluiten bij de Mahabharata-boeken, d.w.z. de oude Javaanse bewerking daarvan. Vandaar de ingevoegde Sanskriet-sloka's en de indeling in hoofdstukken, die elk een naam dragen, bestaande uit Sanskriet-woorden. De schrijver heeft blijkbaar een grondige studie van de oude Javaanse Mahabharata-boeken en de daarmee verwante letterkunde gemaakt.

Dr. Swellengrebel heeft in de inleiding en in de aantekeningen bij de vertaling het lijstverhaal, de opstanding der Korāwā's en hun onderwijzing, en de mythologische verhalen, die de onderwijzingen vormen, omstandig besproken. Hij heeft ook niet nagelaten herhaaldelijk te wijzen op de klassifikatiesystemen, die zulk een grote invloed hebben uitgeoefend. Naast het klassifikatie-stelsel van twee (Korāwā's — Pēṇḍāwā's) vindt men het klassifikatie stelsel van vier en vijf; volgens dit laatste worden er vijf van de partij der Korāwā's in een groep geordend. Doerjodānā en Karnā treden van hen het meest op de voorgrond.

Wat betreft de Sanskriet-sloka's en -namen is Dr. Swellengrebel, waarschijnlijk zeer terecht, van oordeel, dat ze op Java gemaakt zijn ¹⁾. De schrijver moet een grote verering voor, maar

¹⁾ In het tijdschrift van de Greater India Society (Calcutta), III, 1936, is een opstel van DR. SWELLENGREBEL over de Korawasrama geplaatst,

zeer weinig kennis van het Sanskriet gehad hebben. Op grond van vergelijking met het taaleigen van de Tantoe Panggèlaran komt Dr. Swellengrebel tot de veronderstelling, dat het werk, evenals de Tantoe, in het allerlaatste deel van het voor-Moslimse tijdperk op Java, dat zou dan zijn, waarschijnlijk, in de 15de of 16e eeuw, geschreven is. Hiermee is niet in strijd, dat in het begin van de Korawasrama, als laatste van de dwidasaparwa (de Mahabharata-boeken), het Anggastyaparwa wordt genoemd. Deze vermelding heeft prof. Gonda besproken in zijn beschouwingen over het Agastyaparwa (B.K.I. 92, blz. 382). Dr. Hooykaas maakte mij opmerkzaam op een vermelding van het Korawasrama en andere oude Javaanse geschriften in een oude Soendanese tekst, beschreven door den Heer K. F. Holle in zijn „Vlugtig Berigt omtrent eenige lontar-handschriften, afkomstig uit de Soendalanden, door Radèn Salèh aan het Bataviaasch Genootschap van K. en W. ten geschenke gegeven, met toepassing op de inscriptiën van Kwali” (T.B.G. 16, 1867). MS. B., gedateerd: nora tjatoer sagara woelan, d.i. 1440 A. J. of 1518 A.D., bevat, volgens den Heer Holle, behalve andere belangrijke mededelingen, een zinsede, die de Heer Holle aldus vertaalt (blz. 456): „Wilt gij iets weten van de verhalen (tjarita), t.w.: Djajasèna, Sèdamana, Poe Djajakarna” (Koendjarakarna, waarschijnlijk. Th. P.) „Ramajana, Adiparwa, Korawasarma, Bimasorga, Ranggalawé, Boma, Soemana” (Soemanasantaka, waarschijnlijk. Th. P.), „Kalapoerbaka, Djarini” (misschien Ranini, Ra Nini, de naam van Dèwi Oema in de Soedamala, misschien echter ook ranða, de oude weduwe, een van de hoofdpersonen van de Tjalon-arang²⁾. Th. P.), „Tantri, vraagt het den wajangspeler (mèmèn)”. De vertaling van mèmèn door wajangspeler is waarschijnlijk niet geheel juist. Genoegzaam blijkt

geschreven met het doel, om kenners van de Sanskriet letterkunde opmerkzaam te maken op de tekst, en mededelingen uit te lokken over mogelijke Voor-Indische verwanten. Het schijnt evenwel, dat men deze nog niet heeft kunnen aanwijzen.

²⁾ In de lijst van de lontar handschriften van de Kirtya Liefrinck van der Tuuk te Singaradja (Mededeelingen IV, 1935, blz. 19) komt een Dyah Arini genoemd geschrift voor, waarvan de inhoud is: „Tṛṇawindu bij zijn ascese gekweld door Dyah Arini, deze wordt ten slotte met vuur gedood”. Dit geschrift is echter een gëgoeritan, een „jonger en modern

echter uit deze vermelding, dat al de vermelde geschriften waarschijnlijk voor het jaar 1500 geschreven zijn. En ook, dat er nog belangrijke aanvullingen voor onze kennis zijn te vinden in de oude Soendaneese teksten, die nog steeds op een bewerker en vertaler wachten.

De Korawasrama is niet af; geen der bekende handschriften bezit een slot. Het is dus niet bekend, hoe de schrijver zich de ontwikkeling van de gespannen verhouding tussen de Pëndåwå's en de Koråwå's gedacht heeft. Dr. Swellengrebel vermeldt in dit verband een verhaal, voorkomende in het Tjantakaparwa, dat veel op het lijstverhaal van de Korawasrama gelijkt, en dat als slot vermeldt, dat de Koråwå's hun ascetische oefeningen opgaven en naar huis gingen, toen hun door Pradjapati was aangezegd, dat zij er niet in zouden slagen de dood der Pëndåwå's te bewerken. Dit slot lijkt echter wel wat erg vlak; in de Korawasrama komen trouwens, in het begin, voorspellingen voor, die de Koråwå's de verzekering geven, dat zij terug zullen keren in Gadjahojå (Ngastinå).

Het is m.i. het overwegen waard, of de Korawasrama, behalve als een bespiegelend-godsdienstig geschrift, als vervolg op de Mahabharata-boeken, niet mede te beschouwen is als een boek van profetische aard, naar de geest in de verte verwant aan de bekende voorspellingen van Djåjåbåjå, dat de schrijver dus een omkering in het bestel der aardse zaken in het algemeen, en in de toestand op Java in het bijzonder, heeft menen te voorzien, of heeft willen aanduiden. Ook in de voorspellingen van Djåjåbåjå komen onvermijdelijk grote omkeringen in het wereldbestel voor. Echter, om aan te nemen, dat de schrijver van de Korawasrama de namen der Pëndåwå's en Koråwå's slechts gebruikt heeft als schuilnamen voor personen en partijen, die in het staatkundige leven van zijn tijd een rol speelden, en wier lotgevallen hij wilde voorspellen, gaat, dunkt mij, veel te ver. In de verhalen van de Korawasrama vindt men, voor zover ik zie, geen toespelingen op

gedicht in Nieuwbalisch en in „kleine” maten”; daarom lijkt 't mij niet zeer waarschijnlijk, dat de Djarini van de Soendaneese tekst identiek is met deze Dyah Arini. Iets anders is, dat er innerlijke verwantschap, van het mythische gegeven, tussen verschillende verhalen kan gevoeld zijn, en dat dit tot uitdrukking kan zijn gebracht door gelijke of op elkaar gelijkende namen van de hoofdpersonen van die verhalen.

bekende gebeurtenissen uit de geschiedenis of op plaatsen op Java. Alleen is het wel duidelijk, dat de schrijver met de heerschappij over Gadjahojå in het algemeen de heerschappij over Java bedoeld heeft; dit blijkt, waar Bařarå Bråmå de Koråwå's „de inhoud der wereld, van de kreits van het eiland Java” noemt, en hun toezegt, dat zij na twaalf jaren ascese naar hun kraton Gadjahojå zullen terugkeren (blz. 162-165). Hierin vindt men ook weer een parallellisme met de twaalfjarige ballingschap der Pëndåwå's.

De verzorging van Dr. Swellengrebel's proefschrift is zeer goed. Een glossarium en een register ontbreken niet. De beoefenaars van de Javaanse taal- en letterkunde hebben alle reden Dr. Swellengrebel dankbaar te zijn voor de moeite en de kosten, die hij aan deze lijvige Korawasrama-uitgave heeft besteed.

Dr. Th. PIGEAUD.

Jaarbericht no. 4 van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap „Ex Oriente Lux”. Leiden, 1936. 119 blz., 12 pl., 2 krten.

De Nederlandsche orientalistiek vertoont in de laatste jaren een opgewekt leven. Dit komt onder meer tot uiting — en vindt tevens voor een goed deel zijn oorzaak — in de oprichting van nieuwe verenigingen, instituten en musea. In zekeren zin moge dit het gevaar van versnippering in zich houden, maar specialiseering en taakverdeeling is op een zoo uitgebreid gebied als de orientalistiek nu eenmaal geboden. De onderdeelen — Indische archaeologie, sinologie, het Nabije Oosten, Aziatische kunst als artistieke uiting — komen op deze wijze beter tot hun recht en bovendien schijnt het wetenschappelijk contact tusschen meer directe vakgenooten op den duur toch aantrekkelijker en vruchtbaarder te zijn dan dat tusschen orientalisten in het algemeen.

Van deze jongere groepen heeft er stellig géén een zoo fenomenale vlucht genomen als het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap „Ex Oriente Lux”, waarvan wij hier het vierde jaarbericht aankondigen. In Mei 1933 werd het opgericht, het tweede jaarbericht vermeldde 106 contribuanten, dat van nu niet minder dan 710! Een belangrijke factor daarbij is uiteraard, dat de contributie als begunstiger (de gewone vorm van medewerking; het aantal leden

is met opzet beperkt gehouden) bijzonder laag is (f 2.50, buitenland f 3.—, waarvoor men jaarbericht en overzichten gratis ontvangt), maar zonder het enthousiasme van oprichters en supporters en het belang van de publicaties van het Gezelschap zou een zoo omvangrijke stroom uit verschillende wetenschappelijke kringen en ook uit het buitenland ondenkbaar zijn geweest. Behalve de jaarberichten heeft het Gezelschap een drietal mededeelingen en verhandelingen uitgegeven (o.a. „Drie honderd jaren Egyptologie in Nederland. Van Heurnius tot Boeser”, door Dr. Van Wijngaarden) en geroneografeerde brochures, terwijl tekstuittgaven in bewerking zijn. Het jaarbericht bevat een aantal detailstudies (thans bijv. Oud-Babylonische mythen, door Prof. Böhl), maar als voornaamste bestanddeel elk jaar verschillende overzichten met uitvoerige vermelding en bespreking van de recente literatuur, ditmaal van: Egyptische philologie (1934-36) (Janssen) en archaeologie (Asselberghs), het Oude Testament (de Boer), assyriologie (Van Proosdij), archaeologie van Syrië en Palestina (Van Selms), Klein-Azië (Kampman), Lydië (Jongkees), Mesopotamië (Van Proosdij) en Irân (Kramers).

Gezien het belang, dat deze onderwerpen ook voor Indische orientalistten hebben en de praktische onmogelijkheid om zich h.t.l. zelf voldoende van den stand der Vooraziatisch-Egyptische wetenschappen op de hoogte te houden, is het onbegrijpelijk, dat van de 710 contribuanten van E. O. L. er slechts vier onder het hoofd „Nederlandsch Indië” staan. Daarom moge hier nog eens met nadruk worden gewezen op het ook voor ons zoo nuttige werk van dit gezelschap ¹⁾.

A. J. B. K.

R. HENNIG, *Verkehrsgeschwindigkeiten in ihrer Entwicklung bis zur Gegenwart*. Wirtschaftlich-Soziale Weltfragen. 5. Heft. Stuttgart, 1936. 140 blz.

Wie het snelverkeer houdt voor een bij uitstek modern vraagstuk, zal na lezing van dit boekje zijn meening moeten herzien. Ook recente films, waarin optische telegrafie de clou van de intrige vormt en die suggereeren, dat de uitvinding van de snelle

¹⁾ Desgewenscht kan men zich als begunstiger opgeven bij den bibliothecaris van het Kon. Bat. Genootschap.

communicatiemiddelen dateert uit den tijd van Napoleon, wekken een onjuisten indruk. Niet alleen kende men de daarin toegepaste, met behulp van verrekijkers gelezen, verlichte letters reeds in het eind van de zeventiende eeuw, maar al in overouden tijd en bij de primitiefste volken heeft men in ongelooflijk korten tijd berichten, zelfs ingewikkelde mededeelingen, weten te verspreiden door middel van ijlboden, snelle ruiters, roep-posten, postduiven, rook-, vuur-, fluit- en trommelsignalen. Het snelle personenvervoer is daarentegen wel iets van recenten datum.

Een boekje als dit van den bekenden hoogleeraar Richard Hennig handelt dan ook over een periode van vele eeuwen, over vele landen en vele soorten van snelle communicatiemiddelen. Het bevat interessante gegevens voor historici en volkenkundigen en voor ieder, die belangstelling heeft voor de geschiedenis van dit in ons leven zoo essentieele probleem.

A. J. B. K.

S. F. MARKHAM and H. HARGREAVES, *The Museums of India*. London: The Museums Association, 1936. 229 blz., met platen.

In onzen tijd speelt aanschouwelijkheid een groote rol. Wij zijn ons daarvan bewust en bestudeeren systematisch haar aard en werking. Ook tot de musea, sinds lang een bij uitstek op het visueele gericht middel tot volksopvoeding, strekt zich deze groeiende belangstelling uit. In de laatste jaren hebben, vooral onder de auspiciën van de Engelsche Museums Association, haar Amerikaansche collega en de Office International des Musées, verscheidene publicaties het licht gezien, waaruit een streven spreekt om de opvoedkundige taak der musea te verruimen en op een hooger peil te brengen. Tot deze publicaties behoort ook het hierboven vermelde rapport van de heeren Markham, Empire Secretary of the Museums Association, en Hargreaves, oud-Directeur-Generaal van den Britsch-Indischen Oudheidkundigen Dienst over de musea in Britsch-Indië. Ook voor hen, die hier te lande belang stellen in museumvraagstukken, is dit verslag, dat gebaseerd is op een bezoek aan vrijwel alle musea van het Indische continent en vele daarbuiten, van groote waarde. Niet alleen om de bespreking van de afzonderlijke instellingen, maar vooral ook om de

algemeene beschouwingen, die daaraan voorafgaan. Natuurlijk heeft elk museum zijn eigen problemen, wisselend met het gestelde doel en het land, waar het zich bevindt; de Britsch-Indische conservator heeft dus in vele gevallen te kampen met andere moeilijkheden dan zijn collega in deze gewesten. Maar juist Britsch-Indië levert ons meer direct vergelijkingsmateriaal dan de andere landen, waarover de recente litteratuur handelt, omdat de cultureele functie en de technische problemen van zijn musea de onze meer benaderen.

Wie een aantal Britsch-Indische musea uit eigen aanschouwing kent, zal zich waarschijnlijk een gunstiger beeld hebben gevormd dan het rapport geeft. Zijn ervaring is in het algemeen beperkt gebleven tot de musea in de groote steden — Bombay, Calcutta, Madras — die inderdaad niet voor de Europeesche instellingen, de allergrootste buiten beschouwing gelaten, onderdoen. Maar ook in kleine plaatsen, soms op het terrein van archaeologische opgravingen, vindt men belangrijke collecties, meer dan eens aantrekkelijk behuisd en goed geordend. De doorsnee bezoeker, van nature al minder kritisch dan geroutineerde commissieleden en op cultureel gebied wellicht meermaals door Britsch-Indië teleurgesteld, is voor het hier gebodene dankbaar. Juist in musea zal hij trouwens herhaaldelijk voor verrassingen staan: een instructieve vitrine, een geslaagd diorama, een bijzondere, hier niet vermoede collectie. Deze gunstige ervaringen mag men bij het lezen van het verslag allerminst uit de herinnering verbannen, maar wel is het noodzakelijk haar aan te vullen met andere cijfers en gegevens.

Het aantal musea in Britsch-Indië — met inbegrip van de Indische Staten — bedraagt 105. Het meerendeel van de collecties is van historischen of archaeologischen aard, Westersche kunst is — afgezien van de verzameling van den Gaekwar van Baroda — slecht en volkenkunde naar verhouding buitengewoon slecht vertegenwoordigd, natuurhistorie, land- en boschbouw beter. Veel zegt het getal 105 ons niet, wanneer wij het niet stellen naast enkele andere cijfers, en dan blijkt het wel bijzonder laag te zijn. Een klein land als België met 8 millioen inwoners, bijvoorbeeld, heeft evenveel musea als Britsch-Indië met zijn 360 millioen. M. a. w. België heeft één museum per 77.000 inwoners tegen Indië

één per 3.500.000. „In fact, with the exception of the most backward countries of the world, there is not an area where museums count for so little, are so meagrely supported, or are so few and far between” (p. 3). In geheel Britsch-Indië met Burma wordt per jaar minder uitgegeven dan bijvoorbeeld in Zweden; ja, er zijn musea in Europa, die elk over een budget beschikken, grooter dan het Indische totaal van 720.000 Rs. 46 instellingen hebben nog geen 1000 Rs. per jaar; men kan licht nagaan hoe daar de bezoldiging van het personeel, het onderhoud en het verdere beheer zullen zijn. Slechts de 17 allergrootste musea hebben meer dan 10.000 Rs., maar zelfs het bedrag, waarover het Indian Museum te Calcutta en het Prince of Wales Museum te Bombay beschikken (ca. 114.000 Rs.) zijn bij lange na niet voldoende: „Finance is indeed the key to India's museum development; it is hopeless to expect a great movement on fantastically low budgets” (p. 27). Anders dan men in het land van de nabobs zou verwachten ontbreekt particulier initiatief in den vorm van legaten, schenkingen en dergelijke, nagenoeg geheel. Het leeuwendeel van de onkosten blijft voor rekening van het gouvernement.

Nu is het wel waar, dat het gros der bevolking in Britsch-Indië op een aanmerkelijk lager cultureel peil staat dan in Amerika of Europa, zoodat de behoefte aan wetenschappelijke musea er minder groot is. Maar de meeste Indische musea zijn juist wetenschappelijk georiënteerd — zij zijn vaak verbonden aan geleerde genootschappen, onderwijsinstellingen of opgravingsterreinen —, terwijl bovendien de verdeeling over het land zoo onevenredig is, dat er in 15 van de 37 groote steden in het geheel niets op museumgebied is. Dat vermindert de opvoedkundige waarde dus al aanmerkelijk en dit is temeer te betreuren, omdat de musea daar juist een zoo belangrijke taak zouden moeten vervullen, veel belangrijker nog dan in meer ontwikkelde landen. Men bedenke, dat het aantal analfabeten niet minder dan 90 % van de bevolking bedraagt! Hoe kan men deze een blik doen slaan buiten de enge grenzen van hun woonplaats? Via een kantoor voor volkslectuur bereikt men ongeletterden niet, voor de bioscoop is geen geld, het onderwijs laat nog eindeloos veel te wenschen over. Er blijft dus niet veel anders over dan het museum, dat voor allen open staat en dat door zijn aanschouwelijkheid allen

iets biedt. Aan belangstelling ontbreekt het bij het publiek niet, zelfs al mogen wij deze niet afmeten naar de enorme drommen bezoekers, die bij trouwpartijen en op feestdagen de musea plegen te bezoeken. Het Bataviaasche Museum op Zondag, dat naar Europeesche begrippen toch al een ongekende drukte te zien geeft, wordt gemakkelijk overtroffen door het Government Museum te Madras, waar op sommige dagen, hoe ongelooflijk het ook lijkt, meer dan 100.000 bezoekers geregistreerd worden (tijdens het bezoek van de Commissie op één feestdag 130.000!). Men vraagt zich — zoowel hier als ginds — wel eens af in hoeverre deze bezoekers ook van hun bezoek profiteren. Willen zij dit doen, dan zal er aan de musea nog heel wat veranderd moeten worden; voor de meesten zijn zij thans — en niet alleen in het Oosten — het „Wonderhuis”, waar men vol verbazing rondkijkt, maar weinig leering opdoet.

Uiteraard zullen vele musea uitsluitend of voor het grootste deel wetenschappelijk georiënteerd blijven. Voor die instellingen, welke zich daarentegen tot een ruimer publiek richten, zijn tal van moeilijkheden weggelegd, willen zij haar taak naar behooren vervullen, in Britsch-Indië nog meer dan hier te lande. Den ongeletterden bezoeker kan men uitsluitend door rondleidingen of door visuele middelen bereiken. Hier en daar gebeurt dit trouwens ook nu wel, zij het bij gebrek aan fondsen soms op primitieve wijze. Wij herinneren ons bijvoorbeeld een lokaal museum in Centraal-Indië, waar men kinderspeelgoed had toegepast om iets van de onbekende buitenwereld te vertolken: een Zeppelin, looden soldaten en padvindere, een blikken bootje, enz. en eigenlijk was dit nog heelemaal geen slecht idee, voor velen spreekt dit meer dan foto's. Etiketten helpen hier weinig of het geheel niet, ook niet voor hen die wel kunnen lezen, aangezien het aantal talen in Britsch-Indië zoo enorm groot is, dat er musea zijn, waar etiketten in acht dialecten noodig (en ook aanwezig) zijn! Het meerendeel der museumbeambten is tegen deze en andere moeilijkheden niet opgewassen, hetzij door „lethargy and ignorance” (p. 89), hetzij door gebrek aan tijd en geld, vaak omdat zij naast hun museumwerk ander, voor hen belangrijker werk hebben. De etiketteering laat dan ook te wenschen over, de opgezette dieren zijn een aanfluiting van de schepping, de conserveering

van oudheden, weefsels en dergelijke is soms treurig: „Unless there is a change in the near future, proof of India's greatness in terms of handicrafts will disappear before our eyes and the historian will have to go to Europe for evidence that centuries ago India could weave, carve, compose and create superb objects of art and industry” (p. 88). Nogmaals: dit alles geldt niet voor de musea in de groote steden en voor vele andere. Het rapport legt een hooge maatstaf aan en handelt — om deze te kunnen verhelpen — voornamelijk over de tekortkomingen. Daartusschen zijn woorden van waardeering over bekwame en enthousiaste conservatoren en hun werk wel te vinden, maar zij komen wellicht wat te weinig naar voren. In de vergelijking met toestanden elders, voornamelijk in Ned.-Indië, treft ons een zekere onbillijkheid. Gaarne zal men hier de hulde aan het Bataviaasche Museum¹⁾ aanvaarden (al is de verhouding van zijn financiën tot die van de groote musea in Britsch-Indië minder gunstig dan lijkt, doordat in het door M. en H. genoemde bedrag een zware post voor de bibliotheek is inbegrepen), maar overigens kunnen met alle waardeering voor de betrokken instituten toch waarlijk niet alle „local ethnographical and archaeological collections at Djodjocarta, Sourabaya (2), Trabwoelan, Madjokarta, Malang, Bandoeng and Bandaeong (geological) all of which have European curators” (spelling, enz. voor rekening der schrijvers) aan Britsch-Indië ten voorbeeld worden gehouden.

De voorstellen tot verbetering, waartoe de rapporteurs tenslotte komen, zijn uit het voorafgaande reeds te raden: voor alles meer geld, dan goed geschoold personeel, dat liefst ook in Europa of Amerika met museumproblemen in nauwe aanraking is gekomen, en — om de verdere wenschen en raadgevingen buiten beschouwing te laten — een grootere samenwerking, zooal niet concentratie²⁾. Daarvoor zou het noodig zijn een ervaren Inspecteur-Generaal der Musea te benoemen, met een Indischen assistent, die hem na eenige jaren zou kunnen opvolgen. Ook de Indische Staten

1) Het verslag en een uitvoeriger stuk in het Maart-nummer van het Museums Journal geven verscheidene goede afbeeldingen.

2) Men vergelijkte de voorstellen van Dr. Bosch bij de opening van het Museum van het Java Instituut (Djâwâ, XV, 1935, p. 219 vv.)

zouden van zijn advies gebruik moeten maken. Zelfs al zou een dergelijke centralisatie tezeer in strijd zijn met de hedendaagsche tendens in de Indische politiek en met de traditioneele eigenzinnigheid van locale instellingen om zich te kunnen doorzetten, toch zal dit verslag door zijn in het licht stellen en analyseeren van de vele bestaande misstanden slechts een gunstigen invloed kunnen hebben op de Britsch-Indische museumproblemen.

A. J. BERNET KEMPERS.

De hond in de geestenwereld der Indonesiërs

door

Dr. Alb. C. KRUYT.

In de 71ste jaargang van dit tijdschrift is een opstel van mij verschenen over „het hondenoffer in Midden-Celebes”. Toen ik de gegevens voor dit opstel bijeenbracht, was het mijn bedoeling niet alleen over Midden-Celebes te schrijven, maar ook de betekenis te schetsen, die de hond heeft in de geestelijke voorstellingen van de bewoners van andere eilanden van de Archipel. Bij dit onderzoek mocht ik veel hulp ondervinden van de heren E. Kühnle te Mengkatip en G. Th. C. Bakker te Katingan, beiden op Borneo, en van de zendelingen Fr. Eigenbrod te Balige op Sumatra en J. Wetstein te Inawatan op West-Nieuw-Guinea. Deze heren hebben door mij opgestelde vragenlijsten onder hun inheemse onderwijzers verspreid en mij de antwoorden erop toegezonden. De heer J. H. Neumann te Raja op de Karo-hoogvlakte zond mij enige waardevolle gegevens omtrent de Karo-bataks, en de oud-resident H. T. Damsté deelde mij mede wat hij over dit onderwerp van de Balinezen wist. Overigens heb ik mijn gegevens door eigen onderzoek op mijn reizen door Indië bijeengebracht en uit de literatuur verzameld.

De oogst van gegevens over dit onderwerp is schaars geweest. In de bestaande literatuur wordt weinig gevonden over de magisch-godsdienstige betekenis, die men aan de hond hecht. Ook de antwoorden der inheemse onderwijzers gaven weinig over dit punt. Hieruit trekke men echter niet het besluit, dat de hond geen bijzondere rol in de geestenwereld der Indonesiërs zou spelen of gespeeld hebben. Er zijn aanwijzingen, die doen vermoeden, dat de hond vroeger heel wat meer in het godsdienstig-magisch leven dezer mensen te betekenen had.

Op één omstandigheid heb ik in mijn mededelingen over de hond op Midden-Celebes gewezen, nl. dat in de tegenwoordige tijd meermalen een schaap of een geit als offerdier wordt gebruikt, waar vroeger een hond het leven moest laten. Van Soemba en Rote wordt gezegd, dat wanneer geen hond voor een bepaald doel beschikbaar is, men daarvoor in de plaats een schaap of een geit neemt. Deze dieren zijn op de meeste eilanden echter nog niet zo lang geleden ingevoerd. Wanneer het specifiek agressieve karakter van het hondenoffer niet meer gevoeld wordt, maar men zich toch bewust is, dat voor het gestelde doel geen hoen of varken (de aloude offerdieren) dienen kan, dan komt men er licht toe een ander, ingevoerd dier voor de hond in de plaats te stellen. Dit is vermoedelijk de reden, waarom schapen, maar vooral geiten in zo korte tijd een belangrijke rol zijn gaan vervullen in de overigens conservatieve eredienst der Indonesiërs.

Er zijn weinig zaken in Indonesië, die zó spoedig verdwijnen als het hondenoffer. Vermoedelijk moeten we als voornaamste oorzaak hiervoor aannemen het gevoel van schaamte, dat zich al spoedig van de mensen meester maakt, als van honden sprake is, zodat men botweg alle betrekking met deze dieren ontkent. Dit gevoel van schaamte wordt in de mensen gebracht door vreemdelingen, met wie ze in aanraking komen, en die hun afkeer van deze huisdieren onverholen laten blijken.

Een volk waar het hondenoffer nog in ere is, is dat der Toradjas; maar het heeft geruimen tijd geduurd, voordat ik van dit gebruik op de hoogte was. Aanvankelijk ontkende men, dat men honden voor iets anders zou gebruiken dan om ermee ter jacht te gaan. Op mijn vraag of men hondenvlees at, kreeg ik in de eerste jaren van mijn verblijf onder deze stammen steeds een ontkennend antwoord, zelfs bij volksdelen, die ik later heb leren kennen als grote liefhebbers van dit vlees. Zo zullen we uit de schaarse gegevens, die ik van andere eilanden bijeen heb kunnen krijgen, de indruk ontvangen, dat het hondenoffer in vele streken eertijds een groter plaats in de eredienst heeft ingenomen dan dit thans het geval is; en ook, dat er over dit gebruik nu nog veel meer bestaat dan bekend geworden is.

Uit de gepubliceerde gegevens van Midden-Celebes is duidelijk het karakter van het „hondenoffer” gebleken. We hebben gezien,

dat eigenlijk van een offer niet gesproken kan worden, in den zin waarin dit woord gewoonlijk wordt opgevat, nl. als een geschenk, een gave aan de goden, waarmee men deze machten eer bewijzen, verzoenen of gunstig stemmen wil.

Bij het doden van een hond met een godsdienstig-magische bedoeling zit een andere gedachte voor: de hond moet in schimmentoestand (dus nadat hij gedood is) den mens dezelfde diensten bewijzen als hij het hem gedurende zijn aards bestaan heeft gedaan; nl. hem beschermen tegen vijanden die hem belagen. In zijn schimmenbestaan bijt en blaft en jaagt de hond kwade invloeden weg (al of niet als geesten gedacht), die den mens naar zijn voorstelling kwaad kunnen doen.

Het agressieve karakter van de hond in zijn schimmenbestaan komt ook duidelijk aan de dag in de gegevens die ik van andere eilanden bijeengebracht heb. In dit opzicht leveren ze geen nieuw gezichtspunt op. Maar het blijft toch van belang eens na te gaan op welke wijze deze agressieve aard zich in de gebruiken bij de Indonesiërs uit, en op welke wijze men zich deze neiging van de hond te nutte maakt. We zullen daarbij enkele dingen tegenkomen, die ik niet bij de bewoners van Midden-Celebes heb gevonden en waaruit we wel iets kunnen leren.

Voordat ik overga tot het beschrijven van de gebruiken, die in verband staan met het ritueel doden van honden, moet ik eerst enkele opmerkingen laten voorafgaan over dingen, waaruit blijkt, dat met het agressieve karakter van de hond ook buiten het „hondenoffer” om rekening gehouden wordt. Daarom eerst een woord over het eten van hondenvlees.

Het eten van hondenvlees.

Van veel volken in de Archipel weten we, dat ze nog hondenvlees eten. Minahassers en Bataks hebben hun voorkeur voor hondenvlees nooit verborgen. Op de markten in Batakland kan men nog in z'n geheel geroosterde honden ten verkoop zien aanbieden. Vele Dajakstammen, die dichtbij de kust wonen, geven op de vraag, of zij hondenvlees eten, een ontkennend antwoord, maar ze voegen er aanstonds aan toe, dat de stammen, die in het binnenland wonen, het nog doen. Daarentegen vertellen Hose en Mc Dougall, dat de Kenja geen honden doden, want ze zijn

als onze kinderen, beweren ze. Misschien bestaan dezelfde gevoelsbezwaren tegen het doden van honden bij de Koeboes, van wie Van Dongen nergens het eten van hondenvlees vermeldt; maar hij spreekt wél van de grote gehechtheid dezer mensen aan hun honden (Hagen 2,102, bevestigt dit). Volgens Schröder (37) ontkennen de Niassers overal hondenvlees te eten; alleen de bewoners van het Soesoewa-dal zouden er geen bezwaar tegen hebben.

Toen ik op de Mentawai-eilanden reisde zei men mij overal, dat men geen hond mocht doden, laat staan het vlees ervan eten. Wil men zich van een hond ontdoen, omdat hij op de ene of andere wijze last veroorzaakt of gevaarlijk is, dan brengt men hem over naar een van de vele kleine onbewoonde eilanden, die langs de kust liggen, om ze daar te laten verhongeren (Kruyt 1,28). Op Samoa in de Zuidzee mochten honden niet gegeten worden, omdat zij aan de goden gewijd waren (Turner, 196).

Van al de kleine Soenda-eilanden is het bekend, dat hondenvlees gegeten wordt, voor zover de bevolking nog niet tot het Mohammedanisme is overgegaan of in nauwere aanraking met deze godsdienst gekomen is. Ten aanzien van Bali schreef de heer Damsté mij, dat hij zeker wist, dat hondenvlees gegeten wordt in Bangli, Gianjar, Kloengkoeng, Karangasem; maar vermoedelijk gebeurt het ook elders. Van nagenoeg alle Papoea-stammen weten we, dat ze hondenvlees eten, maar men stelt dit gerecht beneden het vlees van varkens.

De reden waarom men hondenvlees eet, is natuurlijk omdat men begeerte heeft naar vleesspijs, zonder dat hierbij sprake is van enige andere overweging. Dat evenwel bij het nuttigen van dit vlees de agressieve aard van de hond mede een rol speelt, blijkt o.m. uit de omstandigheid, dat van sommige volken vermeld wordt, dat vrouwen dit vlees niet eten; het is mogelijk, dat dit overal het geval is, maar men heeft er geen onderzoek naar gedaan. Bij de Toba-bataks vertelde men mij, dat deze spijs aan vrouwen verboden is, omdat zij er brutaal en opstandig tegen haar mannen door zouden worden. Om de vrouwen daarom af te schrikken van het eten van hondenvlees, zei men, dat ze er zweren op het hoofd door kregen, zodat zij zich het hoofdhaar zouden moeten laten afsnijden, wat voor de vrouw een grote

schande betekent. Voor de mannen echter werd het eten ervan aanbevolen: in de oude tijd kregen de voorvechters van het volk hondenvlees te eten, voordat ze tegen de vijand optrokken; men doodde hiervoor liefst nijldige, bijterige honden, opdat de krijgers als verwoede honden op den vijand zouden aanvallen.

Ditzelfde werd mij van de Rotenezen verteld: Voordat men naar den vijand vertrok, werd een hond geslacht, waarvan het vlees onder de tochtgenoten werd verdeeld; het werd alleen gegeten met de bedoeling om even dapper te worden als een hond gewoonlijk is (Kruyt 3,336).

Ook op Timor deed men zó. In Fatoe le'oe tekende ik op, dat het bloed van het gedode dier bovendien op de weg in het vijandelijk land werd gesprekend: als een vijand erop trapte, werd hij door de hond gepakt, en dan viel hij den strijders in handen. Ook rechtstreeks werd op dit eiland de hond als schim op den vijand afgestuurd. In Mollo werd de daarvoor bestemde hond de kant van het vijandelijk land op geworpen. Het dier moest den vijand bijten, in de war brengen, zodat hij den strijders gemakkelijk in handen viel. Haren van het dier deed men in de loop van zijn geweer, opdat de kogel steeds iemand zou „bijten” (Kruyt 7,462).

In de Timorbode no. 29 doet Kraye van Aalst een verhaal van een strijd tussen den vorst van Sonbai en diens zoon Amabi. Als de vader den zoon niet uit zijn schuilplaats kan lokken, gelast hij zijn volgelingen hun honden te doden, en de kadavers op de omwalling en in de raadhuisen van Amabi's woonplaats te leggen. Dit wordt 's nachts in stilte gedaan. Wanneer Amabi de hondenvlees ziet, wordt hij woedend over deze belediging, en hij trekt zijn vader te gemoet. De verklaring die tegenwoordig van het verhaal gegeven wordt, als zou Amabi beledigd zijn, en als zouden de hondenschimmen hem uit zijn schuilplaats hebben gelokt, zal moeten worden verstaan in de zin, dat deze dieren hem daaruit hebben verjaagd (Kruyt 7,462-463).

Van het dorp Peminang op Bali vertelt Damsté in de 27ste van zijn Balische splinters, dat de mensen daar geen betere medicijn kennen voor beri-beri en kortademigheid dan hondenvlees. Van West-Nieuw-Guinea vertellen mijn berichtgevers, dat alleen in tijden van ziekte hondenvlees gegeten wordt, „want men denkt,

dat de zieken erdoor genezen, en de gezonden niet ziek zullen worden". Het bloed van het dier wordt op het lichaam van den zieke gestreken; men noemt dit daar *roga keraane*.

Een mythisch getint verhaal in verband met het eten van hondenvlees vertelt zendeling Ch. Keysser van de Kai-papoeas op het voormalig Duits-Nieuw-Guinea. Een moeder voedde haar beide zoons op. Toen de jongens groot waren, stierf zij, maar haar geest kwam telkens bij haar kinderen terug om ze te helpen. Eens spraken de jongens af om hun moeder een poets te bakken, als zij hen weer kwam bezoeken. Zo deden ze. De moeder was hierover heel boos. „Sie ging und schlachtete einen Geisterhund und brachte ihn ihren beiden Söhnen. Der ältere tat nur so, alsob er davon ässe. Der jüngere aber ass, bis er alles Fleisch aufgegessen hatte". Dan roept de moeder de geesten om de jongens te komen doden. Beiden gaan op de vlucht, achtervolgd door de geesten. De oudste weet tenslotte te ontkomen, maar de jongste wordt gepakt, gedood en opgegeten, want de hond waarvan hij het vlees had genuttigd, deed niets dan blaffen in zijn buik, en door dit geblaf werd hij aan zijn achtervolgers verraden. De bedoeling is duidelijk: de geestenhond had den jongen gepakt, en leverde hem aan zijn meesters over (Neuhauss III, 197).

Meermalen horen en lezen we dat in sommige gevallen honden wel gedood maar niet gegeten worden. Een paar van die gevallen zijn boven van Timor vermeld; maar ook van de Dajaks en de Bataks zullen we beneden voorbeelden hiervan tegenkomen. Dat het vlees van de gedode hond niet gegeten wordt, gebeurt, wanneer het dier dienst moet doen om als schim een aanval op personen, geesten en krachten te doen. Het dier mag dan niet gegeten worden, opdat het lijf intact blijve, want dan zal ook de schim, die een afschaduwing is van het lichaam, intact en daardoor in staat zijn de aanvallen op de genoemde wezens te doen. Het kadaver wordt dus weggeworpen.

Zo heeft in Kambara op Soemba het volgende plaats, wanneer de gevolgen van bloedschande door middel van een hond worden verjaagd. De vrouw houdt een kleine hond in een doek gewikkeld vast. Zij en de schuldige man staan vóór den leider, die de marapoe of familiegod aanroept. Daarna geeft de leider de hond een slag, die hem doodt, en tegelijkertijd laat de vrouw de doek,

waarin het dier gewikkeld is, vallen. Het beestje wordt daarna in tweeën gehakt, de ene helft wordt naar het Oosten, de andere naar het Westen opgehangen. De doek is voor den bidder. Deze plechtigheid draagt de naam van „een hond gaat eten”, d.i. de hond eet, bijt weg, jaagt weg de gevolgen van het incest, die de vrouw op hem heeft geladen. Daarom mag het vlees niet gegeten, d.i. vernietigd worden (Kruyt 5,495).

Bij een echtscheiding op hetzelfde eiland, waarvan Wielenga vertelt, werd ook een hond doodgeslagen. Diens lever werd in een bakje met rijst gelegd, en den familiegod, marapoe, aangeboden. Maar het lijf van het gedode dier werd naar het huis gebracht, waar de aardgeest, marapoe tana, wordt vereerd. Dit werd den geest aangeboden met een aanroeping. Ook nu werd het vlees van de hond niet gegeten, maar het kadaver werd weggeworpen (Kruyt 5,511).

Ik zou nog meer voorbeelden van dit verschijnsel kunnen noemen, maar ze komen vanzelf tersprake in de loop dezer mededelingen.

Nu zijn er ook nog volken, die het blijkbaar voor de agressieve bedoeling van het hondenoffer voldoende vinden, om daarvoor alleen de kop van het dier te gebruiken, ja zelfs is soms alleen de onderkaak daartoe voldoende. Dit wordt o.m. van Oost-Soemba gemeld; waar het mindere belangen geldt, zoals de aanleg van een droge akker, werd de hond opgegeten en alleen de onderkaak bij de akkersteen opgehangen om invloeden te weren, die het gewas schade zouden doen. Beneden zullen we zien, dat de kop van het hondenoffer voor de Batakse pangoeloebalang nog een bizondere rol speelt. Het is zeer wel mogelijk, dat in een aantal gevallen van hondenoffer het dier in vroeger tijd niet gegeten werd, maar dat men hiertoe langzamerhand is overgegaan, door begeerte gedreven ¹⁾.

¹⁾ Op Soemba vertelde men mij, dat in de Oosterdistrikten het vlees van de kop van de hond nimmer gegeten wordt, ook niet van andere dieren, die met een ritueel doeleinde zijn gedood. In 't Westen van hetzelfde eiland echter laat men niets van de hond over. Van Kota Waringin op Borneo werd mij verteld, dat als daar een aanzienlijk persoon gestorven is, drie honden worden geslacht; deze mogen niet worden gevild; de haren op de huid worden boven het vuur gezengd. Kop, hart en lever, dus de delen van het dier, die gewoonlijk niet worden gegeten als het een hondenoffer geldt, worden door de aanzienlijke gasten genuttigd; het overige vlees wordt den kleinen man voorgezet.

Ik moet ook de opmerking maken, dat soms uit de wijze waarop de hond, die als offer moet dienen, gedood wordt, blijkt, hoezeer men wenst gebruik te maken van zijn agressieve aard. Vaak toch geeft men het dier goed te eten, en terwijl het gulzig het voedsel naar binnen slokt, maakt men met een slag van een stok een einde aan zijn leven (o.a. Kruyt 5,574; 7,391).

Geheel in overeenstemming met aard en bedoeling van het hondenoffer is ook, wanneer we horen, dat uit de lever of het hart of de ingewanden niet de toekomst wordt voorspeld. Met de inwendige organen van hoenders en varkens wordt dit wél gedaan. De bedoeling bij het doden van deze dieren is om met hun leven (bloed) dat der mensen te versterken, of om den goden een offer te brengen ter verzoening of om hun gunst af te smeken. Het ligt dus voor de hand, dat men wenst te weten of het gedode dier de nodige kracht bezit om de heilzame werking, die van hem verwacht wordt, te verrichten: of het offer door de goden is aangenomen. Dit nu meent men uit de organen te kunnen opmaken. Deze divinatie is voor het hondenoffer niet nodig. Dit dier toch wordt er op uitgezonden om geesten, die de mens niet, maar de hond wél ziet, te verjagen. Het enige is, dat men zou wensen te weten, of de hond zijn plicht zal doen. Dit wordt dan niet opgemaakt uit de inwendige organen, maar uit andere omstandigheden, die beneden zullen blijken.

Op pasgenoemde regel, dat met de inwendige organen van de hond niet wordt gewicheld, komen uitzonderingen voor. Zo werd mij onder de Toba-bataks verzekerd, dat hier nimmer hart en lever werden onderzocht om daaruit iets omtrent de toekomst op te maken; maar van de Karo-bataks zegt Neumann, dat dit daar wel gebeurde. Terwijl in de landschappen van Oost-Soemba nooit met de lever van honden gewicheld wordt en van diens vlees nimmer den geesten, marapoe, wordt voorgezet, gebeuren beide dingen in West-Soemba wél. Ik vermoed, dat deze verschuiving van de adat op rekening gesteld moet worden van de omstandigheid, dat bij sommige volken de bijzondere betekenis van het hondenoffer verloren gegaan, althans verzwakt is, zodat men het op één lijn is gaan stellen met offers van hoenders en varkens, een omstandigheid, waarop ik in de aanvang van dit opstel al gewezen heb.

De vrees voor de eigenschappen van de
levende hond.

Wanneer we van enkele volken vernemen, dat zij geen honden doden, zijn wij genegen dit toe te schrijven aan tedere gevoelens, die de mensen aan deze dieren verbinden, zoals van de Koeboe en de Kenja ook duidelijk vermeld staat. Maar we bezitten enkele gegevens, waaruit blijkt, dat de vrees, die men voor de verborgen vermogens van honden heeft, hen van het doden van deze dieren afhoudt. Zo vertelde een jong Kenja hoofd aan Hose, dat iemand die een hond doodde, krankzinnig zou worden. Als een hond in huis doodgaat, durft men het kadaver niet aanraken, maar het wordt met lange stokken naar de rivier gestoten om het door de stroom te laten meevoeren. De plek waar een hond is doodgegaan, wordt gedurende enkele dagen met een hekje omringd, om te voorkomen, dat kinderen er overheen zullen lopen (Hose and McDougall 1, II, 71).

De Mentawaiers, die geen honden zullen doden, hebben weinig zorg voor deze dieren. Maar als iemand eens een hond heeft doodgeslagen, dan moet een *poenen*, een taboeperiode gehouden worden, om te voorkomen, dat de hond zich zal wreken: de levensgeest, *ketsat*, van de gedode hond zou de leden van het gezin (vooral de kinderen) bijten, die daardoor ziek worden. Het achterlaten van een hond op een onbewoond eilandje, als men hem kwijt wil wezen, schijnt men te willen doen voorkomen als een onwillekeurige daad, een vergissing, waarvoor het verbannen dier geen wraak kan nemen. En toch doet het dit wel, want wanneer na zo'n geval de honden in het dorp mager worden, zegt men, dat dit uit wraak door de verstotene bewerkt wordt.

Er bestaat een algemeen voorkomende neiging bij natuervolken om aan dieren eigenschappen toe te schrijven, die de mens niet bezit. Deze neiging heeft ongetwijfeld meegewerkt tot het doen ontstaan van de bekende dierenverhalen. Opmerkelijk is, dat de hond in deze dierenverhalen in de Archipel zo'n geringe rol speelt. Het kan wel wezen, dat de oorzaak hiervan gezocht moet worden in de omstandigheid, dat het leven van de hond te nauw verbonden wordt gedacht aan dat van de mensen, zodat men hem op gelijke lijn met zichzelf stelt. Maar in geestelijke aanleg wordt hij toch geacht boven den mens te staan: hij ziet geesten, die

voor den mens onzichtbaar zijn. De hond is dus ook in staat om de geesten die hij ziet weg te jagen. Dit doet hij door een gehuil aan te heffen. Dan durft de geest niet te naderen om de levenskracht van den mens te nemen. Wanneer het gehuil slechts kort duurt, neemt men aan, dat de onzichtbare belager, bevreesd voor het dier, is afgetrokken. Maar als het gehuil lang aanhoudt, of als het zich enkele malen herhaalt, dan maakt men daaruit op, dat de geest zich niet laat afschrikken, en dat het hem tenslotte toch zal gelukken de levenskracht van den mens te grijpen, tengevolge waarvan die persoon zal sterven. Dit geloof, dat over de hele Archipel en ver erbuiten bestaat, is langzamerhand tot een voorteken geworden, dat de dood van een persoon voorspelt of veroorzaakt, terwijl de grond van dit geloof niet meer gekend wordt. Soms moet het gehuil van een hond de dood van bijzondere personen, aanzienlijken en priesters, voorspellen.

Wanneer men de voorstelling heeft, dat honden geesten zien, en dit niet alleen door hun blaffen of janken te kennen geven, maar het spook er ook mee verdrijven, dan ligt het voor de hand, dat de mensen dit middel ook aanwenden om verschijnselen, waarvan slechte gevolgen voor hen worden verwacht, te verjagen. Zo komt het op Soemba voor, dat wanneer degeen, die een hond moet offeren, het dier wil sparen, hij het een ferme tik op de kop geeft, zodat het schreeuwt, en dan zegt: „Hij is dood”. Daarna neemt hij het dier ongedeerd mee naar huis (Kruyt 5,495). In het binnenland van Mindanao (Philippijnen) gelooft men, dat de aarde op een paal rust. Nu en dan komt een slang aan de paal rukken om hem om te trekken. Hierdoor ontstaat aardbeving. Dan slaan de mensen hun honden, zodat ze een hevig gehuil aanheffen. De stam der Bagabos houdt hiermee zolang aan tot de aardbeving voorbij is. Deze mensen denken, dat de slang bang is voor de honden, en dat ze daarom de paal zal loslaten (Schadenberg, 47).

Hetzelfde doet men in het landschap Napoe in Midden-Celebes. „Als degeen die de aarde schudt, dat gejang hoort, zegt de To Napoe, dan zegt hij: Laat ik maar ophouden met schudden, want er leven nog mensen op de aarde”. Hier vinden we al een andere interpretatie van het gejang. Is er geen hond in de buurt, dan knijpt men een kat, opdat ze schreeuwe. Beneden zullen we meer voorbeelden tegenkomen, waaruit blijkt, dat de kat dezelfde

functie uitoefent als de hond: zij bewaakt het huis, en ze is op haar manier even agressief als de hond.

Bij de Toradjas vinden we nog veel voorbeelden van hetzelfde gebruik van de hond. Zo vertelt men in het landschap Bada', dat nu en dan een gonzend geluid in de lucht wordt waargenomen, dat niet afkomstig is van bijen of andere insecten; men zegt dat dit het blaffen is van honden, die aan geesten toebehoren. Zo iets is gevaarlijk, want deze geestenhonden vervolgen den mens en bijten hem (maken hem ziek of dood). Daarom slaat men zijn honden als men het bedoelde geluid verneemt, want, zegt men, als de geestenhonden dat gejank horen, durven ze ons niet te naderen. Als in Besoa een zekere vogel zijn kreet *keke!* laat horen, brengt dit de dood over een mens (*keke* betekent „graven”; dit wijst op het delven van een graf). Men moet dan dadelijk een hond slaan, dat hij gaat janken, want door dit janken worden de gevolgen van die kreet verjaagd, tenietgedaan.

Onder de vele middelen, die op Midden-Celebes worden aangewend om een storm tot bedaren te brengen, behoort ook dat men een hond slaat tot hij jankt. In dit geval treedt nog duidelijk aan het licht, dat het janken dezelfde dienst doet als het doden van een hond, want velen snijden het dier een oor af, als een surrogaat-hondenoffer; eerst bij zeer hevige natuurverschijnselen moet een hond het leven laten, omdat datgene (of degene) dat de storm (of de aardbeving) veroorzaakt, te verjagen.

Nagenoeg aan alle natuurverschijnselen van bizondere aard wordt door de Indonesiërs de gedachte verbonden aan dreigend onheil. Zo het verschijnen van een regenboog, het avondrood dat de hemel bloedrood kleurt, regen gepaard met zonneshijn, enz. Om de nadelige gevolgen van die verschijnselen op de mensen te verdrijven wordt in verschillende streken van Indië een hond geknepen of geslagen, opdat het gevreesde kwaad door zijn gejank worde verdreven ¹⁾.

¹⁾ Van de vele berichten over het huilen van honden buiten Indonesië haal ik hier slechts het volgende aan: Na afloop van de menstruatie van een Kappilyan meisje van Madoera of Tinnevelly in Voor-Indië, wordt aan een hond voedsel voorgezet, en terwijl het dier ervan geniet, wordt het geslagen, zodat het hevig gaat janken. Hoe luider het dit doet, hoe beter, want des te groter zal het aantal nakomelingen zijn, dat dit

Het geblaf van de hond drijft niet alleen kwade geesten en invloeden op de vlucht, maar het verjaagt ook goede machten. Dit vinden we o.m. vermeld in verband met het verstoren van paradijstoestanden. Wanneer in de oertijd manden haar vracht al schuifelend over de weg vervoeren, en kapmessen en bijlen door onzichtbare handen worden gezwaaid, wordt hieraan een einde gemaakt door het geblaf van een hond; deze verjaagt daarmee de krachten, die de manden en werktuigen bewogen. De trap, die in de aanvang der mensheid de aarde met de hemel verbond, stortte ineen, toen een hond die aanblafte en daardoor de kracht verdreef, die de trap staande hield. Wanneer de pokken in een dorp op Midden-Celebes heersen, of tijdens de behandeling van een zieke door een sjamaan, moet gezorgd worden dat geen hond blaft (de dieren worden dan zolang naar de akkers gebracht). Het blaffen toch zou de genezing der zieken vertragen. Het meest voor de hand ligt de voorstelling dat de hond door zijn geblaf de goede machten verdrijft, die in zulke gevallen de priesters-geneesheren komen helpen.

Een hond springt over een lijk.

In nauw verband met de agressieve aard van de hond staat ook de vrees, die door alle volken van de Indische Archipel wordt gekoesterd voor de mogelijkheid, dat een hond over een op de vloer van het huis liggend lijk zal springen. Dit kan in vele streken licht gebeuren, omdat de honden er de woning vrij in en uit gaan. Wanneer dit geloof in de literatuur vermeld wordt, vinden wij er meestal niet bij verteld, wat men meent dat er zou gebeuren, als een hond zó deed. Alleen daar waar ik zelf een onderzoek instelde, ben ik te weten gekomen, waarom het funest is, als een hond over een lijk springt (hetzelfde geldt ook voor een kat). Als dit op Rote gebeurt, zou het lijk zich plotseling oprichten, en iemand of iets beetpakken; en wat de dode heeft gegrepen, kan niet meer uit zijn handen worden losgemaakt; hij neemt dit mee naar het schimmenrijk. Is het dus de levensgeest van een

meisje zal voortbrengen; als de hond niet wil huilen, zal ze geen kinderen krijgen (Sir J. G. Frazer, *The golden Bough*, VII Balder the Beautiful I, 69). Door het zwijgen van de hond zijn de invloeden, die storend op de latere bevruchting inwerken, niet verjaagd.

mens, die hij heeft gegrepen, dan is die persoon gedoemd te sterven. Het dier dat zo gedaan heeft, moet dadelijk worden gedood (Kruyt 3,294). Bij sommige stammen der Toradjas wordt de schuldige hond op de lijkstap gelegd, en daar zijn kop afgeslagen.

Wat van Rote gezegd is, geldt ook voor Timor (Kruyt 7,465). Ook onder de Dajak-stammen van Z. O. Borneo heerst hetzelfde geloof. Onder de Dajaks aan de Boven-Kapoeas vertelt men, dat een boze geest (setan) in den dode vaart, als een hond over hem heen springt. Het lijk gaat dan opzitten, de tong komt hem uit de mond, z'n ogen worden zo groot als manggisvruchten, en uit zijn mond groeien slagstanden op. De dode achtervolgt de bewoners van het huis; wien hij pakt, bijt hij, en die persoon moet sterven. Dit alles is niet zichtbaar voor de aanwezigen; het speelt zich onzichtbaar af. Eenzelfde bericht heb ik van de Katingan: het lijk zal bijten en wurgen wat het krijgt.

Uitvoeriger inlichting heb ik van Mengkatip: wanneer een hond over een lijk springt, zullen alle leden van de familie sterven; men noemt dit *mate badoeroeh*. Het dier wordt bij de begrafenis gedood in het graf, en de lijkstap komt op het kadaver te staan. Voordat de hond met een speer of een zwaard gedood wordt, wordt hij op de volgende wijze toegesproken: „Gij hond, hebt een groot kwaad gedaan met over het lijk te springen, omdat je daad *pali* (strijdig tegen de adat) en *dahiang* (onheilsbrengend) over zijn kinderen en kindskinderen brengt. Daarom wordt gij gedood, opdat de door u veroorzaakte *pali* en *dahiang* je volge”. Dit laatste hebben we zó te verstaan: opdat gijzelf als schim de bedoelde kwade gevolgen zult wegbrengen, weggagen. Deze verklaring van mijn zegsman in Mengkatip zouden ook andere volken in Indië hebben gegeven.

De Toba-batak zegt, dat als een hond over een lijk springt, het dier daartoe is aangezet door de toverkracht van een vijand, met de bedoeling om de nakomelingen van de overledene te gronde te richten. Daarom moet de schuldige hond gedood worden als een „offer” aan de toverkracht (*sang pangoeloebalang*) van het dorp van de overledene. De kop van het dier wordt in een der hoeken van de dorpsomwalling begraven, waarbij men zegt: „O, grootvader Sang Pangoeloebalang, onze vijand heeft het op onze ondergang toegelegd. Daarom roepen wij tot u om dit

gevaar te achterhalen (niet te laten geschieden). Waak over ons dorp en al zijn inwoners; wees gij onze *pagar sipatoelpak* (beschermmiddel) om alle machinaties van mensen en geesten tegen ons te verijdelen". De gevolgen van het kwaad, dat de vijand over de mensen heeft willen brengen, worden hem dus, evenals wij dit bij de Dajaks zagen gebeuren, door de hond zelf thuisgebracht; maar niet rechtstreeks, zoals bij de genoemde volken op Borneo, maar via de machtige beschermgeest van het dorp, de *pangoeloe-balang*.

Welke is nu de geestelijke substantie, die de hond door zijn sprong heeft verschrikt en weggejaagd? Op een desbetreffende vraag heb ik nooit een antwoord gekregen, en dit zal wel het gevolg zijn van de omstandigheid, dat men er geen heldere voorstelling van heeft. Wij kunnen deze voorstelling het best benaderen, als we eerst trachten te weten te komen, wat men ervan denkt als een hond over een levend mens, die ligt, springt. Wij worden daaromtrent het best ingelicht met betrekking tot de Bataks. De heer J. H. Neumann schrijft mij over de Karo-bataks: „Wanneer een hond over een slapend mens springt of stapt, heeft dit onaangename gevolgen voor hem. Men zegt dan: *mboero alamatna* „zijn alamat verhuist". Nu is *alamat* een Arabisch, dus overgenomen woord, dat „grootheid, grootsheid" beteekent. Wat er mee aangeduid wordt is zeker Bataks. De *alamat* van een mens zetelt in zijn oog. Vroeger, toen men nog ten oorlog ging, werd eerst door een goeroe de *alamat* van de ten strijde trekkenden onderzocht door diep in hun ogen te kijken. Als de goeroe van een der onderzochten beweerde, dat zijn *alamat* niet goed was, trok de man niet uit. Een man, over wiens lichaam een hond gesprongen was, zou bij het spel altijd verliezen, of ging hij ten oorlog, dan zou hij het onderspit delven, op handelsreis zijnde zou hij geen voordeel behalen. Het is duidelijk dat men denkt, dat de hond door zijn daad het geluk en de voorspoed van die persoon heeft verjaagd".

Wanneer iemand gestorven is, is men overal in de Indische Archipel bezorgd, of de overledene het geluk en de voorspoed, die hem gediend hebben, mee zal nemen naar de dodenstad. Doet hij dit, dan neemt hij de zegen mee, die aan zijn kinderen en kleinkinderen ten deel moest vallen, zodat dezen geen geluk meer

zullen hebben, ja ook in hun gezondheid en levensduur ernstig benadeeld zullen worden. Het meest toegepaste middel om de zegen van de overledene vast te houden is wat van zijn (haar) haar of nagels te bewaren. Voor die zegen des levens heeft de Indonesiër geen naam, en dan komen zij er gemakkelijk toe een woord uit een andere taal te nemen, dat het begrip dekt.

Mijn Tobase zegslieden gaven een andere verklaring, die vermoedelijk toch hetzelfde bedoelt. Ze zeggen, dat ook in het geval van een slapende een hond niet uit zichzelf over hem heen springt: ook hier doet hij het op geheime last van een vijand. De hond maakt gebruik van een ogenblik, dat de levensgeest (*tondi*) van die persoon afwezig is in de slaap, hij zichzelf niet bewust is, en zich dus niet kan verweren. De hond geeft door zijn daad te kennen dat het kwaad, dat de slapende bedreigt, heel nabij is. Een tovenaer, *datoe*, wordt dan geroepen, die een talisman, *pagar*, voor hem maakt, waardoor het geluk en de voorspoed des levens weer aan zijn persoon worden vastgemaakt.

Van de Oost-Soembanezen tekende ik het volgende op. Wanneer een hond over een lijk springt, wordt dit aangemerkt als een bewijs, dat de dode tijdens zijn leven bloedschande heeft gepleegd, die niet aan de dag is gekomen. Met de hond bemoeit men zich verder niet, maar men haast zich om het lijk te ontzondigen, die smet die op de dode kleeft, van hem af te doen, opdat de ziel, wanneer zij in de *parai marapoe* of het dodenland aankomt, niet door de hond, die de poort van de stad bewaakt, teruggedreven worde (Kruyt 5,574). Het verband is duidelijk: onder de voorbeelden, die beneden zullen worden meegedeeld, zullen we er ook aantreffen, waarbij de kwade gevolgen van bedreven bloedschande door het doden van een hond worden weggedreven. De hond ziet het onverzoende kwaad, dat de overledene heeft begaan, en springt het achterna; maar dit is niet voldoende, de schuldige moet verder ontzondigd worden, wil zijn ziel „rein” zijn.

De hond als bewaker van het zielenland.

Met het geval van Soemba zijn we in het schimmenland gekomen. Ook hier vinden we de hond in dezelfde functie als die welke hij op aarde bekleedt: hij is de bewaker van het dodenland, waar hij wegjaagt allen en alles wat niet in de animistische hemel

thuishoort. Het leven in het schimmenland is een voortzetting van het leven van de stam op aarde. Hier op aarde blijft veel kwaad aan de mensen kleven, omdat het onbekend is gebleven; men heeft het niet door een schimmenhond kunnen laten wegbrengen. Maar aan den Cerberus van de dodenstad ontgaat niets: de ziel van een niet ontsmet persoon vertegenwoordigt een kwaad, dat niet in het dodenrijk mag worden toegelaten.

De uitvoerigste berichten omtrent de hond als hemelwachter hebben we van Soemba. In het Westen van dit eiland kent men de hemelhond niet, maar in de oostelijke distrikten treffen we hem overal aan, en dan gewoonlijk als in bovenstaand bericht in verband met „vergelding”, wreken van op aarde onverzoend gebleven kwaad (in magische zin). In Kambera wordt in een verhaal aan een bezoeker van de dodenstad door zijn geleiders geraden: „Als wij straks bij de deur komen, treedt dan goed in onze sporen, want er zijn veel kwaadaardige honden”. Omtrent de honden in het hiernamaals lezen we in een ander verhaal. Er is een hond, die zo groot is als een palmboom, en die *Kaboata* heet (zo worden ook de pythons genoemd). In Napoe vertelt men, dat een hond de toegang tot de dodenstad bewaakt. Deze draagt de naam van *Djalikoe Tawongoe, lembar amba lata* (*tawongoe* = wesp; *lembar* = over de drempel heenstappen). — In Anakala vernam ik, dat aan de poort der dodenstad een grote hond zit, wiens naam overeenkomst heeft met die welke hem in Napoe gegeven wordt: *Kombakoe lebadi lebar tawongoe*. Dit zou de naam zijn van het mannetje, want er is ook een wijfje, dat *Kobokoe marapoe* heet (*kobokoe* is de bladschede van de pinang). Volgens anderen weer heten die twee honden: *Galakoe* en *Leheri*. Wanneer nu de overledene, wiens ziel te Sasar aankomt, tijdens zijn leven ongeoorloofde huwelijksgemeenschap heeft uitgeoefend (bloedschande heeft bedreven) of gestolen heeft, bijt die hond zijn ziel, duwt haar op zij, en jaagt haar van *Parai marapoe* weg naar het „veld”; dit in tegenstelling met het bos, waar de dodenstad zich bevindt. Op het „veld” moet die ziel op die van een andere dode wachten, om dan samen met deze het zielenland binnen te gaan. Bedoeld zal wel zijn, dat de ziel moet wachten tot degeen met wie zij bloedschande heeft gepleegd, of degeen, van wie ze het eigendom heeft ontvreemd, overleden is,

Hondjes van hout, biang-biang, die door de Toba-bataks worden gebruikt om den vijand te verderven, te bijten. Deze twee exemplaren zijn in 't bezit van de Zendingsstudieraad te Zeist; het grootste is 25, het kleinste 17 cm lang. (zie blz. 566).

Gedeelte van een Batakse toverstaf, waarop twee hondenfiguren zijn uitgesneden. De achterzijde van de staf is op dezelfde wijze versierd. Deze staf, waarvan niet bekend is uit welk deel van de Bataklanden hij afkomstig is, bevindt zich in het Museum voor Volkenkunde te Leiden. Hij is beschreven in deel VIII (Borneo) van de Catalogus van 's Rijks Ethnografisch Museum, blz. 137, onder no. 440/1. Een reproductie van deze staf komt voor in Int. Archiv f. Ethnographie XX, taf. XIII, maar deze is zó klein, dat de hondenfiguren er moeilijk op zijn te herkennen. (zie blz. 565)

om dan te zamen met hem of haar hun zaak te doen beslechten door den hemelsen rechter (Kruyt 5, 553-554).

Ook op Timor gelooft men aan een hond, die als hemelwachter optreedt. Hij heet *Asoe neno* „Zonnehond”. Hij bewaakt de hemelpoort, en hij zorgt dat geen ziel naar binnen gaat, voordat de poortwachter haar onderzocht heeft (Kruyt 7,416).

Bij de Toradjas op Midden-Celebes is het geloof in de hemelhond niet zo algemeen als men zou verwachten in verband met de ruime toepassing, die het „hondenoffer” onder dit volk heeft. Er zijn er onder de To Rampi', die geloven, dat een hond de poort van de schimmenstad bewaakt. Wanneer een ziel aankomt van een mens, voor wien het om de ene of andere reden nog geen tijd is om te sterven, dan blaft het dier haar terug: de ziel keert naar haar lichaam terug en de dode herleeft. Houdt Cerberus zich stil, dan komt de ziel in het schimmenland en blijft er voorgoed. Ook de To Napoe spreken van een hond, die samen met een kat de toegang tot den hades bewaken.

Vooraf in dit opzicht zijn de gegevens schaars; maar wanneer zelfs van de Jakoens op Malaka gemeld wordt, dat zij geloven, dat een hond de brug naar het Paradijs bewaakt (Skeat and Blagden, II, 190) dan mogen we met reden aannemen, dat meer volken van de Archipel deze voorstelling hebben dan we op 't oogenblik weten.

Geesten houden er honden op na.

Veel meer berichten hebben we omtrent de voorstelling, als zouden geesten er honden op na houden. Een paar voorbeelden (bij de Kai-papoeas op Nieuw Guinea, en de Bada'-toradjas op Celebes) zijn we al tegengekomen. Het was te verwachten, dat deze volken, voor welke de hond van zo grote betekenis is in het dagelijks leven, zich niet anders kunnen voorstellen, dan dat geesten en dodenzielen er honden op na houden, waarmee ze op jacht gaan. Sommige van mijn ingewonnen berichten zien er nogal onschuldig uit, zoals dat van de Papoeas van de Jakatirivier (aan het eind van de Bantoeni-golf): zij vertellen, dat er een geest in de hemel woont, die de naam draagt van Monanam. Deze geest zou er veel honden op na houden, bruine, witte en zwarte. De geest zou met zijn honden nu en dan op aarde komen

om op varkens te jagen, maar mensen zouden ze geen kwaad doen. Ik kreeg zelfs de namen van enkele dezer dieren: Aigawe, Adjooe, Iwai.

Ook de Timorezen (in Poet-ain) vertellen, dat Oesif neno, de Hemelheer, er twee grote honden op na houdt, die Lek en Mauk heten. Wat deze honden doen, wist men niet te zeggen, maar de honden, die op aarde leven, zouden afstammelingen zijn van deze twee hemeldieren (Kruyt 7,461).

Ook een enkele van mijn Dajakse berichtgevers spreekt van honden van geesten, die de mensen geen kwaad doen. Een van de geesten aan de Katingan (Mendawei) houdt er zo'n tamme hond op na: Manjamei heet dit dier, en als de maan vol is, kan men hem daarin zien staan.

Maar behalve deze berichten spreken de andere mededelingen alle van de agressieve aard van deze geestenhonden, die mensen bijten, waardoor ze ziek worden. Over de volken van Midden-Celebes weten wij reeds een en ander uit het in de aanvang van dit opstel genoemde artikel.

Het uitvoerigst zijn we omtrent geestenhonden ingelicht bij de Karo-bataks. Deze mededelingen zijn alle afkomstig van den heer J. H. Neumann. De Karo-bataks geloven in een geest, die het midden houdt tussen een *begoe* (ziel van een mens) en een *hantoe* (geest). Dit wezen draagt de naam van *begoe gandjang*. Hij bezit drie honden, die een verschillend geluid maken als ze blaffen. Dit geluid doet denken aan het gesjirp van *soewe-soewe*, een insekt, dat door Joustra „krekel” wordt genoemd, en dat Neumann de naam geeft van „cicade”. Er zijn kleine groene, en grote groene en bruine; de laatste zijn soms een vinger lang; de van voren vierkante kop heeft in elke hoek een groot oog. Ze maken een oorverdovend geluid. De namen der honden zijn *Kapas poetih* „wit katoen”, *Darih mangoelele* „darih-vervolger”, en *Hitam koembang* „zwarte kever (tor)”. *Darih* brengt Neumann in verband met *dareh* „bloed” als kleur; *Darih mangoelele* zou dus ook kunnen beduiden „rondom (geheelenaal) rood”. Als de tovenaar (*goeroe*) het geluid van die honden verneemt, zegt hij een toverspreuk op, en dan keren ze naar hun meester terug, zonder kwaad te doen.

Over het ontstaan van de geest *Begoe gandjang* bestaat een verhaal, dat door Neumann is opgetekend. Het luidt als volgt.

„Er was eens een man, wiens vrouw zwanger was. Hij woonde in Si Maloengoen, in het dorp Negeri Djolo. Hij was een geweldig jager, die altijd wat thuis bracht. Op zekeren dag had zijn vrouw trek in hertenvleesch. Daarom ging hij op jacht met mes en lans. Drie honden had hij bij zich, si Poetih, si Hitam en si Darih. Maar hoewel hij veel wild zag, ving hij toch niets.

„Hij wilde niet naar huis gaan, om niet van grootsprekerij beschuldigd te worden. Maanden lang zwierf hij in het bosch, en kwam eindelijk aan een steenen huis, waar Hantoe deleng „berggeest” woonde. Vriendelijk werd hij er ontvangen, en hij trouwde er weldra met een dochter van den hantoe.

„Zijn vorige vrouw bleef op hem wachten, en baarde intusschen een zoon. Zij wist dat haar man nog leefde, want steeds kwamen de honden naar het dorp loopen.

„Toen de zoon ongeveer 15 jaar oud was, wilde hij zijn vader gaan zoeken. Want de pangoeloe van het dorp had zijn moeder alles afgenomen. Om de weg tot zijn vader te vinden, strooide hij djaba (een soort gierst) en lenga-zaad (sesamzaad) op den rug van de honden; onder het loopen viel het zaad eraf en groeide op. Zodoende vond hij de weg naar zijn vader.

„De vader was blij zijn zoon te zien. De zoon klaagde hem zijn nood. Daarop beloofde de vader hulp. Hij leerde den jongen den tooverspreuk *djerango* (kalmuswortel). Verder gaf hij hem den naam van si Banoea Radja, en hij vertelde hem, dat hijzelf voortaan heette: si Doeri Datang. Om zich te vrijwaren tegen de aanvallen van zijn vader en diens honden moest hij *djerango*-wortel nemen en zeggen: Ho koenoh Negeri Djolo, genaamd Roengsang, genaamd Roengsing, hier komt zijn kind si Banoea Radja, ga weg, zijn vader si Doeri Datang hinoen, ga weg, zijn hond si Darih mangoelele, ga weg, zijn hond si Hitam Koembang, ga weg, zijn hond si Kapas poetih, ga weg, ga weg (zevenmaal). — Allen die deze „besproken” *djerango*-wortel bezitten, hebben niets te duchten van de geestenhonden.

„De zoon keerde terug, en deed als zijn vader had gezegd. Daarna kwam zijn vader en doodde den pangoeloe en zijn familie, en Banoea Radja werd hoofd.

„Het teeken, dat zijn vader met zijn honden in de nabijheid is, is het geluid dat de cicaden maken; want de honden vertoonen

zich in de gedaante van cicaden (*soewe-soewe* en *hara-hara*). Nu nog gelooft men, dat de Begoe gandjang, d. i. de vader van Banoea Radja, in de nabijheid is, als men een bepaald geluid hoort, dat de *soewe-soewe* maken. Men spreekt dan de *tabas djerango* „kalmus-tooverspreuk” uit, waarna de insekten zullen wegvliegen, dwz. de honden keeren naar hun baas, de Begoe gandjang (si Doeri Datang) terug”.

Ook de Toba-bataks nemen aan, dat de geesten honden er op nahouden. Hier zegt men, dat Batara goeroe, de Hemelheer, er een grote hond op nahoudt, die de naam draagt van si Djarame. Het dier heeft bijzonder lange haren. Als een menskind zondigt tegen een van de geboden en voorschriften, dan stuurt Batara goeroe zijn hond om den zondaar te bijten. Als iemand droomt, dat hij vervolgd en gebeten is door deze hond, is dit een teken, dat de pokken in aantocht zijn. Men moet zich dan haasten om Batara goeroe een offer te brengen, bestaande uit een haan of een witte bok; men vraagt den Hemelheer de schuldigen te vergeven, en de pokken terug te houden.

Bij de Dajaks is het geloof aan geestenhonden, die de mensen ziek maken door ze te bijten, algemeen verspreid. Aan de Boven-Kapoeas draagt het dier de naam van Bahoetai. Wanneer men met pijn in de keel sterft, meent men door Bahoetai gebeten te zijn, omdat honden mekaar bij het vechten naar de keel vliegen. Harde land spelt de naam van de hond Bahoetai „ein fabelhafter, schwarzer Hund; er ergreift (natürlich ohne gesehn zu werden) Menschen an welche dann krank werden, an heftigen Stichen und Krämpfen schnell sterben; auf der Leiche erscheinen dann schwarze Fleckken. Die Krankheit beginnt mit Fieber, der Körper wird steif und lahm, der Kranke phantasiert stark, die Brust rochelt”.

Aan de Mengkatip is het de geest Tatoe Gerasi, die met zijn hond, Bohoetai, op mensen jaagt. Men ziet het dier alleen in de droom; men beweert dat hij zwart is; anderen zeggen bruin. Wanneer de hemel bij het ondergaan van de zón rood gekleurd is en een zachte regen valt, zegt men: Tatoe Gerasi is bezig op mensen te jagen. Wanneer er kinderen buiten aan het spelen zijn, worden ze dadelijk binnen geroepen, en volwassenen gaan niet uit als het niet hoog nodig is. In huis moet men zich stil

houden; de vensters worden gesloten en een stuk brandend hout wordt vóór de woning gelegd om den jager en zijn hond af te schrikken.

Het lichaam van iemand die door Bohoetai gebeten is, verstijft; hij kan handen en voeten niet bewegen; soms kan hij ook niet meer spreken; men noemt deze toestand *nangkarap bohoetai* „door Bohoetai gegrepen”, of *nangkarap taloh* „door een geest gegrepen”. Om de zieke te genezen en het kwaad terug te drijven, wordt een hond gedood. De wijze waarop dit gebeurt, wordt beneden verteld. Men zegt, dat weinigen ervan bovenop komen, als de geestenhond hen gebeten heeft. Als iemand van Tatoe Gerasi en zijn hond gedroomd heeft, moet men niet het bos ingaan of zich in zijn prauw ver van huis begeven; het is dan beter thuis te blijven, anders zou men ziek worden.

Aan de Katingan gelooft men in een geest, die men Koenjit Rawata Radjam peres noemt. Hij woont op grote bomen en in bossen. Hij bezit vier grote honden, die de namen dragen van: Tindjoei, Bondang, Laplambir, Toenggal toeso tatjim baoe. Deze dieren jagen op mensen. Zij die door de eerste drie honden gebeten worden, kunnen herstellen; maar degeen, die door de laatstgenoemde wordt gepakt, is gedoemd te sterven.

Aan de Mengkatip geloven de Dajaks in een geest, die in een *loenok*-(waringin-)boom woont, en die in de gedaante van een hond rondzwerft. Van een geest *met* een hond is hij een hond geworden. Een dergelijke overgang bij den mens, die in stede van een hond op enig kwaad af te zenden, er zelf als hond op uitgaat, zullen wij beneden tegenkomen.

Op Nias vinden we een mythisch gekleurd verhaal van een broer en een zuster, Telögoe en Siraso. In dit verhaal speelt een hond een eigenaardige rol, waarvan alleen het agressieve karakter van het dier duidelijk uitkomt. De ouders van Telögoe (Silogoe) en Siraso scheiden broer en zuster van elkaar, omdat ze bang zijn, dat die twee anders een paar worden. Telögoe komt zijn zuster echter op het spoor, doordat hij rijstkaf in de rivier ziet afdrijven, waaruit hij terecht de gevolgtrekking maakt, dat er mensen bovenstrooms wonen. Hij trekt nu naar boven en vindt zijn zuster Siraso. Deze sluit zich echter in haar huisje op, en geen smeekbeden van haar broer kunnen haar naar buiten lokken.

Dan verandert Telögoe zijn kapmes in een hond; het dier schuurt tegen de wanden van het huisje en knaagt eraan. Siraso is zó bang voor de hond, dat ze te voorschijn komt. Het verdere verloop van het verhaal is voor ons niet van belang (Schröder I, par. 1221).

Gaan we nu naar 't Oosten van de Archipel, dan vinden we van West-Seran vermeld, dat bij de Berg-alsoeren de ziekten, vooral pokken, in de droom verschijnen als dieren, vooral als reuzehonden (De Vries, 81). Het wordt er niet bij verteld, maar vermoedelijk worden deze honden door een geest geleid. Duidelijk is het verband tussen honden en ziekten bij de Rotenezen: volgens een verhaal zou de hond uit de hemel zijn gekomen. Een van de gezellen van den Hemelheer, die hier Boelan wordt genoemd, had een hond. Deze hemelling mishagde zijn meester, omdat hij zich boven hem wilde verheffen. Daarom werden hij en zijn hond aan touwen op de aarde (Rote) neergelaten. De hond ging zó te keer, dat hij aan het touw heen en weer schommelde, en zodoende kwam hij te Talar neer, terwijl zijn meester in het Oosten van het eiland terecht kwam. Van dezen hemelling wordt verteld, dat hij allerlei soort van ziekten op aarde bracht. Later verdween hij in de zee, maar de ziekten en de hond bleven. Daarom zegt men, dat de hond een ongeluksdier is, en veracht men hem (Kruyt 3, 330-331).

De Galelarezen op Halmahera spreken van *meki*, een boze geest, die er met werpspies en honden op uitgaat (v. Baarda i.v. *meki*).

Tenslotte ben ik over dit punt nog ingelicht omtrent de Papoeas van Mogetemin in de Bentoeni-baai. Men gelooft daar in een geest, die er honden op nahoudt, die mensen bijten, waarna ze ziek worden. In de taal van Kais heten die honden *saningge rofe*, en in die van Mogetemin *metak ajohe*. Beide namen betekenen „hemelhond”. Men heeft er geen gezien, maar volgens de ouden moeten ze groter zijn dan gewone honden, en wit van kleur. Ze blaffen als jonge honden. Als men dit geluid hoort terwijl er een zieke in huis is, is men overtuigd, dat deze moet sterven. Ook in Inawatan gelooft men in een geest in de hemel, die een grote en nijldige hond heeft; men noemt hem *sarida mewi*, „hemelhond”; deze zou echter alleen op varkens jagen.

De hond en de pangoeloebalang der Bataks.

Een tot nu toe nagenoeg niet opgemerkte rol speelt de hond bij de *pangoeloebalang* „voorvechter” der Bataks. Wij weten dat de *pangoeloebalang* een steen is, die in de nabijheid van een dorp is opgericht. Vaak is deze steen ruw behouwen in de vorm van een mensenhoofd. Om de steen staan enige sierplanten geschaard, veelal crotonsoorten. Deze dorpssteen vinden wij bij veel volken in de Indische Archipel terug. Ik noem hier alleen de grootste stam der Minahassers (de Tontemboan), de West- en de Zuid-toradjas van Celebes. De vorm van de steen speelt op Celebes wel een rol, maar dat hij zou worden behouwen, heb ik nergens opgemerkt. De bedoeling van de dorpssteen is overal dezelfde: hij houdt de welvaart, het geluk, de vruchtbaarheid en de gezondheid der dorpelingen vast. Bij de stam der Tontemboan draagt hij de naam van *toemotoa*; dit betekent „roeper”; vermoedelijk moet hij de levensgeest der inwoners roepen, opdat deze zich niet verwijdere, tengevolge waarvan de mensen ziek zouden worden. Bij de Zuid-toradjas wordt hij *laso batoe* „stenen penis” genoemd, door welke naam zijn functie als vruchtbaarheidsverwekker meer op de voorgrond treedt. Bij velen heeft de steen geen naam, tenzij men hem noemt met de eigennaam van de geest, die gezegd wordt op of in de steen te wonen.

Een andere functie van de dorpssteen is, dat hij de inwoners van het dorp waarschuwt voor naderend gevaar, vooral voor vijanden, waartoe hij een eigenaardig brommend geluid zou laten horen. Ook weten velen te vertellen, hoe de steen niet alleen waarschuwt, maar de dorpelingen ook voor gevaren behoedt. Deze functie van beschermer en voorvechter treedt bij de *pangoeloebalang* der Bataks op de voorgrond; hieraan heeft de steen ook zijn naam te danken. Als men van de oude geschiedenis der Bataks leest of hoort vertellen, krijgt men wel de indruk, dat er geen volk in Indië is, dat zo zeer geneigd was om van elk geschil een casus belli te maken als juist de Bataks. Het mag ons dus niet verwonderen, dat bij hen de dorpssteen het meest gewaardeerd werd om zijn beschermende en aanvallende kwaliteiten. „Die Hauptaufgabe des pangulubalang ist die des Schutzes . . . ; er ist ein Schutzgeist. Positive Wohltaten oder Gnadenbezeichnungen kann er nicht erweisen, und wird auch wohl kaum darum

angegangen" (Hagen 1,510). Het is van belang dit vast te houden om te kunnen begrijpen, waarom de hond zo'n grote rol is gaan spelen bij de dorpssteen der Bataks.

Er is nog een verschil tussen de dorpssteen der volken op Celebes en de *pangoeloebalang* der Bataks. Terwijl de eerste slechts hier en daar in aanraking werd gebracht met een gesneld mensenhoofd om er kracht aan te geven, werd de *pangoeloebalang* voorzien van inwendige organen, in de vorm van een brij, de z.g. *poepoek*, die uit delen van een menselijke lichaam werd gemaakt. Men moest hiervoor het lijk van een doodgeboren of heel jong gestorven kind, een z.g. *bitjara goeroe*, hebben, of dat van iemand die plotseling zonder merkbaar ongesteld te zijn geweest, overleden was (*matei sada wari* „in één dag gestorven”); mensen dus wier levenskracht bij hun verscheiden intact was gebleven. Met deze onverbruikte levenskracht meende men de *pangoeloebalang* te kunnen bezielen. Bij de Toba-bataks nam men hiervoor ook wel eens een gekochten of krijgsgevangen knaap, die in de grond werd ingegraven, en wien op allerlei wijzen de belofte werd afgeperst om voor de veiligheid van de mensen te zorgen. Zodra het slachtoffer de belofte geuit had, goot men hem gesmolten lood in de keel om hem te beletten de belofte te herroepen.

Het bereiden van de brij of *poepoek* had op de volgende wijze plaats: Van een pasgenoemd lijk werd een deel van de ogen, de lippen, de neus, het geslachtsorgaan, het hart, de hersens genomen, en daarvan werd een brij gekookt, waaraan nog enige ingrediënten werden toegevoegd. Van de aldus verkregen brij, *poepoek*, werd wat in de gaatjes gestopt, die in de *pangoeloebalang* waren gemaakt. Aan de *pangoeloebalang* moest worden geofferd. Meerwaldt noemt terloops het offeren van een „rooden” hond aan de toverstaf, die in wezen weinig van de *pangoeloebalang* verschilt. Hagen zegt dat elke maand een offer aan de *pangoeloebalang* wordt gebracht: „Huhn, Reis und Siri”; een hond noemt hij niet. Westenberg (237-38) zegt: „Eens in het jaar of om de twee jaar wordt hem te eten gegeven, en wel een roode hond of een roode kip. Ook in geval van dreigenden oorlog brengt men hem offers om hem tot grootere oplettendheid te bewegen”.

Over het vervaardigen en het gebruik van de *pangoeloebalang* (en de toverstaf) zijn wij nauwkeurig ingelicht. Maar doordat men

nooit bijzondere aandacht heeft geschonken aan de offers, die aan deze voorwerpen worden gebracht, en ook de daarbij gemaakte aanroepingen buiten beschouwing bleven, heeft men het karakter van de *pangoeloebalang* niet geheel beseft. Door mijn onderzoek namelijk is mij gebleken, dat het brengen van het offer van een hond de voornaamste rituele handeling ten aanzien van de dorpssteen is. Bij dit onderzoek hebben de heren A. Siahaan, onderwijzer te Meat-Tampahan, en Th. Siahaan en K. Simandjoentak, onderwijzers te Balige, waardevolle gegevens omtrent de Tobabataks verschaft, terwijl de heer J. H. Neumann hetzelfde deed ten aanzien van de Karo-bataks.

Zien wij eerst hoe het toegaat bij de Toba-bataks. Wanneer de *pangoeloebalang* gereed was, werd hij op de volgende wijze toegesproken: „Als ik je ergens heen zend, moet je erheen gaan. Als ik je opdraag de vijand te doden, moet je hem doden. Al geeft men je hart en lever van een hond te eten, neem dit niet aan, maar eet alleen hart en lever van den vijand. Keer niet tot ons weer, voordat je de hersens en het bloed van den vijand hebt gegeten en gedronken. Want je bent onze intieme vriend, onze staf op de gladde weg, onze fakkel op het donkere pad. Zeg nooit aan iemand je ware naam, en spreek nooit onze naam uit. Ik geef je thans de naam van Siboroe saragi. Ik laat de hond Soenggambalanga of de hond Hoering babias als je gezelschap met je gaan; die hond is vlug en slim om de weg te wijzen en te ruiken. Gij zijt de bewaker van mij en mijn hele familie. Achterhaal alle machinaties van onze vijanden en van geesten, die ons willen verderven. Ge moet je in een onzer incarneren en vertellen wat er zal gebeuren. Als je belooft alles te zullen doen, wat ik je gezegd heb, dan zullen wij en onze nakomelingen je altijd een soenggambalanga of een hoering babias-hond offeren”.

Dan wordt een hond van een der genoemde soorten gedood. Eerstgenoemde hondensoort is bruin, maar de haren om de snoet zijn zwart. Volgens Van der Tuuk is het een zwarte hond met witte snuit. De tweede soort is een hond met een vel, dat aan dat van een tijger doet denken. Het dier wordt gedood door hem met één slag de kop af te slaan, waarna men hem laat spartelen tot hij dood is. Is de hals naar de dorpspoort gericht, als hij stil neerligt, dan is het een teken, dat de *pangoeloebalang* die men

gemaakt heeft, goed is. Heeft de hond een andere houding bij zijn dood, dan moet een ander dier worden geslacht.

Nadat de haren van de hond boven een vuur gezengd zijn, wordt het dier geslacht; hart, lever en ingewanden worden uit het lijf genomen, en afzonderlijk toeberaid; het vlees wordt van de beenderen gesneden en in stukjes gehakt; daarna in een pot gekookt. Dit gerecht wordt vermengd met wat bloed van de hond, dat men tijdens zijn doodstrijd in een kom heeft opgevangen. Verder doet men er zure en scherpe kruiden bij.

Deze spijs wordt de *pangoeloebalang* voorgezet en men zegt: „Omdat gij beloofd hebt alles te zullen doen, wat we je zullen opdragen, trakteren we je op dit lekkere gerecht van honden-vlees. Denk steeds aan onze afspraak. Waarheen ik je ook zend, je gaat er altijd heen, en kom niet terug, voordat je de hersens en het verse bloed van den vijand hebt gegeten en gedronken”.

Er wordt een vervloeking over den vijand uitgesproken: *Parhapoer di haloengan do moesoe i. Partagan golang-golang naoeng biasan do i di hangoloean, girgiran di hamagoan*, d.i. „de vijand is zwaar gewond (moet aan een stok gedragen worden). Hij heeft genoeg van het leven en verlangt naar de dood”¹⁾.

Binanga boeloe ma parsoboeran ni sitapitapi, soeda na bolon ma baken, soeda na gelleng, oenang gadong sioelloes api, d.i. „de vogel *sitapitapi* (op een ekster gelijkende) komt drinken bij de waterstraal (*binanga boeloe* „bamboe beek”, d.i. de bamboe waardoor het water uit de berg wordt afgeleid); dood de groten en dood de kleinen, opdat er niemand zij, die het vuur aanblaze” (moord het huis, het dorp geheel uit).

Men heeft ook kruikjes met *poepoek* gevuld; deze worden Sibiaksa genoemd. Dit woord is afgeleid van *biang* „hond”. Vreemd is het achtervoegsel *sa* in dit woord. Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel meent, dat het misschien een niet gewone, ongrammatische, wegens het karakter der geestentaal ontstane verlenging kan zijn. In elk geval wordt het kruikje met *poepoek* hier rechtstreeks „hond” genoemd. Als omschrijving van deze benaming geven

¹⁾ De vertaling van deze en de volgende Batakse zinnen heb ik te danken aan den Heer J. H. MEERWALDT te 's Gravenhage, waarvoor ik hem hierbij mijn dank betuig.

mijn zegslieden: *indoek sang pangoeloebalang*, d.i. „het wezenlijke”, de „kern” van de *pangoeloebalang*. Hierdoor is ook de *pangoeloebalang* als „hond” gekenmerkt. Men ziet dus in hem een hond, die men op den vijand afzendt om hem te bijten.

Wanneer men nu een persoonlijke vijand in een ander dorp wil verderven, neemt men wat van de *poepoek* uit het kruikje, pakt dit op bepaalde wijze in, en brengt het naar het dorp van zijn vijand. Vooraf echter moet dit tovermiddel effectief, agressief gemaakt worden, en dit geschiedt weer met een *soenggam balanga*-hond. Het dier wordt op de reeds beschreven wijze gedood, en wanneer de stomp van de hals naar de dorpspoort wijst, kan hij voor het doel gebruikt worden. Het op de reeds bekende wijze toebereide vlees wordt op een bord gedaan, terwijl op een tweede bord hart, lever en nieren van het dier worden gelegd, samen met de boven- en de benedenkaak en de staartbeenderen. Terwijl de leider van de plechtigheid langzaam, met dansbewegingen het kruikje met *poepoek* (of de dorpssteen) nadert, wordt hij gevolgd door een paar mannen, die de borden dragen. Allen moeten de voorgeschreven kleding aanhebben: een kain, die onder de oksels over de borst wordt geknoopt. Kinderen wordt verboden leven te maken. De leider der plechtigheid spreekt Sibiaksa toe:

Di na sinigat manoek siadji nangkapiring, labalaba ni ompoenta batara goeroe doli, ingkon soelangannami ho di asoe soenggam balanga. Ia pasahathon ma hami di ari na oeli di boelan na denggan on, saoet ma hami gabe, sahat ma hami horas. Ba ma-oeliate ma roha mandjaloi, malambok poesoe mantat goendoer pangalimoen ma roha ansimoen pangalambohi ¹⁾ d. i. „Bij het

¹⁾ *Mangkapiring* kan ik etymologisch niet verklaren; *siadji mangkapiring* is hier m. i. alleen de naam van een soort kip, evenals *manoek bintang*. Of zou het kunnen beteekenen: de kip die op een bord aan Batara goeroe doli als offer wordt aangeboden? Daarop wijst misschien *labalaba ni ompoenta batara goeroe doli* „ten behoeve van onzen grootvader B. g. d.”. *Goendoer pangalimoen*: V. d. TUUK heeft in zijn woordenboek: *goendoer pangaloemi*; *ansimoen pangalambohi* = genezende en verkoelende komkommers, spreekwijze, waarmee men in geest-aanroepingen of heilwenschen „zegen en gezondheid” bedoelt. *Pangalimoen* zou dan een verbastering van *pangaloemi* zijn, dat met *maloem* „gezenen” in verband staat. J. H. M.

beschouwen van de *manoek siadji mangkapiring* gewijd aan onzen grootvader *Batara goeroe doli*, moeten wij u de *soenggam balanga* in de mond stoppen. Waar wij dit aanbieden op deze geluksdag, in deze goede maand, zullen wij inderdaad gezegend zijn, zullen wij werkelijk gezondheid erlangen. Welnu, wij ontvangen dit met dank, met een tevreden gemoed zegen en gezondheid meenemende”.

Heeft men bepaalde personen op het oog, die men wil verderven, dan spreekt de leider: „O Sang Pangoeloebalang, dit is ons offer aan u, het vlees van een *soenggam balanga*-hond, die in staat is de weg te ruiken en te wijzen; en als gij hem ontmoet, dood hem dan, eet zijn hersens en drink zijn bloed”. Daarna vervloekt de aanroeper weer den vijand als boven is meegedeeld.

Terwijl de voorganger spreekt, brengt hij driemaal achtereen de borden dichtbij de opening van de kruik (dit heet *manoelong*), waarna ze worden neergezet. De aanwezigen nemen dan plaats op matten, en wachten ongeveer een half uur. Dan haalt men de borden met vlees weg, waarbij men spreekt: „Geluk en voorspoed zijn ons deel, laten wij nu allen uw voedsel eten”. Dan nuttigen de aanwezigen het vlees, dat onder hen verdeeld wordt. Hierna is de plechtigheid afgelopen.

Uit bovenstaande gegevens krijgen wij wel de indruk, dat hier het oude gebruik om een hond op een onzichtbaar dreigend kwaad af te sturen, teneinde dit te verdrijven, bij de *pangoeloe-balang* verbonden is met de onzichtbare krachten van den mens, opdat de eigenschappen van mens en dier het tovermiddel effectief zullen maken.

Bij de Karo-bataks wordt naar de mededelingen van den heer J. H. Neumann eveneens een hond geslacht voor de *pangoeloe-balang*, en wat met deze in verband staat, blijkbaar met dezelfde bedoeling, als bij de Toba-bataks, nl. om deze beschermmiddelen effectief te maken.

Hiervoor wordt steeds een rood-bruine hond genomen; het moet een mannetje zijn. Eerst wordt de hond „rein” gemaakt (*ioerasi*) met reinigingswater (*laoe pangoeras*); dit water wordt gezeefd, wat bijv. bij water waarmee men geesten verjaagt (*laoe perbasbas*) niet gebeurt. Na het reinigen wordt hij met gepelde rijst bestrooid, en dan gedood. Tegenwoordig gebeurt dit door

hem de keel af te snijden of de halsslagader door te steken; vermoedelijk deed men het vroeger op dezelfde manier als de Tobabataks het doen, omdat het doden van een hond steeds wordt aangeduid met het woord *tampoel biang* „de hond houwen met een zwaard of hakmes” (dergelijke vaste benamingen voor het doden van dieren zijn er meer: *mantem babi* „een varken steken”, *geleh manoek* „een hoen de halsader afsteken”, enz.). Als het dier gedood is, wordt het opengesneden, de inwendige organen worden eruit genomen, en het karkas met bladeren opgevuld, waarna de haren boven een vuurtje worden gezengd. De hond wordt dan in stukken gesneden, die weer ordelijk bij elkaar worden gevoegd wanneer het dier op de offertafel wordt gelegd. Lever en hart worden afzonderlijk behandeld; met het bloed wordt het voorwerp, waaraan de hond geofferd wordt, bestreken.

Wanneer de offerplechtigheid, waaromtrent ik geen nadere bijzonderheden ontvangen heb, afgelopen is, wordt het vlees van de hond door de aanwezigen gegeten, terwijl de onderkaak van het dier aan de offertafel blijft hangen. De „geest” van de *pangoeloebalang*, van de toverstaf en van de overige beschermmiddelen wordt gezegd *merawa* „woest” te zijn. Hiermee is in overeenstemming de roodbruine kleur van de hond, die het kenmerk van dapperheid, woestheid, is. Het ligt ook hier voor de hand om aan te nemen, dat het de bedoeling is om de eigenschappen van de hond als beschermer van den mens op de genoemde beschermmiddelen over te brengen.

Behalve voor de *pangoeloebalang* worden honden geslacht voor andere talismans, die ten doel hebben den vijand en andere gevaren af te weren. Soms wordt de kop van een bruine hond of haan, omwikkeld met brandnetels, heimelijk naar het dorp gebracht van degenen die men kwaad wil doen.

Een ander middel bestaat uit knopen van bamboe en andere rietsoorten en grassen, die samen gebracht worden in een kookpot, en vermengd met andere geheime middelen. Als men voor dit beschermmiddel een hond heeft geslacht, spreekt de voorganger: „In de droom heeft de uitvoerder van deze plechtigheid een gevaar zien naderen, dat door een hond gebracht werd. Gij moet verhinderen, dat dit gevaar ons bereikt. Drijf het gevaar terug (driemaal herhaald). Waak overdag en des nachts, sta elke nacht

op, sla den vijand, drijf het gevaar terug, ver van de mensen; verdrijf (driemaal herhaald)!" Dit beschermmiddel wordt in een boom of aan de langste bamboestengel in het dorp gehangen, liefst in een der hoeken van de nederzetting.

Als Dr. J. Winkler een en ander van de *pangoeloebalang* heeft verteld, gaat hij voort: „Hierzu kommt noch ein Vorfechter ohne Bildwerk, pensega „Zerstörer“ genannt. Zu dessen Herstellung schreibt man den Namen des Feindes auf Bambus, kratzt die Inschrift ab und mischt sie mit dem Zaubermittel. Darnach enthauptet man einen Hund, häutet den Kopf und steckt ihm ein Stück Schilfrohr ins Maul, sodass es weit aufgesperrt bleibt. Den Hundekopf legt man zusammen mit dem Zaubermittel in einen neuen Topf und schafft diesen bei Nacht in das Dorf des Feindes“ (Winkler, 183).

Het is hier niet de plaats om het verband tussen de *pangoeloebalang* en de Batakse toverstaf te bespreken. Dat dit verband bestaat, blijkt al uit de omstandigheid, dat beide voorzien worden van dezelfde *poepoek* om ze effectief te maken. Waarop ik hier wil wijzen is, dat ook voor de toverstaf dezelfde soort honden worden geslacht als voor de *pangoeloebalang*. Bovendien vinden we een merkwaardig verschil tussen de toverstaf van de Toba- en die van de Karo-bataks. In de overlevering omtrent het ontstaan van de staf wordt bij de eersten niet van honden gesproken, terwijl wij uit de beschrijving van de staf door Meerwaldt weten, dat geen hondenfiguren op de staf worden aangebracht.

De overlevering nu omtrent het ontstaan van de toverstaf bij de Karo-bataks luidt anders. Hierin wordt verteld dat een vrouw een zoon krijgt, die voor en bij zijn geboorte bewijzen geeft bovennatuurlijke macht te bezitten. Hij ontvangt de naam van Adji Donda. Al spoedig openbaart hij grote eetlust, zodat er bij de maaltijden niets voor de anderen overblijft. Dit herhaalt zich telkens, totdat zijn vader hem berispt. Adji Donda zegt het ouderlijk huis te verlaten, waar men hem zijn voedsel niet gunt, en van de jacht te zullen gaan leven. Hij vraagt zijn vader zeven honden voor hem te kopen, en van deze dieren vergezeld trekt hij erop uit. In het bos ontmoet hij een mooi meisje, wier grootvader de machtige hantoe Radja Poldang di Begoe is. Ze worden een paar, maar de geweldige eetlust van A.D. doet de veestapel van

zijn aangetrouwde familie zeer slinken, en A.D. besluit weer te gaan jagen. In het bos ontmoet hij weer een jonkvrouw, en trouwt met haar. Maar ook nu zijn A.D. en zijn honden onverzadelijker dan ooit. Hij wil weer gaan jagen, maar zijn vrouw waarschuwt hem voor de wraak van Radja Poldang; hij gaat toch. Zijn tweede vrouw volgt hem in de gedaante van een *bernawit* (een klein soort roofdier) om hem te beschermen; ze weet de honden af te leiden, zodat de dieren niets vangen. De volgende dag brengen de honden het roofdier zó in het nauw, dat het in een boom vlucht en daar zijn ware gedaante herneemt. Adji Donda herkent zijn vrouw en klimt haar achterna. Doch plotseling voelen de jonge man zowel als zijn vrouw zich door een onzichtbare macht aan hun plaatsen gekluisterd; hetzelfde gebeurt met de zeven honden. Dit is de wraak van Adji Donda's eerste vrouw, die weldra met haar grootvader uit het bos te voorschijn treedt. Zij zegt haar ontrouwen echtgenoot hem en zijn vrouw en zijn honden tot hout te zullen doen verstijven en samen te laten groeien met de boom, waarin ze zich bevinden. De hantoe roept echter A.D. 's familie om afscheid van hem te nemen. Voordat Adji Donda geheel verstijfd is, deelt hij aan zijn moeder mede, dat ze zijn verstijfde gestalte naar haar dorp moet meenemen, en dat hij zijn familieleden zal beschermen. Daar wordt een toverstaf van hem gemaakt (Westenberg, 244-252).

Nu bevindt zich in het volkenkundig museum te Leiden een toverstaf, waarop aan weerszijden twee dierenfiguren zijn uitgesneden, die niet anders kunnen voorstellen dan honden. In de *Catalogus* (deel VIII, bl. 137) heeft ook Dr. Fischer die figuren honden genoemd, al plaatst hij er een vraagteken achter. Het is jammer, dat niet bekend is uit welk deel van de Bataklanden deze staf afkomstig is. We vinden hier dus een innig verband tussen hond en toverstaf. Ik dank Dr. W. H. Rassers, wd. directeur van het museum, zeer voor zijn vriendelijkheid mij op deze staf opmerkzaam te hebben gemaakt, en mij de foto, die aan dit opstel is toegevoegd, te hebben bezorgd. Ook heeft hij mij op een paar artikelen gewezen over het honden-motief in de ornamentiek der Dajaks, waarop ik aan het eind van dit artikel terugkom.

Bij de Toba-bataks vinden we de hond van hout losgemaakt van de toverstaf. We zouden kunnen zeggen: een deel van de

toverstaf treedt zelfstandig op en vervult de taak van de staf. Hieruit blijkt wel welk een voorname rol de hond bij de staf vervult. De Toba-bataks snijden zich namelijk hondjes van verschillende grootte uit hout, en noemen die *biang-biang* „hondjes, wat op een hond lijkt”; ook wel *boedak*, in de zin van „slaaf”. In de rug van het diertje wordt een vierkant gaatje gebeiteld, waarin de *poepoek* of toverbrij wordt gemaakt. Deze *poepoek* is een surrogaat van de echte, want hij wordt gemaakt van het vlees van enige soorten slangen en wormen, van loten van planten, die op plaatsen groeien waar geesten (*somboan*) heten te wonen. Dit alles laat men verrotten, en van dit allegaartje doet men wat in het gat op de rug van het beeldje. Aan de houten hond wordt evenals aan de *pangoeloebalang* en de toverstaf een offer gebracht van hondenvlees en rauwe vis, vermengd met het sap van een soort citroen en twee soorten meelkoekjes. Door dit alles krijgt het hondje de kracht om een vijand te verderven. Het wordt daartoe bij het dorp waar de vijand woont opgehangen. In het grootste van de beide hondjes die ik zag, is de nek doorboord, zodat een touw door het gat kan worden gestoken om het daaraan op te hangen. Hier en daar gold het ophangen van een houten hondje als een oorlogsverklaring, wat ook te begrijpen is.

De hond bij de landbouw.

Ik moet nog even op de *pangoeloebalang* doorgaan in een ander verband, waardoor het nog duidelijker wordt, dat het op de hond aankomt, die het kwaad verjaagt. Als de Toba-batak bijv. een akker maakt op een stuk woeste grond, waarop hij geen recht kan laten gelden, offert hij een hond aan zijn *pangoeloebalang*. Hij geeft zijn beschermer kennis van zijn voornemen om het land te ontginnen, en hij verzoekt hem om alle mensen en geesten, die hem daarbij kwaad zouden willen doen, te verjagen en hun slechte voornemens te verijdelen. De kop van de hond wordt begraven in de grond waar de akker wordt aangelegd.

Wanneer de Toba-batak zijn vruchtaanplant wil beschermen tegen diefstal, hangt hij daarin een beschermmiddel, dat de Europeanen het best kennen onder de in de Molukken gebruikte naam van *matakaoe* „roodoog”; de Toba-batak noemt het *pohoeng*.

Hiertoe wordt een weinig van de mensenbrij of *poepoek* genomen, waarvan ook in de gaatjes van de *pangoeloebalang* is gestopt. Deze stof wordt in arenvezel (*idjoek*) verpakt, dat er zó omheen wordt gewikkeld, dat het voorwerp op een hoen gelijkt. Dit wordt aan een boom opgehangen; anderen doen het in het gat van een steen, waarin ze dan de figuur van een mens krassen. Bij dit werk wordt weer een hond van het bekende soort gedood; aan Sang Pangoeloebalang wordt verzocht om de tuin te bewaken, en ieder die van de vruchten neemt, doofstom, onnozel, krankzinnig te maken. De kop van de geofferde hond wordt onder het beschermmiddel begraven.

Ook als men een sawah of een huis (dorp) bij de rivier maakt, wordt wat van het mengsel in de *pangoeloebalang* in die grond begraven. De aarde op die plek wordt een weinig opgehoogd, en daarin begraaft men de kop van de bij deze gelegenheid geofferde *soenggam balanga*-hond. Daarbij wordt gevraagd sawah of huis (dorp) te beschermen tegen overstroming. Dit beschermmiddel heet *sipatoelpak*. Hetzelfde doet ook iemand, die een sawah bewerkt, die hij als pand voor een schuld van een ander in gebruik heeft: als hij de akker in bezit wenst te hebben, begraaft hij ook het pas beschreven middel (*sipatoelpak*) midden op de sawah, samen met de hondenkop, maar hij zal de plek niet ophogen om zijn wens niet te verraden. Bij het brengen van het offer geeft hij aan de *sipatoelpak* zijn wens te kennen om de sawah in bezit te hebben, en hij vervolgt dan: „Verijdel het voornemen van den eigenaar van de sawah om zijn akker in te lossen. Wanneer hij dit voornemen heeft in de morgen, laat het dan verdwenen zijn als de zon in 't zenith staat. Breng allerlei zorg en moeite over hem, zodat hij zijn voornemen om zijn eigendom in te lossen moet opgeven”.

Er zijn nog meer berichten, waarin van het doden van honden bij de landbouw wordt gesproken. In Oost-Soemba wordt een hond geslacht, als men een aanvang maakt met het ontginnen van een stuk bosgrond. Men zegt dit te doen om de bosgeesten te verzoenen (verjagen?), die men van hun woonplaatsen gaat beroven. Ook in het Westen van dit eiland doet men zo: de hond wordt aan de kant van het te ontginnen veld gedood. Nadat zijn lever is onderzocht, wordt het vlees verdeeld onder

de deelnemers, en de onderkaak wordt aan een staak opgehangen bij de steen, die voor de nieuwe akker zal hebben te zorgen. Die steen heet in Wajewa *watoe pakatoekoe*; in het Oosten alleen *katoda*; het offer is bestemd voor *moeti loda*, den aardgeest. Naast de *watoe pakatoekoe* „de geplante steen”, die overeind staat, is een platte steen neergelegd, de *watoe limbara*, de drempel; op de laatste wordt het borststuk van de hond gelegd, met een stuk van de lever, wat rijst, en sirih-pinang. Als men een veld gaat ontginnen, belooft men wel eens vooraf om een hond te zullen doden, als de oogst goed gelukt. Maar in elk geval wordt dit bij de oogst gedaan als deze goed is uitgevallen. In Oost-Soemba wordt bij elke oogst van *wataroe hamoe* (gierst) een hond geofferd. Bij het oprichten van een *marapoe*-steen, *katoda*, wordt in Oost-Soemba een hond geofferd (Kruyt 5,574-575).

Bij het oogstfeest van de Naga-stam in Midden-Flores wordt veel hondevlees als toespijs genuttigd, waaruit we het vermoeden putten, dat de hond hierbij een groter rol vervult dan alleen als offerdier (Beker, 626). Ook van Borneo wordt ons gemeld, dat sommige Dajak-stammen honden offeren bij het planten van rijst (Ling Roth, I, 402).

De tovenaars wordt een hond.

Uit het bovenstaande is ons duidelijk geworden, dat de Bataks zich voorstellen, dat de *pangoeloebalang*, toegerust met agressieve eigenschappen van de hond, op den vijand aanvalt. Blijkens de benaming Sibiaksa „de hond” denkt men zich het tovermiddel op de ene of andere wijze geïdentificeerd met de hond. In het verhaal der Karo-bataks omtrent het ontstaan van de toverstaf is Adji Donda de jager, die er met zijn honden op uittrekt. De eetlust van hem en zijn honden wijst op de grote drang tot aanvallen, die hem bezielt.

Nu komt het bij enkele volken in Indië nog voor, dat de tovenaars zelf als een hond wordt gedacht, die de ziekte welke iemand kwelt, wegjaagt. Het eerste volk, dat ik noem, zijn de Koeboes; hier heet de leidende tovenaars bij plechtigheden tot genezing van zieken: *malim pengasoe* „tovenaars-jachthond”, of „tovenaars-jager”. Dat hier de eerste vertaling de juiste is, moeten we besluiten uit de opmerkelijke omstandigheid, dat de Koeboes nimmer een hond doden, en het dus uitgesloten is, dat men den

tovenaar de schim van een gedode hond voor zijn werk denkt mee te geven. Het verhaal omtrent het ontstaan van het ambt van *malim* „deskundige, tovenaar” (een uit het Arab. overgenomen woord, dat „leraar, stuurman, loods” betekent) luidt aldus:

In overoude tijden, toen de Koeboes nog te Oeloe Kepajang verzameld waren, leefde daar in de buurt een echtpaar, waarvan de man Malim Koejoeq (*koejoeq* is een jonge hond; *malim koejoeq* = hondkenner, geleerde op het gebied van honden) en de vrouw Rebijah heette. Dit echtpaar had een jonge hond, die onder hun hut (*pondok*) zijn verblijfplaats had. Op zekere dag zag Malim Koejoeq, toen hij zijn hut uitging, dat zijn hond dood onder de *pondok* lag. Dadelijk liet hij zijn vrouw Rabijah een ontloken melatibloem zoeken. De melati werd in een schoon wit kopje gelegd, gevuld met helder koud water. Vervolgens werd een waskaars (*dijan*) aan het kopje bevestigd (geplakt,) aangestoken, en zó vastgehouden, dat het schijnsel van de vlam in het kopje waarin de melati-bloem dreef, te zien was (weerkaatste). Malim Koejoeq nam daarop het kopje in zijn linkerhand, en begaf zich met zijn vrouw naar de plaats waar het lijk van zijn hond lag. Driemaal deden man en vrouw een plechtige omgang (*berentak*) om hun hut, waarop het kopje met inhoud en brandende kaars op de kop van de dode hond werd gezet, waardoor deze opeens weer levend werd. Welke bezweringen hierbij werden verricht of uitgesproken is thans geheel onbekend, evenmin weet men of deze ceremonie bij dag of bij nacht plaats had. Door deze bovennatuurlijke handeling werd Malim Koejoeq, de hondengeleerde, de eerste geneeskundige, de leraar, de wegwijzer op geneeskundig gebied (Van Dongen, 241).

Hiermee in verband is het begrijpelijk, dat een vrouw nooit *malim*, laat staan *malim pengasoe* kan zijn, ofschoon ze overigens toch een vrij belangrijke rol bij de plechtigheid speelt. Als reden hiervoor geven de Koeboes op, dat dit ongepast zou zijn voor een vrouw, waaruit blijkt, dan men zich bewust is, dat als jachthond alleen een man dienst kan doen (Van Dongen, 243). Als de *malim pengasoe* zijn werk doet, stopt hij alle lichaamsopeningen dicht, omdat hij dan beveiligd is tegen storende invloeden, teneinde door de inwerking van zijn hoogbegaafde en krachtige ziensgeest, en geïnspireerd door Malim Koejoeq, de

boze geesten, die den zieke kwellen, te verjagen (Van Dongen, 246).

Van Dongen geeft 33 *saleh* of wijzen van ziektebehandeling op, maar daarvan doet slechts één aan de werkzaamheid van een hond denken. Dit is de *saleh bandoen*. De geest van deze *saleh* komt in den *malim*, en hem wordt verzocht te blijven tot de behandeling is afgelopen. Bij deze *saleh* danst iedere *malim* met een handvol *bertih* (gepofte rijstkorrels, waaraan een sterke afwerende kracht wordt toegekend) in de gesloten vuist. Aan het einde van de dans rollen de *malims* als krankzinnigen over de vloer, kruipen en wringen zich met het hoofd naar beneden als een „naga”, die zich een gat in de grond zoekt, wat hem tenslotte niet gelukt, en... de *malims* blijven de voorstelling voortzetten. In een noot voegt de Schrijver hieraan toe: „Eens zag ik in de Baharstreek, dat men voor deze scene speciaal een kuil van ongeveer een meter diep had gegraven, waar de *malims* van de dansplaats in stormden, en als varkens in rondwroetten, met het gevolg, dat, toen ze er uitkwamen, neus, mond, ooren enz., kortom het geheele hoofd bijna onherkenbaar met zand en klei was bedekt” (Van Dongen, 270).

Ik geloof, dat we niet ver van de waarheid zijn, als we onderstellen, dat met deze vertoning wordt gedramatiseerd hoe de *malims* als honden in de aarde wroeten om het kwaad, dat de aardgeesten (de ziek-makende geesten bij uitnemendheid) hebben veroorzaakt, op te sporen en te verjagen.

Het tweede volk waaraan wij in dit verband onze aandacht moeten schenken, zijn de Savoenezen. We maken hier kennis met den geest Roeë. „Roeë, de zuiveraar, is de geest of god, die de menschen zuivert (reinigt) van elke ongerechtigheid, inzonderheid overspel en diefstal, en daarmee verband houdende hartstochten” (Groothuis, 5). De verkiezing van een priester van Roeë, die dus het zuiveren, het wegdoen van het kwaad moet bewerkstelligen, „gaat gepaard met het houden van een grooten maaltijd, waarvoor verscheiden varkens, schapen, geiten en honden, die zonder medeweten en toestemming van de eigenaars gevangen zijn, geslacht worden” (Groothuis, 6).

Als de verkiezing van een priester voor Roeë, en de daarbij behorende maaltijd zijn afgelopen, „wordt de gekozene gezalfd met klapperolie, vermengd met welriekende kruiden; daarna neemt men een langen lendendoek, bindt deze met het eene

uiteinde vast aan een hond, terwijl het andere op den rug des gezalfden wordt bevestigd. Nu wordt deze de negorij, gevolgd door alle aanwezigen, drie keer rondgeleid, opdat alle bewoners weten wie tot Roeë-priester gekozen en gewijd is. Volgens de godsdienstopvattingen der Savoeneezen mag de Roeë-priester op het tijdstip zijner verkiezing wel ongetrouwd zijn, doch dient zoo spoedig mogelijk te huwen, anders zullen de door hem te brengen offers geen zuiveringsoffers zijn of blijven. De bevolking zelf bepaalt het tijdstip van zijn huwelijk. In den regel stelt men deze op den dag dat de atapbedekking van zijn huis zal vernieuwd worden, een of twee maanden voor den regentijd. Alle bewoners, mannen en vrouwen, ouden en jongen van dagen, moeten aan deze vernieuwing helpen" (Groothuis, 6) ¹⁾.

Uit deze mededeling is op te maken, dat men zich dezen priester vermoedelijk voorstelt als de hond van Roeë, die op diens last alle kwaad, dat de mensen benadeelt, wegdoet.

Misschien moet met deze voorstelling als zou een persoon zelf de hond worden, die iets vervolgt, in verband worden gebracht de gewoonte, die op Timor bestaat om een voorvechter of *meo*, die gelukkig is geweest op zijn krijgstochten, *asoe pah* „aarde hond”, hier in de zin van „aartshond” te noemen. Dit in verband met de omstandigheid, dat in Mollo zo'n persoon geprezen werd als een dappere, die buffelhorens en hondetanden heeft (Kruyt 5,438,442.

De hond tot genezing van zieken.

Wanneer er bij een volk nog iets is blijven bestaan van een „hondenoffer”, zullen we dit vinden op het terrein der geneeskunde. Ik heb reeds gezegd, dat bij de meeste Dajak-stammen van de ZO afdeling van Borneo de betekenis van de hond in de godsdienstige voorstellingen dezer mensen gering is. Maar allen kennen nog het brengen van het offer van een hond in bepaalde ziektegevallen. Daar het hier nog ongepubliceerde gegevens geldt, wil ik ze in hun geheel mededelen. De uitvoerigste inlichtingen hierover heb ik van de Olo Maanjan uit Tameang lajang.

¹⁾ De zielen van ongehuwden zijn gedoemd om op Savoe te blijven wonen, ze kunnen niet oversteken naar het zielenland der voorvaderen, dat op Soemba gelegen is.

Als iemand koorts heeft, door hoofdpijn gekweld wordt, en de tong uit de mond komt, zegt men, dat een hond of een ander dier hem ziek gemaakt heeft. Men noemt dit *moeah* ¹⁾. Dan komt de *belian* (sjamaan). Deze neemt twee *sawang*-(*Cordilyne*-) of pisang-bladeren, die ze met olie bestrijkt. Ook doet ze een ongeteld aantal hele rijstkorrels in een wit kommetje, waaraan ze wat olie toevoegt. Ze brandt wat wierook (*aloë*-hout) en zegt: „Ik bestrijk je met olie (*meminjaki*) van rijst, omdat ik bang ben, dat ik in aanraking kom met de ligplaats van een dode, met de zoom van een vrouwenrok, met het uiteinde van een lendendoek; ik ben bang dat ik gestoten word door een stamper van hout, dat jeuk verwekt en het lijf doet opzwellen; ik leen rijst om te wichelen, teneinde te weten welk dier N.N. heeft ziek gemaakt (*moeah*); als ik even (*poeroen*) vraag, laat het dan even zijn; vraag ik oneven (*kawit*) laat het dan oneven zijn. Dan vraagt de sjamaan: „Heeft een hond ziek gemaakt (*moeah*)?” Ze legt nu een greep korrels rijst op het blad en telt ze; dit herhaalt ze driemaal; is het aantal korrels telkens even, dan heeft een hond het gedaan. Een hond wordt al gereed gehouden, en zodra het orakel heeft gesproken, wordt het dier de kop afgehakt. Deze kop wordt op een vierkante, van bamboe latten gevlochten horde geplaatst, waarop mede een offer is gelegd van witte, rode, gele en zwarte rijst, op welke rijst een gekookt ei overeind is gezet. Dit alles wordt naar het bos gebracht en aan een boom opgehangen voor de geesten. Daar grijpt de *belian* met de hand in de lucht om de *semangat* te vangen; ze doet deze in het kommetje; hierbij worden ook enkele druppels hondenbloed toegevoegd, dat in een peperhuis van pisangblad is meegevoerd. De olie in het kommetje wordt dan op het hoofd van den zieke gegoten, waarbij de sjamaan roept: „*Koer semangat*, keer terug uit de pijniging (*moeah*) van de hond!” Ook het lichaam van den zieke wordt met hondenbloed ingesmeerd. Het lijf van de hond wordt niet gegeten, maar weggeworpen.

¹⁾ Zendeling E. KÜHNLE deelde mij mede, dat een hondenofer zelden wordt gebracht; men doet het alleen in geval er een zieke is, aan wien men alles heeft gedaan om hem beter te maken, maar zonder succes: een hopeloos geval dus.

Iemand van Mengkatip deelde mij een en ander mede van een dergelijke plechtigheid, die hij had bijgewoond. Een oude vrouw was ziek; ze werd hoe lager hoe magerder. Haar familie zei, dat als de offerplechtigheid *manjoenggoh manjanggar loenoek* (*loenoek* is *waringin*) niet voor haar werd verricht, zij zou sterven. Men besloot hiertoe. Het gebeurde in het bos. Er werd een wachthuisje, *rahan*, op vier palen van jong hout, dicht bij een *waringin*-boom gemaakt; het was 2 m lang, 70 cm breed en 1.5 m hoog, met een vloertje van dunne takken en een dak van katoen. Nu werd een maaltijd bereid, waarvoor een varken en een hoen werden geslacht. Toen de *sjamaan* met haar werk begon, werd een geheel zwarte hond, wiens ogen en nagels ook zwart waren, gedood. Hij werd in de hut met een speer gestoken, zodat zijn bloed in de hut vloeide; het lijk werd daarna in de *waringin* opgehangen. Dit was een offer aan de geesten van het bos. Er werd niets van gebruikt, en het bloed werd niet op de zieke gestreken. De zieke was thuisgebleven. Daarna keerden allen naar huis terug, en het duurde niet lang of de oude vrouw was hersteld.

En andere zegsman uit dezelfde streek beweert, dat een deel van het bloed van de hond op een pisangblad wordt opgevangen. Dit werd in de hut gelegd samen met wat onrijpe vruchten.

Nog een ander vertelt, dat de kop van de hond bovenop de hut wordt gelegd, als ook het hart, nadat het gekookt is. Na afloop van de plechtigheid worden kop en lijf onder de hut in de grond begraven. Weer anderen zeggen, dat de hond gekookt wordt, na van de ingewanden ontdaan te zijn, waarna hij in de hut wordt neergelegd. Maar men eet niet van het vlees. Wat vooraf tot de hond gezegd wordt, wist men niet. Voordat men naar het bos gaat (de dag vooraf) doet de *belian* haar werk in het huis van de zieke; ze geeft daarbij kennis aan de geesten, dat men zal gaan offeren.

Aan de Katingan of Mendawai heet de plechtigheid tot genezing van zieken door het slachten van een hond: *batombal*. Door het lot wordt uitgemaakt, of de patient is ziek gemaakt door een geest, die het hart van een hond wenst te eten. Kleur en geslacht van het dier komen er niet op aan. De hond wordt levend naar een *loenok*-boom (*waringin*) gebracht, waarin de geest woont, gevolgd door een mannelijken *sjamaan*, en enige familieleden, die vuur, een bijl, een aarden kruik, drie pakjes gekookte rijst

(*ketoepat*), een bord zwarte kleefrijst, en een kom ongekookte rijst brengen. Dichtbij de boom wordt een hutje gemaakt, waarbij een vuurtje wordt aangelegd. Wierook wordt gebrand, en de sjamaan gaat dansen en rijst strooien; hij geeft kennis aan den geest, dat lekker eten voor hem klaargemaakt wordt: hart, lever en ingewanden van een hond. Zodra de sjamaan begint te dansen, wordt de hond met een stuk hout doodgeslagen, opdat hij niet janke. Hart, lever en ingewanden worden in een bamboe gekookt. Is alles gaar, dan wordt het op een gebroken bord gelegd, dat in de hut wordt geplaatst. Vervolgens danst de sjamaan weer, en men slaat op de bijl en op de aarden kruik bij wijze van trom. Aan den geest wordt gevraagd, om het offer aan te nemen. Daarna keert men naar huis terug, en men neemt zeven korrels rijst mee, die op het hoofd van de zieke worden gelegd, ten teken, dat hij beter zal worden.

In zijn Dajaks woordenboek vertelt Hardeland op *irek* (bl. 193) van de Olo Ngadjoe, dat *hirek* een geneesmethode is, die men toepast op zieken, die niet beter zijn geworden door het toedienen van geneesmiddelen. Bij het *hirek* worden de *sangiang* of luchtgeesten bewogen bij den *Radja hantoeen* of ziektenvorst tusschenbeide te treden, om hem te bewegen de gevangen levensgeest terug te geven. Bij deze gelegenheid worden varkens en hoenders geslacht, maar ook wel eens een hond; het vlees van het dier wordt niet gegeten.

In de Minahassa zal men vermoedelijk tegenwoordig niets meer vinden, dat in verband kan worden gebracht met een bestaan hebbend „hondenoffer”. Maar dat het vroeger anders is geweest, bewijst het volgende, dat in een oud geschrift „De Minahassa in 1825” (in dit tijdschrift, dl. 18, bl. 523) staat opgetekend. „In het distrikt Tooendano wordt, wanneer iemand ziek is, een hond door een priester de achterste pooten gebonden, en zoo opgetrokken; vervolgens met een piek doodgestoken. De hond wordt daarna schoongemaakt, aan lange stukken gesneden en op een *sosiroe*, platte mand van bamboe gemaakt, gelegd, waarbij eenige lijnwaden worden gevoegd. De priester doet een gebed voor het herstel van den zieke, en gaat vervolgens met het beste van den geslagten hond weg”.

Dat ik in staat ben iets over het hondenoffer op Bali te zeggen,

heb ik te danken aan den heer H. T. Damsté, die de Balinezen wel goed kent. Hij schrijft mij: „Van hondenoffers heb ik enkel gemerkt bij het „njepi” of „mesesepèn”, 't zuiveringsfeest bij het verspringen van het Isaka-jaar. Vide Lieftrinck's Landsverordeningen Lombok 1,45¹⁾, en Woordenboek V. d. Tuuk dl. III, p. 278.

„Op viersprongen worden dan offeranden opgediend: èn door de pendita Siwa-Buddha, èn door den Sengguhu. De Siwa-Buddha-priesters plaatsen de offeranden op een verhooging, een „pangungan”; de Sengguhu plaatst ze op den grond. Allen schicken ze die: O — Z — W — N en in het Midden, maar die van de priesters-Siwa zijn voor de Goden, die van den Sengguhu voor kala's en buta's in de verschillende windstreken.

„Het naar het O geplaatste offer bestaan in wit gevogelte, nog in de veeren. Naar het Z: een rond-bonte hond en roodbruine kippen. Naar het W.: een „geel” (roestkleurig) rund enz. Naar het N.: een zwarte geit, zwarte kip, speenvarken enz.

Nadat de Siwa-priesters en Sengguhu met de reinheid van hun reciet alle Goden en Kala's hebben uitgenoodigd toe te tasten en te nemen van de voor allen aangerichte tafels, verzoekt de eerste Iswara, dat hij in 't O. gewapend met zijn badjra zal waken voor vree en voorspoed van het land; en ook aan de Kala's in 't Oosten wordt door den Sengguhu gevraagd, om, nu hun zooveel heerlijk is voorgezet, de vrede en de rust niet te verstoren. Zoo ook wordt gevraagd aan Mahadéwa met zijn Pasa, en aan Brahma met zijn danda, en aan Wisjnoe met zijn gada en tjakra, en aan de Kala's in de verschillende windstreken, en vooral ook aan de Batara Nawa Sanga en alle Kala's, om het land in het nieuwe jaar voorspoedig te doen zijn. Aldus een oude aantekening die ik maakte naar inlichtingen van Sang Gdé Pidada, lid van den Raad Kerta te Klungkung. Dat hondenoffer is voor de lagere onzienlijke

¹⁾ LIEFRINCK schrijft daar: Bij de viering van het menjepi-feest mag men gedurende een dag en een nacht niet op straat komen, noch licht aansteken, noch vuur aanmaken, een feest dat ten doel heeft het zuiveren der desa van booze geesten en andere kwade invloeden. Dit gebeurde tijdens de jaarwisseling bij donkere maan der negende maand. Het feest werd gevierd ten overstaan van de drie goden, batara Brahma, b. Wisjnoe en b. Iswara (= de naam van Siwa als deze vermeld wordt te zamen met Brahma en Wisjnoe).

machten in het Zuiden; de kleur ervan correspondeert met alles wat Zuid is: Brahma — Yama — vuur — hel”.

Liefrinck (Bali en Lombok, Geschriften, p. 206) spreekt nog van het slachten van honden en kidangs in de desa Boelihan, ter vervanging van mensenoffers in de oude tijd, zonder er nadere bijzonderheden over te vermelden.

Op Soemba heeft de plechtigheid *paloehoe maranga* plaats „de verkoudheid eruit jagen”. Nadat een oude man, de leider van de plechtigheid, een offer heeft gebracht, en uit de ingewanden van een kuiken heeft opgemaakt, dat alles in orde is, wordt een jonge hond gebracht. „Een jongen neemt van den grond een wit uitgebleekt dijbeen van een vroeger geslachten karbouw. Twee welgemikte slagen op zijn kop, en de hond is dood, na eenige korte stuiptrekkingen. Nu staat de oude man op. Hij neemt de mand met offeranden in zijn armen. Langzaam stappend beweegt hij zich in de richting van de poort. De jongen met den dooden hond aan 't touw, volgt hem. De stoet wordt gesloten door een man, bedaard, plechtig slaande op een trom. Zij begeleiden den boozen geest naar buiten, buiten de kampong. En opdat hij onderweg niet vluchten zal, zich niet zal verschuilen in een of ander huis, ontstaat plotseling een geweldig rumoer. Onder luid krij-schend gegil der vrouwen en kinderen slaat men in ieder huis met stokken op den vloer, tegen de omwanding, tegen 't dak, slaat men op potten en pannen, op stukken blik. Men jaagt den geest 't huis uit, de kampong uit. Nauw is de oude man met de offeranden uit de poort verdwenen, of alles wordt weer stil. 't Is afgelopen. De krankheid zal wijken. 't Offer met den dooden hond wordt ver buiten de kampong gebracht, neergeworpen in een of ander ravijn” (Wielenga 2, 110).

In Anakala (Midden-Timor) heet dezelfde plechtigheid „de boosheid der aarde verjagen”. Hier wordt de gedode hond bij een pisangboom begraven (Kruyt 5, 576).

Op Timor heb ik alleen in het distrikt Annas iets gevonden van het gebruik van een hond om daarmee ziekte te bestrijden. Men doet dit door het bloed van het dier, dat daartoe opgevangen wordt. Sommige delen van het gedode dier worden gekookt, en den geesten aangeboden. We vinden hier ook een eigenaardig voorbeeld van de kwaad werende kracht van het bloed (= het

leven) van honden in een mythisch verhaal, waarin verteld wordt, dat de morgenster een zoon is van Oesif neno, den Hemelheer, die hier vereenzelvigd wordt met de zon. De morgenster wilde zijn vader volgen, maar hij kreeg het hoe langer hoe warmer. Hij had echter een menigte honden bij zich; telkens wanneer hij door de hitte dreigde te bezwijken, slachtte hij een hond en wies zich met diens bloed, waardoor hij werd afgekoeld. Tenslotte had hij al zijn honden gedood, maar hij had zijn vader nog niet bereikt, zodat hij teleurgesteld terug moest gaan, want hij kon de hitte niet uithouden (Kruyt, 7, 463).

Ook van Nieuw-Guinea heb ik enkele inlichtingen en wel van de Papoeas van de Bantoeni-golf. Wanneer pokken heersen, wordt een hond geslacht, een mannetje of een wijfje, gestoken of geslagen; vervolgens hakt men de kop eraf. Het vlees wordt gegeten, maar lever en kop worden naar 't bos gebracht; met het bloed wordt de zieke bestreken. De naam van deze plechtigheid is *roga keraane*. In Inawatan vertelt men, dat alleen hondenvlees gegeten werd in tijden van ziekte, want men dacht dat de zieken erdoor genazen en gezonden niet ziek werden. Het bloed van het dier werd op de zieken gestreken ¹⁾.

De hond bij huwelijk en zwangerschap.

Wanneer men in 't huwelijk treedt, of als de vrouw in zwangere toestand verkeert, tracht men hier en daar de betrokken personen tegen kwade invloeden te beschermen door het doden van een hond. Er zijn volken waar men een hond nodig acht bij het sluiten van een huwelijk, teneinde de onzichtbare machten te

¹⁾ Frazer vat het doden van een hond op als een toepassing van de zondebok-gedachte (The golden Bough, VI, The Shapegoat). Soms geven de berichten hiertoe aanleiding. Het is mogelijk dat de ene voorstelling in de andere overgaat, zoals o.m. in het volgende geval: De Bhotiyas van Djuhar in de westelijke Himalaja nemen op een bepaalde dag van het jaar (vermoedelijk hebben we hier weer te maken met een reinigingsfeest) een hond, maken hem dronken met sterke drank, en bhang of hennep; als men hem dan met lekkere kostjes heeft gevoerd, leidt men hem rond in 't dorp en laat hem los. Dan jaagt men hem om hem tenslotte met stokken en stenen te doden. Men gelooft, dat als men zó gedaan heeft, geen ziekte of onheil het dorp gedurende dat jaar zullen treffen (bl 209).

verjagen, die den mens vooral in zulke belangrijke tijdperken van het leven belagen. Zo vinden wij dit gebruik op Soemba. In Lewa geeft de man aan de vrouw bij het huwelijk steeds een hond, en het staat aan haar, of ze het dier wil laten leven dan wel het doden. In Anakala moeten, voordat een paar kan huwen, een hond, een kapmes en een speer worden gebracht, en daarna eerst volgt de eigenlijke bruidschat. De hond draagt de naam van *asoe woelan*, *asoe ladoe*, *asoe mangoma*, *asoe palai* „de hond van de maan, de hond van de zon, de hond van het een vrouw nemen, de hond van het een man nemen”. Men vertelde: Wanneer de hond niet bij de bruidschat wordt gegeven, zal het paar nooit geluk (voorspoed) hebben, en als de ziel van een hunner in het dodenland, de *parai marapoe*, komt, zal de daar wakende hemelhond haar bijten. Ook in 't Westen, in Wajewa, moet bij een huwelijk de man een varken en de vrouw een hond doden (Kruyt 5,575).

Ook van de Savoenezen wordt ons verteld, dat de bruid voor het huwelijksmaal behalve schapen en varkens een hond moet slachten, op welks vlees de bloedverwanten van de man worden onthaald (Wijngaarden, 417). Iets dergelijks vertelde de heer J. H. Neumann van de Karo-bataks: Bij het sluiten van een huwelijk in Baroes Djahe is hondenvlees de hoofdschotel. Wel slacht men ook andere beesten, maar hondenvlees in de toespis voor den schoonvader en de voorname gasten. Dit is alleen in die buurt het geval.

We hebben ook enkele voorbeelden, dat een hond wordt gedood om een zwangere vrouw te beschermen. Omtrent de Tobabataks werd mij het volgende meegedeeld: Wanneer een vrouw tijdens haar zwangerschap veel ziek is, vraagt zij om een hond voor haar te slachten. Dit moet weer een hond zijn van de soort, die ook voor de *pangoeloebalang* wordt gedood. Kan men zo'n dier niet vinden, dan mag het ook een zwarte hond zijn. De zwangere kiest zich bepaalde delen van het dier, die ze eet: hart, kop, tong. Mijn zegsman vertelt erbij, dat de vrouw hondenvlees eet niet zozeer omdat zij in haar omstandigheden er bijzonder naar verlangt, maar om de wille van het kind en om van haar ziek zijn verlost te worden. Men zegt, dat zulk een kind door Sang Pangoeloebalang gezonden is. Als een kind geboren wordt op het oogenblik, dat de zon over 't zenith is en begint te dalen, acht men

het kind door Sang Pangoeloebalang geschonken, en laat de vader een hond van meergenoemde soort slachten en aan Sang Pangoeloebalang opdragen.

Van de Karo-bataks zegt de heer Neumann ook, dat zwangere vrouwen nu en dan om hondenvlees vragen. Hij beschouwt dit alleen als een uiting van de bijzondere smaak, die zwangere vrouwen openbaren.

Ook van de Dajaks van Mengkatip heb ik een dergelijk bericht: Als een zwangere vrouw bang is voor misgeboorte, of dat zij een dier, een vogel, een schildpad zal voortbrengen, wordt een zwarte hond geslacht, waarvan zij de lever eet. — Van West-Soemba heb ik opgetekend: „Oemboe Dong vertelde mij, dat in Anakala bij de geboorte van een vrij kind, *ana kabisoe*, een jongen of een meisje, een hond wordt gedood; als het lijden kan ook nog een buffel of een varken” (Kruyt 5, 575).

De hond bij bloedschande.

Van het feit, dat de hond gebruikt wordt om het door bloedschande opgewekte kwaad te verdrijven, bestaan sprekende bewijzen op Soemba. Wielenga (3, 76-77) beschrijft hoe de incestueuzen gereinigd worden door rijst en water over hen uit te storten en offers te brengen aan de geesten, *marapoe*, der voorouders. Zijn op deze wijze de goden verzoend, dan gebeurt het volgende: „Er worden twee honden geslacht en de ingewanden dezer beide beesten saamgebonden met een stuk sarong van de schuldige vrouw en een stuk van de lendendoek van den schuldigen man. Dit alles goed tezamen gebonden, wordt nu in de rivier geworpen, opdat het met den stroom afdrijve en naar zee gevoerd worde”. Tenslotte worden de aanwezige mensen en de besmette woning gereinigd door allen en alles met water te besprenkelen. Ofschoon er niet bij vermeld wordt, wat bij het laten afdrijven van de ingewanden der honden gezegd wordt, kunnen wij er toch niet aan twijfelen, dat de hond het kwaad, dat door het plegen van de bloedschande is opgewekt, moet wegbrengen.

Ook in andere delen van Soemba moet een hond het kwaad van bloedschande wegvoeren. Zo wordt in Lamboja in het W. van dit eiland door den schuldigen man een hond doodgeslagen, die door den leider van de plechtigheid daarna naar het Westen wordt

geworpen. Op dezelfde wijze gaat het in Laeli toe, alleen vermeldde men er daar nog bij, dat de hond, die bij deze gelegenheid gedood wordt, geen afgesneden staart mag hebben (Kruyt 5, 496).

Bij het voltrekken van een echtscheiding wordt soms een hond doodgeslagen, wiens lever in een bakje met rijst wordt gelegd, waarna dit aan de *marapoe*, geesten, wordt aangeboden. Na afloop hiervan wordt gekookte rijst in enige kokosdoppen geschept, en deze nappen worden met het lijf van de gedode hond naar het huis gebracht, waar de *marapoe tana*, de geest van de grond, wordt vereerd. Dit wordt dezen geest te eten aangeboden met een aanroeping. Het vlees van de hond wordt niet gegeten, maar het kadaver wordt weggegooid (Kruyt 5, 511).

Aan de Katingan-(Mendawei-)rivier op Borneo worden een hond en een kat gedood, als oom en nicht, of neef met tante het met elkaar hebben gehouden. Dit doden moet dienen „om aarde en water schoon te maken”, zoals een mijner zegslieden mededeelde. De dieren worden naar de rivier gebracht en nadat ze in het water zijn geworpen met een speer gedood; met laat ze vervolgens met de stroom afdrijven.

De hond bij sterfgevallen.

We hebben ook verschillende voorbeelden van de gewoonte om bij sterfgevallen een hond te slachten. De heer J. H. Neumann deelde mij van de Karo-bataks mede, dat ze een roodbruine hond doden, als een kind sterft voordat het tanden heeft. De ziel van zulke kinderen noemt de Batak *bitjara goeroe*. Men is voor zo'n ziel bang. Hetzelfde is het geval met hen, die op de dag waarop ze ziek werden, zijn gestorven, *mate sada oeari* „op één dag (plotseling) gestorven”. Het lijk van zo'n persoon wordt vaak in een pisangtuintje begraven. Dit wijst er dadelijk op, dat men de kwade invloed die van zo'n lijk uitgaat, wil afkoelen, onschadelijk maken, en we mogen wel aannemen, dat de opdracht die aan de hond wordt gegeven, is om het kwaad dat den mensen tengevolge van deze sterfgevallen kan overkomen, weg te bijten, weg te blaffen, weg te jagen.

Op Soemba komt het veel voor, dat bij gelegenheid van een sterfgeval een hond gedood wordt. Zo wordt in Lamboja een hond doodgeslagen en het vlees ervan gegeten. Ook in Wajewa heeft hetzelfde plaats, niet alleen op de sterfdag maar ook na de

begravenis. Heeft men geen hond, dan slacht men een geit. Dit kan een gevolg zijn van de omstandigheid, dat men niet meer weet, waarom juist een hond moet worden gedood, maar men nog wel het besef heeft, dat het geen varken of hoen mag wezen, een verschijnsel, waarop ik in mijn opstel over het hondenoffer in Midden-Celebes al gewezen heb (bl. 460).

Op Rote wordt gewoonlijk op de plek waar een graf gedolven wordt, een hond gedood. Wanneer een dapper man is gestorven, wordt bovendien een hond geslacht, teneinde zijn ziel het vlees ervan te eten te geven (Kruyt 3, 331). Op Timor is het in een aantal geslachten gewoonte om een hond te doden wanneer een lid overlijdt. In Amarassi gebeurt dit, als het lijk grafwaarts wordt gedragen; de dode hond wordt dan voor het lijk uit getrokken. Meestal geeft men daarbij de verklaring, dat de hond aan de ziel de weg moet wijzen naar het zielenland (Kruyt 7, 391). Ik vermoed echter in verband met dezelfde gewoonte op Midden-Celebes bij sterfgevallen, dat de schimmenhond oorspronkelijk de doodssmet heeft moeten wegjagen, opdat deze niet nog andere personen ten grave zou slepen. Mogelijk is ook, dat hij dient ter bescherming van de ziel van de overledene, van wie ondersteld wordt, dat ze door geesten wordt belaagd.

De hond bij allerlei omstandigheden.

Behalve in de reeds genoemde levensomstandigheden wordt nog bij allerlei andere gelegenheden des levens een hond gedood. Dit algemeen toegepaste gebruik van het hondenoffer versterkt de gedachte, dat dit dier in vroeger dagen een groter rol heeft gespeeld in de geestelijke voorstellingen der mensen dan thans het geval is. We hebben een paar voorbeelden, dat de hond gebruikt wordt bij het afleggen van een eed. Men schijnt het in dit geval niet nodig te achten het dier te doden, maar men snijdt hem het oor af. Het uitspuitende bloed wordt in een kom opgevangen en met wat arak of water vermengd, waarna alles met de punt van een zwaard of hakmes wordt geroerd. Dit mengsel wordt door dengeen die de eed aflegt gedronken (Kruyt 3, 332). De Malanau-dajaks op Borneo doden wel een hond bij het afleggen van een zware eed; soms wordt het dier alleen de staart afgekapt, en degeen, die de eed aflegt, likt het bloed van de stomp. Deze handeling

wordt genoemd „het eten van de hond”. Deze Dajak-stam is tot het Mohammedanisme overgegaan (Hose and McDougall II, 80).

Op Soemba, waar het gebruik van de hond voor godsdienstige doeleinden 't meest voorkomt, vinden we dat ook bij het oprichten van de hoofdpaal van een woning een hond wordt geslacht en daarna een buffel. „Wanneer men in Wajewa van een gelukkigen en grooten jachttocht is teruggekeerd, wordt een hond geslacht voor Marapoe Penda, die gezegd wordt voor het wild te zorgen. De lever van de hond wordt onderzocht om daaruit op te maken, of men de volgende maal ook zoo gelukkig op de jacht zal zijn. Het borststuk van de hond en de nieren worden voor dezen *maroepoe* op een mat in de woning neergelegd, en de rest van het dier wordt opgegeten” (Kruyt 5, 576).

Ook voor het welslagen van een vispartij wordt wel eens een hond gebruikt. Als de Bataks een vispartij in het Toba-meergaan houden, spreken de deelnemers wel eens af om vooraf een maaltijd te gebruiken van het vlees van een *soenggam balanga*-hond. Men zoekt hiervoor een groot dier uit, „opdat de netten ook flink zullen bijten”, d.i. veel vis vangen. Bij deze maaltijd moet men zijn genoeg eten, opdat men bij het vissen zoveel zal vangen, dat men er even zeer zijn genoeg aan kan eten.

We vinden bij de Toba-bataks zelfs een voorbeeld, hoe de hond moet dienen om den palmwijn-tapper een grote voorraad vocht te bezorgen. Als hij n.l. de bloemtros van een arenpalm zal afsnijden om er palmwijn uit te winnen, zal de tapper vooraf zijn maal met hondenvlees doen. Daar hij voor zich alleen geen hond zal slachten, koopt hij op de markt de kop van een hond. Men hecht er tegenwoordig de betekenis aan, dat de palmwijn-tapper zijn genoeg moge drinken aan het vocht, evenals hij zijn genoeg heeft gegeten aan het vlees van de hond. Maar het is heel waarschijnlijk, dat hij het vlees van de kop at, opdat het dier alle kwade invloeden, die zouden maken, dat de boom weinig vocht gaf, zal verdrijven.

Dat de hond gebruikt wordt om storende invloeden verre te houden van het smeedwerk, zien we o.a. op het eilandje Dau of Ndau bij Rote. Wanneer de goudsmiden, die op dit eiland wonen, hun werktuigen „koud” willen maken, opdat ze geen kwaad zullen veroorzaken en goed werk zullen leveren, slachten

ze daartoe een hond (Kruyt 3,331). Een tweede voorbeeld vertelde mij de heer J. H. Neumann van de Karo-bataks. Dezen brengen een hondenuffer voor de smidse (*perpanden*) en de smidsgereedschappen. Met welke bedoeling men dit doet, weet men niet meer, maar in verband met hetgeen hierover bij andere volken gevonden wordt, mag worden aangenomen, dat de hond alle kwaad verre moet houden van de smederij, opdat het ijzer niet zacht zij, of de smid op enigerlei wijze tegenspoed bij zijn werk ondervinde. Voor goud- en zilversmeden wordt geen hond gedood; deze ambachten dateren uit latere tijd. Alleen zij die zilveren oorhangers (*padoeng-padoeng*) maken, brengen eveneens het offer van een hond. Dit zal wel hierom zijn, omdat deze oorhangers oorspronkelijk van ijzer werden gemaakt.

Om hevige uitingen van de natuur tot bedaren te brengen doodt men hier en daar een hond. Zo deelde mij een Papoea-onderwijzer van de Jakati-rivier aan het eind van de Bentoeni-golf op Nieuw-Guinea mede, dat bij het uitbreken van een storm een of twee honden worden gedood. Dit wordt *menaoe to* genoemd. Men roept daarbij de stormwind toe: „Houd op, want we hebben al een oude vrouw gedood”. Het gedode dier wordt in de rivier of in het bos geworpen. In een van de verhalen van de Bergalfoeren van West-Seran lezen wij, dat een hond in een bandjirende rivier werd geworpen, ongetwijfeld met de bedoeling, dat het water geen verwoesting zou aanrichten (De Vries, 198).

Tenslotte wijs ik op een eigenaardig gebruik, waarbij wel sprake is van een hond, maar deze wordt voorgesteld in kruiden. Wanneer namelijk in de oude tijd twee strijdende partijen op Timor vrede met elkaar zouden sluiten, trad van elke zijde een voorvechter (*meo*) naar voren met het zwaard in de hand. Tezamen met het zwaard omklemde de hand enige bladnerven van de lontarboom, en een bundel kruiden. Dit alles droeg de naam van *asoe bebak*. De kruiden waren *asoe* „hond”, *bebak* is de naam van de bladnerven van de palm. Tegenover elkaar staande maakten die mannen enige snijbewegingen met hun zwaarden, waarna ze hun wapens met water besprenkelden en opstaken. De *asoe bebak* werd naar het Westen geworpen, en men gooide ze water achterna. Men vertelde erbij, dat met deze handeling alle haat en nijd van beide kanten werd weggeworpen, en dat er niets in de harten bleef

zitten, dat een goede verstandhouding in de weg zou staan. Men zei ook, dat de kruiden *asoe* heten om daarmee de heftigheid van de strijd en de daarbij betoonde moed aan te duiden. Waarschijnlijk is dit niet. Bladnerven van de palm zijn de algemeen in Indië gebruikte werktuigen om geesten, weerwolven, spoken weg te jagen. De kruiden zullen zeker dezelfde bedoeling hebben, en daarom met de naam van *asoe* „hond” bestempeld zijn, waaruit weer blijkt wat men van de hond verwacht (Kruyt 7, 448).

De kat naast de hond.

In het beloop van deze mededelingen is al een enkele maal sprake geweest van een hond of een kat. Het komt nu en dan voor, dat een kat in de plaats van een hond wordt gebruikt. Enige voorbeelden daarvan zijn ook van Midden-Celebes verteld (Kruyt 8, 487). We hebben daar gezien, dat de agressieve aard van de kat tegen muizen gebruikt wordt tot het vangen en doden van kwade geesten, spoken en krachten. Toen de grote vloed op Rote kwam, verhief alleen de berg Lakimola in Bilba zich nog boven het watervlak. Op die berg woonden een man en een vrouw met hun kinderen. Toen het water al maar hoger rees, wierpen ze eerst een varken, toen een hond en eindelijk een hoen in de vloed. Maar deze kon de haren en veren van de genoemde dieren tellen, en daarom stoorde hij zich niet aan ze. Maar toen de mensen een kat in het water geworpen hadden, rees het water niet hoger, want het was niet in staat de haren van de kat te tellen.

Van de Toba-bataks lezen wij: „Wieder einen anderen Vorfechter (pangulubalang) gewinnt man in folgenden Weise: Man futtert eine schwarze Katze 7 Tage lang mit dem *dorma* (het vergif dat het dier naar den vijand moet brengen), badet sie darnach in „sich drehenden” Wasser, schlägt ihr den Kopf ab, zerstückelt sie und setzt sie künstlich wieder zusammen in der Form einer Katze, eines Hundes oder Schweines, umwickelt sie mit Blättern und Ranken und trägt sie in das feindliche Dorf” (Winkler, 181).

Evenzeer als men zich voorstelt dat geestenhonden op mensen jagen om ze te bijten en daardoor ziek te maken, gelooft men ook op Rote, dat rondzwervende katten boze geesten zijn, die de ziel van mensen komen halen. De Papoeas van de Jakati-rivier

(Bentoeni-golf) eten bij voorkeur kattenvlees als ze ziek zijn, om spoedig beter te worden. Tal van Indonesische volken spreken van een kat, die als wachter in het zielenland optreedt. O.m. vertelt pater Geurtjens (98) van de Kei-eilanden, dat een kat het vuur bewaakt, waarmee de bozen in het hiernamaals gekookt worden.

De hond in de ornamentiek.

Ik ben aan het einde gekomen van hetgeen ik bijeen heb kunnen brengen over de rol, die de hond vervult in de geestenwereld der Indonesiërs. Zoals ik reeds zeide, is de oogst van gegevens schraal geweest, en van hetgeen hier is meegedeeld, zal over weinig jaren het meeste niet alleen geen toepassing meer vinden, maar zelfs uit de herinnering verdwenen zijn. Maar het geloof in de hond als beschermer tegen onzichtbare machten zal nog lang blijven voortbestaan in de ornamentiek. Vooral bij de Dajaks is hierover heel wat op te merken.

Mijn zegslieden aan de Katingan-rivier vertellen van *pantar aso*; dit zijn palen, waarop hondenfiguren zijn uitgesneden; deze worden bij een nederzetting opgericht om de dorpelingen tegen aanvallen van weerwolven en vampiers, en ook wel tegen boomgeesten te beschermen.

De motieven voor hun houtsnijwerk worden hun (de Dajaks) ingegeven door hun alles overheersende angst voor boze geesten, vertelt Prof. Nieuwenhuis (II, 364). Daarom vinden wij er de naga, allerlei monsters en menselijke genitalia. „Naast deze vinden wij den hond, de hagedis en de bloedzuiger”.

Ook op de dodenkleding ontbreekt de hond niet. „Evenals op versierde vlakken van anderen aard, gelden bij het ontwerpen van doodenkleeding vooral motieven van den hond (*asö*), mensch (*këloean*) en die welke afgeleid zijn van deze. Ook hier treden alleen op den voorgrond de meest essentiële bestanddeelen van het hoofd; de rest wordt in sierlijk gebogen lijnen vervormd, dat het op het eerste oogenblik niet te herkennen valt” (I, 130).

In het Museum voor Volkenkunde te Leiden zijn enkele dodenhuisen of delen daarvan, waarop uitgesneden hondenfiguren voorkomen. Daarnaast vinden we er drakenfiguren en schaamdelen op afgebeeld, die samen met de honden wel geen andere

bedoeling zullen hebben dan om boze geesten, die de ziel van den dode komen belagen, weg te jagen (Catalogus II, nos. 405/65, 1636/221, 1308/169; bl. 348-49).

In dezelfde Catalogus wordt op bl. 57 no. 1308/446 een gereedschap vermeld tot vervaardiging van door vrouwen gemaakt kralenwerk. In iedere helft van deze plank zijn twee met de lichamen in elkaar loopende *asö's* of honden met open bek en spitse tong uitgesneden.

Bij de tatoeage wordt de hond, beschouwd als beschermer van den mens, op diens lichaam gefixeerd. „Jongelui die nog geen verre reizen of sneltochten ondernomen hebben, vertoonen in den regel een roset op de schouders; op hun reizen laten zij zich dan op armen of borst een figuur aanbrengen, die zonder uitzondering *asö* of hond genoemd wordt. Zij bestaat in den regel echter slechts uit een rudimentairen kop met oog en kaken, welke laatste, lang uitgerekt en in fraaie gebogen lijnen uitlopende, een sierlijk geheel vormen” (II, 363, I, 239).

Hetzelfde lezen we van de Kajans: Bij de kunst der Kajans zijn sommige figuren aan dieren ontleend. Onder deze spelen de hond en de garnaal een voorname rol. Andere vormen zijn van planten genomen. Patronen aan de hond ontleend, *kalang asoe*, komen het meest voor. Maar soms is de figuur op zulk een wijze gestileerd, dat er geen hond meer uit te herkennen valt (Hose and McDougall I, 234-35).

Onder de tatoeagefiguren op borst, armen en schouders van mannen komen het honden- en garnalen-patroon het meest voor. Men zegt dat de kop van de hond op dit patroon vroeger veel duidelijker was dan tegenwoordig (Hose and McDougall II, 71) ¹⁾.

In zijn artikel over het honden-motief op Borneo laat E. B. Haddon tal van patronen van gestileerde honden zien op dodenhuisen, in tatoeageuitvoeringen, in versieringen op bamboe kokers. Onder deze motieven zijn ook drakenkoppen, waarvan wel eens gedacht is, dat de Dajaks deze zouden hebben gecopieerd van de

¹⁾ In een opstel van dezelfde schrijvers „The relation between men and animals in Serawak” in *Journ. Anthropol. Institute* XXXI, 1901, wordt op bl. 187 hetzelfde van de hond gezegd, wat ook in hun boek opgetekend staat; dit artikel moet voornamelijk dienen om de vraag toe te lichten of er bij de Dajaks totemisme kan hebben bestaan.

drakenfiguren op de ingevoerde Chinese martavanen. De schrijver is echter van mening, dat hoezeer het hondenmotief vaak op de draak lijkt, het toch waarschijnlijk is, dat we hier te doen hebben met „another example of converged evolution, the two motives developing along their own lines, gradually becoming more and more similar. Their is no recorded evidence that Chinese designs are copied by the people in the interior of Borneo”. In de beschrijving der figuren komt duidelijk uit, dat bijzonder werk is gemaakt van de stilering van de kaken van de hond, wat ons niet verwonderd, nu we weten, dat het op het bijten van de hond aankomt ¹⁾.

Op nog een andere wijze zal de herinnering aan de hond als beschermer van den mens tegen onzichtbare machten blijven voortbestaan, en wel in het gebruik van hondentanden als amulet en tot versiering van voorwerpen. Een druk gebruik van hondentanden wordt gemaakt door de Jabin-papoeas in het voormalige Duits Nieuw-Guinea. Zending H. Zahn schrijft: „Wenn hier von Vermögen die Rede ist, so kommen dabei nur Wertsachen wie Eberhauer und Hundezähne, auch mit diesen besetzte Netztaschen, Töpfe, Mulden in Betracht” (Neuhauss III, 314). „Als allgemeine Tauschmittel sind im Gebrauch: Hundezähne und Eberhauer. Von ersteren gelten nur die vier Fangzähne des Hundes. Diese sind das Kleingeld, und man hat sie entweder einzeln oder an einer Schnur aufgereiht im Gebrauch” (Neuhauss III, 314).

Van de Papoea-stammen aan de Bamu-rivier lezen wij, dat een belangrijk ruilmiddel bestaat in hondentanden. „It used to be always a source of wonder to me where all the dogs' teeth used in the Pacific came from until the other day I happened to read of an action between two London firms for payment of a shipment of dogs' teeth made to the South Seas” (Beaver, 229). We behoeven er niet aan te twijfelen, dat de hondentanden hun waarde ontleen aan de magisch afwerende kracht, die aan de hond wordt (werd) toegekend.

¹⁾ In het pasverschenen boek van ALFRED C. HADDON en LAURA E. START *Iban or Sea Dayak Fabrics and their patterns* (Cambridge University Press 1936) komt het hondenmotief niet voor. Hieruit mogen we de gevolgtrekking maken, dat de Ibans, die vermoedelijk een 300 jaar geleden van Sumatra op Borneo zijn gekomen, het hondenmotief niet kennen.

LIJST VAN AANGEHAALDE BOEKEN EN
TIJDSCHRIFTARTIKELEN.

- M. J. VAN BAARDA. *Woordenlijst Galelareesch-Hollandsch*. 's Gravenhage 1895.
- W. N. BEAVER, *Unexplored New Guinea*. London 1920.
- G. BEKER. *Het oogst- en offerfeest bij den Nagastam te Bora Wai (Midden-Flores)*. Bijdragen 67, 1917.
- Catalogus van 's Rijks Ethnografisch Museum*, II. Borneo, door H. H. JUYNBOLL. Leiden 1909; id. VIII. Bataklanden, door H. W. FISCHER. Leiden 1914.
- H. T. DAMSTÉ. *Balische Splinters* No. 27. Koloniaal Tijdschrift 1927.
- C. J. VAN DONGEN. *De Koeboes in de onderafd. Koeboestrecken der Residentie Palembang*. Bijdragen 7, IX, 1910.
- H. GEURTJES. *Uit een vreemde wereld*. 's Hertogenbosch, 1921.
- H. GROOTHUIS. *Godsdienst, zeden en gewoonten op Savoe*. De Timorbode, jg. II, no. 16, Aug. 1917.
- E. B. HADDON. *The dog-motive in Bornean art*. Journ. Anthropol. Institute, XXXV, 1905, p. 113-125.
1. Dr. B. HAGEN. *Beiträge zur Kenntniss der Battareligion*. T. Bat. Gen. 28, 1883.
 2. idem *Die orang Kubu auf Sumatra*. Frankfurt am Main. 1908.
- A. HARDELAND. *Dajacksch-Deutsches Wörterbuch*. Amsterdam 1859.
- C. HOSE and W. McDougall. *The pagan tribes of Borneo*. London, 1912.
1. Alb. C. KRUYT. *Een bezoek aan de Mentawai-eilanden*. T. Kon. Ned. Aardr. Gen. 2e Serie, dl. 41. 1924.
 2. idem *De Mentawaiers*. T. Bat. Gen., 62, 1923.
 3. idem *De Roteneezen*. T. Bat. Gen., 60, 1921.
 4. idem *Verslag van een reis over het eiland Soemba*. T. Kon. Ned. Aardr. Gen. 2e Serie, 38, 1921.
 5. idem *De Soembaneezen*. Bijdragen 78, 1922.
 6. idem. *Verslag van een reis door Timor*. T. Kon. Ned. Aardr. Gen. 2e Serie dl. 38, 1921.
 7. idem *De Timoreezen*. Bijdragen 79, 1923.
 8. idem *Het hondenofer in Midden-Celebes*. T. Bat. Gen. 71, 1931.

- H. LING ROTH. *The Natives of Sarawak and British North Borneo*. London 1896.
- J. H. MEERWALDT. *De Bataksche tooverstaf*. Bijdragen 6, X, 1902.
- R. NEUHAUSS. *Deutsch Neu Guinea*, III: Ch. KEYSER, *Aus dem Leben der Kaileute*. Berlin, 1911.
- A. W. NIEUWENHUIS. *In Centraal Borneo*, Leiden 1900.
- SCHADENBERG, *Die Bewohner von Süd Mindanao* Zeitschrift f. Ethnologie, 1885.
- E. E. W. G. SCHRÖDER. *Nias*, I. Tekst. Leiden 1917.
- W. W. SKEAT and C. O. BLAGDEN. *Pagan Races of the Malay Peninsula*. London-New York 1906.
- G. TURNER. *Nineteen years in Polynesia (Samoa)*.
- G. DE VRIES. *Bij de Berg-alsoeren op West-Seran*. Zutphen 1927.
- C. J. WESTENBERG. *Aanteekeningen omtrent de godsdienstige begrippen der Karobataks*. Bijdragen 5, VII, 1892.
1. D. K. WIELENGA. *Dooden en levenden*. Macedoniër 12. 1908.
2. idem *Paloehoe maranga*. Macedoniër 12. 1908.
3. idem *Schuld en verzoening*. Macedoniër, 17, 1917.
- J. K. VAN WIJNGAARDEN. *De zedelijke toestanden op Savoe*. Med. Ned. zend. Gen. 36, 1892.
- J. WINKLER. *Die Toba-batak auf Sumatra in gesunden und kranken Tagen*. Stuttgart 1925.
-

Jacob Coeman, Ziekentrooster en Schilder

door

J. DE LOOS-HAAXMAN.

Van de eerste tien landvoogdsportretten uit de Landsverzameling, alle ongesigneerd, kan slechts één enkel in verband gebracht worden met een Compagniesschilder, van wien de naam bekend is en min of meer het terrein van arbeid, zoo niet die arbeid zelf. Aan het portret van den elfden landvoogd, Joan Maetsuycker, hoewel evenmin door een signatuur gemerkt, is namelijk een schildersnaam verbonden op een wijze, die geen twijfel toelaat omtrent de afkomst van het stuk. Want dit portret is geïdentificeerd zoowel wat schilder als voorgestelde betreft — zoo dit laatste nog noodig ware — door een 17e-eeuwsche gravure met het merk J. Coeman pinxit H. Bary sculp.

Jacob Coeman van Amsterdam was Compagniesdienaar. Hij bekleedde de betrekking van Ziekentrooster of Krankbezoeker en Voorlezer, een eenvoudig ambt, doch niettemin een waarin promotie mogelijk was. Want al had Coen de krankbezoekers voor het meerendeel „plompe, onbesnedene ydieten” genoemd ¹⁾, de schaarschte aan predikanten was oorzaak, dat de Bataviasche Kerkeraad het recht verkreeg hen bij bewezen kennis en betoonden ijver tot predikant te benoemen. Jacob Coeman echter zou als krankbezoeker sterven. Dit was in Maart 1676. Hij had toen dertien jaren te Batavia doorgebracht. De Resoluties van den Kerkeraad berichten van hem ambtelijk, zijn testamenten doen dit zakelijk en geen dezer bescheiden laat vermoeden, dat Jacob Coeman behalve een onbesproken ambtenaar en een niet onbemiddeld man, ook nog een goed schilder was.

¹⁾ Dr. F. DE HAAN, *Oud Batavia*, 2e druk, p. 96.

Coeman's geboortejaar is niet bekend. Hij was van Amsterdam, kocht er het burgerrecht in 1656 ¹⁾ en verschijnt in 1663 voor het eerst in de boeken van den Bataviaschen Kerkeraad. In de vergadering van 12 November van dat jaar is n.l. zijn verzoek ingekomen „om in de openstaende plaats van Hend. ter Burgh gebruyckt te werden” en 3 Januari 1664 benoemt de Kerkeraad hem dan ook „in 't fort en aen de Oostzijde der stad”. Dr. De Haan deelt in *Oud Batavia* 2e dr. Platenatlas J. 15 mee, dat Jacob Janssen Coeman in 1663 als Krankbezoeker per Rijnland uitkwam voor de Kamer Amsterdam.

Ik meen te mogen aannemen, dat Coeman in de 2e helft van 1663 in Malaca is geweest en dat hij daar de portretten ²⁾ geschilderd heeft van twee dochtertjes van Joan van Riebeeck, Elisabeth, volgens deze beeltenis op driejarigen leeftijd, en Joanna, toen zij anderhalf jaar oud was ³⁾. Coeman stierf in 1676, want in de vergadering van 9 Maart van dat jaar wordt over de vervanging van den overleden J. Coeman gesproken ⁴⁾.

1) THIEME-BECKER, *Alg. Lexikon der Bild. Künstler*, VII, p. 166.

2) Rijksmuseum Amsterdam.

3) Deze kinderen werden aan de Kaap de Goede Hoop gedoopt 4 April 1660 en 23 April 1662. Coeman heeft het portret van Joanna dus waarschijnlijk na dat van Elisabeth geschilderd en wel kort vóór hij naar Batavia vertrok. Hij zal dan in de 2e helft van het jaar 1663 gedurende eenigen tijd emplooi hebben gevonden in Malaca, waar Joan van Riebeeck na zijn vertrek van de Kaap en een oponthoud van eenige maanden te Batavia op 18 October 1662 met zijn gezin was aangekomen (*Zie De Stichter van Hollands Zuid-Afrika* door DR. E. C. GODÉE MOLSBERGEN). In verband met eventueel ander schilderwerk van Jacob Coeman wil ik nog wijzen op wat Dr. DE HAAN zegt in *Oud Batavia*, 2e dr. p. 508: „omstreeks denzelfden tijd (1663) is een „voornaam schilder” uit het Vaderland bezig aan portretten van Cormandelsche dignitarissen”. Deze portretten zou hij geschilderd kunnen hebben vóór zijn vertrek naar Malaca.

4) In de Kerkeradsboeken komt de naam Coeman verscheidene malen voor met een andere voorletter of met toevoeging van een s. 5 Augustus 1669 b.v. hecht de Kerkeraad zijn goedkeuring aan „de artyckels van D. Coeman aengaende de opzichte over de Inl. leermeesters” en op 28 Mrt. 1667 staat er voor de vrouw van D. Coemans een scherpe terechtwijzing aangeteekend van wege onhebbelijk en ergerlijk gedrag bij huisbezoek der E. Broederen. Ook is er nog een andere Coeman geweest met neiging tot het ambt van ziekentrouster, want 12 Juni 1664 verzocht Anthonis Coeman om een aanstelling. Hij had als tijdelijk krankbezoeker gediend op de uitreis van „Het Wapen van Hoorn”.

Jacob Coeman is driemaal getrouwd geweest¹⁾, testeerde met zijn eerste vrouw te Amsterdam, met zijn tweede en derde te Batavia. Zijn derde vrouw, de Amsterdamsche Judith Augustijns, met wie hij in 1671, toen zij negentien jaar was, trouwde, ging na den dood van Coeman spoedig een nieuwe verbintenis aan met Cornelis Thenis. In de twee Bataviasche testamenten staat vermeld, dat er geen inventaris behoefde te worden opgemaakt. Er waren geen kinderen. Coeman's vader, Jan Jacobsen Coeman, zou — zoo hij nog in leven was — 200 rijksdaalders erven benevens de helft van een huis aan de Wolvenstraat te Amsterdam. Met Judith Augustijns komt Jacob 17 October 1675 voor als getuige bij den doop van Rembrant Suythoff, zoon van den schilder Cornelis Suythoff en Cornelia van Rijn, de dochter van Rembrandt. Op dien datum plaatste hij dus zijn handteekening in het Doopboek der Hollandsche Gemeente²⁾.

Behalve de twee kinderportretten en het portret van Maetsuycker zou ik ook de portretten van Joan van Riebeeck en zijn tweede vrouw Maria Scipio op Coeman's naam willen zetten en dit naar aanleiding van stijl en karakteristiek van een groote familiegroep in particulier bezit.

Deze familiegroep³⁾ werd door Dr. H. Schneider gepubliceerd in *Ned. Indië Oud en Nieuw* VI (1921), afl. 6. Het schilderij is afkomstig uit de Verzameling Paul Delaroff, St. Petersburg, werd in 1913 tentoongesteld in de Lakenhal te Leiden en kwam in 1914 in veiling te Parijs⁴⁾. Thieme-Becker noemt dit stuk, evenals het portret van Maetsuycker, doch dit laatste alleen als gegraveerd door Bary, voorts nog een schilderij „Vechtende Boeren”, dat in een Amsterdamschen inventaris van 1673 voorkomt.

De familiegroep toont een echtpaar met twee dochters; rechts twee personen in schaduw, waarvan één een slavin. De zes personen zijn geschilderd op een terras met balustrade; naar links ziet men over een tuin heen een zee met schepen en hooge kust.

¹⁾ HESTER WILS, Amsterdam, 16 Juli 1655. ELISABETH COOMANS, Batavia, test. 19 November 1669, Nots. Huysmans. JUDITH AUGUSTIJNS, Batavia, test. 30 Januari 1676, Nots. Pieter van Leeuwe.

²⁾ Gereproduceerd in *Oud Batavia* 2e druk, Platenatlas J. 15.

³⁾ Olieverf, doek, 130 × 190 cm.

VEILING DELAROFF, Cat. No. 155.

Het schilderij is te Batavia geschilderd volgens merk en jaartal op de baal boven het hondje aangebracht: J. Coeman fec. Batavia 1664 (of 1665)¹⁾. De kust voor Batavia was evenwel niet hoog, doch laag en drassig. Misschien heeft de schilder hiergefantazeerd of gaf hij een wat hoog uitgevallen beboschten parkaanleg, aesthetisch een gunstige voortzetting van het zware loover boven de balustrade.

Een galerij op pilaren met een hoog opgenomen gordijn vult de rechterhelft van den achtergrond. In sterke schaduw staat daar een jonge man, het hoofd iets naar rechts gewend. Hij heeft een der vruchten genomen uit de korf, die de slavin draagt en vormt met haar een aparte groep op den achtergrond. Het is niet duidelijk of deze jonge man een familielid of een bediende is. Het laatste is door zijn plaats in de schaduw naast de slavin echter het waarschijnlijkst.

Mede op de rechterhelft der schilderij, doch meer naar het midden, staat aansluitend aan de donkere groep rechts, de breede korte figuur van den opdrachtgever, Hollandsch van type, naast een kleine fijne vrouw, die zeer duidelijk van Aziatische afstamming is. Zij hebben beiden het betoogend gebaar van het tijdperk, hier een leege, niets zeggende geste van spiritueel onbeteekenende handen, die bovendien anatomisch zeer slap zijn geconstrueerd. Al neemt men bij de vrouw het Oostersche bloed in aanmerking, dan lijkt toch de teere bouw van pols en vingers hier niet anders dan slapheid. Toch is deze krachteloosheid uiteraard hier niet zoo onaangenaam en opvallend als bij de mannenfiguur, die met korte, kromme beenen op te kleine voeten staat en wiens handen toch iets hadden moeten uitdrukken van de karakteristiek, die in den kop ligt, en zeker hadden moeten samengaan met de breede plompheid der gestalte.

De beide meisjes zijn allerliefst. Haar houding is vol gratie en de fijne kopjes toonen een opvallende gelijkenis, het eene met den man, het andere met de vrouw. Het lijkt bovendien alsof

¹⁾ Het laatste cijfer is niet duidelijk. De signatuur werd vroeger als Lee-mans gelezen. Dr. Hofstede de Groot had, toen het stuk nog in de coll. Delaroff was, gelegenheid de sierlijk gekrulde handteekening te bestudeeren en bracht deze tot den naam Coeman terug. Zie Cicerone 1909 p. 227, Thieme-Becker VII p. 166 en „Bulletin” 1908 p. 241.

de schilder door den stand der hoofden op deze gelijkenis met nadruk heeft willen wijzen. De meisjes hebben gelijke kapsels en gelijke kleedjes; in de halsafsluiting alleen is verschil. Er zijn allerlei details, ook in het toilet der vrouw, die op weelde wijzen: parelen, kanten, borst- en hoofdsieraden, kostbare knopen en er is voor elk der meisjes een schoothondje. Een der meisjes zit naar links gewend op een baal koopmansgoederen, die met touw stevig is dicht gebonden. Op deze baal heeft Jacob Coeman zijn naam en den datum geschilderd. Als zitplaats voor het zoo sierlijk gekleede figuurtje, dat een juweelenkistje op den schoot heeft en links van zich een stilleven van Chineesche vazen met bloemen, is deze grove baal ongetwijfeld een aanwijzing voor de positie van den vader, een handeldrijvend Compagniesdienaar, dus een koopman, waarschijnlijk een opperkoopman.

Toen Jacob Coeman dit groote tafereel met zijn goede verdeeling en bekoorlijke voordracht schilderde, was Pieter Cnoll ¹⁾ sedert 1663 eerste opperkoopman van het Kasteel. Pieter Cnoll was getrouwd met Cornelia van Nieuwenrode, geboren te Firando in Japan en naar alle waarschijnlijkheid een dochter van Cornelis van Neyenrode ²⁾. Deze had twee dochters bij Japansche vrouwen. Pieter Cnoll en Cornelia van Nieuwenrode hadden een groot aantal kinderen, w.o. vijf dochters. Twee hiervan kunnen voor het portret in aanmerking komen, n.l. Catharina (1653) en Hester (1659); de andere drie zijn van '63-'70. Mogen wij in deze groep portretten van Pieter en Cornelia met twee van hun dochters zien? De afgebeelde meisjes zouden dan 12 à 13 en 6 à 7 jaar zijn, terwijl zij echter eer tweelingen gelijken. Pieter Cnoll had een tuin ³⁾ aan den weg van Jacatra. Ten deele kan deze tuin den schilder tot zijn decor geïnspireerd hebben. De zee en de schepen symboliseeren dan met de baal koopmansgoederen het koopmanschap van den opdrachtgever. Het testament van Pieter en Cornelia bericht niets van dit schilderij, noch van andere stukken. Moet het dus wat betreft de voorgestelde personen voorloopig bij veronderstellingen blijven, *toch bevat dit groote familietafereel een*

¹⁾ Zie Dr. F. DE HAAN, *Priangan 1*, Personalia, p. 197. ²⁾ Ibidem.

³⁾ Een tuin, dien hij in 1660 verhuurt behalve „het houte huijs, eenige bloumen, roosemarijn” enz., „tot sijn ende familiens vermaeck ofte soetheyt”, *Oud Batavia*, 2e dr. p. 108.

schat van duidelijke aanwijzingen omtrent den schilder en diens arbeid in Indië. Er zijn n.l. zeer karakteristieke details, die naar andere ongesigneerde portretten uit hetzelfde decennium voeren, en wel naar de reeds genoemde beeltenissen van de twee dochtertjes ¹⁾ van Joan van Riebeeck en naar het geestige conterfeitsel van Maria Scipio ²⁾, zijn tweede echtgenoot. De portretten der kinderen stonden vroeger op naam van andere leden der familie Van Riebeeck, doch Dr. Godée Molsbergen identificeerde ze als de portretten van Elisabeth en Joanna, kinderen van Jan en van Maria de la Quellerie. Het jaartal 1663 staat op het voetstuk van de balustrade van beide stukken; voor Elisabeth is er bij vermeld ... aetatis 3, voor Joanna: aetatis 1½.

De portretten, olieverf op doek, 118×83 cm en tegenhangers, zijn kennelijk van denzelfden schilder, doch dragen geen signatuur. Ondanks de ouwelijke kleederdracht zijn het allerliefste naieve kinderportretten, beide kinderen echter te oud voor haar jaren voorgesteld, zooals — misschien — ook de jonge meisjes op de groote familiegroep. Elisabeth heeft twee struisveeren, die één lijken en een perzik in de handjes, herinneringen aan de Kaap, waar deze vrucht in 1660 voor het eerst voortgebracht is ³⁾, Joanna draagt een druiventros en heeft een kapmes, wijnhevel, ring en bord aan haar onbeholpen voetjes liggen. Van het portret van Elisabeth heeft de verfhuid hier en daar wat geleden. De jurk en de lange slip links zijn van een mooi helder rood, het witte schort, de opgenomen overjurk en de op elkaar liggende veeren, blauw en geel, zijn mooi transparant geschilderd. De kleine Joanna, die op anderhalfjarigen leeftijd zoo uitvoerig werd opgetuigd, is in het blauw en wit. De balustrade verloopt bij Elisabeth horizontaal over het doek en draagt rechts een makken eekhoorn. Bij Joanna is van deze afsluiting veel minder te zien. Vorm en schildering van de balustrade zijn evenwel dezelfde op beide portretten, evenals de vierkante tegels van den vloer. Links naast Joanna ligt een baret met grooten strik en vier veeren op een

¹⁾ Rijksmuseum, Amsterdam, door Prof. Dr. E. C. GODÉE MOLSBERGEN herkend, beschreven en gereproduceerd in *De Stichter van Hollands Zuid-Afrika Jan van Riebeeck*, p. 282.

²⁾ Rijksmuseum Amsterdam.

³⁾ Zie GODÉE MOLSBERGEN, o.c.

klein tafeltje, plechtstatig door een zwaar kleed tot op den grond gedekt. De franjes van dit tafelkleed en de voorwerpen van het stilleven er onder doen in schildering aan Philips Angel¹⁾ denken. Het afgebeelde kind heeft een pienter, levendig kopje met een leelijke, enorme bovenlip en een breed getrokken mond, zooals ook haar zusje. Ook haar oudere broeder Abraham, de latere gouverneur-generaal, toont op zijn portretten die lange bovenlip. Beide kinderkopjes zijn teer, met veel uitdrukking en technisch bekwaam geschilderd. In deze aanvallige kinderbeeltenissen, zoo aandachtig en charmant, is overeenkomst met de familiegroep, niet alleen in boomen, achtergrond en balustrade, doch sterker opvallend in den ook hier treffenden, krachteloozen bouw der handen, tevens in de vorming der manchetten en haar schaduw op de armen van Elisabeth en op die van de vrouw op de familiegroep. Deze kokervormige manchetten met de ellipsvormige openingen en de slagschaduw op den onderarm zijn op beide portretten gelijk. Dit is een zeer duidelijk punt van overeenkomst, een formuleering in plastischen vorm van een en denzelfden schilder.

Joan van Riebeeck kwam in 1665 uit Malaca te Batavia aan. Hij was toen weduwnaar. Hij werd te Batavia secretaris van de Hooge Regeering en stierf er in 1677. In 1666 is hij hertrouwd met Maria Isaacs Scipio²⁾, van Alkmaar, weduwe van Jacob Gruijs, eerder van Reynier Porre. Maria stierf in 1695³⁾. Haar portret en dat van haar man, te Batavia geschilderd, bevinden zich eveneens in het Rijksmuseum te Amsterdam. Het zijn staande driekwartfiguren, pendants, olieverf op doek en 91 × 61 cm groot. Joan heeft een stok in de gehandschoende rechterhand, de linker steunt boven het degengevest op de heup⁴⁾, de figuur is naar rechts gewend, in het zwart gekleed met platten witten kraag en heeft als achtergrond een gespleten gordijn, een zuil, een klein stuk

¹⁾ Zie dit tijdschrift dl. LXXI (1931), afl. 1-2.

²⁾ Of het testament van Joan van Riebeeck en Maria Scipio (Nots. Dispontijn) aanwijzingen geeft over portretten, heb ik niet kunnen nagaan, daar dit testament in zeer verganen toestand verkeert ('s Landsarchief).

³⁾ Ook haar testament als weduwe Nots. David Reguleth, Bat. 9 Juni 1695 zwijgt over portretten of schilderijen.

⁴⁾ Deze houding komt op meerdere portretten van Compagniesdienaren voor.

balustrade en een doorkijk op een bewolkte lucht boven een berglandschap, waarvan de berg in vorm aan den Tafelberg doet denken. Maria draagt een breeden, gesteven, witten kraag zonder gratie; de handen heeft zij over elkaar gelegd, de rechter houdt een waaier. Zij is naar links gekeerd, doch haar oogen dwalen naar rechts en deze onverwachte wending geeft een levende beking aan den blik en iets zeer persoonlijks aan het gelaat. Er is hier een verschieft van land en water, een bewolkte lucht, wat meer plaats voor zuil met postament en balustrade en ook hier weer de driehoekige insnijding op de lucht door de opgenomen gordijnen. Elk portret draagt een wapen, doch geen datum, noch signatuur. Zij zijn beide van grooten eenvoud in vorm en voordracht, zoozeer, dat de vele parelen, waarmee Maria getooid is, toch geen indruk van weelde wekken. Ook het coloriet draagt tot dien eenvoud bij. Er is een weinig rood in het gelaat en dan een donkerbruin gordijn. Het portret is wat vuil en bovendien zeer nagedonkerd, waarschijnlijk in het gelaat hier en daar overgeschilderd evenals de kop van Van Riebeeck. Toch is de schildering van het vrouwenportret nog lenig en heeft de expressie van stillen humor er niet door geleden. Het is alsof de oogen maar net, op het onverwachts, op den beschouwer gericht werden. Eigenlijk hadden zij de richting van hoofd en lichaam moeten volgen, doch er kwam iemand binnen... er ging een stem door de kamer... en Maria keek weg van den schilder... Zoo, getroffen in volle en plotselinge aandacht tintelen de oogen en zijn de beweeglijke lippen klaar om vaneen te gaan in een lach! Zoo kan men zich dit voorstellen, omdat er in dit portret zooveel treffende spontaneïteit is en zoo weinig bedachtzaamheid ondanks de rustige houding. Maria Scipio heeft lang in Indië geleefd en was, toen haar portret geschilderd werd, reeds tweemaal weduwe. Een frissche humor heeft haar stellig de veerkracht gegeven dezen slagen en deze ondervinding meester te worden, vooral na den gewelddadigen dood van Jacob Gruys op het eiland Tsinko bij Padang ¹⁾. De paretentooi om dit plastisch zoo goed gegeven hoofd, om hals en polsen zijn even tintelend geschilderd als de oogen. Waarschijnlijk zijn het de parelen, waarvan Dr.

¹⁾ Zie GODÉE MOLSBERGEN, *Jan van Riebeeck* p. 191.

Godée Molsbergen de beschrijving en de taxatie opneemt in een memorie ¹⁾.

Ook in dit Bataviasche Compagniesportret, te aantrekkelijker, omdat het een der zeldzame Indische vrouwenbeeltenissen is, vinden wij wederom een opmerkelijke overeenkomst met de kinderportretten en de familiegroep: de slordig geteekende zuilvoet en balustrade, de teekening der krachteloze handen, de slappe polsen, waarop de karakteristieke schaduwen uit de kokermouwen vallen.

Is dit portret stellig door Jacob Coeman geschilderd, ook het portret van Joan van Riebeeck moet tot Coeman's oeuvre gerekend worden. Dit is geen mooi stuk schilderwerk; in geen enkel détail van uitvoering of opzet is het ook maar aantrekkelijk. Typische punten van vergelijking zijn er niet aan te wijzen, niettemin kunnen er parallellen in de schildering getrokken worden tusschen het kopje van Elisabeth en het breede gelaat van den vader, terwijl dan ook weer het contereitsel van Maetsuycker in het modelé van wang en jukbeen eenige gelijkenis van streek vertoont, zoodat ook met dit stuk der groep schilderijen, die ik op Coeman's naam zou willen zetten, aansluiting kan worden gevonden. Toch is de connectie van Jacob Coeman met het portret van Maetsuycker te Weltevreden veel belangrijker dan die met het portret van Van Riebeeck. Zij is zelfs vrijwel positief door de vermelding van zijn naam als schilder op de gravure van H. Bary. Echter is hiermede nog niet opgelost of Jacob Coeman slechts één portret van den landvoogd heeft geschilderd, dat te Weltevreden in de Landsverzameling, 't welk hij *niet* met zijn naam merkte, of dat hij nog en dan voor Holland een ander exemplaar, groot of klein en gesigneerd, maakte. Dit is volstrekt niet onmogelijk ²⁾.

¹⁾ Acte Archief Nots. Dispontijn, Sept. 1676. ... „een snoer paarlen om de hals waaraan vijfth stx. is a 6½ rijxd.rs yder”; verder worden o.a. genoemd: twee snoeren paarlen om den hals van 119 stuks, twee dito om het hoofd van 142 stuks, een snoertje om den hals voor dagelijks en 540 kleine pareltjes voor om de handen. Maria vermaakte aan „nigt” Joanna Maria van Riebeeck, de oudste dochter van Abraham, dus eigenlijk haar stiefkleinkind, een snoer van zeventig parelen (Test. 9 Juni 1695. Nots. David Reguleth).

²⁾ Een groot ongesigneerd portret van Abraham Patras, dat door F. J. Rheen geschilderd werd, hangt b.v. in de Landsverzameling te

Portret van Joanna van Riebeeck.

Portret van Elisabeth van Riebeeck.

Portret van Joan Maetsuycker.
(Paleis Rijnsijk, Weltenreden).

Grabure van H. Bary voorstellende Joan Maetsuycker
naar de schilderij van Coeman.

Portret van Maria Scipio.

Portret van Joan van Riebeeck.

Familiegroep.

Het portret van Maetsuycker te Weltevreden, $78\frac{1}{2} \times 97\frac{1}{2}$ cm, olieverf op paneel, behoort tot de goede stukken der verzameling en tot de zeer sprekende. Het kon niet eenvoudiger zijn opgezet dan de schilder deed. Het is wederom in een geschilderd ovaal gevat met links boven een wapen. Het is een weinig naar rechts gewend en ten halven lijve uitgevoerd. De achtergrond is effen en donker grijsgroen, de jas zwart, mouwen, halsdoek en kraag zijn wit. Hier — het ergste in den platten kraag — is het schilderij nog al versleten en schemert de houtnerf door. De kop heeft grove trekken en van den fel rooden mond — de eenige kleurplek in het portret — is de onderlip breed en hangend; het grijze haar zit vrij slordig om den breeden, expressieven kop heen. De handen zijn niet geschilderd en de open mouwen herinneren aan het onaangename, door vele navertellers overgeschreven grapje bij Valentijn ¹⁾. Met den openstaanden kraag, waardoor de halsdoek zichtbaar is en met het warrige haar, ziet de landvoogd er slordig en onverzorgd uit. Op de gravure Bary zijn de bandjes dichtgeknoopt en weggestopt en is het haar in ordelijke lokken gelegd!

Het portret is in de lengte middendoor gebarsten geweest, dwars door het gezicht heen en daarna slecht gerestaureerd, waarbij het overvloedig overgeschilderd werd. Nadat deze overschildering bij de groote restauratie in 1926 werd weggenomen, is het een zeer rustige onopgesmukte beeltenis, zonder eenige prententie, doch van treffende karakteristiek en krachtige werking ²⁾.

Weltevreden (Paleis Rijswijk); een kleine *gesigneerde* copie hiervan bevindt zich in het Rijksmuseum te Amsterdam.

¹⁾ „Levens van Opperlandvoogden” in *Oud- en Nieuw Oost-Indië*.

²⁾ Van het portret te Weltevreden bevinden zich copietjes in de onvol-tallige series in het Rijksmuseum en in het Gebouw van de Ned. Handelsmij. (bezit van Dr. C. J. K. van Aalst) te Amsterdam, in de voltallige series in het Paleis te Buitenzorg en in het Dep. van Koloniën. Het copietje uit het Rijksmuseum is zeer slecht; dat van het Plein werd er in 1932 naar gecopieerd. De copie van Dr. Van Aalst is een goed oud stukje, doch vertoont merkwaardigerwijs blond haar. Al deze portretjes gaan op het groote portret te Weltevreden terug.

Dan wordt er een portretje van Maetsuyker genoemd in het testament van Camphuys. Ds. Theodorus Zas erfde het. Het was in een vergulde lijst gezet achter glas. In de testamenten van Maetsuycker zelf (T. B. 1662/63 en 1678/79 's Landsarchief) staan geen portretten vermeld.

Van de prentportretten ¹⁾ is dat door H. Bary het voornaamste. Het verscheen als losse prent en niet, voor zoover op 's Rijks Prentenkabinet kon worden nagegaan, als deel eener serie of als boekillustratie ²⁾.

De gravure draagt, behalve naam en kwaliteit van den afgebeelde, een Latijnsch vers van twaalf regels van J. Tollius en 10 regels Hollandsche poezie van Wiltvang. Zij is rechts beneden gemerkt: J. Coeman pinxit H. Bary sculp. Geen datum.

Maetsuycker is voorgesteld ten halven lijve, naar rechts gewend, staande naast een tafel, waarop een beplumde helm ligt, tegen een opgenomen gordijn als achtergrond. Rechts een doorkijk op een zee met schepen. De Gouverneur-Generaal draagt een breede

Voorts wordt er een portret van Maetsuycker, blijkbaar een paar vormend met een portret van zijn vrouw, opgegeven in den catalogus van de verkooping Brentano, Amsterdam 1822 (No. 311), geschilderd door A. Schoonjans. Zij werden tezamen voor f 6.10 verkocht.

Ook op Government Lodge in Colombo hangt een portret van Maetsuycker, dat ik slechts uit de fotografische reproductie uit het Colombo-museum ken. Dit bleek wel weer een copie van het portret te Weltevreden te zijn, doch vertoonde beide handen. Deze handen kon ik niet verklaren. De oplossing bleek bij informatie te bevoegder plaatse eenvoudig en hoogst nuchter! In Government Lodge hangen de portretten van acht Hollandsche gouverneurs van Ceylon. Deze portretten zijn copieën, in 1913 voor het Ceylonsche Gouvernement verkregen door tusschenkomst van Dr. Hendrik Muller. Voor het portret van Maetsuycker werd het kleine copietje uit het Rijksmuseum op levensgrootte gecopieërd door den portretschilder S. de Heer, destijds nog leerling van de Rijks-academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam onder prof. A. J. der Kinderen, en Prof. Der Kinderen droeg zijn leerling op het portret *met handen* te schilderen! Deze handen zijn dus een toevoegsel en pure fantasie.

- ¹⁾ 1. door D. Jongman naar een teekening van Matthijs Balen in Valentijn: „Levens der Opperlandvoogden”;
 2. door J. van Schley (naar D. Jongman) in *Vies des Gouverneurs-Généraux* door Du Bois; deze beide prenten gaan op één copieportretje, zooals dat uit het Rijksmuseum, terug;
 3. door H. Bary;
 4. door Reinier Vinkeles, sc. 1790 naar een teekening van J. Buys (1724–1801); Buys werkte naar Bary. Zie ook: *Vad. Woordenboek* van Jacobus Kok en *Gegraveerde Portretten* van Fred. Muller p. 160.

²⁾ Mededeeling van den Directeur van 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam.

bandelier, een halsberg en den staf van commando. Van den eenvoud van het portret te Weltevreden is niets meer te bekenen. De graveur maakte er een traditioneel, echt 17e-eeuwsch pronkstuk van. De oude landvoogdsportretten zijn alle de eenvoud zelf en bijna alle rustig, doordringend, sterk persoonlijk. Zij kennen geen zwier; de achtergronden zijn effen; bij een of twee is er een gordijn en een vaag verschiet geschilderd. Het portret van Maetsuycker is onder deze ingetogen beeltenissen wel een der sprekendste, ook een der stilste! Vandaar dat de martiale gravure het wezen van dit portret niet weergeeft, echter wel de trekken.

Er is op het gravureportret een detail, dat de aandacht opnieuw vestigt op de familiegroep. De hand van den landvoogd en de wijze, waarop deze den commandostaf omklemt, doen denken aan hand en geste van de mannenfiguur op de groep. Men is nu geneigd zich af te vragen of de gravure misschien gesneden zou kunnen zijn naar een andere versie van het portret, eveneens door Coeman. In de weeke, krachtelooze hand van de prent met haar ongespierden greep kunnen wij echter evengoed een bewijs putten tegen deze veronderstelling. Men kan toch meenen, dat deze karakterlooze hand geen bezieling *kon* krijgen, omdat zij toegevoegd werd door den teekenaar en niet in de conceptie van Jacob Coeman was opgenomen. Het blijft dan ook mogelijk, dat de gravure ontworpen werd naar een der kleine copieën, die naar elk landvoogdsportret werden gemaakt en dat het oorspronkelijke stuk, waarvoor Maetsuycker poseerde, in de Verzameling 's Landschilderijen hangt. Niettemin is het alleen de gravure Bary, die uitwijst, dat dit doordringende en persoonlijke portret een conceptie is van den Compagniesschilder Jacob Coeman.

Een Hindubalineesche oorkonde gevonden in Oost-Java

door

F. H. VAN NAERSSSEN.

Door vriendelijke tusschenkomst van Professor Krom kreeg ik een aantal foto's van inscripties op koperen platen gegraveerd. De origineelen hiervan zijn het eigendom van het Provinciaal en Stedelijk Historisch Museum te Soerabaia. „De oorkonden (charters?) kochten wij van een armen tani, die beweerde, ze bij het patjollen van zijn sawah in het Singosarische te hebben aange troffen”. Aldus schreef mij later nog de Voorzitter van bovengenoemd museum, de Heer G. H. von Faber.

Bij het trachten te ontcijferen der platen, waarbij ik, vanwege de onduidelijkheid der foto's gedwongen werd te zoeken naar analoge zinnen, zinsdeelen of woorden van andere Oostjavaansche oorkonden, stuitte ik al dadelijk op de moeilijkheid geen contactpunten te kunnen vinden. De behoorlijk te lezen gedeelten deden mij in het geheel niet denken aan den gewonen bekenden Javaanschen (Oostjavaanschen) oorkonde-stijl, terwijl toch het schrift de aanwijzing gaf — een jaartal ontbreekt — dat ik een inscriptie uit den z. g. Oostjavaanschen tijd voor mij had. Het raadsel werd opgelost toen ik Dr. Van Stein Callenfels' *Epigraphia Balica* raadpleegde¹⁾. De uitdrukkingen, de woorden, de heele taal onzer oorkonde is van dien aard dat men, zoo men niet beter wist, zou meenen dat de vindplaats ervan ergens op Bali ligt! Zóó komen de elementen tot in de kleinste onderdeelen dezer oorkonde overeen met die der verzamelde inscripties van de *Epigraphia Balica*. Deze overeenkomsten mogen hier verder onbesproken

¹⁾ Dr. P. V. VAN STEIN CALLENFELS, *Epigraphia Balica* I; Verh. Kon. Bat. Gen. dl. LXVI, Derde Stuk, 1926.

blijven; de lezer zij, indien hij deze oorkonde zou willen vergelijken met een Balineesche, verwezen naar de hierachter gegeven transcriptie.

Het merkwaardige is, dat behalve de koperen platen, die deze oorkonde vormen, of liever het oorkondefragment — want het begin en het einde ontbreken — door den tani in de buurt van Singasari nog een plaat is gevonden, blijkbaar óók met Balineeschen inhoud ¹⁾. De vele malen erin voorkomende woorden *pangdidi* — voor het Javaansch *diri* — en *galëng* zijn karakteristieke klanken uit de Balineesche oorkonden.

De mogelijkheid bestaat dat deze inscripties inderdaad van Bali afkomstig zijn. Maar hoe zijn zij dan in het bezit van den tani gekomen? Deze beweert immers, volgens het schrijven van den voorzitter van het Museum te Soerabaia, dat hij ze heeft gevonden bij het bewerken van zijn land; en waarom zou deze tani niet de waarheid hebben gezegd? Zeker niet om er meer munt uit te slaan. Want dan zou hij met zijn eenvoudigen geest wel hebben gedacht dat platen, geïmporteerd uit het betrekkelijk verafgelegen eiland Bali, meer waarde zouden hebben dan platen, die zoo dicht bij huis waren opgedolven. Mij dunkt, dat de arme tani de waarheid heeft gesproken. M. a. w. dat de platen opgedolven zijn in de buurt van Singasari. Maar of ze daar *oorspronkelijk* thuis hooren, kan niet met zekerheid gezegd worden. Zij kunnen daarheen vervoerd zijn geworden uit Bali. Wanneer? De geschiedenis van Oost-Java kent vele migraties uit Bali, na den val van Majapahit; doch ook daarvoor is het verkeer tusschen deze twee deelen van den archipel altijd levendig geweest ²⁾.

¹⁾ Deze plaat behoort stellig niet tot ons oorkondefragment, daar het schrift van een andere hand is en bovendien de legende aan iedere zijde verdeeld is over zeven regels terwijl onze inscriptie uit platen bestaat met zes regels schrift. Aangezien de inhoud hiervan uit niets anders dan een eentonige opsomming blijkt te bestaan („i si pihaji butajinya 11 galëng pangdidinya 3 galëng °i tapi butajinya 7 galëng pangdidinya 2 galëng °i dhanamihan butajinya 11 galëng pangdidinya 2 galëng°” etc., met een enkele maal een kleine onderbreking van het relaas), volstaan wij met het signaleeren van deze plaat.

²⁾ Dr. TH. PIGEAUD, *Balineezen in de Javaansche geschiedenis*, in Meded. Kirtya Liefrinck-Van der Tuuk, Afl. 1, bl. 53-59.

Men zou kunnen verwachten dat de platen louter als heilige „poesaka's" door een Balineesche familie uit het stamland zijn medegebracht, zonder dat men het juiste begrip van de praçasti's meer had. Doch tegen deze veronderstelling verzet zich het feit dat zelfs tot in onze dagen een Balinees dergelijke heilige platen acht gebonden te zijn aan de oorspronkelijke plaats, hoewel hij van de beteekenis dier platen geen notie meer heeft¹⁾.

Doch er is nog een andere mogelijkheid.

Zooals bekend figureert onder de typisch Balineesche ambtenaren, voorkomende in de oorkonden afkomstig van dit eiland, o.a. de senapati Kuturan. Meestal wordt deze hoogwaardigheidsbekleeder genoemd aan het einde van praçasti's tezamen met andere, als getuige fungerend bij het tot stand komen van een oorkonde. In onze oorkonde nu komt *Kuturan* ettelijke keeren voor en, merkwaardig, hiër blijkbaar niet als „figurant" doch als hoofdpersoon. Hetzelfde kan gezegd worden van den samgat adhikāraṇa kranta en van den samgat adhikāraṇa pura. Terwijl passim sprake is van kāraṇa kuturan, kāraṇa kranta en kāraṇa pura. Heeft kāraṇa hier de gewone beteekenis van: werk, oorzaak en dergel. Of een speciale, verband houdende met kadhikāraṇa? Merkwaardig is dat in de twee beschrijvingen, voorkomende in de *Nāgarakṛtāgama* en handelende over den eeredienst op Bali — en waar óók gesproken wordt over Kuturan — de woorden kāraṇa²⁾ en kādhikaraṇan³⁾ voorkomen. Ik vermoed dat „karaṇa" in de *Nāgarakṛtāgama* niet zoo simplistisch met „werkzaamheden" te vertalen is en dat „kādhikaraṇan" weer te geven is met: plaats(en) ressorteerende onder een ādhikaraṇa. Een ka-an vorm dus, in de beteekenis overeenkomende met den Nieuwjavaanschen vorm in kapatihan en dergelijke. Wat kāraṇa precies beteekent, blijft echter een open vraag. In Britsch-Indië heeft dit woord in alle dialecten, naast de beteekenis van schrijver of klerk — dus gelijk aan het Maleisch krani — óók de beteekenis van belastinginner⁴⁾.

1) Cfr. Dr. P. V. VAN STEIN CALLENFELS, *Epigr. Balica*, bl. IV, V.

2) *Nāgarakṛtāgama*, Z. 16, V. 4. 3) *Ibidem*, Z. 80, V. 1.

4) H. H. WILSON, *A glossary of judicial and revenue terms and of useful words occurring in official documents relating to the administration of the Governement of British India from the Arabic, Persian, Hindustani, Sanskrit, Hindi, Bengali, Uṛiya, Marāṭhi, Guzarathi, Telugu, Karnata,*

Tenslotte de dateering. Een datum ontbreekt op onze inscriptie. Deze is met de eerste plaat verloren geraakt. Overgebleven zijn de platen IIa, IIb en IIIa, IIIb ¹⁾. Zooals op de meeste Balineesche oorkonden staat ook hier met een cijfer aan een der zijkanen van iedere plaat vermeld met welke plaat van de heele serie men te doen heeft. Plaat II is niet alleen door midden gebroken, maar er blijkt ook een reep aan het einde ervan afgescheurd; zoodat, behalve dat er van enkele regels eenige akṣara's door de middenbreuk verloren zijn geraakt — waar mogelijk zijn deze akṣara's door mij gereconstrueerd — óók telkens aan het einde van iederen regel eenige woorden zijn weggevallen. Ook deze woorden heb ik getracht te herstellen, naar analogie van vermoedelijk gelijkkluidende lezingen in andere Balineesche inscripties.

Maar om terug te komen op de dateering. Evenals de meer bestudeerde Hindujavaansche oorkonden bestaan de Hindubalineesche uit paragrafen; wanneer men verschillende Hindubalineesche oorkonden met elkaar vergelijkt, kan men gemakkelijk overeenkomst constateeren tusschen de respectievelijke paragrafen ²⁾. Gebruik makende van de *Epigraphia Balica* van Dr. Van Stein Callenfels en van de door Brandes en Van der Tuuk uitgegeven oorkonden ³⁾ kunnen wij allereerst vaststellen dat onze oorkonde niet behoort tot de groep der inscripties, geschreven

Tamil, Malayalam, and other languages. London 1855. Vide s.v. *Karaṇa* „also the name of a mixed caste, or an individual of it, said to have sprung from a Sudra mother and Vaiṣya father, or, according to some, from a degraded Kshatriya by a pure Kshatriya female; his occupation is writing and accounts: a scribe or writer, a clerk, and in some places, a collector of revenue, a tax-gatherer (the word is used in all the dialects, sometimes modified as to meaning, as in the following)” n.l. „*Karaṇamu, Karaṇam* or *Karnam*: . . . a village accountant, one of the chief officers of a village”

Ik heb den titel van dit woordenboek uitvoerig weergegeven, speciaal omdat dit zeer nuttige werk m. i. te weinig bekend is.

¹⁾ Ik heb mij wat betreft de nummering der platen gehouden aan de methode van Dr. VAN STEIN CALLENFELS. Cfr. *Epigr. Balica*, blz. VII.

²⁾ Van de Hindujavaansche oorkonden heb ik, in zeer beknopten vorm, de meest algemeene opeenvolging dezer paragrafen vermeld bij de beschrijving van twee inscripties van Balitung in de *Aanwinsten . . . van het Koloniaal Instituut over 1934, afd. Volkenkunde* No. 7, blz. 136.

³⁾ T.B.G. 30, blz. 603 en vlgg. en T. B. G. 33, blz. 16 en vlgg.

in Oudbalineesche taal ¹⁾). Het vergelijkingspunt, dat wij voor ons doel noodig hebben, is de eulogie op den vorst en voornamelijk dat gedeelte in de verschillende oorkonden, waarin de vorst gelijk gesteld wordt aan de incarnatie van een godheid. Voorzover deze passage in de inscripties voorkomt heeft men als oudste de oorkonden van de(n) „anakwungsunira kalih bhaṭāra lumah i Burwan” etc. Deze is „sākṣāt Dharmamurtti”, d.i. gelijk aan de incarnatie van Dharma ²⁾). De chronologisch op de(n) „anakwungsu” volgende vorsten, Çakalendaki en Çūrādhipa zijn beiden „sākṣāt Harimūrtti” ³⁾) en daarop volgt Jayaçakti met het epitheton „sākṣāt Wiṣṇumūrtti” ⁴⁾). En tenslotte Jayapangus, die een wijdoopige verheerlijking heeft. Van hem wordt in de meeste oorkonden gezegd „ruməngö pöh ning manawa-kamandaka, guṇagrah i kumingkin ri kaswasthānikang rāt rinakṣanira, makadona ri pagəhan ikang saptanagara, swabhawa ning kadi sira prabhu cakrawartti rājādhirāja, sekarājyarājalakṣmī, pinakātapatraning bhuwana, satungkeb balidwipamaṇḍala . . .” ⁵⁾). Vermelding verdient nog, hoewel hier niet ter zake, dat de *eenige* oorkonde van Jayapangus *niet* van Çaka 1103, maar 1099 gedateerd, een gevarieerde lezing heeft: „. . . nitikrama guṇagrah i ruməngö pöh ning manawācasana-dharma, ahyun ri kaswasthānikang rāt . . .” ⁶⁾). Ik ben benieuwd hoe het staat met de andere, nog niet uitgegeven oorkonden van dezen vorst ⁷⁾).

Onze oorkonde nu heeft op den vorst een eulogie die, op geringe variaties na, overeenkomt met die van koning Çakalendaki (T. B. G. 30, pag. 615, No. 3 plaat 2a) en van Çūrādhipa (*Epigr. Balica* pag. 3, plaat 3b). De niet genoemde vorst op ons oorkondefragment wordt, evenals deze twee laatstgenoemde, vergeleken met Harimūrtti: „sākṣāt nira Harimūrtti”. Volgens de boven ver-

¹⁾ Dr GORIS heeft een uitgebreide studie gemaakt van de algemeene inhoud der inscripties, die geschreven zijn in het Oudbalineesch, in *Djāvā* 16, 1936, blz. 88 en volg.

²⁾ Vide b.v. T.B.G. 30, blz. 608; *Epigr. Balica*, blz. 14.

³⁾ Vide voor Çakalendaki: T. B. G. 30, blz. 615, en voor Çūrādhipa: *Epigr. Balica* blz. 3. ⁴⁾ Vide *Epigr. Balica* blz. 33.

⁵⁾ Vide b.v. T.B.G. 33, blz. 54; *Epigr. Balica*, blz. 36 en blz. 46.

⁶⁾ Cfr. *Oudheidk. Versl.* 1929, blz. 74.

⁷⁾ *Oudheidk. Versl.* 1924, blz. 28-35.

melde, op analoge lezingen berustende, hypothese, moet deze vorst of Çakalendaki of Çūrādhipa zijn; terwijl de inscriptie dan chronologisch geplaatst kan worden tusschen 1020 Çaka — zijnde het jaartal van de Çakalendaki-oorkonde — en 1041 Çaka — hetgeen het jaartal is van de jongste van de twee oorkonden ¹⁾, die op naam staan van Çūrādhipa ²⁾. Het is vreemd dat wij in dit geval te doen hebben met twee vorstennamen, die beide een gelijk epitheton hebben. De mogelijkheid bestaat dat deze twee namen aan verschillende personen behooren; het kan ook zijn dat één en dezelfde persoon op verschillende wijzen is genoemd. Naamsverandering gedurende iemands leven was — en is nog — geen onbekend gebruik in den Oostindischen archipel. Ik vermoed echter dat de eigenaardig klinkende naam „Çakalendaki” op een verkeerde lezing berust. Brandes — die de oorkonde, waarin deze naam voorkomt, heeft uitgegeven — schrijft trouwens zelf, dat in dezen naam een fout kan schuilen ³⁾.

Ik moge eindigen met de aandacht te vestigen op een verschijnsel, dat weer eens het nauwe contact, dat in dezen tijd tusschen Java en Bali moet hebben bestaan, demonstreert.

Ondanks het feit, dat de Hindujavaansche en de Hindubalische oorkonden in vele opzichten onderling verschillen, dermate dat men reeds op het eerste gezicht kan zien vanwaar een oorkonde afkomstig is — van Bali of van Java —, o.a. in het gebruik van de zoo juist besproken vergelijkings-epitheta, vertoonen de Balische oorkonden van Anakwungsu tot aan Jayapangus, dus van 971 tot 1103 Çaka, opvallende overeenkomsten met de Javaansche uit den bloeitijd van Kaḍiri. Men vergelijkte slechts deze epitheta met het lijstje, opgesteld door Prof. Krom ⁴⁾. Doch niet alleen hierin komen deze Javaansche en Balineesche inscripties overeen, ook in ander opzicht, n.l. in ettelijke bewoordingen en uitdrukkingen. Om bij een enkel voorbeeld te blijven: „. . . manambaḥ i lbū ni pāduka çrī mahārāja makasopana . . .”;

¹⁾ *Oudheidk. Versl.* 1924, blz. 28-35.

²⁾ Cfr. Dr. P. V. VAN STEIN CALLENFELS: *Historische gegevens uit Balineesche Oorkonden III*, in *Oudheidk. Versl.* 1924, blz. 29.

³⁾ In T. B. G. 33, blz. 29. ⁴⁾ In T. B. G. 56, blz. 248-249.

deze woorden komen zoowel op de Balische als op de Kaḍirische oorkonden geregeld voor ¹⁾).

TRANSSCRIPTIE

In de transscriptie beteekent:

[. . .] = naar analogie van parallelle plaatsen gereconstrueerde lezing.

cursief = twijfelachtige lezing.

IIa 1. . . . karuṇanya n balakṣaya ²⁾ ni rowangnyangdiri° ngu-niweha byöt[ni] ³⁾ suruhanya° matangnya n pa-mtaḥ-sukā . . . ring kārāṇa° i lbu ni pā[duka çrī mahārāja anghyang a] ⁴⁾

2. mintānugraha i knohanya n titasanāmṛtāhyun akmitana sang hyang ājña haji praçāṣṭi pakadipakanya n tumahilakna [padṛwya-hajyanya . . .] ⁵⁾

3. kārūnya pwa swabhāwa pāduka çrī mahārāja° sāksāt nira harimūrṭti jagatpālaka° nityaça mṛbyakna i sakaparipūrṇakna nikanang [rāt sarinakṣa nira āpan tan i] ⁶⁾

4. ka juga pinahayu pāduka çrī mahārāja° karuhun sang hyang

¹⁾ Op de Balische oorkonden b. v. *Epigr. Balica* blz. 3, IIIa regel 5. En op de Javaansche b. v. O. J. O. LXXI, voorzijde regel 6.

Zeer merkwaardig is dat de vervloekingsformules van de inscripties uit de Kaḍiri-periode heelemaal niet gelijken op die van de zoo juist besproken Balische. Zijn deze laatste zeer goed te herkennen als een verdere ontwikkeling van de oudere Javaansche vervloekingsformules, de Kaḍirische vormen een apart geheel in de rij der Hindujavaansche oorkonden. Dit valt duidelijk op bij raadpleging van het lijstje van eedsformulieren in R. Ng. Dr. POERBATJARAKA's *Agastya in den Archipel*, blz. 65-66. Na Çaka 943 (Airlangga) volgt eerst in 1216 Çaka (Wijaya, eerste vorst van Majapahit) ongeveer gelijklopende formules met een speciale aanroeping van bepaalde goden! Ik hoop op dit verschijnsel t. g. t. nader terug te komen.

²⁾ Is dit woord hetzelfde als bala-kṣaya, voorkomende in het Oudjavaansche *Bhīṣmaparwa*? Vide Dr. J. GONDA, *Het Oudjavaansche Bhīṣmaparwa*, Bandoeng 1936, blz. 94 regel 17 en bl. 95 regel 2. Het woord treft men ook aan in een Balische oorkonde van Çaka 987. (T. B. G. 30 blz. 614 regel 3.)

³⁾ [ni] gereconstrueerd naar analogie van o. a. *Epigr. Balica* blz. 3 IVa 1.

⁴⁾ [duka . . . a] gereconstrueerd naar analogie van o. a. *Epigr. Balica* blz. 8, IIa, 2.

⁵⁾ [padṛwya . . .] gereconstrueerd naar analogie van o. a. T. B. G. 30, blz. 61, 3b, 4 en cfr. *ibidem* blz. 615, No. 3, 1b, 11.

⁶⁾ [rāt . . . i], naar analogie van T. B. G. 30 blz. 615, No. 3, 2a, 3.

sa[rww]adharṃma matangnya n dumawuhanugraha pāduka çri mahārāja° irika [na angdiri nguniweha byöt . . . °lwir] 1)

5. nyānugrahanira° kadyanggā ni parasēm ri kāraṇa pura manahura sā 2 ku 2 tan panusuna° tan kna pacakṣu° mwanḡ pakirāb° tangg [apana . . .] 2)

6. tan kna palaris mwanḡ pawwidin° knanya pjaḡ lek ku 2 tan pa[nu]suna° tan kna pacakṣu° mwanḡ palaris° kunang knanya hayāmiṇḡitan

IIb. 1. i samgat adhikāraṇa pura° pirakēnya ku 1 tan panusuna tan kna pacakṣu° mwanḡ panglēyö° mangkana yan hana rowang-nya hangaradiri tan

2. nya° mwanḡ yan pasalin nāyakanya° tan kna pagaru° mwanḡ hayāmiṇḡitan tan kna panungsung mwanḡ pawwat° lāwan dṛwya hajinya i . . . [ku]

3. turan angkēn māgha mahānawami° manahura ku 1 tan panusuna° tan kna pacakṣu mwanḡ panglēyö° tan kna pawwat° upaḡ papṛp [ri kārtaka haji° ku 1 tan pa] 3)

4. nusuna° tan kna pacakṣu mwanḡ panglēyö° ring kārtaka mahārāja° k[u 1] tan panusuna° tan kna pacakṣu mwanḡ panglēyö° nguniwaiḡ° tan[kna mahabantēn mwanḡ pa] 4)

5. bhojana ri kadhikaran apa tan kna mūlanya mūwaḡ patapēl kāraṇa kranta° mwanḡ kāraṇa kuturan° parangsēm manahura ma 2 [. . . tan kna pa] 5)

6. cakṣu mwanḡ pakirab° tanggapana ring pirak lumari ring māgha matlu° tan kna panglēyö° pjaḡ lek manahura ku 2° tan panusuna° tan kna

IIIa. 1. nya iṇḡitan i samgat adhikāraṇa kranta° ku 1 tan panusuna° tan kna pacakṣu mwanḡ panglēyö° tan kna pagaru mwanḡ panglar i samgat cakṣu kāraṇa kranta

2. knanya pawuran angkēn māghā mahānawami ku 1 tan panusuna° tan kna pacakṣu mwanḡ panglēyö° tan kna pawwat° mangkana upaḡ papṛp° ri kārtaka haji° ku

1) [na . . . lwir], naar analogie van T.B.G. 30 blz. 615, No. 3, 2a, 6.

2) [apana . . .], naar analogie van onze oorkonde IIb, 6.

3) [ri . . . pa], naar analogie van onze oorkonde IIIa, 2-3.

4) [kna . . . pa], naar analogie van onze oorkonde IIIa, 3, en cfr. b.v. T.B.G. 30, blz. 609, 4a, 7. 5) [. . . pa] waarschijnlijk zóó?

3. 1 tan panusuna tan kna pacakṣu mwang panglëyö° muga ri kârtaka mahārāja ku 1 tan panusuna° tan kna pacakṣu mwang panglëyö nguniweḥ tan kna mahabantën mwang

4. pabhojaṇa ri kadhikaran āpatan kna mulanya° mangkana haywahaywan kārāṇa kuturan i sang senāpati kuturan pingdël mwang kâpkëm pawwatan pira kënya ku 2 ka-

5. pwa tan panusuna° tan kna pacakṣu panglëyö tan kna pawwat tan sipatën° mwang tan kna pagaru° mwang pangiwö i sang senāpati kuturan° lāwan tan

6. kna tēmwan ni para juru mwang *habdi* nira tan kna parandap mwang pjaḥ lek pa *ka* li *mpran*° dṛwya haji ni kārāṇa kranta° i cakṣu kārāṇa kranta nahura ku 1 angkan mā

IIIb. 1. gha tan panusuna° tan kna pacakṣu mwang panglëyö mangkana dṛwya haji ni kārāṇa kranta tan panajap *mu* ku 2 tan panusuna tan kna pacakṣu mwang panglëyö° kapwa tanggapa

2. na ri kuwunya° nguniwaiḥ tan ilwa munggaha ri *bhatara* 1) ni kuturan° tan kna palakar tkeng rāja saji prakara° mangkana kārāṇa kranta mwang kārāṇa kuturan° ta

3. n kna tumandangā ring pusuḥ tapi mwang i hyang *sa kenan*° makanimittā kweḥ suruhanya° lāwan tan pamwata duwëgan ring ira angkën kârtaka haji° *kârtakan* 2) keta

4. n makanimitta milu ikāng kārāṇa tumandang mangkana yan hana wwang ing kārāṇa° asanggamā parlak kna tan *ingarān* i manahura — parāmā *wr* 1 saputhāyu° yan panguddhika

5. naka tan pamuṇḍutana pirak wnanga hina . . . çrahakna ring daru . . . pujung° tan sipatën° lāwan yan hana dṛwya haji ktësan nabahan ri kārāṇa . . . nëra tkapanyānahu

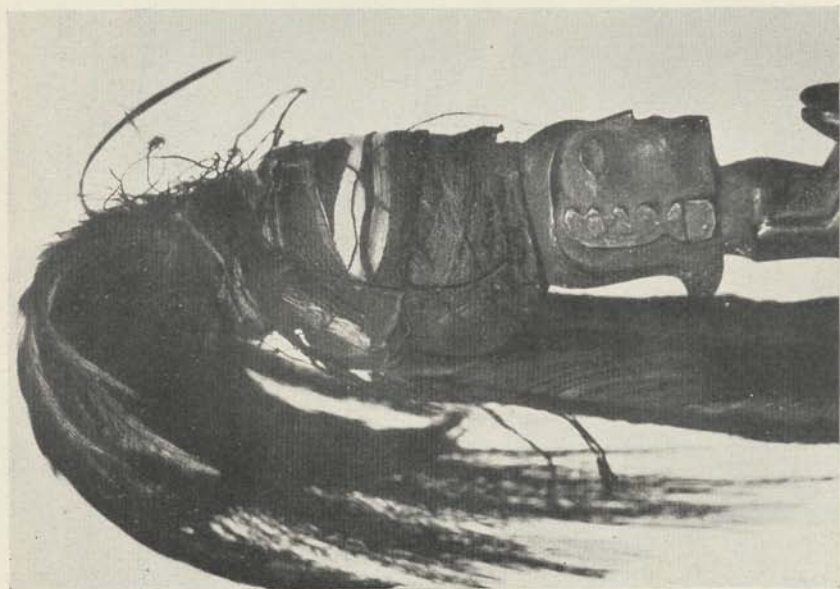
6. ra tanggapana i *krjanya* ring pirak lumaku walantën tan kna panglëyö mwang sipat kyuraṇya pirakënya° ku 1 ri kta *ma* 3) tan kna patumut° nguniwaiḥ tan kna patlët 4).

1) Of: watangan. 2) Of: katikan. 3) Of: pa.

4) De hierachter geplaatste reproductie van de gebroken plaat is niet heelemaal nauwkeurig. De onderlinge verhouding der foto's is niet gelijk en de weergave van de breuk is onzuiver.

*Moderne tooverstaf.
Rudiment van helm op den rug.*

*Oude tooverstaf.
Figuur met helm.*

Toenggal panaloean, de Bataksche tooverstaf

door

G. L. TICHELMAN.

Iedereen, die in de Bataklanden of Boven Deli is geweest, heeft weleens een *toenggal panaloean* of Batakschen tooverstaf in handen gehad, of althans een of eenige van deze kunstig bewerkte stokken ergens aan den wand zien hangen.

In de Tobalanden bestaat een geheele industrie van deze curieuse staven van $\pm 1,70$ m lang met dikwijls zeer artistiek uitgesneden figuren. Tobasche z.g. antiquiteiten-handelaars bieden ze als véritabele poesaka's aan toeristen aan en leuren er mede voor de hotels te Prapat, Kaban Djahe, Brastagi en Medan. De Bataksche en Mandailingsche curiosa-verkoopters brengen dit soort stokken zelfs in Atjeh, langs de geheele kust van Koeala Simpang tot Koeta Radja. De prijs varieert van f 10,— tot f 30,—.

Onder de Bataksche ethnografica in de musea zal de toenggal panaloean nimmer ontbreken, en zij die deze stokken hebben bezichtigd, zullen bewondering hebben gevoeld voor den eenvoudigen Batakschen houtsnijder, die den grilligen toren van door elkander gestrengelde, menschelijke en dierlijke, wonderlijke figuren zoo constructief heeft opgebouwd. Te grooter zal deze bewondering zijn, wanneer men weet, dat de gedrochtelijk aandoende beeldjes, die als geheel een zekere regelmaat in de afwerking vertoonen, zoodat een stijlvol effect wordt verkregen, uit de vrije hand met een scherpgeslepen keukenmes zijn gesneden. Wie deze stokken snijdt, is nooit bekend.

In het Westen wordt de persoonlijkheid van den schepper verbonden aan zijn conceptie, terwijl de individualiteit in het Oosten geheel verdwijnt achter het ambachtelijke begrip. Bij alle verscheidenheid van vorm-mogelijkheid is echter onmiskenbaar

een zekere schematisering der sculptuur en een cosmische gedwongenheid tot herhaling, waarbij de zin voor decoratie en styleering de anatomische uitwerking geheel overheerscht.

Op ieder der ons bekende, werkelijk-oude poesaka-tooverstaven nu, die soms van groote magische expressiviteit zijn, komen voor zeven menselijke figuren, de figuur van een slang en de figuur van een rund.

De tooverstaf schijnt van Tobasche origine te zijn, zooals door iederen Batak zal worden toegegeven. Hij wordt echter ook in Padang Lawas, Simaloengoen, de Karolanden en de Daïrilanden aangetroffen.

Omtrent den oorsprong van de *toenggäl panaloean* zijn velerlei onderling meer of minder van elkander afwijkende geschiedenissen in omloop. In één opzicht stemmen al deze verhalen echter overeen, dat is in het kernpunt, t.w. de straf van het tot-hout-worden en aan een boom vergroeien van een broeder en een zuster van aanzienlijken huize, die bloedschande hadden bedreven. Dit is de moraal van alle *toenggäl-panaloean*-verhalen. Het bloedschande-motief is trouwens algemeen in alle Bataklanden en vormt een vast element in de alleroudste mythen.

De in geheel Simaloengoen (Timoer-Batakland) gangbare lezing der wordingsgeschiedenis van de *toenggäl panaloean* wijkt merkwaardig af van de tot dusver gepubliceerde¹⁾. Hier volgen de onderling verschillende verhalen van den tooverstaf, zooals die worden gedaan door twee op dat stuk in Simaloengoen als autoriteit geldende personen t.w. I den Toean van Siloembak, Sorbaradja, zoon van den geheel dooven Radja Omo, die een groot Simaloengoensch Datoe (titel van een toovenaar, wichelaar en medicijnmeester) en veldoverste (Bat. *poeanglima* = Mal. *panglima perang*) was, en II den Pangoeloe Balei (eerste raadgever van den Radja) Cornelius Poerba, zoon van den vermaarden Simaloengoenschen Datoe Mirah (beteekent: roode vechthaan).

Het verdient vermelding, dat, alhoewel door hoofden en bevolking van Simaloengoen erkend wordt, dat de *toenggäl panaloean*

¹⁾ Opgesomd bij P. VOORHOEVE, *Overzicht van de volksverhalen der Bataks*, 1927, blz. 68 e.v., waaraan toe te voegen: J. TIDEMAN, *Simaloengoen*, blz. 153 e.v.v.

van Tobasche origine is, ook Meerwaldt ¹⁾ zijn geschiedenis vernam van een Simaloengoensch datoe, genaamd Si Boengkoek, „uit het land Si Baloengoen, vanwaar de oorsprong is van alle kunst en wetenschap der datoe's”.

I

Lang geleden leefde een radja, aan wien op een namiddag na een nacht, dat het volle maan was (*toela*), een tweeling geboren werd, een zoon en een dochter, die met elkander opgroeiden.

Toen deze vorstenkinderen ongeveer 6 jaar oud waren, ontwaarde men al, dat zij veel te intiem met elkander omgingen. Ofschoon een dergelijke omgang tusschen broeder en zuster door een ieder afgekeurd werd, stoorde de zoon des radjas zich niet in het minst aan de publieke opinie en bleef hij zich ten opzichte van zijn zuster anders gedragen dan volgens de adat aan een broeder veroorloofd is, n.l. als een minnaar.

Deze zoon heette Si Tapi Radja Na Oeasan (de aan dorst lijdende, van *oeas* = dorst) en de dochter Si Tapi Donda Hatahoetan (de zwijgzaam-vreesachtige ²⁾); *donda*, eig. een Sanskrit-woord met de beteekenis „staf”, wordt door de Bataks opgevat als: zwijgzaam, tegelijkertijd: eerbied afdwingend; *tahoet* = angst, vrees).

Beide kinderen waren uitermate schoon van lijf en aangezicht.

Toen zij 10 jaar oud waren, verkrachtte Si Tapi Radja Na Oeasan zijn zuster buiten op het veld (op de *ladang*). Si Tapi Donda Hatahoetan beklaagde zich bij haar ouders over het gedrag van haar broeder. Daar de ouders hun kinderen ten zeerste liefhadden, werd niet overgegaan tot toepassing der adatstraf voor dit misdrijf, bestaande uit ophanging van beide zondaars tot de dood er op volgt.

Ongemerkt scheidde men de geliefden door Si Tapi Donda Hasaoetan (let wel: thans heet zij Si Tapi Donda Hasaoetan; *saot* = tot stand komen, geschieden, i. c. was de vleeschelijke gemeenschap tot stand gekomen), na haar broeder tijdelijk verwijderd te hebben, over te brengen naar een kampong, gelegen in Oostelijke richting ongeveer twee dagen gaans van het dorp

¹⁾ J. H. MEERWALDT, *De Bataksche Tooverstaf*, in Bijdr. Kon. Inst. dl. 54 (1902) blz. 297 evv.

²⁾ Volgens Dr. P. VOORHOEVE: de zwijgzaam-geduchte.

van herkomst, alwaar een oom, broeder van haar moeder (*toelang*), toezicht op haar zou houden.

Toen Si Tapi Radja Na Oeasan bij zijn terugkomst zijn beminde zuster niet aantrof, was hij ontroostbaar. De ouders verklaarden, dat zij overleden en begraven was. In werkelijkheid had men een pisangstam, voorstellende het menschelijk lichaam, het wisselbeeld (*porsili*), ter aarde besteld. Men wees Si Tapi Radja Na Oeasan de plaats van het graf aan.

Si Tapi Radja Na Oeasan, waanzinnig geworden door zijn liefdessmart, begaf zich bij volle maan naar het graf om het lijk van zijn zuster op te graven. Groot was echter zijn verbazing, toen hij de *porsili* (Mal. *silih* = vergoeding, herstelling, plaatsvervanging; Sim. Bat. *parsilihi*) ontgroef, en deze verbazing verkeerde in vreugde, toen hij tot het besef kwam, dat zijn geliefde zuster nog in leven moest zijn. Om aan de weet te komen waar zij verblijf hield, deed hij heimelijk navraag bij de hovelingen van den radja. Hij vernam toen, dat zijn zuster ergens in een kampong Oostelijk van het gebied zijns vaders verborgen werd gehouden.

Onmiddellijk reisde hij af in Oostelijke richting en bij een zeker dorp gearriveerd, zag hij zijn zuster padi stampen. Nadat hij haar innig omhelsd had, ontvoerde hij ter zelfder stond Si Tapi Donda Hasaoetan, met de bedoeling haar naar zijn eigen kampong terug te brengen. De rijst, die zij bezig was te stampen, namen zij mede als leeftocht.

Na de vermissing van Si Tapi Radja Na Oeasan en van Si Tapi Donda Hasaoetan ging men van beide kampongs uit naar de vorstenkinderen zoeken. Intusschen was na anderhalven dag loopens de medegenomen kleine rijstvoorraad opgeraakt en zag het tweetal uit naar een vruchtboom om den honger met vruchten te stillen. Zij vonden een *tanggoelon*-boom, die zoete vruchtjes draagt. Dezen boom beklom Si Tapi Radja Na Oeasan om de vruchtjes voor zijn geliefde en voor zichzelf te plukken.

Na wat vruchten aan Si Tapi Donda Hasaoetan te hebben toegeworpen, riep Si Tapi Radja Na Oeasan zijn zuster toe om ook in den boom te klimmen, teneinde tezamen in den boom de vruchtjes te verorberen.

Toen broeder en zuster uit den boom wilden klimmen, konden zij zich echter niet meer bewegen. Zij waren ongemerkt geheel

verstijfd en bleven als het ware aan den stam gekleefd. Ook een aap, die de *tangoelon*-vruchtjes kwam eten, verstijfde en kon niet meer weggkomen. Een slang, Mihim-Mihim(an) (d.i.: de huichelachtige verrader, de vijand) geheeten, die in den boom kroop, bleef eveneens daarin steken en veranderde in hout.

Na een maand zoekens vond de oom met zijn gevolg de twee vermisten in den *tangoelon*-boom en sommeerde hen naar beneden te komen, doch hieraan konden zij geen gevolg geven. De oom meende toen, dat dit het werk was van booze geesten en zette bekwame datoe's of goeroe's (toovenaars, wichelaars) aan het werk om zijn neef en nicht te bevrijden. Alles was tevergeefs; zij schenen voorgoed aan den boom te zijn vastgegroeid. Aangezien reeds verscheidene toovenaars hun bovennatuurlijke krachten hadden aangewend om zoon en dochter van den radja van het hout los te krijgen en de krachtigste toovermiddelen blijkbaar faalden, richtte men nabij den *tangoelon*-boom een eenvoudige logeergelegenheid op, zoodat men dicht bij de door het noodlot getroffen kon overnachten. Men zou alles in het werk stellen om de twee ongelukkigen te bevrijden, al zou men ook de machtigste medicijnmeesters uit verre landen moeten ontbieden.

Een zekere Si Baso Bolon (d.i. groote vroedvrouw of wijze vrouw) klom in den boom en boven de plaats klauterend, waar Si Tapi Radja Na Oeasan was verstijfd, schudde zij den boom om broeder en zuster los te wrikken. Het hielp niets. Ook Si Baso Bolon groeide vast aan den stam.

Toen haalde men er den bekenden Goeroe Pangpang Aboeanna (de kreupele, kouwelijke; *pangpang* = lam) bij, een wijze met een kromgebogen rechterbeen.

Men droeg hem naar de „Harangan Rimboe Raja”, het woeste woud, waarin Si Tapi Radja Na Oeasan en zijn zuster tot houten beelden in den *tangoelon*-boom waren verstijfd. Deze Goeroe Pangpang Aboeanna verzekerde de familie, dat hij de twee koningskinderen en alle anderen door zijn krachtig magisch vermogen van den boom zou kunnen los krijgen. Daartoe moest ook Goeroe Pangpang Aboeanna in den bewusten boom klimmen, doch aangezien hij daartoe door zijn ongelukkig rechterbeen niet in staat was, hielp men hem een handje. Men stond hem bij, toen hij den stam omving om in den boom te klimmen. Doch

ziet, ook deze groote tovenaar verkilde en verstijfde en bleef steken in den boom.

Ten einde raad bond men een grooten buffel aan den boom om met behulp van dit dier den boom om te trekken. De naam van dezen buffel was Horbou Pajoeng (de beschermende karbouw). Doch ook dit hielp niet en de karbouw verstijfde tot hout en vergroeide in een oogwenk met den stam.

Toen besloot men om den boom met een soort bijl (*tangkei*) om te kappen, doch dit gelukte evenmin, ofschoon men de eene bijl na de andere, honderden exemplaren, stuk sloeg op den stam.

Daarop werd een groot vuur aangelegd aan den voet van den boom, om hem te laten vallen, doch het hout werd niet door de vlammen aangetast.

Van Nagori Mandailing noodigde men Goeroe So Halompoan Datoe So Hagindjangan (de niet te overtreffen, onvergelykelijke tovenaar) uit om zijn krachten te willen aanwenden tot verlossing van allen die in den boom waren blijven steken. Genoemde goeroe was een Islamiet. Na ongeveer twee weken kwam de goeroe ter plaatse aan. Hij eischte als belooning voor zijn verrichtingen 7 karbouwen en 7 koeien en een *toemba* (2 L) goud. Dit alles werd hem toegezegd en de vermaarde tovenaar beproefde toen zijn krachten op den boom, maar al zijn wijsheid en bovennatuurlijke krachten vermochten niets uit te richten in dit geval. Goeroe So Halompoan Datoe So Hagindjangan weende bitter van schaamte en vernedering. Tenslotte ving hij aan tot Allah te bidden. Terwijl hij daarmee bezig was, kreeg Goeroe So Halompoan Datoe So Hagindjangan de Goddelijke boodschap om den boom niet met een bijl te bewerken, doch hem met een *sambiloe* (een reepje scherpe bamboebast, waarmee de navelstreng wordt afgesneden) door te snijden. De goeroe deed zooals hem was aangezegd en het resultaat was, dat de boom eindelijk omviel.

Reeds twee en een halve maand lang rouwde men in het gebied van den radja over de vermissing der vorstenkinderen. Thans werd besloten den stam naar het ouderlijk huis te brengen. Twee dagen lang droeg men den stam met zijn tot hout verschrompelde menschen en dieren door het woud en op een ochtend kwam men bij de kampong, toen de hanen begonnen te kraaien. De hanen van het dorp riepen het luidkeels uit, dat Si Tapi Radja

Na Oeasan en Si Tapi Donda Hasaoetan in aantocht waren. De gemalin van den radja (*poeang bolon*), die het gerucht vernam, legde de gelofte af, dat al het pluimvee zou worden geslacht, tot een groot feestmaal, indien het bericht juist was. „*Boe-oeh*” loeide de koe en bevestigde hetgeen de hanen reeds hadden uitgeroepen. Bij het hooren van dit nieuws begaf de vorstin zich haastiglijk naar het vertrek van den radja en deelde hem de heuglijke tijding mede. Deze gaf in zijn blijdschap te kennen, dat al het vee geslacht zou worden, indien het bericht waar was. Een luisterrijk feest zou worden aangericht.

Tegen 8 uur in den morgen kwam men met den boomstam bij het dorp aan en alle inwoners en al het vee waren in rep en roer.

Toen de boomstam met de wezens, die tot hout daaraan waren vergroeid, het dorp werd binnengedragen, weende het volk. De ouders overdekten de gelaatstrekken hunner kinderen met kussen. De aangezichten waren, vreemd genoeg, nog niet tot verstijving overgegaan.

Aangezien de koningskinderen blijkbaar door geen middel ter wereld van het hout los te krijgen en tot normaal leven te wekken waren, besloot de radja den boom als staf (*toengkot*) aan te houden en tot poesaka-stuk te verheffen.

De staf met de nog levende koppen werd bewaard in een af-dakje boven den nok van de *roemah bolon*, *pantangan* (spreek uit: *pattangan*) geheeten en kreeg den naam van *toenggäl panaloean* (*toenggäl* = mannelijk; *panaloean* van den stam *taloe* = het onderspit delven).

*

Een jaar na deze dramatische gebeurtenissen brak er brand uit in 's radja's kampong, doch de *roemah bolon*, waar de *toenggäl panaloean* bewaard werd, bleef gespaard. Het dorp werd weder opgebouwd om het huis van het dorpshef.

Nog een jaar later brak er een oorlog uit met een naburig rijkje. Twee dagen van te voren berichtte de *toenggäl panaloean* de aankomst der vijanden en zodoende was men op zijn hoede en konden tijdig afweermaatregelen genomen worden. Niettemin verloor men den strijd, slechts de *roemah bolon* kon de vijand niet overmeesteren.

Een hoveling met name Si Baroewei hield voor de *roemah*

bolon de wacht. Toen de vijand tot den aanval op het huis wilde overgaan, waren de radja, de *poeang bolon* en alle inwonenden doodelijk beangst. Slechts Si Baroewei toonde moed en stelde zich op voor de *roemah bolon*. De *toenggal panaloean* fluisterde Si Baroewei in, dat hij den staf moest aanvatten en alsdan den strijd tegen den vijand onbevreesd kon aanbinden.

Met den staf in de hand voerde Si Baroewei voor de *roemah bolon* een krijgsdans uit, daarbij een krijgszang aanheffend. Als een bende krijgers in haar veelkleurige costuums aanviel, hield hij haar den staf voor, waarop zij terug week en zoo verdreef Si Baroewei de geheele vijandelijke macht.

Toen er een epidemie stond uit te breken in het land, waar-schuwde de *toenggal panaloean* van te yoren. De *toenggal panaloean* schreef voor welke maatregelen moesten worden genomen. De *goeroe hoeta* (de speciale wichelaar van het dorp, de dorpsgeestelijke) voerde een dans uit met de *toenggal panaloean* in de hand en de ziekte week. De beschermende werking van de *toenggal panaloean* werd alom bekend en men kwam voortaan om steun en raad verzoeken aan en kennis opdoen bij dien *goeroe hoeta*, genaamd Goeroe Rambang Sihala. Vele goeroe's, zelfs uit afgelegen landen, lieten zich door dezen goeroe onderwijzen. Goeroe Rambang Sihala verkocht equivalenten van de *toenggal panaloean* voor de somma van \$ 24.—, en daarom treft men zulk een groot aantal tooverstaven in de Bataklanden aan.

Het is gebruikelijk om vóór het uitvoeren van een dans met de *toenggal panaloean*, den tooverstaf offers te brengen. Alle daarop voorkomende beeltenissen worden dan gespijzigd met speciaal aan een iegelijk hunner toekomend voedsel.

Elders wordt de *toenggal panaloean* in een apart huisje van 3 bij 3 m, gelegen naast of voor de *roemah bolon*, bewaard. Ook dit huisje draagt den naam *pantangan*.

II

In lang vervlogen tijden leefde een radja, wiens vrouw in den namiddag na een nacht, dat het volle maan was (*toela*) een tweeling ter wereld bracht, een zoon en een dochter (*marporhas toeboe*) en daarna een levenloozen klomp vleesch, die den vorm had van

een komkommer. Dit laatste lichaam had slechts twee openingen, de mond en de anus en verder het mannelijk geslachtsdeel. Evenals heden ten dage nog bij de heidensche Bataks gebruikelijk is, werd het levenlooze kind onder de *pamispisan* (het strookje grond, waar het regenwater van het dak op valt) begraven. Aangezien dit derde kind een jongen moest zijn geweest, werd het genoemd „Si Toenggal Panoloehon” (*toenggal* = mannelijk, mannetje; *panoloehon* = het derde, ten derde).

De twee vorstenkinderen groeiden tezamen op. Ze aten en sliepen samen en droegen dezelfde kleding. Bij elken maaltijd moesten zij onnoemelijk veel vleesch hebben, en werd aan deze wensch niet voldaan, dan gingen zij te keer dat het een aard had en waren niet tot kalmte te brengen. Zij waren beiden zeer schoon en stoeiden altijd met elkander. De zoon heette Si Tapi Radja Na Oeasan (aan dezen naam schijnt de beteekenis van wellusteling en onverzadigbare gehecht te worden) en de dochter Si Tapi Donda Hatahoetan (de vreesachtige).

Deze speelsche omgang van de bijna volwassen vorstenkinderen werd, als indruischend tegen de adat, door het volk ten zeerste gelaakt. Zulk een intieme omgang tusschen broeder en zuster wordt in het Bataksch genoemd *mardaon begoe*. Ook de ouders keurden het gedrag hunner kinderen af. Hun prestige leed er onder.

Daar de kinderen steeds overvloedig vleesch bij de maaltijden moesten hebben, kostten zij hun ouders zeer veel. De ouders besloten toen om hun zoon Si Tapi Radja Na Oeasan naar zijn oom (de broeder van zijn moeder = *toelang*) over te laten brengen, opdat de kinderen van elkander gescheiden zouden zijn, in de hoop, dat zij elkander op den duur zouden vergeten. De oom woonde aan den overkant van de zee (het water).

De vorstenkinderen, gescheiden door het diepe water, weenden dag in dag uit en kwijnden weg. Aan Si Tapi Radja Na Oeasan werd toen door de ouders vergund om naar huis terug te keeren. De omgang tusschen broeder en zuster werd echter met den dag inniger. Hierom werden zij door het geheele volk verafschuwd.

Op een schoonen maanavond ontvluchtten zij het ouderlijk huis en de twee onafscheidelijke vorstenkinderen liepen het woud in.

Toen de radja hun vermissing bemerkte, werd overal naar hen gezocht. Men vond hen echter nergens. Verschillende goeroe's uit het land werden daarop geraadpleegd, en dezen verklaarden, dat broeder en zuster ergens in het bosch verblijf moesten houden. De goeroe's werden toen erop uitgezonden om naar de vermisten te zoeken. Zij beloofden binnen 7 dagen terug te zullen zijn, met of zonder de vorstenkinderen.

Zoo trokken de volgende goeroe's er achtereenvolgens op uit, om naar de kinderen te zoeken. Zij keerden echter binnen den gestelden termijn niet terug:

1. Goeroe Datoe So (ha)gindjangan (de niet te overtreffen, onvergelykelijke toovenaar. Goeroe Datoe is een pleonasme).
2. Goeroe Pangpang Aboeanna (de kreupele, kouwelijke).
3. Si Baso Bolon (de groote vroedvrouw).
4. Djolma So Begoe (half mensch half booze geest).
5. Datoe Salah Maroehoem (de onrechtvaardige, de omkoopbare, hij die zich niet aan de adat stoort, de willekeurige, wellicht beteekent deze naam: de vernietiger).

Ook aan den buffel Horbo Pajoeng en aan de slang Oelok Mihim-Mihim, die de menschelijke taal spraken, werd verzocht naar Si Tapi Radja Na Oeasan en zijn zuster te zoeken, maar ook deze keerden niet weer.

Toen vertrok een deputatie uit het land om elders machtige tovenaars op te sporen. Zij vond deze tovenaars in Nagori Langgam Sisi (*sisi* = rand; dus aan den rand der wereld, het Ultima Thule, derhalve zeer ver weg). Het waren Goeroe Tantan Debata (*tantan Debata* = zich nederlatende God) en Goeroe Adji Moesa (*adji* = vrees-aanjagend, geheim toovermiddel). Nadat de uitgezondenen aan deze twee goeroe's mededeeling hadden gedaan van het gebeurde, verzekerden de tovenaars plechtig de vorstenkinderen te zullen vinden en naar de ouders te zullen terugvoeren. *Satangan badjoe*, geld (zooveel geld als een mouw van een jas kan bevatten = f 120,—) zou de belooning zijn.

Nadat de goeroe's in het land van den radja waren gearriveerd, togen zij dadelijk uit op onderzoek. Het duurde niet lang of zij keerden terug met de tijding, dat Si Tapi Radja Na Oeasan, Si Tapi Donda Hasaoetan en de verschillende goeroe's aan een tanggoelonboom in het woud waren gekluisterd en zich niet konden

bevrijden. De vorstenkinderen wenschten niet tot het leven terug te keeren, aangezien zij zwaar gezondigd hadden tegen de adat. De verschillende tot hout geworden goeroe's verklaarden zich solidair met de vorstenkinderen en wenschten niet verlost te worden uit hun toestand. Wel wilden zij met elkander naar het dorp gebracht worden, indien men hen wilde beschouwen als een heilig object (kramat) en zij tezamen genoemd werden naar het derde, levenloos geboren vorstenkind, Si Toenggäl Panoloehon.

Dit bericht werd schielijk overgebracht aan den radja, die op de gestelde voorwaarde inging, daar hij zijn kinderen tot elken prijs wenschte terug te hebben. In deze houten figuren huisden nog de zielen.

Goeroe Tantan Debata en Goeroe Adji Moesa gingen daarop met den radja en het geheele volk naar het bosch, om Si Tapi Radja Na Oeasan c.s. te halen.

Ten overstaan van alle aanwezigen vroeg Goeroe Tantan Debata op welke wijze ieder afzonderlijk moest worden gevoed, waarop de volgende verlanglijst werd opgegeven :

1. Si Tapi Radja Na Oeasan :
 - a. *daroh matah* (versch bloed),
 - b. *demban pinarboehoelan* (d.i. sirih met bijbehooren), en
 - c. *bagod* (palmwijn).
2. Si Tapi Donda Hasaoetan :
 - a. *boras pinahpah* (gestampte jonge padi) en
 - b. *bagod*.
3. Goeroe Datoe So(ha)gindjangan :
 - a. *daging sipitoe dai* (op zeven manieren toebereid vleesch,
 - I. *na maloem*,
 - II. *nilabar*,
 - III. *niangoer-angoerhon*,
 - IV. *sinalenggam*,
 - V. *tasak tiga*,
 - VI. *pinanggang*,
 - VII. *nilompah*) en
- b. *bagod*.
4. Goeroe Pangpang Aboeanna :
 - a. *ihan tinoetoeng* (geroosterde visch),
 - b. *garam* (zout),
 - c. *pege* (gember),
 - d. *boenga-boenga santoengkoel* (= kembang sepatoe of boengaraja, de hibiscus rosa sinensis) en
 - e. *bagod*.
5. Si Baso Bolon
 - a. *bogar-bogar* bestaande uit :
 - I. *gaol na masak* (gekookte pisang),
 - II. *dali na masak* (gekookte katjang),
 - III. *soehat na masak* (gekookte keladi),

IV. *toboe* (suikerriet) en
b. bagod.

6. Djolma So Begoe :
 van alles wat van hetgeen
 de anderen kregen benevens
bagod.

7. Sihorbo Pajoeng :
a. sapoet ni pangoeloebalang,
 d. i. :

I. *boeloeng ni birah* (bladeren
 van een keladi-soort),

II. *boeloeng ni langge* (een ke-
 ladi soort),

III. *boeloeng ni soehat* (een
 keladi soort),

IV. *boeloeng ni latong* (een

soort brandnetel),

V. *boeloeng ni ampoespoes*
 (een op keladi gelijkende
 kruipplant) en

b. bagod.

8. Oelok Mihim-Mihim(an):
a. tohoek (een groote soort kik-
 vorsch) en

b. bagod.

9. Datoe Salah Maroehoem:
a. tinaroeh manoek na masak
 (een gekookt kippenei),

b. garam (zout),

c. boenga-boenga (bedoeld
 wordt de hibiscus) en

d. bagod.

Als smeersel voor den geheelen staf dient een rauw kippenei. De hoorn van den Horbo Sinanggaloetoe (de triomfeerende karbouw) werd als drinkbeker gebezigd (tooverhoorn = *sahan*). Behalve de hoorn is een tasch of zakje een der vaste attributen van den datoë.

Nu kapte Goeroe Tantan Debata den boom om met zijn mes : *pisolam dibata, ioempat dimedjer hilap, itombomhon doemoegoer tano* d.i. „als het mes uit de scheede wordt getrokken, ontstaat een bliksemflits en als men het in den grond steekt, schudt de aarde”.

Voordat de boom tot vallen werd gebracht, hield Goeroe Tantan Debata een lange rede om de figuren af te vragen, hoe zij behandeld wenschten te worden. Daarbij strooide hij gele rijst (*boras binorna*) en manipuleerde met een bosje bloemen van drie verschillende soorten (*roedang ragi-ragian*). Deze handeling wordt nog tegenwoordig door iederen *datoë*, die de *toenggal panaloean* voert, als ceremonie herhaald.

De stam met de oopenstapeling van beelden werd naar het huis van den radja gedragen en bewaard in de nok van de *roemah bolon*.

*

Een Tobasche lezing van het verhaal, gegeven door Radja Moe-
 lia Hoetadjoeloe, een oud man, en door Djaihoetan Gasariboe,

een bekend Tobasch radja, waarvan het verhaal gaat, dat hij meer dan 100 jaar oud is, beiden afkomstig van Lagoeboti (Tobalanden), luidt als volgt:

Lang geleden stond in een zeker woud een fraaie boom, die den naam droeg van „Haoe djongdjong anian, haoe tibal toedosan”. De beteekenis van dezen naam is: een mooie boom, zonder eenig nut. Deze boom had de grootte van een mensch.

Een zekere Pambarbar Na Soemoeroeng (de voortreffelijke bekapper) vernam van dien boom, en deze man, die kinderloos was, vatte het plan op om den boom te vellen, teneinde er een houten beeld (*gana-gana*) van te vervaardigen. De *gana-gana* zou dan in opvolging van het advies van den wichelaar (*datoe*) voor het huis geplaatst worden, opdat den man een kind geboren zou worden.

Op zekeren dag begaf hij zich naar het woud en daar zag hij den boom in al zijn schoonheid staan. Hij begon dadelijk met kappen, doch het gelukte hem niet een schilfertje weg te hakken. Het hout bleek te hard te zijn. Op aanwijzing van een kiekendief gelukte het hem echter den boom te vellen. Thans sneed hij de *gana-gana* en er ontstond als het werk zijner handen een schoon beeld, een vrouwelijke figuur. Hij probeerde nu het beeld op te tillen om het mede te nemen naar huis, maar hij slaagde niet. Het beeld was te zwaar voor zijn krachten en weenend begaf hij zich huiswaarts.

Niet lang daarna trokken eenige Bataksche kainverkoopers er op uit met hun waren. Hun weg voerde door het woud, waar de boom „Haoe djongdjong anian, haoe tibal toedosan” stond, maar inplaats van een boom zagen zij thans een prachtig houten beeld liggen, een vrouw voorstellend. Zij bekleedden het beeld met hunne kains en hingen het gouden versierselen aan de ooren, zoodat het beeld er zeer aantrekkelijk uitzag. Toen de avond begon te dalen, wilden de verkoopers naar huis gaan. Ze wilden de kleeden en sieraden weer van het beeld nemen, maar dit gelukte niet, hetgeen den mannen zeer verdroot.

Kort daarop kwam dit geval een zekeren wichelaar ter oore. Hij heette: „Datoe Na Soemoeroeng, sioeboeng hosa lodja, sipangoloe naoeng mate” (een priester, die vermoelden nieuwe krachten en die den dooden het leven weet te geven).

Deze man begaf zich naar de aangegeven plaats in het bosch en zag daar het beeld. Hij gaf het een medicijn in den mond en het beeld begon te praten. Daarna legde hij een medicijn op de oogen en het beeld kon zien. Vervolgens stortte hij een medicijn in de ooren en het beeld kon hooren. Ten slotte deed hij een medicijn in den neus en het beeld kon ruiken en ademen. Het beeld was toen tot een mensch geworden.

Datoe Partaoar Na Soemoeroeng (de onovertroffen geneesheer) wilde toen de vrouw worden boom Si Boroë Djongdjong Anian huwen, maar zij weigerde dit, want, verklaarde zij, zij was immers de eigen dochter van Datoe Partaoar Na Soemoeroeng, daar hij haar tot het leven had gebracht. Toen bracht hij Si Boroë Djongdjong Anian naar zijn woonstede. Vele jongelingen kwamen werven om haar hand, maar geen kon haar behagen.

Een zekere Goeroe Satia Boelan (die trouw is aan zijn eed), een man met groote bovennatuurlijke vermogens, hoorde van dit geval. Hij ging naar Datoe Partaoar Na Soemoeroeng en dong mede naar de hand van het meisje. Met dezen gerenommeerden toovenaar trouwde het meisje tenslotte.

Later ontstond er oneenigheid tusschen Datoe Panggana (beeldsnijder), een der kainhandelaars en Datoe Partaoar Na Soemoeroeng over Si Boroë Djongdjong Anian (Si Boroë Tibal Toedosan), maar deze twist werd bijgelegd door toedoen van een zekeren Si Siak Bagi Si Adji Gadja-Gadja.

Si Boroë Djongdjong Anian werd zwanger en er begonnen zich moeilijkheden voor te doen bij de bevalling, maar toen het Goeroe Satia Boelan door zijn toovermacht gelukte het voedsel te vinden, waarnaar zijn vrouw verlangde, verliep de bevalling naar wensch. Zij baarde een tweeling, een jongen en een meisje. Deze kinderen groeiden opvallend snel. De jongen heette: „Si Adji Donda Hatahoetan” en het meisje: „Si Boroë Sapak Panaloean” of ook wel „Si Boroë Tapi Na Oeasan”.

Genoemde kinderen stoorden zich aan geen verbodsbepalingen van de adat, ofschoon de ouders hen bij herhaling wezen op het schandelijke en schadelijke van een te intiemen omgang. Zij begonnen elkander lief te krijgen en het gevolg daarvan was de schande des bloeds.

Op zekeren dag begaf Si Adji Donda Hatahoetan zich naar het

bosch. Daar aangekomen beklom hij een boom, die genoemd wordt: *haoe pioe-pioe tanggoele*. Si Boroë Sapak Panaloean volgde haar broeder en klom eveneens in dezen boom om daarin voor haar hartstocht bevrediging te vinden. Toen beiden in den top waren aangeland, verstijfden hun ledematen en konden zij zich niet meer verroeren. Vele personen en dieren poogden de twee zondaars te helpen, maar zonder resultaat.

Dit zijn de namen der wezens, die hun krachten beproefden op de *haoe pioe-pioe tanggoele* en van de figuren, die voorkomen op den tooverstaf:

Si Horbo Paoeng, horbo sisapang na ocaloe, de achthoornige buffel.

Boroë Si Baso Bolon, de groote vroedvrouw.

Boroë Si Baso Paet, de bittere vroedvrouw.

Datoë Parmanoek, de wichelaar met de kip.

Datoë Sinoehoeng, de medicijnmeester, die het voorhoofd met de handen bedekt, den mond heeft toegesnoerd en die gezeten is met gekruiste en gebonden beenen.

Boroë Parorot, de kindermeid.

Gadja, de olifant.

Si Parmahan Horbo Paoeng, de hoeder van den buffel Si Horbo Paoeng.

Si Patoendal Ni Begoe, de verdrijver van booze geesten.

Si Adji Bahir-bahir, de Halve.

Si Radja Ilik, de vorst der hagedissen.

Oelok Mahin Mahinan, de sluwe, booze slang.

Asoe Djarami Toenggal, de blaffer.

Si Hapor Sondoek, de bidsprinkhaan.

Bodat Si Moendaloembal, de aap.

Si Bagoer Na Bolon, de groote padde.

Toen al deze wezens tot hout waren geworden en samengroeid waren met den boomstam, verscheen een persoon genaamd Datoë Tala Di Babana. Hij meende den boom met al de figuren te kunnen omhakken, doch dit gelukte ook hem niet.

Plotseling begon si Boroë Tapi Na Oeasan op klagenden toon tot Datoë Partaoar Na Soemoeroeng te spreken, zeggende: „He-laas vader, Gij kunt ons noodlot niet wijzigen, de vloek der goden heeft ons getroffen en wij moeten voor onze zonden boeten.

Het volgende ware echter door U in acht te nemen. Gebruik mij als Uw staf, wanneer het regent en de wegen glad zijn. Gebruik mij als een flambouw, wanneer het donker is. Breng mij naar het midden van Uw erf, wanneer er oorlog uitbreekt of wanneer eenig goed verloren is gegaan. Plant mij in den grond op Uw erf, wanneer een storm losbreekt, opdat de groote winden gaan liggen. Indien Gij dit alles doet, Vader, dan zal geluk en voorspoed Uw deel zijn. De menschen zullen mij dikwijls zien. Maak van mij gebruik als van een poesaka”.

Datoe Partaoar Na Soemoeroeng nam zich voor den hem gegeven raad op te volgen.

Den volgenden dag brak een storm los en een hevige wind ontwortelde de *pioe-pioe tanggoele*, nam haar op zijn vleugelen mede en deponeerde haar op het erf van den Datoe.

Toen kwam Datoe Panggana Datoe Panggorga, de beeldhouwer en figuurschilder, en men sneed uit het hout van den boom *pioe-pioe tanggoele* de stokken met de afbeeldingen van hen, die tot hout waren geworden en waren vastgegroeid aan den stam.

Dit is de oorsprong van de *toenggäl panaloean*.

*

In zijn boekje *Si Adji Donda Hatahoetan* (1920) geeft Arsenius Loemban Tobing als figuren van de *toenggäl panaloean* op:

1. Si Adji Donda Hatahoetan.	5. Si Patoendal Ni Begoe.
2. Si Boroe Sopak Panaloean.	6. Horbo Si Sapang Na Oealoe.
3. Boroe Si Baso Paet.	7. Oelok Mahin Mahinan.
4. Goeroe So Adangon.	8. Asoe Sangsing.

Mangaradja Salomo Pasariboe vermeldt in zijn *Toenggäl Panaloean* (1924) de volgende figuren:

1. Si Adji Donda Hatahoetan.	6. Datoe Pormanoeck.
2. Si Boroe Sopang Panaloean (Si Boroe Tapi Na Oeasan).	7. Datoe Monggop di Losoeng.
3. Si Oelok Mahin Mahinan.	8. Horbo Paoeng Na Bolon.
4. Bodat Longlong.	9. Si Hosoeck Moroedoer- oedoer.
5. Boroe Si Baso Bolon.	

Door een persoon uit het aan het Karoland grenzende gebied van Si Lima Koeta werden de volgende namen van de figuren van den tooverstaf opgegeven.

1. Datoe So Gindjangon.	2. Si Tapi Radja Na Oeasan.

3. Si Tapi Donda Hatahoetan (vrouwenfiguur).	8. Oelok Mihim Mihiman.
4. Goeroe Pangpang Aboean.	9. Datoek Salamaroehoem.
5. Si Baso Bolon.	10. Toenggal panaloean (een vormlooze menschelijke fi- guur).
6. Djolma So Begoe.	
7. Horbo Pajoeng.	

Hieronder volgen de zeven figuren der honden van Datoe Sogindjangon, m. n. :

1. Si Baroeng Manalit (de spi- raalvormig gevlekte).	4. Si Porkas Mandoempang (de inslaande bliksem).
2. Si Altong Martibi-tibi (de grootte wesp).	5. Si Martogi Dalan (de gids).
3. Si Djopoel Manahai (de moedige aanvaller).	6. Si Dari Mangalele (de gif- slang, die voor zich uitdrijft)
	7. Si Hara Na Oelogan.

Vermelding verdient de *toengkot malehat* of *toengkat malekat* (van malaikat = engel), een kleinere stok, soms maar van eenige decimeters lang, op den top waarvan meestal slechts een figuur, dikwijls een ruitersfiguur, voorkomt. Deze *toengkot malehat* kan beschouwd worden als een moderner, goedkooper uitgave van de *toenggal panaloean* en heet dan ook in den volksmond „het jongere broertje van de *toenggal panaloean*”.

*

In zijn artikel *De Bataksche tooverstaf* onderwerpt de oud-zendingeling J. H. Meerwaldt zulk een staf aan een aandachtige beschouwing. Hij verklaart dat het bovenste beeldje een mannelijke figuur is, geheeten Si Adji Donda Hatahoetan. Volgens de Simaloengoen-Bataksche versie stelt het bovenste beeldje een mannelijke figuur voor, geheeten Si Tapi Radja Na Oeasan. De vrouwelijke hoofdpersoon heet bij Meerwaldt: Si Tapi Radja Na Oeasan, terwijl de Simaloengoen-Bataksche overlevering, volgens een terzake gehouden enquête, gewaagt van Si Tapi Donda Hatahoetan als de vrouwelijke hoofdpersoon. Hoogst merkwaardig is deze naamsverwisseling der beide hoofdpersonen, wanneer men bedenkt, dat Meerwaldt zijn inlichtingen heeft verkregen van den datoë Si Boengkoek, afkomstig van Simaloengoen, welk land bij de Bataks bekend is als de bakermat van magische wetenschappen. Inderdaad wordt in de Tobalanden de konings-

zoon genoemd Si Adji Donda Hatahoetan en zijn tweelingzuster Si Boroe Tapi Na Oeasan. Natuurlijk kan de vrouwelijke persoon niet geheeten hebben Si Tapi *Radja* Na Oeasan, zooals Meerwaldt vermeldt, daar in alle Bataklanden een vrouw nooit ofte nimmer met den naam *Radja* benoemd kan worden. Intuschen wordt de naam Tapi aan meisjes gegeven.

Het abnormaal groote hoofd van de mannelijke figuur is omwonden met de Tobasche *tali-tali*, die volgens Meerwaldt uit smalle reepen rood en wit katoen bestaat. Dit moet zijn: rood, wit en zwart katoen. Elken keer, dat de *toenggal panaloean* wordt geraadpleegd, windt men om het hoofd van de bovenste figuur, steeds diagonalen beschrijvend, roode, witte en zwarte garens (*bonang manatoe* of driekleurig garen). Rood, wit en zwart zijn de heilige kleuren der Heiden-Bataks en moeten niet, zooals weleens geschiedde, worden toegeschreven aan den invloed van de Rijnsche Zending in de Bataklanden. Een Simaloengoensch datoe, die een demonstratie gaf met den tooverstaf, was uitgedost in een rood, wit, zwart gekleurd opperkleed. Gevraagd naar de beteekenis hiervan, kon hij die niet geven.

Dikwijls draagt de bovenste figuur van de *toenggal panaloean* een dikken tulband van „in alle richtingen” om het hoofd gewonden garens. Op het hoofd bevindt zich bij den poesaka-staf, die het gemeenschappelijk bezit is van een geheel gebied (Mal. *petoeanan*), van een rijk (Mal. *keradjaän*), of van een bepaald deel van een marga, in een kleine holte de tooverbrij. (Toba-Bat. *poepoek*, Simaloengoën-Bat. *panihat*). Deze met magische kracht geladen substantie werd bereid uit de asch van hersens, hart en lever, d.z. de zielezetels, van een tot den hals in de aarde ingegraven klein kind, dat men op gruwelijke wijze gedood had door het kokend lood in den mond te gieten, nadat men van het wicht de belofte had verkregen van bijstand in den nood. Aan deze ingrediënten van menschelijken oorsprong werden nog toegevoegd bestanddeelen van een tijger, een beer, een wild zwijn, een hond en een aap. Voorts koppen van giftige slangen, giftige en stekende insecten, door den bliksem getroffen hout, door vuur verteerd hout, ongekookte rijst van weduwen, blinden en doofstommen, kwijnende bladeren van afstervende giftige planten, aarde van een plaats, waar wilde dieren met elkander hadden gevochten, dorre gras-

en rijsthalmen en de jeukverwekkende vezeltjes van het suikerriet. Dit alles werd geroosterd, vermalen en met elkander vermengd.

Ook bezigde men wel de inwendige lichaamsdeelen van een zwangere vrouw, die men een plotselingen dood liet sterven. De ongeboren vrucht werd fijngemalen in de brij vermengd.

Het eerste slachtoffer zou zijn geweest een zekere boroe Sagarih, een maagd, wonend te Pangoeroeran, op het eiland Samosir, nabij den legendarischen vulkaan der Bataks, Poesoek Boehit. Zij werd geslacht en daarop gekookt in een ijzeren pot. Bij het overkoken vloeide het schuim in zeven richtingen af. Dit schuim was de poepoek en daarom zouden er zeven soorten poepoek zijn, met zeven soorten van uitwerking, corresponderend met zeven soorten *pangoeloebalang's* ¹⁾.

De *pangoeloebalang*, het steenen beeld, of de groep van beelden, die als fetisch een gebied moeten bewaken en beschermen, werd in een kleine holte, meestal op het hoofd, eveneens voorzien van deze tooverbrij. De eenmaal gegeven belofte toch, toen

¹⁾ In zijn werkje: *De magie bij de Grieken en Romeinen* deelt de auteur, Dr. K. H. E. DE JONG, mede, hoe de epicurist Horatius (65 – 8 v. Chr.) aanvallen richt tegen een zekere Canidia. In zijn vijfde „Epode” beschrijft Horatius op allergriezeligste wijze hoe een geroofde knaap van voornamen stand door Canidia en hare helpsters, Sagana, Veia en Folia, wordt doodgemarteld aldus: „Canidia, het onopgesmukte hoofdhaar omwonden met gezwollen adders, gebiedt wilde vijgeboomen, uit graven opgewoeld, doodsche cypressen, veeren en eieren van de gekuifde uil, besmeerd met het bloed van de afschuwelijke pad en kruiden uit Thessalië en Iberië (Georgië), vruchtbaar aan vergiften, alsmede beenderen, ontrukkt aan den muil van een hongerige teef, in Colgische (magische) vlammen te verbranden. Maar Sagana, opgeschort, sprenkelt door het geheele huis heen water uit den Avernus en lijkt met haar te berge rijzend haar op een zee-egel of op een rennend everzwijn. Veia, door geen gewetenswroeging afgeschrikt, groef, al hijgende van 't werk, met haar hard hooewel een kuil, opdat de knaap, er ingegraven en met zijn mond er boven uit stekende als een zwemmer, die slechts met zijn kin zich boven 't water verheft, door den aanblik van twee- of driemaal in den loop van den langen dag verwisseld eten zou wegsterven, opdat zijn uitgesneden merg en dorre lever voor de bereiding van een minnedrank zouden dienen”.

Bij de bereiding van het tooverbrouwsel in de vierde acte van „Macbeth” komt onder andere zonderlinge en onsmakelijke ingrediënten ook de vinger voor van een bij de geboorte vermoorden zuigeling.

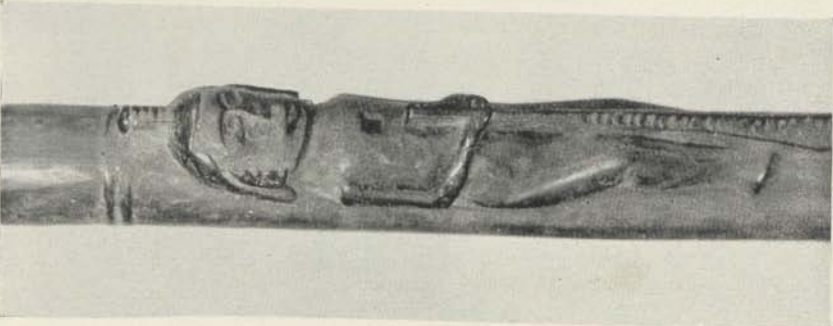
plotseling de levensdraad werd afgesneden, blijft van kracht en van een groote magische werkzaamheid.

De *toenggal panaloean*, de staak, die de nederlaag in zich draagt, diende oorspronkelijk om een vijand met vrees te slaan en hem af te weren, waartoe de *poepoek* den door zijn gelofte gebonden medestrijder uit het rijk der geesten dwong. De omringende verschijnselen tracht men dus dwingend te beïnvloeden door gebruikmaking van deze onzienlijke krachten.

Het hoofd van den mannelijken hoofdpersoon van de *toenggal panaloean* is bij de oude exemplaren gedekt met een helm van hetzelfde model als gedragen wordt door vele *pangoeloebalang*-beelden. De tulband is gekroond met een pluim van menschenhaar, paardenhaar of haneveeren.

De tooverstaf wordt vervaardigd van *hajoe tanggoelon* (*Protium javanicum* Burm.?), een dikke, soms kromme, laag bij den grond vertakte, gewoonlijk nogal lage boom, waarvan het breede, roodbruine kernhout zwaar en fijn van draad is. Dit duurzame hout wordt niet door witte mieren aangetast. De zoetige, rinsche vruchten hebben een terpentijnachtigen bijmaak. Meerwaldt zegt van de *hajoe tanggoelon*: „Zijn houtvezels zijn als het ware gelijk touw in elkander getwijnd, vandaar zijn naam *pioepioe-tanggoehan*, of ook *poejoe-poejoe-tanggoele*, want het werkwoord *mamioe* van den stam *pioe* beteekent touw twijnen, terwijl *tanggoehan* of *tanggoele* op het zoete van zijn sap wijst. De vruchten worden om hun samentrekkend zoeten smaak door de inlanders gaarne genuttigd, maar zijn moeilijk te bereiken, daar de stam met lange scherpe stekels is bezet”.

De *toenggal panaloean* eindigt in een ijzeren punt, waarmede de tooverstaf in den grond wordt gedreven bij de plechtige aanroepingen om hulp, waarbij de betrokken datoe in een soort trance soms wilde dansen uitvoert onder opwindende Bataksche muziek. In de oude, geheime taal der goeroe's heet het ijzer: *bosi tihoel-tihoel mandjadi holing, tinopa ni pardesa, na hoen Linggapajoeng, bosi ni na opat radja, na pitoe hali tinopa, na pitoe hali niloer didjadihon djadi bosi pamoenoemoeno*. De beteekenis van deze gemengd Toba- en Simaloengoen-Bataksche woorden is ongeveer: „Ijzer, dat is vervaardigd door menschen van alle windstreken van Linggapajoeng; ijzer, dat afkomstig is van de viervorsten, zeven keer gesmeed en zeven keer gesmol-

Oude tooverstaf
Figuur met helm.

Ceremonie met den tooverstaf
op Samosir.

Foto V. Coenraad-Uhlig.
Simuloengo-Bataksche datoe met den
tooverstaf in actie.

De hoofdfiguren van den toeggal panatooan van het
Simuloengo-Bataksche rijkje Poerba.

ten en geworden tot een doodelijk ijzer". De op het dorpsplein dansende *datoe* maakt soms den indruk een tooneelspeler te zijn. Hij neemt den staf tot zich, legt er zijn oor aan te luisteren, streelt hartstochtelijk de lange haren, en contact krieggend met het onzienlijke, doet hij den volke kond van de boodschap, die hij ontvangen heeft. Door het verorberen van sterk gezouten rauw vleesch met veel Spaansche peper kan hij zich, al dansende om den staak, hem toesprekend en aanvleidend, gebedsformulieren prevelend of opdreunend, van lieverlede tot een soort razernij opwinden, waarbij hij zijn hoofdhoek afrukt en het lange hoofdhaar woest uit elkaar rafelt. De *datoe* kan met veel emphase iets afsmeeken en dan volgt het offeren.

Het ter wereld brengen van tweelingen wordt nog heden ten dage door de Bataks als een groot ongeluk beschouwd en bij den aanslag in de inkomstenbelasting wordt deze omstandigheid aangevoerd als een normale reden om belastingvermindering te erlangen. Is de tweeling een jongen en een meisje (*marporhas toeboe*), dan is de ramp van hoogerhand volmaakt. De geboorte van een tweeling wordt niet alleen volgens Indonesische, doch ook volgens Voorindische opvatting als een zeer ongunstig teeken beschouwd.

Meerwaldt meent als zeker te kunnen aannemen, dat bij den Batakschen tooverstaf aan bliksem en regen moet worden gedacht en het geheele verhaal een natuurmythe is. In teekening en formatie der beelden wordt een plastische voorstelling van den veelvoudig geknikten bliksemstraal gezien. Zeer zeker wordt de bliksem door den Batak uitermate gevreesd en de ter aarde schietende bliksemstraal (*porhas*) ontmoet men telkens in verhalen en namen. Wanneer men zich 's nachts bij onweer en bliksem in een ladanghutje op het veld bevindt, werpt men een rooden haan en een stuk brandend hout naar buiten in de duisternis om onheil af te wenden, terwijl in het hutje zooveel mogelijk lawaai wordt gemaakt.

Ten slotte komt Meerwaldt tot de conclusie, dat de plastische voorstelling van de wraak der Goden nimmer het leidende motief kan zijn geweest bij den tooverstaf. Anders had, aldus Meerwaldt, in de legende de wijze, waarop de tweelingen en de hen weer tot het leven terugbrengen willende *datoe's* gedood werden, meer op den voorgrond moeten treden. Er wordt echter daarvan

niet meer gezegd dan „na gabe hau”, d.i. „zij veranderden in hout, of m.a.w. zij vereenzelvigden zich met den boom”.

Bij deze conclusie moet het volgende worden opgemerkt: De in Simaloengoen gehouden onderzoekingen naar een prehistorische cultuur brachten in dit ressort aan het licht een groot aantal steenen beelden en o.a. menselijke figuren, voorstellende reliëfs, uitgehouwen tegen rotsachtige rivieroevers en zelfs op den steenachtigen bodem van stroompjes. Het „Leitmotiv” van de legenden, mythen en sagen, waarmede deze mannelijke en vrouwelijke personen voorstellende beelden en figuren door de menselijke fantasie zijn omweven, is de bloedschande tusschen broeder en zuster, die daarmede „Godt's grimmigheyt” opriepen en die tot den straf der versteening leidde. Men zal daarbij, evenals bij het toonen der houten, z.g. voorouderbeeldjes, steeds vernemen, dat de beelden voorstellen *silaoen*, hetgeen identiek zoude moeten wezen met „geesten (beter wellicht, de geest, of geestelijke nalatenschap) van lang geleden gestorven voorouders”. *Laoen* is lang geleden en *si* substantiveert ¹⁾. Met versteening en het tot hout worden wordt dus een geheel zelfde soort gedachte aan een wrekende gerechtigheid tot uitdrukking gebracht. Voor den primitieven mensch bestaat niets zonder zinnelijke beleving en zonder tastbare oorzaak, maar het concrete heeft een mystieken uitleg en het natuurlijke en bovennatuurlijke vloeien in elkaar over. Een droom wordt hem tot realiteit en zijn mythische neiging doet hem datgene wat hij aantreft en waarneemt concretiseeren en tot historisch gebeuren herleiden.

Meerwaldt's verklaring berustte ten deele op een analyse der namen in het verhaal over het ontstaan van den tooverstaf. Prof. Van Ophuysen heeft met toepassing van dezelfde methode weer een andere verklaring gegeven ²⁾.

Telkens blijkt echter hoe verleidelijk het is dergelijke verhalen te determineeren en op grond van etymologisch onderzoek the-

¹⁾ Minder gelukkig lijkt de afleiding van *silaoen* van Tob. Bat. *silá*, niet te vermengen, dus: „in den toestand van onvereinigbaarheid verkeerend” of van Tob. Bat. *сила*, zittende houding met de beenen kruislings onder het lichaam, hoewel de Karo-Bataksche uitspraak *silán* er op wijst dat de stam *сила* zou zijn. (Vgl. J. H. Neumann in Bijdr. Kon. Inst. dl. 83 (1927) blz. 515). ²⁾ Intern. Arch. f. Ethnogr. Bd. 20, 1911.

orieën op te bouwen, waarbij voor de hand liggende verklaringen worden genegeerd. Men betreedt het glibberige terrein der speculatie en geeft zich over aan de zoete bedwelming van de fantasie.

Prof. Kern bracht, in aansluiting bij Meerwaldt, de *toenggal panaloean* in verband met de *vajra*, het wapen van den bliksem-en regengod Indra ¹⁾. Huyser ²⁾ maakt zich bij zijn verklaring geheel los van het Bataksche verhaal en tracht door naar verwante vormen van plastiek te zoeken licht te verspreiden over den oorsprong van den staf. Daarentegen houdt Reschke ³⁾ zich voornamelijk bezig met de toelichting van de mythe, waarin hij een paradijs-en zonderval-verhaal ziet. Voor deze meening voert hij echter geen dwingend argument aan, terwijl zijn betoog slechts op enkele van de vele varianten van het verhaal berust, en wel voornamelijk op de weliswaar oude, maar zeer gebrekkige redactie uit de collectie Van der Tuuk, die door Van Ophuysen is vertaald.

Al deze beschouwingen hebben het vraagstuk van den oorsprong van den Batakschen tooverstaf nog niet veel dichter bij zijn oplossing gebracht. Uit hetgeen wij medegedeeld hebben kan blijken dat hetgeen te verklaren valt nog ingewikkelder is dan men tot dusver meende: van wat de Bataks zelf vertellen over het ontstaan van de *toenggal panaloean* werden enkele nieuwe, afwijkende varianten gegeven en ook de ceremoniën bleken in Simaloengoen te verschillen van andere streken.

Op een enkel détail in de plastiek willen wij nog de aandacht vestigen.

Bijzonder opmerkelijk is de *toenggal panaloean* die een poesaka is van het rijkje Poerba, een der z.g. bovenlandschappen van Simaloengoen. Als hanteerder van dezen tooverstaf genoot een groote reputatie de sedert overleden doove datoe Radja Omo. De bovenste, mannelijke figuur van dezen staak, Si Tapi Radja Na Oeasan, heeft zijn tong tusschen de lippen, volgens den gegeven uitleg voorstellende: dorst.

Evenals de mogelijkheid niet uitgesloten wordt geacht van eeni-

¹⁾ Intern. Arch. f. Ethnogr. Bd. 15, 1902. ²⁾ Ned. Indië Oud en Nieuw, Jaarg. 12. ³⁾ Zeitschr. f. Ethnologie Jhrg. 67, 1935. In een later verschenen artikel (Mitt. d. Anthr. Gesellsch. in Wien, Bd. LXVI, 1936) geeft dezelfde schrijver een andere interpretatie, die zeer dicht bij onze opvatting komt. (Noot bij de correctie).

gerlei betrekking tusschen de in Simaloengoen aangetroffen prehistorische steenen beelden en de aan de vervloekingen van de legendarische figuur Bittertong (Lidah Pait) toegeschreven megalitische beelden der Pasemah-vlakte, zou dit een aanwijzing kunnen zijn van een verwantschap, hoe verre dan ook. Want het is gebleken, dat de Lidah Pait-figuur niet uitsluitend van Zuid-Sumatraansche beteekenis is. Een Hoeloe-Soengeische Dajaklegende is in vele opzichten identiek aan de overlevering van Lidah Pait.

De Heer R. H. Volbeda, een planter in Simaloengoen, is in het bezit van een koperen Hindoebeeldje, dat heet afkomstig te zijn van de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, voorstellende de bekende Hindoesche figuur met de tong tusschen de lippen. Een afbeelding hiervan zou zich in het Museum te Leiden bevinden ¹⁾.

Bij het in beschouwing nemen van de *toenggal panaloean*-verhalen past een groote mate van nuchterheid. De strekking daarvan komt in één punt overeen, de bestrafte daad der bloedschande; het „Gij zult niet . . . want de Heere zal niet onschuldig houden, die . . .”. De moraal is op niet te miskennen wijze aangegeven en daar komt het dus op aan. Het primitieve causaliteitsbegrip legt verband tusschen een bepaalde zonde en een calamiteit, en de breuk van de adat roept het godsoordeel op.

Fundamenteel en alles-overheerschend in het volksbewustzijn van den Batak is het margabegrip, volgens hetwelk het plegen van bloedschande gelijk staat met de zonde tegen den Heiligen Geest.

De legende van de *toenggal panaloean* moet dus worden beschouwd als didactisch proza. Zij bedoelt het hoofdgebod van den Batak weer te geven en het is dan begrijpelijk, dat al het overige „littérature” is.

¹⁾ Wellicht moet echter ook deze uitgestoken tong tot de speculatieve beschouwingen over de *toenggal panaloean* gerekend worden, want op een exemplaar in het museum te Leiden (afgebeeld bij het geciteerde artikel van Van Ophuysen) is het geen tong maar een rij tanden.

Mededeelingen

Het graf van de Vorsten van Boeki te Silolo (Saleier).

In zijn „Mededeelingen over het eiland Saleier” ¹⁾ noemt H.E.D. Engelhard op p. 105 de „ommuurde begraafplaats te Silolo”, waarvan hij op zijn plaat 1 een afbeelding geeft. Zijn mededeelingen en zijn teekening zijn eenigszins misleidend, zoodat het mij voorkomt dat het nuttig is een beschrijving naar den tegenwoordigen toestand te geven.

De afmetingen van de begraafplaats zijn 8,60 meter bij 6,90 meter, de hoogte der muren is ruim twee meter. Het materiaal der muren is beneden zandsteen, boven baksteen. Van buiten zoowel als van binnen is een pleisterlaag aangebracht. In het midden der beide korte zijden zijn deuropeningen ter breedte van een meter, aan weerszijden geflankeerd door vierkante pilasters en bekroond met driehoekige frontispicen. De buitenzijde der muren is zuiver verticaal. De binnenzijde is naar binnen toe overgebogen, zoodat de voet der muren dunner is dan het bovengedeelte. Trekken we in gedachten dit gebogen vlak door, dan zien we de binnen zijde van een koepelgewelf ontstaan, waarvan nu het dak ontbreekt.

Van dit dak is niets meer te vinden. Vermoedelijk werd het gebouwtje nooit afgemaakt. Was dit wel het geval, dan zou het een grafmonument zijn zooals we er in Gowa enkele vinden. Voor eenige jaren werden deze reeds beschreven door den toenmaligen controleur van Soenggaminasa, H. Friedericy.

Bij vergelijking van de hier bij afgedrukte foto's met de teekening van Engelhard vallen enkele afwijkingen op. De buiten-

¹⁾ Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, 4e volgrees, VIII.

zijde van de muur is aan den bovenkant fijn geprofileerd, terwijl dit gedeelte op de teekening zeer ruw schijnt afgewerkt. Op de hoeken teekent Engelhard een van staafijzer gesmeede krulversiering als bekroning van een steenen hoekversiering. Deze versiering is veel fraaier dan de teekening doet vermoeden met fijne profiellijstjes en een vierhoekige van steen gehouwen kroon in plaats van de ijzeren krullen.

De muren zijn gedeeltelijk ingestort. De brokken steen bedekken ongeveer de helft van het inwendige. Er zijn enkele grootere en kleinere graven te herkennen. Zij zijn begroeid met hoog onkruid.

Tegenwoordig weet de bevolking niets meer over den oorsprong van dit bouwwerk en de er in begraven vorsten mede te deelen. De toenmalige regent deelde aan Engelhard mede, dat de overblijfselen van den vroegeren vorst Sitambala er in werden ter aarde besteld. Het zou destijds reeds meer dan twee eeuwen oud zijn.

Saleier, October 1936.

C. NOOTEBOOM.

Een besnijdenisfeest op Saleier.

Mij bereikte een in deftig Maleisch gestelde uitnoodiging van den kalief van de adatgemeenschap Bonea voor het bijwonen van de plechtigheden in verband met het besnijden van een zijner zoons. Dit hoofd der geestelijkheid van het op één na belangrijkste district van Saleier is nauw verwant aan de verschillende hoofdengeslachten van het eiland. Er was dus te verwachten dat bij deze gelegenheid de adat naar behooren zou worden gevolgd.

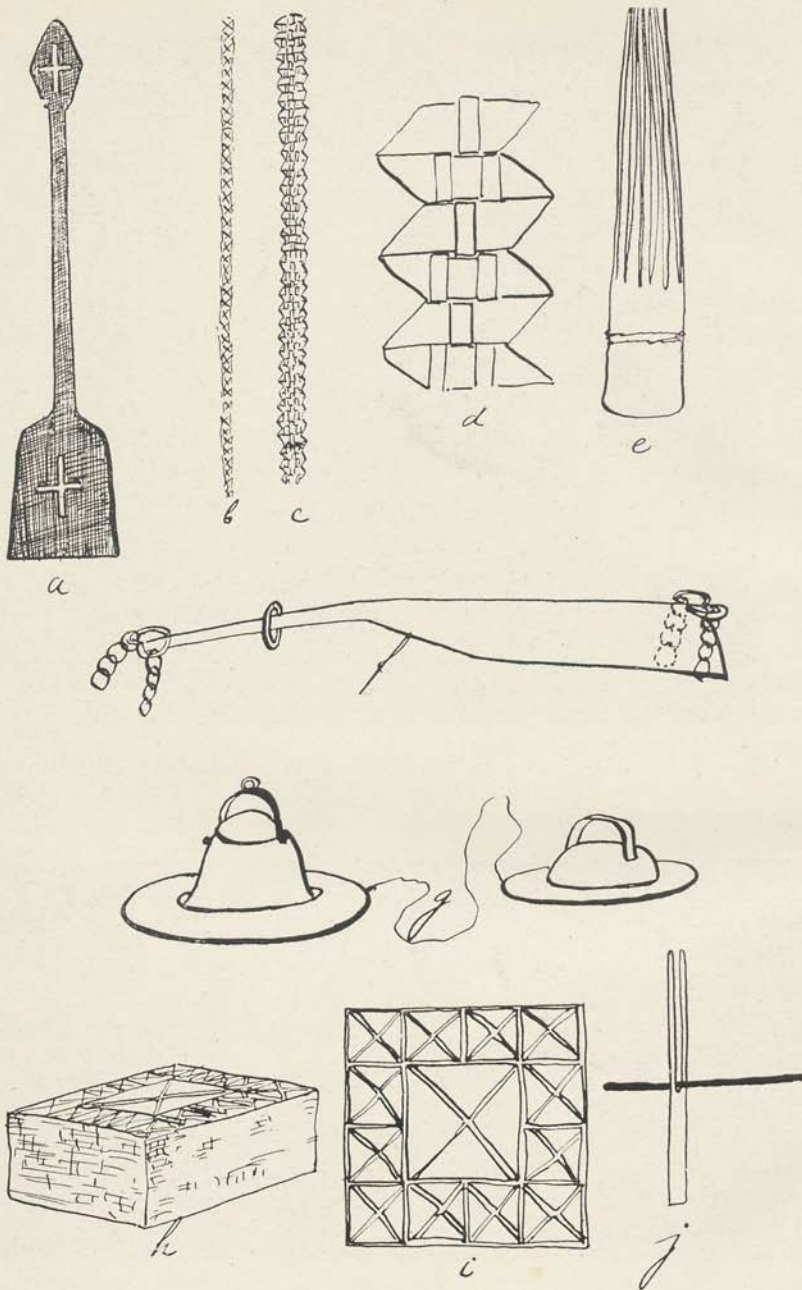
Aan de uitnoodiging gevolg gevende, kwamen we, dat is schrijven dezès met enkele andere Europeesche gasten, op Donderdagavond (malam djoemaat) te negen uur in de „binnengalerij” van de woning van den gastheer. We vonden daar een bamboe omrastering ter hoogte van ongeveer een halven meter, die het midde deel van het vertrek omsloot. Boven dit gedeelte, dat de naam van *pangsa* draagt, was een bundel smalle lontars opgehangen, waarop arabische spreuken zijn gegrift. Bij dezen bundel waren allerlei van bladstrooken gevlochten voorwerpen opgehangen. Het geheel was gehuld in doeken. Binnen de omrastering had men allerlei voorwerpen uitgestald, zooals schalen gestampte ongekookte rijst, met en zonder eieren, borden gekookte rijst,

Topversiering op de hoeken van het vorstengraf.

Graf van de vorsten van Boeki te Silolo (Saleier).

a. batjing-batjing ; b. en c. oedja-oedja ; d. vergroote weergave
 van c (ongeveer op ware grootte) ; e. boela papas ; f. bérang-bérang ;
 g. kantjing ; h. tempa ; i. idem van boven gezien ; j. vorkje en
 stokje voor de besnijdenis.

borden met mais, ontluikende klappers, eigengeweven doeken en allerlei kledingstukken. Op den grond lag een mooi roodbruin gekleurde doek, die veel geleek op de ikatweefsels van het eiland Timor. Buiten de pangsa werd wierook gebrand, er binnen *kandjoeli*, een mengsel van kapok met djarak of kemiri. Toen de plechtigheid een aanvang zou nemen, werden vele der in de pangsa geplaatste voorwerpen er uit genomen. Een aantal personen nam in de pangsa plaats. De te besnijden jongeling, op zijn mooist uitgedost, leunt tegen een ouderen man aan. Twee veel jongere kinderen lagen te slapen op den schoot van twee oudere lieden. Het waren een jongetje en een meisje, die tijdens dit feest de plechtigheid van het haarsnijden zouden ondergaan. Het jongetje was bij een man, het meisje bij een vrouw. Naast den te besnijden jongen zat de vrouwelijke doekoen, die *sanro* wordt genaamd. Behalve de kinderen waren in totaal acht vrouwen en twee mannen in de pangsa, de zoeven genoemde lieden inbegrepen. In den hoek rechts achter, naast den bundel met lontars en boven de plaats van den jongen werd een pajong opgehouden. Door de vrouwen, behalve door de doekoen, en de vrouw, die een slapend kind op schoot had, werden acht paren stokjes vastgehouden, met gekleurde bladreepen omvlochten, elk paar bestaande uit één dunner en één dikker stokje (*oedja*, zie afbeelding). Een van deze gaf zoo nu en dan haar paar oedja aan een ander, ten einde in staat te zijn met twee ijzeren spatels (*batjing*²) tegen elkaar te slaan. Op de breede ondergedeelten van de spatels was aan weerszijden met witte verf een grieksch kruis geteekend. Op de verbrede handgreep was dit motief aan één kant aangebracht ¹). In plaats van deze spatels gebruikte zij ook zoo nu en dan de *kantjing*, twee kleine koperen bekkens, met een touwtje aan elkaar verbonden ²).

¹) In Tanette vertelde men mij, dat daar gebruikelijk is i.p.v. twee *batjing*², één *batjing* te gebruiken en een ander voorwerp, dat kleiner is, anak *batjing* genaamd.

²) Deze *kantjing* worden vaak door een jong meisje achter de sirihoos van de gaoekang aangedragen als de echtgenoot van den opoe een officieel bezoek aflegt. Ook wordt deze *kantjing* gebruikt als de gaoekang wordt verhuisd, zooals ik mee maakte in Onto.

Voorts rammelde zij met een stuk ijzer in den vorm van een parang, aan welks twee einden elk twee ringen waren gesmeed, die elk een stukje ketting van vier ijzeren schalmen droegen. Om het smallere gedeelte van de parang (het handvat) was een ijzeren ring aangebracht. Een vierde instrument, dat zij hanteerde, was een bamboe geleding met één knoop, waarvan het open einde tot een groot aantal dunne stokjes is opengesneden (*boelo papas*). Bij krachtig heen en weer bewegen geeft het een rammelend geluid. Verder zijn er nog een op een bepaalde manier gevouwen reep lontarblad, waarmede een klappende geluid wordt gemaakt (*sito'*) en de *ndjoedjoe*, een langwerpige bundel, waarvan ik de bestemming niet heb begrepen. In een van de voorga-lerij afgesloten ruimte ter zijde wordt de poei-poei geblazen en op de gendang geslagen.

Rond de pangsa, langs de wanden van het vertrek, zitten de gasten. Bij de doekoen, tegen den binnenwand, zitten een aantal oudere vrouwen. Van die plaats af wordt een groot aantal voorwerpen tegen de richting van de wijzers van een klok in door de in een kring zittende gasten doorgegeven. Daarbij zijn onder meer de voorwerpen, die voor den aanvang in de pangsa waren uitgesteld. Ook is er de *tempa* (zie afbeelding), een van bladeren gevlochten doos voor het opbergen van „obat”. Er zijn schalen met padi, met mais, met gierst (*batang*) er is brandende wierook, brandende waskaarsjes, kleeding en een schaal met asch.

Deze voorwerpen hebben een symbolische beteekenis. Volgens den gewezen Regent van Bonea, Moehamad daeng Malewa, die mij over deze dingen voorlichtte, spreekt men hiermede den wensch uit, dat de te initiëren kinderen de rond gegeven zaken in overvloed zullen verkrijgen. Het doorgeven van asch drukt den wensch uit, dat zijn kookvuur altijd mag branden, als een teeken dat hij iets heeft om te koken.

De genoemde voorwerpen worden eerst acht malen, daarna nog negen malen rondgegeven. Gedurende dien tijd prevelt de doekoen haar formules over de initiandi. Eenige jonge meisjes in de pangsa maken gekheid met den man, die het slapende jongetje op zijn schoot houdt. Er wordt met mais en rijst gegooid. Naar het schijnt durfde men dit met het oog op de Europeesche gasten ditmaal niet goed aan. Normaal wordt het rijst

en mais gooien algemeen, gepaard gaande met uitbundige vroolijkheid. Tegen dat het einde van dit alles nadert, wordt de maat van de poei-poei versneld en de gendang wordt vlugger geslagen. Ten slotte wordt een klein kanon afgeschoten en deze *taraloe* genaamde gebeurtenis is afgelopen. Ook het begin werd aangegeven door een kanonschot. Drie avonden achter elkaar vindt het *taraloe* plaats.

Bij alle crisismomenten in het leven is dit „recipiëeren” een noodzakelijk onderdeel der feesten. Veertig dagen na de geboorte wordt een feest gevierd, waaraan *taraloe* voorafgaat. Zoo ook bij het haarsnijden, het tandenvijlen, de besnijdenis, het tot maagd verklaren der meisjes, het huwelijk.

Een eenigszins andersgeaard feest, waarbij het *taraloe* plaats vindt, is het baden van de ornamentsvoorwerpen, dat in de adatgemeenschappen Bonea en Bontobangoen bijna ieder jaar, elders eenmaal in enkele of wel eenmaal in vier jaren plaats vindt. Het baden der rijkssieraden gaat altijd vooraf aan eenig feest in verband met een der leden van het gezin van den poe.

Korten tijd na het *taraloe* worden uitnodigingen verzonden voor het *kioro*, dat is een feestelijke maaltijd, waarbij van de gasten een bijdrage verwacht wordt voor de kosten van het geheele feest. Ieder genoodigde, die verschijnt, zal niet nalaten volgens zijn rang en stand een geschenk in geld te geven. Naar men zegt vloeiden deze gaven in vroeger dagen wel eens zoo rijk, dat het feest geven een voordeeltje werd voor den gastheer, daar de opbrengst de kosten overtrof. Dit is echter sedert het intreden der minder goede economische toestanden geheel veranderd. Tegenwoordig worden bij het *kioro* alleen matige bedragen gegeven, die meer beantwoorden aan het karakter van onderling dragen van de kosten.

Den Maandagmorgen volgende op het *taraloe* vond de eigenlijke besnijding plaats. De omheining was uit het vertrek weggenomen. In het midden ligt op den vloer een dunne matras met hoofdkussen. Daarop neemt de jongen plaats en gaat achterover liggen. Hij is gekleed in een eenvoudigen zwarten sarong, met bloot bovenlijf. Zijn goeroe repeteert met hem zijn *takabere*, de geloofsbelijdenis. Daarna vindt de rituele tandenvijling plaats. De jongen, die met het hoofd op het kussen ligt, wordt behandeld

door een ouden man, die te goeder naam en faam bekend staat en van godvruchtigen levenswandel is. Deze neemt uit een kom met water een gouden armband, waarmede hij zorgvuldig langs de lippen en de tanden van den jongen strijkt. In de nabijheid staan eenige bordjes met gestampde mais en rijst. Op enkele daarvan ligt een kippenei. Met zoo'n ei gaat de oude langs mond en neus van den jongen. Daarna neemt hij een zwart vierkant steentje uit het water waaruit ook de gouden armband kwam, en slijpt eerst zacht, later krachtiger tegen den onderkant der boventanden en den bovenkant der tanden van de onderkaak. Door acht oude mannen wordt deze ceremonie herhaald. Een aantal mannen en vrouwen zitten er om heen. In een hoek brandt wierook. Buiten worden gendang geslagen en de poei² geblazen. Ten slotte gaat men over tot de eigenlijke besnijdenis. De vrouwen, die op de vliering de plechtigheid bijwoonden, worden weggestuurd. Slechts enkele der naaste vrouwelijke familieleden mogen in de kamer blijven. Bij een der wanden wordt een stoel klaar gezet, waarop een oudere man plaats neemt met den jongen tusschen zijn knieën. Om dezen stoel wordt door een aantal oudere mannen een stuk wit goed opgehouden, om de plechtigheid voor de oogen der omstanders te verbergen. Voor de enkele Europeesche gasten werd op verzoek een plaatsje gereserveerd voor het volgen der handeling. De muziek houdt op. De sarong van den initiandus wordt hoog opgeschort. De operateur heeft in zijn hand een houten tweetandig vorkje, waarvan de tanden vrij lang zijn; voorts een stokje dat voldoende ruim tusschen de tanden van dit vorkje past en een scherp mes. Met zijn vingers opent hij de voorhuid, steekt het stokje er in en trekt de huid van boven vlak op het stokje. Dan steekt hij het vorkje over het stokje heen van beneden naar boven, zoodat het stokje geheel in de holte tusschen de tanden rust. Vervolgens laat hij het stokje tusschen de tanden doordraaien totdat het evenwijdig aan en vóór het vorkje komt te liggen. De voorhuid wordt bij deze handeling tusschen de tanden van het vorkje doorgetrokken, zoodat tusschen de tanden en om het stokje een scherpe huidplooi ligt. Met het mes wordt zeer snel de huid tusschen het stokje en het vorkje doorgesneden, zoodat een smal strookje huid ter lengte van enkele centimeters (het stukje, dat om het stokje ligt) wordt

weggehaald. Hiermede is de handeling afgeloopen. Buiten wordt een kanon afgeschoten. Onmiddellijk valt de muziek weer in. Als het witgoed, waarmede de handeling werd bedekt, weggehaald is, wordt den jongen met geweld gekookte rijst met een gekookt ei in den mond gestopt, dat hij moet opeten. Na enkele pogingen geeft hij het eten weer terug. Hij is misselijk van pijn.

Wederom twee dagen later vindt het slot der feesten plaats. De jongbesnedene speelt daarbij geen rol. De gasten worden te eten genoodigd. Maar voordat men aan tafel gaat worden de twee kinderen, die tegelijk met de besnijdenis de plechtigheid van het haarknippen ondergingen, en twee der vier meisjes, die ingewijd werden in den leeftijd der puberteit (die voortaan een baadje moeten dragen) op paarden door de kampong geleid. Voorop gaat een goeroe, die het verhaal van de geboorte van Mohammad in het Arabisch, althans het slot ervan, opdreunt. Dan volgt iemand met een pajong, een ander met een speer. De twee meisjes zijn gekleed in een mooien sarong. Haar bovenlijf is bloot, behalve de schouders, die met een slendang bedekt zijn. Haar borst is overdekt met gouden sieraden. De twee kleine kinderen hebben mooie kleeren aan. Als zij uitrijden en als zij terugkomen worden de gendang geslagen en de poei-poei geblazen. Ook het kanon wordt weer afgeschoten. Het is de kennisgeving aan de kampong van het einde der plechtigheid.

Saleier, October 1936.

C. NOOTEBOOM.

Beschrijving van de oprichting van het adathuis
(Roemah Bolon) te Raja op 24 Februari 1937,
7 uur 's ochtends¹⁾.

a. Het gereed maken van de bouwmaterialen.

Nadat de Radja, de voornaamste adathoofden (*Parbapaan*) van het rijk en de waardigheidsbekleders (*Gamot* en *Haradjaan*) ter residentie gezamenlijk het besluit genomen hadden om de Roemah Bolon te vernieuwen²⁾, maakte men plannen om de balken en andere bestanddelen van het huis te gaan kappen. Men vroeg den dorpswichelaar (*Goeroe Hoeta*) naar een gunstige dag om dit te verrichten. Goeroe Borahim deelde mede, dat een gunstige dag voor het beginnen van het hout kappen is in de maand *loejoe marladjar* (de 12de maand), omdat men gaat *marladjar* (=beginnen) de materialen voor het huis bijeen te brengen, op Ditia (de eerste dag van de maand), op het midden van de dag, d.i. het tijdstip waarop gunstige en ongunstige invloeden in evenwicht zijn, opdat niets de uitvoerders van het werk deren zou. Dit viel juist in het jaar *pangapit tahoen* (het 21ste jaar van een 33-jarige cyclus).

De balk die het eerst gekapt wordt, is de hoofdstijl aan de rechterzijde als men het huis betreedt, waarvoor men een *holei*-boom neemt, een saprijke (*margotah*) en stevige boom, opdat het rijk voorspoedig (*margotah*) en stevig zij. Bij het kappen van deze balk vergezellen alle waardigheidsbekleders van de residentie (*Gamot Roemah Bolon*) den dorps-Goeroe.

Aan de voet van de boom gekomen heft (de Goeroe) een bloemenoffer (*roedang saidangan*) op in de richting der acht windstre-

¹⁾ Deze beschrijving is vóór de plechtigheid naar gegevens van Goeroe Borahim opgesteld in het Simaloengoen-Bataks door Pandita J. WISMAR SARAGIH, en door Dr. P. VOORHOEVE vertaald en na de ceremonie enigszins gewijzigd en aangevuld. —

²⁾ Vernieuwd wordt alleen de eigenlijke woning; de *lopou*, het iets lager gelegen voorhuis, waarin men bijv. gasten ontvangt, is blijven staan.

ken, terwijl men de eerste bijlagen gaat doen. Hij smeekt daarbij de geesten die de boom bezitten, geheten Radja Siak Manoelahim en Radja Hotar Mataboen, dat de voortekenen, op te maken uit de ligging der afgekapte houtsplinters, gunstig mogen zijn. Zijn die voortekens gunstig, dan zal het allen die aan het werk deelnemen wel gaan; men laat dan het werk voortgang hebben. Zijn ze echter ongunstig, dan kiest men een andere boom.

Op dezelfde wijze raadpleegt men bij alle grote balken de voortekenen uit de ligging der eerste splinters: bij de hoofdstijlen (*basikah laos*), de lengtebalken onder de vloer (*toestoës*) de balken waarop de wand rust (*sambahou*), de overlangse (*lalaon*) en dwarse bovenbalken (*tohang*).

Alle onderdanen helpen mee om de balken naar het dorp te slepen. Bij het slepen van de grote balken speelt steeds de muziek; het werk geschiedt onder leiding van een vrouwelijk medium uit de vorstelijke familie in wie een geest is neergedaald (*toerahan*). Voor het vervoer van de eerste paal kiest men een gunstige dag uit; op diezelfde dag nog moet men het dorp bereiken.

Tot het bijeenbrengen van de kleinere bouwmaterialen dragen alle onderdanen bij; zo wil de adat het, omdat de Roemah Bolon een adathuis is.

De levering van de hoofdstijlen is verdeeld over de volgende waardigheidsbekleders: 1. Toean Nabolon 2. Toean Roemah Tongah 3. Toean Manak Raja (No. 1-3 de rechtse palen) 4. Toean Radja Panriboean 5. Toean Boeloe Pangi en 6. Toean Parhoe-loean (No. 4-6 de linkse palen). Ieder van hen zorgt voor het eten van den Goeroe en de werklieden tijdens het kappen van de door hem te leveren paal.

Wanneer de materialen gereed liggen in het dorp en door de toekangs bewerkt zijn, vraagt men den Goeroe naar een gunstige dag om een aanvang te maken met het oprichten van de Roemah Bolon.

b. De toebereidselen voor de oprichting.

Toen men hem deze vraag kwam stellen deelde de Goeroe mede, dat een gunstige dag was op Moedaha ni Mangadop (de 11de) van de eerste maand (*sipahasada*), omdat het werk bestaat in het bijeenvoegen (*pasadahon*) der materialen, vallende in het

jaar *tahoen goloeh* (het 24ste van de 33-jarige cyclus), opdat de bewoners van de Roemah Bolon lang mogen leven (*manggoloeh*), in de vroege ochtend, dat is op die dag het tijdstip van de „voornamen zetel” (*hoendoelan bolon*, d.w.z. dat het bij het aftellen der dagen en tijdstippen op de duim valt), omdat men alsdan de Roemah Bolon in elkaar gaat zetten (*pahoendoel*) (24 Febr. 1937, 7 uur 's ochtends).

Tegen dat men tot het oprichten zal overgaan, zijn van tevoren negen bloemenoffers gereed gemaakt; acht daarvan liggen op de *radja ni mombang* (een vierkant rek bestaande uit een houten rand met een bamboe vloertje ter lengte en breedte van een el en een span, rondom versierd met jonge gele aren-bladeren waaraan later een rand van wit doek ter breedte van vier aaneengesloten vingers aangebracht wordt). Daarop worden 8 bloemenoffers gerangschikt, en bovendien allerlei geurkruiden (*roedang ragi-ragian*). De *radja ni mombang* ligt op een rechthoekige bamboe-stellage, met jong arenblad en wit doek behangen (*andjap-andjap*). Het negende bloemenoffer draagt de Goeroe tijdens het uitspreken der gebeden op de geopende handen; na afloop daarvan legt hij het op de *andjap-andjap* vóór de *radja ni mombang*. Van die acht bloemenoffers zal men er straks telkens een nemen om er een van de (6) hoofdstijlen op te plaatsen; de rest (2) blijft op het offerrek liggen. Bovendien bevinden zich op de *andjap-andjap*: gestampde rijst in een oud effen groen bord (*pinggan pasoe*), die straks bij het oprichten van de eerste paal door iemand met een gunstige naam onder „horas”-geroep gestrooid moet worden. Daar liggen ook opgevouwen een kleed van het patroon *ragidoep* en een van het patroon *djoengdjoeng*, welke door den Radja en zijn hoofdvrouw gedragen zullen worden als zij de hoofdpaal oprichten.

Een bloemenoffer (*roedang saidangan*) bestaat uit telkens vier bloemen van de kruiden: *roedang sigorsing* (niet geurig, met gele bloem); *roehoe-roehoe sibirong* (geurig, met donkere bloem); *roedang sigenger* (niet geurig, met rode bloemen en bladeren); *roehoe-roehoe silopak* (niet geurig, bloemen ondanks de naam niet wit), gelegd op de punt van een pisangblad, terwijl verder op het blad liggen een stukje pisangblad waarop zeven stippen zijn gemaakt met zwartsel verkregen door het branden van hout van

De andjap² vóór de plechtigheid, met de radja ni mombang. De donkere bladeren rechts boven zijn het uiteinde van de bamboe waaraan de radja ni mombang opgehangen zal worden, op den achtergrond de Goeroe Hoeta.

De andjap² vóór de plechtigheid.

De gonrang bolon staat gereed, daarvoor de wagenveer en rechts de lans. Op den achtergrond enkele stenen neuten (palas) en een der op te richten palen (basikah).

De Radja en de Poeang Bolon zittende tegenover de andjap². Het grootste huis op den achtergrond is de woning van den Goeroe Hoeta.

de saloh-boom (*minak saloh*), twee sirihpruimen waarvan de bladeren in de lengte gevouwen zijn (*apoeran sajoer*) en gele rijst (*boras binorna*, gestampte rijst vermengd met kurkuma).

Aan het offerrek zijn al dadelijk op de hoeken idjoektouwen vastgemaakt, die samenkomen in een topkoord, dat vast zit aan (de uiterste punt van) een complete bamboe (d.i. een uitgegraven bamboestengel van de soort geheten *boeloeh bolon*, geheel compleet van de wortels tot aan de top). Deze bamboe zal straks opgericht worden zo dat het offerrek midden boven de voor het huis bestemde plaats hangt. In het midden van de plaats voor het huis naast de *andjap-andjap* wordt een lans met orang-oetan haren versierd met de punt in de grond gestoken.

c. Gebeden van den Goeroe.

Wanneer al het benodigde bijeen is, wordt den Goeroe de taak toevertrouwd daarover de gehele nacht door gebeden uit te spreken. Dat wil zeggen, dat de Goeroe gebeden uitspreekt van 7 uur 's avonds tot 's morgens 5 uur; telkens op een der vijf tijdstippen begint hij te bidden. Terwijl de goeroe bidt, speelt het orkest de wijze *ranging-ranging*, opdat voltallig en menigvuldig (*ranging ramos*, als vruchten in rijen boven elkaar aan een rijk vruchtdragende boom) mogen zijn zonen en dochteren, voltallig en menigvuldig de waardigheidsbekleders en de burgers (*gamot en paroema*), voltallig en menigvuldig alle bronnen van welvaart bij het bewonen van de Roemah Bolon. Men bespeelt hierbij het gewone orkest met twee trommen (*gonrang sidoea-doea*).

1e. Op het tijdstip *na sogod* ('s avonds 7 uur) roept de Goeroe aan: *Boraspati ni tanoh* (de aardgeest), onze vader en moeder, waaruit wij zijn voortgekomen, waarop wij staan, waardoor wij leven.

2e. Op het tijdstip *pangoeloei* ('s avonds 9 uur) roept hij aan de *silaoen na bolon* (hoogste der vereerde geesten), *sinoembah* (geesten van heilige plaatsen), *simagod* (vooroudergeesten) en alle andere door het vorstelijk huis vereerde geesten.

3e. Op het tijdstip *tongah arian* (middernacht) roept hij de geesten der acht windstreken aan.

4e. Op het tijdstip *na goeling* (3 uur 's nachts) roept hij aan de *bahouta ni tanoh* (de Macht der aarde), d.i. de Heerlijkheid (*hidorat*) der aarde die boven woont (in het luchtruim; men stelt

zich deze *hidorat* voor als een lichtglans, zoals bijv. ook de witte olifant in het oude Silou bezat, waardoor de mensen van alle kanten er naar toe kwamen).

5e. Op het tijdstip *na bod* (vijf uur tegen den ochtend) roept hij de 44 profeten aan.

Deze vijf groepen van aangeroepen brengen tezamen de beden over aan den Here God den Schepper der mensen; het bloemenoffer dient als begeleidend geschenk (letterlijk: brug, *hitei*) voor het gebed.

De korte inhoud van de smeekbeden op de vijf tijdstippen is als volgt: Moge het op te richten huis geen plaats der benauwenis zijn en geen prooi der vlammen worden; moge de geslachtslijn der bewoners nimmer afbreken, nimmer afknappen, maar mogen zij steeds om zich verzameld zien zonen en dochteren; moge dit Grote Huis een plaats van overvloedige kinderzegen en geluk zijn; moge er steeds overvloed van onderhorige dorpen, overvloed van waardigheidsbekleders, overvloed van dorpshoofden, overvloed van onderdanen, overvloed van vee, overvloed van gouden sieraden, overvloed van spijze zijn; moge het huis zijn een plaats van waardigheid en luister; mogen in dit huis de mensen komen om „helder water” (d.i. hulp in benarde omstandigheden) te krijgen; mogen in dit huis rijken en armen te zamen komen.

d. De oprichting van het huis.

Wanneer het tijdstip van de vroege ochtend is aangebroken (7 uur 's ochtends) komen de Radja en zijn Hoofdvrouw in het midden van de voor het huis bestemde plaats, naast den Goeroe die de gebeden heeft uitgesproken; daaromheen stellen zich op de Parbapaans, Gamots en Haradjaans, de dorpshoofden en de menigte. Wanneer de Radja naast den Goeroe gekomen is, geeft de Goeroe de doeken, over welke hij gebeden heeft uitgesproken, terwijl ze op de *andjap-andjap* lagen, en wel de doek van het patroon *ragidoep* als kleet voor den Radja en de *djoengdjoeng*-doek als kleet voor de Poeang Bolon. De Radja en zijn Gemalin doen deze doeken om over hun adatcostuum. Zij gaan naast elkaar zitten op de twee grootste trommen van het grote tromorkest (dat 7 trommen heeft), de voeten houdende op zeven lagen ijzer (hiervoor diende een wagenveer). Zodra zij zitten, komt de echtgenote van een der Haradjaans hun sirih aanbieden, acht

De Radja en de Poeang Bolon tegenover de andjap². Op de mat, rechts van de grootste trom, is een stukje v. h. „ijzer in 7 lagen” te zien. De Poeang Bolon heeft hier reeds de djoengdjoeng-doek om de schouders, de Radja de hiou-ragidoep om het middel. Achter den Radja staat de Goeroe.

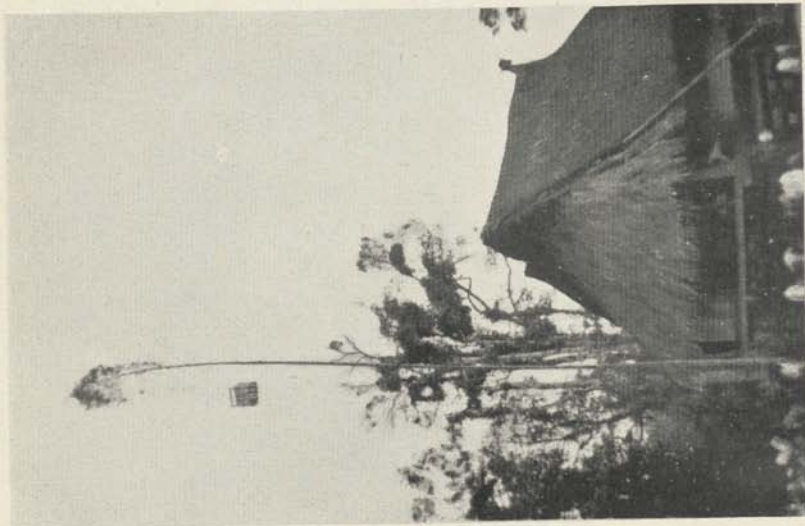

Foto's V. Coenraad-Uhlig.
Het aanbieden van sirih op een pinggan pasoe aan de Poeang Bolon: rechts de lans met orang-oetanhaar versierd, en een stukje van de andjap².

Foto V. Coenraad-Uhlig.

De Radja en de Poeang Bolon tijdens de plechtigheid zittend op de trommen; achter hen de Parbapaan's.

Na „afloop van het ceremonieel: de bamboe met de radja ni mombang is opgericht; daarachter de lopou, aan deze zijde gedurende de verbouwing van een tijdelijk dak voorzien.

stapeltjes van acht bladeren tezamen gebonden (*demban goen-ringan*) op een oude groene schotel (*pinggan pasoe*), daarbij den Vorst en zijn Gemalin uitnodigend sirih te kauwen ter oprichting van de Roemah Bolon met de volgende woorden: „Kauwt sirih, Vorst en Vorstin, het gunstig tijdstip is gekomen, zo zegt de Goeroe, om dit ons Grote Huis op te richten; richt gij het op in dit ochtenduur!”

De Goeroe schrijdt dan met een bloemenoffer, dat hij van het offerrek genomen heeft, naar het gat waarin de hoofdpaal opgericht zal worden, n.l. de paal rechts bij het binnenkomen aan de zijde van den ingang. De Vorst en zijn Gemalin en alle Rijks-groten komen eveneens bij het gat waarin de paal geplaatst zal worden. Naar het Oosten gekeerd staat de Goeroe die het gebed uitspreekt, naar het Westen de Radja en zijn Gemalin benevens de Rijksgroten; rondom staan de waardigheidsbekleders, de kampong-hoofden en de menigte. Daar gekomen staan allen een ogenblik stil terwijl de Goeroe het volgende gebed uitspreekt: „Grootvader Boraspati ni tanoh! Profeet Nah profheet Noeh (=Noach), Jonkvrouwe Totap (=Vast, stevig), Jonkvrouwe Totah, Si Radja Ihatmanisia (Stamvader der mensheid volgens Tobase overlevering, maar hier niet als zodanig opgevat), hier bied ik U aan bloemen, zwartsel, gele rijst, rechtgevouwen sirih om U zegen te vragen: sterke levenskracht, waardigheid, luister, kinderrijkdom en voorspoed. Want gij allen zijt onze moeder, onze vader van ouds. Daarom zijt gij het die ik smEEK om sterke levenskracht, waardigheid, luister, kinderrijkdom en voorspoed, opdat sterke levenskracht hebbe, waardig en luisterrijk zij, kinderrijkdom en voorspoed verkrijge, de Vorst van Raja bij het bewonen van dit Grote Huis dat wordt opgericht. Zo zij het, Heer, Hoogvereerde”.

Daarna vatten de Radja en de Poeang Bolon de stenen neut aan om hem op te heffen, terwijl alle Rijksgroten hem mede opheffen en in de grond plaatsen op het bloemenoffer waarover gebeden zijn uitgesproken. De Radja en de Poeang Bolon gooien wat aarde in het gat. Nadat ook in de andere gaten voor de hoofdstijlen bloemenoffers zijn gelegd, gaan de Radja en zijn Gemalin weer op de twee grootste trommen van het grote orkest zitten; (het kleine orkest) speelt de wijze: *hoendoel-hoendoel ma Toehan* (=gaat zitten, Heren), en direct daarop biedt de echtge-

note van een der Haradjaans sirih aan: „Gij hebt de paal van het Grote Huis opgericht, opdat gij sterke levenskracht moogt hebben en kinderzegen moogt erlangen en dit Grote Huis tot stand moge komen. Heil zij U, Vorst, heil Uw onderdanen, door de verhoring van ons gebed door den Here God”!

Onmiddellijk daarop strooit iemand met een geluk brengende naam (Si Toeah) rijst uit het groene poesakabord over hen uit, daarbij drie maal horas! roepende, waarmee de menigte direct instemt door driewerf horas! geroep.

Ondertussen is de bamboe met de *radja ni mombang*, waarop nog slechts de geurkruiden en twee bloemenoffers liggen, opgericht. Deze blijft staan tot de bouw van het huis zover gevorderd is dat het noodzakelijk is hem te verwijderen. De *andjap-andjap* echter wordt direct na de plechtigheid verwijderd.

e. De maaltijd.

Na de bestrooiing met rijst keert de Vorst terug naar zijn huis. De opgekomen onderdanen gaan verder met het oprichten van de palen. De drie hoofdstijlen van de rechterzijde van het huis met vier daartussen staande kortere palen zijn alle van gaten voorzien, waardoorheen lange balken (*ransang*, de bovenste dient tevens als *toestoës*) gedreven worden met behulp van een opgehangen zware balk. Eerst als dit alles stevig in elkaar zit worden de zeven palen tegelijk overeind geplaatst; daarna komt de andere zijde van het huis aan de beurt.

's Middags wordt een maaltijd gehouden. Daarbij staat voor den Vorst een varkentje (*baboei na bolon*) gereed, fraai aange-recht, waarover, voordat de Radja en de Poeang Bolon er van eten (uit een met strepen versierd bord), de Goeroe de volgende bede uitspreekt: „Heer Boraspati ni tanoh, heer Grote Geest, en gij allen geesten der heilige plaatsen en geesten der voorouders van dit vorstenhuis, gij die in de acht windstreken woont en gij Macht der Aarde, en gij 44 Profeten! Hier is een groot varken, om gegeten te worden door den Vorst en zijn Gemalin, nadat wij het Grote Huis hebben opgericht. Wij smeken U: moge steeds groot zijn de kinderzegen, groot de waardigheid, groot de luister, door de verhoring van ons gebed door den Here God. Zo zij het, Heer, Hoogvereerde”.

Nadat de Vorst en zijn Gemalin klaar zijn met eten, eten de Parbapaans, Gamots, Haradjaans, dorpschoufden en de menigte. Want het is adat dat bij het oprichten van een Roemah Bolon allen hun genoeg moeten kunnen eten aan rijst, verzadigd moeten zijn van vlees, tot verzadigens toe moeten drinken en sirih kauwen.

Bij het feest van de huisoprichting eet men zeven soorten vleesspijs, nl. zes soorten van huisdieren en als zevende vis uit het Tobameer: een buffel, een koe, een varken, een geit, een hond, kippen en hele vissen uit het meer.

Nadat allen gegeten hebben gaat men verder met het bouwen van het huis.

De viering van den raraja hadji in de Kota Wolio (Boeton).

Het z.g. groote feest van den Mohammedaanschen kalender, ook wel genoemd het offerfeest (*ʿid al-ḳurbān*), dat valt op den tienden Dhu 'l-Hidjdja, wordt in het Wolio *raraja hadji* genoemd. Dit jaar (1937) werd het feest in de Kota Wolio gevierd één dag na den daarvoor in de kalenders aangegeven datum, nl. op den 22sten Februari.

Dit verschil in datum spruit voort uit de omstandigheid, dat men hier niet den Javaansch-Mohammedaanschen kalender volgt. Men gebruikt voor de tijdrekening wel een achtjarigen cyclus, doch daarin zijn — in afwijking van den Jav.-Moh. cyclus — het tweede, vijfde en zevende jaar schrikkeljaren. De Wolio-cyclus komt geheel overeen met den Atjèhschen, zooals Snouck Hurgronje dien heeft beschreven in *De Atjèhers*, I, 208-9. In den Jav.-Moh. kalender is voorts het schrikkeljaar 1354 (Djimakir; begonnen 5 April 1935) verkort tot een gewoon jaar ter vereffening van een verschil van één dag, welke vereffening om de 120 jaar dient plaats te hebben. Daarmede is de vroegere, Woensdagsche kalender overgegaan in een Dinsdagschen kalender, zoodat nu telkens 1 Soera van het eerste jaar van den Jav.-Moh. cyclus op een Dinsdag valt. Nu had ook in den Wolio-kalender het laatste schrikkeljaar van den afgelopen cyclus (hier dus 1353!) verkort moeten worden tot een gewoon jaar. Dit is echter niet gebeurd: Men blijft hier aan den Woensdagschen kalender vasthouden, hetgeen nog meer verschillen met zich medebrengt dan er al normaliter bestaan. Zoo zal in den Wolio-kalender het jaar 1362 der Hidjra — als voordien tenminste geen verandering is ingetreden — beginnen op Zaterdag 9 Januari 1943, terwijl dat jaar volgens den Jav.-Moh. kalender op Donderdag 7 Januari 1943 zal beginnen. Ook met den Arabischen kalender, die gebaseerd is op een cyclus van dertig jaren, worden de verschillen nu talrijker.

Om zich voor te bereiden tot de viering van den raraja hadji

vast men gedurende den geheelen aan het feest voorafgaanden dag en bovendien nog een gedeelte van den feestdag zelf, dus niet — zooals in de wetboeken aanbevolen wordt — gedurende twee voorafgaande dagen.

De voorbereidselen tot het feest beginnen echter reeds twee dagen vóór raraja hadji. Dan geven nl. twee van de twaalf *modji's* (= Jav. *modin*, Ar. *mu'adhdhin*) aan den 'imamoe ¹⁾ te kennen, dat volgens hun berekening de tijd gekomen is om den volgenden dag te gaan vasten. Deze twee *modji's* heeten *toenggoena boela*, eig. zij, die op de maan hebben te letten. Zoodra de 'imamoe deze kennisgeving heeft ontvangen, geeft hij hun bevel, getweeën naar het „paleis” van den Sultan (Wolio: *soeloetani*) te gaan, om daar dezelfde mededeeling te doen. Bij het paleis aangekomen, geven zij van het aanstaande begin der vasten kennis aan den *bontona gampikaro* (= zooveel als ceremoniemeester en adjudant van den Sultan), die zulks dadelijk aan den Sultan mededeelt. Deze geeft weer door bemiddeling van den *bontona gampikaro* aan de beide *toenggoena boela* te kennen, of hij al dan niet voornemens is, op den a.s. feestdag naar de *masigi* (W. voor *mesigit*) te komen. Deze mededeeling wordt dan weer door de beide *modji's* aan den 'imamoe overgebracht.

De 'imamoe is niet de hoogste onder de godsdienstbeambten, wier college men met den naam *tomboena hoekoemoe* aanduidt. Uit dezen naam, dien men eenigszins vrij met „zetel van het recht” kan weergeven, zou men kunnen opmaken, dat het een rechtsprekend college is. Zijn rechtsmacht kan vroeger misschien uitgebreid geweest zijn, tegenwoordig schijnt die macht zich te beperken tot het uitspreken van scheidingen wegens verlating van de vrouw door haar man gedurende vier of meer jaren. Aan het hoofd van dit college, waarvan de bevolking den naam in het Mal. vertaalt met *s(j)arat igama*, staat de *lakina 'agama*, die als zoodanig in de zoojuist genoemde zaken rechtspreekt, na alle leden van het college eerst te hebben gehoord. Men verga-

¹⁾ Het teeken ' stelt een hamza voor. Waar dit teeken niet voorkomt vóór een woord, dat met een klinker begint, moet in de uitspraak de eindklinker van het voorafgaande woord in den beginklinker overvloeien. *Toenggoena aba* moet dus worden uitgesproken alsof er stond: *toenggoenaaba*.

dert meestal in het huis van den lakina 'agama. Deze functionaris, wiens naam men in het Mal. wel met radja agama weer geeft, wordt gekozen door den Sultan uit de voordracht van de twaalf modji's. Hij sluit en ontbindt huwelijken. Voordat hij echter tot het sluiten van een huwelijk mag overgaan, moet de zaak eerst onderzocht zijn door een modji. Zou later namelijk blijken, dat het huwelijk niet met een passende partij (Ar. kuf') is gesloten, dan is dat voor de verantwoording van den modji, die in een dergelijk geval dan ook afgezet moet worden. Als getuigen dienen den lakina 'agama meestal een modji en een *moe-kimoe* (zie beneden). Ook wordt de lakina 'agama wel geroepen voor het verrichten van ceremoniën bij plechtigheden of feesten in meer intiemen kring.

Op hem volgt de *'imamoe*, die vaak tot opvolger van een afgetreden of gestorven lakina 'agama wordt verkozen. Hijzelf wordt gekozen door den Sultan, uit de voordracht van den lakina 'agama en de twaalf modji's. Zooals men reeds uit den naam kan concludeeren, gaat deze functionaris in de gezamenlijke godsdienst-oefening voor. Hem is speciaal het heil van het rijk toevertrouwd, opdat het land niet worde getroffen door plagen of onheilen. Daartoe dient hij bij dreigende rampen veelvuldig allerlei heilbrengende formules te reciteeren. In zekeren zin wordt het hem dan ook verweten, als er groote sterfte heerscht of veel ziekte, en zoo werd hij vroeger zelfs wel afgezet, als het eten schaarsch en duur werd. Ook de *'imamoe* verricht wel ceremoniën bij feestelijke gebeurtenissen in kleineren kring. Hij is verder ook gerechtigd om huwelijken te sluiten en te ontbinden, waarbij voor hem hetzelfde geldt als voor den lakina 'agama.

Op hem volgen vier *hatibi's*, die ook weer door den Sultan worden gekozen, nu uit de voordracht van hun beide superieuren en de modji's. Zooals hun naam reeds aanduidt, rust op hen de plicht, iederen Vrijdag om beurten de *hoetoeba* (Ar. *khutba*) te houden. Zij zijn bevoegd tot het sluiten en ontbinden van huwelijken onder dezelfde omstandigheden als de lakina 'agama en de *'imamoe*. Ook wordt een van hen wel gekozen tot opvolger van een afgetreden of gestorven lakina 'agama of in de vacature van een *'imamoe*. Deze vier godsdienstbeambten kunnen eveneens geroepen worden om ceremoniën te verrichten bij meer huiselijke feesten.

De nu besproken zes hogere functionarissen verrichten zelden de ceremoniën bij de besnijdenis, en wel alleen dan — en dan nóg bij uitzondering! —, wanneer deze gebeurtenis plaats vindt in het huis van de te besnijden kinderen. Ook een modji kan in een dergelijk geval de leiding van de plechtigheid op zich nemen. Vaak heeft de besnijdenis echter buitenshuis plaats, en bij meer kinderen tegelijk. Dan worden de noodige ceremoniën en handelingen vrijwel uitsluitend door twee modji's verricht.

Onder de hatibi's staan dan de twaalf *modji's*. Blijkens hun naam zijn zij belast met het doen van de oproeping tot de godsdienstoefening. Alle modji's zijn doekoens (W.: *bisa*), doch er zijn er vier onder hen, die speciaal worden aangewezen als de officieele *bisa's*, die in deze functie optreden bij groote rampen en gevaren. Men noemt hen „de vier *bisa's*” (W.: *bisa pata miana*); zij dragen ieder nog een aparten naam: *bisana Silea*, *bisana Peropa*, *bisana Hadji i* ¹⁾ *Pada*, *bisana Kalaoe*. Deze namen zijn afgeleid van kampongnamen ²⁾. Alle modji's mogen verder huwelijken sluiten en ontbinden, waarbij dan als getuigen meestal twee moekimoe's dienst doen. Voorts treden zij op als getuigen bij het sluiten van huwelijken door den *lakina 'agama*, den *'imamoe* of door een der *hatibi's*, waarbij op hen de plicht rust, eerst na te gaan, of het huwelijk wel rechtsgeldig is, op straffe van ontslag uit het ambt (zie boven). Ook kan iederen modji verzocht worden, bij bepaalde gelegenheden, feesten enz. de noodige ceremoniën te komen verrichten. Zes van de twaalf modji's zijn bovendien nog met speciale ambten bekleed. De voornaamsten onder hen zijn wel de twee *toenggoena aba's* ³⁾, welken titel men het best kan weergeven met „vraagbaak”. Als er zich iets voordoet, waarbij eenige onzekerheid heerscht omtrent de te volgen gedragslijn, dan wordt den *toenggoena aba's* gevraagd, hoe er in die omstandigheden gehandeld moet worden. Zij behooren dus van alle zaken goed op de hoogte te zijn, niet alleen van de zaken, die nauw samenhangen met den eeredienst, doch eigenlijk van de geheele adat. Eén fout, één nalatigheid zou

¹⁾ Zie pag. 651, noot.

²⁾ Het komt echter voor, dat een ander dan een modji tot een van deze vier *bisa's* wordt gekozen. Het is dan evenwel regel, dat hij, zoodra er gelegenheid toe bestaat, tot modji wordt benoemd.

³⁾ Uit te spreken als *toenggoenaaba* (zie pag. 651, noot).

hun hun ambt kunnen kosten. Als de lakina 'agama, die toch het hoofd van de tomboena hoekoemoe is, of als de 'imamoe, die toch ook een hooge plaats in dat college inneemt, iets wil ondernemen of iets nieuws wil instellen, behoort hij zich eerst met de toenggoena aba's te verstaan, voordat hij er toe mag overgaan. Dergelijke vragen dienen aan hen beiden voorgelegd te worden. Een beslissing van één van hen is niet afdoende: Mocht hij een verkeerde beslissing genomen hebben, dan wordt hij afgezet, doch ook de vrager maakt een goede kans, zijn ambt te verliezen, daar hij niet had mogen volstaan met de toestemming van één van hen. Twee andere modji's zijn *toba's*. Zij zijn belast met het verdeelen van de binnengekomen gelden, en van de offerdieren. Voorts zijn er nog twee *toenggoena boela's* onder de modji's. Zij zijn belast met het nagaan van data, hetgeen hier door *hisaboe* geschiedt. Alleen het begin en het einde der vastenmaand worden vastgesteld door zintuigelijke waarneming. Van deze laatste functionarissen was boven reeds sprake. De modji's worden gekozen door den Sultan uit de voordracht van de overige leden van de tomboena hoekoemoe (uitgezonderd de leden van de nog te vermelden categorie).

Onder deze modji's staan dan tenslotte 40 *moekimoe's*. Naar men uit hun naam reeds kan opmaken, rust op hen de plicht, in de Vrijdagsmoskee aanwezig te zijn om de Vrijdags-*şalāt* geldig te doen zijn, indien er eens minder dan veertig menschen aanwezig zouden zijn. Voorts moeten zij iederen Vrijdag in de moskee verschijnen vóór de Vrijdagssalāt, om uit den Kur'an te reciteeren. Verder dienen zij als getuigen bij het sluiten van huwelijken door de andere godsdienstbeambten, en tenslotte zijn zij belast met allerlei minder belangrijke werkzaamheden. Zoo moeten zij tegenwoordig het terrein om de moskee schoon houden, waarvoor hun hun heerdienst wordt kwijtgescholden. Vroeger waren zij vrij van heerdienst en werd het terrein schoon gehouden door andere heerdienstplichtigen. De hoogere godsdienstbeambten zijn allen vrij van heerdienst. Onder deze 40 moekimoe's zijn er weer vier, die nog een afzonderlijke taak hebben en die dan ook voorname worden geacht dan de andere 36 leden van deze categorie. Deze vier lieden zijn belast met het schoonhouden van de moskee zelf en met de zorg voor de *ganda*, de trom, waarop het

uur van de godsdienstoefening wordt aangekondigd; aan deze laatste functie ontleenen zij hun naam: *toenggoena ganda*. Zij zijn het ook, die de slagen op de ganda geven. Deze vier beambten doen o.a. ook nog dienst als boden, om de verschillende leden van de toamboena hoekoemoe tot een vergadering bijeen te roepen ¹⁾.

Keeren we na deze uitweiding terug tot de beschrijving van den feestdag.

De aan het feest voorafgaande dag kenmerkt zich uitsluitend door het vasten. Voor zoover ik heb kunnen nagaan, vond er — ook in vroeger tijden — geen ceremonieel op dezen dag plaats.

In den morgen van den 10den *Dhu 'l-Hidjdja* verzamelen het lagere volk en de lagere godsdienstbeambten zich reeds betrekkelijk vroeg bij de groote moskee in de Kota Wolio, den „kraton”, de oude, versterkte nederzetting op de heuvels ten Zuiden van Baeo-Baeo, waarvan de overblijfselen nog zeer bezienswaardig zijn. Van 9 uur af wordt met betrekkelijk korte tusschenpoozen op de ganda geslagen, telkens drie maal drie slagen. Eerst later op den ochtend begint het eigenlijke ceremonieel. Het is nl. gewoonte, dat de hoogste drie leden van het Zelfbestuur (de Soeloetani, de Sapati en de Kenipoeloe) en de hoogere godsdienstbeambten door modji's en/of moekimoe's afgehaald en naar de moskee begeleid worden. Allereerst vertrekken van het terrein van de moskee de menschen, die den Sultan gaan afhalen; daarna gaan anderen den Sapati halen; weer anderen vertrekken dan om den Kenipoeloe naar de masigi te begeleiden. Vervolgens wordt de lakina 'agama gehaald, dan de 'imamoe, en tenslotte zijn de vier hatibi's aan de beurt. Naar gelang van den rang van de persoon, die afgehaald zal worden, varieert het aantal menschen, die daartoe van de moskee naar diens huis gaan. Zoo wordt de Sultan door 6 modji's afgehaald. Doch het is gewoonte, dat hij niet dadelijk medegaat. Volgens de adat moeten nl. eerst alle lagergeplaatsten in de volgorde van hun rang naar de moskee gebracht zijn, voordat de Sultan zich derwaarts begeeft. Nadat de 6 modji's naar het „paleis” zijn vertrokken, volgen na verloop van tijd 6 of minder moekimoe's, en vervolgens met behoorlijke tusschenpoozen

¹⁾ Vermelding verdient, dat de lakina 'agama, de 'imamoe en de hatibi's allen tot den hoogsten stand (*kaemoe*) behooren, de modji's en de moekimoe's tot den tweeden stand (*walaka*).

telkens 2 moekimoe's, totdat de Sultan eindelijk bij de moskee is aangekomen. De Sapati wordt gehaald door 4 moekimoe's, en kan eveneens verschillende malen geroepen worden. De Kenipoeloe wordt afgehaald door 3 moekimoe's, de lakina 'agama en de 'imamoe ieder door 2 moekimoe's, en de 4 hatibi's ieder door 1 moekimoe. Na eenigen tijd verschijnen deze functionnarissen bij de moskee, eerst de lageren, dan de hoogereren, dus eerst de hatibi's, dan de 'imamoe, enz. In vroeger tijden lette men zeer nauwkeurig op deze volgorde, zoodat het gebeuren kon, dat een hatibi ontslagen werd uit zijn ambt, als hij later bij de moskee arriveerde dan een der boven hem geplaatste hoogwaardigheidsbekleeders. Dezelfde sanctie gold ook voor de hoogereren, behalve voor den 'imamoe. Deze uitzonderingspositie had hij te danken aan de omstandigheid, dat alle anderen dadelijk bij hun aankomst de moskee moesten binnengaan, maar dat hij buiten moest wachten tot tenslotte de Sultan ook de moskee was binnentreden. Daarna behoorde de 'imamoe pas naar binnen te gaan. Omdat hij dus het laatste de moskee inging, mocht hij ook wel later komen dan eigenlijk volgens zijn rang wel geoorloofd was.

Als de 'imamoe eindelijk de moskee is binnengekomen, kan de feestsalât een aanvang nemen.

Na afloop van die godsdienstoefening heeft nog een bijzondere ceremonie in de moskee plaats. Daarbij neemt de Sultan rechts van den minbar plaats, doch met zijn rug gekeerd naar den muur, waar de minbar tegenaan is gebouwd, en derhalve met het gezicht naar den ingang van de moskee. Naast hem zitten 11 menschen van zijn gevolg, de z.g. *bonto i noentja* (de „binnenmantri's"). In twee rijen voor den Sultan gezeten zijn dan de voornaamste functionnarissen, de verschillende *bonto's* (=mantri's), en de godsdienstbeambten, en in een derde rij mannen van hooge afkomst. De richting dier rijen is loodrecht op den muur, waar de Sultan met zijn rug naar toe gekeerd zit. Met veel ceremonieel wordt nu den Sultan medegedeeld, dat de aanwezigen hem gaarne de hand zouden drukken, en met evenveel ceremonieel wordt dan te kennen gegeven, dat de Sultan daartegen geen bezwaar heeft. Daarop geven al deze menschen den Sultan een hand, waarmee de plechtigheid in de moskee beëindigd is.

Dan worden buiten in de onmiddellijke nabijheid van de mos-

kee drie kanonschoten gelost, waarmee het einde der vasten wordt aangekondigd.

Den 22sten Februari j.l. had ik gelegenheid, de hierboven beschreven adat, waarvan ik de gegevens door mondelinge inlichting verkreeg ¹⁾, aan de werkelijkheid te toetsen.

Helaas lag de sindsdien reeds overleden Sultan toen al eenige weken ziek, zoodat het afhalen van de hoogste leden van het Zelfbestuur niet kon plaats hebben, daar zoowel de Sapati als de Kenipoeloe in de nabijheid van den Sultan moesten blijven.

Wat het afhalen van de hoogere godsdienstbeambten betreft, viel te constateeren, dat men zich niet meer houdt aan de oorspronkelijk strenge volgorde van aankomst bij de moskee. Eerst kwamen er namelijk eenige hatibi's, daarna de lakina 'agama, toen weer een hatibi, en daarna pas — wat, naar uit het boven vermelde kan blijken, niet tegen de adat behoeft te zijn — de 'imamoe. De desbetreffende sanctie wordt tegenwoordig echter niet meer toegepast.

Hoewel de Sultan niet persoonlijk kon verschijnen, kwam wel zijn gevolg van het paleis in den kraton naar de moskee afdalen. Op de plaats, waar de Sultan anders zou hebben geloopt, werd nu zijn staatsiepajong gedragen. Het gevolg, dat zich op plechtige wijze naar de moskee begaf, bestond, behalve uit de hierboven reeds vermelde bonto i noentja, uit een aantal krijgsknechten, gekleed in uniformen, dateerende uit den tijd van de Compagnie. Naar mij werd verklaard, zijn deze kleederen niet geheel oorspronkelijk meer, omdat verschillende onderdeelen vernieuwd moesten worden, doch dan dient te worden erkend, dat men er uitnemend in geslaagd is, die kleeding na te maken, daar de algemeene indruk, dien men van deze vertooning krijgt, is, dat er een aantal dienaren van de Compagnie in aantocht zijn. Zij hebben fraaie hemden aan, waarover een nauwsluitend jasje gedragen wordt. Meestal dragen zij ook een kuitbroek met franje en kant, terwijl een kanten halskraag, kanten manchetten, een fraaie gordel en eenige andere sieraden het toilet voltooien ²⁾.

¹⁾ van den modji La'owe.

²⁾ Tot hun uitrusting behooren ook nog pruiken (sommige zijn rood!), doch vermoedelijk door de afwezigheid van den Sultan, werd er ditmaal niet zooveel werk van hun toilet gemaakt als bij andere gelegenheden.

Oorspronkelijk behoorden tot dit gevolg ook nog 40 in het wit gekleede „oppas”, die met een kris en een *sinapa* (Mal. senapang) waren uitgerust. Deze geweren werden afgeschoten bij het vertrek van den Sultan uit zijn woning. Doch tegenwoordig bestaat zijn gevolg slechts uit de bovenvermelde dienaren.

Deze krijgsknechten kan men onderscheiden in tamboers, speerdragers, vaandeldragers en dragers van een ander soort speren. De namen van deze functionnarissen luiden in het Wolio als volgt: *tamboeroe*; zij voeren trommels, die aan een breeden band over één schouder worden gedragen en met twee trommelstokken worden geroerd. De speerdragers worden *saraginti* genoemd. De speren, die zij dragen, zijn van weerhaken voorzien en heeten in het Wolio *sapinggara*, van welken naam de oorsprong mij nog niet duidelijk is *). De vaandeldragers heeten *alifirisi*. Zij dragen roode en gele vlaggen. Op de gele vlaggen komt het embleem van de V.O.C. voor, de groote V met door het linkerbeen een kleinere O, en door het rechterbeen een kleinere C, welke letters in rood zijn, uitgevoerd. Op de roode vlaggen komt een dergelijk embleem niet voor. De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat de roode vaandels van later datum zijn, en dat de gele vlaggen nog authentiek zijn. Met zekerheid kon men mij dat echter niet zeggen. Zij, die de speren van een andere soort dragen, worden *loetoenani* genoemd. Hun speren zijn niet voorzien van weerhaken, en dragen den naam *gala*. De namen van deze krijgsknechten zijn gemakkelijk te herkennen verbasteringen van Hollandsche namen. Alleen de naam *alifirisi* stamt — via het Maleische *alpērēs*? — uit het Portugeesch.

Op één tamboeroe komen voor 4 *saraginti*'s, 1 *alifirisi* en 1 loetoenani. De Sultan heeft een gevolg van 5 tamboeroe's, waarbij dus hooren 20 *saraginti*'s, 5 *alifirisi*'s en 5 loetoenani's. De Sapati heeft twee tamboeroe's met de daarbij behoorende volgelingen. Toen het ambt van Kapita Laoe nog bestond, had ieder van de twee met dat ambt bekleede mannen eveneens twee tamboeroe's enz., zoodat er in het geheel 11 tamboeroe's waren, 44 *saraginti*'s, 11 *alifirisi*'s en 11 loetoenani's. De volgelingen van de Kapita's Laoe zijn met de opheffing van dat ambt echter niet verdwenen, zoodat het zoojuist

*) Wschl. toch wel Port. *espingarda* (> Mal. *istinggar*), al duidt dit een lang lontgeweer aan. Red.

vermelde aantal functionnarissen nog intact is. De boven gegeven volgorde dier krijgsknechten komt overeen met hun rangorde, met dien verstande, dat de tamboeroe's de laagsten in rang zijn.

Wanneer dit gevolg van den Sultan op den weg van diens woning naar de moskee een of anderen hooggeplaatste tegenkomt, of zoo iemand voor de moskee ontmoet, dan wil de adat, dat zij als eerbetoon een dans gaan uitvoeren, op de maat van de trommelslagen. Bij het begin van een dergelijken dans zwaait de alifirisi eerst op sierlijke wijze het vaandel en danst vervolgens met den loetoenani eenvoudige danspassen. De alifirisi houdt den vlaggestok in de eene hand, en de vlag zelf in de andere, zoodat zij onder den dans niet kan uitzwaaien. De loetoenani maakt onder het dansen ook eenige zwaaiende bewegingen met zijn gala (zie boven), zonder dat het geheel echter den indruk van een krijgsdans geeft. De saraginti's dansen niet, doch staan in de nabijheid der dansers opgesteld met hun sapinggara's in de hand. De tamboeroe's maken onder het trommelen ook eenige passen. Na afloop van den dans zwaait de alifirisi weer met het vaandel.

Het geheel was een prachtig kleurenspeel, want niet alleen de kleedij van deze verkleede dienaren, maar ook die der andere ambtenaren was zeer kleurrijk. Zoo waren de leden van de tomboena hoekoemoe verschenen, ieder met zijn onderscheidingsteekenen, in gewaden gekleed, die volgens het zeggen van sommigen hunner reeds meer dan 100, soms reeds 200 jaar oud zijn.

Toen allen de moskee binnengegaan waren, begon de feest-*şalāt*. Die heb ik kunnen volgen van een balai-balai af, die tegen de masigi is aangebouwd, en vanwaar men door een deuropening een goed gezicht heeft op het innerlijk van de moskee. Geheel volgens de voorschriften ging de *şalāt* op dezen feestdag aan de *khuṭba* vooraf. Na de *khuṭba* werd de hatibi van alle kanten door de aanwezigen bestormd, om hem een hand te geven, of liever: om een handdruk van hem te krijgen. Bij tusschenpoozen bracht hij zijn handen aan de lippen, om er een kus op te drukken, blijkbaar tot grooter zegen van hen, die zijn handen drukten.

De *şalāt* had plaats geruimen tijd na het middaguur, terwijl de *khuṭba* pas om ongeveer twee uur geëindigd was. Korten tijd daarna weerklonken de kanonschoten, die het einde der vasten aankondigden.

In de onmiddellijke omgeving van de moskee waren eenige slachtdieren vastgebonden, o.a. een stier en eenige bokken. Deze werden pas geslacht, nadat de kanonschoten gelost waren.

Bij ontstentenis van den Sultan had de plechtigheid van het handen geven aan hem ditmaal niet plaats, zoodat ik de juistheid van de mij verstrekte en hier boven medegedeelde gegevens niet heb kunnen controleeren voor dit onderdeel.

Om volledig te zijn, moet ik nog vermelden, dat men met rooken en drinken niet behoef te wachten tot door de kanonschoten het einde der vasten wordt bekend gemaakt. Zoodra de zon haar hoogste punt heeft bereikt, mag men rooken en ook drinken, evenwel nog niet eten. Een gevolg daarvan is, dat er in de buurt van de moskee door kleine jongens op luidruchtige wijze wordt gevent met: „Taaabakoooo!” Ik meen echter geconstateerd te hebben, dat verschillende van de vromere Muslims ook met rooken en drinken wachtten tot de kanonschoten hadden weerklonken, doch geheel zeker ben ik daarvan niet: Het kan ook een toevallige omstandigheid geweest zijn.

Baoc-Baoc, Mei 1937.

E. J. VAN DEN BERG.

BOEKBESPREKING

A. A. M. SCHARPÉ. *Bāṇa's Kādambarī*, Vertaling van het Sanskrit in het Nederlands, van het Uttarabhāga en van gedeelten van het Pūrvabhāga, met inleiding, aantekeningen en lexicographisch appendix (proefschrift Utrecht), 502 pag. 8° Leuven 1937.

Met de keuze van Bāṇa's Kādambarī heeft de heer Scharpé, een Vlaming, die aan de Utrechtse universiteit op dit werk gepromoveerd is, het zich niet gemakkelijk gemaakt. Dat de schr. echter voor de vele arbeid, die hiervoor vereist was, niet teruggeschrokken is, daarvan getuigt het omvangrijke boekwerk, dat behalve de vertaling een 127 pag. tellende inleiding bevat en appendices van verschillende aard, welke 136 pag. beslaan. Het hoofddeel vormt echter uiteraard de vertaling. Bāṇa is gestorven, voor hij zijn Kādambarī voltooid had. Zijn zoon heeft door het schrijven van een „tweede deel” het werk afgemaakt, waaraan dit zijn met de structuur in geen verband staande indeling in eerste en tweede deel (pūrvabhāga en uttarabhāga) te danken heeft. Reeds lang bestaat van de Kādambarī een engelse vertaling van Ridding (1896), die, ofschoon niet onverdienstelijk, toch het grote bezwaar heeft, dat ze in de Pūrvabhāga talrijke gedeelten van beschrijvende aard weglaat en van de Uttarabhāga alleen een uittreksel geeft, omdat deze „slechts de fouten van Bāṇa's stijl vertoont zonder diens originaliteit”. Ook al kan men zich met deze waardering van Ridding verenigen, toch heeft zijn werk als studiemateriaal hierdoor aan waarde sterk ingeboet. Nieuwere in Brits-Indië verschenene vertalingen zijn, naar men uit een opmerking van de schr. (p. 108) kan opmaken, niet voldoende wetenschappelijk verantwoord. Dientengevolge heeft de heer Scharpé zich als doel gesteld een volledige vertaling van de Uttarabhāga en verder aanvullende vertalingen van de door Ridding weggelaten of bekorte gedeelten uit de Pūrvabhāga te leveren, welke

als een basis voor de bestudering van de Kādambarī zouden kunnen dienen.

Dat de inleiding door een gelijke doelstelling beheerst wordt, had men graag in de aanvang vermeld gezien. Men moet tot pag. 108 doorlezen, voor men verneemt, vanuit welke gezichtshoek het werk beoordeeld wil worden. Uitvoerig bespreekt de schr. in de eerste plaats Bāṇa's tijd, zijn leven en zijn werken om te eindigen met een overzicht van de plaatsen, waar Bāṇa in de latere literatuur vermeld wordt. Naast een zorgvuldige verzameling van de gegevens der Sanskritliteratuur wordt hier ook een overzicht van de resultaten der moderne vakliteratuur gegeven, waardoor deze inleiding zeker niet het minst belangrijke deel der dissertatie geworden is. Men vindt hier vele bouwstenen voor een Bāṇa-studie bijeen. Voor de niet geringe arbeid, die dit vereist moet hebben, zal een ieder, die zich in de toekomst met Bāṇa bezig wil houden, den auteur dankbaar zijn. Tot een afgeronde Bāṇa-monografie zijn deze losse elementen echter niet geworden. In het algemeen bepaalt de schrijver zich tot een refereren van de verschenen literatuur. Hoezeer deze werkwijze de zuiverste uitdrukking mag zijn van het doel der inleiding, een samenvattend beeld kon zo bezwaarlijk ontstaan en in het referaat van anderer mening is vaak nauwelijks nog het persoonlijk stemgeluid van den schrijver te bespeuren, een tekort, dat in de gehele inleiding voelbaar blijft.

Bij de bespreking van Bāṇa's werken wordt veel aandacht gewijd aan de kwestie van het auteurschap van de Pārvatīpariṇaya. Dit toneelstuk noemt in de prastāvanā als dichter de *kavisārvabhāumo Bāṇaḥ*, welke vroeger gewoonlijk met den auteur van de Kādambarī geïdentificeerd is. Sinds het begin van deze eeuw heeft daartegenover de hypothese, dat deze Bāṇa met Vāmanabhāṭṭabāṇa uit de 15e eeuw identiek zou zijn, haar aanhangers gevonden. De schrijver geeft van deze strijdvrage een zorgvuldig exposé en voegt hier een overzichtelijke, chronologisch geordende bibliografie aan toe. Waar het merkwaardige feit zich voordoet, dat voor- en tegenstanders van de identificatie met Vāmanabhāṭṭabāṇa beurtelings gelijk- en ongelijkheid in stijl tussen het werk van dezen dichter en het Pārvatīpariṇayanātaka als argument voor hun standpunt aangevoerd hebben, was erop te wijzen geweest, dat Winternitz in 1918 niet alleen een nader onderzoek naar deze

verhouding terecht een eerste eis genoemd had, maar zelf reeds een eerste stap had gedaan, door Vāmanabhṭṭabāṇa's Śṛṅgārabhūṣaṇa, het enige werk van V., dat hem in de oorlogsjaren toegankelijk was, met de Pārvatīpariṇaya te vergelijken (D L Z 39, 1918, 471 n. 1). Ook al zal stijlverwantschap tussen een religieus toneelstuk en een zich op gladde paden bewegende bhāṇa niet licht aan te tonen zijn — dat dit onderzoek negatief uitviel, schijnt toch tegenover de vele vage speculaties een feit, dat enig houvast biedt. Dat Winternitz later om deze reden — zonder, jammer genoeg, de andere werken van V. in het onderzoek te hebben betrokken — zelfs aan een derde Bāṇa als auteur van de Pārvatīpariṇaya gedacht heeft (Gesch. d. ind. Lit. III, 248 n. 4) had eveneens als nieuw gezichtspunt (hoe problematisch het dan ook mag zijn) vermeld mogen worden.

Het tweede deel der inleiding (pag. 52-127) is in het bijzonder aan de Kādambarī gewijd en bevat na een schets van het Kādambarī-verhaal een uitvoerige bespreking van Bāṇa's literaire bronnen. De verhouding van de Kādambarī tot de verwante passages in Bṛhatkathāmañjarī en Kathāsaritsāgara is reeds door Von Mankowski onderzocht, zodat de schr. hier met een referaat kon volstaan. Anders stond het met de invloed, die de vroeger verschenen Vāsavadattā van Subandhu op de stijl en structuur van Bāṇa's werk kennelijk uitgeoefend heeft. Een grondige analyse van de overeenkomsten ontbrak: Cartellieri, Thomas en Von Mankowski bepalen zich tot losse opmerkingen. Het belangrijkste is Cartellieri's constatering, dat Bāṇa voor gehele passages Subandhu tot voorbeeld heeft genomen. Thomas, die zich hoofdzakelijk tot het Harṣacarita bepaalde, had nog uit de 20 eerste paginas van de Kādambarī enige plaatsen verzameld, welke uitdrukingswijze of gedachte door Subandhu geïnspireerd kunnen zijn¹⁾.

¹⁾ Enige kritiek was hier niet misplaatst geweest. Thomas wijst bijv. ook op de hemelse stem, die Subandhu's held Kandarpaketu van zelfmoord weerhoudt en hem hereniging met de geliefde voorspelt. Maar in de Kādambarī (p. 170, 11-12 Peterson) is weliswaar de situatie gelijk, daar Mahāśvetā aan zelfmoord denkt, maar de voorspelling wordt hier door een hemelse figuur (*duṇḍubhinādagambhīreṇa svareṇa pītevābhīdhāya*) gedaan, wat van de gangbare voorstelling van de hemelse stem afwijkt. In de Uttarabhāga (p. 317, 15-16) is wel van een hemelse

Hieraan voegt nu de schrijver als resultaat van eigen onderzoek 43 plaatsen toe, waarvan de meeste evident Bāṇa's afhankelijkheid van Subandhu aantonen en die in het algemeen een bevestiging leveren van de verwachting, dat Bāṇa als ontlener de overeenkomende passages in een meer uitgewerkte vorm geeft dan Subandhu. Uiteraard is dit materiaal voor uitbreiding vatbaar: ook de heer S. heeft slechts een voorlopig onderzoek ingesteld. Men zou nog kunnen wijzen op Kād. 22,20 *abhiṣekāvatiṛṇapulinḍarājasundarikucacandanadhūlidhavalitatarāṅgam* naast Vāsav. 95,5 *sāyantanamajanapulinḍarājasundarinābhimaṇḍalanipitasalilayā* (sc. *Revayā*)¹⁾ of op Kād. 26,28 *ratikhinnaśabarasiṃtantinivedajalakaṇikāpahāriṇi* naast Vāsav. 215,4 *suratabharapariśramakhinnapulinḍarājasundarisvedajalakaṇikāpahāriṇi*²⁾, waarmee naar vorm verwant is Vāsav. 121,4 *suratabharakhinnasuptasiṃtantinirātātāṭaṅkamudr*³⁾ *āṅkitabāhudaṇḍaḥ*.

Inmiddels ware van een verdere materiaalvermeerdering, die zich tot een loutere opsomming van overeenkomsten zou beperken, weinig nut te voorzien. Wel had men van den schr. enig commentaar op zijn materiaal mogen verwachten. Een aantal van de verzamelde 43 gevallen zijn immers niet incidentele reminiscenties of navolgingen, maar komen voor in passages, die als geheel naar Subandhu's werk gecopieerd zijn. Waar dit voor de beoordeling van Bāṇa's werkwijze een niet onaanzienlijk verschil maakt, ware hierop met een enkel woord te wijzen geweest. Hiertoe behoren

stem sprake, maar de boodschap wijkt hier af. Bovendien is erop te wijzen, dat hier de uitdrukkingswijze van de Kādambarī *antarikṣe aśaririṇi vāg aśrūyota* geen reminiscentie aan *ākāśasarasvatī samudacarat* van Subandhu vertoont, daarentegen dicht staat bij bijv. Mhbh. I, 74, 109 *athāntarikṣād Duṣyantaṃ vāg uvācā 'śaririṇi*. Vgl. verder III, 156, 13 en 18 (zie Hopkins, Ep. Myth. 67), I, 74, 60 en 115 sq., VI, 119, 94, VIII, 68, 10. Evenzo bijv. Pañcat. Bomb. ed. IV, 19⁵ en 31¹² (anders II, 30¹¹). Waar deze voorstelling zo verbreid is, kan ze als literaire parallel nauwelijks waarde hebben.

¹⁾ Overigens valt dit feitelijk (evenals trouwens nr. 5 van den heer Scharpé) onder een reeds door Castellieri gesignaleerde verwantschap in de beschrijving van het Vindhya-gebergte.

²⁾ Veel minder nauw sluit zich bij deze plaats de passage Harsacar. 129,4 aan, welke Thomas, WZKM XII, 30, aanhaalt.

³⁾ Zoals natuurlijk *madr.*^o in Hall's uitgave te corrigeren is.

de beschrijving van de zonsondergang en het opkomen van de maan (nr. 25 t. e. m. 29 bij S.), die van Kādambarī te midden van haar dienaressen (nr. 30 t. e. m. 33) ¹⁾ en van Kādambarī zelf (nr. 34 t. e. m. 37, naar het droombeeld van Vāsavadattā, dat Kandarpaketu ziet). Verder is het, juist omdat Bāṇa zich in meerdere gevallen niet ontzien heeft gehele passages letterlijk van zijn voorganger over te schrijven (WZKM I, 126 sq., XII, 22 sq., 27), niet van belang ontbloot, dat daartegenover op andere plaatsen de wijze, waarop Bāṇa de aan Subandhu ontleende elementen verwerkt heeft, vrij gecompliceerd is. Zo vergelijkt de schr. onder nr. 9 met Kād. 26, 13-14 *madhūlihāṃ kumudodareṣu ghanaghaṭamānadala-putānibaddhapakṣasaṃhatinām* de passage in Vāsav. 45, 2-3 *śiśirakardamitakumudadhūlimadhyabaddhacaraneṣu ṣaṭcaraneṣu*, wat voor de gedachte ongetwijfeld juist is. De vorm schijnt echter een reminiscentie aan Vās. 178, 1-2 *ghanaghaṭamānadala-putāsu* te bevatten. Omgekeerd vertonen de nrs. 7 en 15 en evenzo 23 en 28 verschillende benutting van eenzelfde Vāsavadattāplaats.

Terecht heeft de schr. (evenals Thomas, WZKM XII, 27) de talrijke plaatsen van minder individuele stempel buiten beschouwing gelaten, bijv. die met het stereotype motief van het gezoem van door bloemengeur benevelde bijen of het geschreeuw van kalahaṃsa's (bijv. Kād. 276, 9-10, Vās. 185, 1-3; 215, 1-3 en Kād. 14, 3-4, Vās. 131, 4) en vooral dat van de door de reuk van het bronstap der olifanten aangetrokken bijen (Kād. 27, 21, Vās. 126, 4; 177, 4 enz.). Zulke stereotype wendingen moeten in Bāṇa's kring gemeengoed geweest zijn. Principieel verwerpelijk daarentegen is, dat de schr. evenmin als de vroegere onderzoekers een onderscheid gemaakt heeft tussen Pūrvabhāga en Uttarabhāga, wat hun verhouding tot Subandhu's werk betreft. Leerzaam is reeds, dat in de lijst van 43 parallelplaatsen slechts 4 uit de Uttarabhāga van Bāṇa's zoon afkomstig zijn. Diens werkwijze, welke zeker aanmerkelijk van die van zijn vader afwijkt, is een kwestie op zichzelf. Waar alleen de verhouding van Bāṇa tot Subandhu van literair-historisch belang is, was het beter geweest de Uttarabhāga hierbij geheel

¹⁾ Deze passage was overigens reeds in haar geheel door Cartellieri gesignaleerd.

buiten beschouwing te laten. Hetzelfde bezwaar geldt uiteraard tegen de voorbeelden, die de schr. voor Bāṇa's „zelfherhaling” in zijn Kādambarī aanvoert. In drie van de vier gevallen betreft het den zoon, die zich door zijn vader heeft laten inspireren. Wel hadden hier gevallen als Kād. 6,20:51,2 (zie pag. 62 sqq.) pro memorie vermeld kunnen worden: als Bāṇa een aan Subandhu ontleend motief meermalen toepast, is dit voor hem practisch een „zelfherhaling” geworden.

Het is jammer, dat de schr. principieel niet verder gegaan is dan datgene, wat vroegere onderzoekers reeds in meer beperkte mate gedaan hadden, en geen poging gedaan heeft tot een nadere analyse van de wijze, waarop Bāṇa beurtelings zijn voorbeeld volgt en ervan afwijkt. Reeds Cartellieri, WZKM I, 117, heeft erop gewezen, dat Bāṇa „tried to surpass by higher art his predecessor's famous work”. Een nader onderzoek, waaruit zonder twijfel Bāṇa's grote begaafdheid, die hem ver boven Subandhu verheft, zou blijken, zou ons eerst een scherper inzicht kunnen geven in dat, wat Bāṇa als literair ideaal voor ogen stond en wat hij in zijn werk getracht heeft te realiseren ¹⁾. Gaarne had men gezien, dat de schrijver zijn vertrouwdheid met beide texten in dienst van deze taak gesteld had en een — al ware het slechts voorlopige — karakterisering van Bāṇa als literaire figuur ontworpen had.

Dat de Kādambarī voor onze kennis van de indische cultuur in ruimste zin een belangrijke bron is, is algemeen erkend. Dankbaar te begroeten is het daarom, dat de vele gegevens voor literatuur, godsdienst en folklore in de inleiding zorgvuldig verzameld zijn, waardoor een gemakkelijke raadpleging mogelijk is gemaakt. Het op een plaats vermelde *kauṭilyaśāstram* wordt door den schr. wel terecht voor het Kauṭīliya Arthaśāstra gehouden. Karakteristiek voor Bāṇa en zijn milieu is, dat K.'s macchiavelistische staatsleer hier afgewezen wordt. Er volgt nog een lijst van in de Kādambarī vermelde mythologische figuren, waarna de inleiding besloten wordt door een uitvoerige bibliografie van de verschillende uitgaven en vertalingen van de Kādambarī.

¹⁾ Thomas' artikel gaat in dit opzicht veel dieper en bevat talrijke interessante opmerkingen.

De vertaling maakt de indruk met zeer grote zorg te zijn samengesteld en laat zich zeer goed lezen — een niet geringe verdienste, daar deze stijl met zijn eindeloze samenstellingen den vertaler voor een taak stelt, als in een andere indogermaanse taal nauwelijks denkbaar is. De schr. is er in het algemeen in geslaagd zijn vertaling naar mogelijkheid levend te houden, waarbij zijn Nederlands de charme van de locale kleur niet geheel ingeboet heeft ¹⁾. Van de gebruikte commentaren en vertalingen in Sanskrit en Engels wordt in de inleiding, van de vertaling der dubieuze plaatsen in de als appendix toegevoegde „Aantekeningen” rekenschap afgelegd. Waar geen der genoemde hulpmiddelen (ook niet Peterson's aantekeningen) den recensent toegankelijk was, is het niet mogelijk de vertaalarbeid in details te volgen. Het eindresultaat, dat voor ons ligt, maakt echter een zeer overwogen en betrouwbare indruk.

Een uitvoerige concordantie maakt het mogelijk de in het kleine Petersb. Woordenboek voorkomende verwijzingen naar de Kādambarī, die op een uiterst zeldzame uitgave berusten, in Peterson's uitgave terug te vinden, een omvangrijke en ondankbare arbeid, die echter den bestudeerder van de Kādambarī voortaan veel nutteloos tijdverlies zal besparen. Naar goed gebruik volgen dan de vereiste addenda op het Petersb. Wb. ten bate van toekomstige lexicografische arbeid, waarna het werk met een concordantie der meest gebruikelijke textuitgaven besluit ²⁾.

Enige detailopmerkingen mogen nog volgen. Ter wille van een woordspeling met de witte (*pāṇḍu-*) *dhārtarāṣṭra*-vogel schrijft Bāṇa Kād. 123,21 *pāṇḍudhārtarāṣṭrakula-* in plaats van *-dhārtarāṣṭra*, wat alleen juist geweest zou zijn. Den heer Scharpé heeft Bāṇa's

¹⁾ Slechts zelden is voor den Noord-Nederlandsen lezer misverstand mogelijk. Zo op pag. 9, waar men in den in deze wereld vreemd aandoenden „deurwaarder” wellicht niet terstond den deurwachter (*dvārasthaḥ*) herkennen zal.

²⁾ Dat de gebruiker naast deze vertaling ook Ridding's werk niet kan missen, daar beide samen eerst een volledige vertaling leveren, is een ongerief, maar niet te vermijden. Graag had men dan echter hier ook een korte concordantie tussen Ridding's vertaling en Peterson's textuitgave gevonden, daar het vinden van een corresponderende plaats bij het gebruik van deze werken een tijdrovende bezigheid is.

taalforcering tweemaal de lapsus *Dhārtarāṣṭra* als naam van den vorst in de pen gegeven (pag. 76, maar vgl. p. 104, 329 ¹⁾).

Uit een niet gelukkig ogenblik stamt de vertaling van het citaat, dat naar men wil uit Bāṇa's Mukuṭatāḍitakanāṭaka afkomstig zou zijn. Daar zegt de dichter (vgl. pag. 30): als krochten, waaruit de leeuwen verdwenen zijn, als valleien, waarin de grote bomen zijn afgehakt zo zijn de lege vergaderzalen van koning Kurupati *jātāḥ kṣīnamahārathāḥ*. De dominerende figuren zijn eruit verdwenen, dus *mahārathāḥ* zijn de vazalvorsten. „Grote wagens” horen in de *rathasālā* thuis, niet in de *sabhā*.

¹⁾ Terwille van een woordspeling of een klankeffect permitteert men zich in taalkundig opzicht veel. Subandhu gebruikt een allerzonderlingst *viśāradābhram* in plaats van *saradabhram* „herfstwolk”, om het klankspel *viśāradā viśāradābhraṣādā* (Vās. 203, 1-2) mogelijk te maken. Wellicht laat zich uit deze vrijheid een conclusie betreffende de naam van Bāṇa's zoon afleiden (vgl. Scharpé pag. 18 sqq.). Een vers in Dhanapāla's Tilakamañjarī bevat de naam Pulindhra, welke in de opgaven Pulina en Pulinda in twee Kādambari-hss. steun vindt. De eerste vorm verdient èn als lectio difficilior (verandering naar *pulinam* en de stamnaam *Pulindaḥ* lag voor de hand, terwijl *Pulindhraḥ* verder niet bekend schijnt) èn omdat ze in de handschriftelijke overlevering van Dhanapāla's werk kans had beter geconserveerd te blijven, het meeste vertrouwen. De schr. (pag. 19) acht haar daarentegen onzeker omdat het vers een woordspeling bevat en *pulindhraḥ* ook „jager” zou betekenen. Ook in deze betekenis is het woord echter verder onbekend, het komt althans in pw. en Schmidt's Nachträge niet voor. Kennelijk is dit woord identiek met het ethnicon Pulinda, vgl. *dhivaraḥ* „visser” (in het Vāyu Purāṇa een Niśāda-stam, Gonda B T L V 90, 168), *dāsaḥ* „visser” en „Dāsa” (Thieme, Z D M G 91, 113), *niśādaḥ* dat Jātakam. 134, 24 enz. gelijk is aan *śākunikaḥ* (133,3) „vogelaar” en dgl. Inderdaad gelden de Pulindas als jagers bij uitstek, getuige o.a. het epitheton *agriophagoi* bij Ptolemaeus en hun chinese benaming, door S. Lévi vertaald met „race qui tue les bêtes pour s'en nourrir” (JAs 1923 II 27). Waar nu volksetymologische vervorming van Austroasiatische namen en woorden zeer gewoon is (vgl. *sindhuvāraḥ* en *Mekhalāḥ* met secundaire *dh* en *kh*) en naast *Kalindāḥ* ook *Kalindrāḥ* en *Kulindrī* voorkomt (S. Lévi. pag. 28), mag men wel het bestaan van een *pulindraḥ* „jager” veronderstellen, voor een vorm met *dh* schijnen echter analogieën te ontbreken. Aangezien absolute gelijkheid van twee woorden voor een woordspeling niet vereist blijkt, mogen we dus de overgeleverde naam Pulindhra, welke Dhanapāla op zijn vergelijking met *pulind(r)ah* bracht, wellicht toch meer vertrouwen schenken dan de schr. doet.

Dat koning Śūdraka „een stichter van letterkundige gezelschappen” (pag. 87; *pravartayitā goṣṭhibandhānām*) zou zijn, is een vondst van Ridding, die beter voor diens rekening was gebleven. Afgezien van de vraag of dergelijke uitingvormen van westerse organisatiedrang voor Bāṇa's tijd en milieu waarschijnlijk zijn — het Sanskrit gebruikt voor „society” *saṅgamaḥ samāgamaḥ*, niet *bandhaḥ*. Een reden om van de voor de hand liggende vertaling „omgang, verkeer in gezellige conversatie” (zoals ook reeds het pet. wb. heeft) af te wijken, zie ik niet.

Niet te volgen schijnt me daarentegen de autoriteit van genoemd woordenboek (in casu van Kern, die de Kādambarī voor het pw. bewerkt heeft) ten aanzien van *karṇapāśaḥ*. Volgens het pw. zou — *pāśaḥ* op het einde van een compositum beurtelings blaam en lof kunnen uitdrukken. De prijzende betekenis van *pāśaḥ* baseert zich echter uitsluitend op *karṇapāśaḥ*, dat tweemaal in de Pūrvabhāga der Kādambarī voorkomt. Een van deze plaatsen (Kād. 188,4 P.) is door den schr. vertaald en luidt: „Zij had fraaie oren, die louter tālipaṭṭa-oorsieraden waren van voortreffelijk goud, en twijfel deden oprijzen, of het soms niet stromen van bloemenhoning waren, neerdruppelend uit de oorlotussen, waarvan Kādambarī zich voorzien had . . . ” (p. 345 vert.). Over de vraag, in hoever een vergelijking, die ons als beeld van een „fraai oor” stromende honing voor de geest roept, smaakvol mag heten, kan men redetwisten. Er staat echter uitdrukkelijk, dat de *karṇapāśa* bestaat uit het tālipaṭṭa-sieraad ¹⁾, wat duidelijk wordt door Kād. 120,2 P. *taralikā vinayāvanatamaulir iṣadālambitakarṇapāśam . . .* hetgeen moet betekenen „Taralikā, die eerbiedig het hoofd boog en wier karṇapāśa een weinig neerhing” Deze gebeurtenis is moeilijk te rijmen met een „fraai oor” ²⁾. Kennelijk is, zoals het woord („oorband, wat aan het oor gebonden is”) aangeeft, een bepaald oorsieraad bedoeld, dat aan de oorlel hing en bij het vooroverneigen van het hoofd naar voren kwam te hangen. Dit verklaart de vergelijking in de eerstgenoemde passage: de oorlotus is zo achter het oor gestoken,

¹⁾ Text: *utkr̥ṣṭahematālipaṭṭābharaṇamaya*.

²⁾ Ridding slaat daarom (zoals vaker) de gehele samenstelling in zijn vertaling over.

dat de bloem „de wangen kust” (zoals het elders heet) en, van voren gezien, het oor bedekt. Zo kan het schijnen, dat de aan het oor hangende, bewegelijke *karnapāśa* uit de lotus vloeit. Indirecte bevestiging geven Kād. 9,14 *ṣadālambitakarnōtpalam* (Ridding: „the lotus in his ear hing down slightly”) en 13,23 (van de buigende vazallen) *ardhāvalambibhiḥ karnōtpalaiś cumbyamānagaṇḍasthalānām* „their cheeks were caressed by the lotusses half hanging down”.

Bāṇa's werk is, sinds Weber met zijn nog niet vergeten „Analyse der Kādambarī” in 1853 den schrijver in het Westen introduceerde, veel bestreden, op zijn minst „omstreden”. Nog maar weinige jaren geleden voelde A. B. Keith zich geroepen een apologie van dit proza te leveren. Zo men slechts niet (als Oldenberg) eisen van psychologische ontwikkeling stelt, dan blijkt van het werk, ondanks een onevenredigheid in vormgeving, waarvoor geen Europeaan ooit geheel het oog zal kunnen sluiten, een onmiskenbare bekoring uit te gaan, zodra men zich aan het sentiment, dat hier als meer geldt dan de structuur van het geheel, gewonnen wil geven. Overigens verdient Bāṇa, dat hij niet naar het werk van zijn zoon beoordeeld wordt. Een aantal passages uit de Pūrvabhāga, die Ridding als te weinig interessant overgeslagen had, vindt men hier vertaald. Sommige hiervan behoren tot de boeiendste delen van het werk, zoals de met teerheid gegeven beschrijving van Vilāsavati's blijde verwachting of de humoristisch gehouden tekening van den ouden Draviḍa-asceet, een menselijk wrak, door mens en dier mishandeld, maar nog levend in de hoop, dat Durgā hem eens de heerschappij over de Dekhan zal schenken.

Met de dissertatie van den heer Scharpé is men voor de kāvyaroman een belangrijk studieinstrument rijker geworden. De inleiding, zorgvuldig en rijk aan gegevens maar weinig persoonlijk en conclusief, wekt de hoop, dat ze na voortgezet onderzoek de basis moge vormen voor een nog te schrijven Bāṇa-monografie. Dat Bāṇa die verdient, daarvan heeft ons dit werk ten volle kunnen overtuigen.

F. B. J. KUIPER.

